

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინტორის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

ნ. ბერძენიშვილი

საქართველოს ისტორიის
საკითხები

„მეცნიერება“
თბილისი

1990

„საქართველოს ისტორიის საკითხების“ წინამდებარე ტომი განსვენებული მეცნიერის საარქივო მისალაზე აგებული. წიგნში განხილულია საქართველოს ფიზიკური და ეკონომიკური გეოგრაფიის, პოლიტიკური, ეთნიკური, სოციალური გეოგრაფიის, აგრეთვე ტოპონიმიკის საკითხები; აქვეა შიდა ქართლის, სუანეთის, იმერეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ექსპედიციათა დღიურები. მოკლე წერილებსა და შენიშვნებში გამოთქმულია საინტერესო მოსაზრებანი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების („ქვეყნების“) ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების, ზოგადად საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ. ფრიად საყურადღებოა საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა მონაწილეობის საკითხი ქართული სახელმწიფოს ერთიანი ორგანიზმის ჩამოყალიბებაში, უმცირესი ერთეულებიდან „ყოველი საქართველოს“ ტერიტორიამდე. ეს თემა ახლა ჩვენი ქვეყნისათვის განსაკუთრებულ აქტუალობას იძენს.

მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის

მორა ბაგოცაძე

რედაქტორი დ. ბერძენიშვილი

რედაქტორისაბან

1975 წ. დაიბეჭდა აკად. ნ. ბერძენიშვილის „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ VIII ტომი. იქ წარმოდგენილი იყო მასალა განსვენებული მეცნიერის არქივიდან (ამჟამად ინახება აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ნ. ბერძენიშვილის კაბინეტში), რომელიც საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას ეხებოდა. იმ გამოცემის წინასიტყვაობიდან, ასევე სარჩევიდანაც ნათლად ჩანს ავტორისეული ინტერესების კიდევანო. ცხადია, მას არც საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს შექმნაში მონაწილე ტომთა ეთნიკური თუ სოციალური გეოგრაფიის საკითხები გამორჩენია. აფხაზეთისა და იქ მცხოვრები ტომების შესახებ ნ. ბერძენიშვილის სხვა წიგნებშიც არის საუბარი, მაგრამ VIII ტომში ამგვარი მასალა გაცილებით მეტი აღმოჩნდა. წიგნის გამოქვეყნებას მაშინ დაემთხვა აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ვითარების გამწვავება ეთნიკურ ნიადაგზე. ასეთ პირობებში კი, საქართველოს იმდროინდელმა ხელმძღვანელობამ საჭიროდ სცნო გამზადებული ტომიდან გარკვეული ნაწილების ამოღება. ამ ნაბიჯმა სიკეთე არავის მოუტანა, მოხდა პირიქით... წინამდებარე გამოცემის შესაბამის ადგილებში აღდგენილია მაშინ გამოკლებული ნაწილები.

დ. ბერძენიშვილი

1989 წ.

ფ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

აკად. ნ. ბერძენიშვილის წინამდებარე ტომი მთლიანად საარქივო მასალაზეა აგებული (ერთი წერილის გარდა) და საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებს ეხება. მათზე განსვენებული მეცნიერი დიდი ინტენსივობით მუშაობდა სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში, თუმცა იმავე ხასიათის შენიშვნები და მოსაზრებები მას ადრეც ჩაუწერია სხვადასხვა დროს.

შერჩეული მასალა ერთგვაროვანი არაა: აქ არის დღიურები ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციებისა, დასრულებული თუ დაუმთავრებელი წერილები, შენიშვნები ცალკეულ საკითხებზე და კომენტარები, რომლებიც წყაროებიდან ამონაწერებს მოყვება.

შინაარსობრივადაც მრავალმხრივია ავტორისათვის საინტერესო საკითხთა წრე: ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემო (მთა, ბარი, ზეგანი, ზღვის პირი და მდინარისპირა ზოლი), ეკონომიური გეოგრაფია (მონო-და ბიკულტურული მეურნეობა ქართველ ტომებში, მორწყვა, მევენახეობა, გზები), პოლიტიკური გეოგრაფია (საზღვრების დადგენა, მათი ცვლა, ცენტრების ლოკალიზაცია, მათი ადგილმონაცვლეობის მიზეზები), ეთნიკური გეოგრაფია (ქართველური ტომები; მათი მოძრაობა და ურთიერთშეღწევა), ტოპონომიკა.

აღნიშნული ასპექტები ტრადიციულია და არაერთხელ მომარჯვებელი ქართულ ისტორიოგრაფიაში, თუმცა აქ ახლებურია საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კვლევისას ყველა მათი ერთად გათვალისწინება ასეთი სისრულით.

სრულიად ახალი საკითხები, რომლებიც აკად. ნ. ბერძენიშვილს საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კვლევაში შემოაქვს, ესაა ე. წ. „გორების“ საკითხი და „ქვეყანა“— ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი ცნება. თუ პირველის შესახებ ავტორს გაკვრით მაინც მოუხერხდა ეთქვა მისი შრომების I ტომში, მეორე სრულიად უცნობია ჯერჯერობით; ავტორი თავისი ნაშრომის შესავალი წერილის მოხსენებად წაკითხვას ვარაუდობდა, ამიტომაც იგი წიგნის პირველსავე ნაწილში იბეჭდება. სწორედ ამ წერილში აღძრულ საკითხთა თანმიმდევრობის გათვალისწინებით დალაგდა კიდევ შერჩეული მასალა წინამდებარე ტომისა.

ეს წერილები და შენიშვნები უმეტესწილად უსათაუროა, თუ დედანში იგი გვხვდება სადმე, ცხადია, ის უცვლელად რჩება. განსვენებული მეცნიერის ზოგიერთ საქალაქდებე საორიენტაციოდ გაკეთებული წარწერები შეძლებისდაგვარად გადმოტანილია შესაბამისი თავის ან ნაწილის სათაურად. რედაქციისმიერი დასათაურებანი ტეხილ კაკებშია ჩასმული, აქაც ხშირად ისინი ტექსტში ნახმარი, ავტორისეული გამოთქმებია. რაკი გაბმული თხრობა არ გვაქვს თავებს შიგნითაც, პარაგრაფები დანომრილია ურთიერთისაგან გასამიჯნაად.

ავტორის მიერ ციტირებული წყაროების უმრავლესობა ახლა ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იქცა, ამიტომ წიგნში ამ წყაროთა უახლესი გამოცემების გვერდებია მითითებული, ხოლო მოტანილი ციტატები ურთიერთთან შეჯერებულია კითხვასხვაობით გამო-

წვეული შეუსაბამობის თავიდან ასაცილებლად. უცვლელი დარჩა წყაროთა მითითების ავტორისეული წესიც, ხოლო მათი ახსნა შემოკლებათა განმარტებაშია მოცემული.

არქივიდან ამოღებულ ამ მასალებში, ბუნებრივია, ზოგი საკითხი ბოლომდე დამუშავებული არაა, აქა-იქ ჩანს მეცნიერის დაეჭვებაც; ცხადია, ავტორი ისევე აპირებდა მიბრუნებოდა მათ. ზოგან მკითხველს შეიძლება გამეორებანიც მოეჩვენოს, თუმცა იქ ერთი აზრის სხვადასხვა კუთხით გაშუქების ცდებია. ამ შენიშვნებსა და ესკიზურ მონახაზებსაც კი არის ბევრი საინტერესო იდეა, ახლებურად დასმული საკითხი, რომლებმაც შეიძლება დააფიქროს, ახალი აზრი გაუჩინოს ამ პრობლემაზე მომუშავე სპეციალისტებს. წარმოდგენილი მასალები განსაკუთრებით გამოადგება საქართველოს ისტორიის ახალგაზრდა დარგს – ისტორიულ გეოგრაფიას.

დ. ბერძენიშვილი

ნ ა წ ი ლ ი I

[ქვეყანა]

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია

[ზოგადი დავალებანი]

რ ა ა რ ი ს ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი გ ე ო გ რ ა ფ ი ა ? — საზოგადოების ცხოვრების ნაკვალევი ამა თუ იმ დროს, ამა თუ იმ მხარეში. რა არის ისტორიული გეოგრაფიის საგანი, მისი ამოცანა? — წარმოსახოს საზოგადოების ცხოვრების ეს ნაკვალევი და დაადგინოს კანონზომიერი კავშირი საზოგადოების ცხოვრების გარკვეულ საფეხურსა და ამ ნაკვალევს შორის, ან უკეთ, ამ ნაკვალევსა და მის შესაფერის საზოგადოებრივ ცხოვრების საფეხურს შორის. ეს დებულება გამოდის იქიდან, რომ ყოველ საფეხურს საზოგადოების ცხოვრებისას თავისი გეოგრაფია აქვს, რომ ისტორიული გეოგრაფია ისტორიასთან ერთად იცვლება. (აქ საჭირო იქნება ისტორიული გეოგრაფიის შედარება ბუნებისმეტყველებით, ე. ი. ფიზიკურ გეოგრაფიასთან და ეკონომიურ გეოგრაფიასთან, მათი ერთიმეორისაგან გამოიყენა).

ავიღოთ, მაგალითად, საქართველოს ისტორიული, ე.ი. საზოგადოებრივი ცხოვრების გეოგრაფია XIX საუკუნის მიწურულისა, ან სულ ერთია, XX საუკუნის პირველი ოცეული წლისა და შევადაროთ ის ჩვენს დღევანდელ ისტორიულ გეოგრაფიას და თვალნათლივ დავინახავთ, თუ როგორ შეიცვალა „საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაკვალევი“ ამ ოცდაათიოდე წლის მანძილზე...

(აქ საჭირო იქნება ორი სპეციალური რუკა: რევოლუციამდელი საქართველოსი მისი ქალაქებით, დაბებით, ეკონომიური და

ადმინისტრაციული ცენტრებით, გზებით, ეკონომიური რაიონებით — საძოვრები, სათეს-სახნავე, ტყე, ბალეენახები და აწინდელი საქართველოსი იმავე პრინციპებით შესრულებული).

რას ვხედავთ? საოცრად შეცვლილა „საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაკვალევი“, სულ სხვა ქალაქები (ახალქალაქები), სულ სხვა ეკონომიური და ადმინისტრაციული ცენტრები (რაიონული ცენტრები), სულ სხვა „დაბები“ (საბჭოთა მეურნეობანი, მსხვილი კოლმეურნეობანი). სულ სხვა გზები. მდინარეებსაც კი მიმართულება უცვლიათ. გამჭრალა ან დაკნინებულა ზოგიერთი ძველი პუნქტი, წარმოშობილა მრავალი ახალი, გაზრდილან და სულ ერთიანად სახე შეუცვლიათ ძველ ცენტრებს, ქვეყანა დაუსერაფს ახალ გზებს, წარმოშობილა ახალი სამეურნეო-ეკონომიური რაიონები, — ქვეყანას „პირი შეუცვლია“.

ახლა რომ ავიღოთ ცოტა უფრო ადრინდელი ისტორიულ-გეოგრაფიული რუკა, მაგალითად, XVII—XVIII საუკუნისა და შევადაროთ ასეთივე რუკას XX საუკუნის პირველი ოცეული წლები-სას, ჩვენ ასევე თვალნათლივ დაფრწმუნდებით, რომ „საზოგადოებრივი ცხოვრების ნაკვალევი“ არა მარტო ჩვენს დროში სოციალისტური რევოლუციის შედეგად შეცვლილა, არამედ დიდად შეცვლილა ის იმ ერთი საუკუნის მანძილზეც — XVIII—XIX საუკუნეთა შორის; საჭირო იქნება სპეციალური რუკის დამზადება: საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული რუკა XVII—XVIII საუკუნისა მისი ქალაქებით, სოფლებით, ციხე-კოშკებით, სათავადო და სააზნაურო სასახლეებით, მონასტერ-ეკლესიებით, გზებით, ხიდებით, სამეფო-სამთავროებით, სახნავ-სათესებით, საძოვრებით, ეკონომიური რაიონებით — („ფეოდალური ქვეყნები“), ზვრებით, მარნებით, საბაჟოებით, ზეთსახდელებით. ამ შედარებითაც დავინახავთ, რომ ამ მონაკვეთზეც ჩვენს ქვეყანას „პირი შეუცვლია“.

ერთი სიტყვით თვალნათლივ ვხედავთ, თუ როგორ საფუძვლიანი ის შესწორება, რომელიც მარქსიზმმა შეიტანა საზოგადოების განვითარების ეგრეთ წოდებულ „გეოგრაფიულ თეორიაში“. თვალნათლივ ვხედავთ, თუ როგორ ძლიერად ზემოქმედებს ადამიანთა საზოგადოება ფიზიკურ-გეოგრაფიულ გარემოზე, როგორ ცვლის ის ამ გეოგრაფიულ გარემოს, როგორ ქმნის ადამიანთა საზოგადოება თავის ისტორიულ გეოგრაფიას.

ჩვენ განზრახ ავიღეთ საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების სამი ეპოქის (სამი ფორმაციის) ისტორიულ-გეოგრაფიუ-

ლი სურათი. ჩვენი მიზნისათვის ასე შერჩეული მასალა ყველაზედ უფრო მარჯვეა. აქედან კარგად ჩანს, თუ როგორი კავშირია ამა თუ იმ საზოგადოებასა და მის ისტორიულ-გეოგრაფიას შორის.

რა თქმა უნდა, ჩვენი ქვეყნის წარსულიდან ჩვენ გავვიძინე-ღებოდნა სხვა ისეთი დროის მონაკვეთის დასახელება, როცა ისტორიული გეოგრაფია ასე სწრაფად შეცვლილიყო, როცა ჩვენს მიწას „პირი ასე შეეცვალოს“. და ეს ადვილი გასაგებიცაა: ამ ას მომცდათი წლის მანძილზე საქართველო სამ სოციალურ-ეკონომიურ ფორმაციას მოესწრო: მან დააგდო ძველი ფეოდალური საზოგადოებრივი წყობა, გამოიარა შემდგომი ბურჟუაზიული წყობა და დღეს ახალს სოციალურ-ეკონომიურ წყობაში სოციალიზმის ეპოქაში იმყოფება. ზემო სამი რუკა, სამი ისტორიული გეოგრაფია ქართველი საზოგადოების ნაკვალევია სამ ფორმაციაში.

მაგრამ საზოგადოების ისტორიული გეოგრაფია არა მარტო სოციალურ-ეკონომიური ფორმაციის ცვლის შესაბამისად იცვლება, ის იცვლება თითოეულ ხანაში. იცვლება მეტ-ნაკლები სისწრაფით, მაგრამ ბუდამ შესაბამისად საზოგადოების ცხოვრების ცვლისა. და როცა საზოგადოების განვითარება მდორეა და ნელი, მისი ისტორიული გეოგრაფიაც ერთსახოვანი რჩება და ცვლილება მეტად მცირედ ეტყობა. ისტორიული გეოგრაფია არა მარტო საზოგადოების წინსვლას ასახავს, არამედ ასახავს ის საზოგადოებრივი განვითარების შეფერხება-შენელებას, ამ განვითარების შედგომას თუ რეაქცია-უკანდახევას.

მაგალითისათვის: ავიღოთ საქართველო XVII საუკუნისა და საქართველო XII საუკუნისა და შევადაროთ ამ ორი ხანის ისტორიული გეოგრაფია ერთიმეორეს და შემდეგ ისტორიული გეოგრაფია ვრქვათ VII—VIII საუკუნისა შევადაროთ საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას XI—XII საუკუნისას.

ჩვენ თვალნათლივ დავინახავთ, თუ როგორ შეუცვლია ქვეყანას პირი განვითარების გზით VII საუკუნიდან XII საუკუნემდე. ახალი ქვეყანა (გაერთიანებული „საქართველო“), ახალი „ქვეყნები“ (ფეოდალური, სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულებით), ახალი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული „ცენტრებით“ („დიდებულთა“ ადგილსამყოფლები), ახალი ეკონომიური რაიონებით (ქვეყნის ეკონომიური განვითარების შედეგად მეურნეობის მეტ-ნაკლები სპეციალიზაციით. გაერთიანების პროგრესული მნიშვნელობა ამ მხრით), ახალი ქალაქები („ახალქალაქების ხანა“), ახალი გზები, საბაჟოები (კლდეკარები,

ყელები, გზაპირელები, გმირთ ნაკვეთები..) სასახლეები (მეფის, დიდებულების, აზნაურების), ციხე-კოშკები, ეკლესია-მონასტრები, საძვალეები, ზვრები, ზეთსახდელეები, საძოვრები, საფურე-საცხენები, არხები, სამთამადნოები, ხიდები, ფუნდუკები.. (უნდა დაიხატოს სპეციალური რუკა: საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია XI—XII საუკუნეებში. ასევე უნდა დაიხატოს სპეციალური რუკა. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია VII—VIII საუკუნეებში).

ასეთივე თვალნათლივ სურათს დაეინახავთ მეორე შედარებისასაც. ამ მონაკვეთზედაც ქვეყანას „შეუცვლია პირი“. მაგრამ, საწმუხბაროდ, არა პროგრესის გზით. ქვეყანა დაშლილა სამეფო-სამთავროებად, თითოეული მათგანი კი — სათავადოებად. სხვა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული „ცენტრები“ წარმოშობილა. ქალაქების დიდი უმრავლესობა გამჭრალა, სხვები დაენიებულა, გზები დაყრუებულა, ხიდ-ფუნდუკები ახალი არ შენდება, ეკლესია-მონასტრები ინგრევა და ახალი არ ჩნდება, სასახლეებს ლაზათი დაკარგვიათ, საქართველო ტერიტორიულად შემცირებულია, ზოგიერთი კუთხე გავერანგებულა, ზოგი ლეკებს, ოსმალებს თუ ყიზილბაშებს მიუტაცნიათ.

მაგალითებისათვის კმარა, თორემ ჩვენ შეგვეძლო ჩვენი ქვეყნის გრძელი წარსულის სხვა დროც აგველო და მისი ისტორიული გეოგრაფია შეგვედარებინა შემდგომი დროის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, მაგალითად, V—VI საუკუნე (ვახტანგ გორგასლის მეფობის დრო) „უძველესი დროისათვის“, „ფარნავაზის დროისათვის“...

მოკლედ რომ მოვჭრათ: ყოველ საზოგადოებას, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყოველ ხანას თავისი ისტორიული გეოგრაფია აქვს, თავისი ისტორიული გეოგრაფია შეესაბამება. ასე რომ ისტორიული გეოგრაფია მკვდარი (თუ ცოცხალი) პუნქტებისა, ციხე-სასახლეთა ნანგრევებისა, თუ გზების აღნიშვნა კი არ არის, არამედ ამ ნაშთების შესწავლის საფუძველზე და მისი საშუალებით აღდგენა ამა თუ იმ დროის საზოგადოებრივი ცხოვრების სურათისა.

ისტორიის, როგორც მეცნიერების, შეცნობაში. ისტორიის ცოდნაში, ამა თუ იმ ეპოქის მეცნიერულ შესწავლაში, ახლა გასაგებია, ისტორიული გეოგრაფიის გათვალისწინება სრულიად აუცილებელია და ამის გარეშე ასეთი ეპოქის ცოდნა შეუძლებელია. ის-

ტორიული გეოგრაფიის სურათის დადგენა საფუძველია იმისათვის, რომ ამა თუ იმ ხანის საზოგადოებრივი ცხოვრება რეალურ-ისტორიულად (და არა სქოლასტიკურ-ტრაფარეტულად) წარმოვიდგინოთ, ნამდვილ მეცნიერულად შევიცნოთ.

„ისტორიული ტერიტორია“, „ისტორიული ქვეყანა“ — ეს ფიზიკურ-გეოგრაფიული ტერიტორია, ფიზიკურ-გეოგრაფიული ქვეყანა კი არ არის, არამედ ადამიანთა საზოგადოების შემოქმედების არე (შემდეგ ამ შემოქმედების ნაკვალევით) ამა თუ იმ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ ტერიტორიაზე, ქვეყანაზე. ისტორიული ტერიტორია საზოგადოებრივი ცხოვრების ერთი მთავარი კომპონენტია, ის საზოგადოებრივი შემეცნების საგანია: ყოველი საზოგადოება რეალურად გრძნობს თავისი დროის ქვეყანას (ისტორიულ ტერიტორიას) და ამ საზოგადოების არსებობისათვის ეს ქვეყანა სრულიად აუცილებელია, ეს ქვეყანა ამ საზოგადოების ორგანული ნაწილია. ყოველ საზოგადოებას თავისი შესაფერისი ქვეყანა ახასიათებს.

ყველა ზემონათქვამის შემდეგ გასაგებია ფასი და მნიშვნელობა ისტორიული გეოგრაფიისა საერთოდ და განსაკუთრებით ისეთ პირობებში, როცა ამა თუ იმ ეპოქის შესახებ წერილობითი, თუ სხვა რიგი მასალა მცირედ მოგვეპოვება. ასეთ პირობებში ისტორიული გეოგრაფია განსაკუთრებით სანდო მასალა ბნელი წარსულის გასაშუქებლად. ისევე როგორც არქეოლოგიური (გათხრითი) მონაპოვარი, ისტორიული გეოგრაფიის ჩვენებანი საშუალებას იძლევიან აღვადგინოთ ამ გეოგრაფიის შემოქმედი საზოგადოების სახე... ასეთ შემთხვევაში ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემები ისტორიული ეპოქის საიმედო გასაღებია.

მაგალითად, ჩვენ თვალი გავადევნებთ ერთს მეტად თვალსაჩინო გარემოებას კახეთის ტოპონიმოქაში: საგეოგრაფიო სახელები არაგვისა და ივრის ზემო წელისა უცნაური სიმრავლით მეორდება როგორც შიდა კახეთში, ისე გაღმა მხარესა და საინგილოში, ყურადღება მივაქციეთ ისტორიულ გადმოცემებს და აწინდელი კახელების ჩვეულებასაც (მთაში რომ მიდიან სალოცავში) და ჩვენთვის ცხადი გახდა, რომ აწინდელი კახეთი გარკვეულ დროს იორ-არაველთა კოლონიზაციის ობიექტი შექმნილა. ამ მთიელებს თავიანთი სოფლის სახელები უცვლელად გადაუტანიათ ახალ დასახლების ადგილებში. ისიც კი შესაძლებელი ზდება გაირკვეს, თუ რა ძველად

დაწყებულა ასეთი კოლონიზაცია მდიულებისა ჰერეთში. ასეთი ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებით შეიარაღებულნი ჩვენ ვაკვირდებით წერილობითი ხასიათის ცნობებს ერთი უცნაური ხალხის შესახებ, წანარების შესახებ და უცნაურობას და სიძნელეებს აღვილად ვძლევთ. ქართული, სომხური, არაბული წყაროები წანარებს იცნობენ მთაშიც, ბარშიც, კახეთშიც, ჰერეთშიც ისინი ზოგჯერ კახელის შესატყვისადაც კი არიან დასახელებული, ზოგჯერ (არაბულ წყაროებში) კახეთადაც იგულისხმებიან, ზევშიაც ჩანან და საინგილოშიაც... ჩვენ მიერ მოპოვებული ცოდნიდან, ტოპონიმიკური ფაქტებით, რომ დავადგინეთ, სრულიად დასაჯერებელი ხდება ვარაუდი, რომ წერილობით ცნობათა ასეთი სხვადასხვაობა აიხსნება იმით, რომ წანარები (იორ-არაგველები) თანდათან ესახლებიან მთიდან კახეთის (შემდგეი დროის კახეთის) დაბლობში და ამისდა კვალად წანარეთიც თანდათან იცვლის ტერიტორიას, ფართოვდება აღმოსავლეთისაკენ.

ასევე, შეგვიძლია გავედევნოთ, თვალი მივადევნოთ ქურდების მოძრაობას (ქურდ-ვაჭრის ზევი, ქურდევან-ები შაქი-შამახის რაიონებში, „ქურდნი — ლეჩნი და თარსანნი“ დავითის ისტორიკოსთან, ქურდოვანიძე, ქურდიანი, ქურდთა, ნაქურდვეი) და ჩვენ მივიღებთ საკმაოდ დამაჯერებელ სურათს იმისას, რომ ეს ქურდნი ერთ-ერთი ტომი იყო (იბერიულ-კავკასიური) და ისტორიულ ხანაში (ჩვენ თვალწინ) დებედას ხეობიდან შაქი-შამახის მიდამოებში გადიან. ასეთივე ძვირფას დასკვნების გაკეთების უფლებას მოგვცემდა დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკის გათვალისწინება და სხვა.

ისტორიული გეოგრაფია, როგორც ისტორიის აუცილებელი ნაწილი, ვახუშტისაც სრულიად გათვალისწინებული ჰქონდა. მისი ქვეყნის აღწერა ამის ნაყოფია. ასევე უყურებდა ისტორიულ გეოგრაფიას აკად. ივ. ჯავახიშვილიც. მაგრამ ისტორიული გეოგრაფია პრინციპულ სიმაღლეზე ჩვენში არავის აუყვანია და იმ დროს, ისტორიული მეცნიერების განვითარების იმ დონეზე ეს არც შეიძლებოდა. ასეთი რამ დღეს უკვე შესაძლებელია და სავალდებულოც (მ—1,33. ფურც. 1—4).

ისტორიული ტერიტორია

ისტორიული ტერიტორია ეწოდება იმ ფიზიკურ მიწა-წყალს, რომელიც ამა თუ იმ დროს, ამა თუ იმ საზოგადოების (გვარის,

სოფლის, თემის, სამთავროს, სახელმწიფოს, ხალხის, ერის), საწარმოო, სამეურნეო აუცილებელ სარბიელს შეადგენს. ვიდრე ეს საზოგადოებრივი ერთეული არსებობს და რამდენადაც არსებობს, არც ეს ტერიტორია (არც მისი ისტორიული ტერიტორია) მოიშლება. ესა თუ ის საზოგადოება და მისი ისტორიული ტერიტორია ორგანული ერთიანობაა და ერთი უმეორისოდ არ წარმოიდგინება. ამა თუ იმ საზოგადოებას, ესა თუ ის (გარკვეული) ისტორიული ტერიტორია ახასიათებს: სოფელს სასოფლო, თემს სათემო, გვარს საგვარეულო, ხალხს, ერს — სახელმწიფო. ამ ტერიტორიის სახეობა, მისი სიდიდე-სიშორე ყოველ კერძო შემთხვევაში გარკვეულია (ძირითადად). ამ ტერიტორიას რეალურად გრძნობს როგორც მისი შესატყვისი საზოგადოება მთლიანად, ისე თითოეული წევრი ამ საზოგადოებისა (მეტნაკლებად). ამ ტერიტორიის დაცვა მიტაცებისაგან საზოგადოებისა, თუ შის წევრთა წმინდა ვალია [ქცაში: ვლოვა საზღვრის მიტაცების გამო. მთაში წესი ხალხის გაწყვეტისა მიტაცებულ მიწა-წყალზე, სოფლების (ოემების) ბოლომოუღებელი დავა და ბრძოლა საზღვრებისათვის, საზნაუ-საძოვრებისათვის (კარუკულმაჯთი — თრიალეთში), ამილახვრიანთ და ერისთავიანთ ყმების დავა...].

ასეთი ტერიტორიული გაერთიანება მტკიცე და მოუშლელია, ვიდრე ამ სახის საზოგადოება ბატონობს.

ეს ასეა და მხოლოდ ასე, ე. ი. ამა თუ იმ საზოგადოების სახეობისათვის ესა თუ ის ფიზიკური ტერიტორია, გამოდის, აუცილებელია, ტერიტორიად, რომელიც ამ საზოგადოებამ უნდა აითვისოს, რომელზედაც ამ საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიური საქმიანობა უნდა მოეწყოს, ტერიტორია, რომელიც საკმაო და აუცილებელია ასეთი საზოგადოებისათვის.

ამრიგად, ისტორიული ტერიტორია იზრდება, იცვლება შესაფერისი საზოგადოების ზრდა-ცვლილებასთან ერთად. გვარს ერთი ტერიტორია ახასიათებს, ხალხს მეორე, ხოლო ერს კიდევ სხვა. და ეს შესაბამისად იმისა, რომ გვარის საზოგადოებრივი წარმოების ერთი გარკვეული სახეობის ზედნაშენია, „ხალხი“ — მეორესი, „ერი“ კიდევ სხვა. თუ ეს ასეა, მაშინ არ შეიძლება ერთი და იგივე ისტორიული ტერიტორია ახასიათებდეს გვარს, ხალხს, ერს, თითოეულ მათგანს თავისი ტერიტორია აქვს. ავიღოთ საქართველო: უძველესი დრო, ფეოდალური ხანა, ბუჩქუაზიულო, სოციალისტური... (მ—1,33. ფურც. 17).

რით დავიწყეთ: ისტორიული გეოგრაფიის კვლევა

ისტორიული გეოგრაფია ჩვენ საშუალებას მოგვცემს შევადგინოთ ისტორიულ-არქეოლოგიური რუკა. არსებული პუნქტების გათვალისწინებით ჩვენ გასათბრელო ობიექტების სწორ გუმანს ავიღებთ...

ისტორიული გეოგრაფიის კვლევა-დადგენა საქართველოს ქვეყნობლივ უნდა დავიწყეთ. ესაა ყველაზე რეალურ-ისტორიული, ან კიდევ უკეთ ბეობათა მიხედვით („ქვეყანა“ განვითარების შემდეგი საფეხური შეიძლება იყოს). შემდგომ კი შევეცდებით მთელი „საქართველოს“ ისტორიული გეოგრაფია მოვზაზოთ, შემდეგ კვლავ დაშლილი ქვეყნებად, სათავადო-სამთავრო-სამეფოებად, შემდეგ მთლიანი ბურჟუაზიული... (მ—133. ფურც: 18).

1. დიდი ისტორიულ-გეოგრაფიული პრობლემა დაესვი 1953 წელს, „ქვეყნებს“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის საკვლევადობა ამოცანად პრინციპულად დასმასთან დაკავშირებით (ე. ი. ქვეყანა საქართველოს შესწავლა მასში შემავალ „ქვეყანათა“ შესწავლით უნდა წარიმართოს), რა დროს რა ქვეყნებისაგან შედგებოდა საქართველო. ეს ქვეყნები ხომ მუდმივ ერთი და იგივე შინაარსისა, ან გეოგრაფიული მოცულობისა არ იყვნენ? არაერთი ქვეყანა გამქალა ან გაჩენილა, შემცირებულა ან გადიდებულა; (პერეთი გაქრა, კახეთი გადიდდა, სუჯეთი გაქრა, ქიზიყი გაჩნდა, ალგეთი გაქრა, უალეთი გაქრა ვერც კი მიგვიგნია სად იყო, აფშილეთი გაქრა, ჩაჩი გაქრა, თაკვერი გაქრა, ლეჩხუმში და რაჭა იშვნენ, ვაკე გაქრა, წანარეთი გაქრა, კახეთში მოჰყვა, თუ კახეთი იქცა წანარეთად და ასე უსასრულოდ...). ასევე ჩნდებოდა, იზრდებოდა (ახალახალი ქვეყნების შემოერთებით, მათი გათქვეფა-ჩაყლაპვით, თუ სანახევროდ ჩაყლაპვით), თუ მცირდებოდა ქვეყანა „საქართველო“... აი ამ ისტორიული ტერიტორიის — („ქვეყნის“) შესწავლას ისახავს მიზნად ისტორიული გეოგრაფია... ისტორიული გეოგრაფიული ატლასი ამ ქვეყნებისაგან უნდა შედგებოდეს.

რატომ მოხდა, რომ „ათი“ სუფიქსიანი საგეოგრაფიო სახელები ძველ შინაარს შერჩნენ, არ გავრცელდნენ, „ქვეყნის“ მნიშვნელად ვერ იქნენ, მაშინ როცა „მთ“ სუფიქსიანი საგეოგრაფიო

(საისტორიულ-გეოგრაფიო) სახელები ამ უნარისა აღმოჩნდნენ (ველათი, ბაღდათი, იმნათი..., ხოლო კახეთი, ქობულეთი, პერეთი)...

როგორც კერძოული პუნქტის, ისე მთელი ქვეყნის ამსახველია „ი ს“ სუფიქსიანი საგეოგრაფიო სახელები: დმანისი, მანგლისი, ბოლნისი და უეჭველია ქუთაისი („ქვეყანა ქუთათისისა“)...

რამდენი დაკვირვებაა ისტორიულ-გეოგრაფიული საქართლო ზომ თანდათან ცხადი ხდება, რომ ეს გვიანი ხანის ნანგრევ-ნასახლარები, ნაციხარები ძველადვე „ათვისებულ“ ადგილებზეა. ქსნის ხევი რომ უძველესი დროიდანვე ქვეყანაა თავისი ცენტრით, ეს დღეს არავის სადაოდ არ უჩანს, ახალგორის არქეოლოგიური ნაშთები ზომ ამის უტყუარი მოწმობაა. წინწყარო რომ ასეთივე ცენტრია, ესეც ხომ უდავოა, ასეთივე ცენტრებია ყველა ეს კასპები, ნაბალრები, უფლისციხეები, ზღუდრები (აქ მარტო ტაპონიმი რადა ღირს, ცხინვალიც ზღუდერი იყო ალბათ ერთ დროს) ძამაზე და ლიახზე ზღუდერი (-„ქალაქი“). ასევე სავარაუდოა სურამი და რამდენი სხვა...

მთელი ქართლი ერთ ქვეყნად („ქართლად“) წარმოდგება: ბტკერის დინებით, მის შემდგინარე ხევებზე გაშენებულია საკმაოდ ძლიერი ცენტრები, რომლებიც დროთა განმავლობაში ქართლის (ცენტრის) ჰეგემონობაში შემოდიან („ურისთავები“ და „მეფე“). არქეოლოგიური მასალით ცხადი ხდება (მკვავსება ბრინჯაოს დროის მონაპოვართა), რომ ქართლი როგორც ერთიანი ქვეყანა გვიანი ბრინჯაოს მიწურულს უკვე არსებობს („რეცა თავადი“)...

(დმანისი, ბოლნისი, მანგლისი, სამშვილდე... სულ სამთავროსა ერისთავო „ცენტრებია“...).

ეს საგეოგრაფიო სახელები საქართველოს ნაწილებისა (გურია, ვერისი, არგვეთი, კახეთი, ქართლი და სხვა და სხვა...) ისტორიულ-გეოგრაფიული ნიშანსვეტებია... (მ—2, 21. ფურც. 93—94).

2. ამ ფაქტების კვლევა, ე. ი. თითოეული ქვეყნის საზღვრების დადგენა სხვადასხვა დროს, ისევე როგორც საერისთავო ქვეყნების საზღვრების დადგენა, ამ ქვეყნების ტერიტორიული მოცულობის ცვალებადობა სხვადასხვა დროს ისტორიული გეოგრაფიის პირველხარისხოვანი ამოცანაა... ამისათვის, ე. ი. ქვეყნების საზღვრების დადგენისათვის, ჩვენს ხელთაა მრავალნაირი საშუალებანი წერილობითი, თუ მატერიალური ხასიათის ჩვენებანი, ისტორიულ-გეოგრაფიული მონაცემები: (წარმოებითი პრინციპი, ტაპონიმიკა,

გზები და სხვა); ამას ითვალისწინებს სწორედ ჩვენი ეს დარგიც. მაგრამ ეს დიდი საქმე დღეს მხოლოდ მის დასაწყისშია. ისტორიული გეოგრაფია შეძლებს (უნდა შეძლოს) ამ ამოცანის შესრულებას. მას შეუძლია მოგვეცეს საქმიანი კრიტიკა ჩვენამდე მოტანილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ზასიათის წერილობითი ცნობებისა. არსებითი კრიტიკა, მაგალითად, ლეონტი მროველის ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენისა საქართველოს უძველეს წარსულზე. მაგრამ ყველაფერი ეს მომავალის საქმეა. და თუ ჩვენ დღეს ამ თუ იმ ქვეყანაზე ვსაუბრობთ (უპირატესად კი ქართლზე) ეს უფრო სადემონსტრაციო მასალად გამოგვაქვს.....

ქვეი „შლიდა“ გორის ქვეყანას, სამთავრო „შლიდა“ ქვეის ქვეყანას, „სამეფო“ „შლიდა“ სამთავროს და ყველანი რჩებოდნენ, არ იშლებოდნენ — ქვეიც, თემიც, სათავადოც... ვიდრე სოციალიზმამდე, როცა წარმოებითი პრინციპი ერთადერთი არ შეიქნა და ქვეყნის ახალი დაყოფა არ გამოიწვია (მ—2,7. ფურც. 66).

3. ამოცანა ისაა, რომ დავადგინოთ, თუ როდის, როგორ, რა საფუძველზე წარმოიქმნა თითოეული ქვეყანა (ქართლი, კახეთი, ეგრისი და სხვა). კიდევ მეტი: როდის და როგორ მოხდა და ამ შედარებით მოზრდილ ერთეულებში (ქვეყნებში), მაგალითად, ეგრისში, უფრო მცირე ერთეულები გამოიკვეთა (შიდა ეგრისი, მუხრანისი, არგვეთი, ფერსათი, გურია...). რა ტიპის „გაერთიანება“ (ქვეყანა) იყო პირველი (კოლხეთი-ეგრისი) და რა ტიპის იყო ეს შემდეგი (უფრო გვიანი)? პირველი თითქო იყო ნათესავი (წარმოშობის საფუძველი), მეორე — სამეურნეო საფუძველი. პირველი დაშლის ტენდენციას ატარებდა, მეორე — შეკრებისას (მეურნეობის საფუძველზე) (მ—3,6. ფურც. 6).

4. ისევე როგორც ყოველი ისტორიული მოვლენა, ძეგლი და მ.ო.უკიდებლად არ შეისწავლება, ის მხოლოდ „ცოცხალ ისტორიულ გარემოში“ უნდა ისწავლებოდეს. ძეგლი ქვეყანით შექმნება. ქვეყანა ძეგლების ერთობლიობას წარმოადგენს... (მ—3,6. ფურც. 12).

ქ ვ ე უ ა ნ ა

(ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი ცნება)

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ჩვეულებრივ სამეცნიერო ნაშრომის „შესავალს“ ამ ნაშრომის ძირითადი ნაწილის დამთავრების შემდეგ წერენ (და სხვა რიგად არც შეიძლება). ოღონდ დამთავრებაც არის და დამთავრებაც.

ასეთი სახელწოდების შრომა, ზემოთ რომ დავესახელო, მე კარგა ხანია მოხაზული მაქვს, მასალა შეძლებისდაგვარად შეგროვებულ-შემუშავებული მაქვს და დასაწერად შემზადებული, მაგრამ ესაა, რომ მის საბოლოოდ გასაფორმებლად ვერ მოვიცალე.

ამავე დროს საკითხი მეტად მომწიფებულა და საქართველოს ისტორიაში მომუშავე ახალგაზრდობისათვის სახელმძღვანელოდ მისი გამუქება საჭიროა.

ზეპირ საუბრებს, რაც, ბუნებრივია, მე ჩემს კოლეგებთან ამ საგანზე მიხდება, ვარჩიე, ვიღრე ჩემი ის ნაშრომი მთლიანად გამოქვეყნდებოდეს, მისი შესავალი (უკეთ, ჩემი იმ ნაშრომის ზოგიერთი დასკვნა) ახლავე მივაწოდო საზოგადოებას.

მე კითვალისწინებ, რა თქმა უნდა, რომ ეს შესავალი, შრომის საბოლოო გამართვის შედეგად, რამოდენადმე შეიძლება შესწორდეს, შეივსოს, მაგრამ ძირითადში, ვფიქრობ, ის უცვლელი დარჩება.

ამდენადვე მისი გამოქვეყნება გამართლებულად შეჩვენება.

• • •

დღეს ჩვენი საზოგადოება ზღწევისაგან გრძობს და სამართლიანად მსჯელობს იმის შესახებ, რომ საქართველოს ძველი დაყოფა ადმინისტრაციულ ერთეულებად საფუძველმშობლია, რომ ძველი სამეურნეო-ადმინისტრაციული ერთეულები („ქვეყნები“) არ შეეფერებიან ახლად შექმნილ ვითარებას. საკითხის ასე დაყენება სწორია, მისი ამოსავალი პრინციპი უცილობელია და ახალი „ქვეყნების“ ორგანიზაციის საქმე, უეჭველია, ჩვენი დროის მოთხოვნილების შესაბამისად მოგვარდება. — შეიქმნება ახალი სამეურნეო-ადმინისტრაციული რაიონები („ქვეყნები“), საზოგადოების ვითარებასთან მისი „ქვეყნის“ შესაბამისობის ამ ბუნებრივ კანონს ემყარებოდა ისტორიულად წარმოქმნილი რაგინდარა დროის „ქვეყანაც“, თუმცა ეს ძველი დაყოფა, აწინდელისაგან განსხვავებით,

ხელისუფლების რაციონალური ღონისძიების შედეგი კი არ ყოფილა, არამედ ძირითადად, ეს იყო ბუნებრივად წარმონაქმნი ერთეულების აღიარება.

იმავე შესაბამისობის კანონისა თანახმად საუკუნეთა სიგრძეზე იცვლებოდნენ ეს ისტორიული წარმონაქმნები („ქვეყნები“).

• • •

ისტორიული გეოგრაფია გეოგრაფიული ნომენკლატურის, ტოპონიმიკური ფაქტების შეგროვება-დადგენით არ კმაყოფილდება. ასეთი მუშაობა არის მასალის შემზადება ისტორიული გეოგრაფიისათვის. ისტორიული გეოგრაფია შეისწავლის ისტორიულ-გეოგრაფიულ „ქვეყანას“, მის წარმოქმნას, ზრდას თუ გადაშენებას, მის სახეცვლილებას სხვადასხვა ისტორიულ პირობებში, მის დამოკიდებულებას საზოგადოების საწარმოო ძალთა და წარმოებითი ურთიერთობის განვითარებისაგან, საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკური და ისტორიული ვითარებისაგან, ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებისაგან, — გორიდან ქვეამდე, ქვეიდან მსოფლიომდე.

მოკლედ, ისტორიული გეოგრაფია არის ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნის“ შემსწავლელი სამეცნიერო დისციპლინა.

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ამოცანაა თვალი გადადევნოს ჩვენს ისტორიულ ტერიტორიაზე მისი „ქვეყნების“ თავგადასავალს, გაარკვიოს ამა თუ იმ „ქვეყნის“ წარმოქმნის საფუძვლები, დაადგინოს ის ცვლილებანი, რასაც ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთზე ესა თუ ის „ქვეყანა“ განიცდიდა, მისი გაჩენიდან — გადაშენებამდე.

ერთი სიტყვით, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საგანია საქართველოს ტერიტორიის („ქვეყნების“) ისტორიული შესწავლა, საქართველოს ტერიტორიის ისტორია.

„ქვეყანა“ ისტორიულ გეოგრაფიაში ისეთივე მნიშვნელობის ცნებაა, რაც „არქეოლოგიური კულტურა“ წიაღისეულის არქეოლოგიაში.

„ქვეყანა“ ისტორიულ-გეოგრაფიულად არის საზოგადოებრივი ერთეულის საცხოვრისი გარკვეულ გეოგრაფიულ არეში.

ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ ჩნდება საზოგადოების გაჩენასთან ერთად და საზოგადოების გარეშე არ შე-

იძლება არსებობდეს ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“, ისევე როგორც არ შეიძლება არსებობდეს საზოგადოება ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნის“ გარეშე.

ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ ამა თუ იმ საზოგადოების განვითარების შესაფერისია. ამისდა კვალად ერთია ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ გვაროვნული წყობის საზოგადოებისა, სხვაა ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ სოციალისტური წყობის საზოგადოებისა, ისევე როგორც განსხვავდებიან ურთიერთისაგან კლასობრივი წყობის საზოგადოებათა ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნები“: მონათმფლობელურის, ფეოდალურის, თუ ბურჟუაზიული წყობისა.

ამრიგად, ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“, ისევე როგორც მისი შემოქმედი საზოგადოება, ისტორიული კატეგორიაა.

ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნის“ სახეობა, როგორც აღვნიშნეთ, მისი შემოქმედი საზოგადოების შესაფერისია; მაგალითად, გამოქვამულის დროის საზოგადოების „ქვეყანა“ არსებითად განსხვავდება გორული ეპოქის საზოგადოების „ქვეყანისაგან“ და აგრე შემდეგ.

ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნის“ სახეობა მხოლოდ ფიზიკურ გეოგრაფიული პირობებისაგან არ არის დამოკიდებული, ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები საზოგადოების სამოქმედო სარბიელია და ესა თუ ის საზოგადოება ამ სარბიელზე ქმნის თავის შესაფერის ისტორიულ-გეოგრაფიულ „ქვეყანას“; ასე რომ ერთსა და იმავე ფიზიკურ-გეოგრაფიულ არეზე სხვადასხვა დროს შეიძლება არსებობდეს სულ სხვადასხვა სახის ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“.

ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“, სივრცის თვალსაზრისით, ზოგი დიდია, ზოგი მცირე. ამ შემთხვევაშიაც განმსაზღვრელია, ძირითადად, ამ „ქვეყნის“ შემოქმედი საზოგადოების ვითარება: გვარს ერთი „ქვეყანა“ ახასიათებს, ტომს მეორე. ეროვნებას თავისი „ქვეყანა“ შეეფერება, ერს — თავისი.

ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის ხასიათი მხოლოდ მძიი შემოქმედი საზოგადოების ხასიათისაგან არის დამოკიდებული, მაშინ, როცა მის ტერიტორიულ გავრცელებაზე ამას გარდა ძლიერად მოქმედებენ როგორც ფიზიკურ-გეოგრაფიული, ისე ისტორიული ფაქტორები.

ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“, როგორც აღვნიშნეთ, ისტორიული კატეგორიაა. მის შემოქმედ საზოგადოებასთან ერთად ის მუდმივ ცვლილებას განიცდის და საზოგადოებრივი ცხოვრების ევოლუცია თუ „ნახტომები“ ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნის“ განვითარებაზე ისევე თვალსაჩინოდ შეინიშნება, როგორც ამ საზოგადოების სოციალურ წყობაზე. მაგალითად, მონათმფლობელური ურთიერთობის ისტორიული გეოგრაფია „სამოქალაქო“ „ქვეყნების“ წარმოქმნით აღინიშნება, ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვება — საციხისთავო „ქვეყნების“ განვითარებით, ბატონყმური ურთიერთობის „ქვეყანა“ ფეოდალური ქალაქით, ციხითა და მონასტრით ზასიათდება, ხოლო ბურჟუაზიული საზოგადოებრივი ურთიერთობის „ქვეყნის“ უმთავრესი ისტორიულ-გეოგრაფიული ნიშანი რკინიგზიანი ქალაქებია.

საზოგადოება ადამიანთა წარმოებითი გაერთიანებაა. თვით ადამიანი — homo sapiens საზოგადოებასთან ერთად წარმოიქმნება. ადამიანთა წარმოებითი გაერთიანებანი სხვადასხვა სახისაა. „გვარის“ წარმომქმნელი წარმოებითი გაერთიანება ერთია, ხალხის წარმომქმნელი წარმოებითი გაერთიანება სხვაა, ისევე როგორც სხვაა ერის წარმომქმნელი წარმოებითი გაერთიანება. გვარი, ტომი, ხალხი, ერი, წარმოებითი ურთიერთობის საზოგადოებრივი ფორმებია.

„ქვეყანა“ ამა თუ იმ საზოგადოების საარსებო მიწა-წყალია. მაგრამ „ქვეყანა“ შიშველი გეოგრაფიული სივრცე. („უდაბნო“, „უშენი“) კი არაა, არამედ საზოგადოების მიერ ათვისებული მთავარი საწარმოო საშუალებაა. ამდენადვე „ქვეყანა“ თვით საზოგადოების შენამოქმედია. ამიტომაც თითოეულ საზოგადოებას, როგორც აღვნიშნეთ, თავისი შესაფერისი „ქვეყანა“ გააჩნია. „ქვეყნების“ ეს სხვადასხვაობა გეოგრაფიული სივრცის სხვადასხვაობაშიც ვლინდება, თუმცა ეს ნიშანი გარდაუვალი არაა. ერთსა და იმავე გეოგრაფიულ სივრცეზე, როგორც აღვნიშნეთ, არაერთი მაგალითი მოიპოვება, გვარიც არსებულა და ტომიც, ხალხიც და ერიც, ასე რომ „ქვეყნების“ ურთიერთისაგან განმასხვავებელი უმთავრესი ნიშანი ამ ტერიტორიისათვისებების ხასიათშია. სამამასახლოსო, სახევისუფლო, სამოქალაქო, საციხისთავო, საერისთავო, სამეფო — ყველა ესენი სხვადასხვა

დროსა და ვითარებაში წარმოქმნილი, ურთიერთისაგან განსხვავებული ხარისხის „ქვეყნებია“

როგორც ირკვევა, თავდაპირველად ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნის“ ცნება დამოუკიდებლად არ არსებობდა და ის შედარებით გვიან არის გაჩენილი. ადამიანთა ერთობა, საზოგადოება და მის მიერ ათვისებული მისი სამეურნეო სარბიელი, ბუნებრივია, თავდაპირველად ერთი და იმავე ტერიტორიით აღინიშნებოდა. ეს კარგად შეინიშნება იმ ფაქტში, დღემდისაც რომ ჩვენს ენას შემოუნახავს, — დასახლებული პუნქტების ძველი ქართული სახელები მრავლობით რიცხვის ნიშნებით „ნი“, „თა“, „ეთ“, „ები“. ორბნი (ორბეთი, ურბნისი), მაგალითად, ან წერონი (წერონისი), ისევე როგორც წობენი ან ფხოვენი (ფხოვენისი) არა მარტო „ორბთა“, „წეროთა“, „წოვთა“, ან „ფხოვთა“ სიმრავლეს აღნიშნავდა, არამედ იმავე დროს აღნიშნავდა ადამიანთა ამ კოლექტივების ადგილსამყოფელსაც. შედარებით გვიანი ხანის მოვლენაა, რომ დღეს ასეთს სახელებს, როგორც წესი, „ის“ დაბოლოება გააჩნია. ეს ახალი გაფორმება აზროვნების უფრო მაღალი განვითარების მაჩვენებელია, როცა ამ სახელების შემრქმევი საზოგადოების ცნობიერებაში ერთიმეორეს გამოეყო ადამიანთა კოლექტივი და ამ კოლექტივის სამოღვაწეო ტერიტორია. „ურბნისი“ აქ უკვე საკუთრივ საგეოგრაფიო სახელია და მასში ორბთა სიმრავლე არ იგულისხმება, ე. ი. „ურბნისში“ შეიძლება არა „ორბნი“, არამედ, ვთქვათ, „ჩხიკვები“ ცხოვრობდნენ. ასე რომ ეს მოვლენა, „ის“ სუფიქსის დართვა მრავლობითის აღნიშვნელ („ნ“) სახელზე, ვფიქრობთ არის არა იმდენად სხვა რომელიღაც ქართველი ტომის ნაგვიანევიდ მოსულთა-გაბატონების ნაკვალევი ძველი „ნ“ ტომის ადგილზე, არამედ, როგორც აღვნიშნეთ, მაჩვენებელია უფრო განვითარებული აზროვნებისა (თუმცა არც სხვა ტომის მოსვლა-გაბატონების ნაკვალევი ჩანს აქ გამორიცხული). ესევე მოვლენა ჩანს „თა“ სუფიქსიან გეოგრაფიულ სახელებში. ჩხიკვთა, აკაურთა, ყორანთა და სხვა ასეთი, გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, წარმოდგენს მრავლობით („ნ“) რიცხვის ირიბ ბრუნვას და მსაზღვრელად ერთვის სახელს „გორა“, „სახლი“ (შდრ. „ლომთა გორა“). ასე რომ ყორანთა მაგალითად, სრულის სახით იქნებოდა ყორანთა გორა, ყორანთა სახლი და ამ გამოთქმაში იგულისხმებოდა არა მარტო ყორანების კოლექტივი, არამედ ამ ყორანების ადგილსამყოფელიც, ყორანების „ქვეყანა“. შეიძლება იმის ფიქრიც, რომ „თა“ სუფიქსიანი ეს სახელები უფრო გვიანი ფორმაციისა იყოს, ვიდრე ზემოაღნიშნული

„ნ“ სუფიქსიანი სახელები, რომ „თა“ სუფიქსით აღნიშნული სახე-
ლები აზროვნების შემდგომი განვითარების მანიშნებელია. ისე მე-
ჩვენება, რომ ლომათა გორაში მაინც მოჩანს გეოგრაფიული ცნების
გამოყოფის ნიშანი აღამიანთა კოლექტივის ცნებისაგან, მაშინ როცა
„ორბნიში“ ასეთი რამ სრულიად არ შეიმჩნევა. ასე რომ მივი-
ღეთ საგეოგრაფიო ცნების („ქვეყნის“) გაჩენა-განვითარების რიგი:
ყორანი, ყორანთა, ყორნისი.

ეთნიკურ-გეოგრაფიული აზროვნების განვითარების ასევე მა-
ღალ საფეხურს მოწმობს „ეთ“ სუფიქსიანი სახელები (იხ. ნ. მარი,
კ. თოფურია, ს. ჯანაშია, ვ. დონდუა). ლიპარიტეთი არა მარტო
ლიპარიტიანთა სახლია (მრავლობა, „სახლი ლიპარიტეთი“), არამედ
ამ ტერმინშივე იგულისხმება მიწა-წყალი, ტერიტორია, რომელსაც
ლიპარიტეთ სახლი ფლობდა. ასევე ეთნიკურ-გეოგრაფიული შინა-
არსისაა (ე. ი. „ქვეყანა“) ყველა ეს თუშეთი, რუსეთი, სპარსეთი,
ბრანჯეთი და მისთანანი. აქ ეთნიკურ-გეოგრაფიული აზროვნება იმ
ზღურბლს არის მიღწეული, როცა ორი ცნება, — ეთნიკური (თუშ-
ნი) და გეოგრაფიული (თუშთა სამყოფელი ადგილი) ერთი მეო-
რეს ეთიშებიან. გაარჩიე: „იმიერი“ ქვეყანა და აღამიანი, იმერი,
იმერეთი წმინდა საგეოგრაფიო სახელი, აქედან იმერელი... და
ჩნდება „სა“ პრეფიქსით გაფორმებული წმინდა გეოგრაფიული სა-
ხელები (საქართველო, სამეგრელო, საქილაო, სალიპარტიანო, სა-
მიქელაო, საჯავახო-სალომინაო, საამილახორო, საჯავახიანო და ათა-
სი სხვა), სადაც ეთნიკური მრავლობის ცნება გამორიცხებულია. ამ
ნივთებზეა, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჩნდება სასომხეთი, საფრან-
გეთი, სათურქეთი, საყივჩაყეთი, საბერძნეთი, საიმერეთო, სარუსე-
თო, საკახეთო. ჩანს აზროვნება ამჩნევს განსხვავებას ბერძნეთსა,
სომხეთსა, ფრანგეთსა (ბრანჯეთსა) და იმ ცნებას შორის, რომელ-
მაც საკუთრივ ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ უნდა ასახოს
და ამას ახერხებს „სა“ პრეფიქსის საშუალებით (ზღრ. „საქართველის
ციხე“. იყო საქართველი?).

ყოველ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქვეყანას
თავისი „ცენტრი“ აქვს. ამიტომაცაა, რომ ხშირად ის-
ტორიულ გეოგრაფიული ქვეყანა ამ „ცენტრის“ სახელით
აღინიშნება.

ჩვენი თვალსაზრისის თანახმად ეს ბუნებრივია. გარკვეულ

1 ლენტი მოველს ეს მოვლენა წესად გამოაქვს: ქართლი და კართლო-
სი, მცხეთა და მცხეთოსი, უფლისციხე და უფლოსი, ეგრი და ეგროსი, ვაჩიანი და
ვაჩიოსი და ა. შ.

გეოგრაფიულ ტერიტორიაზე ჩნდება წარმოებითი კოლექტივი, იქმნება ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა (გვარი), რომლის სახელიც, ბუნებრივია, იმავე კოლექტივის სახელი იქნება (აღამიანთა კოლექტივის მიერ აუთვისებელი გეოგრაფიული ტერიტორია არც „ქვეყანა“ არის და მას არც საკუთარი სახელი შეიძლება ჰქონდეს).

დროთა განმავლობაში კოლექტივი იზრდება, ახალ ერთეულზედ იყოფა, ჩნდება ტომი. სატომო ქვეყნის სახელად, ბუნებრივია, უპირატესობის მქონებელი გვარის სახელი გამოვიდეს. ასეთი უპირატესობა მრავალი სხვადასხვა პირობისაგან შეიძლება წარმოდგეს (პირველშენებულობა, სატომო კულტის ადგილი, გეოგრაფიულ-ბუნებრივი უპირატესობანი და სხვ.). ეს არის ის „ცენტრი“, რომელიც დროთა განმავლობაში სხვა კოლექტივებზე (გვარებზე) ჰეგემონობა-გაბატონების ტენდენციას ამჟღავნებს („რეუა თავადი“). მაგალითისათვის გამოვღებოდა ქარის ცენტრობა აღმოსავლეთ კახეთში. XVII—XVIII საუკუნეში სოფელ ქარის ჯამაათმა უპირატესი პოლიტიკური მნიშვნელობა მოიპოვა კავკასიის მთის ძირობა ლეკურ ჯამაათებს შორის და აღმოსავლეთ კახეთის ამ ნაწილს ქართველებმა „ქარი“ უწოდეს. ამრიგად ქარი გახდა ამ ქვეყნის პოლიტიკური „ცენტრი“. „კაკი“, „რაჭა“, რუსული ცნობებით. „სიონის ერისთავი“ (უნდა მოვიტანო „გაგი“ ციხე და „გაგი“ ქვეყანა. ქუთათისი ქალაქი და ქუთათისი ქვეყანა, კარი ციხე-ქალაქი და კარული ქვეყანა, განბა ქალაქი და განბა ქვეყანა, ქალაქი და მიმდგომი მისი, ციხე და მიმდგომი მისი. უნდა მივაწერო ბოლოს: ამ საკითხის გარშემო საჭირო მასალას მათანადო მსჯელობით ჩვენ ვიძლევიეთ ამ შრომის სხვადასხვა ადგილას წერილის მთელ სიგრძეზე). ბარდავი, ხლათი (ქ. ა. 223) — ქვეყნების სახელი... მანგლისი (ცუბა დავითისი, 341-2. ბარდავი, 340), ყოველი სამშვილდე 331. „ქუეყანა ოძრკევი-ჯა, რომელსა ეწოდების სამცხე“ (ლეონტი 47).

მთელი ჩვენი ეს მსჯელობა ისტორიული გეოგრაფიის ამ ძირითადი ცნებისა და მისი გამომხატველი ტერმინის (ქვეყანა) შესახებ რომ უსაფუძვლო „თეორიად“ არ გამოიყურებოდეს, მივმართოთ დოკუმენტურ მოწმობებს (მ — 2.4).

[გოჩა, ჟაბა, ციხი].

1. დღეს, 28/VII 1954 წ. ხოვლეს წავედი. გ. ცქიტიშვილის ჩგუფს (ისტორიულ-არქეოლოგიური სადაზვერვო ექსპედიცია შიდა ქართლში) დავავალე ენახა „ხ ო ვ ლ ი გ ო რ ა“ (ნადიმაშვილის

ცნობით საკულტო ძეგლი). ზგუფმა ნახა ხსენებული გორა და საგულისხმო ცნობები ჩამოიტანა. საჭიროდ დავინახე თვეთ მენახა ძეგლი, რომ თუ მიზანშეწონილად დავინახავდი, გათხრა წამომეწყო.

მე და ნინა² წავედით. მსიამოვნებდა ახალი ფაქტი, რომელიც გაამაგრებდა ჩემ მიერ შარშან შენიშნულ მოვლენას იმას შესახებ, რომ გარკვეულ დროს ჩვენი საზოგადოებრივი განვითარებისა, ჩვენი წინაპრები გორაებზე ბინადრობდნენ (სწორედ ეს „დრო“ არის დასადგენი). უფრო სწორად, გარკვეულ დროს, ე. ი. საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულს სიმაღლეზე, ჩვენი წინაპრები გორაებზე დაბინავდნენ (აი საზოგადოებრივ საწარმოო ძალთა განვითარებამ ეს სიმაღლეა დასადგენ-განსასაზღვრი) და ამ გორაებზე ბინადრობას განაგრძობდნენ, ვიდრე საზოგადოებრივი საწარმოო ძალთა შემდგომმა განვითარებამ მათ ეს გორაები არ დაატოვებინა. ასე რომ დგას საკითხი არა მარტო იმის შესახებ, თუ განვითარების რა საფეხურზე „ავიდნენ“ ჩვენი წინაპრები ამ გორაებზე, არამედ იმის შესახებაც, თუ განვითარების რა საფეხურზე დატოვეს მათ ეს გორაები...

ეპოქა (გორაების) კი მეტად თვალნათლივი და განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობისა ჩანს. სულ მცირედ ხელის მიყოფაც (საკვლეკო-სადაზვერვო) საჭირო აღმოჩნდა ასეთ გორაების (აქამდე რომ სრულიად არ ჩანდნენ) დასადგენად, რომ საოცარი სიმრავლით და სიციხადით წამოიშალნენ ისინი ქართლსა და კახეთში, იმერეთში თუ ოდიშ-გურიაში... (განსაკუთრებით საინტერესოა დაკვირვება, მოიპოვება თუ არა ასეთი გორაები თრიალეთ-გუგარქის მხარეში, სადაც მეგალითური ნაგებობანი უზუად მოიპოვება? მაინც და მაინც ამ ირანის გორა ჯავახეთში ტიპურია. დღეს ჩვენ გაბედულად შეგვიძლია ოცნებით წარმოვიდგინოთ (მაგრამ ეს იქნება რეალური-ისტორიული სურათი) ჩვენი ქვეყანა გარკვეულ დროს (გარკვეული მეურნეობის მიმდევარი): ის-სულ ერთთავად გორაებზეა განლაგებული. ეს გორაები ზოგი ხელოვნურია, ზოგი ნახევრად ხელოვნური, ზოგი კი ბუნებრივია. სხვადასხვა ადგილას, შესაძლებელია ამ დროის ადამიანი გორაზე არ ბინადრობდეს, არამედ ქვაბულში რჩებოდეს, ან მეგალითს იყენებდეს, მაგრამ ყველა ეს სპეციფიკური მოვლენებია, უფრო გამოჩეკილია, გეოგრაფიული თუ სხვა პირობებით გამოწვეული, წესი კი გორაებზე ბინადრობაა. ასე რომ გორაებზე ცხოვ-

² ნინო ბერძენიშვილი — ავტორის მეუღლე

რება ჩვენი წინაპრების მთელი ეპოქაა და მხოლოდ ამის შემდგომი განვითარება იძლევა დასახლების შემდგომ სახეობას „სოფლობით“, „ქალაქებით“. ჩვენ, რა თქმა უნდა, არ გაგვივირდება იმის დადგენა, თუ როდის და როგორი თანდათანობით მოხდა გორების დატოვება (გორის გარშემო, თუ მის ახლო მოსახლეობის გაჩენა, რომელიც პირველ ხანებში გორის დანართი იყო და შემდეგ, უნდა ვიფიქროთ, თანდათან ცენტრი გახდა და ამდენად გორა მეორეხარისხოვან მოვლენად იქცა), „დაბების“ თუ „სოფლების“ (ბევების) გაჩენა, „ქალაქების“ გაჩენა, შრომის დანაწილების საფუძველზე მოსახლეობის სხვადასხვა ტიპების გაჩენა.

ასე რომ ისახება ერთი დიდი საფეხური ჩვენი საზოგადოებრივი განვითარების დამახასიათებელი, როცა მოსახლეობის სახე გორაა.

იგოეთში გადაუხვიეთ გორის გზიდან და ლეხურას პირით კასპისკენ წავედით. კასპი ძველადაც ქალაქი იყო. ის ალექსანდრე მაკედონელის წინა დროიდან იგულისხმება ტრადიციით (მოქცევაჲ ქართლისაჲ). საინტერესოა წარმოების რა დარგი იყო აქ ძველად განვითარებული რომ ქალაქად იქცა? კერამიკა ხომ არა?...

მაგრამ ჩვენ ამჟამად გორა გეოინტერესებს. ის უეჭველად მოიპოვება კასპის მიდამოებში. პოვნა უნდა ოღონდ ჩვენ ახლა ამის დრო არა გვაქვს. თანაც საშინელი სიცხე ფიქრის ხალისსაც ანელეებს. მეტებს გავუარეთ და სასირეთის გზით წავედით; „სასირეთის განძი“ არქეოლოგიაში ცნობილია. საწუხაროა ოღონდ, რომ მოსმა შემსწავლელმა განძი ისე განიხილა, რომ საკითხიც კი არ დასვა ისტორიულად ამ განძსა და მის შემქმნელ საზოგადოებას შორის თუ რა კავშირი იყო, ან სად უნდა ვეძიოთ ჩვენ და როგორის საზოგადოება... გზიდან მარცხნით, სოფლის ბოლოზე ერთ განკადებულ გორას თვალი შევავლე. ვიცანი „გორა“. გვეჩქარებოდა. „ცქიტიშვილს დაევალებ ნახოს“ — ვიფიქრე. ხოვლის მიწასვლელებში ყორღანია, რომელიც გზა-შარას გაუჭრია (საბედნიეროდ, მხოლოდ კიდევ ჩამოუჭრიათ)... მაგონდება „რკინის სიგელი“, კახა თორელი, ჭკვიანი ფეოდალი...

მაგრამ ყველა ეს დღეს მინისლულია და წინა პლანზეა ხოვლი გორა. ექსპედიციის ჯგუფი იქვე გვიცდიდა, წითელქალაქიდან წამოსულიყვნენ. ხოვლიგორა სოფელ ხოვლეს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ორი კილომეტრის მოშორებითაა. ეს გორა ისეთივე ტიპის და დაახლოებით ისეთივე სიდიდისაა, როგორც ნიზბისის,

ან ნასტაკისის, ან შვადიჯერის. ოღონდ ესაა, რომ გადაჭრილი ყელს
 კარგად ჩანს, ხოლო გარშემო თხრილი არ ატყვია (შეიძლება —
 სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან ჰქონოდა).- სამაგიეროდ აქ სხვა
 ახალი ელემენტია: კედლები. თითქო გარშემო შემოუყვება. დასავ-
 ლეთ-აღმოსავლეთით გაშისვლებული ჩანს... მაგრამ კიდევ უფრო
 საინტერესო ისაა, რომ მეორე კედელიც აქვს ამ გორას ისეთივე,
 როგორც პირველი. თუ პირველი გორის ძირს მიყვება, მეორე
 უფრო ზემოთ გორის გვერდზეა და აქვე ამ ქვების მათიებელ გლე-
 ხის ედიშერაშვილის მოწმობით, ასეთივე წყობის კედელი აქ მესა-
 მცაა გორის გვერდზე ოღონდ კიდევ უფრო მაღლა... ჩვენ ისე
 ცოტა ვიცით ამ გორების შესახებ, რომ რისამე თქმა შეუძლებე-
 ლია ამ კედლების გამო. ის კია, რომ ეს ფაქტი მეტად საინტერესოა
 და ახალი მომენტი შეაქვს ამ გორების შესწავლაში. გორაზე კე-
 რამიკის, თითქო გვიანი ბრინჯაოს ზანის, ფრაგმენტები მრავლად
 მოიპოვება. ესეც ახალი გარემოებაა: ასე გვიანაც, ჩანს, გორაზე
 ცხოვრება არ შეწყვეტილა. ერთ ადგილას (გორის ჩრდილო-აღმო-
 სავლეთი ფერდი), ქვის კედლის შიგნით ალიზით ნაგები კე-
 დელი ჩანს, იქვე უფრო ძველი ფენაც ჩანს თითქო...

აქვე, გორის ძირშივე (მის სამხრეთით) შეინიშნება ნასოფლა-
 რი ისეთივე ქვებით ნაგები სახლებით (საძირკვლები), როგორც
 გორის კედელი. აქაც მრავლად მოიპოვება გვიანი ბრინჯაოს დამა-
 ხასიათებელი კერამიკის ფრაგმენტები (პეწიანი შავლგა კერამი-
 კა ორნამენტიანი და სადა). ასე რომ სოფლისა და გორის თანა-
 დროულობა გარკვეულ დროს სრულიად უდავოა. შეიძლება კაცმა
 იფიქროს, რომ ეს კედელი გორისა უფრო გვიანია, ვიდრე გორაზე
 მოსახლეობის წარმოშობა. კედელი შეიძლება ამ სოფლის გაშე-
 ნების დროისაა. ნასოფლარში ფეოდალური ხანის თიხის ქურჭლის
 ფრაგმენტებიც მოიპოვება... შეიძლება ეს იყო სწორედ ძველი
 ხოვლე და შეიძლება. ამით აიხსნებოდეს, რომ ამ გორას დღეს
 ხოვლიგორა ეწოდება (და შეიძლება ამ გორას ერქვა უძველეს
 დროის ხოვლე თუ ხომლე?... ან ხოვლევი?). სოფლის და გორის ეს
 სინქრონულობა განსაკუთრებით საინტერესოსა ხდის მათ ორივეს
 შესწავლას ერთდროულად. მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესო ისაა,
 რომ აქვე ასე თუ ცოტა მეტი მეტრის დაშორებით, აღმოსავლეთით
 მოიპოვება ნეკროპოლი, რომელიც შეიცავს როგორც ჩანს, იმავე
 დროის ინვენტარს, რასაც სოფელი და გორა ამ სოფლის თანამე-
 დროვე ნაწილში. ასე და ამრიგად გორა, სოფელი და ნეკროპოლი
 ურთიერთის თანამედროვეა და ეს ხომ უკვე მთელი ცხოვრებაა.

თითქო ამ სოფლის სახელიც კი დგინდება — ხოვლე, ხოვლევა (შდრ. ნოსტუ, ნოსტევი) და შესაძლებელი ხდება იმის დადგენა, თუ რა სიდიდისა იყო გვიანი ბრინჯაოს დროის სოფელი, რა კავშირში იყო ის ჯერ კიდევ ძველ გორასთან, როგორი იყო წესი სამაროვნის შენებისა (რა მომორებით) და სხვა და სხვა. ჩვენ, რა თქმა უნდა, კარგად ვიცოდით, რომ ამ გორაკების შორიახლო უძველესი სოფლები („დაბნები“) იყო მოსალოდნელი, მაგრამ მათი აღმოჩენა ყოველთვის არ ხერხდება (ხან ახალმა სოფელმა გააქრო ამ ძველი სოფლის კვალი, ხან ღრმად დაიფარა) — ნასტაკისი ამ მხრით ფრიად ხელსაყრელი ობიექტია, თუმცა მისი ნეკროპოლი საძიებელია, სამაგიეროდ გორა და სოფელი კარგად ჩანს. ასე რომ, ამ კომპლექსის თხრა უეჭველად ნაყოფიერი იქნება ჩვენი ცოდნის გამრავლებისათვის... ხოვლე, ნასტაკისი და ასეთივე კომპლექსები კახეთში და დასავლეთ საქართველოში და ჩვენ ფეხზე დავაყენებთ იმ არქეოლოგიას, რომელიც ისტორიული მეცნიერების გაღრმავებას, მარქსისტულ ისტორიოგრაფიას მოემსახურება... და ჩვენ შევძლებთ ოდესმე დაწვეროთ საქართველოს ბურჟუაზიული ხანის, ან საქართველოს ფეოდალური ხანის, საქართველოს სოციალისტური ხანის რუკების გვერდით საქართველოს რუკა გვაროვნული, თუ მონათმფლობელური წყობილების დროისა...

ჯერჯერობით კი, სიმართლე რომ ითქვას, არც ერთი ხანის რუკა არა გვაქვს.

უკან დავბრუნდით. სიცხე ყოველგვარ ხალისს გვიკარგავს... გადაწყვიტე სასირეთს ჩავივლი და ჩემ მიერ შენიშნულ გორას ვნახავ. იქ მისულისას ერთი გლეხი ვნახეთ. ვკითხე თუ რა ჰქვიან ამ გორას: კახიანთ გორა, ლარის გორა — იყო პასუხი. ამ გორაზე ხომ არ შეგხვედრიათ რაიმე ადამიანის ნახელავი? როგორ არა, თიხის ქურჭლის ნატეხები ბევრი ამოდის — გვიპასუხა გლეხმა. მაგრამ ეს ცნობა უკვე ზედმეტი იყო, რადგან ჩვენ ამ დროს უკვე გორის ფერდს მივადექით და თიხის შავლევა ქურჭლის ნაშხვრეებს ვკრეფდით. გორას შემოუარეთ. ის ხელოვნურად განმხოლოებული (და არა განცილებული) ჩანს: დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მხრით ხელოვნური თხრილით ეს გორაკი გამოყოფილია მცირე ქედიდან. თხრილი ამ გორაკს სამხრეთის მხრითაც უნდა ჰქონოდა. გორაკი ჩვეულებრივ სიმაღლისაა, ისევე ოვალური მოყვანალობისა, როგორც თითქმის სხვა ყველა... მრავლად შევაგროვეთ კერამიკული ნაშთები. ყველაზე უფრო უხვად გვიანი ბრინჯაოს დამახასიათებელი კერამიკაა წარმოდგენილი, თუმცა უფრო ადრინდელიც მოიპოვება...

რა ერქვა ამ გორას. ვინ იცის ს ი რ ი ს გორა, ან ს ი რ თ ა-გ ო რ ა (ანალოგიით ჩხიკვაძე, ლომთა, მეღთა და სხვა)... „სასირეთის განძი“ გამახსენდა. საფიქრებელი იყო, რომ ის განძი სადღაც ახლოს იპოვეს აქ. ახლო, გორის გულმა; კოლმეურნეობა პურსა ლეწავს, გავედით, ვიკითხეთ, დაგვიდასტურეს, რომ ის განძი აწინდელი სასაფლაოს მიდამოებში აღმოჩნდაო. ასე რომ გორი და მის ახლოს ამ გორის თანამედროვე (დროის გარკვეულ მონაკვეთზე) სასაფლაო თითქო დადასტურებულია... აქ ძველი ძეგლების პოვნის სხვა ფაქტებსაც აღნიშნავენ როგორც ამ სასაფლაოზე (საფლავების გათხრას), ისე ამ გორაკის დასავლეთითაც... (მ.—2, 19. ფურც. 65—70).

2. როგორც ირკვევა, ხოვლიგორა განსაკუთრებით საინტერესოა. ძეგლია მისი ჭერაჭერობით წარმოჩენილ ნაწილით; ესაა გვიან ბრინჯაოს ხანის ძეგლი (და რკინის ვიღარე ანტიკურ ხანაში). გრანდიოზული ნაგებობა — კედლები მოწმობს, რომ ეს გორა ამ დროს დიდი ციხეა წინააღმდეგობა აღუჭირის ხანისა (ფეოდალური ხანის ციხე არსებითად განსხვავდება ამისაგან).

საზოგადოება იქამდე განვითარებულია, რომ ციხე (თავის დასაცავი და საბატონო?) გამოყოფილია საცხოვრებლისაგან. თავდაპირველად საცხოვრებელი და თავდასაცავი ერთი იყო (აღმომნი ცხოვრობდა სახლად, ციხედ, ჭიხად...). ეს ნეოლით-ენეოლითში ჩნდება თანდათან დაბა: წინ მიდის საზოგადოების განვითარება და ციხიდან დაბად ჩამოდის აღმზინი, მრავლდება, მდიდრდება უკეთ შეიარაღდება ტექნიკურად, სოციალურადაც თანდათან სახეს იცვლის: მცირე გვარების (სახლების) ნაცვლად გვართა კავშირები, ტომები იქმნება. ჩნდება ციხე (ე. ი. განსაკუთრებით გამაგრებული პუნქტი), რომელთანაც გარკვეულს დამოკიდებულებამში აღმოჩნდებიან გარემო დაბები. დიდხანს ეს დამოკიდებულება ოდნავაც არ ზღუდავს დაბას (გვაროვნულ ერთეულს) და ციხე მხოლოდ თავდასაცავი პუნქტია და საკულტო ადგილი, სადაც თავს იჩენს საერთო ამ თავისუფალი დაბების სალოცავი (რა თქმა უნდა, თითოეულ დაბას, გვარს თუ „კომლს“ ამავე დროს თავისი კერძო სალოცავიც აქვს).

ამ საერთო სალოცავის „მოურავი“ ამავე დროს, ბუნებრივია, ამ საერთო თავდასაცავის „მოურავიც“ იყოს. მაინც და მაინც ასეთი ტენდენცია სრულიად ბუნებრივია. თანდათან ისახება გვარი („ფუნა“ „კლასი“) განსაკუთრებული ფუნქციით.....

ხოვლიგორა იმის მოწმობაა, რომ აქვე ახლომახლო ასეთი ვრანდიოზული გორაები არ იქნება, ის გორაები უფრო ძველი და უფრო მარტივი შეიძლება იყვნენ მხოლოდ.

ჩვენი სქემით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ზოვლიგორას უძველესი ფენა ასევე აქელია. გამსხვავება აქ იმ მხრითაა სავარაუდებელი, რომ ზოვლიგორაზე უფრო დიდხანს შერჩა ცხოვრება (იმიტომ, რომ ის სპეციალურ ციხედ და საკადად იქცა). სხვა ახლო გორაები ამდენადვე ადრე უნდა დაეტოვებინათ, ან თუ ზედ შერჩა ცხოვრება, ის კი არ იყო წამყვანი, არამედ წამყვანი გახდა დაბა. მაინც და მაინც ზოვლიგორას გრანდიოზულობა გამოჩინდება იმას, რომ ის მხოლოდ მის გარშემო დაბის ციხეა და გვაუიქრებინებს, რომ ის რიგ დაბათა ციხეა.

ამრიგად ჩვენ თვალწინ საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეული საფეხურია.

როცა ციხე, აგრე დიდის შრომით შექმნილი, დიდმნიშვნელოვან მომენტად ქცეულა, იქვეა საერთო კულტიც... ისახება, ბუნებრივია, არისტოკრატიკა, ამ ციხის მოურავ გვარს თანდათან გვერდში ამოუდგება ცალკე დაბებიდან გამოსულებიც (ეს, რა თქმა უნდა, ერთობ გვიან...).

რამ გააქრო ზოვლიგორა? იმან, რამაც შექმნა: საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებამ, დაწინაურებამ, ტექნიკის წინსვლამ, სოციალური ურთიერთობის თანდათანმა გართულებამ...

ხოვლიგორა გააქრო კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნამ, ფეოდალური ურთიერთობის წარმოშობამ, ფეოდალის ციხედ არც ტექნიკურად, არც სოციალურად არ გამოდგებოდა ზოვლიგორა. და თუ ის კლასობრივ ურთიერთობის გაჩენის შემდეგ რამოდენიმე ხანს რჩებოდა, ეს იყო მისი არა აყვავების, არამედ დაცემის ხანა, მისი გაქრობის, როგორც საზოგადოებრივი მოვლენის ხანა (მ—2, 19. ფურც. 47—48).

3. შესანიშნავია, რომ ზოვლიგორა ხალხის რწმენით ეშმაკის გორაა, რომ იქ ეშმაკები ბუდობენ. ეს ფაქტი თითქო იმას მოწმობს, რომ ეს გორა ოდესმე საკულტო ადგილი იყო, მაგრამ არაქრისტიანული კულტისა. ასე რომ ყოფილიყო ეშმაკისად ის ვერ გახდებოდა. მაგრამ ზოვლიგორის ნაშთები უდავოდ მოწმობენ, რომ აქ ამაზედ უწინ ხალხი ცხოვრობდა. მატერიალურ ნაშთებთან ერთად ამის მოწმობაა თვით გორის სახელი ხოვლიგორის ხულები. ის გარემოება, რომ ამ გორაზე ეშმაკებმა დაიბუღეს,

იმას მოწმობს, რომ ამ გორაზე ეკლესია არ აუშენებიათ, რომ ის ქრისტიანულ სამლოცველოდ არ ქცეულა. ეს კი იმას გვაფიქრებინებს, რომ ეს გორა მის გარშემო სოფლით (ამ სოფელსაც იმ გორის სახელი ერქვა) დაცლილა და მოსახლეობა აწინდელ სოფლისაგან გადასულა (სახელი ხოვლე თან წაუღია) ჯერ კიდევ ქრისტიანობის წინა დროს. კულტის ადგილი, საფიქრებელია, ამის შემდეგაც დარჩა, თუმცა, უსუდა ვიფიქროთ, არც თუ ძლიერი, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში წარმართულ ძლიერ კულტს ქრისტიანულით შეცვლიდნენ. შეიძლება ვიფიქროთ ადგილის დაცლა დიდი ხნით ადრე მოხდა, ვიდრე ქრისტიანობა შემოვიდოდა (რამდენიმე ასი წლით) და ახალი ხოვლის მოსახლეობას თანდათან დავიწყებისათვის მიეცა ეს ძველი ხოვლეს კულტი (შეიძლება მოსახლეობის აღრევაც მოხდა, სხვა სახლებს შეერია და ძველი საკულტო ადგილი თანდათან მივიწყებდას მიეცა). ასეთ ვითარებაში ქრისტიანულმა კულტმა საჭიროდ არ სცნო აქ ეკლესიის აგება და ეს ძველი საკულტო ადგილი ეშმაკებს მიუგდო. ასე რომ ძველი ხოვლეს მიტოვების დროს დასადგენად თითქო ეს საბუთიც მოგვეშველებდა და ის სავსებით ეთანხმება ნასოფლარის მატერიალურ ნაშთებს.

სახელი ხოვლისათვის. აქ ეტიმოლოგია (ხოვლევი, ხულევი, ხულები) იმით, არის განსაკუთრებით საინტერესო, რომ ის ამ გორას უნდა რქმეოდა. და თუ ამ გორას ეს სახელი (ხოვლევი) ერქვა, ეს იმის მოწმობა იქნება, რომ ეს გორა მართლაც ადგილსამყოფელი იყო გვარის („ხოვლე“ სხვა გორებისაგან განსხვავებული, განსაკუთრებულ ნაგებობათა შემცველი ხომ არ იყო და ამიტომ ხომ არ ეწოდა ეს სახელი?), რომ ამ გვარს აქ ხულევი ჰქონდა... თუ ეს ასე იყო და შემდეგ დაბასაც იგივე სახელი ეწოდა, ხოლო კიდევ უფრო გვიან აქედან გადასახლებულმა ხალხმაც ხოვლე სოფელი შექმნა, ეს იმის მოწმობაა, თუ როგორ თანდათან და ბუნებრივად მოხდა, რომ გორა გაიზარდა, ბარად ჩამოსახლდა და ბუნებრივია იგივე სახელი შეერია (ხოვლიგორა), შემდეგ გორა თანდათან მიატოვეს და ხოვლე დაბის სახელად შეერია, შემდეგ დაბა გადასახლდა და თავისი სახელი ახალ მოსახლეობას შეარქვა. ხოვლიგორაკი დარჩა (მ—2. 19. ფურც. 56—57).

4. 6. VIII. 1954 წ. ედიშერის³ ჯგუფმა საინტერესო ცნობა ჩამოიტანა ნაბაღრების შესახებ.

³ ედიშერ ხოშტარია. — მაშინ უნივერსიტეტის ლაბორანტი.

მე და ნინა მის სანახავად წავედით. ძეგვი ბევრჯერ ამივლია. აქ სულ ვახტანგ გორგასალი შავონდება. ვინ იცის სადმე აქ კიდევ მოიპოვებოდეს ის სტელა, რომელზედაც ვახტანგის შეწირულობა, მცხეთის ტახტისადმი შეიძლება ყოფილიყო... „ბარგიყარია“ მეტად დამახასიათებელი სახელია. აქ იყო, ალბათ, მონღოლთა დროს იამი, ხოლო შემდეგ ისევ, როგორც უწინაც; — საბაჟო ან ფუნდუკი. საინტერესოა: ძეგვი ისეთივე ასპინძა ხომ არ იყო მცხეთის მისადგომზე, როგორც ასპიკასპის მისადგომზე? თვით ძეგვში გორის ძებნა აზრიანია. ჩვენს „ზვერიაებს“⁴; სამწუხაროდ, ვერაფერი უპოვნიათ (სძებნიეს კია?). ამთ ვერც „ციხედიდი“ იპოვნეს, თუმცა მის მიდამოებიდან სიძველის მაჩვენებელი ნიშნები (კერამიკა) კი მოიტანეს. ციხედიდის ადგილმდებარეობა დღესაც დაუდგენელი რჩება... ამავნისათვის ახლა არა მცალია, სხვა დროს...

ხევკორდულას ავყევით. ხევკორდ (ხევკორძი) სოფელს აუარეთ (შარჯინით მოვიტოვეთ) და ვიწრო და ღრმა ხეობით წავედით. მანქანა დავტოვეთ და ქვეითნი გავყევით ძველისძველ გზას, რომელიც ამ ხეობას დიდმისაყენ მიმავალ ხეობებს უკავშირებს. მივდევთ ვიწრო ხეობას და თვალწინ მეშლება ჩვენი წინაპრების მიერ ათვისებული ქართლის ქედი: მესაქონლეობა, სელი, მეხორბლეობა უნდა ყოფილიყო ამ მოსახლეობის უმთავრესი სამეურნეო საქმიანობა. საღი ჰავა, საამო წყაროები, უხვი შეშა, ადვილი გზები ხეობიდან ხეობაში, — ყველაფერი ეს მტკიცე და მკვიდრი მეურნეობის პირობა იყო შედარებით ხშირი მოსახლეობისათვის. და ეს მეურნეობა იქამდე მტკიცე იყო, რომ მიუხედავად არაერთგზისი გავერანებისა, ეს ადგილები კვლავ და კვლავ ესახლებოდა, ვიდრე ჩვენს დროში (უკეთ XIX—XX სს-ში) საწარმოო ძალთა განვითარება ისეთი არ შეიქმნა, რომ ეს მთიანეთი აღარ დასახლდა და ახალი მოსახლეობა უფრო ბარს მიეტანა...

ამ ხეობათა შესწავლის შედეგად შეიძლება მხოლოდ იმის ნათლად წარმოდგენა, თუ სად, ან რაში მდგომარეობდა ქართლის სიძლიერე, ის „უცნაური“ უნარი, ფენიქსობით რომ აღნიშნავენ... უნდა ნახო, თუ როგორ ირწყვება სოფელი ნაბაღრები წყაროს წყლით, რომელიც ექვს კვამლ მთიელს გამოუყვანია. არც სახელმწიფო ქურუმ-მირაბებით და არც ხელმწიფე ან ვეოდალი, არამედ სოფელი (შეიძლება ერთი სახლი, ერთი

⁴ ასე უწოდებდნენ მაშინ ხუმრობით ისტორიულ-გეოგრაფიულ დაზვერვებზე მყოფ ახალგაზრდებს (ფ. ბ.).

გვარი). ნასოფლარების სიმრავლე დღეს რომ აღინიშნება ქართლის ქედზე, თუ ჭეობებში, მხოლოდ იმისი მოწმობა როდია, რომ ოდესმე ძლიერი ქვეყანა გარეშე მტერმა გაავერანა, არამედ იმისიც, რომ აწინდელი ტექნიკის განვითარებამ მოსახლეობა ბარში ჩაიყვანა.

ჩვენი ვილსი დადგა და ქვეითად გავყევით გზას. საკმაო აღშართებია, მაგრამ უფრო მძიმე ისაა, რომ სიცხეა, თუმცა ტყე საკმაოდ ანელებს მას. მსუბუქად მივიღივარ. ახალგაზრდები ზოგი წინ წასულან, ზოგი ჩვენთან მოდიან. მსიამოვნებს მათი ქარბი ენერგია, ხალისი. მეცნიერების საქმეში მალე საკუთარ ფეხზე დადგებიან, საიმედონი ჩანან... ადვილად წარმოსადგენია, თუ რამდენს შეიძენენ და როგორ ძვირფას მასალას დააგროვებენ. ჩვენი ქვეყნის ისტორია უსაზღვროდ გამდიდრდება მასალით და უტყუარი მასალით... მაშინ ადვილად შეავსებენ „ქართლის ცხოვრების“ სიღარიბეს და ცალმხრივობას, ილია რომ უჩიოდა, ადვილად წარმოაჩენენ ჩვენი ქვეყნის ეკონომიურ (თუ სხვა რიგ) ცხოვრებას წარსულში...

აბუღეთის წმინდა გიორგის, შეიძლება ძველად მხოლოდ „აბუღეთის“ გორს, აღმოსავლეთის ფერდიდან შევუდექით. გზის პირს ჩამონახვავებს ვუქვეირდებით. კერამიკის ნამსხვრევები ამ გორაზე ცხოვრებას მოწმობს. ნამსხვრევები ძველს და ნაგვიანებს თანაბრად მოწმობენ. ვპოულობთ შავლეგა კერამიკას გაპრიალებულს („სამთავროს“ ტიპისას) და საშუალო საუკუნეებისას. გვხვდება კიდევ უფრო ძველის მანიშნებელი ნამსხვრევები: დ ი ა ვ ა რ დ ი ს ე ე რ ი (შუა ბრინჯაოს თუ კიდევ უფრო ძველი?)...

აბუღეთის გორა (ასეთი სახელი რამოდენადმე ხელოვნურია:— ადგილს ჩვეულებრივ ნაბადრებს, ნ ა ბ ა დ რ ე ბ ი ს ხ ა ტ ს და ა ბ უ ლ ე თ ი ს წ მ ი ნ დ ა გ ი ო რ გ ი ს უწოდებენ, — მაგრამ შეიძლება ასეთი აღდგენა საფუძველს მოკლებული არ იყოს. შეიძლება ა ბ უ ლ ე თ შ ი აბულ-ტოტემის და შემდეგ გვარის ყველა წევრის სახელი იყო ამ გორაზე მცხოვრების, ხოლო შემდეგ ამ აბუღების კრებულს და მათ ადგილსამყოფელს ა ბ უ ლ ე თ ი გამოხატავდეს) ჩვეულებრივი, ბუნებრივი გორაა, სამი მხრით ღრმა ხეცებით შემოზღუდული, უკეთ ორი ღრმა ხევის შესაყარში ცხვირი, — მეოთხე მხრით (სამხრეთით) ის მაღალ ქედს „შუა ცხვირს“ უკავშირდება (ეს „ცხვირი“ კარგი საგეოგრაფიო ტერმინია „კონცხის ნაცვლად). ყელი, აბუღეთის გორას რომ აკავშირებს შუა ცხვირის გორასთან, დაბალია და შეიძლება ხელოვნურადაც დადაბ-

ლებულია, თუმცა დღეს ეს არა ჩანს (გათხრა უნდა). აბუღეთის გორის მოცულობა საკმაოდ დიდია. გვიან ხანაში (საშუალო საუკუნეებში) აქ სოფელი ყოფილა (10—12 „კომლი“, უკეთ 12-მდე ნასახლარი) ორი ეკლესიით. ამ ადგილის სიფართოვეს და მის მხერხებულობას უნდა მიეწეროს, რომ ამ გორაზე ცხოვრება არ შეწყდა და უწყვეტლად იყო გორის ეპოქიდან დაბის ეპოქამდე და შემდეგაც... დიახ, სწორედ გორის ეპოქიდან და არა მასზე ადრე. გორაზე ასვლა, გორზე მოსახლეობა ხის შენობას გულისხმობს, როცა ადამიანმა შეძლო ხელოვნური, მტკიცე თავშესაფრის გაკეთება. მღვიმე, როგორც თავშესაფარი ბუნების მოვლენებისაგან, შენობამ შეცვალა, ხოლო თავდაცვის მომენტი გორის ფლატე ფერდებმა, გარშემო თხრილმა, ყელმა და თხრილის პირს მესერმა (კედელმა?) იკისრეს. ადამიანი მღვიმიდან მისმა სამეურნეო განვითარებამ გამოიყვანა: მესაქონლეობის, მემონდვრეობის განვითარება მღვიმელ საზოგადოებას სულ უფრო და უფრო დაბლობისაკენ, ველისაკენ ეწეოდა. საქონლის გამრავლება, პურეულის მოყვანის ტექნიკის გაუმჯობესება თვით ადამიანთა საზოგადოების გამრავლებას შესაძლებელს ხდიდა. ძველი მღვიმე ვიწრო იყო, როგორც სადგომი, როგორც საცხოვრებელი ადგილი. მემონდვრეობაც მას უფრო და უფრო აშორებდა ძველ მღვიმეს (ახლების მეურნეობა), რომლის ძველი სათნოება (ვიწრო, მიუღვამელი და კლდოვანი ადგილი) ახლა უსარგებლო და შემაფერხებელ გარემოებად ქცეულიყო: სამეურნეო ცენტრის მოშორებულობა, ჭირნახულის მიტანის სიძნელე, საქონლისათვის სივიწროვე, კლდოვანების გამო გარემოს სიშფირე, ყველა ამ ახალ უხერხულობათა საკომპენსაციოდ არ კმაროდა ის ერთადერთი სათნოება, რომელიც მას დღემდე შერჩენოდა — ადგილის სიმაგრე თავდაცვის თვალსაზრისით. თანაც ეს სათნოება, რაც უფრო დრო გადიოდა ადამიანი ტექნიკურად იარაღდებოდა და ბუნებას სულ უფრო და უფრო ეუფლებოდა, თანდათან ჰკარგავდა გადამწყვეტ მნიშვნელობას, რომელიც მას ძველად ჰქონდა. და ადამიანმა დატოვა ასეთი მღვიმეები, გორაზე ავიდა. რა თქმა უნდა, ადამიანს ყველა მღვიმე არ დაუტოვებია. ისეთი მღვიმეები, რომელნიც ფართო და ნოყიერ სახნავ-საძოვრის პირად იმყოფებოდა და არც მეტისმეტად კლდოვანი მიუღვამელი იყო, ადამიანს არც ამ პირობებში დაუტოვებია, სანამ იქ მღვიმის მიდამოში საჭირო სამეურნეო საქმიანობა უხერხულდებოდა, ე. ი. სანამ ამა თუ იმ მღვიმეში ცხოვრება ამ მეურნეობის შემდგომი განვითარების შემაფერხებელი მომენტი არ გახ-

დებოდა. (ჩვენი არქეოლოგიის სისტემა, რომ არაფერი ვიცით იმის შესახებ, თუ როგორი იყო ძველი ქვის ხანის ადამიანის სადგომები აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც ბუნებრივი მღვიმეები არც აგრე თვალსაჩინოა, მით უფრო არაფერი ვიცით აქაური ქვის ხანის ადამიანის სამეურნეო იარაღის შესახებ...) საგვარჯილე ამ თვალსაზრისით უნდა შესწავლილ იქნეს. ეს მღვიმე ჩვენი ამ მოსაზრების კარგი მოწმობა შეიძლება იყოს. განსაკუთრებით ნიშანდობლივია, რომ საგვარჯილეში მღვიმის გარეთ „ღია სადგომი“ მოიპოვება. უნდა ვიფიქროთ, მთავარი მღვიმეს გარდა, აქ სხვა მღვიმეებშიც გაჩაღდა ცხოვრება, როცა მღვიმელი საზოგადოება გაძლიერდა, დაწინაურდა. ეს ღია სადგომი შეიძლება იმის მოწმობაც იყოს, რომ ეს ხეობა ჩაკეტილი იყო. ასევე საინტერესოა, რომ საგვარჯილეს პირას, სულ რაღაც ნახევარ კილომეტრში (აწინდელი ნასოფლარი) აგრეთვე ძველი (ბრინჯაოს ხანის) ცხოვრების (ნასადგომების) კვალი ჩნდება. მოკლედ: საგვარჯილის ადამიანი განვითარდა, მეურნეობრივად დაწინაურდა, გამრავლდა, იბარტყა, იქვე ხეობაში მღვიმეები დაიჭირა, ან „ღია სადგომში“ მოთაფსდა, ხეობის გარეთაც გავიდა, მაგრამ თვით საგვარჯილე მან საბოლოოდ არ დასტოვა დიდხანს, რადგან ამ სადგომის მოსახმარისობის მომენტი ჯერ კიდევ სჭობნიდა ამის საწინააღმდეგო მომენტს...

ანალოგიურია გორის ვითარებაც. გორაზე ადამიანი მოთაფსდა, როგორც შევნიშნეთ, გარკვეულ დროს, საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულ პირობებში. იგულისხმება, რომ ეს პირობები მას შეექმნა ნეოლითის ხანაში. ის გარემოება, რომ სოციალური ტერმინი ადამიანთა საზოგადოების ერთობლიობის აღსანიშნავად გორი (-ქორი) და სახლი (-ციხე) გვაქვს, იმის მოწმობაა, რომ ეს ერთობლიობა (საგვარეულო წყობა) იმ პირობებში შემუშავდა, როცა ადამიანი მღვიმეში კი აღარ იყო, მღვიმეში კი აღარ ბინადრობდა, არამედ გორზე და აქ მის მიერვე შექმნილ შენობაში, სულ ერთია, ეს შენობა მოღობილი („ჩიხი“) იქნებოდა, თუ მთლიანი ხეებისაგან შექმნილი (ჭიხა, ციხე, ჭიხური). ასეთი სოციალური გაერთიანება შესაძლებელია პალეოლით-ნეოლითის საზღვარზეც დაწყებულიყო, მაგრამ ამ ორგანიზაციის საბოლოო გაფორმება უეჭველია მღვიმეიდან ადამიანის გამოსვლის შემდეგ, მისი გორზე (ქორად, სახლად) დაბინავების შემდეგ მოხდა. ამის შედეგია და ამისივე მოწმობაა, რომ ქორი (გორი, გვარი) შენობასაც ნიშნავს და სოციალურ ერთეულს, გვარს. ასეთივე

შინაარსისაა სახლი (=ციხე) შენობაც და სოციალური ერთეულიც (გვარი). საინტერესოა, რომ ტერმინი სახლი (აგრე მრავალმნიშვნელოვანი და დიდად დამკვიდრებული ქართულ ენაში) უთვისტომო არაა. მისი შესატყვისია მეგრული ოხორი... ქორიხა და სახლის ერთმნიშვნელობა იმის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ წარმოშობით ისინი სხვადასხვა ქართველური ტომების საკუთრებაა და მეორეს მხრით ეს ფაქტი იმის მოწმობაა, რომ ამ ტომებს გვაროვნული ცხოვრების დიდი ნაწილი (თუ მთლიანად არა) ურთიერთისაგან დაშორებულობის ვითარებაში გაუფლიათ ძირითადად. გორის მნიშვნელობის ეს სხვადასხვაობა ქორი — (გორი) სოციალური ერთეული, შენობა-სახლი, გოჯი, ქუჯი-ციხე, ჯიხა, ჩიხი, ჩიხე იმის მოწმობაა, თუ რა იყო მთავარი მომენტები გორის ცხოვრებაში: 1. სოციალური ერთეული (გვარი, გორი, ქორი, სახლი), რომელიც ამ მალლობზე ბინადრობდა და მტკიცე (სოციალურ) ორგანიზაციას წარმოადგენდა, 2. შენობა-ნაგებობა, რომელშიაც ეს ერთეული ბინადრობდა — რა თქმა უნდა, საფუძვრებელია, რომ სოციალური ერთეული ყოველთვის ერთ „ქერქვეშ“ არ იყო და ზოგჯერ, უპირატესად — გვიან, სხვადასხვა ჰერქვეშ იყო მოთავსებული, თუმცა ჯერ კიდევ სოციალურად ის ერთეულადვე რჩებოდა, თავდაპირველად, მღვიმიდან გამოსვლისას და გორაზე დაბინავებისას ეს ერთეული, როგორც წესი, ერთ ჰერქვეშ უნდა მოთავსებულიყო; ამის მოწმობაა, რომ ქორი, სახლი სოციალური ტერმინიცაა და საცხოვრებელი ნაგებობის ტერმინიცაა, ერთი გარემოება იქცევს ყურადღებას: ქორი, როგორც შენობა, მაღალ სახლს ნიშნავს სახლზე აშენებულს, სახლი კი ასეთ შინაარსს არ შეიცავს. ეს იმის მოწმობა ხომ არ არის, რომ ქორი უფრო ადრინდელია, რომ ის ამ სოციალური წყობის პირველ ნახევარში და გორაზე შემუშავებული ტერმინია, ხოლო სახლი (სახალი — ოხორი) უფრო გვიანია, სხვა ტომის მიერ შემოტანილი... 3. ციხე-სიმაგრე (ციხე, ჯიხა, ჯიხური), როგორსაც ეს დაფლატებული ადგილი წარმოადგენდა, 4. სადგური საქონლისათვის (ჩიხე, ჩიხი), როგორსაც ეს ადგილი წარმოადგენდა. აქედან კარგად ჩანს, რომ ამ მთაზე აღამიანი გვაროვნული წესით ცხოვრობდა, რომ აღამიანი აქ უპირატესად ერთ ჰერქვეშ ცხოვრობდა, რომ ეს მთა მას სიმაგრედ ჰქონდა, რომ ამ სიმაგრეში მას თავისი უფ-

5 ამის ნაშთი შეიძლება იყოს ძველი ციხეების ოვალური ფორმა. ძველი სახლი ამ ოვალური ფორმის გორაზე ასეთივე უნდა ყოფილიყო. არსებ-

თავრესი სიმდიდრე — საქონელი ედგა. საწარმოო ძალთა შემდგომმა განვითარებამ გორი მოშალა (in principe). ერთიანი სოციალური ერთეული დაშლის გზაზე ჯერ კიდევ მაშინ შედგა, როცა ერთიანი ჰერი მოიშალა და მცირე ერთეულები (ფაქტიურად) წარმოიშვა. გორზევე რჩებოდა ეს ახალი მოსახლეობა, თუ მის ახლოს გორის მიწაზე (დაბა) ჯდებოდა, სულ ერთია სახლის რღვევის მომენტუალური იყო და მას ვერაფერი შეაჩერებდა, რადგან ადამიანთა საზოგადოების პროგრესი (-საწარმოო ძალთა განვითარება) ამას მოითხოვდა. ზოგი გორა სულ დაიკალა და დაბად დასახლდა, მაგრამ დაბის სოციალური წყობა ინდივიდუალური გეურნეობის გამარჯვებისათვის ასპარეზის გახსნა, ის ამით ძირითადად განსხვავდება გორის სოციალური წყობისაგან. დაბის შემდგომი განვითარება საბოლოოდ დაშლის იმ სოციალურ წყობას, რომელიც გორზე შემუშავდა და რომელიც აგრე დღესანს ცოცხლობს სულ უფრო და უფრო ნაკლების სიმრთელით; დაბის ცხოვრებაში. დაბა ეკონომიურად კერძო საკუთრების (მიწაზე) თანდათან წარმოქმნას გულისხმობს, მაშინ როცა გორი ამის შესაძლებლობას გამოიცილებს...

და გორი საბოლოოდ დაავდო ადამიანმა (in principe). ამიერიდან ის შეიძლება საერთო სალოცავი იყოს იმის ნიშნად, რომ ოდესღაც ფიზიკურად ერთი ერთეული, ერთ ჰერქვეშ მცხოვრები „ერთისისხლი“ იდეაში ერთიანი რჩება მას შემდეგაც, რაც ის ფაქტიურად დაიშალა: ეს ხატი მისი ყოფილი ერთიანობის სიმბოლოა (მაგრამ ყველა გორი ფაქტიურად არ დაკლილა თუ ის შემდგომ წინსვლას არ აფერხებდა. გორი კი ყველგან მოიშალა სადაც კი ცხოვრება იქამდე განვითარდა, რომ დაბას გაჩენა აუცილებელი გახდა. ასე, რომ შეიძლება ესა თუ ის გორი მოიშალოს და არ დაიკალოს. ამიერიდან ის გორი კი არაა, არამედ დაბაა სოციალურად). მოკლედ, გორისა და დაბის განსხვავება სოციალური ხასიათისაა: გორი სახლად, ქორად, მტკიცე ერთეულად (ერთ ჰერქვეშ) ცხოვრებას გულისხმობს,

ლად ეს იგივე „ციხე“ იყო. „ციხე“ შეიძლება „სახლს“ ნიშნავდა ქორის ენაზე, და „უცხო“ „უსახლოს“ ნიშნავს? ფორმაც ამ სახლისა ოვალური შემუშავდა.

6 საიდან და როგორ წარმოიშვა ტერმინი დაბა მისი შინაარსით — მიწა, დაბალი — ჩვენ ვერ ვიტყვი, მაგრამ გორელი კაცისათვის მისი სამეურნეო დღილი — მიწა — დაბალს რომ უკავშირდებოდა ეს სრულიად ბუნებრივია...

დაბა კი დაშლის გზაზე შემდგარი გორია, როცა ინდივიდუალური მეურნეობა წამყვანი ხდება თანდათან, როცა მიწაზე კერძო საკუთრების გამარჯვებისათვის პირობები სულ უფრო და უფრო შემუშავდება და მტკიცდება, როცა გვარის ძალა ეცემა, როცა გორი კონსერვატულ — რეაქციულ ძალად ქცეულა, როცა ინდივიდუალური მეურნეობა პროგრესის მატარებელია — როცა მიწის ნაკვეთების დამისებას, შეკავებას, დასაკუთრებას და, ბოლოს, დაუფლებას მოითხოვენ სამეურნეო საზრისიანობა, საზოგადოებრივი წინსვლა (საინტერესოა გურიაში: „ჩემი საკავო“, „გაშობა“, „ყანა გაუშვა“ ახლა რომ იტყვიან. არ კი ესმით, რომ ეს ნიშნავს: მიწა გაათავისუფლა, რომელიც აქამდე „შეხუთული“, „შეკავებული“ ჰქონდა. შეიძლება ადგილი სამსახურთე ასეთ ხუთვასთან იყოს კავშირში...). ამის შემდგომი თავგადსავალი გორის, როგორც ფიზიკური მოვლენის, ჩვენთვის საინტერესო არაა: შეიძლება ამა თუ იმ გორაზე სალოცავი (ხატი) ქრისტიანულმა ეკლესიამ შეცვალოს (ეს კიდევ არის რამოდენადმე კავშირში ძველი გორის შინაარსთან), შეიძლება ძველი გორის ადგილი ციხემ (ფეოდალურმა) დაიკიროს, შეიძლება ფეოდალის სასახლემ. ამას რაიმე კავშირთ გორის ცხოვრებასთან აღარ აქვს.

დღეს აბუღეთის გორაზე ორი ეკლესია არის. ისინი ერთად დროისანი არ ჩანან. მომცრო ეკლესია თითქოს უფრო ძველი უნდა იყოს, თუმცა X—XI საუკუნისაზე აღრინდელი არც ისა ჩანს, მაგრამ უჩვეულოა ორი ეკლესია და ასეთი მოცულობისა (განსაკუთრებით მეორე) ამ პატარა სოფელში. რა თქმა უნდა, ეს ეკლესია სოფლის ეკლესია არაა. მას ამავე დროს სხვა რაღაც დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. იყო თუ არა აქ საკრებულო-საეპისკოპოსო ძველ დროს, ჩვენ არ ვიცით. არც ისა ჩანს, რომ აქ მონასტერი ყოფილიყო. არც ის ვიცით, რომ ეს ეკლესია რომელიმე ფეოდალის კარის ეკლესიაა. თუმცა დღე ფეოდალს შეეძლო საგვარეულო ტაძარი ასეთი აეშენებინა. ამისათვის მაგალითად საკმაოა ყაყახი ბაღვაშების, ან პიტარეთი ქაჩიბაძეების და სხვ. მაინც და მაინც ეს ეკლესიები იმის უდავო მოწმობაა, რომ ეს ადგილი ნაბაღრები დიდმზიშვნელოვანი პუნქტი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ყოფილა იმ დროს. ახლა თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ, რომ ამ ნაბაღრების დასამხარი მთები სავსებით ათვისებულია იმ დროს, რომ ეს მთები დღეს სავსეა ნასოფლარებით და თვით ამ ნაბაღრების მიდამოში არაერთი ასეთი ნაკვალევი მოპოვება, მაშინ ადვილი გასაგები იქნება ნაბაღრების ცენტრობა.

მაგრამ ნაბაღრებში კიდევ უფრო საინტერესოა აშკარა კვალი იმისა, რომ თავდაპირველად აქ შესანიშნავი ტაძარი ყოფილა. ამ ტაძრის დანგრევის შემდეგ და ამ მასალით (უხეიროდ გამოყენებული მასალით) აუგიათ ეს ეკლესიები X—XI საუკუნეებში. გადარჩენილი ფრაგმენტები: შესანიშნავი სვეტის ბაზისი, თვით სვეტები მრავალწახნაგოვანი და მრგვალი, ვარდული ჩუქურთმა და ვაზის მოტივი მტევნებით, — ყველაფერი მოწმობს იმ ძველი ტაძრის სილამეს და მორთულობას. ამ ფრაგმენტების ზოგადი იერი ეალეთის სიონს გვაგონებს და არც არაფერია იმაში შეუძლებელი, რომ ის ძველი ეკლესია აქ აგებული ყოფილიყოს VI—VII საუკუნეებში, რაც თავისთავად ძვირფასი მოწმობაა იმისა, თუ რა ძლიერი იყო ეკონომიურად მთიანი ქართლი იმ დროს, როცა ფეოდალური ურთიერთობა საბოლოოდ იმარჯვებდა. ასე რომ ფეოდალიზმის გამარჯვების ხანის გასაშუქებლად კიდევ ერთი ახალი ფაქტი მოვიპოვეთ ჭვარის, ჭვარ-პატიოსნის, ატენის სიონის, ეალეთის სიონის, ბოლნისის სიონისა და სხვა „სიონების“ გვერდით.

ნაბაღრების დასავლეთის ფერდი მოვიხილეთ. აქ მრავლად იპოვება კერამიკის ნამსხვრევები როგორც ძველი, ისე ნაგვიანევი. აქვე დასავლეთით, შუა ცხვირის ხევის გაღმა, დღეს რამოდენიმე კომლი მთიული ბინადრობს. ამ სოფელში გავედით და მოხუც სციმონ წიკლაურს ვეწვიეთ. 100 წლის მოხუცაა. პაპა თანდილა გადმოსულა მთიულეთიდანაო როცა იქ გზა გაპყავდათ და ხალსს დიდი გასაჭირი დაადგაო. (სიმონის მამა ზურაბი ყოფილა). მაშინ მრავლად წამოსულან მთიულეთ-გუდამაყრიდანაო. ასეთი რამ, მანსოვს, მანგლისის მიდამოებშიაც დამიმოწმა ერთმა მთიულმა. ეგევე დაუმოწმებიათ გიორგი ცქიტიშვილისათვის გოსტიბელ-გარგალელ მთიულებს... აქ, რა თქმა უნდა, 1804 წლის აჯანყება იგულისხმება (რომლის შესახებ ჩვენი ზოგი ისტორიკოსი ფიქრობს, რომ ის ანტიფეოდალური იყო... ნამდვილად კი იქ მთაში ფეოდალები მათ არ ჰყავდათ, ხოლო სახელმწიფო უწყების წინააღმდეგ აჯანყებულნი, აქ ისინი ფეოდალ ციციშვილს, თარხნიშვილს თუ ჯავახიშვილს შეეყარნენ...).

სვიმონ წიკლაურის ცნობით, თბილისში ისინი ძეგვით კი არ დადიოდნენ, ვიდრე რკინის გზა არ იყო, არამედ მთას გადაივლიდნენ და დიღომში ჩამოვიდოდნენ. დღეს გეოგრაფია შეცვლილია, სვიმონ წიკლაური მრავალ ნასოფლარს უჩვენებს. ჩვენი მამულეები, ასე უწოდებს სახნავ-სათესს, მზვარეს არის და სათოვლიას მოგვყავდა სელი (თბილისში ჩაგვქონდა და სანახევროდ ზეთს

გვიხდიდნენ), პურელი, ვენახიც უნდა ყოფილიყო აქა-იქ (ქვევრებს მრავლად ვპოულობთ), და უმთავრესი — ოთხფეხა საქონელი... უქვევლია ამათვე ექნებოდათ ფუტკრის მეურნეობა და შინახელოსნობა (შალის ქსოვა). ცალკე აღსანიშნავია მორწყვის საქმე, მცირე ნაკადულების გამოყენება. ასეთი რამ უხსოვარი დროიდან ექნებოდათ ამათ, გარეშე ყოველგვარ სახელმწიფოებრივ ღონისძიებისა.

ასე რომ. იმ ძველ დროს შიდა ქართლი ქვემო ქართლისაგან ამ მთებით გაყოფილი კი არ იყო, როგორც ეს დღეს არის, არამედ სწორედ ეს მთები (დასახლებულ ათვისებულ) შიდა ქართლს აკავშირებდნენ ქვემო ქართლთან. ასე რომ, ქართლის ქედის მოხილვა სულ ერთიანად ცვლის ჩვენს წარმოდგენას საშუალსაუკუნეების ქართლზე, გვიამყარავენ მისი მეურნეობის ხასიათს, გვიმოწმებს მის ძალას. XIX საუკუნის დასაწყისისთვის ეს ადგილები სრულიად დაცლილი იყო და გაუდაბურებული, მხოლოდ ბარში ბუტყავდა მინელებული სიციცხლე. მთის სრული დაცლა, ხოლო ბარის გადარჩენა იმის მოწმობაა, რომ ბარის სიციცხლე უფრო ძლიერი იყო, რომ ქართული მეურნეობა უკვე დიდ ხანია უპირატესად ბარის მეურნეობით განისაზღვრებოდა, რომ მთა მეორეხარისხოვანი იყო, რომ წამყვანი მეურნეობა ბარისა იყო და განვითარებული ფეოდალური მეურნეობა სხვაგვარი არც შეიძლება ყოფილიყო საქართველოში, სადაც მევენახეობა, მეაბრეშუმი და მეხორბლეობა-მებაღეობა იყო განვითარებული. და ეს ფაქტი (მთის დაცლა, ნიტოვება) ისე უნდა ვავიკოთ, რომ საერთო გასაჭირისას ის მოსახლეობა (თავისი მეურნეობისა) მოიშალა, რომელიც უფრო სუსტი და მეორეხარისხოვანი იყო (ბარს არანაკლები გასაჭირი ადგა გარეშე და შინაური მტრებისაგან, მაგრამ მან მაინც გაუძლო თუნდაც ძლიერ დასარალებულმა). ასე რომ, ამ ადგილების დაცლა მხოლოდ ლეკთა თარეშით როდი აიხსნება, ლეკები, მართალია, პირველ ყოვლისა მთებს ეტანებოდნენ, აქ იღებდნენ ბინას, მაგრამ ეს იმიტომ ხდებოდა, რომ აქ მთაში მათ ნაკლები წინააღმდეგობა ხდებოდათ და მთაში მოკალათებულები ებრძოდნენ ბარს, რომელიც მათ მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა. მაინც, XIX საუკუნის დამდეგისათვის ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას მთა უკვე დაქარგული ჰქონდა და იქ, თუ ლეკი არ ბუდობდა, არც ქართველი ქაჭანებდა. ასე რომ, როცა რომელიმე საშუალსაუკუნეებში (VI—XIII ს.) ქართლის ქედი მკიდროდ დასახლებული იყო, ეს იმის მოწმობა კი არ არის, რომ

აქ იყო ცენტრი ქართული ფეოდალური ურთიერთობისა, არამედ იმისა, რომ ბარი ამ დროს კიდევ უფრო ძლიერი იყო, რომ ფეოდალური ურთიერთობის სოციალურ-ეკონომიური ცენტრი იქ იყო. და მართლაც ქართული ფეოდალური ურთიერთობა ეს არის ბარის და ზეგანის საწარმოო ძალთა განვითარების "მესაბამისი წარმოებითი ურთიერთობა და არა მთის მეურნეობის ზედნაშენი. მართალია, ქართლის მთა არც ისეთი მთაა, როგორც, ვთქვათ, არაგვის თუ ქსნის მთა, მაგრამ ისიც ხომ მართალია, რომ აქ წამყვანი ვენახი და ბაღი არაა და რომ მეზობლებოც აქ არაა უმთავრესი დარგი და არც მეაბრეშუმეობას შეუცვლია აქ სელი. ეს მთა უთუოდ პირველობდა ამის წინა ხანაში, საგვარეულო წყობილების დროს, როცა უმთავრესი სამეურნეო მნიშვნელობა მეხაქონლეობას ჰქონდა. მიწაზე კერძო საკუთრების გამარჯვება და ამის შესაფერისი ინსტიტუტის წარმოშობა ბარის მეურნეობის შედეგია — მონათმფლობელობა თუ ფეოდალიზმი, მთაში ერთი და მეორეც სუსტად და ისიც ბარის მეტ-ნაკლები გავლენით ისახება ხოლმე და სუსტია იმისდა შესაბამისად, რაც უფრო „მთურია“ მეურნეობა, ხოლო მაღალ მთიანეთში ის ვერასოდეს ფეხს ვერ იკიდებს („ისტორიის გარეშე“ ხალხები, პატრიარქალურ-საგვარეულო წყობას შერჩენილი ხალხები).

სიმონ წიკლაურმა ერთი განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობის ცნობა მოგვამოდა (მას ეს ცნობა ორიოდ დღის წინ ედიშერის ჯგუფისათვის მიეწოდებინა): აქვე ახლო (სოფლიდან სამხრეთით) მთაა, მზვარე ჰქვიან. ამ მთის მაღლობზე ველობია, იქ ჩვენი „მამულებია“ (სახნავ-სათესი). ამ მთის ფერღზე ჩვენ კალო გვქონდა, მახსოვს იქ ბევრი ეყარა ჰიქის ნამსხვრევები (ცისფერი, დაწნულ-დაგრეხილი ნამსხვრევები), ძველ დროს იქ ჩანს ჰიქას აკეთებდნენ. ედიშერი და ოთარ ლორთქიფანიძე წავიდნენ ადგილის დასათვალიერებლად. ერთი მთიული გაიყოლიეს თან. მე, ნინა და დევი სიმონთან დავრჩით. მთიულს ძველი ადათი შემორჩენოდა. გაგვიმასპინძლდა. იგონებდა თუ რამდენი ძველი ნასოფლარი იცის, ზოგი მათგანი დიდი სოფელი უნდა ყოფილიყო (ფიქვები). გვიღანტურებს გზების სიბრავლეს, აქედან რომ დიღმისაკენ გადადიან, აღნიშნავს, რომ „ბაღი“ ძველად აქაც უკეთებიათ, ამას ქვევრები მოწმობენ. სიმონი „ბაღში“ ვენახს გულისხმობს, ასე რომ ეს სახელი ნაბაღრები ამ ადგილს შეიძლება XIX საუკუნეში შერქმეოდეს მთიელთა მიერ. მთიულეთიდან ჩამოყოლილი გაგებაა ალბათ, სიმონს რომ წამოცდა და ძეგვის მხარეს (სადაც ეს მთიუ-

ლები ღვინოს ყიდულობდნენ) ქართლს უწოდებს და ჩანს, ამ მთიან ადგილებს „ქართლიდან“ გამოირიცხავს, მაგრამ უფრო სწორი ვაჭნებით, თუ ვიფიქრებთ, რომ აქ დაბირისპირებულია მთა და ბარი (ბარი „ქართლია“), ისევე როგორც ეს ბაზალეთელმა (სოფელ მლაშედან) მთიულყოფილმა და „გაქართველებულმა“ დაგვიდასტურა ამას წინათ.

საინტერესოა სიმონის გამოთქმა: ტყე იყო (გულისბოძის მთების თხემ-პლატოებს), გავტეხეთ (ახო) და მამულად ვაქციეთ. ჩვენში მამული ვენახოვანს ეწოდება, აქ — სახანავესათესს (შრომის დაბანდება-დახარჯვა და ამ ნიადაგზე დაუფლება-„მამული“). სიმონ წიკლაური გუდაშაყრელია და მთიულს არ უწოდებს თავს. სიმონის ცნობით ამ ადგილების მეზატონე ციციშვილი იყო. ყოველ წელს მოდიოდა და მახტა მიჰქონდა. ბოლო წლებში წლოურად 33 მანეთი. ამაში გამოიხატებოდა ამ მთიულების დამოკიდებულება შიშის მფლობელისაგან...

ელდიშერი და ოთარი დაბრუნდნენ და ჭიქის საწარმო ს უტყუარი ნიშნები თან მოიტანეს. ასეთივე საწარმო ამავე ჯგუფმა (ელდიშერის ჯგუფი) აღმოაჩინა ნიჩბისის ხევში შარობის მიდამოში („ჭიქიანი“). სამწუხაროდ, ჩვენ ჯერ ყიდევ ცოტა რაზ ვიცით წარმოების ამ დარგის შესახებ, ჭიქის მონმარების სიფართის შესახებ ფეოდალურ საქართველოში, რომ რაიმე გარკვეული ვთქვათ ამ მონაპოვართა შესახებ... მაინც და მაინც ამ საწარმოების ნაშთის აღმოჩენა ფრიად მნიშვნელოვანი ფაქტია... (24, 28. ფურც. 11—42).

5.

ვახუშტი, აღწერა... 143

„ეკვალად არიან გორა-მთათა ზედა. შენნი ეკლესია-საყდარნი, სადაცა ძნიად ხვდებიან კაცნი თვნიერ დღესასწაულთა მათთა. ამისათვის, რამეთუ, ვინათგან კერპობასა შინა მათ მთა-გორათა ზედა იყუნენ კერპნი აღმართებულნი და დღესასწაულობდნენ მუნ სილოღობითა, და ქრისტიანობასა შინა შემუსრნეს კერპნი, არამედ ეკვალად არა დასცხრენ მუნვე განცხრომასა სიმთვრალითა, სილოღითა და როკვითა, აღაშენეს მათ ზედა მუნ ეკლესიანი, რათა თაყვანი სცენ ამათ და არღარა მოიხსენონ კერპნი სილოღა განცხრომითა“.

ვახუშტის დაკვირვება სწორია. ოღონდ გამოსაცნობია თუ რატომ ჰქონდათ „კერპობასა შინა მათ კერპნი აღმართებულნი მთა-გორათა ზედა“...

წარმართმა ქართველებმაო „კვალად უწყოდინ დღესასწაული კერპთა, ღმერთთა თესთა. განვიდეს თუთ მეფე და დიდებულნი და მცირებულნი ბ უ კ და ბ და ბ ი თ ა და ყოვლითა ძნობითა და სახიობითა შესწირვიდიან ძრახათა, ჯართა ცხოვართა და ნადირთა. თაყვანისცემდნენ არმაზს და შემდგომად ზადენს და მერმე სხვათა ღმერთთა. არამედ უმეტეს დიდი იყო დღესასწაული არმაზისა და შემდგომად თაყვანისცემისა ჰყვიან ნადიმნი და განცხრომანი დიდითა ჭამითა და ღვინის სმითა, როკვითა ფერჯისითა, პირობითა (sic) სახიობითა და ძნობითა სამდღე და მოიქციან თუსთუსად სახით... ხოლო ეამსა ქრისტიანობისასა ნაკერპავთა მათ მათა მალალთა და ბორკეთა ზედა ესევეთარივე იყო განცხრომა-როკვანი; ამისთვის აღაშენეს მათ ზედა ეკლესიანი და ჯვარებობდიან მუნ, ვითარცა აწ, ფერჯისა სიმღერითა გაათენიან“ (მ—2, 9. ფურც. 28).

6. გორაების აღმოჩენის მნიშვნელობა განსაკუთრებულია: ის უშუალოდ უკავშირდება ან უფრო სწორად, საფუძველია ქართული ქალაქის გენეზისის საკითხისა, საფუძველია ქართული ციხის, განსაკუთრებით ადრეფეოდალური ციხის გენეზისის საკითხისა.

გარეგნული ფორმაც კი ადრეფეოდალური ციხისა გორიდან, მისი ოვალური ფორმიდან ამოდის, დაბოლოს, გორაების დასახელებანი ტოპონიმია, ცხოველი მაჩვენებელია, მეტყველი მოწმობაა ქართველი გვარების (გორების?) და ტომების განსახლებისა ჩვენს უკველეს წარსულში.

გორია ის ემბრიონი, საიდანაც განვითარდა, იშვა და ბ ა, ც ი ხ ე, ქ ა ლ ა ქ ი, ს ა ლ ო ც ა ვ ი (მ—2, 19. ფურც. 36).

7. ეს ჩვენი დაკვირვება ამ გორაებზე, როგორც უძველეს ნამოსახლევზე, მიწის მოქმედი მოსახლეობის უძველეს ნასადგომეზე, საშუალებას გვაძლევს სოფლების შედარებითი ქრონოლოგია შევიმუშავოთ. უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ის სოფლები, რომლებიც ასეთ გორაებზეა, ან მის ფერღებზე, თუ ასეთი გორის ძირას არის გაშენებული, ასეთი სოფლები უძველესია (რა თქმა უნდა, გამორიცხული არაა, რომ რომელიმე ასეთი სოფელი ახლახან დასახლებულიყო ძველის გადაშენების შემდეგ, მაგრამ ეს არ უარყოფს იმ დებულებას, რომ ის „ძველი სოფელი“ უძველესია). ასეთი სოფლები უნდა ყოფილიყო იმ ძველ დროს ერთ გორაზე, თუ არაერთ

გორაზე [რომი შვიდ გორაზე იყო, პლოვდივი ხუთ გორაზე იყო, დიდი მცხეთა სამ გორაზე იყო, თბილისი სამ გორაზე იყო, (შურის ციხე, კალა, ისნი) შეიძლება ვიფიქროთ, რომ არც უჭარმა იყო ერთ გორაზე], თუ ამ გორის ფერდზე (შემდეგ) და ამ გორის ძირას (ყიდევე უფრო გვიან). ასე რომ, გამოდის, თავდაპირველად გვარი თვით იყო სიმაგრეში („ციხეში“, „ჯიხაში“), ე. ი. გორაზე რომელსაც დაქანებული გვერდები და გადაულახავი თხრილი მიუვალს ხდოდა. ედელური იყო, როცა დაქანებული გვერდები ხევს უწყლოს თუ წყლიანს ებჯინებოდა, მაშინ თხრილი ერთი ან ორი მხრით უკეთდებოდა. აუ თხრილი ერთი მხრით ჰქონდა მხოლოდ, მაშინ მას თითქო „ყელი“ უნდა რქმეოდა (ასეთია „საყდრის ყელი“ ჩემს სოფელში — გოგოლეისუბანში. ალბათ ეს უბანი სწორედ იქ იყო პირველად გაშენებული, სადაც შემდეგ საყდარი იყო. ვგულისხმობ ძველ ნასაყდრალს და არა XIX საუკუნეში აგებულ ეკლესიას). ყელი აქვს მაგალითად მცხეთას („ძველ მცხეთას“) კოდმანის მხრიდან.

დრო გადიოდა, ცხოვრება წინ მიდიოდა, საწარმოო ძალები ვითარდებოდა და გვარიც თანდათან მრავალრიცხოვანი ხდებოდა. გორის სოფლები იბარტყებდნენ: არც მეურნეობის სახე, არც სატრანსპორტო საშუალებანი არ ქმნიდა დიდი რაოდენობით ერთად ცხოვრების პირობებს. გამოყოფა და სოფლის აშენება აუცილებელი იყო, მაგრამ თავდაცვის საკითხი, წყალი, სალოცავი, სხვა პირობების გვერდით ძლიერად მოქმედებდნენ და ახალსოფლის ადგილს განსაზღვრავდნენ. ძველის, შობლიური გორის მსგავსი გორა შესაძლებელია ეპოვნათ, მაგრამ ამ ახალ გორას ის სიწმინდენაკურთხობა აქლდა და, მეორეც, ახლა უკვე არც ის ძველი გორა იყო თავდასაცავი: მან ეს მნიშვნელობა, როგორც წესი, დაკარგა და ახლა უმთავრესად რელიგიურ სიწმინდედ იქნა ხატი, ძირი ხატი, მაგარი ხატი, ჯვარი, ჯვარბობის ადგილი, წინაპართა სასაფლაო, სალოცავი (რა თქმა უნდა, იმ ადგილებს გარდა, რომელნიც ციხეებად იქცნენ). გაძლიერებული და გამრავლებული გვარის ადგილსამყოფელი ხეგია, თავს ახლა ხევი იცავს ერთად, ან ხევთა კავშირი, „ბედნიერი ხევი“, რომელიც რელიგიურად დაკავშირებულია იმ ძველ გორასთან (შესაძლებელია, რა თქმა უნდა, რომ ეს გორა მთელი ხევის მთავარი სიმაგრეც იყოს, მაგრამ ეს სავალდებულო არ არის და ხევის ციხე-სიმაგრე შეიძლება სხვაგან გაშენდეს, სადაც ეს უფრო მოხერხებული იქნება ყველა მოსაზრებით...), მაგრამ რელიგიური პიეტეტი, წინაპართა საფლავის მადლი მანც და მანც

იმ ძველ გორას და მის ფერდზე, თუ მის ძირას დამკვიდრებულ სოფელს უკავშირდება.

ამრიგად უძველესი სოფლები ესაა გორის სოფლები, შემდგომი ხანისა ესაა სხვა სოფლები ხეობიდან. წყალი, თავდაცვა და საკუთარი ზატის სიახლოვე სხვა სამეურნეო მოსახრებების გვერდით ძლიერად მოქმედი ფაქტორებია.

სხვა სოფლები მე უფრო გვიანი ხანის წარმონაქმნი მეჩვენა. ასეთია მაგალითად სოფლები, რომლებიც სარწყავ რუს უკავშირდებიან. ეს „რუისპირები“ (პირობითია) შეიძლება ხშირად (და უპირატესად?) ხელოვნურადაც იყვნენ წარმოშობილი, მერუეებად, მევენახეებად თუ მესეფეებად დასმული დიდ-ჯაცთაგან. ასეთი მეჩვენება მე მაგალითად სართიჭალა, ვახტანგ გორგასლის რუზე, ბოსტან ქალაქი რომელიღაც მეფის რუზე, ნასტაკისი რომელიღაც მეფის მერუე-მეზერენი, გლახა-მესეფეები ქსნიდან გამოღებულ სამეფო რუზე — და სხვა (გვიანი ასეთი სოფლების ჩვენება, ალბათ, ადვილია).

სხვა სოფლები კიდევ უფრო გვიანი, სავაჭრო სამიზოსვლო გზებს უკავშირდება, მაგრამ ეს მეტად გვიან, რადგან გზა ძველ დროს არც აგრე მშვიდობის მაუწყებელი იყო და საფიჭრებელია ხშირი არ იყო სოფლები: — ქარვასლები, ფუნდუკები, იამები, ასპინძები, ხიდისთავეები...

1. სოფლები, რომელნიც შერჩნენ გორა-ებს.
2. სოფლები, რომელნიც წარმოიშვნენ, გორაების გარეშე (გორაების ხანის შემდეგ).
3. სოფლები, რომელნიც წარმოიშვნენ რუის პირად („რუისპირები“: სართიჭალა, რუისპირი და სხვა).
4. სოფლები, რომელნიც გაქალაქდნენ.
5. სოფლები აგარაკებით.

ასეთი დაკვირვებით თითქო შესაძლებელია „ძველი“ და „ახალი“ სოფლების დადგენა (რა თქმა უნდა, შედარებითი ქრონოლოგიით). გორაებს შერჩენილი სოფლები უძველესია, ასეთი სოფლების ნაბარტყია ხევში სოფელი, რომელსაც გორა არ ახლავს. ასეთი სოფელი შეიძლება მამინ წარმოშობილიყო, როდესაც გორამ დაკარგა თავისი მნიშვნელობა როგორც თავდაცვის საშუალებამ, როცა, მაშასადამე, თავდაცვა უფრო დიდ ტერიტორიას (ხეობას, ან ხეობათა კრებულს) გულისხმობდა, ე. ი. როცა „ბედნიერი ხევი“ შეიქმნა, რომელიც თავს საერთო ძალით იცავდა, ამ ნაბარტყ სოფლებს ძირი სალოცავი იგივე გორა (ხატი) ჰქონდათ,

რომელიც ამ გორას ძირში თუ მის ფერდზე შერჩენილ სოფელს ჰქონდა სალოცავად, აქ ამ გორაზე, (ან ეს გორა) იყო ის მაგარი ხატი (მ—2, 19ა. ფურც. 154—159).

8. ჰყონაგვარა (ნიგოთში ჩასავალს) წიფნაგვარე, წიფნაგარე, „მთაგორიანი ადგილი“ — აქედან ჩანს, რომ მთა=გორი; გორმაღალი (გამიგონია), დიდგორი. რა თქმა უნდა აქ „გორი“ „მთას“ ნიშნავს.

გორზე თუ გორაზე ცხოვრობდა ერთეული მოსახლეობისა. ეს იყო ერთი გორი მოსახლეობა, რომელიც მეორე (თუ მესამე და ა. შ.) გორი მოსახლეობისაგან განსხვავდებოდა იმით, რომ ერთ განცალკევებულ სისხლით მონათესავეთა ორგანიზაციას წარმოადგენდა, ეს იყო მისი ნიშანი, ასე რომ, გეოგრაფიული ცნება გორი შეერთება მოსახლეობის ერთეულს გარკვეული ნიშნის შატარებელს, მოსახლეობის ერთფეროვან ერთეულს (ეს უკვე შემდეგ) ე. ი. სოციალურ ერთეულს — გვარი.

რაც შეეხება გორისა და გვარის განსხვავებას, ასეთი რამ ბუნებრივად მოხდა, რამდენადაც არსებობდა ორივე გამოთქმა გორა, გვარა, გვარი, გორი. შინაარსის დიფერენცირებისას ერთს შერჩა „გორი“, ხოლო მეორემ მიიღო „გვარი“ (ისევე როგორც „პატრონი“ „ბატონი“), ფონეტიკური მოვლენა ადამიანმა ცნებების განსასხვავებლად გამოიყენა.

ახლა „ჯვარის“ შესახებ. ეს ტერმინიც ფონეტიკური მოვლენის ნიშანია მძიღებელი. უნდა დაეუშვათ, რომ იყო დრო, როცა გორი-გვარის ერთ-ერთი გამოთქმა იყო ჯორი, ჯვარი. და როცა გვარი გორიდან ჩამოვიდა, მის ფერდზე ან ძირში მოთავსდა, ან არადა შორიანლოს დაჭდა, გორზე მას სალოცავი დარჩა. (სალოცავს ის ვერ წამოიღებდა: სალოცავი ერთი პირისკი არ იყო, საერთო-საგვარეულო იყო ათასწლოვანი ტრადიციით ნაკურთხი). სრულიად ბუნებრივია, რომ ამ ტერმინში—გორი, გვარი—ამ საკულტო საქმიანობის შინაარსიც შესულიყო და რაკი არსებობდა ამ ტერმინის სხესხვაობა ჯორი-ჯვარი, ადამიანმაც ეს განსხვავებული შინაარსი სალოცავი ადგილი, საკულტო ადგილი ამ ტერმინით აღნიშნა. ასე გაჩნდა სამი სხვადასხვა ტერმინი გორი, გვარი და ჯვარი სხვადასხვა შინაარსით, ერთი შინაარსის ტერმინი გორისაგან, რომელიც სამნაირად გამოითქმებოდა (საზო-

ვადობის განვითარებისა და კვალად საუკუნეთა მანძილზე). (მ. — 2, 19. ფურც. 18).

9. ჯ ვ ა რ ზ ე სადღაც მაქვს შენიშვნები. მასალა ხომ მაქვს და მაქვს. დიდი მნიშვნელობისა ჩანს.

გოგო — ჯოჯო (მძრომ).

გოყინი — ვირის ყროყინი, კოყინი; ჯლოყინი (ჩვენში).

გომარდი — ჯომარდი.

ვარჯიში — ვარდიში (ხაჭაპურიძე).

გუშათი — ჯუშათი (?).

გ/ი/ლები — ჯილები (?).

გრკო — ჯორკო, ჯირკი (?).

რომ ქართულ ქართველური ენების სამყაროში გ-ანი უშუალოდ ჯ-ანად იცვლებოდეს, თითქო არ დასტურდება, თუმცა ამ ენების ისტორიული შესწავლა ისე ნაკლებია, რომ რისამე მტკიცება ან უარყოფა სახიფათოა. ასე რომ, „გორი“, „გვარის“, კავშირი „ჯორი“ „ჯვართან“, მსჯელობისათვის ამოსავალ მომენტად არ გამოდგება და თვით არის დამტკიცების საგანი...

ჯვარი, როგორც დღეს აღიარებულია, სალოცავის შინაარსით იხმარებოდა ჯერ კიდევ ქრისტიანობის წინა ხანაში, თუმცა ქრისტიანობის შემოსვლის უამს „ჯუარი“ უეჭველად იყო ძელი გარდაქმნილი სასიკუდილოთა კაცთა დასამსჯულავად“, ე. ი. ჯვარს ის ფორმა ჰქონია უკვე, რაც შემდეგ. ამას მოწმობს სახარების თარგმანი (მ—2, 19^ა. ფურც. 3).

10. საბა: გორი — ბორცვი.

გორა — მცირე ბორცვი.

გორი, საქარეს გორი, საკვერნიეს გორი, გორმაღალი, თელათგორი, ზედაგორი, ქვედაგორი, დიდგორი. შუავორი, გრძელი გორი, კუდიგორი, გორა (ბერეჟოული), ნატარგორა, სამგორი...

გორი თუ ოდესმე რომელიღაც ტომის (ქართველურის) ენაზე აღნიშნავდა მთას, შემდეგ, როგორც ჩანს, მას აჯობა მთამ. გორი კი „მთის“ ცალკეულ განკიდულს შერჩა. ასეთი განკიდული, სადაც კი იყო, ყველას გორი ეწოდა, ან უკეთ, ასეთი სახელი შერჩა მათ. ბარში თუ ხეობაში ასეთ განკიდებულს გორაებ-

ზე გარკვეულ დროს მოსახლეობა მოეწყო და მრავალ საუკუნეთა მანძილზე იქ ცხოვრობდა. ამ ერთ მთლიან მოსახლეობასაც გორი (ან გვარი) ეწოდებოდა ალბათ. ამავე ტერმინს უკავშირდება ამ გვარის სალოცავი ჭვარი (იგივე გვარი — გორი). ამრიგად სა-ცხოვრებელი ერთეული, მცხოვრებთა ერთე-ული და სალოცავი ერთი ძირიდან გამომდინარე ტერმინები ჩანს (გორი, გვარი, ჭვარი), რაც რეალურ ისტორიულად სრულიად შესაძლებელია და ბუნებრივი.

გუარი . შემასრულებელი (15, 3 იერემია): გორვა, გოროხი (გოხი). გროება (დაფანტულის ერთად შეყრა), გრობა — გრო — მარტო მფრინველთაგანი ერთი. მუხუ-რო (ერთი მუხურო, ჩვენი მუხურო, ასევე ალბათ ერთი ვორი), უბანი (უმანო) მოსახლეობა, ჩვენი გორი (მოსახლეობა) (მ—2, 19. ფურც. 71).

11. შესანიშნავია ეს „ბორცვის ჭვარი“ (ქვემო ტბეთის ბორცვის ჭვარი, მანგლისის ბორცვის ჭვარი).

აქ ეს „ბორცვი“ საფიქრებელია ის „გორაა“, სადაც უწინ ცხოვრობდნენ, შემდეგ საკულტო ადგილად შერჩა, „ხატი“, „ჭვარი“. გახდა. შემდეგ შეიძლება, ქრისტიანული სალოცავიც შემო-იღეს.

ქცა I, მატთან, 298 „გორთა ჭვარის ციხე“

(„იბირნა აფხაზთა მეფემან კახნი, აშოტ მთავარი მარცელი; დისიძე კვირიკე მეფისა, და ხახვლა გურთა ჯღარის ციხითა“).

მამ იყო საგეოგრაფიო სახელი გორთა ჭვარი, სადაც ცი-ხე იყო აგებული.

შდრ. გორის ჭვარი გორის ახლოს რომაა, უნდა ავიღე და დავადგინო, რომ იქ გორაა. აქამდე მეგონა, რომ ეს სახელი „გორის ჭვარი“ ქალაქ-„გორის“ სახელთანაა კავშირში, რომ ეს ჭვარი ამ გორისაა (მცხეთის ჭვარის ანალოგიით). ახლა კი ვგონებ, რომ ეს ჭვარი დამოუკიდებელი „გორის“ და არა ქალაქ „გორის“ ჭვარია.

გამოდის რომ გორის ჭვარი ისევე გავრცელებული სა-ხელი იყო, როგორც ბორცვის ჭვარი, ე. ი. ზოგან ეს ჭვარი ბორცვზე იყო, ზოგან ვორზე, ე. ი. ის უძველესი საცხოვრი-

სები, რომელ ადგილებშიც შემდეგ ეს ჯვრები (სალოცავეები წარმართული თუ ქრისტიანული) გაჩნდა, იყვნენ „ბორცვზე“ ან „გორზე“.

საინტერესოა ასხევეებდნენ თუ არა „გორს“ „ბორცვისაგან“ და თუ ასხევეებდნენ რა ნიშნით? (სიდიდით? ხელოვნურ-ბუნებრივობით? სხვადასხვა კილოსი ხომ არ არიან?, (მ—2, 19ა. ფურც. 20-21).

12. გორა იმ სავალდებულო დამწებებიდან ამოდის (უკეთ რომ ვთქვათ, მე უკუსვლით მივედი იმ სავალდებულო დამწებებზე გორის აღმოჩენის შემდეგ), რომ საზოგადოების ცხოვრებაში იყო დრო, როცა კულტი ადამიანისათვის იგივე პრაქტიკა იყო და იქვე სრულდებოდა, სადაც ადამიანი ბინადრობდა. მხოლოდ გვიან, საზოგადოების (გვარის) ტექნიკურად განსახლებისა, ე. ი. დაბების წარმოქმნის შემდეგ და ტომის გაჩენის პირობებში მოხდა, რომ საზოგადოებას საერთო სალოცავი, საერთო კულტი გაუჩნდა...

აქედან, პირველსა ცხოვრისი ამ თავდაპირველი საზოგადოებისათვის („სახლისათვის“) „გორა“ იყო, სულერთია ის მღვიმეში ბინადრობდა თუ, იქიდან გამოსული, ბორცვებსა და ლოდოვანებში, ან სხვა მოხერხებულ ადგილებში ბინადრობდა. გორა სოციალური ერთობა იყო. ჩვენ არ ვიცით გორა ტერმინის ურთიერთობა ტერმინ გვართან, მაგრამ, მიუხედავად საწინააღმდეგო მოსაზრებათა არსებობისა, გორის გვართან კავშირი შესაძლებლად მიგვაჩნია. მართალია „სახლი“ გვარის მნიშვნელობითაც გვხვდება („დღედაჩევი შარაშიძის სახლის შვილია“), მაგრამ ეს არ გამოირიცხავს, რომ ერთ-ერთი ქართველი ტომის ენას ეს ტერმინი (გორა) ჰქონოდა საზოგადოებრივი ერთეულის აღსანიშნავად...

მაგრამ აქ მთავარია არა ტერმინი („სახლი“, „გორა“ თუ სხვა რამ), არამედ ამ საზოგადოების საცხოვრისი იმ ძველ დროს.

ჩვენ უეჭველად ის მიგვაჩნია სწორად, რომ იყო დრო (გამოქვებულში, ლოდოვანში, თუ ბორცვზე საზოგადოების ცხოვრებისას), როცა საზოგადოებას საცხოვრისი და კულტი ერთი ჰქონდა. მათი ურთიერთისაგან დაშორება გვიანი მოვლენაა და დაკავშირებულია გვარისაგან გვარების წარმოშობასთან, ტომის წარმოქმნასთან, ერთი გვარის დაწინაურებასთან (ბურღული, ლომისა...) და სხვა და სხვა...

გვარი სოციალური მოვლენაა და იმ ხანაშიც ყველა გვარი ბორცვზე როდი სახლობს...

კულტი, როგორც წესი, უძველეს საცხოვრისზეა: იქ დარჩა, საიდანაც ახალი გვარები გამოეყვნენ, მაგრამ ესაა in principis... პრაქტიკაში კი ეს ქრონოლოგიური პრინციპი არაა დაცული და სალოცავის გადაადგილება გამორიცხული არაა... მაგალითად, „ქართლი“ და „მცხეთა“... ბიჭვინტა და გელათი...

აქ წარმართული ქართლი (კულტი) ქრისტიანულმა მცხეთამ შეცვალა; ქრისტიანული ბიჭვინტა ქრისტიანულმავე გელათმა შესცვალა. მაგრამ მნიშვნელოვანი აქ ისაა, რომ კულტის ადგილი (ცენტრალური კულტის) იცვლება იმასთან დაკავშირებით, რომ კულტის (ძველის) ადგილს ახალი ადგილი სჯობნის მნიშვნელობით... ასეთივე ადგილმონაცვლეობა დასაშვებია ძველდაც...

ყველა ბორცვი ერთ დროს დასახლებული არაა, ასევე როგორც ლოდოვანი... ზოგი ძველად აუთვისებია საზოგადოებას, ზოგი შემდეგ დაუსახლებია და სანამ არსებობდა ამის პრაქტიკული საჭიროება, ის ბორცვებზე მიდიოდა, „გორად“ ცხოვრობდა... მ—2, 19. ფურც. 95—96).

13. გორაებზე საუბრისას უნდა ითქვას ცნობილი თეორიის შესახებ გორის ათვისებისა ნეოლით-ენეოლითში, მისი დატოვებისა ამის შემდეგ ვიდრე გვიანბრინჯაომდე...

გვარი გვარად ავიდა გორზე. გვარობას აქ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა... რატომ დატოვა (თუ დატოვა) გორი, წავიდა და კვლავ მობრუნდა და ისევ გორზე ავიდა (?). გასარკვევია გორის ძირა სოფელთა არსი... როდის შეიქმნა? რას ნიშნავს ასეთი დაბა სოციალურად?...

განა მეორედ ასული (თუ ასეთი რამ მართლა მოხდა) ისეთივე გვარი იყო როგორც პირველად? შეიძლება ამ დროს უკვე ეს გვარი სულ სხვაა, დაბად მოწყობილი გორის ძირას, მაშასადამე ძველი წმინდა გვარი დაშლილია და შეიძლება ის გორზე არც ასულა მეორედ, არამედ აქ გორზე მხოლოდ გვარის (და ტომის) მეთაური მოთავსდა. გვარის მასა კი დაბად ცხოვრობს...

შეიძლება მატრიარქატის გვარი მართლაც წავიდა, მაგრამ ის ასეთივე გვარად, რა თქმა უნდა, აღარ დაბრუნებულა იმ ძველ საცხოვრისზევე. ასე რომ, გორის დატოვება შეიძლება ენეოლითს დევუკავშირით და გორი გვიანბრინჯაოში გვარის უფროსის და კულტის სამყოფელი იყო, ხოლო მასა კი დაბად იყო... (მ—2, 19. ფურც. 103).

14. მეტად საყურადღებო შეიძლება აღმოჩნდეს: თუ ბედუნსა და თრიალეთზე (და ჭავჭავთში?) გორაები არაა (მეგალითები ხომაა! კი მაგრამ მეგალითებში ისეთივე მრავალსაუკუნოვანი ფენებია, როგორც გორაებზე? რა მეურნეობის პატრონი უნდა ყოფილიყო მეგალითელი?), ხოლო ყორღანები აურაცხელია, ეს რის მოწმობა შეიძლება იყოს? ბარში გორაებზე ცხოველები, ხოლო მთიანეთში აძოვებდა (აზღროს იქ ცხოვრობდა!).

დ. მუსხელიშვილის და გ. ცქიტიშვილის დაკვირვება შიდა ქართლის გორაებზე განა ამას არ მოწმობს?

აქი გორაები შიდა ქართლის მთიან ზოლში აღარ გვხვდება!! (ან მეტისმეტად იშვიათად)...

თუ ეს გამართლებოდა, მაშინ თრიალეთის სოფლები გვიან გაჩენილან გორაების ეპოქის შემდეგ..... (მ—2,19. ფურც. 104).

15. როგორი იყო ამა თუ იმ ქვეყნის როლი მონათმფლობელობის ხანაში (სამოქალაქოები) — აგარანი — განვითარებული სამეურნეო ხანაები (რას ნიშნავს ტერმინი სანახი. მისი ეტიმოლოგია?) და შორს გარშემო (მთის იბერიაში — სტრატონისეული) სამხედრო დემოკრატიის ქვეები, ხევისუფალ — ერისთავებით; ხევისუფალთა ინსტიტუტის გადაშენება დამახასიათებელია. ძველი ხანის რუდიმენტად ის X—XI საუკუნეებამდის აღწევს. შემდეგ შეიძლება სადღაც მთაში შერჩენილიყოს... ხევი სოციალურად სამხედრო დემოკრატიის ხანაა, მასზე წინა ხანა ესაა გორის ხანა, გვაროვნული წყობილების ხანა (გორა შემდეგაც რჩება, მაგრამ ეს მისი მოშლის ხანაა: როგორც დამოუკიდებელი ერთეული იგი ქრება, ხევი შედის, რომლის ცენტრში შეიძლება ერთ-ერთი გორა იყოს. მაგრამ ეს უკანასკნელი უკვე გორა კი აღარ არის, არამედ გორათა გამაერთიანებელი. შეიძლება ზღუდერი. აქედან განვითარდა უკვე ქალაქი — მონათმფლობელური ხანის ცენტრი...).

ქვეყანა ესაა უკვე ხევის მეთაორფოში: ხევმა როგორც დამოუკიდებელმა ერთეულმა დაკარგა მნიშვნელობა უფრო ფართო (და ხარისხობრივად მაღალ) გაერთიანებაში. რამოდენიმე ხევი ერთ ქვეყანად იქცა. ხევისუფალი (ხევის ეპოქის) მეთაური ხევისა. უეჭველია იმ დროის „უფალი“ ჭერ კიდევ არ იყო რაც შემდეგ — dominus, ის ნაკლებად აბსოლუტი უნდა ყოფილიყო, ისევე როგორც ხევისთავი. შეიძლე-

ბა „ხევისუფალი“ ხევისთავზე უფრო მეტი ძალის მქონე იყო ოდესმე, მაგრამ ეროვნების პირობებში ის dominus-ი ვერ გახდებოდა...

ამ დროს ცენტრი უკვე ქალაქია, ხოლო პოლიტიკური უფლება ერისთავის ხელში გადადის (ერისთავი უკვე სამხედრო დემოკრატიის ხანაშივე ჩნდება) და შემდეგ ხანაში უფლებას მოიტაცებს მეუფე ხდება, მაგრამ მისი უფლება ძველებური (რეცა თავადი!!) კი არაა, არამედ ის აბსოლუტი ხდება = მეფე... სამხედრო დემოკრატიის დროის ერისთავი შეიძლება თავდაპირველად არჩევითი კი იყო, მისი პოლიტიკური უფლება მცირე უნდა ყოფილიყო, შემდეგ, ახალ ვითარებაში ის თახდათან ძლიერდება და მეფის სახელს მიითვისებს (მეუფე ერისთავი?), მაგრამ ახალი შინაარსით. არჩევითობის მომენტი რჩება, მაგრამ შევიწროებული ერთ სახელში...

ხევისუფალი (ხევისთავი) ზის „ზღუდერში“... მეფე ზის „ქალაქში“...

ტერმინი „ქვეყანა“, ისევე როგორც ხევი, როგორც მოსახლეობისა და ამ მოსახლეობის მიერ ათვისებული, ეკონომიურად თუ პოლიტიკურად გაერთიანებული ტერიტორიული ერთეული გვიან გაჩნდა. თავდაპირველად ქვეყანა ტერმინი დამოუკიდებლად არც არსებობდა. ქვეყანა თავდაპირველად ტერიტორიას (მიწას ფიზიკური გავებით) ნიშნავდა. ასე რომ შეიძლებოდა არსებულებით „ამის ქვეყანა“ (ქუთაისის ქვეყანა), ე. ი. რაღაც მიწა-წყალი, ათვისებული... უკეთ რომ ვთქვათ, ტერმინი ქვეყანა დამოუკიდებელი ტერმინი არასოდეს ყოფილა. იყო ამის თუ იმის მიწა-წყალი, რომელიც ასეთი იყო თუ ისეთი იმისგან დამოკიდებით, თუ ვის მიერ იყო ეს მიწა-წყალი ათვისებული... (მ—2, 21. ფურც. 105—107).

16. ურარტული წყარო⁷ შესანიშნავი ნიშანდობლივობით გვიხატავს მისი დროის დაიწინების მოსახლეობის გარე სახეს. ასახელებს მრავალ გამაგრებულ პუნქტს (ციხის იდეოგრაფიით) და დაუცველ გაუმაგრებელ პუნქტებს („ქალაქებს“) ამ ციხეების გარშემო. წყარო იმასაც აღნიშნავს, რომ მტერმა ერთ დღეს აიღო და განადგურა მრავალი ასეთი ციხე და მისი მიმდგომი ქალაქები. ამ ციხეთა და ქალაქთა რიცხვების შეფარდება ისეთია, რომ თითოეულ ციხეზე მოდის ოთხი-ხუთი ქალაქი. აშკარაა ეს წარწერა იმას მიუ-

⁷ Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, 124. В 1. გვ. 235.

თითებს, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს დასახლების იმ ტიპთან, როცა ციხეები ამ სიტყვის გვიანი მნიშვნელობით ეს-ეს არის ჩნდება. დი-
 აუხებებს ქვეყანაში არ არსებობს, როგორც ჩანს, დაბა, რომელიც
 ამა თუ იმ ციხეს არ ეკედლებოდეს, უკეთ რომელიც ამ ციხის „ნა-
 ყარი“ (ფუტყარის ნაყარი) არ იყოს. ასე რომ, ეს არის გორაები,
 რომლებიც ციხეებად დაარჩენილან, გორის მოსახლეობა კი, და-
 ბებად ქვეულნი მის გარშემო განლაგდებიან... ზოგი გორი (გვარი)
 დიდი იყო, მრავლად იბარტყა და მისი შემავალი დაბებიც მეტია,
 ზოგი კი ნაკლები... შდრ. ხოვლე და სოფლები მის გარშემო, ან კი-
 დევ გორაები ქვეკმელას ხევეში (ოთხია თუ ხუთი!).
 რა თქმა უნდა, შემდეგში, საზოგადოებრივი განვითარებისას, ცი-
 ხეები ყველა აღარ შერჩა, გვარმა გვარი გააქრო, დაიმორჩილა.
 გვარი გვარს აერია, გვარები ტომობრივმა გაერთიანებამ დაჩრდილა.
 ყველა ასეთ ვითარებისას ეს საგვარეულო ციხეები ან ძალით მო-
 იშალა დამპყრობელის მიერ, ან იმიტომ მოიშალა, რომ დაბების
 დაცვის ფუნქცია გაერთიანებული გვარების საერთო მმართველო-
 ბამ საერთო ციხეს გადასცა (სატომო ციხე). ასე რომ, ცი-
 ხის სახეობის ევოლუციისათვის ამ გარემოებას უნდა ამიერიდან
 ანგარიში გაუწიოს. მრავალციხიანობა მრავალი ქა-
 ლაქით მოწმობაა საზოგადოებრივი განვი-
 თარების გარკვეული (დაბალი) საფეხურისა. იმის-
 და კვლად, რაც საზოგადოება იზრდება ნაწილდება, ახალი ურ-
 თიერთობა ისახება, გვარი ტომით იცვლება და ტომთა გაერთიანე-
 ბა ყალიბდება, ციხეც იცვლება, ძველი ციხეები ჭრებიან და საგვა-
 რეულო ციხის ნაცვლად სატომო ციხენი იქმნებიან.

ასე რომ, არაა სავალდებულო ყოველი გორაჲ ციხედ დარჩეს,
 ან ყველა გორა ერთნაირი ციხე აღმოჩნდეს. ზოგი გორა გვარის
 ციხეობას არ გასცილდა, ზოგი სატომო ციხედ იქცა, ზოგი ფეო-
 დალური ხანის ციხედაც კი აღმოჩნდა. თავდაპირველად ციხე (=
 გორა) გვარის (სახლის) საცხოვრებელი (და ამავე დროს თავდასა-
 ცავი), შემდეგ ციხე (გორა) გვარების, ახლა უკვე დაბებად გაშლი-
 ლის საერთო თავდასაცავი (იქვე შეიძლება იყოს საერთო კულტი),
 შემდეგ ზოგი ამ ციხეთაგანი იქცევა ტომის მეთაურის (მამასახლი-
 სის, მეუფე მამასახლისის) ადგილსამყოფელად და ამ მეთაურის
 სახლის უპირატეს სამყოფელად („უფლის ციხე“). ეს უფლის
 ციხეები, ბუნებრივია, ქალაქებს ციხეებია, უკეთ, სადაც ცი-
 ხის ახლოს ქალაქია (ჩვენი გაგებით და არა უბრალო დაბა, რად-
 გან ძველისძველად ციხე ყოველ დაბას ჰქონდა, სადაც ის თავს

იფარავდა). ეს უფლებები შეიძლება ახლა მონათმფლობელი გვარის თუ გვარების მამასახლისები, და მეტიც მეფედ, „მეუფედ“ ქცეული ხელისუფალნიც იყენენ (მ—2, 19ა. ფურც. 29—30).

17. გიორგი ციციშვილი და დურსუნ ხახუტაიშვილი ქვაციხეს იყენენ ზემო იმერეთში. იქაურმა მასწავლებელმა ცნობა მოაწოდა ინსტიტუტს არქეოლოგიური ნაშთების შესახებ ქვაციხეში. აღმოჩნდა, რომ „ქვაციხე“ (ახლანდელ სოფელ ქვაციხეში არავითარი ციხე არაა, არც ყოფილა) ამ სოფელს ეწოდება იმ ქვაციხის გამო, რომელიც აქვე მაღალი მთის თხემზე ოდესმე არსებულა და რომელიც ტიპიური გორაა სამზღუდე. ზღუდის ნაკვალევი ქვისგან აშკარად შეიმჩნევა თურმე...

ისე გამოდის, რომ იყო გორა დასახლებული და ერქვა „ქვაციხე“. ამ გორის მცხოვრებნი თანდათან, გარკვეულ დროს ჩამოვიდნენ დაბლა და თან წამოიღეს სახელიც „ქვაციხე“. ჩანს ჯერ კიდევ გორის დასახლებულობის დროსვე ქვაციხე შეერქვა მზედ მოთავსებულ მოსახლეობას (გვარს). ამავე დროს „ციხე“ და „ქვაციხე“ ერქვა იმ ნაგებობას, სადაც ეს მოსახლეობა იყო მოთავსებული. თითქო იმის ვარაუდიც შეიძლება, რომ ციხე აქ „სახლის“ შინაარსით (ან გორის შინაარსით) იხმარებოდა ამავე დროს, ან რა დაუშლიდა. შინაარსით ეს უძველესი ცაბე იგივე სახლი (გვარი) იყო. ამიტომაც მოხდა, რომ იმ ადგილს, სადაც ეს ქვაციხე იყო, დღეს ეს სახელი არ ეწოდება. ქვაციხე დღეს სოფელს ჰქვია, რომელიც საკმაოდ მოშორებულია (ძველი ქვაციხისაგან), ხოლო ამ თხემს ზოგადი სახელი „წვერო“ ეწოდება.

მაინც და მაინც ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს უძველესი დადასტურება იმისა, რომ ზოგიერთ გორას ციხე ეწოდებოდა ჯერ კიდევ იმ დროს, როცა ამ გორაზე გვარი იყო მოთავსებული, როცა გორა და ციხე ერთი და იგივე იყო შინაარსეულად. ყოველჯერ გორა მეტწაკლებად ციხე (სიმაგრე) იყო, მაგრამ „ციხე“ სახელად იმ გორებს შერჩა, რომელნიც განსაკუთრებულ სიმაგრედ იქცნენ და ამით სხვა გორებისაგან განსხვავდნენ... დროში ეს მოვლენა („ციხეთა“ გამოცალკეება „გორებისაგან“) ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: გორა-ციხეთა მცხოვრებნი თანდათან სტოვებენ ძველ ნასადგომევს და (საზოგადოებრივ განვითარების შედეგად) გორიდან დაბლა (დაბად) ჩამოდიან. გორა-ციხე ამის შემდეგ დიდხანს რჩება დაბნების თავშესაფარად. ამავე დროს მიმდინარეობს მეორე (სო-

ციალური ხასიათის) მოვლენა — გორათა „შეკავშირება“ (უფრო სწორად: ურთიერთის დამორჩილება, დაქვემდებარება, გაერთიანება), ძლიერი გვარის (გორის) გამოყოფა, ამ გვარის მეთაურის დაწინაურება. ასეთი გვარის ადგილსამყოფელი, უფრო სწორად ასეთი გვარის ციხე-სიმაგრე თანდათან პოლიტიკური ცენტრი ხდება, სადაც ამ გვარის მეთაური იმყოფება. ასეთი ციხე, ამრიგად, გვარის თავდაცვის გვერდით გვარის წევრებზე და სხვა სუსტ გვარებზე გაბატონების მომენტების შემცველიც ხდება. შემდგომში, საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, გვარები იშლებიან, საზოგადოებრივი კლასები ყალიბდებიან, სახელმწიფო წარმოიქმნება და ციხედიდები, დედაციხეები, უფლისციხეები ჩნდება. (ციხე დიდი საჩკინისა, უფლისციხე კასპისა, ურბნისისა და ოძრახისა. უფლისციხე ურბნისისა სად იყო, ან უფლისციხე კასპისა სად იყო? ან უფლისციხე ოძრახისა სად იყო?) ეს უფლისციხეები, ან ციხედიდრ, ან დედაციხე მხოლოდ ქალაქების დამახასიათებელი როდია. ასევე ხდება მთელ ქვეყანაში, სადაც კი კლასობრივი საზოგადოება ყალიბდება, ან საამისო ტენდენციები ჩნდება, ქვაცხე, მაგალითად, ასეთი ციხედიდია, ან ხოვლიგორა, ან გორის ციხე (ტონთიო) და სხვ.

შემდგომი განვითარება საზოგადოებრივი ურთიერთობისა, — ფეოდალური ურთიერთობისა იწვევს ციხის ფუნქციის კიდევ უფრო მძაფრად შეცვლას: ციხე უპირატესად პოლიტიკური და კლასობრივი ბატონობის იარაღი და ნიშანი ხდება. ციხე ფეოდალის საკუთრება და მისი ადგილსამყოფელი ხდება, ხოლო გარშემო მოსახლეობა ციხის შემავალი. (ციხის შემავალნი ისინი დიდი ხანია იყვნენ, ახლა თანდათან ციხის ქვეშეურდომნი ხდებიან). გარეშემო ციხეები ისპობა და ერთი ციხე (ციხისთავით) რჩება გარკვეულ ტერიტორიაზე. ქვეყანა საციხისთავოებად იყოფა. ციხეში მოხელე-ფეოდალი ჯდება... ეს ციხისთავ-ერისთავნი ეუფლებიან ციხეებს, მათ შემავალ ქვეყანას საშვილიშვილოდ და ბატონყმობის გამარჯვებით ციხეც ბატონის ადგილსამყოფელია...

ქვაცხე უბრალო (მორიგი) სადგომი რომ არ უნდა ყოფილიყო ამას თვით მისი სახელიც მოწმობს, მაგრამ არანაკლებად დამაფიქრებელია ის გარემოება, რომ ეგვევ მიდამოები იყო შემდეგ (აღრე და შუაფეოდალურ ხანაში) დიდი რაიონის პოლიტიკური ცენტრი. ასეთი იყო აწინდელი ქვაცხის გვერდით მდებარე სოფელი კაცხი ბაღვაშების ადგილსამყოფელით. უეჭველია ბაღვაშები აღრეფეოდალური ხანის მთავრების სახლია (სხვა ასეთივე მთავ-

რებს შორის არგვეთის ქვეყანაში) და ჩვენ არაფერი გვაქვს იმის საწინააღმდეგო, რომ ეს სახლი კაცის უფრო ძველ მკვიდრებად ვივარაუდოთ. (ვინ იცის, შეიძლება თვით სახელწოდება კაცხი კავშირში იყო „ქვაციხესთან“?). თუ ეს არა, სოციალური მემკვიდრეობა ქვაციხეს და კაცხს შორის ადვილსავარაუდებელია. ხომ არ იყო ისე, რომ ქვაციხემ დაკარგა მნიშვნელობა, იჭაური უფალი ახალ ადგილს (კაცხს) წამოვიდა და დედაციხე ამიერიდან კაცხი გახდა, სადაც ქვაციხის უფალი დასახლდა (და გამაგრდა). მართლაც და უცნაური და გაუგებარი იქნებოდა ქვაციხის როგორც დედაციხის არსებობის პირობებში კაცხის ასეთივე დედაციხეობა. უეჭველია, ამიტომ, რაღაც მემკვიდრეობა: კაცხმა, რომელიც გარკვეულ პირობებში წამოიწია (როდის??), ძალით მოშალა ქვაციხე (როგორც უფლისციხე), ან დროთა ვითარებაში, საზოგადოების განვითარების შედეგად ქვაციხე, როგორც უფლისციხე მოიშალა და მისი მნიშვნელობა ამ ახლად შექმნილ ვითარებაში კაცხზე გადმოვიდა მშვიდობიანად.

ეს საინტერესო საკითხი შესაფერის დაკვირვებას და მასალის შოპოვებას საჭიროებს. ერთი რამ განსაკუთრებით საინტერესო და მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ახლავე შეგვიძლია ვთქვათ: სახელი ქვაციხე არგვეთში (გვიანი დროის არგვეთში) იმ უძველეს დროსვე დამოწმებულია და მამ ქართული ენა ამ ქვეყანაში ჯერ კიდევ ბრინჯაოს და ადრერკინის ხანაში ფაქტია.

ქვაციხი — „გაქვაციხული“ (4, 28. ფურც. 8—10).

18. დედაციხე (თემის ხეობაში და სხვაგანაც, ქ-ცა-ში). აქ ის საგეოგრაფიო სახელად ქცეულა. თავდაპირველად კი ის ზოგადი სახელი უნდა ყოფილიყო მნიშვნელობით: მთავარი ციხე, უფროსი ციხე. შდრ. დედაქალაქი. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ დედაქალაქი დედაციხის ანალოგიით არის ნაწარმოები. დედაციხე, ამრიგად, გულისხმობდა, რომ იმ დროს იყო ციხეები, რომელთა შორის ერთი იყო მთავარი ციხე, უმთავრესი ციხე, რომლისაგან სხვა ცხეულები შეიძლება გარკვეულს დამოკიდებულებაშიც კი იმყოფებოდნენ. თუ „ციხეში“ სახლს ვიგულისხმებდით აგრეთვე, მაშინ ეს მოსაზრება კიდევ უფრო ნათელი ხდება. რომ ასეთი დედაციხეები ჰქონდა თითო რაჭონს, მოსახლეობის გარკვეულ ერთეულს, სახლების (გორაების) გარკვეულ რაოდენობას. ასე მაგალითად ხოვლიგორა შეიძლება

„დედაციხე“ იყო სოფლის, ხევისა და აგრე შემდეგ... (მ—2,19ა. ფურც. 68).

19. ურბნისში: ზიზანანთ გორა და ქვაციხე-ლები — ძველი „გორაები“. ზიზანანთ გორას უნდა რქმეოდა ორბნი (ურბნი, ურბნისი) ქვაციხელები, ანუ ქვაციხელა შეიძლება ქვაციხეს სახელწოდება იყოს, სადაც „ციხე“ სახლის, სადგომის მნიშვნელობით არის სავარაუდებელი. შდრ. ქვაყუდე საჯავახოში. აქ ყუდე მეგრული ყუდეა, რაც სწორედ სახლს ნიშნავს (გამოვიდოდა ქვასახლი=ქვაციხე).

შეიძლება სამცხეში სოფლის სახელი უდე იყოს მეგრული (= მესხური) ყუდეის სახელწოდება და ამდენადვე მესხურის კვალი სამცხეში.

შდრ. ქვაციხე ზემო იმერეთში. უდე შავშეთშიც. არის (მ.—2,19ა ფურც. 9).

20. სოფელი გორა ვანის რაიონში (Заря Востока, 25. XI—1956)

„წანი გუარა“ (არქეოლოგიური ძეგლები აფხაზეთში ნახევრად ციკლოპურ-მეგალითური ხასიათისაა, ბზიფიდან—ენგურამდე) ნიშნავს წანის სადგომს (აფხაზურად), ჭანაშია, თაბალთუბალი, ტიბარენი იბერი, გვ. 195. Иващенко М. М. Исследование арханических памятников материальной культуры Абхазии, стр. 79—83.

(გუარა — სადგომი!) და რადგან ეს სადგომი, როგორც წესი, ბორცვზე იყო, ამიტომაც ბორცვს შეერქვა გორა.

გვარა (აფხაზური?) სადგომი.

ქორი, (სვანურში, ქართულში) სახლი, სადგომი.

გორი, ქართული სადგომი, სახლი, ბორცვი.

ხორი, მეგრული სახლი.

სახლი=გვარა=ქორი=გორი, ხორა (მ—2,19ა. ფურც. 57).

21. ლიტერატურული გაზეთი № 46, 1961, 10/XI.

ილია მაისურაძე, „მთების დიდი გაზაფხული“.

ლაშარის გორის მიდამოებში „ხეთისომ (ავტორის გამოვლი პირიქითელი ხევსური ხეთისო ხოსიაური) დაასახელა მთა ბორცლა, აქ ხოვლებიაო, — თქვა მან. ხოვლეს და ნახოვლარს ფშავ-ხევსურეთში ნანგრევს, ნასახლარს უწო-

დებენ, ეს ძველისძველი სიტყვა უნდა იყოს. იგი პარალელს პოულობს ქართლის სოფლის სახელთან — ხოვლესთან“ (მ—2, 19. ფურც. 100).

22. ლომთა გორას მსგავსად იყო, უნდა ვიფიქროთ, ჩხიკეთა (გორა), მეღთა (გორა) — აწინდელი მღთა, ქორთა (გორა) — აწინდელი ქურთა.

ასევეა ნაწარმოები მცხეთა (მესხთა გორა) (მ—2, 19. ფურც. 92).

23. თიანეთში საყარაულოს ახლოს (უფრო ერწოა ეს) არის სოფელი ჩიკორანთ გორა, ან იქნებ ჩეკურანთ გორა? ფრიად საინტერესო მოწმობაა. თითქო მოსახლეობა გორათი აღინიშნება (ჩიკორანთ „სახლი“ და სხვ.). ამ გამოთქმით ეს სახელი ნაგვიანევი ჩანს (ჩიკორანი თუ ჩეკურანი მისულან თითქო და გორა დაუქერიათ), ე. ი. სოფელი დაუქერიათ, მაგრამ საინტერესო ისაა, რომ გორა დასახლების ტიპის ზოგად სახელად არის გამოყენებული, აი როგორც გვიან ვთქვით „ნაზარას სოფელი“ და სხვ. ან კიდევ მთაში თუ ბარში ბარნაბიანთ კარი და სხვ. უნდა ვიფიქროთ გორა ასეთი შინაარსით უძველეს დროს იხმარებოდა და უძველესი მოსახლეობის ტიპის მაჩვენებელია (მ—2, 19ა. ფურც. 42).

24. აუცილებელია საქართველოს ტოპონიმის განხილვა იმ მიზნით, რომ წარმოჩენილ იქნას ეთნიკურ-ტომობრივ-სოციალური ჩვენებანი. კერძოდ გორაებთან დაკავშირებით უნდა შესწავლილ იქნას მათი (გორაების) სახელები და უნდა ჩატარდეს ცდა ამ სახელთა ეთნიკურ-ტომობრივ-სოციალური გააზრებისა.

თა, თი, ნთა, ნი, სი, ნისი, ხი, ლი და სხვ. (მ—2, 19ა. ფურც 51).

25. რა ენას „ზრახავდნენ“ აღმოსავლეთ საქართველოში ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს II—VI—X საუკუნეებში ან კიდევ უფრო ადრე?

„საფლავი“ და „სამარი“ მოწმობს, რომ ქართული (სუფიქსი სა) ენა იყო იქ იმ დროს, როცა დამარხვა ქვევრში ხდებოდა (სადღაც მაქვს ცალკე).

„მცხეთა“ სახელწოდება მოწმობს, რომ ქართული (მრავლობითი რიცხვი „ნი“, „თა“ ნათესაობითი „ეთ“; „ეთა“ სუფიქსი) ენა იყო აქ იმ დროს, როცა მცხეთა იყო მცხთა სახეობის, რაც VI საუკუნის წინახანებში შეიძლება მხოლოდ ყოფილიყო.

ყო რ ა ნ თ ა, ა კ ა უ რ თ ა, ჩ ხ ი კ ე თ ა, ლ ო მ თ ა და მის-
თანანი და აგრეთვე ყო რ ნ ი (სი), ო რ ბ ნ ი (სი), წ ე რ ო ნ ი (სი) მოწმობენ,
რომ ქართული (ნ ი, თ ა, ს ი, ს უ ფ ი ქ ს ე ბ ი, ს ი უ ფ რ ო გ ვ ი ა ნ) ენა
იყო აქ იმ დროს, როცა ამ ენის მატარებელი ხალხი გორაებზე
ცხოვრობდნენ, როცა ისინი გვარებად „სახლებად“ ცხოვრობდნენ,
როცა მალე, თითოეულ სახლს, საერთო სახელი ჰქონდა ფრინველის,
შხეცის — ტ ო ტ ე მ ი ს (მ—2,19ა. ფურც. 52).

26. ტერმინი ციხე თითქო ძირეული ქართული სიტყვაა და
ნიშნავს იმ პირველ ნაგებობას გორაზე, აღამიანმა რომ თავშესაფარად
გაიკეთა. ციხე, გორი (ქორი), სახლი, ზღუდე — ესაა პირველი
ნაგებობათა რიგი. „ციხე“ შესაძლებელია „თიხას“ უკავშირ-
დებოდეს და თავდაპირველად მიწისაგან (თიხისაგან) ნაკეთობას
წარმოადგენდა (თიკანი — ციკანი, თიკი—ციკი, თიხა — ციხა).
ციხე, ციხერი მესერი, სახლი, ოხრი, ქორი, ზღუდე რი, თიხარი,
ჩიხარი, ჩხერი, ჩხარი (ჩიხა). ციხე რომ ჩიხესთან კავშირშია,
როგორც ენობრივად, ისე შინაარსებულად, უდავოა. თავდაპირველად,
საფიქრებელია, ის მოღობილი იყო (ღობერი) ზღუდის სახედ —
ზღუდერი და საქონლის (და აღამიანის) დასაცავს წარმოდგენდა (ჩიხი). ის შესაძლებელია
გარკვეულ დროს მიწისაგან ყოფილიყოს აგებული. ამას მიუთითებს
ციხე (ციხერი) თიხა (თიხარი) თიხრევი. შემდეგ, თუ იმავე
ხანებში. იმის მიხედვით, თუ როგორი იყო ბუნებრივი პირობები,
მაშალის თვალსაზრისით. ციხე „შენდებოდა“ მთელი ხეებიდანაც,
ამის მოწმობაა ჭიხური (აღმათის ჭიხა, საიდანაც შედგა ცნება
ჭიხური, ხის მორებისაგან იყო აგებული) და ბოლოს, ციხე
ქვის მასალისაგან შენდებოდა და ეს გახდა უპირატესად მისთვის
დამახასიათებელი, თუმცა ხის მასალისაგან ციხეების კეთება
მთელსაშუალო საუკუნეებში არ მოშლილა საბოლოოდ.

ციხე, მოღობილი თუ „მესერი“ — ეს იყო გორის უმთავრესი
კომპონენტი (და, შესაძლებელია, ერთადერთი შინაარსიც). ამ შინა-
არსის მოწმობაა ურთის მხრით ჭიხა, მეორე მხრით ჩიხი (ყველა
ეს ჩხარი, საჩხერი, ჩიხორი; ჩიხა, ჩხერი „ციხეს“
ნიშნავს და ჩანს ამ მხარეში ჩვეულებრივი, საერთო სახელი

იყო სიმავრისათვის. მართლაცდა ყველა ეს ადგილი ცნობილია გვიანაც კი ციხით, ქალაქით).

ციხე თიხისაგან — „ზღუდე“? ზღუდერი;

ციხე ხისაგან — ჯიხა, ჯიხური, (ჩიხერი);

ციხის სახეობა — გორა=ქორი — სახლი (ტექნიკური შინაარსი);

ციხის შინაარსი სახლი, ქორი (სოციალური შინაარსი).

ციხერი — სიხერი — სახლი — ოხორი, თითქო შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ციხის თავდაპირველი მნიშვნელობა იგივეა, რაც სახლის თავდაპირველი მნიშვნელობა, წარმოშობითაც ორივე ტერმინი ერთია.

ასე რომ „გორი — ქორის“ რიგი ერთია. გორი ამ საცხოვრებელი ადგილის გარე სახეა (მალლობი), ქორი — მასზე მოთავსებული ნაგებობა და ამ ნაგებობის შიგნით მოთავსებული სოციალური ერთობა: გვარი.

ციხე — სახლის (ციხერი, სახლი, ოხორი) რიგი მეორეა. ციხე ამ საცხოვრებელი ადგილის (გორის) გარე სახე კი არაა, არამედ ამ გორაზე აშენებული „სიმავრის“ (მოლობილი — „ჩიხი“, ზის „ჯიხა“, ქვის „ციხე“, თიხის — „ზღუდე“). სახლი ამ ციხის შიგნითი შინაარსია მატერიალური, სოციალური.

ასე რომ, უმთავრესია „ციხე“; ისაა თავდაპირველი და ადამიანის მოქმედებისათვის, საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარებისათვის დამახასიათებელი, მისი მთელი საფეხური (მღვიმე — ციხე — დაბა). ციხისაგან მივიღეთ სახლი, ხოლო გორისაგან ქორი, გვარი. „სახლი“ „ციხის“ სოციალური შინაარსის განვითარება დასრულებდა. ციხისაგანვე უკეთ, მისი სახენაცვალისაგან — ჩიხარი — ჩიხერისაგან მივიღეთ ჩიხი (ციხის მატერიალური დოვლათის სახელი).

მეორეს მხრით გვარი (ქორი) გორის სოციალური შინაარსის განვითარება-დასრულებდა.

ამრიგად თუ საზოგადოების განვითარების საფეხურებზე იქნება საუბარი, უფრო მართებელია: მღვიმე, ციხე, დაბა.

გვარისა თუ ტომის ენების ნაშთია: ციხერი, (ციხე), ზღუდერი (ზღუდე), ჩიხური (ჩიხე, ჩიხა, ჩიხორი), ჯიხა, ჯიხური, სახლი, ოხორი, გვარი, ქორი...

თუ ხარისხი შეიძლება გადმონაშთი იყოს იმ ვითარებისროცა კედელს ზღუდეს თუ ხარ-ი, თიხარ ეწოდებოდა ამ უკანასკნელისაგან ჩვენ უნდა გვქონდეს სახელი თიხრევი (=თიხარ-

ვევი) — კედლები, ზღუდეები. ამ სიტყვის (თუხარ, თიხარ) დიალექტური სახესხვაობა უნდა ყოფილაყოს თიხერ, ციხერ, ჩიხერ, ჩიხორ და აქედან თიხა, ჩიხე ციხე.

თიხრევი იმის მოწმობაა, რომ „თიხარ“, „თიხერ“ არაე-ბითი სახელი იყო, რომელიც მრავლობით რიცხვში იძლეოდა „თიხარე“, „თიხერე“ (მღვიმე, ბუჩქი) სუფიქსი ევ (ებ) იძლე-ვა საშუალებას ამ სიტყვის ფუძე თიხარ, თიხერ ვიპოვოთ (მ—2,19ა. ფურც. 144—148).

27. ცხოვნება, ციხვნება, იმავე ციხესთან უნდა იყოს კავშირ-ში. ამავე ციხესთან არის კავშირში ცხოვნების მეორე სახე. ცხოვნება, აგრე რომ გვაგონებს საცხოვრისს, ანუ ცხოვ-რის ფარას (შეიძლება საერთოდ „საქონლის“ სიმრავლეს?) ანუ ცხვარს, ასე რომ, ციხერ, ჩიხერ, ჩიხორ, ჩიხვარ (სადაც მახ-სოვს „ჩიხვარელი“) და ცხორ, ცხვარ თითქო ერთიმეორესთან მი-დიან და იმ გორის შინაარსიდან გამოდიან (ჩიხი — აგვართა), რომელზედაც ჩვენი წინაპრები ცხოვრობდნენ და სადაც საკუთარ თავთან ერთად აგვართაში, ჩიხში, ჩიხორში (ანუ ციხ-ში, ციხორ-ში) თავის საცხოვრისს იცავდნენ.

ამავე რიგში მოდის უცხო, უცხოება, ე. ი. მშობლიუ-რი (=გვაროვნული) სადგომის, სიმაგრის, თავდასაცავის არ ქონე-ბა, კიდევან ყოფნა, მიუსაფარობა, უციხობა, — უთვისტომობა, უგვარობა. ციხოვანი=გვარიანი, უცხო — უგვარო (მ—2,19ა. ფურც. 93).

28. ვანში და ხიზანაანთ გორაზე ჩვენი არქეო-ლოგების მიერ გათხრილი აღსაველი (ხარისხი) დამაფიქრებელია. თითქო საფიქრებელია, რომ ამ კიბეებს შენობა რაიმეში კი არ მიპ-ყავდა აღმინანი, არამედ უმაღლეს ბაქანზე, სადაც შეიძლება ვი-ფიქროთ, კერპი იდგა ან საყდარი იდგა, ზედ ღმერთი იჯდა და ეს აღსაველი მისი ფერკთასადგმელი ხარისხი („კვარცხლბეკი“) იყო.

თუ ეს ნაოცნებარი (ჩვენი „რეკონსტრუქცია“) გამართლდე-ბოდა, მაშინ ბავინეთის „კიბის“ დანიშნულებაც გაირკვეოდა და არმაზის კერპის ადგილსამყოფელიც აღმოჩენილი იქნებოდა (და „ქართლის მთის“ „ნინოს“ კომპლექსიდან არმაზი გამოირიცხებო-და).

ხატოვნად მოსაგონარი ხდება ჯერის კვარცხლბეკის კიბის სახედ გამოყვანა: ხომ არ არის ეს კვარცხლბეკი „საყდართა მჯღო-

მკრისა ფერკთა სადგმელი ხარისხი“, ე. ი. ჯვარი ზომ არ არის თვით
ჯვარცმულის (ე. ი. ღმერთის) სიმბოლო — გამოსახულება.

და მაშასადამე ხომ არ ჩანს აქ წარმართულ საყდარზე მჭდო-
მარე ღმერთის გამოსახულების ტრადიცია?...

როგორი იყო წარმართული ღმერთების სამყოფელი (ლიტერა-
ტურა) (6, 4. ფურც. 105).

29. მახსოვს აზრად მომდიოდა, რომ ქვაზე ჩუქურთმა ხეზე
ჩუქურთმის მიბადვით დაიწყო მეთქი. შემდეგ ეს აზრი სადღაც
ამოვიკითხე, კოლეცაც დამენანა, რომ მე არ ვიყავი პირველი მთქმე-
ლი.

დღეს ვფიქრობ ვცდებოდით. ხეზე ჩუქურთმის ამოჭრა ნაკლე-
ბად ძნელი საქმე არაა, ვიდრე ქვაზე. შეიძლება ითქვას პირიქით...
უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ მოჩუქურთმება, ისევე რო-
გორც ქანდაკება, თავდაპირველად თიხის მასალაზე წამოიწყო და
განვითარდა და მხოლოდ შემდეგ, გვიან, სათანადო იარაღის მოპო-
ვების შემდგომ იჭმნა ის ქვასა და ხეზე გადატანილი. ნეოლითის
კურტლის შემკულობა (შენგავითი, თავავორანასტ, კიკეთი, დმანისი.
იხ. Куфтин. Урартский Колумбарии) ამის თვალსაჩინო მოწმობა
თუ საფუძველი ჩანს.

დე დ ა ბ ო ძ ი ს მ ო ტ ი ვ ე ბ ი თ ი თ ქ ო ა ქ ე დ ა ნ ა ლ ე -
ბ უ ლ ა ა ო . ეს მოტივი კიკეთურია!!!

თუ ეს დამტკიცდებოდა, ისიც გაირკვევოდა, საიდან მოდის
დარბაზი და ვინ იყვნენ ის ენეოლითის კულტურის მატარებელი
მტკვარ-არაზის აუზში... (მ — 2, 19. ფურც. 74).

[ხაზი]

1. ქცა I, ლეონტი 25.

ფარნავაზმაო „ხოლო იგი პრომნი ათასნი მკედარნი, რო-
მელნი აზონისგან მოერთნეს ფარნავაზს, რომელი ზემოთ ვაკსენეთ,
იგინი განყვნა ქე ვ თ ა და ქ უ ე ყ ა ნ ა თ ა შინა. იპყრნა იგინი კეთი-
ლად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისსა მკნელ იყუნეს. და უწოდა
მათ სახელად აზნაურნი“.

ქ ე ვ ი , ქ უ ე ყ ა ნ ა ; ავტორი თითქო ასხვავებს ურთიერთისა-
გან ქ ე ვ ს ა და ქ უ ე ყ ა ნ ა ს.

ლეონტის ეს ტერმინები აქ, საფიქრებელია, საგამგეო ერთეუ-
ლებად წარმოუდგენია და არა მიწა-წყლის, ტერიტორიულ ერთე-

ულებად. მაინც და მაინც ქვეყანა აქ ისეთივე ერთეულია (საგამგეო თუ ტერიტორიული), როგორც ქვევი (მ—2, ნ. ფურც. 25).

2. ქ'ცა I, ლეონტი, 131₁₄.

მირდატ მეფემ „ალაშენა ეკლესია თუხარისის ციხესა შინა, რამეთუ ქვესა კლარჯეთისასა არა იყო ეკლესია“.

აქ ქვევი იგივე ქვეყანაა: კლარჯეთი ხომ ერთი ქვევი არ იყო, რომ ერთი ხევის ტოპონიმად წარმოვიდგინოთ... (მ—2, 5. ფურც. 160).

3. ქ'ცა I, ჯუანშერი, 200₁₆.

ვახტანგის წინააღმდეგ სპარსელთა მეფე მოვიდა. დაჩი მეფე ვახტანგის ძე და მისიანნი „შედგეს ქვესა ლოპოტისასა, ქუეყანასა მას კლდითა მოზღუდვილსა (...და საჯეს იყო ქვევი იგი სიმრავლითა კაცთათა ვიდრე ნოსრამდე), ხოლო გორგასალისა ცოლი და შვილნი — უჯარმის ქვესა. და წინასა ციხესა თვთ შედგა“...

ლოპოტის ქვევი არის „ქუეყანა“ კლდითა მოზღუდვილი და იგი საჯსეა სიმრავლითა კაცთათა.

ეს — კახეთია. კახეთიც „ქუეყანაა“, რომელშიაც შედის ლოპოტის ქვევი.

მაგრამ „ქვეით“ მართო მცირე ქვეყანა არ აღინიშნება: მთელი კახეთიც ქვევია (136, 138).

მაგრამ ცნება ქვევის განვითარება იქამდე მაინც არ მისულა, რომ მას შეძლებოდეს სოფლის (ძველად), ან ქვეყნის (უფრო შემდეგ) მაგივრობა. (სვანეთის ქვევი თითქო ასეთი ფართე ცნებაა). მიუხედავად ტენდენციისა გაფართოებისაკენ ცნება ქვევი უპირატესად გეოგრაფიული ნიშანდობლივობის მომენტს საბოლოოდ ვერ იცილებს (ქვენი კლარჯეთისანი, ქართლისანი...). „ქვეყანას“ კი ასეთი შემზღუდველი მომენტი არ ახლავს და ამ ცნებას, ამდენად, უსაზღვროდ გაფართოების თუ შეკუმშვის უნარი აქვს; დაბაც ქვეყანაა, ქვევიც ქვეყანაა. ქვეთა კრებულებიც ქვეყანაა და მთელი სამყაროც ქვეყანაა... (მ—2, 5. ფურც. 153).

4. ქ'ცა I, ჯუანშერი, 205₄.

დაჩი მეფემ ვახტანგის გარდაცვალების შემდეგ „იწყო შენებად ქართლისა, რამეთუ მოოკრებულ იყვნეს ყოველნი ქვევი“.

ნი ქართლისანი, თვნიერ კახეთისა და კლარჯეთისა და ეგრისისა“.

აქ უკვე ქვენი ნიშნავს ქვეყნებს. და ამ „ხევებად“ იგულისხმებიან, სხვათა შორის, კლარჯეთი, კახეთი და ეგრისი... (მ—2, 5, ფურც. — 152).

5. ქცა I, ჯუანშერი, 233₁

არაბების შიშით არჩილ უფლისწულმა „დაძფლა საგანძური უფროსი ქვესა კახეთისასა; ზოლო სამსახურებელნი ოქროსა და ვერცხლისანი ქვესა უჯარმოსასა“.

არ არის ნათელი: თუ აქ ქვეი კახეთისა კონკრეტული ტოპონიმის სახელია რომელიღაც ერთი ხევის, მაშინ გასაგებია მის გვერდით ქვეი უჯარმისა, ზოლო თუ ქვეი კახეთისა კახეთის ქვეყნის შესატყვისობითაა ხმარებული, მაშინ უჯარმოს ქვეი ადვილად გასაგები აღარაა: უჯარმოც ზომ კახეთი იყო... (იყო კი უჯარმო კახეთი?).

უფრო საფიქრებელი ისაა, რომ „ქვეი კახეთისა“ ერთი განსაკუთრებული ქვეის სახელია კახეთში. და თუ ეს მართლა აღმოჩნდებოდა, მაშინ „კახეთიც“ ნიშანდობლივ გვეცოდინებოდა თუ სად იგულისხმებოდა თავდაპირველად („კახეთი“; ისევე როგორც „ქართლი“, „ეგრისი“. „აფხაზეთი“, „იმერეთი“ სულ სხვადასხვა ტერიტორიული შინაარსის ცნებები, მობილური ცნებები იყო სხვადასხვა დროს. ყველა ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერიტორიის აღმნიშვნელი ცნება მობილურია; ზოგი უფრო, ზოგი ნაკლებ. განსაკუთრებით ცვალებადნი არიან პოლიტიკური შინაარსით რომ ხასიათდებიან ის ცნებები).

„კახეთი“, „ქვეი კახეთისა“, ერთი გარკვეული ქვეყანა იყო სადღაც ერთ დროს (ივრის ხეობის ზემო წელი?). ამ კახეთს შერჩა საფიქრებელია სახელი „ქვეი კახეთისა“. ამ ქვეში იყო ციხე ხიდარი (ლეონტი 1369). (მ—2, 5, ფურც. 162).

6. ქცა I, მატიაზე ქართლისა. 281₁.

ბაგრატ მესამემო „ამანვე დიდმან მეფემან აღაშენა საყდარი ბედლისა, და შექმნა საყდრად. საეპისკოპოსოდ, მოცვალა მუნ გუდაყვა საეპისკოპოსო, შეწირა სოფელი მრავალი ყოველთა ქვეთა და ადგილთა, განასრულა ყოველთა განგებითა“...

ქვენი დასავლეთ საქართველოს მიმართ — „მხარე“, „კუთხე“, აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული (სომონ ყაუხჩიშვილის ლექსიკონით).

კი მაგრამ ამ ქვეებს ადგილობრივად ქვეები ერქვათ თუ ეს მწერლის ენაა?? რაც არ უნდა იყოს, ეს იმის მოწმობა მაინც არის, რომ ავტორს ეს ქვეყანაც ხევებად წარმოუდგენია. რა ერქვა ადგილობრივ ხევს და იყო თუ არა ასეთი ცნება ადგილობრივ ეს ცალკე საკითხია, მაგრამ ოფიციალურ ურთიერთობაში, ქვეყნის აღმინისტრაციულად დანაწილებისათვის რომ ეს ტერმინი იხმარებოდა — უდავოა.

სვანეთი, ლოსიანთ ხევი, ხევი გურიაში და ხევის თავი (მოსამართლე პირი სოფელში), ზემო ხეთი და ქვემო ხეთი, თითქოს დადებითად გადაგვაწყვეტინებს ამ საკითხს... შეიძლება მკვლელში არ შემუშავებულ იყოს ეს ცნება...

გურიაში სოფელი ხევი შეიძლება ძველად მთელ გუბაზეულის ხეობას ერქვა?... (მ—2, 5. ფურც. 167).

7. ქცა I, სუმბატ 379_{13, 28}

ამოტის ჩამომავალთ ურთიერთშორის ბრძოლა აქვთ „...შეიპყრეს და მოკლეს ნასრა ქევსა სამცხისასა, სოფელსა ასპინძასა“...

ქევი უფრო დიდი ერთეულია ვიდრე სოფელი.

ქევი სამცხისა = ქუეყანა სამცხის არის.

ასევე ბრძოლა ჰქონდათ. „ქევსა არტანისასა, სოფელსა მგლინავსა“ (მ—2, 5. ფურც. 164).

8. აკად. ივანე ჯავახიშვილი „სამართლის ისტორიაში“ „ხევს“ აღნიშნავს როგორც მოსახლეობის ერთეულს მხოლოდ აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოსათვის. დასავლეთ საქართველოში კი ამის შესატყვისი ვერ უპოვია. ჯერ ერთი „ხევი“ იქაცაა, თუბცა იშვიათად (ლოსიანთხევი, „ბედნიერი ქევი“ სვანეთის, ხევი გურიაში) და თუ არ არის, ეს გასაგებიცაა: იქ დასახლება სერულია. ასე რომ ხევის ნაცვლად იქ მოსახლეობის ერთეულს სერი უნდა სწოდებოდა (საჭამია სერი...).

ასე რომ, გორის (გორიკების) განვითარება აღმოსავლეთ საქართველოში ხევი, დასავლეთ საქართველოში — სერი.

სერული მოსახლეობა, ისევე როგორც ხევური, ბუნებრივ პირობებთან არის შეფარდებული წყალი, მორწყვა, ჰავა... აღმოსავ-

ლეთ საქართველოში რომ ა. აფაქიძე გორას ნაცვლად სერსა ხმარობს, გაუგებრობაა. გორა იქაც იყო, ხოლო სერული მოსახლეობა აღმოსავლეთ საქართველოში არ ყოფილა.

აკად. ი. ჯავახიშვილის მიერ მოტანილი მოწმობა (ოპიზის სიგელი) უთუოდ გულისხმობს დასავლეთ საქართველოს ქვეებსაც (ამას მოწმობს „ზემო კერძი“ და „ქვემო კერძი“ ქცა, I, 304). და ან კი რა საფიქრებელია, რომ ქუთაისში მოწვეულ სასამართლოში მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს აზნაურნი მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი მოეწვია მეფეს?...

რომ „ზემო“-ში იგულისხმება არა მარტო სამცხე-ჯავახეთი, არამედ შიდა ქართლიც ეს ჩანს (მატ. ქ-ე, 304): „და ლიპარიტ მონიკუნა ზემოსა კერძსა დაუკლებლად... ხოლო ბაგრატს აქუნდა ლიხსა ქუემოთ კერძი დაწყობით“.

და როცა შემდეგ ლიპარიტი ხელთ იგდო ბაგრატმა, მან მას ჩამოართვა ციხეები (ქვეყნები): „არტანუჯი და ყუელი, უფლისციხე და ბირთვისი, ხოლო კლდე-კარნი მტყიცედ ეპყრნეს ციხოვანთა“. (305) აშკარაა „ზემო კერძოში“ იგულისხმება უფლისციხეც და მათთანავე შიდა ქართლი. ამის შემდეგ ჩვენ უფლება გვაქვს მეტის დაჭერებით ვამტყიცოთ, რომ „ბევთა ზემოთა და ქუემოთაში“ იგულისხმება არა მარტო აღმოსავლეთ საქართველო, არამედ მთელი დასავლეთ საქართველოც.

(ეს ზემოხეთი და ქვემოხეთი რაღაა?? ჯოჯოხეთი) ასევეა გასაგები „ზემონი“ და „ქვემონი“. მატ. ქართლისა 281₁₀.

ბაგრატ მეფემ ქუთაისის ეკლესია აკურთხა. „შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი კელმწიფენი და კათალიკოსნი, მღვდელთ მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი, და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი, და სხუათა ყოველთა საკელმწიფოთანი“...

ერთში უნდა დავეთანხმოთ მკვლევარს: რომ დასავლეთ საქართველოში საგამგეო ერთეული ადგილობრივი გეოგრაფიულ-ტოპოგრაფიული პირობებისდა შესაფერისი შემუშავდებოდა, ის არ იქნებოდა ქვეი. ქვეყანაზე უფრო მცირე ერთეული იქ უფრო მარჯვეა ყოფილიყო სერი. და თუ მიუხედავად ამისა, ისიც ხევებად დაყოფილი გამოიყურება, ეს ქართულ სინამდვილეში შემუშავებული ტერმინის გადატანაა... (მეგრულად არის თუ არა სერი, რა არის მეგრულში მოსახლეობის ასეთი ერთეულის აღმნიშვნელი?) (მ—2, 5. ფურც. 177—178).

„ქ. მთავარ მოწამისა სეტისა თავსდებობითა და შეამდგომლობითა დავწერეთ და დავდევით დაწერილი ესე სრულად სვანეთისა ქვევისა ვუშქულსა და ლალვერსა შვა სამაგრებელი ჩვენ ერთობილმან ქვემან, ვარჟმან და გლეხმან, უფროსმან და უმცროსმან, უზედაესმან, უქვედაესმან, ყველამან...“

რაიცა საჩეოსა საქმესა უკეთ მოუქდებოდეს, ყველა იმას ვიქირავდეთ...

რაი ლომი და მოლაშქრე მოვიდეს, რომელიცა ქვეი ანუ სოფელი არ მოჰყვეს მისითა აბჯართა, იმა ქეუსა და სოფელსა მოუქდეთ ჩვენ ერთობილი ქვეი.

...ვინცა ამა ქეობასა შიგა მტერობა ქნას... ქეობა გაგვიტეხოს, — გარდა კლუისა და ამოწყვედისა მეტი არა ავართვათ.

ამის გათავება ჩვენ ერთობილმან ქეუმან ფიცით შემოვფიცეთ ერიმანერთსა“.

სრულად სვანეთის ქვეი. ერთობილი ქვეი. ერთობილ ქვეში შედიან სხვადასხვა ქვეები.

ამ ერთობილი ქვეის ნაცვლად, ანუ სრულად სვანეთის ქვეის ნაცვლად იხმარება ტერმინი ქეობა (მ—2, 5. ფურც. 197).

„...დავიდევით დაწერილი ესე მტკიცე და უქალკელი ჭეუვისა სამაგრებელი ჩვენ ქეუმან ერთობილმან უშგულსა და ლალვერსა შუგა, ყველამან... გაუმაგრეთ ქეობა: თუ სკიო ქეუმან გაგვიტეხოს ქეობა, იმერ ამე (.....) და ზემო ქვეისა ნანძლევი ქვემო ქეუსა დაგრჩომოდეს; და თუ ქეუმო ქეუმან ვაღჭრისოთ, ზემო ქეუსა დაგრჩომოდეს“.

ერთობილი ქვეი ორი ნაწილისაგან შედგება — ზემო ქვეი და ქეუმო ქვეი. აქაც ეს გაერთიანება იწოდება ქეობად.

(გურიაში ზემო ხეთი და ქვემო ხეთი ზემო ხევისა და ქვემო ხევისაგან ხომ არ არის?).

მაინც რა განსხვავებაა ქევსა და ქეობას შორის?.. (მ—2, 5. ფურც. 196).

„...დაუწერეთ და დაუღვიოთ ჩუენ კეუმან ერთობილმან ლალ-ვერს და უშქულს შუამან, მას ქამსა, ოდეს აპუთა კაცთა... ეკულებსიათა ოდება დაიწყეს. და მერმე შევიყარენით კევი კეობით და გავაჩინეთ ეკლესიისა საქმე ასრე“...

ქუემო ჯევის სასჯულო საქმე ცაიშელის მოსაკითხია, ზემო ჯევისა კი — ცაგერელის მოსაკითხია.

ქევი კეობით ისეთივე გამოქმაა თითქო, როგორც სოფელი სოფლობით (მ—2, 5. ფურც. 195).

მოხაზულია „მთიულეთის ძეგი“: „გლოლას ზედათ, ცენას იქით, ოსეთს აქათ“...

ამ თემის საზღვრებია ოსეთი და რაჭა. ცხადია ის რაჭაში არ შედიოდა ჯერ კიდევ, არამედ იმყოფებოდა „ეცერს აქათ რაც სვანეთი არის“ აი ამ საზოგადოებმა (ხევის, თუ ერთობილი ხევის) უფლებებში... (მ — 2, 5. ფურც. 193).

„...დავღვიოთ დაწერილი ესე... ჩუენ კეუმან ერთობილმან მესეტისამან, ერთობილთა დიდთა და მცირეთა, ვარგთა და გლეხთა, ყოველთა, ერთმანერთისა ნდომითა დამოწმებითა, მას ქამსა, ოდეს კიდსა ზედა ეკლესია აღვაშენეთ. იგი ეკლესიისადა კიდისადა მოასა ვინცა რაცა შესცოდოს, ანუ სეტის შესავალსა შიგა ვინცა რაცა ვინ შესცოდოს, ერთისა ჯაფარიძისა და ანუ იუსელიანისა სისხლი მისითა სანახშიროთა ეღვას მათა და სისხლად ვერჩოდეთ... იმისი პირითვიდა(ნ) მთავარ მოწამე სეტისა, მერმე ჩუენ ერთობილი მესეტისა კევი ვართ... ჩუენ მესეტისა სოფელი საქმითაცა გავათავებთ ამა დაწერილსა“... მესეტის ერთობილი კევი (მესეტია?), ამ კევში სახლობენ „დიდნი და მცირენი“, „ვარგნი და გლეხნი“.

სეტის კევის გაერთიანების სიმბოლოა „მთავადი“ (ე. ი. თვითონ) მთავარ მოწამე სეტისა (ე. ი. წმინდა გიორგი). ასა: იურიდიული პირი (ზღრ. ობიზარ — მიჯნაძორიელთა სარჩელი) და მისი ნების (ე. ი. ამ გაერთიანების) შემსრულებელი

არის მესეტის ერთობლივი ქევი. (მ—2, 5 ფურც. 100).

14. სვანეთის საისტორიო ძეგლები, საბ. 65

„... (მულახ — მუეალ) ვისა ქეუ მან ესე დაწერილი მულახისა საყდრისა შვილთა მოგაკსენეთ. რაც ძუელთაგან ბეგარი გუდებიან, იგი განლამც საპატიოთ მიაკსენონ“.

ქევი ხატს „მოახსენებს“ (მ ი ა რ თ მ ე ვ ს, უ ხ დ ი ს) ბეგარას. ამ ხატის საქმეს უშუალოდ საყდრი შვილები განაგებენ... (მ — 2, 5. ფურც. 187).

15. სვანეთის ისტორიული ძეგლები, საბ. 72

„...რასაც პირსა ზედა შედგომილ ვართ, არ გაგიტეხოთ ქეუ მან ქეუსა კეობითა. თუ გაგიტეხოთ, რაც ჩვენსა შხერასა უყოთ, იმისა საქმესა არა გერჩოდეთ. თუ ერთმან ანუ ორმან გაგვიტეხოს, ერთობილნი წავეკიდოთ“. (შეეხება უშგულისა და კალის ქეეებს).

ერთობილი-გაერთიანებული მოსახლეობის ერთეული არის ქევი. გაერთიანების სიმბოლო ხატია. ქევი ქევს მტრობს, ან მოკეთეობს. ხშირად აქვს ადგილი ორი მეზობელი ქევის შეკავშირებას (სხვადასხვა პირობით).

მეკეეეებს მაინც აქვთ წარმოდგენა მთელ სვანეთზე, რომლის გარეთაა რაჭა, ოსეთი, კახეთი, გურია, ლეჩხუმი და სხვ. რა ქმნის ასეთ წარმოდგენას?... ენა.

ხშირად ხერხდება გაერთიანება მრავალი ქეეებისა — სვანეთის ქევი.

მთელი სვანეთი ასეთი ქეეებისაგან შედგება (მ — 2, 5. ფურც. 185).

16. სვანეთის ისტორიული ძეგლები. შესანიშნავი, უხვშინაარსიანი საბუთებია ქევის შესასწავლად. ქევი — ტერიტორიული ორგანიზაცია „მეკეეეთა“. ქევს სრულიად გარკვეული ტერიტორია უჭირავს. ქევის შედგენილობა ერთფეროვანი არაა: აქ არიან ვარჯნი და გლეხნი დიდნი და მცირენი. ქევს საერ-

თო ნორმები აქვს, ჰყავს ჩ ე ნ ი ლ ე ბ ი, ჰყავს მელომე (მედროშე) დიდი თანამდებობის პირი...

ქვეი იურიდიული პირია, ამ გაერთიანების სიმბოლო ხატია. ამ ხატის მიმართ ყველა მოკვეცეს გარკვეული ვალდებულება აკისრია: გადასახადი, მისართმეველი. ხევს ერთი პირი აქვს, მისი „გატეხა“ სასტიკად ისჯება.

მეკვეთა ურთიერთ შორის დამოკიდებულება, ინდივიდუუმის ურთიერთობა ქვეთან, ქვეის დამოკიდებულება გარესამყაროსთან...

ქვეების გაერთიანება — საბატონო გაერთიანება — ს რ უ ლ ი - ა დ ს ვ ა ნ ე თ ი ს ქ ე ვ ი. ასეთ გაერთიანებას შეუძლია თავისი ტერიტორიის ნაწილიც კი (მთიულეთი) გაასხვისოს...

„ერთობილი ქვეის ბრძანება“ მეკვეისათვის გარდაუვალია... და სხვა და სხვა...

უ ნ ი კ ა ლ უ რ ი დ ო კ უ მ ე ნ ტ ი ა მ ს ო ფ ლ ი ო მ ე ტ - ნ ი ე რ ე ბ ი ს მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ბ ი ს ა... მთის და ბარის საკითხი საქართველოს ისტორიაში... სვანეთის მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიულ ცხოვრებაში და სხვა ათასი... (მ—2, 5. ფურც. 189).

17. „ხევი“ იგივე „ქვეყანაა“. მაგრამ ქვეყანა ყოველთვის ხევი არაა.

ცნება ხევი, მართალია, ამჟღავნებს გაფართოების უნარს (სვანეთის ხევი, ან კახეთის ხევი...), მაგრამ ქვეყანა უფრო ფართო შინაარსის ცნების აღმნიშვნელია, ვიდრე ხევი. მაგალითად, არ იხმარება „ხევი საქართველოსი“, ხოლო „ქუეყანა საქართველოსი“ ჩვეულებრივია. გარდა ამისა ყოველი ხევი ქვეყანაა, მაგრამ ყოველი ქვეყანა არაა ხევი. ხევი ტოპოგრაფიული ნიშნიდან ამოდის, ქვეყანა კი ასეთ ნიშანს მოკლებულია. მაგალითად ქუეყანა ქუთათისისა-ს არ შეიძლება ეწოდოს ხევი ქუთათისისა... (მ — 2, 7. ფურც. 67).

18.

ვახუშტი, აღწერა, 38

„ხოლო ყარაღაჯისა და ტაშირის მთის ჩრდილოთ კერძი არს და ბ ა ნ ი ს ი ს ქ ე ო ბ ა, და მდინარე მ ა შ ა ვ ე რ ი, მიმდინარე მის შორის. ხოლო იწოდა ქციის რთვისათვის: „მა, შავერიე ქციას“, და აწ მ ა შ ა ვ რ ა დ წ ო ლ დ ბ უ ლ ი...“

ხოლო განწყოფს ქ ე ო ბ ა ს ა ა მ ა ს სამკრით მთა ყარაღაჯი და ლოქისა, აღმოსავლით მკირე მთა ბოლნისისა, ჩრდილოთ მთა

ლუკუნისა, წავლილი აღმოსავლეთად, ვიდრე ნაზიდურამდე, დასავ-
ლით მთა კეჩუთისა და ბოლოლისა. და მთა კეჩუთისა და ბოლოლი-
სა არიან უტყუონი და კე ვ თ ა შ ი ნ ა არს არყნალნი და მთა ბალა-
ხოვანნი, შამბნარიანნი, ყვავილოვანნი და წყაროიანნი“...

ა შ კ ა რ ა ა ე ს კ ე ო ბ ა მ ი ს ი ს ა ზ ღ ვ რ ე ბ ი თ მ თ ე ლ ი
ქ ვ ე უ ა ნ ა ა, რომლის შორის მიედანება მდინარე მაშავერი.

ამ კეობაში არაერთი კე ვ ი შე დ ი ს.

ხ ე ო ბ ა შ ი შე ი ძ ლ ე ბ ა შე დ ი ო დ ნ ე ნ და შე დ ი -
ან კ ი დ ე ვ ა ც ხ ე ვ ე ბ ი, მაგრამ ხევეში არ შე დ ი -
ან კ ე ო ბ ა ნ ი.

კ ე ო ბ ი ს მაგივრად თუითონ ვახუშტი ხმარობს კე ვ ს (ღბა-
ნის-კევი=ღმანისის კეობა და ა. შ.), მაგრამ არ შემხვედრია, რომ
„ხევეში“ „ხეობა შედიოდეს“.

ვახუშტი, „საქ. ცხოვრება“, გვ. 53

„ამ უამთა შინა (ე. ი. XVII ს-ში) განმკვიდრებულ იყვნენ მთა-
ვარნი და დაეპყრათ კე ვ ნ ი და კ ე ო ბ ა ნ ი“.

ჩანს. ვახუშტი მ ა ი ნ ც ა ს ზ ვ ა ვ ე ბ ს „ქ ე ვ ს“ „კ ე ო ბ ი -
ს ა გ ა ნ“, თუმცა მათი უახლოესი ურთიერთკავშირი აქედანაც
ჩანს.

ვახუშტი, აღწერა, 39

ღბანისს „...არს ეკლესია... ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ტაშირისა
და ღ ბ ა ნ ი ს-კ ე ვ ი ს ა“.

ღმანისს „სამკრით ფ ი ნ ე ხ ა უ რ ი ს კ ე ვ ი არს მომდინარე
ლოქის მთილამ ეგრეთითავე ნაყოფიერებითა. ვითარცა ტაშირი და
ღ ბ ა ნ ი ს-კ ე ო ბ ა“.

ა რ ა რ ჩ ე ვ ს კ ე ვ ს და კ ე ო ბ ა ს.

„ღბანის ქვეით არს ჩრდილოთ კერძ ხინწის-კევი... ამას ქვეით
სამკრიდამ მაშავერას ერთვის ბ ა ლ ი კ ი ს-კ ე ვ ი. ლოქილამ გამომ-
დინარე, არს ვენახოვანი, ხილიანი და ყოვლითა ნაყოფიერი, არა
მედ ლოქის კერძოთ ვითარცა ღ ბ ა ნ ი ს-კ ე ვ ი. მას ქვეით ერთვის
გ ე ტ ი ს-კ ე ვ ი და ქ ვ ე შ ი ს-კ ე ვ ი; გამოსდის ლუკუნს, ერთვის
ჩრდილოდამ მაშავერს, ეგრეთითავე ნაყოფიერებითა. ქვიშის-ციხე
არს მაღალ კლდესა ზედა მდგომი, ჰავითა და სვალთათვის მშენი,
წყარო კეთილი. მას ქვემოთ კ ე ო ბ ა კ ა ზ რ ე თ ი ს ა, სამკრიდამ

შოერთვის მამავერს, გამომდინარე ლოქისავე, უსეცა ეგრეთივე ვი-
თარცა კეობა ბალიქისა“.

არავითარი განსხვავება კეესა და კეობას შორის.

ვახუშტი, აღწერა, 56—57

(ხოვლეს) „დასავლით არს კეობა ატენის მდინარისა. ტანა გამოსდის ჯამჯამს და საცხენისის მთას, დრის — კეევამდე დის აღმოსავლით, მერმე დის ჩრდილოთ, ერთვის მტკვარს სამკრიდამ“.

ზემოთ შევხვდით „ირაგის კეობის მდინარე“ — ტორ-
ნე, აქ კი, „კეობა ატენის მდინარისა“, ანუ ტანასი.
ასე რომ თანაბრად შესაძლებელია „კეობის მდინარე“ და
„მდინარის კეობა“. ოღონდ ვასარკვევია, რატომ ჰქვია
ირაგის კეობის მდინარეს ტორნე და არა ირაგი, და ასევე, რა-
ტომ ჰქვია ატენის კეობის მდინარეს ტანა და არა ატენი? გამოდის,
რომ კეობის სახელი წარმოდგება პუნქტის სახელისაგან და კეობის
მდინარის სახელი შეიძლება სხვა საფუძველზე იყოს წარმოქმნილი.
წიგნი 8. ფურც. 8, 10, 12, 57).

19. ვახუშტი, აღწერა, 42

„...ამას ზეითი არს თრიალეთი მოსავლითა, ვითარცა ტა-
შირი და დაბანი-ს-კევი დავსწერეთ თაფლითური. ხდიან
ესენიცა სელისაგან ზეთსა“. აშკარაა „დაბანი-ს-კევი“ ისეთივე
შინაარსის ცნებაა, როგორც ტაშირი ან თრიალეთი, ე. ი.
არავითარი განსხვავება არ ჩანს „კეესა“, „კეეყანასა“ (თრიალეთი,
ტაშირი) და „კეობას“ შორის...

ვახუშტი, აღწერა, 66

„ხოლო მთიულეთის ჩრდილოთ არს კევი... ამავედ არს ევა-
ბალი და უტყეო; ზამთარს ვერა ვლის ამას ზედა ცხენი თოვლის
სიდიდითა; ზაფხულ არს ბალახიანი, ყვავილიანი. ამას უწოდებენ
ყელს. ხოლო ჩრდილოთკენ ერთვის კევის მდინარეს კევი და უწო-
დებენ შთასავილს. ... არამედ მდინარესა კევისასა
ეწოდებთ არაგვივე ჩერქეზამდე და მუნ ლომეკის მდინარე
ძველადვე, და აწ უწოდებენ თერგსა; გამოსდის ქურთაულისა, ზა-
ხისა და მალრანდვალეთისა შუათს, აღმოსავლეთიდამ, (sic) კავკასის
მკრიდამ დის აღმოსავლეთად ჩასავალამდე“.

კევი აქ კეეყანაა, რა თქმა უნდა, ოღონდ რატომ შეეცქვა სა-
კუთარსა სავლად ამ ტერიტორიას კევი; ის ხომ სოგალა

ს ა ხ ე ლ ი ა. ანალოგიური მოვლენა გვაქვს გურიაში (სოფელი ხე-
ვი). რაკი ქვეი ტერიტორიის საკუთარი სახელია, ამ „ქვეის
მდინარე“ ბუნებრივად გასაგებია, ანალოგიით ხეისწყალ-
სა (გურიაში).

ძველად ამ ქვეის მდინარეს ლომეკი ერქვა, ასე ფიქ-
რობს ვახუშტი, ახლა ჩერქეზამდე არაგვი ეწოდება, ხოლო
თერგის უწოდებენ ჩერქეზის ქვემოთს.

მდინარის ტოპონიმო: ს ხ ვ ა დ ა ს ხ ვ ა ა დ გ ი ლ ს ს ხ ვ ა -
დ ა ს ხ ვ ა ს ა ხ ე ლ ი.

ვახუშტი, აღწერა, 68

„ხოლო ქეობა ქვეისა არს მოსავლიანი ხორბლისა, ქრთი-
ლისა, სელისა, შვრივისა შთასავლით გველეთამდე“.

შთასავლით გველეთამდე არის ქვეი. ქვეი საკუთარი
სახელია ამ ქეობის, ამიტომაც მას მიჩემებითი სახელი არ
ახლავს (იხილეთ როგორც ქსნის, ან ალგეთის და სხვ.). რატომ
არ გაჩნდა „ქვეის ქვეი“ აი ასევე, როგორც მაგალითად „მო-
ერთვის ძამას იმერხევის ქვეი“ (58). სამაგიეროდ გვაქვს
ქვეის ქეობა. (წიგნი 8, ფურც. 20, 77, 80).

20.

ვახუშტი, აღწერა, 64

„კვალად არაგვის პირს არს ოხერხიდა, რომელსა
ეწოდა პირველ ხიდარი, სადაცა აღაშენა ვარზაბაქარ-
ციხე და უკუჟდა ქვესა კახეთისას...“

საიდან იცის ვახუშტის, რომ ოხერხიდას პირველად ხიდარი
ეწოდებოდა?

ეს გამოთქმა „ქვეი კახეთისა“ ვახუშტის აღებულ აქვს ლეონ-
ტისაგან. ეს „ქვეი კახეთისა“ შეიძლება ძველ კახეთს გულისხმობ-
დეს. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც ის დიდ ქვეყანას ნიშნავს, არაგვის
მარცხენას და ივრის ორივე სანაპიროებს. როგორღა ეწოდება მას.
ქვეი? ან, შეიძლება, „ქვეი“ აქ ნიშნავს, დამოუკიდებლად
ფორმისაგან, ქვეყანას.

ასე რომ ასეთი შინაარსით ავტორს შეეძლო ეთქვა ხევი
მუხრანისა.

მართლაც და „ქვეი კახეთისა“-ში „ქვეი“ მისი პირველადი გა-
გებით არც იგულისხმება იმიტომ, რომ თუ ძველი კახეთია ნაგუ-
ლისხმევი, მაშინ ის ერთი ქვეი სრულიადაც არ იყო, არამედ ივრის.

ქევი (ზემო წელი) და არაგვის ქევი (მარცხენა მხარე), ხოლო თუ გვიანი კახეთია ნაგულისხმევი, მაშინაც ის ორი ქევისაგან (თუ არა სამისაგან) შედგებოდა: არაგვის, ივრის და ალაზნის. ასე რომ კახეთი ერთი „ქევი“ არასოდეს ყოფილა. ამიტომ ქევი კახეთისაში ჩვენ ის მაგალითი გვაქვს, როცა ქევი აღნიშნავდა მხოლოდ ქვეყანას, როცა ქევის პირველი შინაარსი მასში აღარ იგულისხმებოდა. ამრიგად, ჩვენ გვაქვს ქევი კახეთისაში შემთხვევა, როცა ცნება „ქევი“ ეწოდება ასეთ ქვეყანას, რომელსაც ქევის ფორმა არ აქვს, როცა ქევი ნიშნავს მხოლოდ ქვეყანას. მაგრამ რად მოხდა, რომ „ქევი“ არ დამკვიდრდა ქვეყნის გაგებით და „ქვეყანა“ შემოვიღო? ჭერ ერთი, ქევი ზოგან კიდევაც დამკვიდრდა ასეთი გაგებით, მაგალითად „სვანეთის ქევი“ (ინგოროყვა, საბუთები) და მეორე, ქევი შერჩა ამავე დროს გარკვეული ფორმის ტერიტორიას. „ქვეყანა“ კი იმთავითვე ცალშინაარსიანი ცნება იყო, რომელიც თანაბარი სიმარჯვით შეიცავდა როგორც ძველ ქევის ფორმის ტერიტორიას, ისე ამის საწინააღმდეგოსაც. მთავარი განსხვავება ის იყო, რომ „ქევი“ იმთავითვე ბუნებრივად შემოსაზღვრული მიწა-წყალი იყო, „ქვეყანა“ კი უფრო ელასტიკური იყო, ის ფორმაზე დამოკიდებული არ იყო და შეიძლებოდა სწოდებოდა როგორც ქევის, ისე ხევთა ჯამს და აგრეთვე ქევის ფორმის არმქონე მიწა-ადგილსაც. ქვეყნის საზღვარი რეკლებოდა. ის შეიძლებოდა დიდი ყოფილიყო, მცირეც და უსაზღვროდაც გაზრდილიყო. ქევი კი, მისი ძველი შინაარსით, ასეთ ელასტიკურობას მოკლებული იყო, ის გარკვეული ფორმის და რაოდენობის მიწა-წყალი იყო და ასევე რჩებოდა...

ამ მაგალითიდან ისიც ჩანს, რომ მოსახლეობის ერთეული პუნქტის შემდეგ ქევი უნდა ყოფილიყო. პუნქტი დაიყო (გორამ იბარტყა), დაბები გაჩნდა. ამათი საერთო სახელი „ქევი“ შემოვიდა (ხევის, გეოგრაფიული მიწა-წყლის მოსახლეობა). შემდეგ, მოსახლეობის ერთეული ქევის გადასცდა, ხეების გაერთიანებასაც „ქევი“ უნდა სწოდებოდა (და აქი გვაქვს ასეთი მაგალითები) აქ შემოეშველა მეორე ტერმინი ქვეყანა, რომელიც უფრო მოწოდებული იყო ასეთი შინაარსი ეტვირთა... (წიგნი 8, ფურც. 70—71).

21. ქცა I, მატინე ქართლისა 261₁₀.

„ნასრა შეიპყრნა სამნი ციხენი სამცხეს: ოძრკე, ჯუარი ს-ციხე და ლომსიანთა, გუარამისვე აღშენებული“.

რა იყო „ლომსიანთა“ (ლომსიანთა სახლი, ლომსიანთა გორა, ლომსიანთა მრავლობა) ვიდრე იქ ციხეს ააშენებდა გვარამი, ჩვენი არ ვიცით, მაგრამ ის კი ვიცით, რომ ლომსიანთა იყო ისეთივე „ცენტრი“: როგორც „ოძრკე“ და ამ ცენტრს გულსისხმობდა ლომსიანთ — ჯევი, ისევე როგორც ოძრკე — ცენტრს გულსისხმობდა ოძრკის ჯევი (და სხვა ათასი). ასეთ „ცენტრებს“ ჰგულისხმობდა ყველა ეს ქვეყანა („ქევი“), ციხეებში შემაგულ ერთეულად რომ წარმოგვიდგებიან ჯევის უფლით სათავეში.

არ არის იმის მონაცემები (ჩვენი წყაროების მიღწეულობის მიხედვით), რომ ყოველ ჯევის ქვეისუფალი ჰყავდა და ყოველ ჯევის თავისი ციხე ჰქონდა („ცენტრი“), სადაც ეს ქვეისუფალი იჯდა, მაგრამ ეს სურათი ნაგვიანევი ჩანს (ფეოდალური ხანისა), როცა ძველი ჯევიები პირვანდელი სახით აღარ მოღწეულა. ამ გვიან დროს ჯევიები ადმინისტრაციულად გაერთიანებული ჩანან: ციხე და ქვეისუფალი რამოდენიმე ძველ ჯევის აერთიანებს (ერისთავად ქცეულნი!).

შესანიშნავია: ძველი ქვეყანა (წინაკლასობრივი თუ ადრეკლასობრივი) ჯევიებად წარმოიდგინება. ესაა ბუნებრივი განვითარების შედეგი. განვითარების გარკვეულ საფეხურზე (სამხედრო დემოკრატიის ხანა) ქვეისუფალს ემეტოქება „ერისთავი“, ქვეისუფალი „ერისთავდება“, რამოდენიმე, გაერთიანებული ჯევის „ერის“ (სამხედრო ძალების) სათავეში მოექცევა და ახლად წარმოშობილი სახელმწიფოს (სამხედრო ტერიტორიული) მოხელე ხდება... ასე რომ, ჩვენი წარმოდგენით ჯევი საზოგადოებრივი განვითარების უძველესი ერთეულია. ქვეისუფალი წინ უსწრებს ერისთავს. ერისთავი ქვეისუფლის შემცველი ინსტიტუტია, ქვეისუფლის გადაშენების ნიადაგზე შექმნილი, ერისთავი ქვეისუფლის შემკვიდრება *mutatis mutandis*.

მაგრამ ეს არის ნაგვიანევი სურათი. თავდაპირველად კი ქვეითად იდგენენ გლეხობას უნდა თავისი „ცენტრი“ ჰქონოდა, სოცლიგორა ამის კარგი მაგალითია და ძველი აღმოსავლური წყაროების მოწმობანია.

შესანიშნავია. ისე გამოდის, რომ სახელმწიფოს წარმოქმნას წინ უსწრებდა საერისთავოების (ჯევიების გაერთიანებისა და ამ გაერთიანების სამხედრო მეთაური — ერისთავი) წარმოქმნა (ესენი თითოეული უკვე სახელმწიფოს ჩანასახი იყო...) ასეთ ვითარებაში

დაწინაურებული სხვაზე ძლიერი საერისთავო (კევისუფალი, უფალი მამასახლისი, მეუფე მამასახლისი...) სხვა ასეთივე საერისთავოების გამაერთიანებლად (დამპყრობლად) გამოდის. „მეფე“ და ერისთავები ხდებიან სამხედრო ტერიტორიული მოხელენი (სათარაპები). ამრიგად ეს მოხელე ერისთავები კევების ტრადიციების წარმომადგენელნი არიან ერთის მხრით, ხოლო მეორეს მხრით საჯარო ხელისუფლების მატარებელნი ადგილზე (საქვეყნოდ გამრიგენი).

შესანიშნავია ეს ტერმინი „საქვეყნოდ გამრიგენი“! თითქო შუქი მიადგა ტერმინს „ს ა ქ ვ ე ყ ნ ო დ“: ამ ტერმინში სწორედ ის „ქ ვ ე ყ ა ნ ა“ იგულისხმება, რომელმაც კევი, როგორც ერთეული, შეცვალა: გაერთიანებულ კევებს, ახლა უკვე ს ა ე რ ი ს თ ა ვ ო ე ბ ს, ტ ე რ მ ი ნ ი კ ე ვ ი ვ ე ლ ა რ შ ე წ ვ - დ ა და ის „საერისთავო ქვეყანამ“ შეცვალა (ეს უკვე ახალი ქვეყანა იყო). შემდეგ ეს ტერმინი „საერისთავო ქვეყანა“ (სხევე როგორც „სამეფო ქვეყანა“: საერისთავო ქვეყანაც ხომ მყარი ერთეული იყო სამეფო ქვეყანასავით მთელი ფეოდალური ურთიერთობის სივრცეზე!), ხან „საერისთავოდ“ გამოითქმოდა (შდრ. სამეფო) ხან კი ქვეყანად....

ამრიგად მივიღეთ, რომ სახელმწიფო წყობისათვის ვითარება კევებში შემზადდა... მაგრამ ეს პროცესი ისე კი არ უნდა წარმოვიდგინოთ, თითქო ს ა ე რ ი ს თ ა ვ ო ე ბ ი სახელმწიფოებად ჩამოყალიბდა (კევეთა გაერთიანების შედეგად), ის შემდეგ ერთმა რომელიღაც საერისთავომ შეკრიბა და სამეფოს სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულებად აქცია; არამედ ისე, რომ ეს ყველაფერი ერთ დროს და ერთიანდროს პარალელურად და ერთიმეორესთან კავშირში ხდებოდა. ასე რომ გადმოცემა (ლეონტი) იმ მხრით მართალია, რომ (ფარნავაზიანთა) სამეფოს გაჩენა და საერისთავოების შექმნა ერთი დროის მოვლენებია. თითოეული გაერთიანება კევებისა იჩენს სახელმწიფოდ ვ ა დ ა ქ ე ვ ე ბ ი ს ტ ე ნ დ ე ნ ც ი ა ს. ყველაზე დაწინაურებულ გაერთიანებაში სხვადასხვა ხელშემწყობი პირობების შედეგად ტუბილი ხდება, — სახელმწიფო წარმოიქმნება.

ეს ორგანიზაცია იპყრობს სხვა ასეთივე ტუბილის ზღვარზე მდგომ ორგანიზაციებს და ერისთავების გამაჩვენებს ასევე კერძოდ თემურ ხევთა გაერთიანებაზე ხელს უწყობს. შდრ. ბიბლიური, ლუდლუშაური და სხვადასხვა.

ასე რომ ყოველად ისტორიულად გამოიყურება ცნობა, რომ მცხეთელმა მეფემ „კასპი შეიპყრო და უფლისციხე განაგო“... მაგრამ ეს ცნობა ჩვენ შეგვიძლია სანიმუშოდ ჩავთვალოთ (ბედნიერი შემთხვევით შემონახულ ცნობად დიდი პროცესისა) და მცხეთის სამეფოს გავრცელება სხვა ქვეყნებშიაც ასევე ვივარაუდოთ. ასე მოხდა „ქართლად“ გადაქცევა მთელი იმ დიდი ქვეყნისა, სადაც იცხეთა — ქართლის მეუფე მამასახლისის (მეფის) კელი გავრცელდა. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ მთელ ქვეყანას „ქართლი“ მხოლოდ მისი ერთ სახელმწიფოდ გადაქცევის შედეგად ეწოდა და მანამდე აქ არსებული ქვეთა გაერთიანებანი, მეტ-ნაკლებად დიდსა თუ მცირე ტომებად საკუთარს, ინდივიდუალურ სახელებს ატარებდნენ (კახები, კუხები, კლარჯები, ვიტერუხები, შავშები, ჭავახები...). ეს ფაქტია არეკლილი ლეონტის ლეგენდაში მცხეთოსის, მისი ძმებისა და შვილების შესახებ. აქ, როგორც ვნახეთ, ყურადღება მიექცა მეტად მნიშვნელოვან ფაქტს ქართული (და საერთოდ) სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხში: ქართლის სამეფოს წარმოქმნა ეს იყო ხევეებში განვითარებული ურთიერთობის ნიშანდგზე წარმოქმნილი კლასობრივი ორგანიზაცია, გაბატონების გზაზე მდგარი კლასის ორგანიზება: მცხეთელი რომ ეასპელს „იპყრობდა“, ის მის (კასპელის) გაბატონებას ჭევებში (საერისთავოში) ხელს უწყობდა. მხოლოდ ასეთი გაერთიანება შეიძლება აღმოჩენილიყო მტკიცე, არამექანიკური და არაშემთხვევითი. ასე რომ ერისთავს (სათრაპს) სამეფო სპირდებოდა, მაგრამ, მეორეს მხრით, ის, თავის ქვეყნის „ტრადიციებსაც“ უფროთხილდებოდა, როგორც თავის საყრდენ სიმტკიცეს გაძლიერებული ხელმწიფის წინააღმდეგ. (მ—2, 4. ფურც. 19—22).

[სოფელი]

მარკოზ, 827

1.

DE

C

„და გამოვიდა იესუ და მოწაფენი მისნი დაბნებსა მას კესარია ფილიპ-ტასასა და მგზავრ კითხვდა მოწაფეთა თვსთა ეტყო-

„და გამოვიდა იესუ და მოწაფენი მისნი სოფლებსა მას კესარია მასა ფილიპტასასა და ჰკითხვდა მგზავრ მოწაფეთა თვსთა და პრქუა: რაჲთქვან ჩემ-

და: რა თქვან კაცთა ჩემთვის
ყოფაა?

თვის კაცთა, ვითარმედ: ვინ ვარ
მე?

სოფლები — დაბნები ეს კარგი მოწმობაა. (მ—2, 5.
ფურც. 31).

ლუკა, 8:7

2.

DE

C

„და ევედრებოდეს მას ყოველი იგი სიმრავლეს გარემო მსოფლებსა მის გერგესეველთა, რათა წარვიდეს საზღვრისაგან მათისა“...

„და ევედრებოდა მას ყოველი იგი სიმრავლე სოფლებისა მის გერგესეველთა, რათა წარვიდეს საზღვართაგან მათთა“.

გერგესეველთა გარემო სოფლები. აქ სოფლები უფრო დაბნებია ვიდრე ქვეყნები.

საზღუარაი... (მ—2, 5. ფურც. 29).

იოვანე, 11:54

3.

DE

C

„ხოლო იესუ არღარა განცხადებულად ვიდოდა ჰურიათა შორის, არამედ წარვიდა მიერ სოფელსა, მახლობელად უდაბნოსა ქალაქსა, რომელსა ჰრქვან ეფრემ და მუნ დაადგრა მოწაფეთა მისთა თანა“.

„და იესუ მიერთაგან არღარა ცხადად იქცეოდა შორის ჰურიათა მათ, არამედ წარვიდა მიერ ქუეყანასა ერთსა, რომელ მახლობელ იყო უდაბნოსა ქალაქსა ერთსა, რომელსა ერქუა ეფრაიმ, და მუნ იქცეოდა მოწაფითურთ“.

სოფელი მახლობლად ქალაქის;

„სოფელი — ქუეყანა“ (მ — 2.5. ფურც. 27)

მათე, 13:38-41

4.

DE

C

„ხოლო აგარაკი იგი ესე სოფელი არს; თესლნი იგი კე-

„აგარაკი არს ესე სასუფეველი; ხოლო კეთილი იგი თეს-

თილნი ესენი არიან ძენი სასუფეველისანი, და ლუარძლი იგი არიან ძენი უკეთურებისანი.

ხოლო მტერი იგი, რომელმან დასთესა იგი, ეშმაკი არს; და მკაჲ იგი აღსასრული არს ამის სოფლისაჲ; და მუშაკნი იგი არიან ანგელოზნი.

ვითარცა — იგი შეკრიბიან ლუარძლი და ცეცხლითა დაწკან, ეგრეთ იყოს აღსასრული ამის სოფლისაჲ.

რამეთუ მოავლინნეს ძემან კაცისამან ანგელოზნი თჳსნი და შეკრიბნეს სოფლისაგან თჳსისა ყოველნი საცთურნი და მოქმედნი უშჯულოებისანი“.

ლი ესე არიან ძენი სასუფეველისანი, და ლუარძლი იგი არიან ძენი უკეთურებისანი.

და მომკალნი იგი ანგელოზნი არიან.

იმეორებს.

რამეთუ მოავლინნეს ძემან კაცისამან ანგელოზნი თჳსნი და შეკრიბნეს სუფევისაგან მოსისა ყოველნი საცთურნი და მოქმედნი უშჯულოებისანი“.

თითქო C-ს სოფელი ესმის. სასუფეველად (ე. ი. მისი პირვანდელი მნიშვნელობით?). „სოფელი“ ნიშნავდა იმ ადგილს, სადაც ვისიმე უფლება ვრცელდებოდა: საუფელი. მის გვერდით იყო სუფევა. სოფელში უფლების მომენტი მინელდა და წინწამოდგა ქვეყნის მომენტი. საჭირო გახდა ახალი ტერმინი უფლების მომენტით და გაჩნდა სასუფეველი... (მ—2, 5. ფურც. 58).

5. ეესტათი, 35₂

ეესტათი ეუბნება მარზპან ვეჲან ბუზმიჩს: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისაჲ, ქევისა არშაკეთისაჲ, ქალაქისა განძაკისაჲ“.

ქუეყანა სპარსეთისა — სოფელი სპარეთისა (31₃₄).

ავტორი არ ასხვავებს ერთიმეორისაგან ქუეყანასა და სოფელს.

ქვეყნის უფრო მცირე ერთეული — ქევი (მ—2, 5. ფურც. 24).

სამოელი მოუთხრობს ევსტათის: „კაცო ერთი იყო უბიწო და ღმრთის მოყუარე. სოფელი საპარსთა და ქალაქსა ბაბილონელთასა“, გამოეცხადა მას ღმერთი და უთხრა „გამოვედ შენ მაგიერ ქუეყანით და წარგიყუანო შენ სხუად ქუეყანად და განგამარაელო შენ“... „და გამოვიდა აბრაჰამ ქუეყანისა მისგან ქალდეველთა დასა და მოვიდა ქუეყანად შუჟამდინარედ ქალაქად ქანანდ... მერმე ცვალა იგი მუხით და მოიყვანა იგი ქუეყანად ქანანისად“...

შესაძლებელია სოფელი საპარსთა სწორედ მისი უძველესი გაგებით იყოს — საბრძანებელი...

იგივე სოფელი მეორე წინადადებაში აღნიშნულია ქუეყანად „მაგიერ ქუეყნით“. აქედან ისა ჩანს, რომ „სოფელი“ იგივე „ქუეყანა“, თუმცა სხვადასხვა თვალსაზრისით: ერთია საბრძანებელი სასუფეველი, მეორეა მიწა-წყალი; პირველში უფლების მომენტი ასახული მეორეში ამ უფლების ობიექტი.

წარმოშობით (პრინციპულად) „ქუეყანა“ და „სოფელი“ ერთი ხნისანი არიან. რამდენადაც (და როცა) ჩნდება ქუეყანა, ე. ი. სამეურნეო მიწა-წყალი, რომელსაც ესა თუ ის საზოგადოება — აღამიანთა წარმოებითი კოლექტივი — აითვისებს, იმდენადვე (დამავე დროს) ჩნდება „სოფელი“ (—ამა თუ იმ საზოგადოების ქუეყანა, დაჩემებული ქუეყანა, ამ საზოგადოების უფლებაში მყოფი ქუეყანა, მისი სასუფეველი, მისი „საბრძანებელი“). რა ურთიერთობაშია ერთიმეორესთან სოფელი და სასუფეველი? უკანასკნელი, ცხადად ჩანს, წარმოსდგება სუფევა ფუძისაგან. სოფლის ფუძეთითქო არის სოფ (ელ დეტერმინატივი სუფექსია). რომელიც დაიშლება ს პრეფიქსად და უფ ძირად ს-უფ-ე-ლი (წიქობავა, 225) (თუ სა-უფ-ელი?). ასე რომ სოფელი და სუფევა ერთი და იგივე ფუძიდან (სა უფ — სოფ, სუფ) ამოდიან და ძირიც ერთი აქვთ — უფ, სა-ს უფ ე-ე-ლი... (მ—2,5. ფურც. 26).

სამოელი მოუთხრობს ევსტათის სახარებას: „ხოლო ქრისტემან მიპრიდა მათ გარესოფლებსა და დაბნებსა იქცეოდა... და განვიდოდა დაბასა ერთსა... მერმე განვიდოდა დაბასა ერთსა... და შევიდა დაბასა ერთსა...“ და მოიხრობილი აქვს სწავლებზე, ქრისტე რომ შვრებოდა.

ამ ორ ტერმინს შორის: ქუეყანა და სოფელი, ან, თუ ხედავს, რაშია ეს განსხვავება.

ერთია თითქო უდავო: მათი წარმოშობა. ერთი მოდის ყანისაგან (ჩიქობავა... სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, გვ. 23; ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 139), მეორე თითქო—ფ (საუფელი, სოფელი?). პირველი აგროტერმინია, მეორე პოლიტიკური ტერმინია. სემასიოლოგიური განვითარების გზით, საუკუნეთა მანძილზე ისინი ერთი მეორეს დაუახლოვდნენ გაუიღწეველად (ქვეყანა — მიწა, ნიადაგი, დამუშავებული — დათესილი მიწა — აგარაკი —... მხარე) სოფელი — დაბა. საუფელი — მხარე. (ყოველი სოფელი — ყოველი ქუეყანა) (მ—2,5. ფურც. 43).

11. სერაპიონი, 343₂₈, 344₄

„...იყო კაცი იგი ადგილისაგან მცირისა, რომელსა ძარლუას სოფელ ეწოდებოდა...“

და ვითარცა წარვიდა კაცი იგი სოფლად თვისსა, იცნეს იგი კაცთა და მეგობართა, და განჰკრთეს... (რომ შემონაზონებულაო და) უთხრეს ესე უფალსა მისსა, რამეთუ იყო კაცი იგი საკმარ და მსრბოლ გზათა შორთა“.

ეს ძარლუას სოფელი მცირე ადგილია. ასე რომ „სოფელი“ განუსაზღვრელად მთელ ხილულ სამყაროსაც ეწოდება (341₆—346₄₅) და მცირე ადგილსაც და ეს ერთსა და იმავე ავტორთან. ადამიანი ცხოვრობს „თავის სოფელში“. მაშ „სოფლები“ მრავალია...

„ძარლუას სოფელი“ სხვა ფიქრის აღმწერელი შეიძლება იყოს: თუ ძარლუას საკუთარ სახელად გავიგებდით, მაშინ ეს ისეთივე ნაწარმოები გამოვა როგორც „კირაკოზას სოფელი“ (და სხვა ასეთები გვიანფეოდალურ ხანაში...) ე. ი. ძარლუას საბრძანისი, ძარლუას საკუთრება, მაგრამ განა შეიძლებოდა იმ დროს ასეთი რამ?... (მ—2,5. ფურც. 51).

12. სერაპიონ, 346₁₄

„ხოლო იყო კაცი იგი დაბისაგან ბობლა წოდებულისა“.

იქ, ზემორე, „ძარლუას სოფელი“ — „მცირე ადგილი“, აქ დაბა ბობლა.

რა განსხვავებაა იმ სოფელსა და ამ დაბას შორის?

ვფიქრობ, არაა განსხვავება, ოღონდ სოფელი შეიძლება იყოს განუსაზღვრელად დიდი და მცირეც, ხოლო დაბა ასეთს იდიდეს ვერ დაიჩეშებს. წარმოშობით ხომ სულ სხვადასხვა მომენტებიდან ამოდიან: დაბ (მიწა, აგარაკი), მცირე დასახლება.

სოფელი კი: სუფევის ობიექტი, საუფელი (?), საბრძანებელი... (მ—2,5. ფურც. 52).

13. მერჩულე, 269₃₅

„მისცა ღ-ნ კელმწიფებამა მორწმუნეთა მეფეთა აღშენებად საყდართა საეპისკოპოსოთა და ქალაქთა სოფლებითურთ და ყოველსა ერსა ზედა მთავარ ყვნა“...

„...царям Бог дал власть строить церкви в епископских резиденциях, городах и селах и поставил их начальниками над всем народом (букв. воинством).

ქალაქი და სოფელი;

სოფელი აქ აწინდელი გაგებით არის ნახშარი, დაბის შესატყვისობით (მ—2,5. ფურც. 13).

14. მერჩულე, 281₂₉

„ხოლო იყო ნეტარი მიქელ ქუეყანისა შავშეთისა სოფლისა ნორგიალისა“...

„Блаженный Михаил происходил из села Норгиала области Шавшети“...

ქუეყანა შავშეთისა;

სოფელი აწინდელი გაგებით (მ—2,5. ფურც. 19).

15. მერჩულე, 300₃₃

გრიგოლი მიმართავს ფებრონიას და სხვა მონაზვნებს: „ქრისტეს მოყუარენო წესთა მათ ამის სოფლისათა მძლე-ქმნულ-ნო“....

სოფელი მისი უძველესი გაგებით.

მერჩულე, მბ₄

გრიგოლის მოწაფენი იყვნენ იერუსალიმს „სასწაულთა მოქმედნი, მეძიებელნი სასუფეველისანი და მეოტნი დიდებისაგან: ამის სოფლისა მსა“...

სასუფეველი.
სოფელი — მისი უძველესი გაგებით.
სოფელი — вселенная (მ—2,5. ფურც. 221)

16.

მერჩულე, 310₁₆

გრიგოლი ილოცვიდა: „უფალო ჩემო იესუ ქრისტე ღმერთო, უწინარეს ქუეყანად მოსვლისა შენისა სოფელსა შინა იყავ და აწ ცათა მყოფი... ჩუენ თანა ხარ შეწევნად ჩუენდა! შენ, უფალო, მოწყალებით მომიძელე მე ქუეყანათა ამათ, სამთა თანა მოყუასთა კეთილთა მღდელთა“...

ქუეყანა — земля

სოფელი — вселенная

ქუეყანა — край, страна.

და ეს ერთ წინადადებაში! (მ—2,5. ფურც. 217).

17. ის გარემოება, რომ სიტყვა თეში ჩვენში ქვეყანასაც ნიშნავს და община-საც (თითქო ამასვე ნიშნავს სოფელიც) უნდა იმას მოწმობდეს, რომ იმ დროს როცა ჩვენში ეს სიტყვა (თეში) შემოვიდა, ჯერ კიდევ თემური წყობილება ბატონობდა...

როგორც ჩანს, პირველად სოფელშიც ასეთი община (мир) იგულისხმებოდა და ეს ასე იყო მაშინაც კი, როცა უფრო გვიან სოფელი ქვეყანამ შეცვალა. შეიძლება თვით ეს შეცვლაც „სოფლისა“ „ქვეყნით“ იმ ნიადაგზე მოხდა, რომ სოფელმა დაკარგა мир-община-ს ხასიათი, ის კერძო მესაკუთრისა შეიქნა, თუ კერძო მესაკუთრეებისა შეიქნა და ზოგადის мир-ის მნიშვნელობა ქვეყანამ დაიჩემა...

ერთი სიტყვით, ამ ტერმინებს ჩაკვირვება სჭირდება... (მ—2,5. ფურც. 11).

18.

ქცა, ლეონტი, 60

ქართველთა და სომეხთა მიერ შევიწროებულმა „მეფემან სპარსთამან, სავესემან მწუხარებითა, მოუწოდა მთავართა სოფლები-სათა პიტიახშთა და ერისთავთა სოფლები-სათა და ყო განზრახვა...“

სოფლები (ძველი გაგებით: ქვეყნები):

მოსალოდნელი იყო, რომ ლეონტი იტყოდა მთავართა ქუეყნებისათა და ერისთავთა ქუეყნებისათა: ის ხომ თითოეულ ასეთ საგამგეოს ქვეყანას უწოდებს. ჩანს, ძველი გამოთქმა ჯერ კიდევ ცოცხალია... (მ—2,5. ფურც. 20).

19. ასე რომ, მეტად ხშირია „სოფლისა“ და „ქუეყანის“ ერთიმეორის შესატყვისობით ხმარება და არ ხერხდება იმის უცილობელი დადგენა, რომ ტერმინი „სოფელი“ უფრო ძველია როგორც მოსახლეობის ერთეულის აღმნიშვნელი. მეტიც შეიძლება ითქვას: თუ „სოფელი“ მართლაც ფლობის მომენტს უკავშირდება, ის უფრო გვიანშიც უნდა იყოს ქუეყანაზე, მაინც და მაინც სოფელი, როგორც მოსახლეობის ერთეული, ქვეყანაზე უფრო აღრინდელი არ შეიძლება იყოს...

ასე რომ ფაქტების (მაგალითების) აღნუსხვა აქ საქმეს არ უშველს, როგორც ჩანს.

უფრო არსებითი იქნებოდა ქვეყანა და სოფელი ტერმინების ეტიმოლოგიების დადგენა (მ—2,5. ფურც. 44).

20. „სოფელი“ და „დაბა“ ტერმინები ნაკვიანევია. „სოფელი“ (თუ საუფელისაგან არის ნაწარმოები) ისეთ საფეხურს გულისხმობს, როცა ესა თუ ის მიწა, ქვეყანა ვისმესგან არის დამოკიდებული, ვისმეს „მფლობელობაშია“. საუფელი უნდა მცირე ერთეულს შერქმეოდა და მხოლოდ შემდეგ უნდა ქუეყლიყო ის საერთოს აღმნიშვნელად. შემდეგ მისი შინაარსი კვლავ დაიწროვებულა. თვით ტერმინი სოფელი, რომელიც V—VI საუკუნეში შექველად დამოწმებულია, უდავოდ გვიმტკიცებს, რომ მიწის, ქვეყნის მფლობელობა V ს-ის წინა დროშიც არსებობდა. სხვა საქმეა, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო ხასიათი იმ მფლობელობისა, როგორი უფალი იყო სოფლის მფლობელი...

თითქო დაბაც (თუ ის „დაბ“ — „მიწა“-საგან არის) ისეთ საფეხურს გულისხმობს, როცა ის ვისმე მფლობელობაშია (ვისც „მიწა“). დაბა და აგარა წარმოშობით ერთიმეორეს მსგავსია (ოლონდ ესაა, რომ აგარაა უფრო გვიან გაჩენილა), ალბათ მაშინ როცა დაბა დასახლებული-მიწის აღმნიშვნელი გახდა. „დაბა“ თავდაპირველად „მიწას“ ნიშნავდა (მდრ. „დაბალი“). ეს დაბა (მიწა) ვისიმე იყო, რომელიმე გვარის (ქორის, დათვის, მელის, ჩხიკვის, ლომის). შემდეგ ეს დაბა დასახლდა და სახელიც საკუთარი შეერქვა. ასეთი განსაკუთრებული მიწის აღმნიშვნელი ამიერიდან აგა

რამ შეიქმნა, რომელიც აგრეთვე დასაზღაურდა („აგარანი“) და თუმცა „სოფლის“ ზოგადი მნიშვნელობა ვერ მიიღო (ჩამს „დაბის“ წარმოშობა, ვითარცა სოფლის, უფრო სხვა პირობებში მიმდინარეობდა, უფრო ინტენსიური იყო? თემური იყო?...), სამაგიეროდ საზაფხულო ადგილის ზოგადი მნიშვნელობა დაიმკვიდრა. „სოფელი აგარადათა“, სოფელი ორითა თუ მეტი „აგარადათა“ მოწმობს, რომ ეს აგარაები ამა თუ იმ სოფლის საერთო საკუთრებაა. მაგრამ ქართველურ დაბას ქართულივე ქუეყანა (=მიწა) შეენაცვლა, რომელიც „ყანის“ სახით გვიანაც მიწის შესატყვისობით იხმარებოდა (ნ ა ს ყ ი დ ე ვ ჯ ა ქ უ ე ყ ა ნ ა ს ა ზ ე დ ა) (მ—2,5. ფურც. 5).

[ქ ვ ე ყ ა ნ ა, სა ზ ლ ვ ა რ ი, სა ბ რ ძ ა ნ ი ს ი]

1. მათე, 2₂₃

D	C
„მივიდა და დაეშენა ქუეყანა-ნასა, რომელსა ჰრქვან ნაზარეთ“...	„და მოვიდა და დაეშენა ქალაქსა მას, რომელსა ჰრქვან ნაზარეთ“.

ნაზარეთი ქალაქი.
ნაზარეთი ქუეყანა.

ქუეყანა=მხარე (მ—2,5, ფურც. 100).

2. მათე, 10₁₅.

DE	C
„ამენ გეტყვ თქუენ: უმოლბინეს იყოს ქვეყანაჲ იგი სოდომისაჲ და გამორისაჲ დღესა მას სასჯელისასა. ვიდრე ქალაქი იგი“.	„მართლიად გეტყუ თქუენ: ულბინულეს იყოს ქუეყანაჲ სოდომისაჲ და გამორისაჲ დღესა მას სასჯელისასა, ვიდრე ქალაქი იგი“.

ქალაქები სოდომი და გამორი — ქუეყანაჲ (მ—2,5. ფურც. 99).

3. ჰაბო, 46₈

ჰაბომო „იმარტულა მეოხად ქრისტეს მიმართ ჩუენდა და ყოვლისა ამის სოფლისა ჩუენისა ქართლისათვის“. 49₂₉ „...რომელნი — ესე ვართ ყურესა ამას ქუეყანისასა,“ სასტიკებისაგან და სივერაგისა, მანქანებითა მით საცოთურები-სადათა ზედამდგომელთა ამათ ჩუენთა მფლობელთა ამის უამისათა, ზაკულებითა, მოძღურებისადათა, თვთ თავით თვისით შჭულის — დებისადათა, განდგომილთა ქრისტესაგან მრავალნი შეაცოთუნეს და გარდადრიკენს გზისაგან სიმართლისა“...

შდრ. აქვე 564: „ქვეყანასა ამას ქართლისა“.

აქ სოფელი და ქვეყანა ერთი შინაარსისაა ნი არიან (მ—2,5. ფურც. 118).

4.

ჰაბო. 54₁₂

ქრისტესა „ქუეყანა ეწოდა, ვითარცა თქუა დავით: „ქუეყანა მან გამოსცა ნაყოფი თვისი, მაკურთხენინ ჩუენ, ღმერთო, ღმერთო ჩუენო!“ ქეშმარიტად ქუეყანისა დამბადებელი იგი ქუეყანად მოვიდა და ქუეყანით მიწისაგან შექმნულთა მათგან მიწისა ბუნებისა იგი კორცნი, ვითარცა შეენიერი ჭეჭილი, აღმოსცენდა ქუეყანით და ნაყოფად გამოიხუნა წმიდანი თვისნი მოციქულნი და მოწამენი და მართალნი. და დაწყებული იგი ქუეყანაჲ ნაყოფითა კურთხევისაჲთა აღაესო“.

შესანიშნავი მაგალითია. ქუეყანა ამ ერთ წინადადებაში მყოფი არი (თხერღჲ) არის (მიწა-წყალი) და ისიც, რასაც ეს ქვეყანა წარმოესტუმს მცენარიდან ვიდრე ღმრთის მიერ „მიწისაგან შექმნულ“ აღამიანაჲდ (მ—2,5. ფურც. 68).

5.

ჰაბო, 56₃

ხალიფამაო „შესმენითა ბოროტთა კაცთათა საპყრობილესა შეაგდო მან ნერსჲ, ერთისთავი ქუეყანისა ამის ქართლისა“....

აქ უკვე ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ქუეყანა იმასვე ნიშნავს, რაც 46₃ „სოფელი“ — „სოფლისა ჩუენისა ქართლისათჲს“.

საბანისძე ერთი მეორის შესატყვისობით ხმარობს ამ ორ ტერმინს. ქვეყანა ნიშნავდა: მიწა, კმელი, ნიადაგი, მიწა-წყალი, დედამიწა; სოფელი ნიშნავდა: სამფლობელთა სამეუფეო ქვეყანა; ალბათ იყო საუფელი ქვეყანა. ასე რომ სოფელი ქვეყნის განმარტებაა.

„ყანა“ და „ქუეყანა“, რა თქმა უნდა, უფრო უწინ უნდა არსებულებოდა ვიდრე „სოფელი“: ხომ შეიძლება ყოფილიყო ქვეყანა და ის სოფელი არ ყოფილიყო (მ—2,5. ფურც. 119).

6.

ჰაბო, 56₂₅

ჰაბომაო „ამიერ ჩუენდა სოფლად გამოსლვაჲ იგი არათუ თკთ თავით თვისით განიზრახა, არამედ ვითარცა იგი უფალმან ჰქუა ნეტარსა მას აბრაჰამს მასვე ქუეყანასა შინა ქალ-

დღეველთასა, ვითარმედ გამოვედ ქუეყანისაგან შენისა და ნათესაისაგან შენისა და სახლისაგან მამისა შენისა და მოვედ ქუეყანასა მას, რომელი მე გიჩუენო შენ“.

ქალღვეელთა ქუეყანა. „ჩუნდა სოფლად“, ე. ი. ქართლად.

აქაც ერთიმეორის შესატყვისობით ხმარობს ტერმინებს „ქუეყანა“ და „სოფელი“ (მ—2,5. ფურც. 121).

7.

ჰაბო, 58₁₉

ხაზარეთშიო „მრავალ არს ქალაქები და სოფლები ქუეყანასა მას ჩრდილოდასასა, რომელნი სარწმუნოებითა ქრისტესითა ცხონდებიან უზრუნველად“.

ცხადია, ეს „სოფელი არის დაბა, ხოლო ეს „ქუეყანა“, სადაც მრავლადაა ქალაქები და სოფლები ის ქვეყანაა, როგორც ჩვენ დღეს გვესმის — მხარე (მ—2,5. ფურც. 123).

8.

ჰაბო, 59₃

ნერსე ხაზარეთზე წამოვიდა. „განვლეს ქუეყანაჲ იგი წარმართთაჲ, რომელთა ყოლადვე არა იციან ღმერთი... და ვითარცა მიიწინეს იგინი ქუეყანად აფხაზეთისა, მთავარ მან მის ქუეყანისამან შეიწყნარა ნერსე ყოვლით ერთ მისითურთ“.

ქუეყანა აფხაზეთისა; მთავარი ქუეყანისა.

იმისათვის, რომ გამოთქმა „ქუეყანა აფხაზეთისა“ გაჩენილიყო, უნდა არსებებულიყო „აფხაზეთი“ ცალკე და ქუეყანა ცალკე. აფხაზეთი თითონ არის წარმომდგარი აფხაზეთ ქუეყანისაგან, ე. ი. აფხაზეთა ქუეყანისაგან, აფხაზეთა მხარისაგან. ჩანს, აფხაზეთს დიდი ხანია მოსცილდა „ქუეყანა“ და ის „აფხაზეთი“ არსებით სახელად იქცა ზედშესრულისაგან. ეს პროცესი, სავარაუდოა, დიდი ხანია მოხდა ქართულ მეტყველებაში, ე. ი. „ქუეყანა“ ქართულ აზროვნებაში დიდი ხანია წმინდა საგეოგრაფიო ცნებად იქცა.

აფხაზეთი — აფხაზეთ (აფხაზეთა) მიწა-წყალი, მხარე („ქვეყანა“). ქუეყანა აფხაზეთისა — აფხაზეთის მიწა-წყალი, მხარე.

მეტად შორსაა წასული გეოგრაფიული აზროვნების განვითარება მისი პირვანდელი მნიშვნელობიდან („მიწა“).

ასევეა ყველა იმ შემთხვევებშიაც: ქუეყანა ჰერეთისა, ქუეყანა ქართლისა...

რა მიმართებაშია (პერ) ეთ ქართლთა ნ? ქართლ-ი ხომ არაა იგივე ქართლ-ი? (მ—2,5. ფურც. 124).

9. ჰაბო, 72₁₅

ჰაბო აწამეს, „მაშინ გამოვიდეს და აღიღეს ქუეყანით პატიოსანი იგი გუაში მისი და შთადევს იგი გუალაფსა მას აღსაკიდებელსა სამოსლით მისითურთ, და სისხლი იგი დათხეული მართლისა მის აღმოთბარეს ქუეყანით და რადთურთით არაარად დაუტევეს ქუეყანასა და იგიცა შთადევს ქურკელსა შინა“... მიიტანესო ურმით საგოდებელს და „მუნ გარდამოიღეს იგი ურმისა მისგან და დადევს იგი ქუეყანასა“.

აქ ყველგან (იგივე ავტორი) ქუეყანას ხმარობს მისი უძველესი შინაარსით = ნიადავი, მიწა (მ—2,5. ფურც. 130).

10. გობრონი, 175₂₅

ჩამოთვლის სომხეთის ხევეებს, აღნიშნავს მათ ცოდვილანობას და განაგრძობს: „ამათ ქუეყანათა ზედა განეწყო უფალი რისხვითა გულისწყრომისა მისისადათა“...

ასე რომ, ეს ხევეები იგივე „ქუეყნები“ა.

ქუეყანა = ხევი, მხარე (მ—2,5. ფურც. 147).

11. გობრონი, 176₃₄

ყველის ციხესთან „ბრძოლასა მას ფიცხელსა მკნე იქმნენს ციხოვანნი იგი და დაჰკოცდეს მბრძოლთა მათ და დაჰყრიდეს კორცთა მათთა, ვითარცა სკორესა ქუეყანასა“.

აქ ქუეყანა მისი ძველი გაგებით არის და უდრის მიწას.

177₁₆.

ლტოლვილები „აქარას და შავშეთს შეწყუდეულ იყვნეს, რომელნი ვითარცა მკალნი მოსჰამდეს ფურცელსა ხეთასა და მიწუანვილოვანსა ქუეყანისასა“.

აქაც ქუეყანა ნახშირია მისი ძველი გაგებით — მიწა (მ—2,5. ფურც. 146).

„ხოლო მეფემ იგი სუმბატ უკუნვიდა კუალად თკსსავე ქუეყანასა“...

სუმბატი კი იყო აფხაზეთში ლტოლვილი.

აქ უკვე ქუეყანად ჰგულისხმობს ავტორი სომხეთის სამეფოს (მ—2,5. ფურც.144).

ხანძთას აშენებენ მონაზვნები. „და იწყეს საქმედ სენაკებისათჳს ქუეყანისა და ვაკებად, რამეთუ კლდმ იგი ხანცითისა უფიცხლეს არს უფროას ყოველთა მათ კლარჯეთისა უდაბნოთა“.

ქუეყანა — მისი უძველესი გაგებით და ეს არა წიგნური გამოთქმაა მერჩულეს პირში, არამედ — ისევე როგორც ზემორე „ქუეყანასა ზედა წოლა“ — ჩვეულებრივი სამეტყველო...

Выравнивать землю (მ—2,5. ფურც. 241).

ხანძთას აშენებენ. ოპიზელები ეხმარებიან „რამეთუ მას ეამსა სხუაჲ მონასტერი არა შენ იყო მათ ქუეყანათა თვნიერ ოპიზისა და არცა მსოფლიონი ერისკაცნი ახლვიდეს ახლად შენებისათჳს მათ ქუეყანათაჲსა, რამეთუ კლარჯეთს და ტაოთა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ“.

შავშეთი, ტაონი, კლარჯეთი „ქუეყნებია“. მარი სამართლიანად თარგმნის აქ ამ ტერმინს Край.

სწორედ ამის წინარე წინადადებაში მერჩულე ქუეყანას ხმარობს земля-ს, მიწის, ნიდად აგის მნიშვნელობით (ქუეყანისა დავაკება).

ასე რომ, მერჩულე ორივე ცნებისათვის ერთ სიტყვას ხმარობს (ნიდად აგი, მხარე ორივე ქუეყანა). ოღონდ განსხვავება ისაა, რომ ქუეყანა = მხარე, იხმარება როგორც მხოლოდით, ისე მრავლობით რიცხვში, მაშინ როცა ქუეყანა = ნიდაგი (земля) მრავლობით რიცხვში არ იხმარება (მ—2,5. ფურც. 240).

ზენონი მისი დის შემრცხვენელს დაედევნა „და ვითარ დი-
დი ქუეყანაჲ ვლო, თქუა გულსა თვისსა...“

Но проехав большое пространство мысленно сказал:
აქ უკვე ქუეყანა „მანძილის მნიშვნელობისა ჩანს (მ—
2,5. ფურც. 235).

„მონასტერთა მათ შინა არა არს სათიბელი ქუეყა-
ნაჲ, არცა ყანაი საქნავი“...

И нет у тех монастырей ни лугов чтобы косить, ни пашен
чтобы жать.

ყანაჲ. საქნავი, ან კიდევ ყანაჲ სათესავი
სხვაა. ვიდრე სათიბელი ქუეყანა; „ყანა“, ამრი-
გად, განკუთვნიებულია პურეულის მოსაყვან ნიადაგს, —
მაშინ როცა „ქუეყანა“ უფრო ზოგადის მნიშვნელობით
ჩრება და ნიშნავს მიწას (ქუეყანისა დავაკება, სათიბელი ქუეყანა).
სათესავი და საქნავი არის ყანა, ხოლო დასავაკებელი, ან სათი-
ბელი არის ქუეყანა.

სამეურნეო ტერმინების სპეციალიზაცია
(მ—2,5. ფურც. 233).

გიორგი იყოვო „ნათესავით ქართველი, ხოლო მამის-მამეუ-
ლად ღმრთის-შსახურისა მისგან და ღმრთივ-დაცვულისა ქუ-
ეყნისა, რომელსა სამცხე ეწოდების, ხოლო თვთ
აღმოეცენა იგი: ქუეყანასა თრიალეთისასა, ვითარცა
პირმან საჭმისამან გაუწყოს“.

აქ უკვე დასრულებულია პროცესი და ცნება ქუეყანას —
მისი აწინდელი მნიშვნელობა აქვს.

თავდაპირველად როგორ წარმოდგა ტერმინი ქუეყანა
ჩვენ არ ვიცით. უეჭველია, ის ყანა-საგანაა მიღებული (ასე ფიქ-
რობენ), მაგრამ რაღაა ყანა? ის „მიწაა“ ერთ დროს, მაგ-
რამ საიდან წარმოდგა? („ყანას“ ურთიერთობა „დაბასთან“ როგო-
რია? ორი სხვადასხვა ენობრივი სამყაროდან?...).

ჩვენმა წერილობითმა ძეგლებმა იციან როგორც ყანა (ნიკორ-წმინდის დაწერილი — „ყანა ერთისა გრივისა სათესავი“... „ყანა“ ისეთი მიწა ხომ არ იყო სპეციალურად, რომელიც ითესებოდა? ამას არ მოწმობს „ქუეყანა“, სადაც ყანად ნაგულისხმევია რა გინდა რა მიწა), ისე ქუეყანა. ეს უკანასკნელი თითქო დაპირისპირების შედეგად შექმნილი ტერმინია: ზე-ცა, ქუე-ყანა (შდრ. ზესკნელი ქუე-სკნელი). და იყო ეს ქუეყანა და აღნიშნავდა „მიწას“ (არა თიხას, არამედ ნიადაგს, ადგილს — გრივის სათესავი თიხა ხომ უაზრობაა), მიწის ფართობს. ასე რომ ქუეყანა იმთავითვე შეიძლება ყოფილიყო დიდი და მცირე გვარის ქვეყანა. ტომის ქვეყანა და სხვა და სხვა (მ—2,5. ფურც. 141).

18 გ—ი მთაწმიდელის ც—ბა, 116₃

ბასილი ბაგრატის ძე ხახულელი მონაზონი „მას ეამსა შინა იყო მოძღუარი და განმანათლებელი ქუეყანისა ჩუენისაჲ“.

აქ უკვე ამ „ქუეყანას“ მიწა-წყალთან რაიმე კავშირი აღარ აქვს და ნიშნავს страна, край, народ (მ—2,5. ფურც. 69).

19. ქ—ცა I, ლეონტი, 516

„ხოლო კავკასიათა ჩრდილოთ არა იყო ხუედრი თარგამოსისა, არამედ არცა იყო კაცი კავკასიასა ჩრდილოთ; და უმკვდრო იყო ქუეყანა იგი კავკასიით განვიდრე მდინარემდე დიდად, რომელი შესდის ზღუესა დარუბანდისასა“.

„უმკვდრო იყო ქუეყანა იგი“. „არა იყო კაცი კავკასიასა ჩრდილოთ“. უდავოდ მოწმობს, რომ ქუეყანა შეიძლება იყოს უმკვიდრო, რომ ქვეყანაზე შეიძლება არა იყოს კაცი, ე. ი. რომ ქუეყანა ნიშნავს ტერიტორიას, მიწა-წყალს. (მ—2, 6. ფურც. 8).

20. ქ—ცა I, ლეონტი, 67

თარგამოსიანებით „ესე რვანივე ერთობით ჰმონებდეს ნებროთს გმირსა, რომელი იყო პირველი მეფე ყოვლისა ქუეყანისა“.

აქ კი, ამ „ყოველ ქუეყანაში“ იგულისხმება არა მარტო ტერიტორია, მიწა-წყალი, არამედ ამ ტერიტორიის მოსახლეობაც.

ასე რომ „ქვეყანა“ შეიძლება იყოს უმკვდრო, უკაცრიელი, უდაბნო და შეიძლება იყოს დასახლებული (მ—2, 6. ფურც. 9).

21. ქცა I, ლეონტი, 722

ნებროთის დამარცხების შემდეგ: „ხოლო შვდნივე ესე ძმანი წარვიდეს თვსთვისად ქუეყანად“...

რაკი თითოეული ასეთი ქუეყანა მტკიცედ შემოსაზღვრულია, ის აღარაა „მზარე“... საზღვარი ქვეყანის განკუთვნების თუ დაჩეშების ნიშანია.

შემოუსაზღვრელი ქუეყანა ესაა ყოველი ქვეყანა, შემოსაზღვრული ქვეყანა კი ესაა ყოველი ქვეყნის კონკრეტული ნაწილი, ვინმე მფლობელობაში მყოფი... (მ—2,6. ფურც 11).

22. ქცა I, ლეონტი, 84

„ვითარ-იგი განუყო ქუეყანა თარგამოს ნათესავსა მისსა და რვათავე შეილთა მისთა.“

და მისცა ქართლოსს ქუეყანა, რომელი ზემო აღვწერთ: და ესე ქართლოს მოვიდა პირველად აღგილსა მას, სადა შეერთვს არაგვ მტკუარსა, და განვიდა მთასა მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი და პირველად შექმნა სიმაგრენი მას ზედა, და აშენა მუნ ზედა სახლი, და უწოდა მთასა მას სახელი თავისა თვისისა ქართლი. და ვიდრე აღმართებამდე მუნ-ზედა კერპი არმაზისი ერქუა მთასა მას ქართლი და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“.

ლეონტი აქ და წინა თავშიც იმ აზრს ავითარებს, რომ ამა თუ იქ ქვეყნის სახელი წარმოდგება ამ ქვეყნის დამაარსებლის (მთავარი აღგილსამყოფელის, ციხის, ქალაქის) სახელისაგან. რა თქმა უნდა, ეს ასე მარტივად არ იყო, როგორც ჩვენს ავტორს წარმოუდგენია, მაგრამ ის პრინციპი კი სწორია, რომ ქვეყანას სახელი შეერქმევა ხოლმე იქ მცხოვრები ადამიანთა კოლექტივის მიხედვით რომ უკაცრიელ უდაბნო ქვეყანას არც სახელი რამ შეიძლება ჰქონდეს...

ქართლის ქვეყანა იმას ნიშნავს, რომ აქ ქართლი კოლექტივი ცხოვრობს. და არცაა გამორიცხული, რომ ქართლი გორა იყო ქართის პირველ-აცხოვრისი ამ მხარეში და ამ ქვეყანასაც ქართლი ამ ნიდაგზე შეერქვა... (მ—2, ნ. ფურც. 13).

23. ქ^ა I, ლეონტი, 9₂₃

მცხეთოსმა განუყო შვილებს ქუეყანა და ნათესავი ყოველი: „ოდრკოსს მისცა ტასისკართგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა ქუეყანა კლდოვანი. ამან ოდრკოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: ოდრკე და თუხარისი“.

ქუეყანა კლდოვანი.

ქვეყანას განყოფენ ხოლმე და თითოეული ნაწილი ასეთივე ქუეყანაა.

ამ შემთხვევაშიაც ლეონტი საჭიროდ სცნობს ცალ-ცალკე აღნიშნოს ქუეყანა და ნათესავი. ჩანს მის ცნობიერებაში ქუეყანა და ნათესავი შეხორციებული არაა. და მას ქუეყანა („ქუეყანა კლდოვანი“!) „უნათესავოდ“ წარმოუდგენია.

ეს სხვა ადგილებშიაც შეიმჩნევა (ქ^ა I 26₂₀, 28₁). მაინც და მაინც ის ადგილები დამაფიქრებელია.

„ნათესავი“ (რომელიმე) ეთ სუფიქსით ქმნის მრავლობას (დურძუკეთ) და ამ „ეთ“-ით იქმნება ქვეყნის სახელწოდებაც... (მ—2.6. ფურც. 14).

24. ქ^ა I, ლეონტი, 10₄

„ხოლო უფლოს დარჩა საყოფელსა მამისა მათისა მცხეთოსისსა მცხეთას და ეპყრა ქუეყანა არაგვთაგან და ტფილისთგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანავრამდე. და ამან აღაშენა უფლის-ციხე, ურბნისი, კასპი, არგვთგან და არამაზიშგან ვიდრე ტასისკართამდე უწოდა ამას ქუეყანასა ზენასოფლისა, რომელსა აწ ჰქვან შიდა-ქართლი“.

ქუეყანა ზენასოფლისა (ან, შეიძლება, ქუეყანა ზენასოფელი?).

რომელი ვარიანტიც არ უნდა შივიდოთ, სულერთია ლეონტის აღარ ეტმის ზენასოფლის (ტერმინის) ძველი მნიშვნელობა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ლეონტის ეს ტერმინი ზენასოფელი რაღაც წერილობითი ძეგლიდან აქვს ამოღებუ

ლი, ან შეიძლება ამ დროს კიდევ ბოგინობდა: ამ მხარის შესახებ ასეთი ტერმინი აქ-იქ (ზენა სოფელი), ხოლო „შიდა ქართლი“ ახალგაბატონებული (შედარებით) ტერმინი იყო... (უფრო დასაშვებად პირველი ვარაუდი გვეჩვენება).

ქუეყანა ზენა სოფლისა (მ—2, 6. ფურც. 15)..

25. ქ'ცა I, ლეონტი, 133

„აფრიდონ ვუფლა ყოველსა ქუეყანასა სპარსთასა: ხოლო რომელთაჲ ქუეყანათა შეგზავნა ერისთავნი; კელადნი მისნი, და რომელიმე ქუეყანა მოხარკე ყო“.

აქ უკვე ქუეყანაში მხოლოდ ტერიტორია კი არაა, არამედ დასახლებული მიწა-წყალი იგულისხმება: მხოლოდ ასეთი ქუეყანა შეიძლება იყოს მოხარკე. ან კიდევ მხოლოდ ასეთ დასახლებულ ქვეყნებში შეეძლო „შეეგზავნა ერისთავნი კელადნი მისნი“ (მ—2, 6. ფურც. 19).

26. ქ'ცა I, ლეონტი, 2620

ლტოლვილი საურმაგ მივიდა ქუეყანასა დურძუკთასა დედის ძმათა მისთა თანა“.

ქუეყანა დურძუკთა.

272.

„საურმაგ შეიჭრება -დურძუკეთიცა, და წარმოემართა ქართველთა ზედა“.

თითქო აქ დაჭერილია განსხვავება „ქუეყანა“-სა და ტომის სახელწოდებისგან ნაწარმოებ ქვეყნის სახელწოდებას შორის „დურძუკეთ“.

ქუეყანა დურძუკთა უპირველეს. ყოვლისა არის ტერიტორია. მიწა-წყალი (თუნდაც დურძუკებისადმი კუთვნილი, ან დურძუკებით დასახლებული), ხოლო „დურძუკეთი“ არის უპირველეს ყოვლისა დურძუკთა სიმრავლე; დურძუკთა კოლექტივი...

ან შეიძლება ლეონტის „ქუეყანა დურძუკთა“ იმავე ცნებად ში-აჩნია რაც „დურძუკეთი“... უდავო ისაა, რომ დურძუკეთი ლეონტის არ ესმის მხოლოდ საგეოგრაფიო სახელად (მ—2, 6. ფურც. 26).

„და ამან ადერკი დაიპყრა ყოველი ქუეყანა ქართ-
ლი და ეგრისი“.

ქუეყანა საქართველო, ქუეყანა ქართლი, ქუეყანა ეგრისი,
ქუეყანა ლიხთ-იმერი.

აქ ქართლი, ლიხთ-იმერი მსაზღვრელის როლში აღარ გამოდის.
და დამოუკიდებელი საკუთარი სახელია კონკრეტული ქვეყნის მა-
შინ, როცა გამოთქმაში „ქუეყანა ქართლისა“ ის დამოუკიდებელი
სახელი კი არ არის, არამედ ქუეყანის მსაზღვრელია. მაგალითად
ქუეყანა ავაგ ათაბაგისა, ან ხუაშაგისა, ან ბექასი. აქ ავაგ ათაბაგი,
ხუაშაგი, ბექა ქვეყნის სახელები არაა...

ქვეყანა ორგვარად აღინიშნება. დამოუკიდებლად, ცალკე აღე-
ბული ის ნიშნავს ნიადაგს, მიწას, ყანას, (ესაა მისი თავდაპირველი
მნიშვნელობა) და აგრეთვე ვისიმე კუთვნილება მიწა-წყალს ტერი-
ტორიას (ქვეყანა რანისა), მესამე მნიშვნელობა ქვეყნისა იქნება.
დასახლებულ-მოშენებული ტერიტორია („ქუეყანისა ლაშ-
ქარი“)...

ქუეყანა რომი — ლეონტი 18₁₉;

ქუეყანა მაკედონი — იქვე 18₁₉, იქვე — ქუეყანა რომ-
ისა (მ—2, 6.. ფურც. 22).

„...ოდეს იხილეს ღმერთი იგი უკვდავი კაცთა მოკუდავთა
ქუეყანასა ზედა, რომელ მისრულ იყო მოწოდებად წარმარ-
თთა, ვითარცა თვთ უნდა. ჭსნა სოფლისა, იწყო კეთილის ყო-
ფად ჰურიათა“.

ქუეყანა და სოფელი აქ ერთი და იმავე მნიშვნელო-
ბითაა ნახმარი, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ ქუეყანა დაპირისპი-
რებულია ზეცასთან (იგულისხმება) და ეს ქუეყანა იგივე სოფელია,
სოფელი კი ზეცას არ უპირისპირდება, არამედ სასუფეველს.
ასე რომ ქვეყანა უპირისპირდება ზეცას, სოფელი — სასუფე-
ველს...

როგორც ქვეყანა და სოფელი ერთ პუნქტში ერთიმეორეს ემ-
თხვევიან (სოფელი ქვეყანაზე), ისე ზეცა და სასუფეველიც ერთი-
მეორეს ერთ პუნქტში ემთხვევიან (სასუფეველი ზეცაშია).

ქ'ცა I, ლეონტი, 107₅

ნინო ეტყვის მირიანს: „მოავლინენ შენ ზედა ღმერთმან, ცი-
სა და ქუეყანისა შემოქმედმან“... (მ—2, 6. ფურც. 4.).

29. ქ'ცა I, ლეონტი, 102₂

სიღონიამ თქვა: „აჰა, აქაცა მოსრულ არს ღედაყაცი ესე, რო-
მელმან შესცვალოს ყოველი წესი ამის ქუეყანისა“. ხაზ-
გასმულია ამ ქუეყანის (ე. ი. ქართლის) წესი, ე. ი. გა-
ნორიციხულია გეოგრაფიული გაგება და იგულისხმება საზოგა-
დოება.

ქართლის ქვეყანა — ქართლის საზოგადოება (მ—
2, 6. ფურც. 2).

30. ქ'ცა I, ლეონტი, 142₆

„...მისცა მეფემან (არჩილ) სამშკლდე ძესა თვსსა (მირ-
დატს) საერისთოთა მისითა, და მუნ დასხდეს მირდატ
და საგდუხტ“.

სამშკლდის საერისთავო = სამშკლდის ქვეყანა (მ—2, 5, ფურც.
75).

31. ქ'ცა I, ჯუანშერი, 153_{1, 19}

ვახტანგ „გარდაჲდა ცხენისაგან და დავარდა ქუეყანასა
ზედა, თაყუანის-ცა ღმერთსა, აღიპყრნა ჯელნი თვსნი და
თქუა“...

ვახტანგ „გარდაჲდა ცხენისაგან, და დავარდა მიწასა ზე-
და, თაყუანის-ცა ღმერთსა და თქუა“...

ერთი და იგივე ავტორი ერთ აბზაცში „ქუეყანას“ ხმა-
რობს, მეორეში „მიწას“.

ქუეყანა — მიწა.

ჯუანშერი, 175₁₁

ვახტანგი და პოლევკარბოს იბრძვიან. „აღიზახნეს ორთავე მათ
განწყობილთა კმითა საშინელითა და იყო კმა იგი ვითარცა კმა
ქუხილისა, რომლითა შეიძრა ქუეყანა“. ხომ ვერ იტყოდა ავ-

ტორი: „რომლითა შეიძრა სოფელი“... ან ხომ ვერ იტყოდნენ „დასცა ქუეყანასა“ ნაცვლად „დასცა სოფელსა“ და ა. შ.

ამავე დროს „სოფელი“ შეუძლია შეცვალოს „ქვეყანამ“...

მაშასადამე „ქვეყანა“ ცვლის „სოფელს“, ე. ი. ქვეყნის შინაარსი იცვლება, ფართოვდება, „სოფელი“ კი ძველივე შინაარსით რჩება.

ქვეყანა — მიწა, ნიადაგი, მიწა-წყალი (მისი მოსახლეობით, ყველაფერი არსებულით), მხარე არემხარე...

სოფელი — მოსახლეობა (დიდი თუ მცირე).

მაშასადამე, შინაარსს იცვლის ქვეყანა და არა სოფელი (ქვეყანა — ქართლისა, ითქმის განა სოფელი ქართლისა?) (მ—2,5. ფურც. 74).

32. ქცა I, ჯუანშერი, 177₁

ბერძენთა კეისარმა „გამოიკითხა... საზღვარი საბერძენეთისა, ქუეყანა ზღვს პირისა, რომელ არს აფხაზეთი“ და უთხრა ვახტანგს: „აწ იგი უკუმოგუეც, და ოდეს წარიყუანებდე ცოლსა შენს, ასულსა ჩემსა, მაშინ მოგცე მისგან ქუეყანა. და დაუწერა ეგრის წყალსა და კლისურასა შუა ქუეყანა ზითვად, და სხუა აფხაზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა“.

აფხაზეთი არის ქუეყანა ზღვის პირისა, ამ ქვეყანაში შედის ეგრის წყალსა და კლისურას შუა ქუეყანა და სხვა აფხაზეთი, ე. ი. დანარჩენი აფხაზეთი.

მაშასადამე, აფხაზეთის ქვეყანას გამოეყოფა ნაწილი, რომელიც არის აგრეთვე ქუეყანა (მ—2,5. ფურც 73).

33. ქცა I, ჯუანშერი; 241₃

მირი ეუბნება არჩილს: მიეციო ერისთავებს „ასულნი ჩემნი და განუყვენ მათ ქუეყანანი ქართლისანი: ნახევარი შენ და ნახევარი მათ“.

ქართლი ერთი ქვეყანაა („ქუეყანა ქართლისა“ 239₁₀) და იყოფა მთელ რიგ ქვეყნებად. აქ ნაგულისხმევია ხუთი ქვეყანა: კლარჯეთი — ჭავჭავეთი, თრიალეთი — ტაშირი — აბოცი, „ზენა სოფელი“ = „ქართლი“, კოტმანითგან ქურდის ჭევამდე, ჯუარი — ხერკი — მთიულეთი — მანგლის ჭევი — ტფილისი (მ—2,5. ფურც. 72).

სტეფანოზ მთავარმა თავის ორ შვილს „განუყო ყოველი ხუასტაგი „სამეფოსა მისისა“...

„სამეფო“ გულისხმობს ქვეყანას, სოფელს, ქვეს, სახლს. ამ შემთხვევაში სამეფო გულისხმობს ქუეყანას იმითომ, რომ ამ საგანძურში დასახელებულია „საგანძურნი ქართლისა და ჭავჭავთისანი“ (მ—2, 5. ფურც. 126).

35. ქ.ს. ძ. I, ძეგლის დაღება, გვ. 401.

„...შემოვიტანეთ თემისა და თემის ერის-თავნი“...

„თემის ერისთავი“, აქ რომ იხმარება, შეიძლება არა მთის კონკრეტული ვითარების ამსახველი იყოს მხოლოდ (ეს ხომ ასეა და ასეა). არამედ შეიძლება ეს იყოს ტექნიკური გამოთქმა და იმდროიდან მოდიოდეს როცა თემს ჰყავდა ერისთავი, როცა თემი ერთი მთლიანი იყო როგორც ტერიტორიულად ისე ეთნიკურად (გვარი სახლი...), როცა თითოეული თემი ცალკე ქვეყანა იყო (ქვეი).

ასეთი გაგებისას სრულიად ბუნებრივია, რომ ესა თუ ის ნათესავი წარმოვიდგინოთ თემებად, ხევაებად, ქვეყნებად, რომელთაც სათავეში ჰყავთ ერისთავნი.

თითქო სამხედრო დემოკრატიის სურათი წარმოგვიდგება... (მ—2,5. ფურც 3).

36. „მოქცევაი“ q, 120₂₅, ნინოს ლოცვა

„უფალო, მრავლითა ძ/ა/ლითა შენითა გეცრუვნეს შენ მტერნი ესე და არს დათმენაჲ შენი დიდითა სულგრძელებითა შენითა.. და იქმან, რასაცა იგონებენ მტუერნი და ნაცარნი ქუეყანისანი. არამედ ნუ უგულუბელს ჰყოფ, რამეთუ ხეტი შენი არს, რომლისათჳს ერთი სამეზისაგანი კაც იქმენ და აცხოვნე ყოველი სოფელი და ამათცა ნათესავთა მოხედენ და შეპარისხენ სულთა მათ უკუეთურთა, უჩინოთა, სოფლისა მპყრობელთა, მთავართა მათ ბნელისათა, არამედ მიჩუენე მეღმერთო მამისა და დედისა ჩემისაო, მკვევალსა ამას შენსა უღირსსა და ნაშობსა მონისა შენისასა, რათა იხილონ ყოველთა

კიდეთა ქუეყანისათა შაცხოვარებაჲ შენი, რათა ჩრდილოჲ ესე ბლუარსა თანა იხარებდეს და შენ მხოლოსა ღმერთსა თაყუანის-გცემდენ ქრისტე იესუმს მიერ უფლისა ჩუენისა“...

ამ ლოცვის წინ ნინოს მოაგონდა იობენალ პატრიარქმან რომ ლუთხრა: „მამაკაცსა სრულსა წარგზაენი შენ და მიწვენად ხარ შენ ქუეყანასა უცხოთა და ნათესავთა უცხოთა“.

„ღმერთნი დიდნი, სოფლისა მპყრობელნი“... (132₁₀).

ლეონტი 109₃: „ღმერთთა მათ მპყრობელთა ქართლისათა“.

საინტერესო მაგალითია სოფლისა და ქუეყანის ხმარებისა ამ ტერმინებს შორის განსხვავების დასაქერად.

თითქო ჩანს, რომ „სოფელში“ ნიადაგი („მტუერი“ „ნაცარი“) არ იგულისხმება, არამედ მხოლოდ ადამიანები, იმ დროს როცა „ქუეყანაში“ ნიადაგი („მტუერი“, „ნაცარი“) უპირველეს ყოვლისა იგულისხმება, შდრ. „ქუეყანა კლდოვანი“ და სხვა. მაშინ როცა „სოფელი კლდოვანი“ უჩვეულო და შეუძლებელი იქნებოდა. და თუ „ქუეყანაში“. ამ ქუეყანაში მცხოვრებნი იგულისხმებიან, ეს მეორადი მოვლენაა. ასევე, თუ „სოფელში“ ნიადაგი, ტერიტორია იგულისხმება (თუმცა იშვიათად) ესეც მეორადი მოვლენაა.

მაგალითები: სოფელი ღარიბი (ბუნებრივია), ქუეყანა ღარიბი (გადატანითა); ასევე სოფელი მდიდარი, ქუეყანა მდიდარი, სოფელი ცოდვილი (ბუნებრივია), ქუეყანა ცოდვილი (გადატანითა) და აგრე შემდეგ.

მაგრამ ხომ შეუძლებელია სოფელი პოხიერი, მაშინ როცა ქუეყანა პოხიერი ბუნებრივია.

მოკლედ, ის მინდა ვთქვა, რომ „ქუეყანის“ შინაარსის ამოსავალია ყანა, ნიადაგი, მიწა-წყალი, მეორადია ამ მიწა-წყალზე არსებული, თუ მცხოვრები მცენარე, ცხოველი, ადამიანი („ქუეყანამ აღმოაცენა“... მაშ არის ქუეყანა, რომელიც არ აღმოაცენებს). და პირიქით, სოფლის შინაარსის ამოსავალია ადამიანი და პირველ ყოვლისა საზოგადოება... (მ—2,5. ფურც. 76).

„ქუეყანისა“ და „სოფლის“ ურთიერთობისათვის

(სეფენი აზნაურთანი, ისტ. აზმ. 129₂ სეფენი ქუეყანანი, ქ. ა. 253₇).

თუ „სოფელის“ ჩვენეული ეტიმოლოგია სწორია, რომ ის „ფ“ ძირისაგან განვითარებულია, „სოფევა“-ს უკავშირდება და „სასოფეველის“ სახელნაცვალია, მაშინ ისიც საფიქრებელია, მსაზღვრელია, რომლის საზღვრული იგივე „ქუეყანაა“. (სათიბელი ქუეყანა, მერჩულე).

ასე რომ, თუ ეს ჩვენი ეტიმოლოგია სწორია, მაშინ სულ სხვა რიგად დაისმის საკითხი ამ ტერმინების ურთიერთობის შესახებ, ვიდრე ეს აკად. ივ. ჯავახიშვილს წარმოუდგენია. თუმცა ივ. ჯავახიშვილი არ სვამს საკითხს ტერმინ სოფელის წარმოშობისა და მისი ეტიმოლოგიის შესახებ, ამ ტერმინის ურთიერთობის შესახებ ქვეყანა ტერმინთან. ის მხოლოდ ფაქტის აღნიშვნით კმაყოფილდება, რომ თავდაპირველად მიწა-წყლის აღსანიშნავად ტერმინი „სოფელი“ იხმარებოდა, ხოლო უფრო გვიან ის შეცვალა (VIII ს.) ტერმინმა „ქუეყანა“.

მიწა-წყლის აღსანიშნავად, ჩვენ გვგონია, უძველეს დროსვე ყანა, ქვეყანა იხმარებოდა, ოღონდ ის არ იყო განსაზღვრული მიწა-წყალი. განსაზღვრულ მიწა-წყალს, ჩვენი ეტიმოლოგიის თანახმად, უნდა დავუშვათ, იმათეითვე სოფელი (საუფელი — ქუეყანა, ე. ი. ამა თუ იმ კოლექტივის მიერ ათვისებული ქვეყანა. შდრ. სათიბელი ქუეყანა) ეწოდებოდა.

რაც შეეხება აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებას „სოფელი“ და „ქუეყანა“ ტერმინებს ისტორიული მონაცვლეობის შესახებ. წყაროების ჩვენებას აქაც გარკვეული კორექტივი შეაქვს... (მ— 2,5. ფურც. 80).

37.

ქცა II, ისტ. აზმ. 55გ

„...მიიცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი, და თმოგვსაგან კიდე არა დააყლეს შვილთა მისთა. მაშინ უბოძეს ამირსპასალარობა ზაქარია მკარგრძელსა, ძესა სარგის ამირსპასალარისასა, მჭდომსა სომეხთა მეფისა ადგილსა, პატრონსა ლორისასა. მოუმატეს ქალაქიცა რუსთავი მოყმესა ლირსსა სპასპეტობისასა. და ქიაბერსა მანდატურთუხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს ეინვანი, ქალაქი და ციხე, მრავლითა მთიულეთითა. და შეიწყალეს სარგის ვარამის ძე, დალოცეს და უბოძეს თმოგვი“...

როგორც ვხედავთ, ქალაქები, ციხეები, ქვეყნები ნებისმიერად ებოძებათ დიდებულებს: დადიანებს თუ ვარდანისძეებს სომხითის, თუ ქვემო ქართლის ქვეყნები და ქალაქები ციხეებით ორბეთი, ქვეში, კაენი, კაიწონი, გაგი. მკარგრძელებს რუსთავი, თმოგვი,

ქიპერს უნვალი და სხვა. აქ რაიმე ტერიტორიულ-ეთნიკური პრინციპები აღარ მოქმედებს.

აქვე შესანიშნავია ის გარემოება, რომ სამეფო კარი შეიწყალებს ხოლმე კარის მოხელეებს, ვაზირებს, თუ დარბაზის ყმებს, ან მონაპირეებს და არა ერისთავებს, რომელთა საერისთავო ქვეყანა ძველიდანვე მოხაზულია (მ—2,7. ფურც. 128).

38. ქ^ა II, უ. ა. 169₆

ჯალალედინი „მოიწივნეს ქუეყანად მკარგრძელთა, რამეთუ ივანე ათაბაგსა ეპყრა დვინი, და ანისი მიეცა ძმისწულისა მისისა შანშესდა, მანდატურთ-უხუცესისათჳს“.

ქუეყანა მკარგრძელთა. რაკი შესაძლებელია ქვეყანა აღინიშნოს მთავრის სახელით (აქ ივანე ათაბაგი მკარგრძელი და შანშე მანდატურთუხუცესი მკარგრძელი), ბუნებრივია ასეთი მთავრის სახელით აღინიშნოს ამავე სამთავროს ლაშქარი, როგორც ეს გვხვდება გვ. 182, სადაც ცოტნე დადიანი ნიშნავს ოდიშის ლაშქარს, ხოლო ვარამ შაახურთუხუცესი ქვემო სანაპიროს ლაშქარს, ავავ ამირსპასალარი და შანშე მანდატურთუხუცესი სომხითის ორ სანაპირო — სამთავრო ლაშქარს... (მ—2,7. ფურც. 20).

39. ქ^ა II, უ. ა. 175₅

გარნისის ომში შურმაო „საქართველოსი სრულიადი მოსპოლვა... ათაბაგსა ივანეს არწმუნა“...

იქვე, 171₂₁

„...იძვედრა სულტანმან (ჯალალედინ) საქართველოსა შემოსვლად და მეფე-ყოფად თავისა თვისისა, მივიდა და მოაოჭრა ყოველი ქუეყანა დვინისი, კუსტისა დვინისასა და ყოველი ანისი, სომხითი, გაგი ვიდრე განძამდე“...

საქართველოს შინაარსისათვის: გაგი, ანისი აქ ნიშნავს გაგის ქუეყანა და ანისის ქუეყანა.

ქვეყანა აღინიშნება ციხე-ქალაქის სახელით: „გაგი“ „ანისი“... ისევე როგორც საფიქრებელია ოდესმე ქართლის ქვეყანა აღინიშნა ციხესიმაგრის გორის სახელით „ქართლი“...

ქუთათისის ქუეყანა (ქალაქის), აფხაზეთის ქუეყანა (მხარის), საქართველოს ქუეყანა (სახელმწიფოს), ავაგის ქუეყანა (ფეოდალის)... (მ—2,7. ფურც. 21).

40.

ქცა II, უ. ა. 189₉

ავაგ ათაბაგმა მორჩილება განიზარა. „...წარმოუვლინა ავაგ მოციქული ზავისა თხოვად და თქუა მათ წინაშე მისვლა, ხილვა, და მსახურება, და ხირაჯის მიცემა, და დიდება ქუეყანისა მისისა, და ითხოვა ფიცი და სიმტკიცე“...

ავაგის ქუეყანა. ასეთ საერისთავთერისთავო და სავაზირო ქეეყანად დაიყო საქართველო...

თავდაპირველად არის ქეეყანა თი (გორა, სომხითი, გელათი, სახლი), შემდეგ ეთ (თუშ-ეთ, ბაზალეთ...) შემდეგ-სა ქეეყანა (საქართველო, სასომხეთი, საბერძნეთი, სამეფო, სამთავრო) და ბოლოს ამა თუ იმ მთავრის (სახელდებით) ქუეყანა. საკითხავია შეიძლება თუ არა ერისთავის, ან ერისთავთერისთავის ქეეყანა? თითქო კი. ასეთი რამ იგულისხმება (188 გვ.) ჩვენი ავტორის პოლიტიკურ ლექსიკონში „მთავარი“ ზოგადი ცნებაა, ერისთავთერისთავი კი — კონკრეტული. ყოველი ერისთავთერისთავი მთავარია, მაგრამ ყოველი მთავარი არაა ერისთავთერისთავი (მ—2,7. ფურც. 25).

41.

ქცა II, უ. ა. 207₁₀

უმეფობისას მონგოლებმა ახალი ქეეყნები გამოკვეთეს: „...და განაჩინეს თათართა ბევრისა მთავარი, რომელსა დუმნის თავად უწოდეს, და გამოარჩინეს მთავარი, პირველად ევარსლან ბაკურციხელი, კაცი ღრმად მოუბარი, ხოლო არა ნიჭთა მქონებელი საქმართა, და მას კელთ უღევს სპა პერეთისა და კახეთისა კამბეჩიანისა, ტფილისითგან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახისა; და შანშეს კელთ უღევს შამული მისი და ავაგისი; ვარამ გაგელსა კელთ უღევს ყოველი სომხითი; გრიგოლ სურამელსა ქართლი, და გამრეკელსა თორელსა მსგავსადვე ევარსლანისასა საჭაბუკოთა შინა, კელთ უღვა ჭავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ-ქალაქამდე; ხოლო ცოტნე და დიანსა და რაჭის ერისთავსა ყოველი იმერი სამეფო“.

ასე ექვს თუ შვიდ დუმნად, ე. ი. ათიათასი მეომარის გა-

მომყვან ქვეყანად დაყვეს მონგოლებმა მთელი საქართველო (მ—2,7. ფურც. 31).

42.

ქცა 11, ე. ა. 224₃

მონგოლთა დროს უმეფობის ეამს „ქუეყანა სამეფო, საყდარნი და მცხეთა და მისი მიმდგომი ქუეყანა და მონასტერნი არავისგან იცეებოდეს, რამეთუ წარჩინებულნი ამის სამეფოსანი თვისისა ქუეყანისათვის ზრუნვიდეს“.

(ქუეყანა სამეფო — საკუთრივ სამეფო დომენი); მცხეთა ღა მისი მიმდგომი ქუეყანა = საკათალიკოსო საქონებელი; წარჩინებულთა ქუეყანანი. კუთვნილები და მიხედვით, უკეთ, პატრონობისა და მიხედვით საქართველო იყოფოდა: სამეფო ქვეყანა, სამცხეთო ქვეყანა და სამთავრო ქუეყანა.

ფეოდალური მფლობელობის პრინციპის თანახმად მთელი მიწა-წყალი მეფის მოსაკითხი იყო საბოლოო ანგარიშით, მაგრამ პრაქტიკულად სამეფო დომენში მეფის უფლება სულ სხვა სახით ხორციელდებოდა, ხოლო სამთავრო ქვეყანაში მეფე თავის საპატრონო უფლებას მთავარს (შეწყალებულს, ერისთავს) გადასცემდა, ამით იყო, რომ ასეთი ყმა პატრონიც იყო. საპატრონო უფლების გადაცემა სხვადასხვა ხარისხისა იყო. მოურავებსაც მეფე საკუთარ დომენში უფლებას გადასცემდა, მაგრამ ეს უფლება იმ ოდენობისა არ იყო, რომ მოურავს „პატრონობა“ დაეწყო. მას პატრონად არავინ სცნობდა (ამ თემისათვის განსაკუთრებით საინტერესოა თარხანიანთ დავა თავის ზურნაბადელ ყმებთან, სადაც ყმები თავგამოდებით ამტკიცებენ, რომ ესენი მოურავის შვილებია, რომ ისინი თავადი მემამულეები არ არიან... ამ ნიადაგზე თარხნიშვილებმა გვარიც კი — მოურავის შვილები უარყვეს და თარხნიშვილები შეირქვეს)... ასე რომ, სამოურავო ქვეყანა იგივე სამეფო ქვეყნად რჩებოდა. სულ სხვა უფლებებისა იყო პატრონი, აქ მეფე მეტის თუ ნაკლების სისრულის ხელმწიფობას გადასცემდა (პატრონობას გადასცემდა) შეწყალებულს... შეწყალებული მუდამ იმის ცდაში იყო ეს პატრონობა შეენარჩუნებინა და სრული ხელმწიფობაც მოეპოვებინა. „არჩილის რეფორმები“ ეპოქალური ჩვენებაა ამ მიმართულებით: ამიერიდან შეიქმნა სამეფო და საერისთავო ქვეყნები... უკეთ, ამიერიდან დაიდევს ერისთავებმა თარიღად ქვეყნების წამოშობად მიღება, ე. ი. განსხვავება სამეფო და საერისთავო

ქვეყნებს შორის ახალ ხარისხში იქნა აყვანილი... როდის ჰქონდა ამ ფაქტს ადგილი, ან ჰქონდა საერთოდ მას ადგილი იმ ძველ დროს თუ არა, ეს საკვლევი, მაგრამ ის ხომ ცხადია, რომ XI საუკუნეში ასეთი თეორია დიდი ხანია უკვე რაც არსებობს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს თეორია საბოლოოდ XI საუკუნეში ჩამოყალიბდა იმ გამწვავებული ბრძოლის დროს მეფესა და დიდაზნაურ-ერისთავებს შორის... მაგრამ ფაქტობრივი მონაცემები ისეთი ხასიათის მოგვეპოვება, რომ მასალა ამ თეორიისათვის გაცილებით უფრო ადრე უნდა შემუშავებულიყო (აფხაზთა შთავარი ლეონ, ბაღვაშები).

პრინციპულად ასეა ყოველ ფეოდალურ ქვეყანაში. მხოლოდ ბარბაროსული ფეოდალიზმის საფეხურზეა მთელი შიშა მეფის საკუთრება, ხოლო ქვეყნის მმართველები მისი სათრავ-ბასკაკები... ამის შემდეგ უსასრულო ბრძოლაა ქვეყნების დაუფლებისათვის. ქვეყნის განვითარება გულისხმობს საპატრონოების გაჩენის ტენდენციის ზრდას... და ეს დასრულდაო არჩილის დროს. იწყება განვითარება — ეს არის საწინააღმდეგო ტენდენცია... ამ ტენდენციებს შორის ბრძოლა უსასრულოა, ვიდრე ფეოდალური ურთიერთობა არსებობს...

სამეფო ქუეყანა, სამთავრო ქუეყანა... (მ—2, 7. ფურც. 37—38).

43.

ქცა I, ლეონტი, 38₂₅

„...მოვიდეს... ანდრია და სვმონ კანანელი აფხაზეთს და ეგრიისს... და მუნ აღესრულა წმიდა სვმონ კანანელი ქალაქსა ნიკოფსისასა საზღვარსა ბერძენთასა. ხოლო ანდრია მოაქცივნა მეგრელნი და წარვიდა ვზასა ქლარჯეთისასა“.

საზღვარი ქვეყანა, ანუ საზღვრის შიგნითი, ე. ი. ბერძენთა უფლებაში მყოფი... ასე რომ საზღვარი უფლების, მფლობელობის აღმნიშვნელი მომენტია.

ახლაც იტყვიან ხოლმე, მახსოვს, გლეხები: „შენ ჩემ საზღვარში რა გესაქმება?“, ე. ი. საზღვარი ის ხაზია, რომლის შიგნით ვისიმე უფლება მოქმედებს, რომლის შიგნით ამა თუ იმ კოლექტივის (წარმოებითი) ურთიერთობა ხორციელდება. აქედან, ბუნებრივად, საზღვარი შეეჩქვა თვით, იმ ტერიტორიასაც, რომელზედაც ეს უფლება ვრცელდება.

საბინინი 394 და 386, საზღვარი. (მ—2, 6. ფურც. 30).

სომეხი და ქართველი მეფენი დაიზავნენ. ქართველებმა სომეხებს სამსახურის პირობა დაუდეს, „ხოლო ამისთვის სომეხთა უკმონცეს საზღვარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა, ჯავახეთი და არტანი“.

აქ უკვე უდავოა, რომ „საზღვარი“ ნიშნავს ქართლში შემავალი მიწა-წყლის ნაწილს, ქართლის კუთვნილ მიწა-წყალს; სწორედ კუთვნილს: საზღვარი სწორედ ამ მომენტს ჰგულისხმობს.

ქცა I, ლეონტი, 501

„და აღესრულნეს არზოკ და არმაზაელი, ნუგეშინის-ცემულნი დიდად. რამეთუ სიმკნითა მათითა უკუმოიხუნეს. საზღვარი ქართლისანი“ (მ—2,6. ფურც. 41).

მირდატ მეფე „მტერ ექმნა ბერძენთა და სპარსთა. ბერძენთაგან ეძიებდა კლარჯეთს, საზღვარსა ქართლისასა, ხოლო სპარსთა არა მისცემდა ხარკსა“.

საზღვარი — ტერიტორია, მიწა-წყალი (მთელი ან, ნაწილი) (მ—2,6, ფურც. 45).

ვახტანგის ყრმობაში „გამოვიდეს ბერძენნი... რამეთუ ბერძენთა ჰქონდა ეგრის-წყალს ქუემოთ კერძი ყოველი, და დაიპყრეს ეგრის წყლითგან ვიდრე ციხე-გოჯადმდე“.

ქართველები „იტყოდეს“ ღმერთი გაგვირისხნდაო „და მიგვლო ჩუენ საზღვარი ბერძენთაგან, ვითარცა მიულო ვარაზ-ბაქარს მეფესა კლარჯეთი“. და არა გვყავს მეფეო (ვახტანგი ყრმა იყო) „რომელიმცა... წარაკაძლუა ჩუენ. და ვიძიოთ ჩუენ შური პირველ ოვსთა ზედა, და შემდგომადმცა ვძებნით საზოგადო ქართლისა ბერძენთაგან“.

აქ უკვე სხვაგვარი გაგებისათვის ექვი აღარა რჩება და ეგრის წყლითგან ვიდრე ციხე გოჯამდე ტერიტორია, ე. ი. ეგრისი, ისევე როგორც კლარჯეთი, არის საზღვარი ქართლისა, „ქართლი“ (მ—2,4. ფურც. 70).

ვახტანგმა შეუთვალა ბერძენთა მეფეს: „აჲა დღე იგი, რომელ აღმითქუამს, ვითარმედ სპარსნი შემოვაწყუდივნენ ქელსა შენსა. აჲა ესერა, მომიყვანებთან იგინი შუა საზღვართა ქართლისათა და ყოველი კაცი მათ თანა ვითარ სამასი ათასი“.

შუა საზღვარი — შუა ქვეყანა.

საზღვარი — ქვეყანა აჲა თუ იმ კოლექტივის კუთვნილი.

„ქვეყანა“ შეიძლება იყოს და არავის ეკუთვნოდეს, „საზღვარი“ კი არ შეიძლება ვისმეს არ ეკუთვნოდეს, ვისიმე უფლებაში არ იყოს.

ჟუანშერი, 182₁₈

სპარსთა მეფე ეუბნება ვახტანგს: „შენ უწყი, რამეთუ ზღუასა მოღმართ ჩუენი არს საზღვარი, განყოფილი ნოესითგან, და აწ იგი მბრძავს ჩუენ ჯაზირსა და შამსა და მოოკრებულ არიან ქალაქნი, ხოლო შამი სამეფო ჩუენი არს. არამედ ჯაზირისა ნახევარი, განწყესებული მამათა ჩუენთა, შენი არს ხუედრი, და მიუღებებს იგი ბერძენთა“...

როგორც ვხედავთ, ეს „საზღვარი“ არის ჯაზირი და შამი...

აქვე, 183 საზღვარი ხაზის გაგებით; იქვე, 184₅ სპარსთა მეფე ამბობს „მათ (ე. ი. სპარს „მოხუცებულთ“) ეგონა ჩემ მიერ შემუსრვა საბერძენთისა, ხოლო მე დღეს საზღვართა ჩემთაგან ორი სამეფო მივანიქე“.

იქვე, 203₂₀.

ვახტანგი ეუბნება დაჩის: „...საზღვარი აფხაზეთისა, რომელი მოცემულ არს ეგრის-წყალსა და კლისურასა შუა, იგი თვთ ძმასა შენთა დედისა არს, იგი აქუნდეს მათ“... (მ—2, 4. ფურც. 65).

ვახტანგის ძე დაჩი მეფე იყო. მისი ნახევარძმა მირდატი, ბერძენთა მეფის ასულის ვაჟი, ფლობდა ობრკის, წუნდის და კლარჯეთის საერისთავოებს და გარდა ამისა ეგრის წყლისა და კლისურას შუა ქვეყანას.

დაჩიმ მირდატს ქვეყანა გაუცვალა: „მისცა ნაცვლად ჯავახეთი ფარავნითგან მტკურამდე“, და აიღო მირდატისაგან „ეგრის-

წყალსა და კლისურასა შუა, მირდატის დედული
საზღვარი საბერძნეთისა“.

„საზღვარი საბერძნეთისა“, როგორც ზემოთ, აქაც პოლიტიკუ-
რი კუთვნილებისდა მიხედვითა დასახელებული. ეს ქვეყანა ხომ
„აფხაზეთი“ იყო... (მ—2,6. ფურც. 75).

„საზღვარი“ და „ქვეყანა“.

გვარის ქვეყანა პირველყოფილი ათვისებით (სამონადირეო სა-
შემგროვებლო, სათევზაო). ასეთ ქვეყანას სხვა მეზობელ ქვეყნის
მიმართ ჰქონდა საზღვარი, რომლის შიგნით ეს ქვეყანა განუ-
ყოფელი იყო. ამ საზღვრის დაცვა ყველას ინტერესს თა-
ნაბრად წარმოადგენდა.

ჩნდება კლასები. იცვლება ქვეყნის შინაარსიც, მისი საზღვრის
დაცვის ინტერესები ყველასათვის ერთი ფაქტის როდია... (მ—2,4.
ფურც. 7).

49. „ქვეყანა“ ისტორიულ გეოგრაფიაში ამოურწყველია... ქვე-
ყანა გვარსაც აქვს, ტომსაც, ერსაც, კაცობრიობასაც; ანუ ისტორი-
კოს გეოგრაფის შეუძლია და უნდა რეალურად წარმოაჩინოს ეს
ქვეყნები მიკრო და მაკრო. უნდა წარმოაჩინოს როგორ ისახება და
შენდება ქვეყანა გვარის ტომის, ერის. ისტორიული გეოგრაფია,
ესაა ტერიტორიის ისტორია, ამ ტერიტორიის წარმოქმნის, გაფორ-
მების, ზრდის და გადაშენების ისტორია. ტერიტორია კი არის ამა
თუ იმ საზოგადოების მიერ „ათვისებული“ მიწა-წყალი... ათვისება
სამეურნეო საქმიანობის შედეგად წარმოქმნილი შეგნების მომენ-
ტია. ქვეყანა მხოლოდ საზღვრებში წარმოიდგინება. უსაზ-
ღვრო ქვეყანა უაზრობაა. ამდენადვე ნომადს, რო-
ნელმაც თავისი სახეტილოს საზღვარი არც იცის, არც ქვეყანა
აქვს (მ—2, 4. ფურც. 6).

50.

ლუკა 237

DE

C

„და გულისწყა-ყო (პილატემ
—E. ბ.), რამეთუ ქელმჭი ფე-
ბისაგან ჰეროდესისა არს; მიუ-
ძლუნა იგი ჰეროდეს, რამეთუ
იყო იგიცა მაშინ იერუსალიშმს
ამათ დღეთა შინა“.

„და ვითარცა აგრძნა, ვი-
თარმედ საბრძანებელი-
საგან ჰეროდესი არს, მიუ-
ძლუნა იგი ჰეროდეს, რამეთუ
იგიცა ირუსალშმს იყო მათ
დღეთა შინა“.

საბრძანებელი — სამფლობელო, სახელმწიფო პეროდეს საბრძანებელი. (მ—2, 5. ფურც. 63).

51.

ლუკა, 319

DE.

C

„ხოლო პეროდეს, ოთხთა საბრძანებელთა მთავარსა, რამეთუ ამხილებდა მას პეროდია მსთვს, ცოლისა ძმისა მისისა, და ყოვლისა მისთვს, რომელი ქმნა ბოროტი პეროდე“...

თუ მათე 89, C და ლუკა 237 C ექვეს სტოვებუნ იმაში, რომ საბრძანებელი აქ ტერიტორიას არ გულისხმობს, არამედ კომპეტენციას (აკი DE შესატყვის ადგილებში ხელმწიფებას იძლევა), ეს ადგილი, სადაც პეროდე ოთხთა საბრძანებელთა მთავრად იხსენიება ორივე რედაქციაში, უეჭველად მოწმობს, რომ საბრძანებელში აქ ქვეყანა იგულისხმება, რომლის მთავარი იყო პეროდე.

პეროდეს უფლება, კომპეტენცია ოთხ საბრძანებელზე ვრცელდებოდა (ტეტრარქი...). (მ—2, 5. ფურც. 65).

52.

სერაპიონ, 32810

ჩორჩანელი ეუბნება თავის კაცს „ყოველთავე აუწყე, ვითარმედ თავისუფლებით და ნებისაებრ ამენებენ მონასტერსა საბრძანებელსა შინა ჩუენსა“.

ეს საბრძანებელი არის ის ქვეყანა, მკარე, რომელზედაც მოქმედებს ჩორჩანელის ბრძანება; უფლება, ე. ი. ეს არის ჩორჩანელის „სოფელი“ (თავდაპირველი გაგებით).

აქ მოსატანია სწორედ ის ადგილი ჰადიშიდან, სადაც (DE) სოფლის ნაცვლად სასუფეველია ნახმარი; თითქო ამ ადგილის მთარგმნელი (ჰადიშური ოთხთავისა) ტერმინი სოფელი-ს თავდაპირველი შინაარსის ცოდნას ამჟღავნებს... (მ—2, 5. ფურც. 62).

53.

სერაპიონ, 3403

გიორგი ჩორჩანელი უშეილო იყო. მთელი თავისი ქონება, მემკვიდრეობით მიღებული თუ მონაგები, თავის დისშვილებს უანდერძა.

„და ვითარცა იყო დიდსა დაწყნარებასა და მშვიდობასა შინა
ადგილი იგი შემდგომად გარდაცვალებისა დიდისა მთავრისა გი-
ორგისისა და კეთილად წარებატებოდა ყოველი საბრძანებე-
ლი მისი, რომელი დაეტევა დისა მისისა თეკლაჲსა და შვილთა
მისთადა“...

ეს საბრძანებელი პოლიტიკური საჯარო უფლება კი
არაა, არამედ ის მამული თუ მონაგები უძრავ-მოძრავი ქონება,
რომელიც გიორგიმ თავის დისშვილებს „საკუთრებით განუთქა“. ამიერიდან, უნდა ვიფიქროთ, ყველაფერი ეს იქნება გიორგის დის-
შვილების „საბრძანებელი“, ე. ი. მათ უფლებაში მყოფი
ე. ი. შათი „სოფელი“ (თუ ეს ტერმინი სუფევასაგან მომდინარე-
ობს...).

აქვე ადგილი=მხარე, ქვეყანა.

საბრძანებელი — ბრძანების გასავალი (საბა). (მ—
2.5. ფურც. 61).

54. ვეფხისტყაოსანი, 1937 წლის გამოცემა, 1164

„ყოვლთა სწორად წყალობასა ვითა თოვლსა მოათოვდეს,
ობოლ-ქვრივნი დაამდიდრნეს და გლახაკნი არ ითხოვდეს,
ავის მქმნელნი დააშინნეს, კრავნი კრავთა ვერ უწოვდეს,
შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთად ძოვდეს“.

თითოეულ ხელმწიფეს (ტარიელს; ავთანდილს. ფრიდონს) აქვს
თავისი საბრძანისი.

§ 1663

„მათ სამთავე ხელმწიფეთა ერთმანერთი არა საქულდეს.

ერთმანერთსა ნახვიდიან, საწადელნი გაუსრულდეს,
ბრძანებისა შემცილენი მათთა ხვალთა დავეწყულდეს,
მოიმატეს სამეფონი, გახელმწიფდეს, გამორკმულდეს“, (მ—
2. 5. ფურც. 60).

55. საწარმოო, სამეურნეო ერთეული=საცხოვრისი.

საგამგეო, საწმართველო, სამფლობელო, სახელმწიფო ერთეუ-
ლი=საბრძანებელი,—საბრძანისი. (მ—2, 5. ფურც. 59).

[ქვეყნის ცენტრი — ციხე-ქვეყანა]

1. რას წარმოადგენდა რომელიმე ქვეყანა ფეოდალურ
ხანაში (ადრე, შუა და გვიან ხანაში?). ამა თუ იმ ქვეყნის მნიშვნე-
ლობა ხომ სულ ერთნაირი არ იყო, როდესაც როლი ითამაშა ამა

თუ იმ ქვეყანამ მთიანეთმა. თუ ზეგანმა; ან ბარმა. მადნეულონმა (თიხა, კერამიკა, სპილენძი, რკინა) სარწყავ-ურწყავიანმა; ტყე-სა-ქოვრებმა.

რომელმა ქვეყანამ როდის აჯობა და როდის გახდა წამყვანი. როდის გაფართოვდა და რა ნიადაგზე. როდის შემცირდა ან მოიშალა.

რა ქმნიდა ცენტრს, რა ნიშნები იყო ამისათვის საჭირო, ან საქმეო. გეოგრაფიული ბუნებრივი პირობა? — არა: ეს პირობა (გეოგრაფია) რჩება და ცენტრი მოიშლება და სხვაგან გადადის. ასე რომ, ისტორიულ-გეოგრაფიული „ბუნებრივი პირობა“ ეს არაა გეოგრაფიული კატეგორია, არამედ ისტორიული კატეგორიაა. სა-ზოგადოების განვითარების სხვადასხვა დროს მრავალგვარ პირობათა კომპლექსი ქმნის იმ „ბუნებრივ პირობას“, რომელიც ამა თუ იმ პუნქტს ცენტრად აქცევს. შემდგომი განვითარება ამტკიცებს, აძლიერებს ამ კომპლექსს, ამ ცენტრს, ან შლის და სხვაგან გადააქვს ამ ფაქტორთა (კომპლექსის) დამთხვევის წერტილი და ცენტრიც იქ ჩნდება...

რა არის ხ ე ვ ი? ტერიტორიის მიწა-წყლის სახელი, თუ სოციალური ერთეულის სახელი? მაინც და მაინც ქართული ძეგლები ხევის უფრო სოციალურ ერთეულად გულისხმობენ და არა ტერიტორიად (ხ ე ვ ი ს თ ა ვ ი, ხ ე ვ ი ს უ ფ ა ლ ი), მაშინ როცა ქვეყანა გარკვეულია — ის უძველეს ძეგლებში ყ ა ნ ა ს, მი წ ა ს ნიშნავს (ქ ვ ე ყ ნ ი ს მ ო ქ მ ე დ ი — მიწის მუშა)... ამასვე მოწმობს მ ო ხ ე ვ ე, ან მ ე ზ ე ვ ე (მ ო ძ მ ე ს, ან მ ე თ ე მ ე ს მსგავსად) მოხვევე ხევის წევრია (ისევე როგორც მოძმე ძმობის წევრია. ან მე-თემე: თემის წევრი). მ ო ქ ვ ე ყ ნ ე კ ი არ გვხვდება და არც შეიძლება იყოს: ხევი სოციალური კოლექტივია; ქვეყანა კი მიწა-წყალია (მ—2,91. ფურც. 110).

2. ქვეყანა უ ც ე ნ ტ რ ო ლ არ წარმოიდგინება, ისევე როგორც ცენტრი უქვეყნოდ გაუგებრობაა.

ყოველ ქვეყანას თავის ცენტრი გააჩნია. ყოველ ხანას მისი შესაფერი ქვეყანა ახასიათებს, ამდენადვე ქვეყნის ცენტრიც ამის შესაფერისია: ერთია წინაკლასობრივი ქვეყნის ცენტრი და სხვაა კლასობრივი ქვეყნის ცენტრი. მაგრამ ეს უკანასკნელი თავის მხრივ ურთიერთისაგან განსხვავებულ სახეობებს იძლევა იმის მიხედვით, თუ რა ხანის კლასობრივი ქვეყანაა აღებული. ურთიერთისაგან განსხვავდებიან როგორც ქვეყნები, ისე ცენტრები მონათმფლობე-

ლური, ფეოდალური, თუ ბურჟუაზიული ხანისა... ერთია ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრი, სხვაა სამეურნეო-ეკონომიური. „ქალაქი“ და ეკონომიური „ცენტრი“ განუყრელია.

ქვეყნის შესწავლისას მისი ცენტრის არგათვალისწინება სამწუხარო გაუგებრობაა, ისევე როგორც ცენტრის შესწავლისას მისი ქვეყნის გაუთვალისწინებლობა მძიმე ნაკლია. ასეთი უგულვებელყოფის შედეგია, რომ დღემდე ჩვენი ქალაქები გარეუბნებისა და სამოქალაქოს გათვალისწინების გარეშე შეისწავლებიან. ამავდროს ყოველი ქალაქი სამი ნაწილისაგან შემდგარ ორგანულ მთელს წარმოადგენს: ზღუდის შიგნითი ქალაქი — დედაციხით, გარეუბანი აგარაები და ქალაქის მიმდგომი ქვეყანა, ანუ სამოქალაქო (ქვეყანა).

სხვადასხვა დროს ეს დამოკიდებულება ცენტრსა და ქვეყანას შორის სხვადასხვა ხასიათის და ხარისხისაა, მაგრამ ის ყოველთვისაა და ამ ორგანულ მთლიანობის გარეშე არც ცენტრი წარმოიდგინება და არც ქვეყანა (მ—2, 4. ფურც. 48).

3. დიდი ქვეყანა (ქართლოსიანი) მცირე ქვეყნებისაგან (ყახეთი, კუხეთი, გარდაბანი, გაჩიანი, ქართლი, სამცხე, ჯავახეთი, კლარჯეთი) შემდგარი, უმნიშვნელოვანესი პუნქტებით (ქალაქებით)-ცენტრებით — ასეთია ლეონტის ქვეყანა ქალაქ-ცენტრებით. ასეთი იყო, როგორც ჩანს, იმ დროს წარმოდგენა ქვეყანაზე. და ასეთივე რჩება ეს წარმოდგენა შემდეგაც, ფეოდალური საქართველოს აღმავლობის ხანაში (ამის მოწმობაა, რომ შწერალთა ყურადღების ცენტრშია ქალაქები).

ჩვენი ისტორიული გეოგრაფიის სპეცილისტების კვლევა თავის ამოსავალში ლეონტი მროველის კვლევასა ჰგავს. ჩვენც ხომ ისტორიულ გეოგრაფიულ ქვეყანას აქ არსებული ძეგლების ნიჟადავზე აღვადგენთ. თავის ისტორიულ სურათებს ლეონტიც ხომ ამ ძეგლთა საფუძველზე თხზავდა. მაგრამ განსხვავება აქ მთელი მეცნიერებაა. ჩვენ მიერ დადგენილი ძეგლები მეცნიერების კრიტიკის ქურაში გამოვლილი ფაქტებია, ჩვენ მიერი ისტორიული კონსტრუქციები რთულ სამეცნიერო დისციპლინათა მოხმობა-მოხმარებას გულისხმობს.

ძნელია შეეკვება, რომ ლეონტი იცნობდა იმ ისტორიულ-გეოგრაფიულ პუნქტებს, მათ დიდ უმეტესობას ნაინც, მას რომ აქვს დასახელებული, მაგრამ საიდან იცოდა ლეონტიმ, რომ ამა თუ იმ პუნქტს ძველად სხვა სახელი ეწოდებოდა, ხოლო მის დროს

სხვა? რომ ეგრისს „აწ მას ადგილსა ჰქვან ბედია“ (5), ჰერეთი-
ხორანთა (5), გაჩიანი—სანადირო ქალაქი (9), ბოსტანქალაქი —
რუსთავი, ბერ — ჩელეთი (9), ქართლი — არმაზი (8), ციხე ორბი-
სა — სამშვილდე, მტუერის ციხე — ხუნანი (8), ქაჯთა
ქალაქი — ჰური, ზენა სოფელი — შიდა ქართლი (10); რატომ
არის, რომ ლეონტი ზოგიერთ საგეოგრაფიო პუნქტს, ამა თუ იმ
მამამთავრის მიერ აშენებულს, მეორე სახელით არ იხსენიებს, მა-
გალითად, მცხეთა, უფლისციხე, კასპი, ოძრკე, თუხარისი (9). არაა
სავალდებულო დაუშვათ, რომ ლეონტი იგონებდა არარსებულ
(მეორე) სახელებს. საფიქრებელია, რომ ლეონტის დროს ცოცხა-
ლი იყო ტრადიცია — გადმოცემა, რომ ამა თუ იმ პუნქტს ძველად
სხვა (ასეთი და ასეთი) სახელი ეწოდებოდა.

ისეთი განცხადება, რომ ლეონტი ამა თუ იმ ქვეყნის სახელით
ეპონიმებს თხზავდა და ამ მამამთავრებს ამ ქვეყნის სახელისავე
პუნქტს (ქალაქს) აშენებინებდა, საკითხს მხოლოდ ზედაპირულად
„წყვეტს“. უფრო კი — თავიდან იცილებს. არაა, რა თქმა უნდა,
საკმაო რომ ვთქვათ: იყო ეგრისი (სი) ქვეყანა და შექმნა (მოიგო-
ნა) ლეონტი ეგროსი (ეპონიმი) და ააშენებინა ქალაქი ეგრისი
(და „აწ მას ადგილსა ჰქვან ბედია“). საქმე სწორედ ისაა, რომ კრი-
ტიკულად განვიხილოთ რა შეთხზა და რა არა ლეონტიმ, რა რეა-
ლურ-ისტორიული (ისტორიულ-გეოგრაფიული) საფუძველი ჰქონ-
და ლეონტის ასეთი შემოქმედებისათვის.

ჩვენ, სამწუხაროდ, ლეონტის ასეთი კრიტიკისათვის მასალები
არ მოგვიპოვებია (ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული შეს-
წავლა გვიან დაიწყო), მაგრამ ის მცირე, რაც გავაჩინია, დამაფიქ-
რებელია. მაგალითად ჩვენ არ გვაქვს საბუთი უარვეყოთ ეგრიპუნქ-
ტის (ქალაქის, გორის) არსებობა სწორედ იმ მხარეში, სადაც ლე-
ონტი უთითებს. ამის მოწმობა არის ეგრისწყალი და ინგირი. ის-
ტორიულ-გეოგრაფიულად აქ სადაც საძიებელია პუნქტი ეგრი
(გორა. თემი, „ქალაქი“), რომლის სახელითაც ეს წყალი აღნიშნუ-
ლა (მდრ. ბახვისწყალი, აჭარისწყალი, ხანისწყალი, ცხენისწყალი
და სხვა).

მაშასადამე, საფუძვლიანი ხდება ფიქრი, რომ არსებობდა
(ლეონტის დროსაც) გადმოცემა, რომ იმ დიდი მნიშვნელობის „ად-
გილას“, რომელსაც „აწ ჰქვან ბედია“ (აქ ხომ ამ დროს ბედის
დიდი მშენებლობა დამთავრებული იყო) თავდაპირველად ეგრი
ეწოდებოდა და რომ ეს „გორა“ იყო ის „ცენტრი“, საიდანაც ამ

პუნქტის, თემის სახელი, ქვეყნის (ე.გ.რი) სახელად იქცა (და ამის შესახებ მოსაზრებას ჩვენ სხვაგანაც გამოვთქვამთ).

ასე რომ ლეონტის, თუ მისი წყაროს „შენამოქმედი“ აქ ისა რჩება, რომ მოგონებულთა ეპონიმი (მაგრამ ეპონიმი პუნქტის და არა ქვეყნის), რომ ქვეყანას სახელი მართლაც ამ პუნქტისაგან მიუღია, ხოლო პუნქტის სახელის წარმოშობა სულ სხვა დამოუკიდებელი საკითხია... მოკლედ, ეგრი გორა და ეგრი ქვეყანა რეალურ ისტორიული ფაქტებია და ლეონტის, თუ მისი წყაროს „შემოქმედების“ შედეგი მხოლოდ ეგრი სია. ესევე მოვლენა ირკვევა „ქართლის“ მიმართაც.

თუ ეგრი, ლეონტის დროის „ეგრი“ სავარაუდოა, „ქართლი“ — გორის, პუნქტის რეალურად არსებობა უფრო ადვილდამტკიცებელი ჩანს. ისტორიულ-გეოგრაფიულ მოსაზრებათა გარდა, ჩვენ აქ ძველი წერილობითი წყაროც მოგვეპოვება. ქართლი როგორც საგეოგრაფიო პუნქტი არა მართლ ლეონტის (და ჯუანშერის) აქვს აღნიშნული, არამედ დადასტურებულია ყოვლად აუთენტურ დოკუმენტებში (ისევე როგორც ლეონტისეული არმაზიც), ქართლის ხევს იცნობს ვახუშტიც, ხოლო „ქართლის ყელი“ ახლაც ცოცხალი გეოგრაფიული პუნქტია იმავე რაიონში. ასე რომ ლეონტის ცნობა იმის შესახებ, რომ არმაზის თავდაპირველი სახელი ქართლი იყო — ყოვლად სარწმუნოა, ისიც სარწმუნოა ხდება, რომ ქალაქსაც (არმაზს) პირველად „ქართლი“ ეწოდებოდა.

ლეონტის ჩვენებათა გარდა საამისო მოწმობანი ჩვენ სხვა რიგაც მოგვეპოვება (მეგრულ-სვანური ქართლი თბილისის სახელად, ქართლის მამასახლისი, ქართლის პიტიახში, ქართლისა მთავარეპისკოპოსი, ქართლის კათალიკოსი).

ასე რომ საეჭვო არ ჩანს ლეონტის ცნობა, რომ არმაზ ქალაქს (და ჩვენ ვიტყვით კიდევ მეტს: მცხეთა ქალაქს მისი დიდ ქალაქობის დროს) ქართლი ეწოდებოდა ისევე, როგორც ქართლი ეწოდებოდა პუნქტს, გორას, საიდანაც ეს სახელი ქალაქზე გავრცელდა (ამაზე სხვაგან).

ასე რომ, აქ ლეონტიმ (თუ მისმა წყარომ) პუნქტი და ქალაქი არ შეეთხზა, არამედ ესენი რეალურად არსებობდნენ და ლეონტიმ მხოლოდ ამ რეალურად არსებული პუნქტის ეპონიმი შეეთხზა.

ასე შეგვეძლო ჩვენ გვემსჯელა კიდევ ერთი ორსახელიანი პუნქტის ბოსტან-ქალაქ რუსთავის შესახებ.

ასე რომ, ლეონტის ამ რიგის მსჯელობანი სანდოობის იერს იღებენ, ე. ი. რომ მის (თუ მისი წყაროს) დროს ჯერ კიდევ ცოც-

ხალი იყო გადმოცემანი ამა თუ იმ პუნქტის ორი სახელის (ძველის და ახლის) არსებობის შესახებ (ცალკე საკითხია ამ სახელების წარმოშობა, დრო და ვითარება).

მით უფრო სანდო ჩანან ის ისტორიულ-გეოგრაფიული ადგილები, ლეონტი რომ აგრე ნიშანდობლივ ასახელებს თავის ისტორიულ მოთხრობაში. ყველა ეს ადგილი ნანგრევებისა, თუ ცოცხალი პუნქტების სახით დღესაც არსებობს და, რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, ყველა ისინი (რამდენადაც ჩვენ ისინი ისტორიულ-გეოგრაფიულად შესწავლილი გვაქვს) ეთანხმებიან ჩვენს ცოდნას იმ ძველი დროის შესახებ.

ასე რომ, ბოლოს და ბოლოს, ჩვენ წინ შემდეგი სურათი გვეხატება: ლეონტის (თუ მისი წყაროს) დროს, როცა ქვეყანამ თავისი განვითარების გარკვეული ეპოქა გაიარა და ახალი ცხოვრების შენებას ენერგიულად შეუდგა, გაჩნდა საჭიროება შესაფერისი წერილობითი ისტორიის დაწერისა.

განათლებული (თავისი დროისათვის) ისტორიკოსის წინაშე მრავალმხრივი მასალა იყო; ბიბლია (სავალდებულო ნორმა), დიდი ქრისტიანული მწერლობა, უცხოური ისტორიოგრაფია (სპარსული, სომხური, სირიული, ბერძნული), ქართული საისტორიო მწერლობა და ისტორიული ზეპირსიტყვაობა. ლეონტიმ თავისი დროის კვალობაზე ნიჭიერად იგაბრთვა თავი მასალას და ქართული ისტორიული გეოგრაფიის მონაცემების საფუძველზე თავისი დროის ისტორიოგრაფიის შესახებ მეცნიერულად გაშალა „ქართულთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“ ცხოვრება (მ. — 2, 4. ფურც. 59—62).

4. ჩემი აზრი ასეთია: პუნქტები (ქართლი, სამშვილდე, რაჭა, თაკვერი, სიონი, ხორნაბუჯი, პანკისი და სხვ.) — ციხე-ქალაქები. ამ პუნქტებში ისხდნენ სამხედრო — ადმინისტრაციული მოხელენი — ერისთავები. ტერიტორიას (მოსახლეობით), რომელზედაც ამ ერისთავის ხელი ვრცელდებოდა, ბუნებრივია შერქმეოდა ამ ცენტრალური პუნქტის სახელი. ლეონტი მროველის მოსაზრება, რომ ბედიას უნდა ეგროსი რქმეოდა, ხორნაბუჯს პერეთი და სხვა, ამავე პრინციპიდან გაჟოდის და არც უარსაყოფია პრინციპულად. რა თქმა უნდა, ამა თუ იმ კერძო შემთხვევაში ის შეიძლება მცდარი იყოს. მაინც და მაინც ქვეყნის სახელწოდება მისი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრის მიხედვით ჩვეულებრივია ძველს ქვეყანაში, თუ საშუალო საუკუნეებში.

სიონის ერისთავი Сионская земля-Сиони;

რაჭის ერისთავი — Раца (ნიკორწმინდა) — რაჭა — ქვეყანა
*თაკვერის ერისთავი;

პანკისის ერისთავი — პანკისი, პანკისი ქვეყანა;

ქართლის ერისთავი — ქართლი;

ციხე — პოლიტიკური ხელისუფლების ნიშანი;

ციხე — ადმინისტრაციულ ხელისუფალთა ხელში (ერისთავე-
ბი);

ციხე — „თავადობის“ ნიშანი;

ციხე — ქვეყნის დაპყრობის ნიშანი (Белокур. 482);

ციხისთავები, მინბაშები — „ორშაბათობით აშენდა ციხე ქა-
ლაქი კლდეზედა, გარს გალავანი არტყია, ცა ახურიცა თავზედა“
(3, 13. ფურც. 12, 13).

5. თუ სწორია დებულება, რომ ერისთავი თავდაპირველად მცირე სამხედრო-ადმინისტრაციულ მოხელეს ეწოდებოდა და შემდეგ ხდება მისი გამსხვილება, მაშინ ერისთავის პიტიანშთან გაიგივება შეუძლებელია.

შეიძლება „შვიდთა მთეულთა პატრონი“ აბულასან შვიდი საერისთავოს გამაერთიანებელია. მაინც და მაინც, თუ აბულასანი იმიერ და ამიერ არაგვის ფლობს, მის ხელთ ორი ერისთავი უეჭველია: ჯერ კიდევ გიორგი ბრწყინვალეს დროს აქ ორი ერისთავი (თუ მეტი არა) უეჭველია.

საინტერესო მაგალითია რაჭის ერისთავი: თავდაპირველად ის უეჭველია უფრო მცირე ერთეულის გამგე იყო: ზემო რაჭა (თუ სხვაც არა) მის ხელთ არ იყო: ის ნახევრად სვანური იყო და არც „რაჭაში“ შემოდის. ასევე არ შემოდის რაჭაში თაკვერი. ასე რომ რაჭაში შედიოდა მხოლოდ „ქვემო რაჭა“. ისე როგორც ქვეყანა თაკვერს, თავისი სახელი ციხე თაკვერისაგან ჰქონდა მიღებული, სადაც ამ მხარის ადმინისტრაციული ცენტრი შეიქმნა (ან უკეთ, საიდანაც რომელიღაც სახლმა თავისი უფლებები გარშემო მიდამოზე გაავრცელა და ამით თავისი ადგილსამყოფელი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ცენტრად აქცია); ასევე საფიქრებელია, რაჭა ეწოდებოდა იმ ცენტრს, საიდანაც ასეთივე ხელისუფლება გარშემო ქვეყანაზე ვრცელდებოდა (მეტად დამახასიათებელია, რომ XVII ს-ში რუს ელჩებს შემოუწინაზეთ ცნობა, რომ მათ დროს რაჭა ეწოდებოდა სრულიად გარკვეულ პუნქტს რაჭაში). ასევე შეიძლება ვიფიქროთ ქართლის ერისთავზედაც-„ქართლიც“ ხომ სრულიად გარკვეული გეოგრაფიული პუნქტია.

სხვა არა იყოს, რა, შეუძლებელია ქართლის ერისთავი იმთავითვე მთელი ქართლის სამხედრო-ადმინისტრაციული მმართველი ეოფილიყო. ამ არ ამართლებს ნაგვიანვეი მსალებიც კი: ქართლის ერისთავს ხელი ამ ნაგვიანვე დროსაც კი არ მოუწვდება მთელ ქართლზე. ლეონტის კონცეფცია ამ მხრით ნაგვიანვეია. მეტად საინტერესოა და უგულებელსაყოფი არ ჩანს ლეონტის კონცეფცია ქვეყნის ცენტრების სახელებიდან თვით ქვეყნის სახელის წარმოებისა (3, 13. ფურც. 103).

6. ქვეყანათა სახელების წარმოშობისათვის ვახუშტი ხშირად მსჯელობს (გვ. 55, 120, 121 და სხვა და სხვა). მის ეტიმოლოგიების ყურადღებას იქცევს ამა თუ იმ ქვეყნის სახელის წარმოშობის თეორია მისი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრის სახელიდან (მ—2, 5. ფურც. 67).

7. ვახუშტი, აღწერა, 41

„ხოლო ამ თრიალეთის საშუალსა დის მდინარე ქცია, წოდებულნი ანუ დაბის გამო, ანუ ვინათგან აქცევს ზიდთა, რადენცა მტკიცე ქვითკირისა იყოს, მის გამო იწოდა“.

მდინარეს სახელს აძლევს დაბა (პუნქტი), ან როგორც ჩვეულებრივ მდინარის სახელი იგივეა, რაც დაბის (პუნქტის).

ვახუშტი, აღწერა, 46

(კლდეკარს) „ქვეით ერთვის ალგეთს საყავრის — ქვეი ჩრდილოდამ. ამას ქვეით ერთვის ალგეთს მჟავის — ქვეი, გამოსდიან კლდე-კარს. ამათ უწოდებენ კლდე-კარის სოფლებად“. ეს „ქვეები“ გამოსდიან კლდეკარს, ერთვიან ალგეთს და იგულისხმება კი, რომ ისინი „კლდეკარის სოფლები“ არიან. საქმე ისაა, რომ ამ ქვეებშია სოფლები საყავრე და მჟავისი. ასე რომ ქვეს და სოფელს ერთი სახელით აღნიშნავენ.

ვახუშტი, აღწერა, 56

„ხოლო დასავლეთით კავთის-ქვეისა დის მდინარე თქმისა, გამოსდის ქვარებსა და თორის საშუალოს მთასა, და დედა-

ციხემდინ დის აღმოსავლით, მერმე დის ჩრდილოთკენ და შიერთვის მტკვარს სამკრიდამ...

თე ძ მ ი ს „დასავლით არს ქევი ხოვლესი“.

„მდინარე თეძმისა“ (ანალოგიით „მდინარე — ამა თუ იმ — კეობისა“), მოწმობს, რომ თე ძ ა მ ი ქევეყნის სახელია და სახელია კონკრეტული ქვეყნის, მაშინ როცა კეობაც ქვეყნის სახელია, მაგრამ არა კონკრეტული, არამედ ზოგადი, რომელსაც დაკონკრეტებისათვის სჭირდება დამატებით მიჩემებითი სახელი; ასევეა ქევიც: ის გარკვეული სახის ტერიტორიის ზოგადი სახელია (ტერიტორიის, რომელსაც შუაში გაუდის მდინარე). მიჩემებული სახელით ესა თუ ის კევი კონკრეტული ხდება. ეს მიჩემებული სახელი ჩვეულებრივ ამა თუ იმ პუნქტის სახელია, რომელიც სულ სხვა გზით, დამოუკიდებლად წარმოიშვის (მოსახლეობის ერთეული, თუ რაიმე სხვა ნიშანი — მცენარე, წარმოების იარაღი და სხვ.).

ასე რომ, ზოვლე (ხოვლევი) პუნქტია, მოსახლეობის ერთეულის სახელია (-ხულ—ევი), კევი ხოვლესი (იგივე ქვეყანა ხოვლესი) მთელი მხარეა გარკვეული ნიშნით (რომელიც რაზმითის მთას გამოსდის და რომელსაც შუაში ხეცხელა ჩამოუდის).

ვახუშტი, აღწერა, 64

ვახუშტის გაგებით კსანი მდინარის სახელია (აქვე 63), ხოლო კსნის ქევი კი ქვეყანას აღნიშნავს ისევე ვთქვათ, როგორც ქვეყანა ბაზალეთი. კსნის ქევი კი არის ქვეყანა, მაგრამ კსანი იმთავითვე, რა თქმა უნდა, მდინარის სახელი არ ყოფილა, როგორც არ ყოფილა მდინარის სახელი ალგეთი და სხვ. კსანი ჯერ პუნქტის, შემდეგ ქევის (ქვეყნის, ტერიტორიის) სახელი უნდა ყოფილიყო. შემდეგ კსნის ქევისაგან კსანი სახელად შეერქვა კსნის ქევის წყალსაც (როგორც ალგეთის ქევის წყალს ალგეთი).

და მართლაც ვახუშტი კსნის ქევის აღწერაში (გვ. 68) მოიხსენიებს „მდინარე კსნისა“-ს, ე. ი. კსანი აქ უკვე ქვეყნის (ქევის) სახელია. ასე რომ თანაბარს უფლებით (ბუნებრივობით), კსანი ეწოდება ქვეყანასაც და მდინარესაც (ამ ქვეყნის მდინარეს) ოღონდ წარმოშობით კსანი თავდაპირველად პუნქტის (მოსახლეობის) სახელი უნდა ყოფილიყო (წიგნი 8, ფურც. 17, 34, 56, 72).

„აფრიდონ ეუფლა ყოველსა ქუეყანასა სპარსთასა: ხოლო რომელთაჲ ქუეყანათა შეგზავნა ე რ ი ს თ ა ვ ნ ი, ქ ე ლ ა დ ნ ი მ ი ს ნ ი, და რომელიმე ქუეყანა მოხარკე ეყო“. და მოთხრობილია როგორ წარმოგზავნა ერისთავი არდამ, რომელმაც „შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და ციხენი ქართლისანი. და მოსრა ყოველი რაოდენი ხაზარი პოვა ქართლსა შინა“. შემდეგ კი ამ ერისთავმა „მოზლუდა მცხეთა ქალაქი ქვთყირითა“.

ე. ი. ლეონტი გვეუბნება, რომ აფრიდონმა ქართლი დაიპყრო, ამის ნიშანი იყო ე რ ი ს თ ა ვ ნ ი, ზოგი სხვა ქუეყანა კი მას „მოხარკე ეყო“. ე. ი. დაპყრობაა ციხეების დაქვრავ უცხოელი ერისთავის მიერ. სხვაა, კიდევ, მოხარკეობა.

ასეთივე პოლიტიკური წარმოდგენა არის აქვე გვ. 151.

სპარსთა მეფე ქაიხოსრო თარგამოსიანებზე წამოვიდა „ვერ წინააღუდგეს მას სომეხნი და ქართველნი... მოვლო ყოველი სომხითი და ქართლი მოტყუენა ყოველივე, იავარყვნა ყოველნი ციხენი და ქალაქნი, და დაუტევენა ე რ ი ს თ ა ვ ნ ი“...

შემდეგ „უცალო იქმნა ქაიხოსრო მეფე, და იწყო ბრძოლად თურქთა, ... და პოვეს ეამი სომეხთა და ქართველთა, განუდგეს სპარსთა და მოსრნეს ე რ ი ს თ ა ვ ნ ი სპარსთანი, და განთავისუფლდეს“ (მ—2, 3. ფურც. 161).

ანაკოფიიდან „წარმოვიდა არჩილ და დაემკვდრა ეგრისს ვიდრე შორაპნადმდე. და განაგნა ყოველნი ციხენი და ქალაქნი, და აღაშენა ციხე საზღუარსა ზედა გურაოსთა და საბერძნეთისასა“...

რომ ქვეყანაში მეფობა განახორციელოს მეფემ „განაგნა ყოველნი ციხენი და ქალაქნი“. ეს ციხენი და ქალაქნი ქვეყნის „ცენტრები“, საიდანაც ამ ქვეყნების მმართველობა ხორციელდება; თითოეულ ციხეს, თითოეულ ქალაქს ახლავს ქვეყანა (მ—2, 7. ფურც. 13).

„მასვე ეამსა (ე. ი. არჩილის მეფობაში) პიტიახშნი ვინმე არა შეეშუნეს კლარჯეთს, სხუად წარვიდეს ნახევარნი მათგანნი, და

შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ერქვა კალმახი, და აღაშენეს ციხედ“.

აქ ისეთივე მოვლენა აღნიშნული, როგორც „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ადაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე“ (მატიანე ქართლისა, 258₁კ), ოღონდ ეს არის, რომ აქ ნაგულისხმევი ის, რაც მატიანეს ავტორს გარკვევით აქვს ნათქვამი.

კლარჯეთიდან გამოძევებული პიტიახშნი არც მარტონი არიან ნაგულისხმევი და არც ეს ციხე კალმახი, რომელიც მათ აღაშენეს, იყო უდაბურ, უკაცრიელ ქვეყანაში. იგულისხმება, რომ პატიახშის სახლის შვილებს რაღაც „ერი“ ახლავს ისევე როგორც, საფიქრებელია, ბღვამ ლიპარიტს ახლდა „ერი“ არგვეთიდან: თუ ეს არა, მას რით უნდა შეეპყრა ქუეყანანი თრიალეთისანი? და როგორც ლიპარიტმა თრიალეთის ქვეყნების შესამაგრებლად, დასაუფლებლად ადაგო ციხე კლდეკართა, ასევე პატიახშის სახლის წევრებმა კალმახის ციხე ააშენეს ტაოს ქვეყნის შესაპყრობად, დასაუფლებლად... ამრიგად ბედის მაძიებელი „მთავრები“ თავიანთი ერთი შეიპყრობენ ქვეყნებს, ააგებენ ციხეებს, რომლებშიც ჩამსხდარი ბატონობენ ამ ციხეების შემავალ ქვეყნებზე... (მ—2, 7. ფურც. 11).

11. ქცა I, მატიანე ქართლისა, 263

X საუკუნის დასაწყისი. ჟუსუფ აბუ-საჯის ძე კახეთს შეესია, უჯარმა აილო (ციხე) შემდეგ ბოჭორმა აილო (ციხე), შემდეგ ქართლში შემოვიდა. „და ვიდრე იგი შემოვიდოდა მოარღვენეს ზღუდენი უფლისციხისანი, რომელ არა დაიბჭირონ“. შემდეგ სამცხე და ჯავახეთი მოაოხრა და „მოადგა ციხესა თმოგვისასა“, ვერ აილო, „აიყარა მუნით, მოვიდა ყუელს, მოადგა გარე და უწყო ბრძოლად“.

ასე საციხო ქვეყნებად იყო დაყოფილი კახეთი (უჯარმა, ბოჭორმა). ქართლი (უფლისციხე), სამცხე, ჯავახეთი (თმოგვი და ყუელი).

ქვეყანაში რა თქმა უნდა სხვა ციხეებიც ბევრი იყო, მაგრამ, როგორც ჩანს, უმთავრესი ციხეები, საიდანაც ქვეყნის გამაგრება სიმტკიცე იგულისხმებოდა, ე. ი. სადაც პოლიტიკური ცენტრი ივარაუდებოდა, ესენი იყვნენ.

საინტერესოა, რომ აბუ-საჯის ძემ უჯარმას ზღუდევები მოარღვია, ხოლო ბოჭორმა „ციხედვე დაიჭირა“. ამ ცენტრალურ-

რი ციხეების დაქვეით მტერი მთელ ქვეყანაში პოლიტიკურ ბატონობას უზრუნველად რაცხდა (მ—2, 7. ფურც. 26).

12. ქცა I, მათიანე ქართლისა, 267—268

ავტორს ცოცხალი ისტორიული სურათი აქვს დაცული ციხეთა მნიშვნელობის შესახებ კახეთში.

X საუკუნეა. კახეთში კვრივე ქორეპისკოპოსობს. გარდაბნელი აზნაურნი განდგეს და გიორგი აფხაზთა მეფეს უხმეს.

გიორგი კახეთს ჩავიდა, მოარბია. კვრივე ხელთ იგდო და ქვეყნის დაპყრობა ფანიზრახა. კვრივეს დედაწული გარდაიხვეწეს.

აფხაზთა მეფეს მოერთო შურტა, ძმა კვირიკესი „და მოუტანათანა ციხე მისი უჭარმო; და ეუფლნეს სხუათაცა ციხეთა კახეთისათა თუნიერ სანთა ციხეთა: ნახქვეანისა, ბოქორმისა და ლოწობანთა.

ლოწობანნი ჰქონდეს ივანე არშის ძესა, და გამაგრდა შიგან, გაწირა პატრონი. აუგეს შურის-ციხე და დააყენეს შიგან ლაშქარი. და ციხე მარანისა ჰქონდა მაშინ ხაზუასა, არშის ძესავე, ძმასა ივანესსა; ლამოდა მსგავსად ძმისა თვისისა მკლავითა დაჭირვასა“. არაფერი გამოუვიდა. ციხე აიღო გიორგის ლაშქარმა, ხოლო ციხისთავი აფხაზთა მეფემან „წარსცა პყრობილად ჟიქეთს. ციხე ნახქვეანისა ჰქონდა ფაღლას, ძესა კვრიკესსა. იგიცა გამაგრდა შიგან“.

კვრივემ საქმე წაგებულად ჩათვალა და „დაულოცა კახეთი გიორგი მეფესა“ იმ პირობით, რომ ნახქვეანის ციხეს ახლავე გადასცემდა აფხაზთა მეფეს. შვილს — დავითს მძევლად მისცემდა, ხოლო თვითონ ბოქორმის ციხეში შევიდოდა და გარკვეულ დრომდის იქ თავისუფლად იქნებოდა, რომ საბოლოოდ წასასვლელად მომზადებულიყო.

და როცა ამ პირობის თანახმად კვრივე ბოქორმის ციხეში იყო, ქართლელი აზნაურები შეეზრახნენ მას, კახნიც მოერთნენ „დაუწყეს ბრძოლად ციხეთა, და მცირედთა დღეთა წარიხუნეს ციხენი ყოველნი; დაარღვენეს შურის-ციხე და ლოწობანთა, და კუალად ეუფლა კვრივე მამულსა თვისსა“.

ამრიგად, ქვეყნის დასაპყრობად აუცილებელია მისი ციხეების დაპყრობა. ვინც ციხეებსა ფლობს, ისაა ქვეყნის პატრონი (ეს კარგადაა გამოთქმული ალექსან-

დრე კახთა მეფის საუბარში რუს ელჩებთან: კახთა მეფე თავის ქვეყანას დამოუკიდებლად და თავის თავს კელმწიფედ სცნობს, ხოლო სიმონ მეფეს ყიზილბაშთა მიერ დაპყრობილად და ამის ნიშანი ისაა, რომ ოსმალებს და ყიზილბაშებს კახეთში ციხე არ უპყრიათ, ხოლო ქართლის ციხეები კი მათ ხელშია) მთელი ქვეყანა აღმინისტრაციულ ერთეულებად, საცოხისთავო ოლქებად არის დაყოფილი (სადაც მაქვს გურჯისტანის დავთრის ცნობებით მოცემული სურათი... პეტრეს ციხის შესახებ გვიან ფეოდალურ ხანაში)...

ესაა საცოხისთავო ქვეყნები (მ—2, 7, ფურც. 14).

13. ქცა I, მატიაზე ქართლისა, 2685

ეს აზნაურნი, ციხისუფალნი კაცნი, კახეთშიაც იმ ბუნებისანი არიან, როგორც ქართველნი აზნაურნი.

აფხაზთა მეფის გიორგის და კვრიკე ქორეპისკოპოსს მტრობა აქვთ „გადგეს აზნაურნი გარდაბანელნი, იწყეს ზრახვად გიორგი მეფისა. გამოილაშქრა გიორგი მეფემან. ჩავიდა კახეთად, მოსწუა და ასწყვდა, და წარვიდა თჳსადვე ქუეყანად“.

მალე გიორგიმ კვლავ კახეთს სალაშქროდ „აწვა ყოველი ლაშქარი“. კვრიკე თვით ეახლა გიორგის ვითომ მორჩილებით. მეფემ ის შეიპყრო და თვით კახეთს წავიდა კვრიკეს ცოლშვილის „ასაკრებად“. მაგრამ ქართველთა აზნაურთა ადრევე გააფრთხილეს და კვრიკეს ცოლშვილი „გარდაეხვეწნეს“.

კახეთის ქორეპისკოპოსს დალატობენ, აზნაურნი ქართველნი აფხაზთა მეფეს უდგანან კრიქაში... მაგრამ არც ციხისუფალნი კაცნი დგანან პატრონთა ერთგულებაზე. „მოერთო შურტა, ძმა კვრიკე ქორეპისკოპოსისა, გიორგი მეფესა და მოუტანა თანა ციხე მისი უჭარმო; და ეუფლნეს სხუათაცა ციხეთა კახეთისათა თჳნიერ საშთა ციხეთა: ნაჭქევანისა, ბოქორმისა და ლოწობანთა“.

ლოწობანთა ციხე ფაღლა ქორეპისკოპოსის აგებულ იყო; მამ სამეფო ციხე იყო, „ლოწობანნი ჰქონდეს ივანე არშის ძესა და გამაგრდა შიგან, გაწირა პატრონი“. რას ნიშნავს „გაწირა პატრონი“? იმას ნიშნავს, რომ ციხე უნდა ჩაებარებინა აფხაზთა მეფისათვის რაკი კვრიკე ქორეპისკოპოსო (მისი პატრონი) დანებდა გიორგი მეფეს.

ასე მოიჭყა ამ ციხისთავის ძმაც ხახუა არშისძეც, რომელსაც „მაშინ“ ჰქონდა მარანის ციხე. ნახჭევნის ციხე „ჰქონდა ფადლას, ძესა კვრიკესსა. იგიცა გამაგრდა შიგან...“.

ამ ტექსტიდან ისეა საფიქრებელი, რომ კახეთის ციხეები ქორეპისკოპოსის ციხეებად ითვლება. განაგებენ ამ ციხეებს ქორეპისკოპოსის ძმა, შვილი და სხვა აზნაურები... ამ ციხისთავებს ჰყავთ ციხოვანნი. ზოგი ციხისთავი მტრის მხარეზე გადადის (შურტა), ზოგი გასწირავს პატრონს, ე. ი. არ ასრულებს პატრონის ბრძანებას... მაინც და მაინც ისა ჩანს თითქო, რომ ეს ციხეები კახეთში სამეფოდ ითვლებიან, რომ ამ ციხისუფალნი კაცნი კახთა ქორეპისკოპოსის ყმები არიან და მის ბრძანებას უნდა მორჩილებდნენ. ეს სულ სხვა ამბავია, რომ ასე არ მოქმედებენ ეს ციხისუფალნი კაცნი: პატრონს გასწირავენ, ან მტერს მიუღებიათ...

საფიქრებელია, ქართლის აზნაურებს, ციხისუფალ მთავრებს ასეთივე ხვედრი ელოდათ, თუ აფხაზთა მეფე ქართლში ფეხს საბოლოოდ მოიკიდებდა: ამ მთავრების ციხეები მეფის ხელისანი შეიჭნებოდნენ, ხოლო მთავრები ხევიისუფალ-ციხისთავებად იქცეოდნენ... ე. ი. მთავრისაგან ის მოხელედ, ციხისთავად, ან უკეთეს შემთხვევაში ერისთავად (დიდებულ-წარჩინებულად) იქცეოდა; რა თქმა უნდა, ციხისუფალნი კაცნი დიდხანს მაგრობდნენ, დიდხანს იბრძოდნენ, სანამ ბაგრატ III და დავით აღმაშენებელმა მძიმე დარტყმა არ აგემეს მათ... მაგრამ დამოუკიდებლად იმისგან, თუ რა პოლიტიკური ვითარება იქნებოდა, ქვეი თუ ქვეები თავისი ციხით და ქალაქით ცალკე ქვეყანას, ცალკე საგაშგეო ერთეულს შეადგენდა მთავრის, დიდებული აზნაურის, მთავარ — ერისთავის, თუ თავადის ხელში, ეს იყო ცოცხალი ქვეყანა სამთავრო, საქვეისუფლო, საციხისთავო, საერისთავო, სათავადო... (მ—2, 7. ფურც. 28—30).

14. ქცა, I, მატთანე ქართლისა, 269ა

კახთა მეფემ წააგო გიორგი მეფესთან ბრძოლაში. კახეთის ციხეები „აფხაზებმა“ დაიჭირეს. კვრიკე ბოჭორმაში იყო და კახეთის დატოვებას აპირებდა. „მაშინ შეეზრახნეს აზნაურნი ქართველნი და მათ თანა კახნი: გოდერძი მგდეური, მამაყანჩაელი, დაჩიკორინთელი, დაჩიდაივანესხულოსელი, სარა და გრიგოლ ძმანი ფხუენელი და მათთან ორმოცდაათი აზნაური სხუა, და მიერთნეს კვრიკეს, დაუ-

წყევს ბრძოლად ციხეთა, და მცირეთა დღეთა წარბხუნეს ციხენი ყოველნი; და არღვენეს შურის-ციხე და ლორწობანთა, და კუალად ეუფლა კვრივე მამულსა თვისსა“.

ორი მომენტი აქ განსაკუთრებით საყურადღებო: 1. ეს „აზნაურანი ქართველნი“. ისინი არიან სწორედ ვახუშტის „მთავრები“. ეს აზნაურები სამეფო რაიში კელის მქონებელნი არ არიან „ხევისუფალნი“ შეიძლება იყვნენ. შეიძლება ხევისუფალი იყოს სწორედ ის „მთავარი“, ვახუშტი რომ გულისხმობს... შეიძლება სწორედ ქვეისუფალი იყოს უძველესი ქართული ინსტიტუტი...

ეს აზნაურები, აქ რომ სახელებით ჩამოთვლილნი არიან, ისევე აზნაურებია, როგორც ის ორმოცდაათი სხვა, ოღონდ, ესენი „მთავრები“, ე. ი. ხევში დაწინაურებულებია, სოფლები და მთელი ხეობის „უფლები“ (მაგრამ არა უფალ-მონობის გაგებით არამედ მამულ-შვილობის გაგებით); „ერი“ ჰყავთ, ესაა მთელი ხეობის თავისუფალი მოლაშქრენი, ამ ქვეისუფალის „შვილები“.

ამ მთავარ აზნაურებს გარდა სხვა აზნაურებიც მრავლად არიან. ისინიც დამოუკიდებლად ირჩევენ პოლიტიკურ გეზს. ჩანს, თავისუფალნი არიან ამ არჩევანში, მაგრამ საფიქრებელია, რომ მთავართა გეზი გავლენას ახდენს ამ (უფრო წვრილ) აზნაურთა პოლიტიკურ არჩევანზე. საფიქრებელია, რომ ამ მცირე აზნაურთაც, საკუთარი თავის გარდა ახლავან მოლაშქრენი... ასე რომ შემდეგი სურათი ისახება: ქვეყანა დაყოფილია სამთავრო „კეცებად“. ქვეს „გაბატონებია“ ქვეისუფალი, უძლიერესი საგვარეულო. ხევში ამ მთავართა გარდა სხვა აზნაურებიც სახლობენ და ამ ძლიერი გვარის გავლენას განიცდიან. კიდევ უფრო დამოუკიდებელი არიან ამ „მთავრისაგან“ ერი, თავისუფალი მოლაშქრენი, უეჭველია „მთავრებს“ გლეხებიც ჰყავთ.

ქართლის ეს „მთავრები“ აქ რომ არიან ჩამოთვლილნი, უეჭველია, ციხის პატრონები არიან: მგდ (გუდა?), ყანჩაეთი, კორინთა, სხვლოსი, ფხვენიისი ის ცენტრებია, საიდანაც ეს აზნაურები მთავრობენ, სადაც „უფლისციხეები“ აქვთ, საიდანაც ხევისუფლობენ; ეს ჩამოთვლა შემთხვევითია, უეჭველია ასეთი მთავრები სხვაც ბევრი იყვნენ (ტბელები, ძამელები, ატენელები. ციხედიდელები, საზუერელნი და სხვ...). აი ეს იყო ის ცოცხალი ქვეყნები (კეცები) უძველესი დროიდანვე რომ მოდიოდნენ და რომელნიც სახელმწიფოს წარმოქმნის შემდეგ საერის-

თავოში აღმოჩნდნენ მეტის, თუ ნაკლების რაოდენობით გაერთიანებულნი [რა ნიშნის მიხედვით ხდებოდა ასეთი გაერთიანება? ხომ არ გულისხმობს არსებული კონცეფცია ქართული სახელმწიფოს წარმოშობას მისი დაპყრობის გზით უცხოელის მიერ, რომელსაც თან მოაქვს ეს სახელმწიფოს მშენებლობის პრაქტიკა? აზო ხომ სწორედ ასეთია... ფარნავაზიც ასევე გვიანი შენათხზია... თუმცა ის აზოს მიერ შექმნილ სახელმწიფოს ეუფლება, რეფორმატორობს მხოლოდ და არა სახელმწიფოს ქმნის... ხომ არ არის მთელი ეს კონცეფცია დასაყირავებელი და აშენება ქართლის (ისევე როგორც ყველა სხვა) სახელმწიფოსი, ქვეყნის (ქვეის) განვითარების პრინციპზე ასაგები? მაინც და მაინც ყველაფერი ის, რაც არ ეთანხმება „ქვეყნის“ განვითარების პრინციპს, რაც ეწინააღმდეგება ამ პრინციპს, უარსაყოფია. იმისათვის, რომ ფარნავაზის სახელმწიფო მშენებლობა რეალურად წარმოვიდგინოთ, უნდა აუცილებლად დავუშვათ, რომ ქართლი, როგორც ქვეყანა, ორგანიზებული იყო, რომ ეს ქვეები თავისი ქვეისუფლებით უკვე უნდა არსებულიყვნენ, ისე რომ სახელმწიფო ჯერ კიდევ არ არსებულებოდა. აი, ვთქვათ, ისევე როგორც სვანეთის ქვეი, რომელიც ასევე მრავალ ხეობათა კავშირს წარმოადგენდა... ასე რომ „ქვეყნის“ განვითარების თვალსაზრისით ერთხელ კიდევ ზელშესახები ხდება სახელმწიფოს შემოტანის თეორიის უსაფუძვლობა...]. იმისათვის, რომ ქართლის სახელმწიფო შექმნილიყო, საჭირო და აუცილებელი იყო, რომ ქართლის ქვეები (მისი ქვეისუფლებით) წინასწარ არსებულყვნენ. ეს ქვეები უნდა მოწიფულიყვნენ იმისათვის, რომ სახელმწიფო წყობილება ეგუებინათ. ასეთ პირობებში შეიძლება წარმატება ჰქონოდა ერთი რომელიმე ქვეთაგანის, დაწინაურებული ქვეის სოციალურად უფრო განვითარებული ქვეის ცდებს ხეების გაერთიანებისას, დამორჩილებისას და სახელმწიფო ინსტიტუტების შექმნისას (ერისთავები)...

2. მეორე გარემოება, რაც მოტანილი ადგილიდან ყურადღებას იქცევს — ესაა ციხის საკითხი. ციხეა ქვეყნის პოლიტიკური ბედის გადაწყვეტი და ეს იმიტომ, რომ სწორედ ეს ციხეა ქვეყნის სოციალური განვითარების შედეგი.

ვინც ციხეს ფლობს ის ფლობს ხევსაც (ქვეყანასაც). მაგრამ განსხვავებით ძველი დროისაგან, ახლა „ციხეს“ ხალხი კი აღარ ფლობს, არამედ ქვეისუფალი, „მთავარი“. ფრიად დამაბასიათებელი გარემოება შეინიშნება: ყველა ეს მთავრები სადაურობით აღიწიშნებიან,

ხოლო ეს სადაურობა იმ მთავარ პუნქტს უკავშირდება, საიდანაც ამ ხევის მმართველობა ხორციელდება, სადაც ხევისუფლები სხედან, სადაც მათ ციხე აქვთ და ასეა იმიტომ, რომ ეს ციხე, ეს პუნქტი არის ახლა ყოვლის განმსაზღვრელი (ფაენელი, თორელი, ტბელი, ფხვენელი, კორინთელი, სურამელი, სხვილოსელი, ჩორჩანელი, კალმახელი და სხვა ათასი). ასეთი სახელები მხოლოდ იმას კი არ ნიშნავენ ახლა, რომ პირები ამ პუნქტებიდან არიან, არამედ იმას, უპირველეს ყოვლისა, რომ ეს პირები ამ პუნქტების მთავრები არიან, ამ პუნქტებში მდებარე ციხეების პატრონები არიან, ამ პუნქტების შემავალი ქვეების ქვეისუფალნი არიან, ამ საციხისთავო ქვეყნების მმართველები არიან...

გაიხსენე „აზნაურნი ციხოვანნი და უციხონი“. ამ „აზნაურნი ქართველნი“-ში ტბელნი არაა იმიტომ, რომ ისინი გიორგი მეფემ ასფურავანს გაასახლა გაბდგარი უფლისწულის მომხრეობის გამო (აქვე 268).

ამრიგად, თითქოს საინტერესო ფაქტი მოვიპოვეთ: გვარსახელის „ელით“ წარმოება „ქვეყნის“ განვითარების გარკვეულ საფეხურს უკავშირდება. — ური (ული), —ანი კოლექტივთან ერთი მისი წევრის ურთიერთობას აღნიშნავს და ეს მეორე საფეხურია გვარსახელის წარმოების განვითარებაში: ვინმე „იანი“ (ქურდიანი) ინდივიდია (ქურდნი კოლექტივის წევრი) და კოლექტივის სახელისაგან წარმოებული სახელი ამ ინდივიდისა განსხვავდება თვით კოლექტივის სახელისაგან: ყველა ქურდიანი კოლექტივის წევრია, მაგრამ კოლექტივისა და ინდივიდის სახელი ურთიერთისაგან განსხვავდება (ქურდნი კოლექტივის სახელია, ქურდიანი — ამ კოლექტივის წევრი ინდივიდის სახელია) ასეთივე მოვლენა შეიჩინება ური (ული)-შიც. მაგრამ ასე არ უნდა ყოფილიყო გვარსახელის განვითარების უფრო ძველ საფეხურზე, ე. ი. გვაროვნული წყობილების საფეხურზე (გორასა და საზღის შეურყვნელობის საფეხურზე). იქ ინდივიდის და კოლექტივის, საფიქრებელია, ერთი სახელი ჰქონოდათ, უფრო სწორად რომ ითქვას, იმ დროს ინდივიდი, როგორც სოციალური მოვლენა, არც არსებობდა და ცხადია არც ინდივიდუალური გვარსახელი არსებობდა. ლომთა გორადან ყველა ლომი იყო, ყორანთადან ყველა ყორანი, წერონიდან ყველა წერო იყო, ურბნიდან ყველა ურბი და ა. შ. აუხსნელი რჩება კოლექტივის აღნიშვნა მრავლობითი რიცხვით...

„ელით“ გვარსახელის წარმოება უკვე მესამე საფეხურია, როცა ინდივიდის გვარსახელი კოლექტივთან ერთობით კი არ ხასიათდება, არამედ ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელიდან იწარმოება.

მაგრამ ინდივიდის სრული მოწყვეტა კოლექტივისაგან თავს იჩენს შემდგომ (მეოთხე) საფეხურზე — „ძე“ „შვილი“...

გვარი „ელი“ სათვის. თორელი, თმოგველი, ხორნაბუჯელი, ჭაყელი, მარილელი, ფაენელი, ძამელი, ტბელი, სურამელი, თუხარელი, კალმახელი, ფანასკერტელი, ატენელი და სხვა ათასი აღნიშნავს იმ ეტაპს ჩვენი საზოგადოების განვითარებისას, როცა ეს პუნქტები განასახიერებენ ქვეყნებს, რომელთა პოლიტიკური ცენტრებიც არიან, მაგრამ ამავე დროს ეს „ელი“ არის არა ყველა, ვინც ამ პუნქტიდანაა, არამედ ამ პუნქტის თავკაცი, მთავარი, ციხისთავი, ქვეისუფალი, ერისთავი, სენიორი... აი ეს გარემოება, რომ თორელი უბირატესად თავკაცს ეწოდება (თუმცა გვხვდება „თორელნიც“, მაგრამ ის არაა დამახასიათებელი და მეორადი მოვლენა უნდა იყოს) და არა ყველას, იმას მოწმობს, რომ თორი არის განსაკუთრებული მნიშვნელობის ადგილი (ასეთი ის შეიძლება ძველადაც ყოფილიყო) და ამ ადგილს დაჰპატრონებია ერთი თავკაცი, მთავარი, ფეოდალი, რომ „თორელობა“ ამ თავკაცს მიუტაცნია.

ბაღვაშები ხან თრიალეთის ერისთავებად იწოდებიან, ხან კი კლდექარის ერისთავებად; კლდექარი ასახიერებს თრიალეთის ქვეყანას. თორის ქუეყანა და ა.შ. (მ—2, 7, ფურც. 63—67).

15. ქცა I, პატიანე ქართლისა, 270₁₁

X საუკუნის პირველი ნახევარი. ლეონ მეფე კახეთის დასაპყრობად წაიღო: „ჩადგა არაგვს პირსა, ასწყვდა მუხნარი, ხერკი და ბაზალეთი, და მასვე ლაშქრობასა დაინებულა, შეიქცა გარე და მოკულა“.

უეჭველია ამ სამ ქვეყანას მარტო ქვეები კი არა სოფლებით, არამედ შესაფერისი ციხეებიც ჰქონოდა. ხერკის ციხედ შეიძლება ზედაზნის ციხე ვივარაუდოთ, მუხნარისა და ბაზალეთის ციხეები დასადგენია... (მ—2, 7, ფურც. 31).

ბაგრატ მეფემ, როცა საშინაო საქმეები მოაგვარა, „წარგზავნა მოციქული კახეთს, ითხოვნა ციხენი ქართლისანი, რომელნი მათ ჰქონდეს“. დავით ქორეპისკოპოსმა „არა ინება მოცემა ციხეთა, არამედ მიუძღვნო ესრეთ: „უკეთუ ეძიებ ციხეთა იყოს ჩუენ შორის დამჭერებელ მკლავი და ომი. ხოლო ძე წინა მოგეგებო ქსანსა ზედა“.

ამ ციხეების მოთხოვნით ბაგრატ მეფე ქვეყნებს მოითხოვდა. ამ დროის მეტყველებაში ციხის დასახელებით გამოხატავდნენ არა მარტო გამაგრებულ პუნქტს, არამედ იმ ქვეყანასაც, რომელსაც ეს ციხე იცავდა, უკეთ, რომელსაც ეს ციხე გაბატონებოდა.

ბაგრატმა კახეთის დაპყრობა განიზრახა. „დადგა თიანეთს, და იწყო შემუსრვად კახეთისა... იწყო ბრძოლად ციხეთა“. ქვეყნის შემუსვრა, დარბევა, აწყვეტა მის დაპყრობას არ ნიშნავდა. დაპყრობისათვის აუცილებელი იყო ციხეთა ხელში ჩაგდება. ამიტომაც იყო, რომ ბაგრატმა, რაკი „იწყო ძებნად კახეთისა“, ამ ქვეყნის ციხეებით დაიწყო: „ორ წელ წარიხუნა ყოველნი ციხენი კახეთისანი. შეაწყუდია კვრივე ბოქორმას, და დაუყენა ციხესა გარეშემო მცველნი წელიწდამდი, წარილო ბოქორმაცა. და დაიპყრა სრულიად ჰერეთი, და კახეთი“... (მ—2, 7. ფურც. 35).

ბაგრატის მცირეწლოვანების დროს, კონსტანტინე კეისარმა საქართველოს დაპყრობა განიზრახა. „გამოგზავნა პარკიმანოზი ლაშქრითა ურიცხვითა“... „მოვიდა თრიალეთს ციხესა ქუეშე კლდე — კართასა“. ვერაფერი გააწყო და უკუიქცა. ციხე ვერ აიღო და თრიალეთიც გადაარჩა.

„მასვე ეამსა წარვიდა ჩანჩახი ფალელი საბერძნეთს, მისცა ციხე გარყლობისა... და არჯევან პოლოლას ძემან მისცა ბერძენთა ციხე წერეფთისა“.

რა ეამს იხილა საბა, მტბვეარმან ეპისკოპოსმან, რომელ შავშეთს არღარა იყო სხუა ღონე, ააგო ციხე თავსა ზედა ტბეთისასა, და იქირა ქუეყანა შავშეთისა,

ქმნა დიდი ერთგულება ბაგრატ აფხაზთა მეფისათვის. პატივ სცა ღმერთთან და ვერ წარუღეს ქუეყანა მტერთა“.

„...ხოლო ციხე არტანუჯისა ჰქონდა იოვანეს ერისთავსა აბუსერსა“...

კლასიკური მოწმობანია ციხეთა, ქუეყანათა, აზნაურთა და მეფეთა ურთიერთობისა... (მ—2, 7. ფურც. 38).

18. ქცა I, მათიანე ქართლისა, 297

თბილისის ფეოდალური ხანის საამიროში შემოდინდნენ ციხეები ბირთვისი, ორბეთი, ფარცხისი (ეს ორბეთი, რა თქმა უნდა, საშშვილდე არაა: ამ დროს საშშვილდე სომხითის მეფის საჟდომი იყო). თბილისის საამიროშივე შედიოდა უეჭველია, კოჯორიც. ისტორიულმა გეოგრაფიამ უნდა დაადგინოს ამ ციხეთა მიმდგომი ქვეყნები. უეჭველია თბილისი, ამირას საჟდომი ციხე-ქალაქი, მეტი მნიშვნელობისა იყო, ვიდრე საამიროს სხვა ციხეები (მ—2, 7. ფურც. 40).

19. ქცა I, მათიანე ქართლისა, 298₁.

ბაგრატ IV „იბირნა... კახნი, აშოტ მთავარი მარტლელი, დისიძე კვრიკე მეფისა; და ხახვლა გურთა ჯუარის — ციხითა; ...გაილაშქრა აფხაზთა მეფემან კახეთს... და წყობასა შინა შეიპყრა: სტეფანოზ ვარჯანისძე, პანკისისა ერისთავი; და ვახე, ძე გურგენ ბერისა, ხორნაბუჯის ერისთავი; და ჯედი დისწული გოდერძისა, შტორის ერისთავი და მაჭელისა... ესე ერისთავნი ქენებით აძლევედეს ციხეთა მათთა“...

ჩვენი ავტორი გარკვევით ასხავებს ურთიერთობას მთავარს და ერისთავს.

ყველა ერისთავს, იგულისხმება, აქვს ციხე, რომელიც აღმინსტრაციული ცენტრია საერისთავო ქვეყნის (ქვეყისა). რომ ეს ერისთავნი „ქენებით აძლევედეს ციხეთა მათთა“ — ეს ნიშნავს, ამას გულისხმობს ჩვენი ავტორი, რომ ერისთავები „აძლევედეს“ საერისთავო ქვეყნებს, რომელთა მმართველობა ამ ციხეებშია და რომ მთელი სამეფოს (კახეთის) დასაპყრობად საკმაო არაა ერთი რომელიმე ციხის, თუნდაც თავადი ციხის, აღება (მისი ქვეყნით), არამედ საჭიროა ყველა ამ საერისთავო ციხეების აღება,

ე. ი. ყველა ამ ქვეყნების დამორჩილება, რომ მთელი სამეფო ამ ქვეყნებისაგან შედგება...

აქი ივანე არშის ძემ მაშინაც არ გასცა ციხე, როცა მეფე კვრივე ამის თანახმა იყო. (263). აქი ბაგრატ III კახეთს დასაბყრობად „ორ წელ წარბეჭნა ცოველნი ციხენი კახეთისანი“ (279) (მ—2, 7. ფურც. 41).

20. ქ"ცა I, მატიაზე ქართლისა, 298₁₃

ლიბარიტ კლდეკარის ერისთავმა ბაგრატის წინააღმდეგ დემეტრე განაიყვანა ბერძენთა ლაშქრით „და მიერთნეს სხუანიცა ვინმე დიდებულნი და აზნაურნი, შიველეს ზემო ქვეყანა და ჩამოვიდეს ქართლს, მოადგეს არენს, არეარე მოწუეს ქართლი.

...ვერ წაიღეს ატენი, რამეთუ ციხეთა უფალნი კაცნი მტკიცე იყვნეს ერთგულობასა ზედა ბაგრატისასა, თუნიერ ფარსმან თმოველისა და ბეშქეხ ჭაფელისა, თუხარისისა ერისთავნი.

არა ჩანს, რომ „ციხეთა-უფალნი კაცნი“ ყველა ერისთავი ყოფილიყო. ატენი მაგალითად ციხე იყო, მაგრამ ერისთავის საჯდომი არ იყო. ამ ქვეყნის პატრონი ამ დროს იყო, როგორც ჩანს, ატენის სიონის წარწერიდან, მირიანი, საფოჭრებელია ძველისძველი მკვიდრი ამ ხეობისა. ასე რომ უერისთავო ციხე არსებობდა (თავისი ქვეყნით), მაგრამ უციხო ერისთავი არ წარმოიღგინებდა (მ—2, 7. ფურც. 42).

21. ქ"ცა I, მატიაზე ქართლისა, 307

ბაგრატ მეფემ სიამებთა მეფე ხელთ იგდო. მისგან სამშვილდეს იანხოვდა. სიამებთა მეფე „მელისა გასუეს“ მისცეს ბაგრატს სამშვილდე. „ხოლო მონარულ იყვნეს ორნი ერისთავნი სომეხთა მეფისანი: ლუკის ერისთავი და კაქვაჭარისა. აბლევდა და მოსცემდა სამთა ციხეთა სუმბატ, ძმა კვრივის: ოფრეთს და კოშქსა და ვარზაქარსა. ხოლო შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა: მისცნა და უთავისუფლნა ყოველნი ციხენი თუნიერ სამშვილდისა; და არცა სხუანი ციხეთა-უფალნი, კაცნი დიდებულნი, შემოუშვნა, არამედ სამშვილდე ოდენი ურგასახლად თვისად, და აგრეთვე მონებდეს სომეხნი“.

ამ ბუნდოვანი ადგილიდან (ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლით შესაძლებელი იქნება ამ ადგილის რამოდენადმე ნათელყოფა) მხოლოდ ისა ჩანს, რომ ქვემო ქართლში რამოდენიმე საერისთავოა (ორი ხომ დასახელებულიცაა) და ციხეები; სამი ციხე კვრიკეს ძმას სუმბატს უჭირავს...

მეფემ მხოლოდ სამშვილდე დაიჭირა „სახლად თვსად“.

„ციხეთა-უფალნი კაცნი დიდებულნი“, რა თქმა უნდა, ყველანი ერისთავები არ არიან... (მ—2, 7. ფურც. 45).

22. ქცა I, მატიაზე ქართლისა, 308, 309

სულთანი მოულოდნელად შემოესია ჰერეთს, „მის ქუეყანასა დიდებულნი იყვნეს მორთულ და ერთგულ ბაგრატიისა. და მას ჟამსა იყო მცირედითა საქონლითა მეფე კახეთისა აღსართან, ძე გაგიკისი. და ყოველთა დაყარნეს ციხენი მათნი, და ივლტოდეს კავკასიად“. ამ დროს ბაგრატს გალაშქრნა კახეთის ასაღებად, „და ლაშქარი მისი წინა გაგზავნილი იყო ვეჟინის ერისთავსა თანა წირქუალელსა“.

ბაგრატი კახეთს მოეშვა და ქართლს შემოვიდა. აღსართანი კი სულთანს ეახლა, ქრისტიანობა უარყო და დაემორჩილა. „და მისცნა ყოველნი ციხენი დაყრილნი სულტანმან მასვე: და რომელნი აფხაზთა მეფისა კაცთა დაყარნეს, და რომელნი თვთ აღსართანისთა, მისცნა ყოველნი“.

აი ამ ციხეებისაგან შედგებოდა მთელი ჰერეთ-კახეთი და „ციხეთა-უფალნი კაცნი“ მართავდნენ მას...

ეს ციხეთა უფალნი კაცნი ზოგი აფხაზთა მეფისაა, ზოგი თვით აღსართანისაა. და არაა სავალდებულო, რომ ერისთავები უთუოდ ადგილობრივნი იყვნენ; მაგალითად ვეჟინის ერისთავი წირქუალელია.

ეს ხელისუფალნი კაცნი თავისი შეხედულებისდა მიხედვით მოქმედებენ: აღსართანისა თუ აფხაზთა მეფის ეს ფეოდალური მოხელენი დაყრიან ციხეებს და ილტვიან კავკასიად... ზოგჯერ დამაგრდებიან და იბრძვიან, ზოგჯერ გადაუდგებიან პატრონს... (მ—2, 7. ფურც. 46).

23. ქცა I, მატინე ქართლისა, 311—312

ფადლონი ეალეთს მიჰგვარეს ისაჲ ტოლოშელის ძეს, აზნაურ-სა მესხსა, რომელიც ეალეთს მართავდა. ის თითქო ბაგრატი მეფის მოხელე იყო. მაგრამ „არა იცენა ისაჲ მკვდრობა აფხაზთა მეფისა, რომელმცა აფხაზთა მეფისაგან გაქცეული ფადლონი შეიპყრა, და შეგუარა ბოჰორმას ბაგრატიანს. არამედ მსწრაფლ წარიყვანა და მიჰგუარა აღსართანს თელავს“...

ეს მესხი აზნაურიც საკუთარი ანგარიშით მოქმედებს...
ეალეთი ციხეა, მას „კარი“ აქვს (მ—2, 7. ფურც. 48).

24. ქცა I, მატინე ქართლისა, 315—317

გიორგი მეორე გამეფდა. ცოტა ხნის „შემდგომად თავად-თა ზმის სამეფოსათა ნიანია ქუაბულის-ძემან, და ივანე ლიპარიტის ძემან, და ვარდან სუანთა ერისთავმან, რეცა თუ იქ-ლეს რამე სიყრმით გიორგი მეფისათ, და აუშალეს ქუეყანა; ივანე მოირთნა კახნი და დადგა ქსნის პირსა; და ნიანია წარულო ქუთათისისა საჭურჭლე და შედგა ქუთათისს შიგა; და ვარდან გაადგინნა სუანნი ავისა მოხარკულნი, დაარბიეს და ამოსწყვდეს საეგრო“.

ჩვენი ავტორის მიერ მოცემული რეალურ-ისტორიული სურათი საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრებისა ნათლად მოწმობს, რომ ციხე (მისი ქვეყნით) ქცეულა გადამწყვეტი მნიშვნელობის მომენტად მთელი სამეფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. რომ ციხისა უფალნი კაცნი არიან ისინი, ვის ხელშიაც არის ქვეყნის ავ-კარგი.

ყურადღებას იქცევს ციხეთა სიმრავლე ერთის მხრივ (ათეულ-ლობით და მეტიც თითო საერისთავო ქვეყანაში), ხოლო ციხეთა ამ სიმრავლის ფონზე ზოგიერთის მნიშვნელობის ზრდა; მთელი ქვეყანა ციხეებში ჩამსხდარის შთაბეჭდილებას ქმნის. და ეს ამო-დენა ციხეები თავის მეციხოვნეებით თავს დასწოლია ამ ციხეში „შემავალ“ მცირე ხევეებს... ციხისუფალნი კაცნი ფეოდალური მო-ხელენი არიან და ციხისთავ-ციხოვნანი მოვალენი არიანი უერთ-გულონ როგორც საკუთარ პატრონს, ისე ამ პატრონის პატრონ — მეფეს... მაგრამ ასეთი ერთგულება დიდად საქებარი გამხდარა. ჩანს — იშვიათია. უკუდგომა, პატრონის გაწირვა, ციხის გაცემა ჩვეულებრივი მოვლენაა...

ქვეყნის პოლიტიკური ძალა ამ ციხეებშია. ქვეყნის დარბევა, მოწვა, აწყვეტა ადვილი საქმეა; მაგრამ ქვეყნის დაპყრობა ამ ცი-ხეთა ხელში ჩაგდებათ შეიძლება მხოლოდ.

ამდენადვე ქვეყნის პოლიტიკური ძალის განსაზიერება ციხე-შინა და ციხისუფალნი კაცნი (ეს, უნდა ვიფიქროთ ტექნიკური გამოთქმა იმ წრის აღსანიშნავად, რომელიც რეალურად ქვეყანას განაგებს, ვის ხელთაა პოლიტიკური ძალა) არიან ქვეყნის მფლობელობის მადიებელნი... და გამართულია დაუნდობელი ბრძოლა ციხისუფალ კაცთა და მეფეს შორის სწორედ ამ ციხეების დაუფლებისათვის...

ხევში მიმდინარე სოციალური პროცესი არის ის საფუძველი, რომლითაც საზრდოობს ციხისუფალ კაცთა ტენდენცია მეფისადმი ურჩობისა, მაგრამ ხევში მიმდინარე სოციალურ პროცესში მეფეც დასაყრდენს ეძებს იმისათვის, რომ დიდაზნაურთა ძალა გასტეხოს...

კრიტიკული მდგომარეობაა. საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება ამ მთავართა დამარცხება იყო, მაგრამ ეს არ იყო ბრძოლის დამთავრება და მთავრები „თავადთა ამის საშეფოსათა“ შეეცალეს და საერთო ძალით და უცხოელთა დახმარებით ლაშობენ ძველის დაბრუნებას... „ქვეყნის“ განვითარება კი მოითხოვდა წესრიგს, ერთიან ქვეყანას და, ბუნებრივია, პროგრესის განმსახიერებელი საზოგადოების აჯანყება არსებულის წინააღმდეგ; გასაგებია დავითის ისტორიკოსის მკაცრი დაუნდობელი პოზიცია... ამას მოითხოვდა „ქვეყნის“ განვითარება, მისი წინსვლა... (მ—2, 7. ფურც. 51—52).

25. ქცა I, ც-ბა დავითისი, 334₁

1117 წ. „მეორესა წელსა დაიპყრნა გრიგოლის ძენი ასამ და შოთა, და აღიღო ციხე გიში“.

ციხე გიში თავის ქვეყნით, ჩანს, პერეთის გარეთ იყო, მაინც და მაინც პერეთის ქვეყანაში ეს გრიგოლის ძენი ცალკე ერთეულს შეადგენდა, რომლის პოლიტიკური ცენტრი იყო ციხე გიში. საყურადღებოა, რომ ციხე გიში და მისი მიმდგომი ქვეყანა შეიძლება აღინიშნოს: „გრიგოლის ძენი ასამ და შოთა“. (მ—2, 7. ფურც. 76).

26. ქცა I, ც-ბა დავითისი, 341₁

თურქების კილასცია „მოვიდეს თრიალეთს, მანგლისს და დიდგორთა, რომელ თვთ ფერჯთა ზედა ვერ ეტეოდეს ამათ ადგილთა“.

აკ მანგლისი ისეთივე „ადგილია“, ისეთივე ქვეყანაა სოფლის თრიალეთი...

ასე რომ ქალაქის, თუ ციხის, თუ ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური პუნქტის სახელით აღინიშნება თვით მისი მომდგომი, თუ მასში შემავალი ქვეყანა (ლორე, სამშვილდე, ხუნანი, ბარდაგი, მანგლისი და სხვა). (მ—2, 7. ფურც. 83)

27. ქ^ა I, ლაშას დროის მემბტიანე, 370₂₅

„მეფემან (ლაშამ) აიღო ოროტი და ყოველნი ციხენი და მიმდგომნი მისნი“.

ეს „მიმდგომნი მისნი“ აქამდე ჩვეულებრივია, იქამდე აუცილებელია ციხისა თუ ქალაქისათვის, რომ ტექნიკურ გაჭოთქმად არის ქცეული.

ციხის თუ ქალაქის აღება ნიშნავს მისი მიმდგომის აღებასაც, რადგან ამ მიმდგომის გარეშე არც ციხე წარმოიდგინება და არც ქალაქი.

ამითაა აღიარებული ფეოდალური ხანის ცენტრები. სამოქალაქო იგულისხმებოდა ქუთაისის, ის იყო ქუთაისის ქალაქის მიმდგომი... (მ—2, 4. ფურც. 47).

28. ქ^ა I, სუმბატ, 384₅

ბასილი კეისარი მოვიდა ბასიანს „და ითხოვდა იგი გიორგი მეფისაგან ციხე-ქუეყანათა და აღუთქმიდა ზავსა და მშვიდობასა“.

ციხე იქამდე დაკავშირებულია ქვეყანასთან, ხოლო ქვეყანა ციხესთან, რომ კომპოზიტური ცნებაც კი შექმნილია: ქვეყანა უციხოდ არ წარმოიდგინება და ციხე უქვეყნოდ.

შთელი მხარეები მოყვნილია ციხეებით. უციხო ქვეყანა აღარ არის (კარგად ჩანს გურჯისტანის ვილაიეთის რეესტრიდანაც).

„ქვეყნის“ განვითარებას ფორმა ახლა ასეთია. ამ ციხეების მოშლა „ქვეყნის“ განვითარების ახალი საფეხური იქნებოდა... ამ საფეხურამდე ფეოდალურ საქართველოს არ მიუღწევია.

დავით აღმაშენებელი ციხეებს არა ჩანს რომ ებრძოდა, ის ციხეთა დამორჩილებისათვის იბრძოდა მხოლოდ. მას არ შეეძლო ციხეებისათვის შეეტია: საამისოდ ქვეყანა არ იყო ჯერ განვითარებული... მაგრამ დავითი ისეთ ღონისძიებებს იღებდა, რომელთაც

ქვეყნის განვითარება ახალ საფეხურზე უნდა აყვანათ, როცა ეს აურაცხელი ციხეები ზედმეტი გახდებოდა და მოწმობდა. ეს შორი მომავლის საქმე იყო, და საერთაშორისო ურთიერთობის საკითხიც... მეზობლები, სამხედრო ტექნიკა, თავდაცვა... (მ—2, 7. ფურც. 2, 112).

[კვიანის ცენტრი — ციხე-ქალაქი და მიმდებარე მიწები]

1. ქრცა II, ისტ. აზმ. 547

გიორგი რუსზე გამარჯვების შემდეგ თამარმა „შეიწყალა ზაქარია ვარამის ძე, და უბოძა გაგრი ქურდვაქრითა განძამდის მრავლითა საკუთარითა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა“...

გაგრის ქვეყანა ქალაქებით, ციხეებით, სოფლებით...

ზაქარია ვარამის ძე ამით ქვემო სანაპიროს მონაპირე გახდა.

გაგი ამის წინ (51) ივანე ვარდანის ძის იყო (მ—2, 7. ფურც. 127).

2. ქრცა II, ისტ. აზმ. 108₆

არდაველს გამარჯვებულ ზაქარიას და ივანეს „მეფემან უბოძა მრავალნი ციხენი და ქალაქნი და ქვეყანანი“.

აქ „ქვეყანანი“ ნაგულისხმევი ამ ციხეთა და ქალაქთა მიმდებარე ქვეყანანი (მ—2, 7. ფურც. 6).

3. ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, გვ. 108.

„მეორეთ კიდევ მისცა ყაზან ყაენმან მეფობა საქართველოს ცახტანგ მეფესა. დაიჭირა ვახტანგ მეფემან სომხითი, დმანისი, სამშვილდე და ქვეყანანი ამ ციხეთა“.

ქრცა, მარ. ე. აღმწერელი გვ. 766. აქ ტექსტი ამ სახით არაა მოცემული, ჩანს ფარსადანი თავისი ენით მოგვითხრობს, მით უკეთესი. თითოეულ ციხეს ახლავს ქვეყანა, ამ ციხის შემავალი ქვეყანა.

„საქვეყნოდ გამრიგე“ მოწმობს, თუ რა ესმოდათ ცნება „ქვეყანაში“. ქვეყანა აქ ცენტრის, „ქარის“ დაპირისპირებით ნიშნავს პერიფერიას, პროვინციას უეჭველად და

სახლებულს, ათვისებულს და არა მიწა-წყალს... (მ—2, 3. ფურც. 2; მ—2,7. ფურც. 138).

4. სულთანის ფირმანი სიმონ მეფეს

(ს. ჯიქია)

სიმონი „მორჩილებს“ სულთანს. ქართლი მას აქვს საშვილი-შვილოდ, ციხეები კი (დმანისი, ტფილისი, გორი, ლორე) ოსმალთ უჭირავთ. სულთანი აფრთხილებს სიმონს, რომ მისი თავად-აზნაურები ნუ არბევენ ციხის გარშემო სოფლებს.

მამასადამე, ოსმალთ უჭირავთ ციხეები მათ გარშემო სოფლებით, ე. ი. ციხის გარშემო სოფლები შედიან ციხეში (მ—2,4. ფურც. 7):

ქალაქების არქეოლოგია. ჩვენში

ქალაქები არ განიხილება, როგორც ქვეყნის ცენტრი. ეძებენ ქალაქის ნივთიერ კულტურას და უგულებელყოფენ იმ გარემოს, რომელმაც ეს ქალაქი წარმოშვა, რომელიც ამ ქალაქს ძირითადად ასაზრდოებდა...

რა თქმა უნდა, სრულიად არაა საკმაო, რომ ამა თუ იმ ქალაქის აღმოცენება, მისი სიდიდე, მისი სახეობა წარმოაჩინო. ქალაქის ისტორიული შესწავლისათვის ასეთი არქეოლოგია საკითხის მხოლოდ ერთი უბნის გაშუქება იქნებოდა.

ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისი აქ აუცილებელია. ქალაქს საზოგადოებრივი ურთიერთობა წარმოშობს, მაგრამ ქალაქის წარმოშობი ეს საზოგადოება გარკვეული ერთეულია ამა თუ იმ ფიზიკურ გეოგრაფიულ სივრცეზე. აი ეს საზოგადოება წარმოადგენს ქვეყანას, რომლის „ცენტრიც“ არის მისი ქალაქი. ასე რომ ესა თუ ის ქალაქი უქვეყნოდ არ წარმოიდგინება. ქალაქი მისი სახელოსნო, თუ სამიწათმოქმედო უბნებით (შუა-საუკუნეების მთელ სივრცეზე ასეთი ვითარება მოუშლელია: აგარანი, „ქალაქის პირის სოფლები“, „ქალაქი და მიმდგომი მისი“, „სამოქალაქო“, „ციხე მისითა შესავლითა“) არის ცენტრი, რომელიც ამ ქვეყანას, უპირატესად, მოეშახურება. ჩვენი არქეოლოგია კი დიდის ტანჯვით მიდის ასეთი ცენტრის შესწავლამდე და აქამდე მხოლოდ ზღუდის შიგნით არქეოლოგიას სჭერდებოდა.

ჩვენ, ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენით ქალაქის როლი ძალიან უკონომიურად წარმოიქმნება. საუკუნეთა სიღრმეში იწყება მისი წარმოშობა... საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარება და წარმოებითი ურთიერთობა ქმნიან თუცილებელ პირობებს ქალაქების წარმოშობისას. გეოგრაფიული მონენტი, პოლიტიკური ვითარება, ცნებები, ხელსაყრელა მუნიციპალიტეტი მონაცემები, ყველაფერი ეს არის ბელის შემწყობი პირობები ქალაქის წარმოშობისათვის. მთავარია და უმთავრესი ამ ქალაქის ქვეყნის საწარმოო ურთიერთობის და საწარმოო ძალების განვითარება... (მ—2,4. ფურც. 51—52).

5. „ქვეყანა“ და ბერძნული ფაქტორიები... ასეთი პუნქტები (ფაქტორიები) ადგილობრივი მოსახლეობის „ქვეყნის“ მოხერხებულ ადგილას ეწყობოდა, რა თქმა უნდა, იქ სადაც ადგილობრუო საზოგადოება თავს იყრიდა, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობა უკვე იყო. ასეთი პუნქტი „ქვეყნის“ „ცენტრი“ იყო (ზაინც და მაინც ქვეყნის საგაცვლავამოცვლო ურთიერთობა ამ ადგილებში ეწყობოდა) შერ. ფოთის ან ცხუმის შესახებ უნობები...

ბათონი ამ თეორიისათვის უნდა ეძებნათ (მ—2,5. ფურც. 1).

6. სად იყო მეფის სამყოფელი და რილის? თითქო თავდაპირველად არჩაზს (ქართლს) ტრადიციად, არქეოლოგია, შემდეგ კი ორმეფობა და ბილთს „მცხეთის ოდენ იყო მეფობა“...

სად იყო მასპეტის სამყოფელი? არჩაზის ზეგში, არქეოლოგია... ციხედიდა, ჩოჭივი, რუსი... სასპასალარო — კამშა...

უფლისწულები ჩუქსააფში, უჭარბაშა, სამშვილდეში... (6,6. ფურც. 94).

7. კაბო, 6218

აფხაზეთიდან ქართლში, უფლისში დაბრუნებულა კაბო სამწელიწადს „იქცეოდა ქალაქსა მას შინა და გარემოდას ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ“...

პირველადაა აღნიშნული ქალაქი დგარეშოდას სოფლები. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ დროს უკვე არსებობდა ტექნიკური გამოთქმა ქალაქი და გარემოდას სოფლები, ე. ი. „ქალაქის პირის სოფლები“, როგორც აბას ვიან იტყობენ. ან აგარაები (6,4. ფურც. 79).

არჩილ მეფემ ზაღამენა ციხე-ქალაქი ერთი ნუხ-
ვატის ორთა წყალთა შუა. ხოლო ნუხპატელნი უწინარეს იყვნეს
კაცანი წარმართნი და მკეციხ-ბუნებისანი, არამედ ყრუსა მოესრა
სიმბავლე მათი. და იტულებით მონათლნა არჩილ ივინი“.

ამინათვის, რომ დაემორჩილებინა ნუხპატელნი, არჩილმა აღა-
შენა ციხე-ქალაქი (მ—2,7. ფურც. 12).

ეპორგი მეფე იყო „მამულსა თუსსა ტაოს... ხოლო მუნ მოვი-
და წინაშე მათსა ზორგარი აღმოსავალსა გრიგოლ ბაყურიანის ძე,
რინდესა ჰქონდეს ოლთისნი, და კარხუ-ქალაქი და კარი... და მოს-
ცა გიორგი მეფესა კარის ციხე-ქალაქი და მისი
მიმდგომი ქუეყანა და განიყარნეს. ხოლო მეფემან გი-
ორგი დაუტეენა კარს აზნაურნი შავშნი და წარ-
მოედა შინა“.

კარის ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქუეყანა
(მ—2,7. ფურც 54).

დავითს დმერთი მოსცემდაო „სამეფოთა ქუეყანათა, ქალაქთა
და ციხეთა“, მაგრამ „არა იყო ესეოდენი სიმრავლე ლაშქართა სა-
მეფოსა მინა მისსა, რათამცა ქალაქთა და ციხეთა შინა
მდგომად და დამჭირველად და კუალად თვთ მის
თანა მყოფად და მოლაშქრედმცა კმა ეყვნეს“...

ქუეყნის დატერა შეიძლება ქალაქებში და ციხეებ-
ში კარის ჩაყენებით...

ქუეყნის ცენტრი მისი ქალაქი და ციხეა
(მ—2,7. ფურც. 81).

დავითი აფხაზეთს იყო. თურქები „გულდებით ჩამოდგეს პირ-
სა მტკურისასა“, მაგრამ დავითი სწრაფად გამოვიდა და „დაესხა
ხუტანს. და აღავსო ლაშქარმან მითით მტკურამდე და გაგათ-
ბერდეს მამდე და მოსრეს პირითა მახვლისათა, რომელ არა დაუშ-
თა მახვრობი ამბავისა“...

გაზაფხულზეო მტკვარი აღიღდა. „ამისითა შინდობითა ჩადგეს თურქმანნი ბარდავს გულდებითა. მაშინ მონახნა მეფემან იგინიკა და ალონს მტკუარსა გაცურდა ყივჩაყითა დაუზრავსა მას წყალსა, მოსრნა თურქნი, არბია ბ ა რ დ ა ვ ი“...

„ხუნანი და ბარდავი“ აქ აღნიშნავენ ქუეყანას და არა მხოლოდ ქალაქს (მ—2,7. ფურც. 82).

12. ქცა I, სუმბატ დავითის ძე, 3767

„ხოლო აშოტ კურაპალატი მთავრობდა ქუეყანასა მას შინა და სახლად მისა იყო ბარდავი და ტფილისი, და ჰქონდა მას ქუეყანა, რომელ არს გარემოს მისსა. და მაშინ გაძლიერდა ქელმწიფება აგარიანთა და იწყეს ძიება აშოტ კურაპალატისა. და ვერ უძლო წინააღდგომად მათდა აშოტ და ივლტოდა მათგან. და წარემართა რათა წარვიდეს საბერძნეთად“...

ტფილისის ქვეყანა „რომელ არს გარემოს მისსა“... (მ—2,7. ფურც. 100).

თ ბ ი ლ ი ს ი ს ქ ვ ე ყ ა ნ ა

„ქვეყნის“ პრინციპის თანახმად „თბილისის ქვეყანა“ მისი უძველესი გაგებით (ცენტრი მისი სამეურნეო გარემოთი) არც არსებობდა, ან უკეთ ეს ქვეყანა ყოვლად უმნიშვნელო და უქმარი იყო, მცირედ მაინც არის, ცენტრის შესაქმნელად (შეიძლება „აგარანი“ თბილისის სამხრეთით? ვახუშტის ჩვენება...?). ასე რომ თბილისი ძველი დროის („მონათმფლობელური“) ქალაქი (ცენტრი მისი სამოქალაქოთი) არ შეიძლება არსებუდიყო... ის ძველი თბილისი მცირე მნიშვნელობის პუნქტი უნდა ყოფილიყო... და თუ თბილისი დაწინაურდა მცხეთასაც კი სძლია, ეს შედეგი იყო მრავალ სხვადასხვა მოვლენათა: გზა, ხიდი, პოლიტიკა (განსაკუთრებით საყურადღებოა ცნობა იმის შესახებ, რომ თბილისს სპარსთა პიტიანში იყენებს მცხეთის საპირისპიროდ: ეს მოწმობს თბილისის გეოგრაფიულ-პოლიტიკურ უპირატესობას მცხეთასთან) და, განსაკუთრებით, უმთავრესი იყო ახალი სოციალურ-ეკონომიური ვითარება: თბილისი უქვეყნო ქალაქი, უკეთ მას არ ახლავს სამოქალაქო საკმაო შესაფერისი, ამიტომ მას ცენტრობა მაშინ შეეძლება, თუ მისი სამოქალაქო მთელი ქვეყნები იქნება, ე. ი. თუ გარშემო „ქვეყნები“ თავისი ცენტრებით, დიდი თუ მცირე, (მცხეთა შიდა

ქართლით, ეალეთი, უჯარმა, რუსთავი, გაჩიანი და სხვ.) თბილისის ქვეყანა შეიქმნება. ე. ი. თუ თბილისი ქვეყნის გაერთიანების რგოლი იქნება. ამით იყო თბილისი „აგრესიული“. ეს კი იმას ნიშნავს (როცა ეს მოხდა), რომ ძველი მონათმფლობელური ქვეყანა შემზადდა ახალი ურთიერთობისათვის. ძველ „ქვეყნების“ (თავის ცენტრებით) გაერთიანება დღის წესრიგში დადგა და ყველა სხვა ქვეყანას თბილისმა აჯობა, ყველა ამ ქვეყნების გამაერთიანებელმა... ასეთი გამაერთიანებლის ჩოლში უკვე მცხეთა ლამობდა გამოსულიყო (მას არაერთი ქვეყანა გაეერთიანებინა), მაგრამ მცხეთას თბილისმა აჯობა. თბილისი იბერულ ეროვნული აღარაა (ასეთი მცხეთაა), ის ჰერულ-ქართულ-იბერულია... და კიდევ მეტიც (მ—2, 3. ფურც. 57).

13. ქცა I, სუმბატ დავითის ძე, 377,

„და აშან აშოტ კურაპალატმან პოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე, ერთი, რომელი პირველ ვახტანგ გორგასალს ციხედ აღაშენა, სახელით არტანუჯი; და აოკრებულ იყო ბაღდადელისა მის ყრუობითგან. იგი განაახლა აშოტ და აღაშენა ეგრეთვე ციხედ, და წინა კერძო მისსა ქუეშეთ აღაშენა ქალაქი. და აღაშენა ციხესა მას შინა ეკლესია წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი, და შექმნა მას შინა საფლავი თვისი და დაემკვდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად“.

არტანუჯი — ციხე, ეკლესიით, სასაფლაოთი, ქალაქით, სოფლებით... (ქვეყნებით).

376₂₃

„მკვდრთა შავშეთისათა შეიწყნარეს იგი სიხარულითა და სიყუარულითა, და დაემკვდრა მუნ. და მისცა ღმერთმან გამარჯუება და აქლმწიფა იგი შავშეთ-კლარჯეთსა ზედა. და მან სოფლები ზოგი იყიდა საფასოთა, და ზოგი ოკერი აღაშენა, და განამრავლა სოფლები აშოტ კურაპალატმან ქუეყანათა მათ შინა. და მისცა ღმერთმან და განამტკიცა კელმწიფება მისი ნებითა ბერძენთა მეფისათა“.

ესაა ქვეყნის მშენებლობა: სოფლები, ციხე ეკლესიით, ქალაქით, — ტიპიური... (მ—2, 7. ფურც. 99)

ქვეყანა სამაგასახლისოდან საერისთავოში,
ქვეყანათა ერთიანობის საფუძვლები]

1. მიუხედავად იმისა, რომ ლეონტი (ჭუანშერიც) სულ იმას გვაუწყებენ, რომ ძველი ქართლის მეფეები (თვით ფარნავაზიდან მოკიდებული) სხვადასხვა ქვეყნების ერისთავებს ნებისმიერად სცვლიან და თითქო ეს ასე გრძელდებოდა VI საუკუნემდე, როცა უცხო ძალების დახმარებით ერისთავებმა მკვიდრობა გაინაღდეს, მიუხედავად ამ დაუინებისა ჩვენ გვგონია, რომ ქვეყნის ისტორიული განვითარება მისი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული წყობა: ძირითადად საწინააღმდეგოდ ამისა ვითარდებოდა.

ისტორიულ-გეოგრაფიული მოსაზრებანი, ქვეყანათა წარმოქმნა-განვითარების პრინციპი იმას გვაფიქრებინებს, რომ ძველი ბერძნული წყაროების ცნობები ბასილეუსებისა, ნომარხებისა, ეგარისულ ლოგომონებისა და სომეხ ნახარების შესახებ უფრო რეალურ-ისტორიულ სურათს გადმოგვცემენ, ვიდრე ლეონტი და ჭუანშერი. საგვარეულოს მამასახლისიდან (ბასილეუს-ნომარხიდან) აზნაურ — ნახარარ — ლოგომონამდე...

(ერისთავად დასმა მაინცდამაინც სახელმწიფო წყობილების წარმოქმნასთან დაკავშირებული ინსტიტუტია და ამით ზემო ჩამოთვლილთაგან პრინციპულად განსხვავებულია თავისი ბუნებით...) (მ—2. 4. ფურც. 40).

2. ხ ე ვ ი ს უ ფ ა ლ ი, ხ ე ვ ი ს თ ა ვ ი, ე რ ი ს თ ა ვ ი,
ე რ ი ს თ ა ვ თ ე რ ი ს თ ა ვ ი...

უნდა ვიფიქროთ: ერთ დროს ხევის უფალი და ერისთავი ერთიმეორის შესატყვისადაც იხმარებოდნენ, მაინცდამაინც სახევისუფლო ტერიტორია (ქევი) და საერისთავო ტერიტორია ერთი და იგივე შეიძლებოდა ყოფილიყო და უმზავლეს შემთხვევაში იყო კიდევაც (ე. ი. ის მინდა ვთქვა, რომ ყოველი ქევი საერისთავო იყო, მაგრამ ყოველი საერისთავო შეიძლებოდა არ ყოფილიყო ქევი). (მ—1,33. ფურც. 26).

3. სტრაბონის ცნობა იმის შესახებ, რომ II საუკუნეში ქრისტეს წინ სომხებმა იბერიელთაგან მიიტაცეს მხარეები, იმის უსაცილო მოწმობა არის, რომ იმ დროს იბერიელებს სახელმწიფო: პქონდათ თავისი საზღვრებით., ე. ი. სახელ-

მწიფო ქვეყანა და გარდა ამისა, ეს სახელმწიფო ქვეყანა მცირე ეთნიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად (ქვეყნებად) იყოფოდა (=საერისთავობად)... (მ—2, 4. ფურც. 5).

4. მიწათმფლობელობის საკითხისათვის გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ხევის („ქვეყნის“) შესწავლას. მიწისმფლობელობა აქ ხევი (ქვეყანაში) გაფორმდა და გაფორმდა ბუნებრივად, მეურნეობისდა გვარად, გვარში, თემში. გვიან ხანაში შემორჩენილი წესი ტყის, საძოვრის, სათიბის და სხვა საერთო სასოფლო ქონებისა, უექველია გადმონაშთია უძველესი დროის ვითარებისა, როცა კერძო საკუთრება არავითარ მიწას ჯერ კიდევ არ ეხებოდა, როცა დაჩემება ჯერ კიდევ არ იყო... და გვიან შემოვიდა დაჩემება, დასაკუთრება „საკარმიდამოზე“, სარწყავ-სავენახეზე, თანდათან სახნავზე (სვანეთში სათიბზე), ყველგან ვერც კი შემოვიდა და სულ ბოლო დრომდე იმ უძველეს წესს შერჩა (ქიზიყი). საკუთრების პრინციპი ბოლომდე არსად მისულა და საძოვარი, ტყე, საბალახო სასოფლოდ დარჩა.

ასეთი შემოვიდა ხევი („ქვეყანა“) საერთო ქვეყანაში. თითოეული ასეთი ხევი („ქვეყანა“) საერისთავო იყო. მეფეს კი არ დაუხსტავს ერისთავეები, როგორც ამას ნაგვიანევი წყაროები გადმოგვცემენ, არამედ ერისთავეები მეფის უწინ გაჩნდნენ... მეფის ბრძოლა ერისთავეებთან, შირის და არჩილის ღონისძიებანი იმ დიდი ბრძოლის გადმოცემაა, ნაგვიანევი დროში მოდიფიცირებით მოთბრობილი, რომელიც ამ გამაერთიანებელი ერისთავის („მეფის“) და ადგილის ერისთავეებს შორის მიმდინარეობდა ჯერ პოლიტიკური ჰეგემონობისათვის (რეცა თავადი), შემდეგ კი საერისთავო ქვეყნის მიწების მითვისებისათვის (ბეთალმანის წესი, სიჯლის განახლების წესი). ორგვარი მფლობელობა ფეოდალისა: ნაწყალობევი და სამკვიდრო; ტენდენცია: ნაწყალობევის და სამკვიდროს გაიგივებისა; მუდამი ბრძოლა ამ ორ პრინციპს შორის: ერისთავი (ფეოდალი) სულ იმის ცდაშია, რათა ნაწყალობევი სამკვიდროდ აქციოს, მეფე სულ იმის ცდაშია, რათა სამკვიდრო ნაწყალობევიად აქციოს. ჩვენში ეს ბრძოლა არასოდეს დამთავრებულა და ფეოდალიზმის პირობებში ის ვერც დასრულდებოდა. ეს ინსტიტუტები: ნასყიდი, ნამზითვი, ნასისხლი სულ ამ ბრძოლის გამოძახილია. „უსამართლოდ წართმა და ისიც ნასყიდისა არაოდეს ყოფილიყო“.

„ნახევარს ჩამოუშვებენ“... „ოსნალობა“. „ყოჩილბა-შობა“ „ნასყიდს უსყიდისაგან არ არჩევენ“: „აზიური ფეოდალიზმი“...

და აი ხევაში („ქვეყანაში“) შექმნილ ვითარებას წამოეცადა მეფე...

არჩილმა რომ ტაძრეულები გაააზნაურა და კახეთი მისცა რას ნიშნავს? ერისთავები არ იყვნენ იქა? ლეონტი და ჯუანშერი აქ, ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოში, იყვნენ ერისთავები. თუმცა შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს სურათი (არჩილის ნასაქმევი) საექვოა, ისევე როგორც საექვოა თვით ლეონტისეული ეს ამოდენა საერისთავოები დასავლეთ საქართველოში, ან კახეთისა და სხვა. იმ ძველ დროს საერისთავოები, რა თქმა უნდა, მცირეები უნდა ყოფილიყვნენ აი ისევე როგორც ბიბილურები, ან როგორც ხევის ან მთიულეთის ერისთავები (ესენი ხომ რეალური არიან) = ქვეყნის („ქვეყნის“) ერისთავები...

ასე რომ ისტორიული გეოგრაფია არსებით კრიტიკას უწევს ძველი ქართული წერილობითი წყაროების მონაცემებს და ამტკიცებს, რომ ეს მონაცემები გვიან შედგენილია და პირველ, იმ ძველ ვითარებას არ ასახავს... არსებით მასალას იძლევა ისტორიული გეოგრაფია მიწის მფლობელობის ინსტიტუტის პერიპეტეობის შესახებ. ფეოდალური მიწათმფლობელობის განვითარების შესახებ, ქართული ფეოდალიზმის ხასიათის შესახებ, მისი ძირითადი განსხვავებულობის შესახებ, აზიური ფეოდალიზმისაგან. აღმავალი ფეოდალიზმის ხანაში ერისთავს სიყრთხე დაუდგა... მეფემ მისი სიმტკიცის მოშლა განიზრახა, „ქვეყანაში“ მისი მოსაყარავედ დასმა განიზრახა, ქვეყნის უზენაესი მფლობელობა დიიჩემა, ერისთავების სიძობა ფეოდალების წრეში შეთხზული მითია. ეს მითი საკმაოდ გვიანაა შეთხზული გასაჭირში ჩაგარდნილი ფეოდალების წრეში.

მეფე, ერისთავები, ხეობების უფალნი, ზოგან კელმწიფენი (ჩორჩანელი...) — ესაა ადრეფეოდალური ხანა... მეფის ვასალები. მეფე, ერისთავები უფლებამეკვეცილნი, ზოგან მოსაყარავებამდე მოყვანილი — XII საუკ. მეფე, ერისთავები (ერისთავთერისთავები) სამკვიდრო-ნაწყალობევი. ნაწყალობევის გამსაქუთარებელნი = დაშლა, ჩიხი... (მ—2, 21. ფურც. 98—100).

5. საქართველოს „კუთხეები“ („სამთავროები“, ქვეყნები) ბარისა და მთის ერთგვარ შეერთებას, ერთგვარ ერთიანობას წარმო-

ადგენენ (რა თქმა უნდა საშუალო საუკუნეებში). და თვით მთელი საქართველოც ასეთ ქვეყნებისაგან შედგენილი ერთეული იყო. ამ ერთეულის დაშლა შეიძლებოდა მის შემადგენელ „ქვეყნებად“, მაგრამ ამ „ქვეყნის“ (თითოეულის) დაშლა კი აღარ შეიძლებოდა მეურნეობის მოუშლელად (ე. ი. მეურნეობის ძირითადი რღვევის გარეშე). რა თქმა უნდა, ამ „ქვეყანათა“ გაერთიანებაც მხოლოდ შიშველ ძალას არ ემყარებოდა, არამედ გარკვეული სამეურნეო განვითარებითაც იყო შეპირობებული, მაგრამ ჯერ კიდევ მეურნეობაში, ქვეყნის ეკონომიურ განვითარებაში ის ტენილი არ იყო მიღწეული, რის შემდეგ ეკონომიური განვითარების არსებითად დაუზიანებლად მას „ქვეყნებად“ დაყოფა არ შეძლებოდა. ამიტომ არის მართალი, რომ ეს გაერთიანება „ზედაპირული“, „ეფემერული“ იყო და ადვილადაც იშლებოდა. საქირო იყო სოციალურ-ეკონომიური განვითარების, საწარმოო ძალთა განვითარების ახალი ხარისხი, რომ საქართველო აღარ დაშლილიყო. ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში ეს არ შეიძლებოდა ყოფილიყო, თუმცა საამისო პირობები სწორედ ფეოდალური ურთიერთობის განვითარების გარკვეულ საფეხებზე უნდა შემზადებულიყო და მზადდებოდა კიდევაც. VII—IX საუკუნეებში წარმოიქმნენ ქვეყნები (რამოდენიმე ხეობათა გაერთიანება საზაფხულო და საზამთრო ადგილებით). ეს იყო ის, რაც საქართველოს ცალკეული კუთხეების (ქვეყნების) საწარმოო ძალთა განვითარების შესაბამისი გამოხატულება იყო (ტერიტორიულ-პოლიტიკური). ეს იყო ფეოდალური საქართველოს გამარჯვების გამოხატულება (ფრიალ საინტერესოა, რას ემყარებოდა ის ძველი გაერთიანება, ვთქვათ ფარსმანის, ან მირიანის, ან გორგასალის სამეფო. ესენი ხომ რეალური ისტორიული პირებია, ან ლაზიკა? ქართული აფხაზეთი, ისევე როგორც იმავე დროის კახეთი, ან აშოტ დიდის ქართლი უკვე ფეოდალური) — ე. ი. საქართველოს დაშლა მცირე ერთეულებად, სამეურნეო (მთისა და ბარის, ყიშლალ-ვილალის, საზამთრო და საზაფხულო სასახლის ერთეულებად) ქვეყნებად. ჩორჩიანელი თუ რომელიმე „მამფალი“ ბაგრატიონი თავისი „შვილებით“, ან რომელიმე დონაური ქორეპისკოპოსი, ილარიონ ქართველის მამაბიძები, ნერსე ქართლის მთავარი, თუ კონსტანტინე კახაი, ყველა ასეთი ქვეყნების „უფალნი“ და „კელმწიფენი“ იყვნენ...

შემდეგ განვითარების შესაბამისად ხდება პოლიტიკური პროცესი ამ „ქვეყნების“ გაერთიანებისა [და ერთიანდება „საქართვე-

ლოდ“, რაც ცხადი შოწმობა არის იმისა, რომ გაერთიანების წინ ეს ქვეყნები მაინც რაღაც ძველი ერთიანობის (როგორის?) შემკვიდრეობა იყო: უნდა ვიფიქროთ ტომობრივი მონათესაობის საფუძველზე არსებულ ძველი ერთიანობის, ქართველურ-კავკასიურ კომუნის (?) ქ. მაგრამ ეს პროცესი ჯერ ახალ ხარისხობრივ მოვლენად ვერ გადაქცეულა; ეს თუნდაც იქიდანაც კარგად ჩანდა, რომ გაერთიანებული „საქართველო“ ამ „ქვეყნებიდანვე“ შედგენილად რჩებოდა, რომ ეს ქვეყნები რეალურ ერთეულებად რჩებოდნენ ამის შემდეგაც, რომ „საქართველოს“ მეფე რეალურად იყო მეფე აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა... რომ „საქართველო“ ამ გაერთიანების ზედაპირს გამოხატავდა, რომ რეალურ ბალზური და მტკიცე საფუძვლიანი ისევ ის „ქვეყნები“ რჩებოდნენ. ამიტომაც მოხდა, რომ გვიან სხვადასხვა „განსაჯეღელის“ გამო, როცა საქართველო დაიშალა. ის დაიშალა სწორედ იმ შემადგენელ ნაწილებად, რომელთაგანაც ის შედგა გაერთიანების ქამს; ე. ი. რეალური ქვეყნები; მტკიცე ერთეულებს, ფეოდალური განვითარების ნაყოფი პოლიტიკურ-ეკონომიური ერთეულები დარჩნენ (ტერმინი „საქართველოც“ თან გადაყვა ამ პროცესს და გვიან გაერთიანების მოტირნასულებებში შემოიღეს წიგნური ივერია, „ზემო“ და „ქვემო“ ივერია). ქვეყნების ის გაერთიანება, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ნაძალადევი არ იყო და ეს გარემოება საწარმოო ძალთა განვითარების შესაბამის განვითარებას ეწყარებოდა, მაგრამ როგორც აღვნიშნეთ, ეს არ იყო ჯერ ახალი ხარისხი, სხვა ახალი სახის ურთიერთობა. მიმდინარეობდა პროცესი, გროვდებოდა ძალები, რომელიც ახალ საფეხურს გამარჯვებას უმზადებდა. ამის ნიშნები კარგად ჩანს XII საუკუნის საქართველოში... კრიზისი დგებოდა ძველის კვდომისა და ახლის შობისა. „ქვეყნების“ სარჯზე „საქართველოს“ შობისა, ბატონყმური საქართველო იმარჯვებდა. მეფის ივითმპყრობელობა და ბატონებში ურთიერთს უნდა შექაზებოდნენ. ამ დროს საქართველოს ცხოვრებაში შემოერია ახალი ძალა.

საქართველო შეიძლება ერთადერთი ქვეყანა იყოს იმის საილუსტრაციოდ, თუ როგორ ხდებოდა მცირე ტომების ურთიერთში არევა, ტომების გამსხვილება, ხალხის დადგინება... საქართველოს ტოპონიმიკად შემონახული აქვს მრავალა საფეხური სახელი ამ ტომებისა, შემონახულია მასალები იმის შესახებაც თუ როგორ და რა ნიადაგზე ხდებოდა მათი ურთიერთშორის არევა; საქართველო იმ-

ლევა შესანიშნავს გეოგრაფიულ წარმოდგენას იმისას, თუ როგორ ერთეულს წარმოადგენდა („ქვეყანას“) თითოეული ასეთი ტომი („ხეობა“, ხევი). საქართველოს არქეოლოგია იძლევა უეჭველ მოწმობას. თუ სად იყო მაჯისცემა ასეთი ტომებისა იმ უძველეს დროს, როცა ჩვენი წინაპრები იქამდე კულტუროსანი შეიქმნენ, რომ ერთი „ქვეყნის“ მკვიდრნი გახდნენ, რომ „მთა“ იყო განმსაზღვრელი და არა ბარი, რომ ბარი მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობისა იყო.

კოლხეთი შეიძლება სწორედ ის გაერთიანება იყო, ერთ-ერთი (კოლხი?) ტომის გაბატონება სხვა დანარჩენზე, რომლის საფუძველს კოლხური კულტურა ვხედავთ: „ბრინჯაოს ხანის“ კოლხური კულტურა სავსებით შესაფერისი საფუძველი ჩანს ასეთი პოლიტიკური ერთეულის არსებობისათვის (ამასვე მიუთითებს პეროდოტე, ამასვე მოწმობს არგონავტების მითი)... საძიებელია, ოღონდ რა მიზეზის გამო დაიჩრდვა... (იმიტომ რომ გაერთიანება იყო ზედაპირული). (მ—1,33. ფურც. 9—13).

6. ქრცა I, ჯუანშერი 1426

არჩილმა თავის ძეს მირდატს ჩანის ერისთავის ბარზაბოდის ქალი ცოლად შერთო. „და მისცა მეფემან სამშვილდე ძესა თვისსა საერისთოთა მისითა და მუნ დასხდეს მირდატ და საგლუხტ“.

სამშვილდე ადმინისტრაციული ცენტრია, მას ახლავს „საერისთო“ (ქვეყანა). ეს ხომ ძველისძველი ერთეულია — გაჩიოსის წილი, მცხეთოსის ძმისა. ასევე ერთეულად რჩება ის შემდეგაც, მას აძლევენ ფეროზს... მისი ტერიტორია მოიცავს „სკვრეთის მდინარითგან ვიდრე თავადმდე აბოცი-სა“ (9).

რალაც ნიშნით, ჩანს, ის გამოიყოფოდა გარდაბოსის და მცხეთოსის წილისაგან. XI საუკუნეში, როცა ლეონტი წერდა, ასეთი ტერიტორია — ერთეული არ არსებობდა (?), თუმცა სამშვილდარზორაკერტელი მეფენი, ვინ იცის, გაჩიოსის მემკვიდრეობა იყო.

ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა იმედია მოგვაპოვებინებს იმ ნიშანს, ამ „ქვეყანას“ რომ აერთიანებდა. ეს „ქვემო ქართლის“ ისტორიულ-გეოგრაფიულად შესწავლის შედეგად იქნება შესაძლებელი... (მ—2,6. ფურც. 61).

7. ჩემი დაკვირვება „ქვეყნის“ (ერთეულის) შესახებ, გვიან-ფეოდალური საქართველოს შესწავლის საფუძველზე მივიღე.

გვიანფეოდალური საქართველო დაიყო „ქვეყნებად“ — სამთავროებად“, რომელთაგან თითოეული სრულიად გარკვეულ ერთეულს მთასა და ბარს წარმოადგენდა, ტერიტორიას, რომელიც ამა თუ იმ სამთავროს ათვისებულ იქონდა, ტერიტორია, რომელსაც ამ სამთავროში მცხოვრებნი გრძობდნენ, ტერიტორია, რომელიც ამა თუ იმ სამთავროს მეურნეობას აუცილებლად სჭირდებოდა, რათა მას ძირითადად დამოუკიდებლად ეარსებინა. ესაა ინამდვილი ცოცხალი ტერიტორია. „მთა და ბარი“ ქართული სამთავროსათვის მისი მეურნეობის სახეობისაგან გამომდინარეობდა, ინდივიდუალური მოვლენა იყო ქართული ფეოდალური ეპოქისა, ხოლო ეთნიკური მომენტი ქართული სამთავროებისათვის უმთავრესი და გადამწყვეტი აღარ იყო, თუმცა მნიშვნელობადაკარგული ეს მომენტი ჭერ კიდევ არ ყოფილა; ამის საბუთი ისაა, რომ ქართული ქვეყანა არაერთ სამთავროდ ჩამოყალიბდა (ქართლი, კახეთი, სამცხე-საათაბაგო, იმერეთი, გურია), მაგრამ ამ მომენტს რომ მნიშვნელობა ჰქონდა იქიდანაც ჩანს, რომ ეს სამთავროები ძველი ტომობრივი ერთეულების (ყოფილის ან არსებულის) ორგანიზაციებს წარმოადგენდნენ (საერისთავთერისთავოები: ქართლი, კახეთი, სამცხე, არგვეთი, გურია, ეგრისი, აფხაზეთი, სვანეთი). რა თქმა უნდა ეს აღარ იყო ძველი ტომები, ფეოდალურ საქართველოს დიდი საქმე გაეკეთებინა: გაექრო ზოგი თემი—აფშილები, გურულები, ეგრისის დიდი ნაწილი (სამოქალაქო, არგვეთი), მესხები, ჰერები, კახ-კოხები, სხვები კი — სვანები, აფხაზები, მეგრელები, ჭანები ძირითადად — მათ ფეოდალურ ნაწილში — გაექართვებინა აგრეთვე; ასე რომ ძველი ტომობრივი ერთეულები ახლა უფრო ისტორიულ მონაგონარს წარმოადგენდა, ვიდრე რეალურ ვითარებას, მაგრამ ეს ფაქტი მაინც ისე იყო, რომ ტომურ-თემური მომენტი რჩებოდა და ჭერ იგი საბოლოოდ გამქრალი არ იყო. ასე რომ გადამწყვეტი მომენტი ამ დაყოფისას, რა თქმა უნდა, მხოლოდ სამეურნეო მომენტი იყო. ყველა სხვა: ადმინისტრაციული დაყოფა თავის დროს ტომობრიობაზე დამყარებული, ტომობრივობის ტრადიცია — ზოგან მხოლოდ სახელადღა შერჩენილი — ყველაფერი ეს დანართი მომენტები იყო; ჩემი ეს დაკვირვება ქვეყნების, ან უკეთ, ტერიტორიის შესახებ შეიძლება გადრმავედეს და მივიღოთ დებულება: ყოველ საზოგადოებას ძველი ქვის ხანიდან მოკიდებული ჩვენს დრომდე ახასიათებს თავისი ქვეყანა, თავისი ტერიტო-

რია ამ საზოგადოების არსებობისათვის აუცილებელი, ამ საზოგადოების მიერ ათვისებული. საზოგადოების მეურნეობისდა კვალად ეს ქვეყანა ხან მეტია, ხან ნაკლები, ხან ასეთია, ხან ისეთი, მაგრამ ის ყოველთვის გარკვეულია, ის ყოველთვის შესაბამისია ამა თუ იმ საზოგადოებისა და ეს ასეა ორივე შემთხვევაში, ე. ი. მაშინაც, როცა ტერიტორია განსაზღვრავს საზოგადოებას (კაცობრიობის უძველესი ხანა) და მაშინაც, როცა საზოგადოება განსაზღვრავს ტერიტორიას (ჩვენი დრო). ასე რომ ძველი შეხედულება ამის შესახებ, თითქო უძველეს დროს აღამიანს არ გააჩნდა ტერიტორია, რომ ის „მოხეტიალე“ იყო, რამდენადმე, თუ სულ მთლად არა, გადასასინჯავია.

მას შემდეგ, რაც აღამიანი გააღამიანდა ის ასე თუ ისე „მკვიდრიც“ გახდა: მისი „სახეტიალო“ არე გაირკვა, ეს იყო მისი არსებობისათვის აუცილებელი და საჭირო არე. განუსაზღვრელი ხეტიალისათვის ისეთ აღამიანს არც ძალა გააჩნდა არც ცოდნა. შორი მოძრაობა ასეთი საზოგადოებისა უფრო გვიანი საქმეა (მეგობრობასთან დაკავშირებით) და საჭიროდ გვიანი. და ასეთი მოძრაობაც მხოლოდ უკიდურესი იძულების პირობებით შეიძლება ყოფილიყო ნაკარნახევი და წარმატებით სრულდებოდა, როცა ის უკეთესად იყო ორგანიზებული, ვიდრე დამხველურ-მკვიდრებთან.

საზოგადოებრივი განვითარების განმსაზღვრელი მაინც „მკვიდრები“ არიან და არა მსხემები (მსხემობა დროებითია, გარდამავალია საზოგადოების ერთი მკვიდრობიდან მეორე მკვიდრობაში). ესა თუ ის საზოგადოება მუდმივ მსხემობას ვერ შერჩება და კულტურა, საზოგადოებრივი წინსვლა მხოლოდ მემკვიდრეობასთან არის დაკავშირებული.

საქართველოს და (კავკასიის) ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა მეტისმეტად მეტყველ მასალას იძლევა ჩვენი დაკვირვებისათვის. მრავალი ათეული სატომო სახელით აღნიშნული ქვეყნები (ტერიტორიები), ოდესმე ამ ცოცხალ სახელთა გაქვავება გაუშინა-არსება, მრავალი ერთეულის რიცხობრივი შემცირება და ბოლოს ერთი სახელით ყველა ამათი დაფარვა, ცოცხლად მეტყველებს, რომ უძველეს დროს (ახალი ქვის ხანა, ბრინჯაო) მთელი ტერიტორია დანაწილებული იყო მცირე ქვეყნებად, მონათესავე თუ უფრო შორეულ ტომებად; შემდგომ, განვითარებასთან ერთად, მიმდინარეობდა ამ ტომების ურთიერთში არევა, გამსხვილება. ძლიერი ტომი ქმნიდა ხალხს და ა. შ. (მ—1, 33. ფურც. 5—6).

8. ფეოდალური სამთავროების თანდათან ჩამოყალიბება, ფეოდალური ერთეულების გაჩენა-მოშწიფება ხანგრძლივი პროცესია. ის ჯერ ისევე ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების წინა ხანაში ისახება და საბოლოოდ შწიფდება ამ ურთიერთობის გამარჯვების ხანისათვის. ასე რომ ძველი იბერიის პოლიტიკური დაშლა ამავე დროს ფეოდალური სამთავროების გამარჯვებისა და მათი შემდგომი განვითარების ხანა იყო. ეს ერთეულები, რა თქმა უნდა, იყო არა ეთნიკურ-ტომობრივი ნიშნით გაერთიანებული საზოგადოებანი, არამედ სწორედ საკუთრივ ფეოდალური ურთიერთობის ნაყოფი; თავისი ასაკითაც ეს ერთეულები შეუძლებელია უფრო დიდი ხნისანი იყვნენ, ვიდრე მათი წარმოშობი ფეოდალური ურთიერთობა. ჩვენ არ გვებაძს ეს გარემოება, რომ საქართველოს ფეოდალური სამთავროები ხშირად ეთნიკურ სახელს ატარებენ. ჯერ ერთი, ასეთი სახელების გვერდით მოიპოვება ისეთი სამთავროც, რომელიც ასეთ სახელს არ ატარებს (არგვეთი, გურია, აქარა, თაკუერი), მეორე და უმთავრესი ისაა, რომ ეს სამთავროები ეთნიკური სახელებით ძველი ვითარების მონაგონარია, ძველად არსებულის გადმონაშთია, რეალურ ვითარებას საკმაოდ დამორჩეული რამ. მაგალითად აღვჩვენოთ ფეოდალური ხანის ჰერეთი სრულიადაც არაა იდენტური ძველი ეთნიკური ჰერეთისა და ეს ამდროს უკვე თავიდან ბოლომდე ქართულია, გაქართულებულია.

ასე რომ ფეოდალური სამთავრო ჰერეთი არის სწორედ ამ ურთიერთობის წარმონაქმნი როგორც ტერიტორიულად, ასევე ეთნიკურადაც. არც ფეოდალური ხანის ისეთი ეთნიკური ერთეულიც კი, როგორც იყო ეგრისი, შეიძლება იქნას ამის საწინააღმდეგოდ დასახელებული. ამიტომაც მოხდა, რომ ძველი ეთნიკური სახელი ეგრისი შეიცვალა, როგორც შეუფერებელი ახალი ვითარებისათვის და ოდითხანა იქცა, რომლის ტერიტორიული საზღვარი მხოლოდ არქეოპოლისამდე მოდიოდა (იმის აღმოსავლეთი კი სამოქალაქოს საერისთავოს შეადგენდა); ძველი ეგრისის გამონაყოფს შეადგენდა გურიაც, ისევე როგორც არგვეთიც. ესევე შეიძლება ითქვას აფხაზეთზედაც (აფშილეთი, „აფხაზეთი“) და მართლაც რა შეუაშია ან, უკეთ, რა გადამწყვეტი მნიშვნელობა შეიძლება მიეკუთვნოს ეთნიკურ მომენტს (აქ შეიძლება შეხვედრას ჰქონდეს მხოლოდ ადგილი), როცა საუბარია საზოგადოების პოლიტიკურ-ეკონომიური ორგანიზაციის წარმოქმნა-ზრდაზე; საილუსტრაციოდ საკმაოა ავიღოთ სამცხის ვითარება IX საუკუნეში, ან კონს-

ტანტინე კახაძე (ისიც ხომ დამოუკიდებელი მთავარია), ან ძამელი მთავარი, ან მთავარი გარდაბანელი და სხვა. ესაა ცოცხალი ურთიერთობის ნაყოფი, იმ ურთიერთობის, რომელიც ვითარდებოდა ამა თუ იმ ეთნიკურ გარემოში, დამოუკიდებლად, რა თქმა უნდა, ამ გარემოს ეთნიკურობისაგან. ეს ხანა ეთნიკური მომენტის დომინანტობისა, ტომობრივი ელემენტის დომინანტობისა ძველისძველია. და იგი ძირითადად უკვე მონათმფლობელურმა ქართლმა გადალახა. ის ხანა წინაკლასობრივი ურთიერთობის შესაბამისი იყო და ეს გადმოშენილი ეთნიკურობაც იქ შერჩა უპირატესად, სადაც კლასობრივი ურთიერთობა გაქირვებით იცილებდა ფეხს. კლასობრივი ურთიერთობა არღვევს ტომობრივ ზღუდეებს და ტომებს ერთვინებად აყალიბებს.

ამ კლასობრივი ურთიერთობის გარკვეული საფეხურის წარმონაქმნია ეს სამთავროები, რომელთაც რაიმე კავშირი თავისი წარმოშობა-ჩამოყალიბების პროცესში ტომობრივობასთან არა აქვთ და ის არა ტომობრივს, არამედ სულ სხვა გაერთიანებას (ფეოდალური დროის ხალხი) გულისხმობს.

ასე რომ ადრეფეოდალური ხანის ეს ტერიტორიები, სამთავროები ამავე ფეოდალური ურთიერთობის ნაყოფია. IX ს-ში ჩვენ ჯერ კიდევ ვხედავთ, რომ ეს სამთავროები შედარებით მცირე ერთეულებია და შემდეგ ურთიერთობის გართულება-განვითარებასთან ერთად ეს ერთეულებიც იზრდებიან, მსხვილდებიან, ვიდრე, ბოლოს, ზოგი მათგანი მთელ სამეფოდ არ იქცევა. ზოგიერთი კიდევ ატარებს ძველ სახელს (ეთნიკურს), მაგრამ არსად ეს ძველი სახელი ახალ ტერიტორიას არ ემთხვევა. სევანთა საერისთავო ოდნავადაც ვერ მოიცავს ძველ სევანეთს, ეგრისი ოდიშად იქცა და ოდიშის საერისთავო ოდნავადაც ვერ შეიცავს ყველა მეგრულს, აგრეთვე აფხაზთა საერისთავოც; გურიის საერისთავო არც ეთნიკურად, არც ტერიტორიულად არაა ერთი რამ, ასევე არგვეთი და სხვა და სხვა.

ფარნავაზის და შემდეგ გორგასლის ერისთავები, თუ აქ რამე რეალურ-ისტორიულია, შეიძლება წინაფეოდალური დაყოფის ანარეკლი იყოს (შეადარე ნახარაგები). თუმცა მათი ტერიტორიული და არა ტომობრივი დასახელება დიდ ეჭვსა ბადებს მათს რეალურობაში...

ერთიანი პროცესის მაჩვენებელია, რომ სახელმწიფო ერთსა და იმავე დროს მრავალ ადგილას იშვის.

ეს ქართულ-ქართველური ტომები უძველესი, წინაფეოდალური ამბავია. ქართველი ეროვნების წარმოქმნა მონათმფლობელურ ხანას მიეკუთვნება, ქართული ფეოდალური ეროვნება ჩ. წ. IV საუკუნიდან ისახება და VII ს-ში იმარჯვებს (6. 1. ფურც., 183—184).

9. ქცა I, ჯუანშერი, 1857-25

ამ საერისთავოების მიხედვით, ვახტანგის სამეფო — ქართლი — ათი საერისთავოსაგან შედგება. მაგრამ ქართლოსიანთა ქვეყნებს გარდა აქ სამი საერისთავო ეგროსის და ჰეროსის მიწა-წყალია: გრიგოლ ერისთავი ჰერეთისა, სამნადირ ერისთავი შიდა ეგრისა და სვანეთისა, ბაკურ ერისთავი მარგვსა და თაყუერისა (რაქა არაა!).

ქვეყნის დაყოფა საერისთავოებად, ე. ი. ქვეყნის ადმინისტრაციული დანაწილება სახელმწიფოს წარმოქმნის ნიშანია (ეს უკვე ფარნავაზის დროსვე მოხდა). ასეთი დანაწილება ხდება არა ვინმეს (მეფის) ნებისმიერად, არამედ ისტორიულად წარმოიქმნება სხვადასხვა „ქვეყნების“ წარმოქმნის შედეგად. ასე რომ პროცესი პირუკუ არის იმისა, როგორც ჩვენ ამას გვიხატავენ: ე. ი. უწინ დიდი ქვეყანა (ქართლოსის, ჰეროსის, ეგროსის და სხვ.) ქვეყნები კი არ წარმოქმნილან, როგორც ამას ლეონტი წარმოგვიდგენს და მერმე რომელიმე ფარნავაზს (პირველ მეფეს) კი არ დაუნაწილებია ადმინისტრაციულ ერთეულებად, არამედ, პირიქით, საუკუნეთა მანძილზე ესა თუ ის „ქვეყანა“ იქმნებოდა, ზედებოდნენ ურთიერთს. ეს ქვეყნები... იბრძოდნენ, უკავშირდებოდნენ, ჭრებოდნენ, ძლიერდებოდნენ, ითქვიფებოდნენ და ბოლოს და ბოლოს ყალიბდებოდნენ გარკვეული, მტკიცე ერთეულები — „ქვეყნები“, რომელთა გაერთიანებამ ახერხებდა გარკვეულ უპირატესობათა მქონე „ქვეყანა“ (ტომთა კავშირი), რომელიც ასეთ ერთეულებს სკეპტუზიების (ხელჯონიანების) სახით გარს შემოიკრებდა. ასეთი საერისთავოები, ამრიგად, იყო ისტორიული წარმონაქმნი ქვეყნები, რომელთა გადაქცევა ადმინისტრაციულ ერთეულებად ეს იყო ამ ქვეყნების განვითარების ახალი საფეხური. უძველესი ერისთავი ეს იგივე ბასილესია, „მამასალისი“, სკეპტუზი, რომელიც დროთა განმავლობაში თანდათან კარგავს ბასილესობას ერთადერთი (პირველი) ბასილესის გაძლიერების სასარგებლოდ. ვიდრე, ბოლოს, უბრალო მოხელე ერისთავად არ გადაიქცევა. აი, ეს საფეხური არის

ფიქსირებული პირველი მეფის (ფარნავაზის) შესახებ მოთხრობაში და ფრიად ნიშანდობლივად: გაჩნდა მეფე გაჩნდენ ერისთავები...

შესანიშნავია ლეონტის მსჯელობა ამ მეფობის წინა ხანაზე (მამასახლისობის ხანა); ეს შემდეგი ხანის ერისთავები იქ „თავადები“, რომელნიც „იჩინიან“, ე. ი. მამასახლისები, ხოლო ის ვინც ყველას აერთიანებს, ის მცხეთას ზის „რეცა თავადი“ — „მაზავებელ და ბქე სხუათა ქართლოსიანთა“. (ქცა I, 11). აქედან ნახტომი და მეფე ერისთავები თ... ვახტანგის საერისთავოები მხოლოდ ეთნიკურ წარმონაქმნ ქვეყნების სია არ არის... ეს პრინციპი ბატონობს აქაც, მართალია მაგრამ ის ბოლომდე დაცული არ ჩანს. ერთ საერისთავოდ გადაჭევევა კახეთისა და კუხეთისა, ან შიდა ეგრისის და სვანეთისა, ან მარგუსა და თაყვერისა, ქვეყნის ეთნიკური პრინციპის დარღვევაა, სახელმწიფოს ადმინისტრაციული ნებისმიერობა... (მ—2, 6. ფურც. 77—78).

[საპრინციპო მკვლევარის ცვლა]

1. ქცა I, ლეონტი, 24

ფარნავაზმა „ბერძენები“ დაამარცხა და კლარჯეთი შემოიერთა (2326), „ხოლო ეგრის წყალს ქუემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა. მაშინ ფარნავაზ მისცა დაჲ თჳსი ოვსთა მეფესა ცოლად, და მეორე დაჲ თჳსი მისცა ქუჯის ცოლად. და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვთგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი-აღამენა ციხე — გოჯი.

მაშინ ფარნავაზ უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თვისთაგან და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა (თუ ეგრის ზედა, ან ეგურს ზედათ?). და განამრავლნა ყოველნი მკედარნი ქართლოსიანნი, განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი.

ერთი გაგზავნა მარგუს ერისთავად და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი ვიდრე ზღუ (რ)ადმდე (ეგრისისა), რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ აღამენნა ორნი ციხენი: შორაპანი და დიშნა (ეს გასწორება არაფერს არ ქმნის...).

და გაგზავნა მეორე კახეთისა ერისთავად, და მისცა

არაგვთვან ვიდრე პერეთამდე, რომელ არს კახეთი და კუხეთი.

მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად, და მისცა ბერძულუჯის მდინარიოვან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი.

მეოთხე გაგზავნა სამშკლდის ერისთავად, და მისცა სკვრეთის მდინარიოვან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი.

მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად, და მისცა ფანვარიოვან ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჭავახეთი და კოლა და არტანი.

მეექვსე გაგზავნა ოძრკის ერისთავად, და მისცა ტასისკარიოვან ვიდრე არსიანთამდის, ნოკტის თავიოვან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა.

მეშვიდე გაგზავნა კლარჯეთის ერისთავად, და მისცა არსიანიოვან ზღუამდე. და მერვე, ქუჭი, იყო ერისთავი ეგრისისა.

ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისიოვან და არაგვიოვან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანჯარადმდე, რომელ არს შიდა ქართლი....

...ხოლო ამათ ერისთავთა ქუეშე, ადგილთა და ადგილთა, განაჩინა სპასალარნი და ათასისთაუნი, და მათ ყოველთაგან მოვდოდა ხარკი სამეფო და საერისთავო.

ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“.

ამრიგად, ქართლოსის ძმის (ეგროსი), შვილების (კახოს, კუხოს, გარდაბოს, გაჩიოს) და შვილიშვილების (მცხეთოსის ძეების: უფლოსის, ჭავახოსის, ოძრხოსის) სამამამასხლისო ქვეყნები საერისთავო ქვეყნებად იქცა.

ლეონტი თუმცა გვარწმუნებს, რომ ფარნავაზ „განაწესა ესე ყოველი მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“, რომ ყველა ეს ერისთავები ფარნავაზმა გაგზავნა საერისთავოზე და მისცა გარკვეული ქვეყნები, მაგრამ საკმაოა ჩადუკვირდეთ ამ საერისთავო ტერიტორიებს, რომ დაეინახოთ: ძირითადად ეს საერისთავო ქვეყნები იგივე ქართლოს-მცხეთოსის (და ეგროსის) ძეთა სამამამასხლისო ქვეყნები: ოძრხოსის, ჭავახოსის, უფლოსის, გარდაბოსის, გაჩიოსის, კახოს-კუხოსის, ქუჭის. აშკარაა, ფარნავაზი ამ თავის პოლიტიკურ-ადმი-

ნისტრაციული მოღვაწეობით, ძველიდანვე არსებული ქვეყნებისა. ე. ი. ეთნიკურ-ტერიტორიული წარმონაქმნების, მონათესავე ტომების (ძმები, შვილები) პოლიტიკური გაერთიანების ფაქტიდან ამოდის.

მცირე კორექტივი, როგორცაა ეგრისის გაყოფა ორ საერისთავოდ, ან ასევე ოძრკოსის სამამსახლისონ ორ საერისთავოდ. გაყოფა (ასევე ცოტა მოგვიანებით გაყოფილ იქმნა ჯავახოსის ნამეგვიდრევი ორ საერისთავოდ), ან კიდევ კახოსის და კუხოსის სამამსახლისოთა ერთ საერისთავოდ გადაქცევა, — ყველა ეს უფრო დადასტურებაა ეთნიკურ-ტერიტორიული წარმონაქმნობის პრინციპისა; ვიდრე მისი უარყოფა: კლარჯეთი უთუოდ განსხვავდებოდა ეთნიკურად სამცხე-აჭარისაგან (ეს ეთნიკური განსხვავება, რა თქმა უნდა, ტომობრივ საზღვრებს არც სცილდებოდა); ასევე შიდა ეგრისის ეთნიკურ-ტომობრივად განსხვავდებოდა არგვეთისაგან, ხოლო კახეთ-კუხეთი ისე ახლო იდგნენ ურთიერთთან, რომ მათი ერთ ქვეყნად გაერთიანება, უნდა ვიდუქროთ, ბუნებრივად მოხდა (ასევე ბუნებრივი განვითარების დადასტურება იყო ყველა ეს ზემოთ მითითებული ტერიტორიული ცვლილებანი — დაყოფა).

კიდევ უფრო საინტერესო სურათს მივიღებთ, თუ შევუდარებთ ფარნავაზის საერისთავოებს ვახტანგ გორგასალის დროის საერისთავოებს (185).

გორგასალის დროის საერისთავოები:

1. „პირველად ჯუანშერ სპასპეტი, მპყრობელი შიდა ქართლისა და მფლობელი ყოველთა ერისთავთა;
2. დემეტრე, ერისთავი კახეთისა და კუხეთისა;
3. გრიგოლი, ერისთავი ჰერეთისა;
4. ნერსარან, ერისთავი ხუნანისა;
5. ადარნასე, ერისთავი სამშულდისა;
6. სამნადირ, ერისთავი შიდა ეგრისა და სუანეთისა;
7. ბაკურ, ერისთავი მაჯგუსა და თაკუერისა...;
8. ...არტავაზ, ერისთავი კლარჯეთისა;
9. ნასარ, ერისთავი წუნდისა;
10. ბივრიტიან, ერისთავი ოძრკისა“.

ფარნავაზთან შედარებით ვახტანგს ახალი საერისთავო შემომატებია — ერისთავი ჰერეთისა. სხვა ძველ საერისთავოებიდან ცვლილება განუცდია არგვეთის საერისთავოს, რომელსაც თაკუერი მიჰმატებია (მართალია ეს ცნობა იმ მხრივ სა-

დავოა, რომ ავითია არ ეთანხმება მას, მაგრამ იმ მხრივ ძვირფასია სამაგიეროდ, რომ ადასტურებს იმ დროს „რაჭის“ ქვეყნის არარსებობას, ადასტურებს იმას, რომ იმ დროს თაკვერი უშუალოდ ესაზღვრებოდა არგვეთს, ე. ი. რომ არგვეთსა და თაკვერს შორის „რაჭა“ არ იყო, რომ თაკვერი რაქასაც მოიცავდა).

როგორც ვხედავთ, ფარნავაზის დროისა და ვახტანგის დროის საერისთავო ქვეყნები ძირითადში უცვლელნი დარჩენილან, და ეს თითქო რეაასი წლის მანძილზე! ეს კი იმის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ ეს საერისთავო ქვეყნები უფრო ძლიერ და მტკიცე მომენტს ემყარებიან, ვიდრე სახელმწიფოს მეთაურთა რაციონალიზატური, ადმინისტრაციულ-სახელმწიფოებრივი ღონისძიება, ე. ი. ემყარებიან ეთნიკურ-ტერიტორიული წარმონაქმნობის მომენტს, და რომ ეს მომენტი მტკიცე ტრადიციულ გამძლეობას იჩენს. მე, რა თქმა უნდა, აქ იმის გარჩევაში არ შევდივარ, თუ რამდენად რეალურ-ისტორიულია ეს ცნობები (ეს ერისთავები დასახელებით), მაგრამ მოხსენიებული საერისთავო ტერიტორიები ფარნავაზისა, თუ ვახტანგის დროისა ძირითადად რეალურ-ისტორიული ფაქტები მგონია...

მესამე ცნობა საერისთავო ქვეყნების განვითარების შესახებ ჩვენ თითქო VIII საუკუნის შუა ხანებიდან მოგვეპოვება (ასე ვარაუდობს ჯუანშერი — ქცა I, 241—242).

მიპრ მეფემ ანდერძად დაუდო არჩილ მეფეს „მისხენ შვდნი ქალნი... აწ მისცენ მათ (ე. ი. ერისთავებს. — ნ. ბ.) ასულნი ჩემნი და განუყვენ მათ ქუეყანანი ქართლისანი: ნახევარი შენ და ნახევარი მათ. ხოლო საუხუცესოდ რომელ მქონდა, მომიცემია შენდა, და გქონდეს საუხუცესოდ: ეგრისი, სუანეთი, თაკურთი, არგუეთი და გურია. ხოლო კლარჯეთი და შუა მთიულეთი მიეც ასულთა ჩემთა, რათა მუნ შინა იყვნენ ჟამთა ამათ ბოროტთა“.

მიპრი უარდაიცვალა. „ხოლო არჩილ მოუწოდა ერისთავთა ქართლისათა, და მისცნა მისწულნი მისნი.

ერთი მისცა მამის ძმისწულსა მისსა, შვილსა გუარამ კურაპალატისასა, რომელსა ჰქონდა კლარჯეთი და ჯავახეთი;

მეორე მისცა ჰიტიახშსა ნათესავსა ფეროზისსა, რომელი მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს;

მესამე მისცა ნერსეს ნერსიანსა, რომელი-იგი იყო წარჩინებული ვახტანგ მეფისა“; (?) (ალბათ აქ იგულისხმება ნერსარან ერისთავი ხუნანისა, ქცა I, 185).

„მეოთხე მისცა ადარნასეს ადარნასიანსა და ორთავე ამათ განუყო ზენა სოფელი რომელ არს ქართლი“;

მეხუთე მისცა ვარზმანს, და მისცა კოტმანითგან ქურდის-კევამდე...

მეექვსე მისცა ჯუანშერს ჯუანშერიანსა... და მისცა ჯუარი და ხერკი, და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის კევი და ტფილისი“. ამრიგად:

1. კლარჯეთი და ჯაეაბეთი;
 2. თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი;
 3. ზენა სოფელი
 4. ზენა სოფელი
- } „რომელ არს ქართლი“;
5. კოტმანიდან ქურდის კევამდე;

6. ჯუარი, ხერკი, ყოველი მთიულეთი, მანგლისის კევი და ტფილისი;

ეს არის საერისთავო ქვეყანანი ქართლისანი.

აღსანიშნავია, რომ ჯუანშერს აქაც ერღვევა პრინციპი: თუ ეს მცხეთოსიანთ ქართლია, სადაა სამცხე? ხოლო თუ ქართლოსიანთ ქართლია, სადაა კახეთი ან კუხეთი?? მეორე რაც აქ შეიმჩნევა, ესაა ქართლის უქვევლი (ხაზგასმით) ორმაგი ხმარება:

1. ზენა სოფლის ის ორი საერისთავო საგანგებოდ ხაზგასმულია, „რომელ არს ქართლი“ და.

2. „ქვეყანანი ქართლისანი“...

ახლა თუ ქვეყნების ამ სიას შევადარებთ, ჯუანშერისავე ქვეყნების სიას ვახტანგ გორგასალის დროინდელს ჩვენ თვალსაჩინო განსხვავებას შევნიშნავთ (ამჟამად ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს საკითხს ორივე სია ჯუანშერისა არის თუ არა. ჩვენი მიზნისათვის ისიც საკმაოა თუ გვწამს, რომ ეს ახალი სია გარკვეულ დროს, სადღაც მერვე — მეთერთმეტე საუკუნეთა შუა, რეალურ-ისტორიული სურათი იყო. ხოლო ამ უკანასკნელ ვითარებაში შეეჭვების საბუთი, ძირითადად მაინც, ჩვენ არ გვაქვს).

უბარველეს ყოვლისა ეს საუბუცესო. [ჯუანშერის მოწმობით ის მირსაც საუბუცესოდ ჰქონდა. მაშასადამე საქმე ისეა

წარმოდგენილი, რომ საუბუტუცესოს ინსტიტუტი ძველი დროიდანვე მოდის. დამახასიათებელია, რომ XI საუკუნეში და შემდეგ, დასავლეთი საქართველო მეფის სახლთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით უფრო „სამეფო“ ითვლება, ვიდრე დანარჩენი ქვეყნები. ამას მოწმობს გამოთქმა „ძველი სამეფო“ (ბაგრატ IV დროს), ამასვე მოწმობს ქუთაისი — „სახლი სამკვიდრებელი ჩუენი“ (ოპიზართა სიგელი), მირის ანდერძი სტეფანოსის დაკრძალვის შესახებ „საწამებლად სამკვიდროსა ჩუენისა“ (ჯუანშერი ხომ არაა ოპიზართა სიგლის დამწერი?), ამასვე მოწმობს მსახურთუცესი ვარდან დადიანი — „უცილობლად მქონებელი“ მთელი დასავლეთ საქართველოსი: ჩანს ეს სამეფო ქვეყანა მას აბარია, როგორც მსახურთუბუტუცესს (ამ ფაქტს ცულისხმობს, ჩანს ვახუშტი, დადიანთა გვარის ვინაობაზე საუბრისას. იხ ალწერა, 21), ამასვე მოწმობს, საფიქრებელია, არა მარტო ბაგრატ III-ის მშენებლობა ბედიასა თუ ქუთაისში, არამედ ამათი საძვალეები ბედიასში, ჭყონდიდში, ქუთაისში და ბოლოს დავითისეული გელათი... ამასვე მოწმობს გეგუთი... თვალნათლივ შესამჩნევია ბაგრატ III-ის განსაკუთრებული ღონისძიებანი (შეიძლება სწორედ მისი აგებულია ბაგრატის ციხეცხუმში) ამ „სამეფო“ ქვეყნის მოწყობის შესახებ. და საერთოდ, თბილისის აღებამდე ბაგრატიონები თავს „აფხაზთა“ მეფეებად გრძნობდნენ... ეს მომენტი იგრძნობა ჯუანშერის თხზულებაში... მაგრამ იგრძნობა აგრეთვე სამეფო ქვეყანა კლარჯეთი... შეიძლება ვამტყიცოთ, რომ დასავლეთ საქართველოს „სამეფო“, „საუბუტუცესო“ ბაგრატ III-ის ღონისძიებათა შედეგია. საამისთა მისი ცდალეგიტიმიზაციისა „დივანი მეფეთა“ და მთელი მოღვაწეობა საერო, თუ საეკლესიო სფეროში, ქუთათისი, ნიკორწმინდა, ბედია, ცხუმი, ფოთი... მაგრამ ყველა ასეთი საკითხი ჩვენი დღევანდელი კვლევის საგანს არ შეადგენს].

ჯუანშერის ეს „საუბუტუცესო“ ერთი ქვეყანაა, — ძველი ეგრისი ფარნავაზის დროიდან. მხოლოდ ესაა, რომ აქ ეს ქვეყანა მცირე ეთნიკურ — ტერიტორიულ ერთეულებად და დასახელებული და ეს ქვეყნები უდავოდ რეალურ-ისტორიული ფაქტებია: ერთის მხრით, პირველად და დასახელებული გუარია, როგორც ცალკე ქვეყანა. ეგრისის ეს ნაწილი აქამდეც იგრძნობოდა ცალკე ქვეყნად (ეს შეინიშნება პროკოპისთანაც), თუმცა პოლიტიკურად ეგრისში იგულისხმებოდა (ასევეა პროკოპისთანაც), ლეონტი და ჯუანშერი რიონის გარე ქვეყანას „არგვეთს“ იცნობენ მხოლოდ. ლეონტი თითქოს არგვეთის საერისთავოში გულისხმობს

გურიასაც (ქცა, 24), აქ კი, ჯუანშერთან გურია ცალკე საგამგეო ერთეულია, ცალკე ქვეყანაა სხვა ასეთივე ქვეყნების გვერდით...

ასევე ცალკე ქვეყანადა დასახელებული თაკუერი რომელიც გორგასალის დროს ერთ საერისთავოს შეადგენდა არგვეთთან ერთად. ესეც რეალურ-ისტორიული ფაქტია: თაკუერი ცალკე ქვეყანა იყო. ამას მოწმობენ ბერძნული წყაროები (თუმცა ვახუშტის, შეიძლება სწორედ ჯუანშერის ცნობათა ინტერპრეტაციის ნიადაგზე, არგვეთის საზღვრები მეტისმეტად შორს, დასავლეთით გადმოაქვს, — რიონ-ცხენისწყლის შორის მთიანეთი). საყურადღებოა, რომ ჯუანშერი აქაც არ ასახელებს რაქის ქვეყანას.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ჯუანშერი ეგრის წყლის ქვემო კლისურამდე ქვეყანას ცალკე ერთეულად არ ასახელებს, თუმცა გარკვევით გულისხმობს მას მირისა და არჩილის სამეფოში.

„აწ უწყისს შენება ადგილთა ჩუენთა კლისურითგან აღმართ“ ამბობს არჩილი, ხოლო ლეონ აფხაზთა ერისთავი ამბობს: „ამირითგან არს ესე მამულობით სამკვდრებელ ჩემდა კლისურითგან ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთად“. (ქცა, I, 242). და აი ახლაც, მცირე ქვეყნების სახელდობრივ დასახელებისას, ჯუანშერი ამ ქვეყანას სახელდობრივ არ მოიხსენიებს. უნდა ვიფიქროთ, ამ ქვეყანას განსაკუთრებული სახელი არ ჰქონია. მას რომ „აფშილეთი“ რქმეოდა, როგორც დღეს ზოგი ვინმე ფიქრობს, ჯუანშერი მას დასახელებდა კიდევაც, როგორც დასახელა იგივე აფშილეთი კლისურას იქით მხარის მიმართ („შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი“). შეიძლება ეს უსახელო ქვეყანა შერეული მოსახლეობისა იყო: დასავლეთ ნაწილში ჩაჩ-აფშილები, აღმოსავლეთ ნაწილში ლაზ-სვან-ჩაჩები...

რა თქმა უნდა, სამეფო-საუხუცესოში შემავალ ამ ქვეყნებს თავ-თავისი ადმინისტრაციული მმართველები ჰყავთ.

სწორედ ამას გულისხმობს ჯუანშერი, როცა შემდეგ, საუხუცესოზე საუბრის მობმით, იწყებს საუბარს ქართლის საერისთავოებზე, მათ ნამზითვობაზე და სხვა.

ლეონ აფხაზთა ერისთავი, რომელსაც ქვეყანა (242) კლისურითგან ხაზარეთის მდინარემდე მამულობით სამკვდრებელად უპყრია (ეს რეალური ცნობაა, ასე სწამთ ეს XI საუკუნის სახელმწიფო და პოლიტიკურ მოღვაწეებს და სადღაა ადგილი იმისათვის, რომ „აფხაზი ერაოვნების კონსოლიდაცია“ ეგრის წყლიდან ხაზარეთის მდინარემდე ვიგულისხმობთ, როგორც ამას ამ-

ტყიციებს ზ. ანჩაბაძე?), არჩილ მეფეს ყმობას შესთხოვს იმ პირობაზე: „შემართე მეცა მონათა შენთა. თანა, რომელნი ესე დღეს ღირს ყვენი შვილად და ძმად შენდა, არა მინდა ნაწილი შენგან, არამედ ჩემიცა ესე შენდავე იყოს“ (242).

ესადია ჭუანშერის აზრთა მსვლელობა შებღვენა: არჩილმა განსაკუთრებული მნიშვნელობის პოლიტიკური ღონისძიება გაატარა: აქამდე მოხელე ერისთავები მეშვიდრე მფლობელებად აქცია, ქვეყნების ნახევარი მათ ნაშნითვად დაუმტკიცა და ეს სიძე — ერისთავები მეფის. „შვილებად და ძმებად“ გაიხადა. აი ასეთ ერისთავობას, ე. ი. მეფის ასეთ ყმობას ხალხით იზიარებს აფხაზთა ერისთავი, რომელიც თვით შესძღვნის პატრონს თავის ქვეყანას.

ამრიგად, ჩვენი ავტორი საქმეს ისე წარმოგვიდგენს, თითქო მთელი ქვეყანა იმთავითვე სამეფო საკუთრება იყო, — ჰერეთ-კახეთი, ქართლი, ლიხთიქითი... ყველა ამ მხარეში ერისთავები ისხდნენ ქვეყნების მმართველებად და მეფის სახლს წესად არ ჰქონდა ერისთავების დასიძება, — ტერიტორიის სამეფოდ დაცვის ინტერესებიდან გამომდინარე... მაგრამ ერისთავებისაგან ქალებს შეფეები ცოლად კი მოიყვანდნენო. და აი სადღაც VIII საუკუნეში ეს წესი ძირფესვიანად შეცვლილა; მეფეს საუხუცესოდ ქვეყნის ერთი ნაწილი დაუტოვებია, დანარჩენი ნაწილი სიძობის (ძმობისა და შვილობის) პრინციპზე მოუწყვია. მთელი ქართლი, ჰერეთი, ლეონის აფხაზეთი ასეთ საყმობად იქცნენ, მაგრამ ისე, რომ ერთგულების გარანტიად მეფემ საერისთავო ქვეყნების ნახევარი თავის „ნაწილად“ დაიტოვა („ხოლო ნაწილი არჩილისი იყო განზოგებით გამოწყაფი ყოველთა ამათ ქვეთაგან“).

ჭუანშერის მიერ წარმოდგენილი პოლიტიკური სურათი მართლაც დიდი მნიშვნელობისაა (მაგრამ ამაზე საუბრის ადგილი აქ არაა). „ქვეყნების“ ისტორიაში დიდი მნიშვნელობის ცვლილება მოხდა მისი სოციალური განვითარების შედეგად: ძველი „ქვეყნების“ ეთნიკურ-პოლიტიკური შინაარსი მოდუნდა, მათი აღმინისტრაციული გადაადგილება სულ უფრო და უფრო შესაძლებელი ხდება. ძველი სასამართლო ქვეყნის ნაცვლად ახლა ორი საერისთავო გაჩენილა ნერსესი და ადარნასესი; კლარჯეთისა და ჭავჭავთის საერისთავოები ერთ საერისთავოდ არის გაერთიანებული; ჭუანშერ ჭუანშერიანის საერისთავო ხომ მთლად ნებისმიერად არის შედგენილი (ჭვარი, ხერკი და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ქვე და ტფილისი); სამცხე არსად ჩანს... ხოლო კახეთი არჩილმა „მი-

უბოძა“ ტაძრეულთა მისთა „და აზნაურ ყენა ივინი“. აქაც ჟუან-შერს მოვლენის პოლიტიკური მხარე აინტერესებს, მაგრამ ის ამით იმასაც გვაძცნობს, თუ რა მოსდის „ქვეყანას“.

ერთი სიტყვით; დიდი რაღაც ამბები ხდება. ქვეყნების ძველი სოციალურ-პოლიტიკური შინაარსი, ჩანს, იცვლება; იცვლება, უეჭველია, ეთნიკური შემადგენლობაც. ყველა ამის ნიშნადგება, რომ იცვლება ქვეყნების ადმინისტრაციული მმართველობა (ზოგან სიძე — ერისთავები, ზოგან ტაძრეულ — აზნაურები და სხვა). ერთიანდებიან ძველი ქვეყნები, ჩნდებიან ახალი ქვეყნები (გურია, შულავერი — არტანი...).

როგორ საეჭვოც არ უნდა ჩანდეს თავის დეტალებში აქ წარმოდგენილი სურათი, საერთოდ აღებული ის სანდოა. მართო ის რაღა ღირს, რომ აქამდე მთელი იმ დიდი მონაკვეთის სიგრძეზე ეს „ქვეყნები“ არ შეცვლილან გარეგნულად, ან მცირე ცვლილება თუ განიცადეს. ახლა კი ცვლილებანი არსებითი ხასიათისა ჩანს და რაც განსაკუთრებული სანდოობის იერს ანიჭებს მის ავტორს, ეს ისაა, რომ ქვეყნების გარეგანი განვითარება (ახალი ქვეყნის გაჩენა, ძველი ქვეყნის გაყოფა თუ შეერთება) დაკავშირებულია ჩანს ამ ქვეყნების შინაგან განვითარებასთან, ე. ი. მთელი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიურ განვითარებასთან, საზოგადოებრივი განვითარების უღრმეს ტეხილთან, ფეოდალური ურთიერთობის საბოლოო გაფორმებასთან, ახალი ტიპის ერისთავების წარმოქმნასთან, მოსაკარგავეთა ინსტიტუტის წარმოქმნასთან, ტაძრეულ — აზნაურთა ინსტიტუტის წარმოქმნასთან, „შვილთა, ძმათა“ და პატრონთა ინსტიტუტის გაფორმებასთან...

ჩვენ ამის შემდეგ თვალის გადევნებით კიდევ უფრო დავრწმუნდებით ახალი ქვეყნების (ახალი საერისთავოების) გაჩენაში. (მ—2, 6, ფურც 106—116).

2. ქცა I, ჟუანშერი, 205₁₅

ჯავახეთი, ჯავახოსის წილი (ქცა 10₁₅) და ჯავახეთის საერისთავო (ქცა 24₁₈), როგორც ირკვევა, ყოველთვის ერთსა და იმავე საზღვრებში არ იგულისხმება. ფარნავაზის დროინდელი წუნდის ერისთავი ფლობს ჯავახეთს და კოლას და არტანს; ესევე ქვეყანა ნაგულისხმევი ჯავახოსის წილად, მცხეთოსმა რომ მისცა.

ვახტანგის შვილის დაჩის დროს კი წუნდის საერისთავოში, რომელიც დაჩის ნახევარძმის მირდატის ხელთ იყო, ჯავახეთის

ნაწილი ფარავნითგან — მტკვრამდე არ იგულისხმებოდა და მხოლოდ გვიან გაუცვალა დაჩიმ შირდატს ეს „ჩაუახეთი“ ეგრის წყლის ქვემო ქვეყანაში... ასე რომ, როგორც აქედან ჩანს, ძველისძველ „ქვეყნებსაც“ კი ხელყოფენ მეფეები: საერისთავოებს ანაწილებენ..

ასეთივე მოვლენა შეიმჩნევა ოძრხოსის წილის მიმართაც: ოძრხოს მცხეთოსის ძის წილი იყო „ტასისკართგან ვიდრე ზღუამდე სპერიისა, ქუეყანა კლდოვანი. ამან ოძრკოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: ოძრკე და თუხარისი“ (ქ-ცა, 923). ცხადია, მის ქვეყანაში შედილობდნენ: სამცხე, აჭარა, შავშეთი კლარჯეთი. ხოლო ფარავანში ქვეყნის საერისთავოებად დაყოფისას ეს ქვეყანა ორ საერისთავოდ გაყო: ოძრკის ერისთავს მიეცა „ტასისკართგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა“; კლარჯეთის ერისთავს კი „მისცა არსიანითგან ზღუამდე“ (ქ-ცა 24). მაინც არაა საფიქრებელი, რომ ასეთი ოპერაციები მთლად ნებისმიერი იყო. უფრო სწორი იქნება ვარაუდი, რომ დიდ ქვეყნებში შემაგვლო მცირე ქვეყნები იყო ასეთი ხელყოფის საფუძველი (მ—2, 6, ფურც. 76).

3. ქ-ცა I, ჟუანშერი, 2177

ჩანისა და მოვაკანის ერისთავმა ქასრე ამბარეეზმა „უწყო ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა: აღუთქუა კეთილი დიდი, და დაუწერა საერისთოთა მათთა მამულობა შვილითი-შვილამდე, და ესრეთ წარიბირნა ლიქნითა. და განდგეს ერისთავნი და თვს-თვსად ხარკსა მოსცემდეს ქასრე ამბარეეზსა“.

ეს „ქართლის ერისთავნი“ რომ სკეპტუხოსები არ იყვნენ, ისინი რომ „ქვეყნების“ მკვიდრნი არ იყვნენ, ისინი რომ მეფის ნებისმყოფელი მოხელენი იყვნენ, მეფისავე ნებით დანიშნულნი, მათი სიძლიერე და უღონოება რომ მეფის ნებისაგან იყოს მხოლოდ დამოკიდებულო ისინი ასეთ განდგომას, რა თქმა უნდა, ვერ იკადრებდნენ, თუნდაც ძლიერი სპარსეთის მხარის დაჭერით. მაგრამ ეს ერისთავები ემყარებოდნენ „კახეთს და კუხეთს“, „ჭერიეთს“ და „სომხითს“, „გარდაბანს“ და „შიდა ქართლს“, „სამცხეს“ და „კლარჯეთს“, „ჩაუახეთს“ და მარგვს და აგრე შემდეგ. ზოგი მათგანი ამა თუ იმ საერისთავო ქვეყნის ძველი ღრობიდანვე მკვდარი (სკეპტუხოსი) იყო (მაგალითად, ქუეჩი ან პიტიახები)... ზოგი ვინმე შეიძლება ასეთი მკვდარი არ იყო, მაგრამ მეფის ნებისაებრ დანიშნულსაც მკვდრობის ტენდენციას აზიარებდა „ქვე-

უნის“ ორგანიზაცია, მისი თავისთავადობა, ეკონომიური ერთობლი-
ანობა, ეთნიკური იერი, ისტორია...

მოქმედებდა, რა თქმა უნდა, ამის საწინააღმდეგო ტენდენცია:
„ქვეყნის“ მოშლისა, მცირე ეთნიკურ-ეკონომიურ გაერთიანებათა
უფრო მსხვილ გაერთიანებებში გათქვეფისა და ამდენადვე ახალი
გაერთიანების მეთაურის (ამეფის) გაქელმწიფებისა, კლასობრივი
ურთიერთობის, როგორც ყოველსიმომცველი ურთიერთობის, სა-
ზოგადოების ახალი სახეობის, სკეპტუზიების გამოზრცხველი ურ-
თიერთობის წარმომქმნელი (ეს იყო ფეოდალური ურთიერთობის
შემოსვლის ნიშანი), მაგრამ ეს ტენდენცია ჯერ სუსტი იყო და ძვე-
ლი „ქვეყნების“ ფაქტი ბატონობდა... ამ ნიადაგზე შესაძლებელი
იყო ერისთავ-წარჩინებულთა (ამ ძველი ბასილეუსების, სკეპტუ-
ზოს-სათრაპების) წარმატებით ბრძოლა ახალი საწყისების (=მე-
ფის) წინააღმდეგ...

და განა ეს წარჩინებულთა სახლები, ეს ერისთავები (ნახარა-
რები ან ლაზური ლოგომონები), რომ აგრე ძირმავარნი არ ყოფი-
ლიყვნენ (ზოგი ხომ ძირძველიც იყო...), სპარსეთის მთავრობა დაი-
ქერდა კი მათთან საქმიან ურთიერთობას (პიტიახშუმბის სახლი რად
ღირს)... ის გარემოება, რომ ქართლის ერისთავები ასე თავგამოდე-
ბით იცავენ ქართლოსიან ფარნავაზიანების დინასტიურ უფლებებს
(აქვე 21719), ეს საერთო ტენდენცია, უნდა ვიფიქროთ, წარმოღ-
ვება იმ ფაქტიდან, რომ ქართლოსიან მეფეთა წინაპარი მ ც ხ ე თ ი ს
შ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ი იყო. ასეთივე „თავადები“ იყვნენ სხვა სახლე-
ბის მამასახლისები (შემდეგ ერისთავები) ძირითადად, რა თქმა
უნდა, თორემ სეფეწულების დაწინაურება-გაერისთავება ამა თუ
იმ ხელსაყრელ შემთხვევაში ბუნებრივი უნდა ყოფილიყო მაგრამ,
როგორც აღვნიშნეთ, საერისთავოზე დასმული სეფეწული ისეთივე
ტენდენციებით ორსულდებოდა, როგორსაც საზოგადოებრივი გან-
ვითარება მოითხოვდა... და იყო შარადიული ბრძოლა ამ ორ ტენ-
დენციას შორის და არც მოიშლებოდა ეს ბრძოლა ვიდრე ფეოდა-
ლური ურთიერთობა ბოგინობდა.

ფარნავაზის ღონისძიება ლეონტისებური, სულ სხვარიგად
უნდა გავიგოთ. იყო წინაკლასობრივი გაერთიანება: „ქართლოსიან
ტომთა კავშირი“ (ესეც გვიანი შენათხზია, როცა ქართლოსიანებმა
სძლიეს არაერთ არაქართლოსიან ტომს და გაიერთიანეს — სამხედ-
რო დემოკრატიის ხანაში). მცირე ერთეულის გაერთიანებით შეიქმ-
ნა პირობები დიდი ნახტომისათვის (სამეფო). მაგრამ ერისთავებად
ჩქენენ ამ ტომების მამასახლისები („თავადები“).

ქართული წერილობითი მასალებით შესაძლებელია ადრეფეო-
დალური ხანის არაერთი „სახლი“ იქნეს დასახელებული, არაერთი
„დიდი აზნაური“ იქნეს მიღებული. და ჩვენ არავითარი საბუთი
არა გვაქვს იმისა, რომ ეს დიდი აზნაურები თავისი ქვეყნის მკვიდრ-
ნი არ არიან. ვარსკენ და არშუშა პიტიახშები, ფაფნელები, ევაგრე
ციხედიდელი, ჩორჩანელი, სამძივარის ქალი, ტბელები, ფხვე-
ნელნი, ბალვაში, მირიან სამცხელი, ბაძლაუნდი, დონაური, მარუ-
შიანნი, ძამელი და სხვები, (ილარიონ ქართველის ცხოვება, დავით
გარეჯელის ცხოვრება, გიორგი III სიგელი), ყველა ესენი ნეფე ქვა-
ბლიძეებია (ვანელი შარაშენიძის თქმით), ან შაროელი კელმწიფე-
ებია და არა მეფის ისეთი მოხელეები, როგორც ეს ჩვენს ავტო-
რებს ესახებათ (ლეონტის, ჯუანშერის) ფარნავაზის დროიდანვე...
ერთში უცილობლად მართალი არიან ჩვენი ავტორები: „ფარნავა-
ზის დროიდან“ დაისახა ტებილი ხეების-ქვეყნების განვითარებაში;
სეფესახლი გადაქრით ცდილობს მიიტაცოს ამ ხ ე ვ ი ს უ ფ ა ლ თ ა
(„ქვეყნის“ მეთაურ „ე რ ი ს თ ა ვ თ ა“) უფლებები.

ფარნავაზის წარმატება ის იყო, რომ მან უთავა სამხედრო დე-
მოკრატიის უკანასკნელ საფეხურზე შემდგარ ქვეყანას და ქართლის
ქვეყნები სახელმწიფოდ აქცია (აზო?...), „ქევისუფალნი“ და „ერის-
თავნი“ მოხელეებად, ხოლო ჭევეები და ქვეყნები — ხელმწიფის
(რამდენადაც ასეთად იქცა) საკონტროლოდ, მათი დაუფლების ტენ-
დენციით... ასე რომ საქმე ისე კი არ იყო, როგორც ამას ჩვენი წე-
რილობითი (ნარატიული) წყაროები წარმოგვიდგენენ; როგორც
სუმბატ დავითის ძე და მატინანე ქართლისა, ან ჯუანშერი და ლეონ-
ტი წარმოგვიდგენენ, თითქო იმთავითვე ქვეყანა მეფისა იყო (ღმრ-
თის ნებით, ნოეს ძის იაფეტის ჩამომავლობით, თარგამოსიან ქარ-
თლოსიანობით, ეგროსიანობით!), მთელი მიწა-წყალი ცარიელ
იყო, მოვიდნენ და დაეშენნენ ქართლოსიან-ეგროსიანთა მოთავეო-
ბით... და პირველმა მეფემ ქვეყანა მოაწყო: ადგილებზე დასხა მო-
ხელენი: ქევისუფლები, ათასისთავეები, ერისთავეები... და ბოროტის
მზრახველმა ერისთავეებმა იწყეს ორგულობა და სახელოდ ჩაბარე-
ბულ ქვეყნების მიტაცება, ლალატი, უცხოელთა შემოყვანა... (ეს
ყველაფერი გვიან შენათხზია) ნამდვილად კი, როგორც ვხედავთ,
საქმე სულ სხვა რიგად იყო: ქვეყნები („ქევეები“) განვითარდნენ,
მათი ურთიერთშორის კავშირი გაძლიერდა და მათი გაერთიანება
დღის წესრიგში დადგა. ასეთივე მოხდა (სამხედრო დემოკრატიის
ხანა) და სამეფოს წარმოქმნისათვის პირობები მომწიფდა (კლასო-
ბრივი ურთიერთობა შემოვიდა) და სეფესახლმა ხელმწიფობა დაი-

ჩემა... და ჯევისუფალ-ერისთავებს შეუტია. იწყება (თუ უფრო გადამწყვეტ ფაზაში შედის) ბრძოლა სეფესახლისა და ხევისუფალთ შორის ხეყეპის დაუფლებებისათვის. ასე რომ შეტევას აწარმოებს სეფე სახლი („მეფე“) მის მხარესაა პროგრესი — ამას მოითხოვს საზოგადოებრივი განვითარება — თავს იცავენ ჯევისუფალ-ერისთავები, ესაა კონსერვატული საწყისი, რეაქცია... ბრძოლა საუკუნეთა მანძილზე მიმდინარეობს და არც დამთავრებულა ფეოდალური ურთიერთობის მთელ სიგრძეზე და ვერც დამთავრებოდა: ქვეყანა ასეთ განვითარებამდე ვერ მისულიყო... შემტევია პროგრესი, მეფე პროგრესის განსახიერება.

გასაკებია და ადვილად ასახსნელია ყველა ეს დაჩიხული საკითხები: ვახტანგის ბრძოლა ერისთავებთან და მეფის დამარცხება. ეს იმის მოწმობა იყო, რომ ქვეყნის ფეოდალური განვითარება შორს არ იყო წასული და ჯევისუფალ-ერისთავთა საფუძვლები შედარებით ურყევი იყო. ვახტანგი, ამრიგად, ისე კი აღარ წარმოგვიდგება, როგორც აქამდე — „პროგრესის მატარებელ“ ერისთავების წინააღმდეგ მებრძოლი, წვრილი ერის (რეგრესისაო, ვფიქრობდით!) წინამძღოლი (სრულიად საწინააღმდეგო!). ვახტანგი პროგრესისათვის, ერისთავთა კელმწიფობის წინააღმდეგ მებრძოლია (ვარსკენი სიმბოლოა), წვრილი ერი პროგრესის მატარებელია, ახალი ურთიერთობის მომზრეა. ერისთავები რეაქციაა: მათი მიზანია სექტრუხობად დარჩენენ, ბასილეუსებად, სათრაპებად დარჩენენ...

ის პირველი გაერთიანება სამხედრო დემოკრატიის ხანისა, ისევე როგორც მეფობის ხანისა ფეოდალური ურთიერთობის შემოსვლამდე, ჩვენი ამ პრინციპის მიხედვით („ქვეყნის“, „ქვეის“ განვითარების მიხედვით) არ შეიძლება იმ სახისა ყოფილიყო, როგორც ამას წარმოიდგენს ლეონტი მროველი (და როგორსაც წარმოიდგენს დღემდე ჩვენი ისტორიოგრაფია). მაინც და მაინც ლეონტი ამ თვალსაზრისით დღემდე კრიტიკულად არავის შეუსწავლია და მისი შეხედულება არავის უარუყვია... „ფარნავაზის“ ტიპის, როგორც ამას ლეონტი გულისხმობს, მეფობის საფუძველი იმ დროის ქართლში არ არსებობდა. იბერიის საზოგადოებრივი განვითარება „აღმოსავლური“ არ ყოფილა და ქვეების („ქვეყნების“) საზოგადოებრივი მნიშვნელობა იმ ძალისა იყო, რომ გადაულახველ დაბრკოლებას უქმნიდა აღმოსავლური დესპოტიის შექმნას.

აქედან, საფუძველიანია ფიქრი, რომ თეორია მეფის თვითმპყრობელობისა, როგორც ის ქართლის მეფეები წარმოგვიდგება, არ შეიძლება იყოს რეალურ-ისტორიული ვითარების ამსახველი,

არამედ შემოტანილ-ნასესხებია გვიან იმ წრეების მიერ, რომელნიც მეფის მხარეზე იბრძოდნენ, როცა ქვეყნის ფეოდალური გაერთიანების დიდი პროცესი მიმდინარეობდა. ამ დიდი ბრძოლის პროცესში შემოტანილი ეს თეორია (შერწყმული რომაულ-ქრისტიანული და აღმოსავლურ-„სპარსული“ თეორიებისაგან) ლეონტი მროველმა ფარნავაზის მეფობის დასახატავად გამოიყენა, ხოლო მოხივე დროის სხვა მეფის „პარტიის“ წევრებმა გამაერთიანებელ მეფეთა პოლიტიკის დასაფუძვლებლად მოიმარჯვეს (დავითის ისტორიკოსი).

ამრიგად, ფარნავაზის ერისთავები არ შეიძლება მხოლოდ მეფის მოხელენი ყოფილიყვნენ და არა თავთავიანთი „ქვეყნების“ ერისთავ-მამასახლისები.

მეფობა იბერიაში, როგორც აღვნიშნეთ, ამ ქვე-ქვეყნების განვითარების გამოხატულება იყო ასევე ქვე-ქვეყნებს შებდგომი სოციალური განვითარების გამოხატულება იყო იბერია-ქართლის ადრეფეოდალური ხანის პოლიტიკური მოვლენები (ისევე როგორც ყველა შემდგომი ხანის მოვლენები).

ქვე-ქვეყანა განვითარების გზით წინ მიდიოდა, შიგ კლასობრივი ურთიერთობა შემოდიოდა და ქვეყნის ერთიანობა ირღვეოდა. ქვეში აზნაურები და გლეხები ჩნდებოდნენ, ფეოდალური ურთიერთობა ისახებოდა. ერისთავებიც ძველი სეკტუზოსებიდან მამფალ — პატრონებად იქცეოდნენ, ქვეი შიგნიდან ტყდებოდა.

ვახტანგ მეფე დამარცხდა ერისთავებთან ბრძოლაში, სპარსელებმა ხელი შეუწყვეს ერისთავების (=რეაქციის) გამარჯვებას (ისევე როგორც სომხეთში ნახარაზებმა დაამარცხეს სომხეთის მეფე), მაგრამ ქვეყნის განვითარება ძველი მდგომარეობის აღდგენას ვერ მოითმენდა, ქვე-ქვეყნები ვერც სპარსეთის დესპოტიას შეურიგდებოდა, ვერც განცალკევებულად იარსებებდა და ერისთავები იძულებულნი იყვნენ დაეთმთ — ახალი დროის შესაფერისი უნებური კომპრომისი შეერჩიათ: ქვეყნის გამაერთიანებელი ერისმთავარი („მეფე“) და ერისთავობის მემკვიდრეობით დაუფლება (ე. ი. „ქვეყნის“). ამრიგად რეალურ-ისტორიულ ვითარებას მებრძოლი ძალების მიზანდასახულობაში საჭირო კორექტივი შეჰქონდა: ქვეყნების ძველი თავისთავადობის აღდგენა შეუძლებელი იყო, როგორც ეს ერისთავებს ეწადათ, მაგრამ არც ამ თავისთავადობის საბოლოოდ მოშლა იყო შესაძლებელი, როგორც ამას მეფობის ტენდენცია ისახავდა.

ეს იყო ახალი ურთიერთობის შესაფერისი პოლიტიკური ფორ-
მა, რომელიც შანამ იბოგინებდა, ვიდრე ქვე-ქვეყნების განვითარე-
ბა ახალს, უფრო მაღალს პოლიტიკურ ფორმას გარდაუვალს არ
გახდიდა.

რაგინდ წიგნურ შენათხზად არ უნდა გამოიყურებოდეს არჩი-
ლის პოლიტიკური რეფორმები, ჯუანშერს რომ აქვს დაცული
(241—243), რაგინდ ტენდენციურად გვიან შენათხზად არ უნდა
წარმოვიდგინოთ ეს ეპიზოდი, იმდენად მაინც სახდოა ხსენებული
წყარო, რამდენადაც ნიშანდობლივია ის, როგორც მოვლენა. აქ კი
ხანგასმულია კიდევ ერთი ახალი საფეხური ქვე-ქვეყნების საზო-
გადოებრივ განვითარებაში, როცა მეფე იძულებულია იცნოს ქვე-
ქვეყნების სამემკვიდრეოდ გადაცემა ერისთავებზე ფეოდალურ
მფლობელობაში (ნამზითვის წესით), ხოლო ერისთავები იძულე-
ბულნი არიან ერთგულების პირზე ფლობდნენ სამემკვიდრეოდ
(ვითომცდა ნამზითვების წესით) მიღებულ ქვეყნებს...

ხვე-ქვეყნების შემდგომი განვითარების გამოხატულება იყო
დიდი საყოველთაო პროცესი ფეოდალური საქართველოს პოლიტი-
კური გაერთიანება რომ ეწოდება, როცა არც ერთი ქვე-ქვეყანა
თავის ძველ პოლიტიკურ საზღვრებში არ ეტევა და მეზობელთა
დაპყრობის გზით გავრცელება-გაძლიერებას ცდილობს. და სრუ-
ლიად ბუნებრივად გამოიყურება, რომ ეს პროცესი ძველი, ადრე-
ფეოდალური ხანის, მთავრების (მთავარი ეს იყო ძველი სკეპტუ-
ხის, ძველი მამასახლის-ერისთავის მეტამორფოზი, ფეოდალურ ურ-
თიერთობას შეეგუებული) გაქრობით დაგვირგვინდა (ბაგრატ
III — დავით აღმაშენებელი), რომ მთავრების ადგილი დიდებუ-
ლებმა დაიჭირეს (დავითის ისტორიკოსი ცნება ერისთავსაც კი
ალარ ხმარობს), რომ ხვე-ქვეყნების ნამზითვობა, ერისთავების მემ-
კვიდრეობითი უფლება უკუგდებულ იქნა, რომ მეფის თვითმპყრო-
ბელობის თეორია საყოველთაოდ აღიარებულ იქნა... ქვე-ქვეყნების
განვითარება ამის შესაბამისი იყო, ქვე-ქვეყნების ფეოდალური გან-
ვითარება მოსაკარგავეს მოითხოვდა, ბატონყმობა, წვრილი ერის
გაქრობა, გლეხთა საყოველთაობა ძველს მთავარს (=ძველს ერის-
თავს) ვერ იგუებდა... პროგრესი ისევე გამაერთიანებელი თვით-
მპყრობელის მხარეზე იყო, ხოლო ერისთავ-დიდებულები კონსერ-
ვატიზმს იცავდნენ... კრიზისული ხანა იყო, წინაბურჟუაზიული გა-
ერთიანება ისახებოდა. ქვე-ქვეყნების ძველი საფუძვლები დიდი ხა-
ნია მოშლილი იყო და ერისთავები რეაქციულ რომანტიზმს შეეჭ-
კოდნენ (გვარების დაძველებისა და უცხოეთიდან მოსულობის, მე-

ფის ჩამომავლობის თეორიები). რეალური ვითარება კი ახალ ქვეყნებს უნდა, დიდებულ მოსაკარგავის საბატონოს, რომელსაც იმ ძველ ქვეყნებსა და მხოლოდ სახელითა შერჩენოდა საერთო...

რამდენად ეგუება ჩემი ეს თეორია რეალურ ისტორიულ სურათებს მცხეთის მეფეების შესახებ (ბილინგვა), იბერიის პოლიტიკური წყობილების სპარსულის მსგავსად მოწყობის შესახებ (გ. წერეთელი), იბერიის სიძლიერის შესახებ (კასიუსი, ტაციტუსი)... პომპეუსის ტროუმფის სურათი იბერიელი სეპტუხოსებით, კოლხეთის მეფე, სეპტუხიები, პროკოპისა და აგათიას ცნობები ლაზთა მეფისა და ლოგომონების შესახებ. ადრეფეოდალური ხანის „ერი“ (дружина) ბაღვაშები და სხვა მთავრები პატრონების ძებნაში (შულავერი, წუქეთი, თრიალეთი და სხვ...).

ძველი საერისთავოების მოშლა მისი პრინციპის საფუძვლიანი შერყევა იყო, რომ ერისთავებს ნებისმიერად ცვლიან მეფეები ბაგრატ III, დაეით აღმაშენებელი... დღეს დასახელებაც კი გვიძნელდება ძირძველი ერისთავებისა. თამარის დროს გაფიცული „ძირძველებიც“ კი ვერ დაიჩემებდნენ დიდ ხანმოთეულობას და თითქმის ყველა XI—XII საუკუნეთა მანძილზე დაწინაურებული სახლები იყვნენ. საბოლოოდ მოიშალა ძველი ქვეყნები. შეიქმნა ახალი ქვეყნები, რომელსაც სათავეში დიდებულ-მოსაკარგავე ედგა (ამე იყო — in principe...) (მ—2,6. ფურც. 79—86).

4. ქ'ცა I, სუმბატ დავითის ძე, 386;

ბერძნები საქართველოს დასაპყრობად შემოსდგომოდნენ. აზნაურები თავიანთი ციხეებით, ერისთავიც კი თავისი ციხით ბერძნებს მიუდიოდნენ...

ამ დროს „აღაშენა სიმაგრე საბა მტბევიარმან ეპისკოპოსმან, მახლობელად ტბეთის ეკლესიასა და სახელ სდვა მას სუეტი. და შეკრიბა მამინ მან ერი თჳსი და შევიდეს მუნ შინა თვთ საბა მტბევიარ ეპისკოპოსი, და ეზრა ანჩელ ეპისკოპოსი, და შავშეთის აზნაურნი... და განძლიერდა მას შინა“.

ამ დროიდან იყო, რომ ტბეთის ეპისკოპოსი შავშეთის ერისთავიც იყო (ხელმწიფის კარის გარიგება). (მ—2,11. ფურც. 24).

ჩვენს ავტორს სურვილი აქვს მოგვითხროს არჩილ მეფის ფეოდალურ-პოლიტიკური საქმიანობა და მოგვითხრობს, თუ როგორ მოვიდნენ არჩილთან ტარონით წამოსული ბაგრატიონები სამნი ძმანი, მოვიდნენ შაკიხად „და დაემკვდრნეს მუნ, ბრძანებითა არჩილისითა, რაშეთუ ყოველი პირი კავკასიისა, რანით კერძო, უმკვდრო ქმნილ იყო. ხოლო ჰერეთი და კახეთი ქალაქთა და ტყეთაგან უკეთუ დარჩომილ იყო, და დაემკვდრნეს სამნივე იგი ძმანი ვიდრე გულგულამდის“.

რა თქმა უნდა, ამ ერისთავებს აღარაფერი აქვთ საერთო იმ ძველ ერისთავ-სატრაპებთან, ქვეყნების მამასახლისობიდან რომ მოდიოდნენ.

ეს ერისთავები არც ჰეროსის ჩამომავლებია, არც კახოსის, — ბედი მამიებელი მთავრებია (მთავრის სახლის შვილები).

მათი ასეთი ამოძრავება მიეწერება (უკეთ შესაძლებელი გახდა) როგორც არაბების წამლუკავ შემოსევას და უსასტიკეს ღონისძიებებს ადგილობრივ მფლობელთა, სეფეულთა (sic. იხ. ს. ჯანაშვია: К критике М. Хоренского) წინააღმდეგ, რასაც შედეგად მოჰყვა ახალი კაცების დაწინაურება (გაფეოდალება), ისე იმ ვითარებასაც, რომ ძველი ქვეყნები გადახალისდა, ახლებურად მოეწყო, ფეოდალური შინაარსისა გახდა. ამის საილუსტრაციოდ როსტომ ბიბილურის თავგადასავალი კლასიკურია: როსტომმა ფეხი ვერ მოიკიდა დვალეებში, გამოაძევეს, ლარგველში კი საამისო პირობები იყო დამაგრდა... ყველაფერი დანგრძობა, რომ არჩილიდან ახალი ხანა იწყება: ახალი ერისთავები, ახალი ტაძრეულები, ახალი ციხეები, ახალი ქვეყნები... (მ—2, 7. ფურც. 10).

არჩილის შვილები მეფობდნენ. „ხოლო ამიერთგან იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ჩუასროანთამან. პირველად, უფლება სარკინობთა განდიდნა და მიერთგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი ჟამად რბევასა და ოჯრებასა. მეორედ, იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერიბა ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერ-

თას. და უკეთეს ვინმე გამოჩნდის შეილთა შორის ვახტანგისთა-
რომელიმცა ღირს იყო მეფედ, იქმნის შემცირებულ საჩინოზთა-
გან“...

ყურადღებას იქცევს ეს ცნობა: „იქმნა სიმრავლე მთა-
ვართა“... ამ ცნობაში რომ ერისთავები იგულისხმებოდნენ შო-
ლოდ, — უაზრობა იქნებოდა: ერისთავები იმავე რაოდენობისანი
რჩებოდნენ, როგორც წინათ. ამიტომ აქ ჩვენი ავტორი სხვა რაღაც
მოვლენას უსვამს ხაზს. სახელდობრ: ისეთი სოციალურ-პოლიტი-
კური ურთიერთობა შემოვიდა, რომ მთავრები გამრავლდნენ, რომ
ერისთავებიც გამთავრდნენ, ე. ი. ქართლის ქუეყანაში კვეისუფალ-
ნი სულ უფრო და უფრო მეტ ძალაში შევიდნენ, გაფეოდალდნენ,
მეკევენი მისგან დამოკიდებული შეიქმნენ.

და კიდევ მეტი: ეს კევისუფალნი „იქმნეს მტერ
ურთიერთას“. და რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, ჩვენი
ავტორი ამ გარემოებას აღნიშნავს არა როგორც შედეგს
ხუასროვანთა მეფეობის შემცირებისას, არა-
მედ როგორც მის მიზეზს არაბთა ბატონობის გვერ-
დით.

მაშასადამე ჩვენი ავტორის ცნობით, ხუასროვანთა მეფობის
შემცირება ორი მიზეზის გამო მოხდა: სამინაო მიზეზი ეს იყო
ქართლის ქუეყანაში მთავართა სიმრავლე („იქმნა სიმ-
რავლე მთავართა“) რომ იქმნა („იქმნა“, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს
რაღაც ერთდროულ უცებ მოვლენას, არამედ უნდა გავიგოთ, რო-
გორც ხანგრძლივი პროცესის გამოვლინება, მისი საბოლოო გა-
ფორმება. ტომობრივ-ეთნიკურ-ეთნოგრაფიული წარმოებითი ერ-
თიანობა კევი ამ დროისათვის საბოლოოდ იქცა ფეოდალურ
წარმოებით ერთეულად. კევისუფალი იქცა პატრონად. მთავრად,
კევის კაცნი იქცნენ მოლაშქრეებად, ეროვანებად, მცირე მთავრე-
ბად, უციხო აზნაურებად, ყმებად, შვილებად), ხოლო გარე მიზეზი
ხუასროვანთა მეფობის შემცირებისა იყო საჩინოზთა მძლავრობა.
და ეს ხომ ცნობილია, თუ როგორის უღმობელოობით სპობდნენ
არაბები სეფეწულებს („შეილთა შორის ვახტანგისთა“) — ს. ჟა-
ნაშია.

ვახუშტი, მისთვის დამახასიათებელი თვალმახვილობით ამჩნევს
აზნაურთა გააქტიურებას პოლიტიკის სფეროში... მართლაც და
არსებითად ქართლის ბედს ამიეროდან ეს აზნაურები წყვეტენ.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ჩვენი ავტორის (მატიანეს ავ-
ტორის) შენიშვნა იმის შესახებ, რომ ქართლის მომრავლებულ

მთავრებს „შეერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთი-
ერთას“. აქ რომ მხოლოდ „ერისთავნი“ იგულისხმებოდნენ, ასე-
თი ცნობა გაუგებარი და შეუძლებელიც იქნებოდა: ერისთავს, რო-
გორც ერისთავს, არ შეიძლება მტრობა ჰქონოდეს, როგორც წესი,
სხვა ერისთავთან, საერისთავო სამოხელეო ქვეყანა ამის საფუძ-
ველს არ იძლეოდა და მართლაც ჩვენ არც გვაქვს ერთი მაგალითიც
კი ერისთავებს შორის ბრძოლისა; ვიდრე ეს ერისთავები მო-
ხელენი რჩებოდნენ (პირადი მტრობა ამა თუ იმ სახლებს შორის,
თუნდაც სამოხელეო თანამდებობის მიტაცების, თუ გამოძალვის
ნიდავზე აქ მხედველობაში არ მიიღება და პრინციპს არ არღვევს).
მხოლოდ იმ დროიდან და რამდენადაც ერისთავები მთავრები
ხდებიან, ანუ რამდენადაც საერისთავო ქვეყანა სამ-
თავროდ იქცეოდა, ე. ი. რამდენადაც ერისთავი პოლიტიკურ
ხელისუფლებას მიიტაცებდა, დასაშვები არის ასეთი მტრობა ამ
სენიორებს შორის.

გვიანფეოდალური საქართველო სწორედ ასეთ სამთავროთა
(სათავადროთა) კრებულია. სათავადროს სოციალური შედგენილობა,
რა თქმა უნდა, არაა ძველი სამთავროს (სააზნაუროს) პატრონაჟურ-
რი ქვეყნის შედგენილობის იდენტური... (მ—2,7. ფურც. 21—22).

3. ქცა I, მატანე, 250₁₂

ეს ნიშანდობლივი ცნობა მთავართა გამრავლების შესახებ
ჩვენი მიზნებისათვის მარჯვე საბუთია. საქმე ისე უნდა წარმოვიდ-
გინოთ, რომ იქმნა სიმრავლე მთავართა ნიშნავს იქმნა სიმ-
რავლე ქუეყნებისა, თორემ თუ ძველი ქვეყნები უცვლე-
ლად დარჩებოდნენ „სიმრავლე მთავართა“ როგორღა იქნებოდა.
უნდა ვივარაუდოთ, რომ ძველი ქვეყნები განვითარდა და მცირე
სამეურნეო ადმინისტრაციულ ერთეულებად გადაქცევის ტენდენ-
ციამ იჩინა თავი: სამთავროები გამრავლდნენ „და შეერია ბრძოლა,
იქმნეს მტერ ურთიერთას“. ახალშექმნილი ვითარების ამ მარჯვე
დახასიათების საილუსტრაციოდ ჩვენ ისტორიული მაგალითების
დასახელება არ გავვიჭირდება. საქმეა მოვიგონოთ კლარჯეთის
ბაგრატიონთა სახლი და, აქამდე ერთი საერისთავო ქვეყნის —
კლარჯეთის მთელ რიგ საგამგეო ქვეყნებად ქცევა (არტანუჯელი
ერისთავები, ჯავახი მამფლები: ტაოელნი მეფენი)...

მაგრამ შედარებით დიდი ქვეყნების გვერდით იქმნებიან უფ-
რო მცირე სამთავროები: ძამელები, ატენელები, ფავნელები, კალ-
მახელები, ბაღვაშები, ტბელ-ფხვევნელები...

ასე და ამრიგად მოიშალა სექტუბები — ძველი საერისთავო ქვეყნები, იშვა ახალი ურთიერთობის წარმონაქმნი ქვეყნები, სამთავროები... (მ—2,7. ფურც. 3).

4. ქცა I, მატიაზე ქართლისა, 25117

„არამედ სიცოცხლესავე ჟუანშერისსა იცვალა ადარნასე ბაგრა-ტონიანმა ნასამალი კლარჯეთისა, შავშეთისა, აქარისა. ნიგალისა, ასიხფორისა, არტანისა და ქუემოსა ტაოსა და ციხეთაგანცა რომელნი ჰქონდეს შვილიშვილთა ვახტანგ მეფისათო. და წარუიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკლულა“.

ესეც იმ ახალი ვითარების მოწმობაა: ძველი ქვეყნები მოიშალა, ისინი სახელებად დარჩებიან ასეთები, თორემ შინაარსებულად ძველიდან აღარა დარჩა რა. ამიტომაცაა შესაძლებელი დანაწილება (ნასამალი, ან ნახევარი...), მთავრების ცვლა. ამ ძველი სახელების შემკვიდრებობის საფუძვლები მოშლილია. ეთნიკურად ურთიერთდაუახლოვდნენ (დიდი უმრავლესობა ერთერთგან ხალხად ჩამოყალიბდა, ფეოდალური კლასი გაქართდა, სარწმუნოება ყველგან ქართული გახდა), ეკონომიკურად ძველი ქვეყნების ფარგლებიც მოშლილია: აწინდელი ქვეყნები უფრო მცირე ერთეულებითა (ქალაქით ციხით) და ამ ერთეულებს სრულიად არ ახასიათებთ ის ძველებური მკვეთრი ეთნიკურ-კულტურული განსხვავება; ასე რომ აწინდელი ქვეყანა ხარისხობრივ სხვა მოვლენაა. მაგალითად აწინდელი „აფხაზეთი“ სულ სხვა ხარისხის ქვეყანაა, ვიდრე ძველისძველი ეგრისწყალი, ან მისი მომდევნო ეგრისი... ძირფესვიანად შეცვლილა ამ ქვეყნის ეკონომიკა, სოციალური ურთიერთობა, კულტურა... ივაროვნულ-ეთნიკურ გაერთიანებათა ნაცვლად ხალხები ჩამოყალიბებულან, მცირე გაერთიანებები ქრებიან, ურთიერთს ერწყშიან, (სადღაა ის ტომები, ათეულობით რომ ითვლიან ძველი წყაროები). და ეს ტენდენცია მცირე ტომურ ერთეულების გაქრობისა სულ უფრო და უფრო ღრმაშინაარსიანი ხდება, სუსტდება ძველი კავშირები (ეთნიკურ-ტომობრივი), ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარება თანდათან ასუსტებს და შლის ძველ კავშირებს, ეთნიკურ-ტომობრივ საზღვრებს. აფხაზეთის ფეოდალური სამეფოს წარმოქმნისას ძველი ეგრისის ქვეყნების ვითარება იქამდე შეცვლილია რომ „აფხაზეთის“, ან „ეგრისის“ ნაცვლად „საქართვე-

ლო“ იქმნება: ძველი ეგრისის დიდი ნაწილი გაქართვეულია, ქართული ენა და ქართულ-ფეოდალური კულტურა გაბატონებულია, ქვეყნის გაქართვების ტენდენცია ძლიერად იკვლევს გზებს (რამა, თაკვერი, ვაკე, გურია...).

მომლილ, ძველ სატომო-ადმინისტრაციულ ერთეულების ნაცვლად, ახლა ქვეყნის დაყოფა სრულიად ახალ გადაადგილებას გულისხმობს, ქვეყნის ეკონომიურ გადაადგილებას ემყარება...

ასევეა ძველი კახოსის მემკვიდრეობა... აწინდელი ფეოდალური კახეთი ეკონომიური განვითარების მხრივაც, ეთნიკურ-ტომობრივი განვითარების მხრივაც იმავე ტენდენციებს ამჟღავნებს... მთიულ ტომთა ასიმილაცია, წამყვანი მიუზნეობა (შიგნით კახეთი), გაქართვება.

ასეთივე პროცესი კლარჯეთში... ერთი სიტყვით იშვაცხალი ქვეყანა (მ—2,7. ფურც. 6—7).

5. ქცა I, მატიანე ქართლისა, 262₁

IX—X საუკუნეთა მიჯნაა. „ხოლო ფადლა ქორეპისკოპოსი განძლიერდა და დაიმორჩილნა გარდაბანელნი, და შემდგომად მისსა დაჯდა კვრიკე ქორეპისკოპოსად; და იპყრობდეს ქართლსა აზნაურნი“.

აქ უკვე ნათლადაა ნაჩვენები, რომ ქართლს ფლობენ აზნაურნი, არა ერისთავ-მოხელეები, არამედ აზნაურ-მთავარნი, რომ ამ დროს ქართლი შედგებოდა ასეთ სააზნაურო-სამთავრო ქვეყნებისაგან — სენიორიებისაგან... (მ—2,7. ფურც. 25).

6. ქცა I, მატიანე ქართლისა, 270—271.

X ს. მეორე ნახევარი.

აფხაზთა მეფის დემეტრეს წინააღმდეგ, „კაცთა ვიეთმე ამის ქუეყანისათა“ საბერძნეთიდან გამოიძმეს მისი ძმა თეოდოსი.

თეოდოსი სამცხეს მოვიდა. მარგის მერეს „უკმობდა მესხთა აზნაურთა“... დემეტრემ თავს დაასხა ლაშქარი. თეოდოსი „წარვიდა ქართლს და მიმართა აღარნასეს, ძამელსა მთავარსა; შეიყვანეს იგი ძამის ციხესა და მუნით გამოღმართ ეძიებდა საქმესა თჳსსა“.

ცხადია ძამელი მთავარი — აღარნასე თეოდოსის მომხრეა. ამ მთავრის ქვეყანა ძამის ქვეცია (თუ სხვაც არა), ხოლო მისი

ძალა ქამის ქვეის მოლაშქრენი და ქამის ციხეა. მთავარი გეფის მოხელე ერისთავი არაა (ქართლის ერისთავი ამ დროს, შეიძლება ვიფიქროთ, იოანე მარუშისძეა (ქცა I, 272)-და უფლისციხეში ზის...) ძამელი მთავარი უფრო ყმაღნაფიცსა ჰგავს, ვიდრე მოსაკარგვეს (აი ისეთს, როგორსაც ლამობდა ყოფილიყო ბაღვაში). და პოლიტიკურ არჩევანს საკუთარი ქვეყნის ცნტერესებით სწყვეტს. მას არ აწყობს ძლიერი პატრონი, და სურს მისი. მოქიშპე გაიპატრონოს... ასე, მოქმედებენ ყველა ეს მთავრები ქართლისა...

ასე რომ მეფეების პოლიტიკური ბედი, თუ უბედობა ამ აზნაურების, ამ ყმაღნაფიცების, ამ მთავრების ხელთაა და მხოლოდ ბაგრატ III სცადა ძალით შემუსვრა, მათი გადაქცევა მოსაკარგავებად, დიდებულებად, სცადა მეფის ზელისუფლების შინააჩსის არსებითი შეცვლა... (მ—2, 11. ფურც. 6).

7. ქცა I, მატთანე ქართლისა, 305₃

ბაგრატმა სულა კალმახელს უბოძა „მამულობით ციხის-ჯუარი და ოძრქე ბოდო-კლდითა, და სხუაცა მრავალი საქონელი და სამღრღლო-მოდლორონი, და რაცა უნდა“.

ეს მამულობით ბოძება საერისთავო ქვეყნისა სწორედ მთავრობის დასაბამია...

აქამდე ციხისჯუარი გრიგოლ არტანუჯის ერისთავს ჰქონდა (300). ერთის მხრით მამულობით ბოძება, ხოლო მეორე მხრით ერთი ერისთავის ხელში ორისა და მეტის საერისთავოს გადაცემა (მაგალითად, აბუსერი არტანუჯის ერისთავი, ამავე დროს არის (თითქო?) ხინათა (ე. ი. აჭარის), ციხისჯუარის (ე. ი. ძველი ოძრქის) „და აწყუერის ციხის პატრონი“, (იქვე 300). ეს იყო ახალი ტენდენცია, ბოლოს რომ სამთავროების ჩამოყალიბებით დასრულდა (უკვე XIII საუკუნეში).

ერისთავობის მამულობით ბოძება თვით ერისთავობის უარყოფა იყო (მ—2, 11. ფურც. 11).

8. ქცა I, მატთანე ქართლისა, 284₆

ბაგრატმა რომ ჰერეთ-კახეთი დაიპყრა, აქ თავისი ერისთავები დასხა.

ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ (ალბათ ბასილი ბერძენთა მეფესთან ომის შემდეგ) გიორგი მეფეს „განუდგა ამას ქუეყანა ჰერეთ-ქახეთისა, და ღადრობითა აზნაურთათა შეპყრობილი ქმნდეს ერისთავნი“. (ამოღებულია სუმბატიდან, ქცა I, 383₄₋₅).

აქ კარგადაა ურთიერთისაგან განსხვავებული ერისთავი და აზნაური.

ერისთავი მოხელეა. ის შეიძლება ამ ქვეყნის მკვიდრი არც იყოს, არამედ მეფის მიერ მოყვანილი და საერისთავოზე, დასმული. მაინცდამაინც ერისთავი უპირველეს ყოვლისა მოხელეა, ხელისუფლების წარმომადგენელია (საქვეყნოდ გამოიგეა, ანუ გარეთული მოხელეა).

აზნაური კი ქვეყნის მკვიდრია, ქვეის წარჩინებულია, სოციალურად დაწინაურებული ძირმაგარი მკვიდრია. მისი შევიწროვება ძნელია, თუმცა შესაძლებელია, მაგრამ მისი მოშლა შეუძლებელია... ის საზოგადოებრივი სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრების უშუალო ნაყოფია, მისი ღვიძლია... ის პატრონია თავისი ყმების მიმართ, ყმაა თავისი პატრონის მიმართ... (მ—2, 11. ფურც. 4).

9. გიორგი მცირე, 174₁₅

თურქების შემოსევის დროს XI ს-ში „არა თუ ახალქალაქისა ოდენ მკვლარნი მოისრნეს, არამედ დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოთაჲსა ჩუენისანი ძკრ-ძკრად მოისრნეს და წარწყმდეს“...

მთავარი-არხონ, ერისთავი-სტრატეგოს, ზორავარი.

მთავრისა და ერისთავის განმარტებაში ივანე ჯავახიშვილი მთლიანად მართალი არ უნდა იყოს: მთავარი და ერისთავი სხვადასხვა წარმოშობისანი არიან და ეს მომენტი თითოეულ შემთხვევაშიაც შეიძინევა. ვახუშტი სწორადაა გრძნობს მთავრის განსხვავებას ერისთავისაგან და სავსებით მართებულად გამოპყავს მთავრისაგან თავადი...

ერისთავი უპირველეს ყოვლისა სამხედრო მოხელეა, მთავარი კი უფალია, პოლიტიკური ხელის მემკვიდრეობით მქონებელია სენიორია (მ—2, 11. ფურც. 9).

დავითის მეუღლე — გურანდუხტი იყო „შვილი ყივჩაყთა უ მთავრესისა ათრაქა შარალანის ძისა“.

დავითი შევიდა ოვსეთს და „მოეგებნეს მეფენი ოვსეთისანი და ყოველნი მთავარნი მათნი, და ვითარცა მონანი დადგეს წინაშე მისსა“.

ყივჩაყებსაც, ჩამს, ყავთამთავარნი, ისევე როგორც ოსებს, მაგრამ „უმთავრესი“ მოწმობს, რომ ჩვენს ავტორს „მთავარი“ ესმის როგორც სუბსტანტივი (მაგალითად „მეფე“, ერისთავი თუ სხვა ამ რიგი...) მთავარი — უფროსი.

იქვე, 346¹⁶

„ესგვითარნი უკვე არიან მეფობრივთა მიმოსლვათა მისთა, წყობათა და ლუაწლთა, ძლევათა და წარმართებულებათა, დაპყრობათა და ახუმათა დიდთა მათ და მრავალთა სამეფოთა და სამთავროთა მოთხრობანი და საქმენი“...

სამთავრო აქ ისევე პოლიტიკური ერთეულია, როგორც; სამეფო.

გვიანდელიდან ხანაში მაგალითად ხომ არ შეიძლება თქმულიყო, რომ ეს მთავარია და ის უმთავრესიო. და ეს იმიტომ. რომ მთავარი გარკვეული კონკრეტული შინაარსის ცნება იყო (მ—2,11. ფურც. 18).

ფილისტიმიდან წამოსული ურიანი შვიდი ძმა „დაშთეს იგინი ქუეყანათა სომხითისათა და მუნ დღეინდელად დღემდე შვილნი მათნი მთავრობენ სომხითს“.

ორი ძმა „ასამ და ვარაზვარდ წარვიდეს კამბეჩანს და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი და დაიპყრეს კამბეჩიანი, და დასხდეს იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს. და ამა ჟამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა“.

„მთავრობენ“ აქ იმითაა საინტერესო, რომ ის ერთ შემთხვევაში მიემართება სომხეთის მეფეებს, მეორე შემთხვევაში — ერისთავს (ან მთავარს). ასე რომ მეფეც მთავრობს და ერისთავიც და არა მხოლოდ მთავარი მთავრობს. ამავე დროს

ნომ არსად გვხვდება რომ მთავარ იმეფობას, და ეს იმიტომ, რომ მეფობა შეუძლია მხოლოდ მეფეს, ხოლო მთავრობა შეუძლია მთავარსაც და მეფესაც.

გამოდის: მთავარი ჯერ კიდევ არაა სპეციალური ტერმინი, ის ზოგადი ხასიათის ცნებაა უფროსობის შინაარსით.

„მთავრისა“ და „ერისთავის“ სიტყვა-ხმარების თვალის მიღწევებით შეიძლება ამ ცნებების შობა, მათი თავგადასავალი (ტრანსფორმაცია-მეტამორფოზი) და საბოლოოდ დადგინება გავითვალისწინოთ... გასაგები გახდება თუ რა იყო იმის მიზეზი, რომ არ იქნა და ერთი გარკვეული, საბოლოოდ ჩამოკვეთილი შინაარსი არ მიეცა არც მთავარს, არც ერისთავს... (მ—2,11. ფურც. 22).

12. ქცა I, სუმბატ დავითის ძე, 373₁₉

„ხოლო ვინათგან მოაკლდა მეფობა შეილთა გორგასლისათა. მით უამითგან ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა ვიდრე ამათადმდე. არამედ დაესრულა უფლება ქართლისა აზნაურთა ბოროტთა საქმეთა მათგან“.

სუმბატი გადაჭრით მოწინააღმდეგეა ქართლის აზნაურთა „უფლების“, ე. ი. მათი დამოუკიდებელი ხელმწიფობის, მათი, ვახუშტის ენით რომ ვთქვათ, მთავრობის.

სუმბატი მეფის ერთუფლებიანობის გარკვეული მომხრეა. როგორ წარმოუდგენია მას გორგასლიანების „მეფობა“, სულერთია: მას იგი, ისევე როგორც ბაგრატიონთა ხელმწიფობა, ქართლის აზნაურთა უფლების „დასასრულად“ წარმოუდგენია.

სუმბატი; ამრიგად, ახალი ქვეყნის მომხრედ გამოდის (მ—2,7. ფურც. 95).

13. ქცა I, სუმბატ დავითისძე, 379₂₂

ამოტ კურაპალატის შეილები და შეილიმვილები ზოგი კურაპალატია, ზოგი მამფალია, ზოგი მეფეა.

„და სიცოცხლესავე შინა სუმბატ არტანუჯელისასა მოისრანას; და ქვეყანა ნასრისი დაიპყრეს სხუათა ამათ მთავართა“.

აქ, როგორც ვხედავთ, მთავარი მიემართება ყველას, ვინც საჯარო ხელისუფლების მატარებელია, მეფეს, მამფალს, კურაპალატს. მთავარი ზოგადი ცნებაა (მ—2,11. ფურც. 23).

ბასიანის ომის დროს „მოუკლეს ცხენი ივანეს მსახურთ-უხუცესსა, ზაქარია გაგელს, ახალციხელთა შალვასა და ივანეს, თაყაიანდინ თმოგუელსა, კაცსა მკნესა, და სხუთთა მრავალთა თავეად-თა“...

აქვე 33. „და უბოძა ლორე სათავეადო და სამთავრო სომხითისა შინა“.

იქვე, 109

სპარსეთში გამარჯვების მსგავსი გამარჯვება „არცა ძუელ ოდესმე ქმნულ იყო.... არცა მეფეთაგან, არცა მთავართაგან“.

იქვე, 109. გამარჯვებული ლაშქარი მეფეს იახლა: „შეუძლოა ამირსპასალარი და შევიდეს თავადნი და დასხდეს წესისაებრ“.

იქვე, 109. ამის ახლო ხანებში „მიიცვალა ზაქარია ამირსპასალარი. ძე სარგის ამირსპასალარისაჲე, კაცი დიდად გამდიდრებული და ყოვლითა სათნოებითა აღსავსე, გამარჯვებული, მკნე და ძლიერად შბრძოლი, მთავარი თემისა ლორისა“.

ასეთი მთავარი საქართველოში სხვაც ბევრი იყო, იქვე, 110. ზაქარია „იგლოვა ყოველმან კაცმან საქართველოს მყოფმან, რამეთუ არაჲინ მკნედ გამოჩენილ იყო მთავარი ქაშთა ამათ“...

იქმნება ახალი მთავრები... სამთავრო ქვეყნები... (მ—2,11. ფურც. 39).

თამარმა საეკლესიო კრება მოიწვია. „ხოლო შემო-რაცრბეს ორისავე სამთავროსა ეპისკოპოსნი, რომელთა პირად აქუნდა ზემო მოქსენებული ნიკოლაოს... და ანტონი ქუთათელი საღირის-ძე“...

აქ საუბარია საეკლესიო სამთავროზე: დას. საქართველოსი და აღმოსავლეთ საქართველოსი და მიუთითებს, რომ ეკლესიურად საქართველო უკვე ერთიანი ორგანიზაციაა, მაგრამ ძველი საეკლესიო ორგანიზაციის კვალი მთლად დამოღლილი არაა, აქ შეიძლება ქუთათელი ასრულებდეს დას. საქართველოს საეკლესიო სამთავროს მეთაურის როლს, მაგრამ არა კათალიკოსობით.

სამთავრო ჩვენი ივტორისა აქ ნიშნავს ორგანიზაციას, რომელსაც მთავარი (უფროსი) ჰყავს, ან ჰყავდა.

ასე, რომ მთავარი აქ ზოგადი მნიშვნელობის ტერმინია — უფროსი, და არა პოლიტიკური ხელისუფლებით აღჭურვილობა,

თუმცა გამორიცხული სრულიადაც არაა, რომ ასეთ მთავარს ასეთი ხელისუფლება ჰქონდეს...

ასეთი მთავრები იმ დროის საქართველოში ბევრია (იქვე 118) — თამარი მიმართავს კრებას სიტყვით: „...ნუ თუალ ახუამთ მთავართა სიმღიდრისათვის, ნუცა გლახაკთა უღებჰყოფთ სიმცირისათვის“.

მთავარი — დიდია, უფროსია, მღოდარიჲ... (მ—2, 11. ფურც. 40).

16. ქ^ა II. ბ. ე. მ. 122₂₁

თამარს ქყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის შერჩევა უნდოდა...

ამისთვის მეფემ „მიმოიხილა ყოველთა ზედა სამეფოსა თვისისა მთავართა, და განიცადა თუალითა გონებისათა... მოიყვანა ანტონი გლონისთავის-ძე გარეჯით“...

აქ მთავრის შინაარსი კიდევ უფრო ცხადია. ანტონ გლონისთავის ძე, უეჭველია, მონაზონია აზნაურის სახლიდან, მაგრამ მისი მთავრობა აქ მხოლოდ უფროსობას, წარჩინებულობას ნიშნავს და არა პოლიტიკური უფლების ქონებას. სხვა არა იყოს, ანტონ გლონისთავის ძე გარეჯის მონაზონია... (მ—2, 11. ფურც. 42).

17. ქ^ა II ე. ა. 209

გრიგოლ სურამელი ქართლის ერისთავია, იგივე გრიგოლ თავის თავს უწოდებს წარჩინებულს (209) და იგივე გრიგოლი დასახელებულია მთავართა შორის (207).

ასე რომ არავითარი ნიშანდობლივი განსხვავება მთავარსა და ერისთავთერისთავს შორის არ შეიძინებია. და სწორედ ესაა ჩვენი ავტორის დროისათვის დამახასიათებელი: როცა ერისთავთერისთავის მთავრობა ნიშანდობლივი მოვლენა გახდა, ვაზირი და ერისთავთერისთავი მთავრის ძლიერ ტენდენციას ამჟღავნებენ; ამას ხელს უწყობენ ხვარაზმელები, მონგოლები. ამას ებრძვის შეფის ხელისუფლება, რომელიც ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ განვითარების პროგრესს განასახიერებს...

XIII საუკუნის (და მით უფრო XII საუკუნის) ეს მთავრები არც ძველი მთავრებია ადრეფეოდალური ხანისა და არც ჩიხის გამარჯვების დროის მთავრები და თავადები... ესენი შუაზედ არიან, კრიზისიც აქ იყო... (მ—2. ფურც. 76).

უძეფობა იყო. ქართველები მონგოლებთან ერთად ალამუტს ლაშქრობდნენ.

„მაშინ ზემოკსენებული ესე კეარსლან, კაცი საკვრველი და მკედრობისა ცოდნითა აღსავეს ეზომ განდიდნა, რომელ კინლა და სახელისა დებადცა მეფისა იყადრა, და ყოველი ქართველთა ნათესავი ბრძანებასა მისსა მორჩილობდეს, ვითარცა მეფესა, და თვთ დიდი და პატიოსანი შანშე მანდატურთუხუცესი, და გაგელი ვარამ და სხუანი ყოველნი მთავარნი“.

ეგარსლანი ერთ-ერთი „ერის მთავარი“ ალამუტს მოლაშქრე ქართველთა შორის. ეს „ერის მთავარი“ იგივე „მთავარი“.

ეგარსლანის ბრძანებას მორჩილობდეს „ყოველი ქართველთა ნათესავი“. ამ „ყოველ ქართველთა ნათესავში“ არის დასახელებული შანშე და ვარამ მკარგრძელები სხვა „ყოველ მთავრებთან“ ერთად.

ჩვენი ავტორი მხარგრძელებს ისევე ქართველთა ნათესავად სცნობს, როგორც ქართვებს, მესხებს, ჰერკახებს, აფხაზებს... ყველა ესენი ქართველი მთავრებია (მ—2, 11. ფურც. 77).

„ვითარ ცნეს თურქთა შამს მყოფთა უძეფობა ქართველთა, და ლაშქართა საქართველოსათა აღმუთს წარსლვა თათართა თანა და უცალოება ქართველთა... გამოემართნეს ოკრებად საქართველოსა, და მოიწიენეს ქუეყანასა ვალაშკერტისასა, რომელი მას ეამსა ოდენ აღელო შანშეს, და იწყეს ოკრებად საქართველოსა და ვალაშკერტისა, და რაქსს იქით ქუეყანათა ვიდრე სურ მანადმდე, რომელი იგიცა ოდენ დაეპყრნა შანშეს მანდატურთუხუცესსა“.

შანშემ „მოუწოდა სპათა თვსთა და ავაგ ათაბაგისთა, და შეკრბეს მკედარი ვითარ ოცდაათი ათასი“. ომი მოხდა ვალაშკერტს. შანშემ გაიმარჯვა, სახელოვანი და გამარჯვებული „მივიდა ანისსა, სახლსა და ტახტსა მისსა“. შანშე ღუმნის თავი იყო. მას ებარა აგრეთვე ავაგის ქვეყანაც, როგორც ღუმნის თავს. მისი მთავრობა

იქამდე მისულიყო (და ალბათ სხვების მთავრობაც), რომ მას მეზობელი ქვეყანა ვალაშეკრტისა და სურმანისა დაეპყრო, ახლაც შემოიყარა ლაშქარი (არა სომხობის ნიშნით, არამედ ღუმნის თაობის ნიშნით: თავისი და ავაგისი. სომხობის ნიშნით რომ შემოეყარა გაგელის ღუმანიც მასთან უნდა მისულიყო), მტერი უკუაქცია და სახელოვანი დაბრუნდა „სახლსა და ტახტსა მისსა“ ანისს.

ასე რომ ანისი ამ ქართველი მთავართაგანის „სახლი და ტახტი“. მაგრამ ეს გამოთქმა სახლი და ტახტი რეალურად მეტის არაფრის შემცველი ჩანს, ვიდრე სხვა მთავრების საჯდომი.

შანშეს შეიძლება შაჰანშაობა აგონდებოდა, ანისის მფლობელს, მაგრამ ანისი მას მიღებული ჰქონდა წყალობად თამარისაგან (ზაქარიამ მიიღო), ხოლო თვითონ იყო შონაპირე ერისთავი, თუნდაც მეფეთა (შაჰანშაჰის ადგილზე) მჯდომი. ახლა კი რეალურად ის მონგოლთა მოხელე იყო, გურჯისტანის ერთ-ერთი ღუმნის თავი და მისი პოლიტიკური უფლებები ისეთივე იყო, როგორც ყველა სხვა ქართველი მთავრებისა. მაგალითად ასევე დამოუკიდებლად, თორელის ღუმნის ქვეყნიდან გამოყვანილი ჯარით ებრძვის და ამარცხებს თურქებს ყვარყვარე ციხის-ჯვარელ-ჯაყელი (213). ასევე მოქმედებდა უეკველია ევარსლან ბაკურციხელი, რომლის ღუმანი იყო ტფილისიდან აღმართ ვიდრე შამახისა. და რომლის ბრძანებას თვით შანშეც კი მორჩილობდა...

ასე და ამგვარად შანშეს თუ ავაგის ქვეყანა, ისევე როგორც ყველა სხვა ღუმნები, საქართველო იყო და ეს მთავრები „ქართველები“ იყვნენ... ეს ასე იყო სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით, რომელსაც ჩვენ ი ავტორი ადგას (მ—2, 11. 78—79).

20. ხვარაზმელთა და შეზიდვ მონგოლთა ბატონობის ხანაში საქართველოში ახალი ქვეყნები მოიხაზა, ახალი ქვეყნები გაჩნდა: თანდათან ჩამოყალიბდა სამთავროები. ეს სამთავროები ძველ ისტორიულ სამთავროებს მეტად შორეულად ენათესავებოდნენ... უფრო სწორია თუ ვიტყვი, რომ ეს ახალი სამთავროები ახალი დროის წარმონაქმნია, უმრავლესობა მაინც... XI—XII საუკუნეებში საქართველო ახალ აღმინის-ტრაციულ ერთეულებად დაიყო—საერისთავოებად. ძველ საერისთავოებთან ლეონტი და ჟუანშერი რომ მიუ-

თითებენ, ამ ახალ საერისთავოებს თითქმის აღარაფერი ანათესავებდა.

ახალ პირობებში, ახალ ურთიერთობაში ბევრი ახალი საერისთავო გაჩნდა, თრიალეთის, რაჭის, გურიის, სამოქალაქოს, ჰერეთში, კახეთში, არტანუჯის, ხიხათა და სხვ. ზოგიერთი ძველი საერისთავო გაქრა (სამშვილდის, გარდაბნის)...

ჩამოყალიბდა სანაპირო ქვეყნები: ჰერეთი, კამბეჩიანი, სომხითი (გავი), ძორაყერტი, ანისი... თმოგვი, ტაო... ახალი საქართველო აღმინისტრაციულად სრულიად ახალი ქვეყნებისაგან შედგება... საფუძველი ეყრება ახალ სამთავროებს. ერისთავთერისთავები დიდი ქვეყნების მთავრებისავით მფლობელნი არიან. მთელი საქართველო ასეთ საერისთავთერისთავოებით იფარება, მაგრამ ერისთავთერისთავები საქვეყნოდ გამრიგე, ან კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი არიან... და ასეთი ერისთავთერისთავების მოხსენიება მთავრობით ეს არის ჩვენი XIV საუკუნის ავტორის პოლიტიკური წარმოდგენის გადატანა იმ ძველ დროზე: XIV საუკუნეში მთავართა ინსტიტუტს 150 წლის ისტორია ჰქონდა (საუბარია ახალი დროის მთავრებზე) და ამ დროს ეს ინსტიტუტი საფსებით ჩამოყალიბებული იყო ყველა თავისი პოლიტიკური ნიშნით. მაგრამ ასეთი არ იყო ის, რა თქმა უნდა, მის დასაწყის ხანაში, როცა ჯერ კიდევ ამისთვის მატერიალური პირობები მზადდებოდა, მაგრამ მის პოლიტიკურ გაფორმებამდე შორს იყო: მეფის ხელისუფლებას ძლიერი პოზიციები ეჭირა და რაც მთავარია, ქვეყნის განვითარების ტენდენცია სწორედ მეფის ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებას გულისხმობდა. ამას მოწმობდა სამეფო დომენის ზრდა (განსაკუთრებით დაავითის დროს), რასაც როგორც ჩანს მტკიცებულად განიცდიდნენ დიდაზნაურები (ეს კარგად მოჩანს ბასილი ეზოსმოძღვრის მსჯელობიდან), ამას მოწმობს მეფეთა პოლიტიკა ქალაქების მიმართ (შემცდარია აზრი, თითქო სამეფო ხელისუფლება ქალაქებს უღარდებულად არიგებდა). ამას მოწმობს დიდი ბრძოლა, მთელ ორ საუკუნეს რომ გრძელდებოდა ბაგრატ III-დან ლაშა გიორგიმდე ქვეყნის მმართველობის ხასიათისათვის დიდაზნაურებსა და მეფის ხელისუფლებას შორის და უეჭველია მეფის ხელისუფლების გამარჯვებით დამთავრდებოდა იგი, თუ XIII საუკუნის ძნელბედობა არ შემოსწრებოდა, (ხვარაზმელები, მონგოლები). დიდაზნაურობა იყო სოციალური საფუძველი ერისთავების გამთავრებისა. ერისთავი, თუნ-

დაც უგვარო, უმალ ყველა სააუგო ზრახვებს გამოეკიდებოდა, როგორც გასუქდებოდა, უმალ იფიქრებდა პატრონის (მეფის) კეთილისყოფას. მართლაცდა რომელი ერისთავი იყო ამ ახალ ხანაში, რომ უგვაროთა ფენიდან არ ყოფილიყოს გამოყვანილი, ამაში დავითმა ხომ რეკორდი დაამყარა, ხოლო მისმა ისტორიკოსმა პრინციპულ სიმაღლეზე აიყვანა თეორია მეფის მოქმედების კანონიერებისა ამ საქმეში.

ორბელეები, მხარგრძელები, კიაბერი, სურამელები, ყუთლუყუბასარ-აფრიდონები ხომ სულ ახალკაცები იყვნენ (გვარს რომ ცძველებდნენ სწორედ ეს იყო იმის მოწმობა, რომ რეალურ ძალას ჯერჯერობით არა მეფის ხელისუფლებაში იმდენად, არამედ დიდ აზნაურთა ძირძველობაში ხედავდნენ. მაგრამ პროგრესი მეფის მხარეზე იყო და ერთგულთა და მოსწრაფედ მორჩილთა მხარე სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა).

კრიზისული ხანა იყო: განვითარებულ ფეოდალიზმს თავისი ზრდა დაემთავრებინა და ქვეყანა ახალი ურთიერთობის ზღურბლზე იდგა... საინტერესოა განსაკუთრებით კარის მოხელეთა გაერისთავთერისთავება. ეს ერისთავთერისთავები საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი იყვნენ, რომელნიც ყველაზე უპირველესად და უძლიერესად იჩენდნენ ქედფიცხელობას, დაუმორჩალებლობას და მთავრულ (ძველი ვაგებით) თვისებებს. ბაღვაშები, აბაზაძენი, ქვაბულისძენი, ვარდანიძენი ამის თვალსაჩინო მაგალითებია. პერსონალური ღონისძიებით (ამა თუ იმ პირის ნაცვლად სხვა პირის დადგინება) საქმეს საშველი არ უჩანდა და სამეფო კარზე შემუშავდა იდეა საერისთავთერისთავოს ხელის გაერთიანებისა სამეფო კარის მოხელეობასთან (ვაზირობასთან).

უეჭველია მებრძოლი მხარეები არც ამაზე შეჩერდებოდნენ და მეფის ხელისუფლება სხვა არსებითი ხასიათის ღონისძიებასაც განახორციელებდა, როცა საამისო პირობები მომწიფდებოდა (როგორც სცადეს კიდევაც კახეთში XV საუკუნეში, როცა საერისთავოების ნაცვლად სამოურავოები შემოიღეს)...

ჯერჯერობით, ჩანს, საამისო პირობები კიდევ არ იყო... მაგრამ XIII საუკუნის დასაწყისის ერისთავთერისთავები, თუნდაც მეფეთა ადგილზე შეწყალებულნი, ჯერ მთავრები არ იყვნენ (მათგან უძლიერესნიც კი ტაოსკარენი), ან მხარგრძელები მონაპირეებად რჩებოდნენ, რომელთა მოღვაწეობა ცენტრალური ხელისუფლების უშუალო მეთვალყურეობის ქვეშ მიზღინარეობდა: მტრის დაზვერვა იყო, თუ მტრის ქვეყანაში გათარეშება, ციხის

ალება, თუ ომის წამოწყების საკიროება, მონაპირე სამეფო კარის დაუკითხავად და მისი ნების გარეშე არაფერს აკეთებდა...

ვითარება კარდინალურად იცვლება XIII საუკუნის ოციანი წლებიდან ზორეზმშაპის თარეშებისა და შემდეგ მონგოლთა ბატონობის ხანაში, როცა ცენტრალური ხელისუფლება მოიშალა, როცა ერისთავთერისთავები შეუთქმელ-შეუზრახველები იყვნენ და თავთავის ქვეყანას საკუთარს ძალებით უვლიან, როცა მონგოლები იწყებდნენ ამ ახალი მთავრების არსებობას და მათ ესაქმებიან იმისდა მოუხედავად, რომ კარგად იციან მათი პოლიტიკური ვითარება, როცა შემდეგ აღდგენილი მეფის ხელისუფლება ველარ ახერხებს მონგოლთა ნების გარეშე თავის უპირველესი ფუნქციის განსახიერებას ერისთავთერისთავების მიმართ (მეფემ ვერ სცვალნის ერისთავნი შიშისათვის ყაენისა)... ამავე დროს ქვეყანა კატასტროფულად ეცემა, ეკონომიურად სუსტდება გაერთიანების (მეფის მომხრეთა) ძალები და... იქმნება სამთავროები (2—2.11. ფურც. 80—83).

21. მე ამ ჩემი „ქვეყნით“ ყოვლად ვეწინააღმდეგები აქამდე მიღებულს წარმოდგენას ჩვენს ისტორიულ განვითარებაზე (ვიტომ?)...

ის, რასაც მოგვეთხრობს ჩვენი წყაროები მეფეთა და ერისთავთა ურთიერთობის შესახებ, არის პოლიტიკური ზედაპირული მოვლენების გადმოცემა. ამ ზედაპირულ პოლიტიკურ მოვლენებს განსაზღვრავდა სოციალურ-ეკონომიური ხასიათის პროცესი, რომელიც საზოგადოების სიღრმეში მიმდინარეობდა და ქვეყნების ამა თუ იმ სახეცვლილებას იწვევდა... ამ „სახეობების“ განვითარების ტენდენციის გამოხატულებას წარმოადგენდა საერისთავოების ვითარება და სამეფო ხელისუფლებასთან მათი ურთიერთობის ხასიათი...

ერისთავის ერთგული მოხელეობა, რაც თითქო ახასიათებდა მათ ძველ დროს (თუმცა, ითქვას მართალი, არც ასე ერთგულნი არიან ეს ერისთავები — საურმაგისა და სხვა ერისთავები არაერთხელ მეფეთა წინააღმდეგ გამოდიან) დამახასიათებელია, ქართლოსიანობას იცავენ, პატრიოტობენ... (ვახუშტი ლეონტის ამ ცნობებზე დაყრდნობით ხაზს უსვამს მთავრების ქართლოსიანობას)...

ვახუშტი მახვილგონივრულად შენიშნავს, რომ ერთი საქმე იყო ერისთავნი მეფის მოხელენი, მეორე საქმე იყო მთა-

უარსი — შემდეგ რომ თავად აღიქმენ. გარკვეულ დროს მთავარს ახასიათებდა ციხე-ქალაქი, ხეობანი. ვახუშტი არ ეძებს ამ მთავართა წარმომავლობას, მხოლოდ მათ ქართლოსიანობას უსვამს ხაზს, მაგრამ როგორც მისი აზრთა მსვლელობიდან შეიძლება დავასკვნათ ის ამ მთავრებს იმ თავითვე ვარაუდობს. მაინცდამაინც ერისთავები მას მთავართა სოციალური წრიდან გამოსულად წარმოუდგენია — (ერისთავი ერთი მთავართაგანია მეფის „წესში“ მყოფი, ე. ი. მოხელე და ამით კიდევ უფრო გაპატიოსნებული). ამრიგად, ვახუშტით ეს მთავრები ჩვენი რესტორიის შთელ სივრცეზე არსებობენ. სამართალი, ლაშქარი და სამეფო ხარკი ერისთავის საქმე იყო. მთავარი რაღაის მაქნისი იყო? სამწუხაროდ, ვახუშტი ამის შესახებ არას ამბობს და არას ამბობს იმიტომ, რომ მისი წარმოდგენით ამ მთავრებს სახელმწიფო ფუნქციები არ აკისრიათ? არამედ იმ ქვეყნების ფეოდალური მებატონენი არიან (უფალნი, მებატონენი, მებატონენი)...

კრიზისული ხანა — ეს იყო ამ სამთავროებში მიმდინარე მძაფრი ბრძოლა შწარმოებელი კლასის დამონებისათვის... სხვადასხვა არახელსაყრელი პირობების გამო პროგრესის ძალები. დამარცხდა და ერისთავი (დიდებული) მთავარი გახდა. ძველიდანვე ერისთავში ორი საწყისი იყო: მთავარი და მოსაკარგავე (დიდებული). ცენტრალური ხელისუფლების ცდა ის იყო, რომ ერისთავი მხოლოდ მოსაკარგავე ყოფილიყო. ამის ნიშანი იყო, რომ ერისთავად შეფეები ზოგჯერ უგვარობს ნიშნავდნენ... მთავართა ტენდენცია კი ამის საწინააღმდეგო იყო.

და მოხდა ის, რომ მთავარმა (თავადმა) ჯაჭრო ერისთავი... გაქრა საერისთავო ქვეყანა, გაბატონდა სათავადო. ვახუშტის შესანიშნავად აქვს შემჩნეული, რომ საზოგადოებრივი განვითარების ძირი, საფუძველი ერისთავი კი არ იყო, არამედ მთავარი, — ეს ქართლოსიანი ძირძველი მკვიდრნი, ხეობათა და ციხე-ქალაქთა მფლობელები. ამათი მეტამორფოზი იწვევდა სახელმწიფო წყობილების მეტამორფოზს, ხოლო მთავართა მეტამორფოზი წარმოსდგებოდა ქვეში (ქვეყანაში) მიმდინარე სოციალური პროცესებისაგან.

ერისთავებს ადვილად (შედარებით) სცვლიდნენ მეფენი. უკეთ, მათი შეცვლის სიძნელე, თუ სიადვილე დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ ერისთავი ამავე დროს რამდენად ძლიერი მთავარი იყო, ე. ი. რამდენად ძლიერი სახლის შვილი იყო...

მაინც ერისთავის შეცვლაზე მეფეებს ხელი არასოდეს თუღი-

ათ საბოლოოდ, ვიდრე მთავარმა საბოლოოდ არ გადასძლია ერისთავნი...

სულ სხვა საქმე იყო მთავარი. მეფის ზელისუფლება, მართალია, ხელს იწვდიდა რომ მთავრის უფლებაში ჩარეოდა (ბეითალმანობის კანონი, სიგელთა გამახლების წესი...), მაგრამ მეფის ხელისუფლებამ ჩვენში ეს ვერ შეძლო... (მ—2,11. ფურც 3—5).

[**ქვეყანა სახეფო**]

1. ქცა I, მატიაზე ქართლისა, 276.

ბაგრატი აფხაზების საქმეების მოგვარების შემდეგ ქართლს წამოვიდა „რათა განაგნეს საქმენი დამლილნი ქართლისანი... ხოლო მას ეამსა აზნაურთა ქართლისათა რომელთამე არა ენება გარდამოსლვა მისი, რამეთუ თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა, დაღაცათუ იყვნეს მორჩილებასა შინა გუარანდუხტისასა. იწინამძღურეს ქავთარ ტბელი, მოეგებნეს ბრძოლად და დაუდგეს თავსა ზედა მორისისასა“.

შესანიშნავად, უხადად არის ნათქვამი, თუ რა აწუხებდა „რომელთამე აზნაურთა ქართლისათა“. ეს იყო ყმადნაფიცობის იდეალი: „თითოეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა, დაღაცათუ იყვნეს მორჩილებასა შინა გუარანდუხტისასა“. რა თქმა უნდა, ასეთი განწყობილებების არ იყო ყველა ქართლის აზნაური. აზნაურებს შორის ხომ მტრობა და ბრძოლა იყო. ძლიერი და დიდძო მთავრები სუსტებს იაგრავენენ. მაგალითად, ბაღვაში თრიალეთში, ეკვი არაა, არამცირედ შეავიწროვებდა მცირე მთავრებს და მათ თავის „შვილებად“, „ყმებად“ გაიხდიდა. ასევე სხვებიც. ამიტომ ამათთვის ბაგრატის გამოსვლა სასურველი უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევაც. ასე რომ „ქვეყნის“ შიგნით მიმდინარე საზოგადოებრივი პროცესის საფუძველზე და მის შედეგად ქვეების ერთპირიანობა დიდი ხანია მოშლილი იყო, ქვეში ღრმა და ინტენსიური კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლა მიმდინარეობდა და ფეოდალური პატრონყმური ქართლი, ისევე როგორც ყველა სხვა მხარეები საქართველოში (მისი განვითარებული მხარეები), მზად იყო ახალ, უფრო მაღალ საფეხურზე შესადგომად, — გაერთიანებულ ფეოდალურ, ბატონყმურ მონარქიად გადასაქცევად... და ამას მოითხოვ-

და სამთავრო ქვეყნების განვითარება... დიდი აზნაურების მფლობელობის ხანას საფუძველი ერყეოდა, „მთავრების“ ხანა გასული იყო, გამაერთიანებელი მეფეები ძლიერ დასაყრდენს პოულობდნენ ფეოდალების ფართო მასებში, აზნაურებში, მოლაშქრეებში და დიდ აზნაურების წინააღმდეგობას სტეხდნენ, ყმადნაფიცობას აქრობდნენ და მათ მოხელე ერისთავობას აკმარებდნენ. (კლასიკურია გამოთქმა: „ღაიმორჩილე ვითაცა სახელ გწადიან“. აქვე 27715).

მატიანე ქართლისას ავტორი დაკვირვებული პოლიტიკური გწერალია (ისტორიკოსია) და სრულიადაც ისეთი მარტივი და ლიტონი მომთხრობელი არაა; ჩვენი ავტორი ძალიან კარგად ერკვევა პოლიტიკურ სიტუაციაში, ნათლად წარმოუდგენია დიდაზნაურთა, მთავართა მიზნები; ასევე ნათლად აქვს წარმოდგენილი მეფეთა მიზნები, აზნაურთა ურთიერთშორის ბრძოლა (ე. ი. ამ ოპოზიციის სუსტი მხარე) და შიგადაშიგ ამ აზნაურთა კოალიციები მეფის წინააღმდეგ. ჩვენი ავტორი არც იწყევლებს, არც ილანძღვება, არამედ მოკლედ და ნათლად არკვევს მხარეთა მამოძრავებელ მოტივებს. ის დაჭერებული მომხრეა მონარქიზმისა...

და ქართლის დიდი აზნაურების შიში რომ საფუძველიანი იყო, ეს კარგად ჩანდა ბაგრატის პოლიტიკიდან აფხაზეთში. ქართლის დიდაზნაურების დამარცხების შემდეგ ბაგრატმა „განავნა მცირედ საქმენი ქართლისანი“, დედა-გურანდუხტი აფხაზეთს წარიყვანა „და ვითარცა კელოვანმან მენავეთ-მოდღუარმან განავო ყოველი საქმე აფხაზეთისა: რამეთუ მცირედ ამხილის ყოველთა, ვინ უკუე პოვის ურჩი, და მისსა ადგილსა განადიდის ერთგულთა და მისანდობელი თვისი“ (ქცა I, 27611).

ბაგრატს, როგორც ჩანს, გურანდუხტის აფხაზეთში ჩაყვანა ეჩქარებოდა. სამწუხაროდ, ჩვენი ავტორი არას გვეუბნება ასეთი საქმის მოტივის შესახებ და მხოლოდ უჭებს მეფეს სიბრძნეს, რომ მან „ვითარცა ხელოვანმან მენავეთ-მოდღუარმან განავო ყოველი საქმე აფხაზეთისა“.

შეიძლება ვიფიქროთ: რომ აქ ლეგიტიმურობის საკითხი იდგა (და იგივე მოხდა რაც XVIII საუკუნეში, როცა ქართლის მეფედ ვახტანგ VI-ის ქალი თამარი იყო აღიარებული)...

მოკლედ: ახალი ქვეყნის—საქართველოს ორგანიზაციულად გაფორმების კრიტიკული მომენტი იდგა: საქართველო ქვეყანა იშვებოდა, დიდი საზოგადოებრივი

პროცესი საქართველოს წარმოქმნისა პოლიტიკურად გვირგვინდებოდა (მ—2,11. ფურც. 8—10).

2. როგორ უნდა გვესმოდეს ეს ახალქალაქების წარმოქმნის ხანა, საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების დროისად რომ აღვნიშნავთ. მართლაცდა ეს მოვლენა იქამდე მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი ფაქტი გამხდარა, რომ გაერთიანებულ საქართველოში ქალაქი დიდებულ აზნაურობის აუცილებელი ნიშანი ჩანს მონასტერ-სასახლესა და ციხესთან ერთად (ვახუშტი), ხოლო ზოგ დიდებულ აზნაურს არაერთი ქალაქი ჰქონია...

რას ნიშნავს ეს ახალქალაქების გამრავლება თუ არა მათი „ქვეყნების“ შესაფერის მეტამორფოზს, ე. ი. თუ არ „ახალი ქვეყნების“, განსხვავებული ხასიათის ქვეყნების წარმოქმნას; როცა საზოგადოებრივი წარმოება ისე განვითარებულა, რომ ქვეყნისათვის ქალაქი აუცილებელი გამხდარა. ამიერიდან ქვეყნის ცენტრი ადგილგადანაცვლების სულ უფრო და უფრო ძლიერ ტენდენციას იჩენს ფეოდალის ციხიდან ციხე-ქალაქისაკენ, სადაც ქალაქი სულ უფრო მეტი საზოგადოებრივი მნიშვნელობის ხდება შედარებით ციხესთან. და ეს ტენდენცია იმით მთავრდება (სრულდება), რომ ციხე საბოლოოდ ჰკარგავს ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრის მნიშვნელობას და ამიერიდან ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრი საბოლოოდ იქ აღმოჩნდება მოთავსებული, სადაც მისი ეკონომიური ცენტრი არის. მაგრამ ეს უკვე ახალი სოციალურ-ეკონომიური ფორმაციის ნიშანია, ე. ი. აქ უკვე ფეოდალიზმი გადალახულია და საზოგადოება ბურჟუაზიულ ურთიერთობაში გადასულა, ამ ურთიერთობის შესაფერისი ახალი ხარისხის ქვეყნებით, ახალი ხარისხის ქალაქებით.

ამ კონტექსტში საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება ახლებურად გაიგება, გაერთიანებული ქვეყანა გაერთიანების შემდეგაც იმავე ქვეყნებისაგან შედგება, ოღონდ გაერთიანებაში შემავალი ეს ქვეყნები ახლა უკვე ნაწილობრივ რჩებიან ძველი ხასიათის ქვეყნებად. ტრადიციით ისინი ძველ სახელებს ინარჩუნებენ, შინაარსით კი ახალი ხასიათი (ეკონომიური, სოციალური, იდეური) შეუძენიათ.

ასე რომ, მაგალითად „გურია“, თუ სხვა რაგინდარა ქვეყანა გაერთიანებამდელი ხანისა სრულიადაც იდენტური არაა შინაარსობრივ იმავე სახელის ქვეყნისა, გაერთიანების შემდგომ ხანაში.

ასეთი სახესხვაობა ზოგჯერ ტერმინოლოგიურადაც კი აღინიშნება ზოლმე (კახეთ-კუხეთი-ჰერეთი, რაჭა, ლეჩხუმი), რაც აშკარა მოწმობაა იმისა, რომ ახალი ქვეყნები ძველისაგან არსებითად განსხვავდნენ, მაგრამ ჩვენ სხვა ნიშნებით შეგვიძლია მოვიპოვოთ იმის დასამტკიცებლად, რომ გაერთიანება ძველისაგან განსხვავებული ხასიათის „ახალი“ ქვეყნებით ხორციელდება.. რომ საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება ეს იგივეა, რაც ახალი ქვეყნების გაჩენა. დავით აღმაშენებელმა და სხვა გამაერთიანებლებმა რომ „შერთეს აგარაკი აგარაკსა და სახლი სახლსა“ ისინი შექანიკურად კი არ კრებდნენ ურთიერთისაგან დამოუკიდებელ ქვეყნებს, არამედ ურთიერთს უერთებდნენ იმ „ახალ ქვეყნებს“, რომელთაც ეს მოტივი გაერთიანებისა უკვე ახასიათებდათ. ამის შედეგად იყო, რომ ასეთი გაერთიანება სულ უფრო და უფრო მტკიცე წარმატებაში შედიოდა და დაშლის ტენდენციას არ ამჟღავნებდა ვიდრე ქვეყანა სოციალურ-ეკონომიურ წინსვლას შეუფერხებლივ განაგრძობდა (მ—3, 6. ფურც. 10, 11).

3. ქ'ცა I, ც-ბა დავითისი, 31914

თურქ-სელჩუკთა რაზმი, ალაფით აღსებული ეუბნება მეორე რაზმს: „რად წარხვალთ საბერძნეთად? აჰა ქუეყანა საქართველო, უკაცური და სავსე ესევითარითა სიმღიდრითა“.

აი ამ „ქუეყანა საქართველოში“ იგულისხმება ავტორით ასიხსფორანი და კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არღუეთი, სამოქალაქო და ქყონდიდი. „მოისრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი“.

ამრიგად, ქუეყანა საქართველო შედგება ამ ქუეყნებისაგან (და სხვა „ქუეყნებისაგან“. ავტორი ასახელებს მხოლოდ იმ ქვეყნებს, რომელთაც თურქნი მარბიელნი მისწვდნენ)...

„და დაყვეს ამათ ქუეყანათა შინა თურქთა ვიდრე მოსლავადმდე თოვლისა, მოკამუს ქუეყანა და მოსწყვდეს თუ სადღა ვინ დარჩომილ იყო ტყეთა, კლდეთა, ქუაბთა და ჭურელთა ქუეყანისათა“.

აქ უკვე ქუეყანა სამი შინაარსითაა ნაგულისხმევი:

1. ქუეყანა საქართველო;
2. მისი შემადგენელი ქუეყნები;
3. მიწაწყალნი მოსახლეობით, ნაშენობით;

მიწა, ნიადაგი მისი უძველესი გაგებით (მ—2, 7. ფურც. 55).

4. ქ'ცა I, ც-ბა დავითისი, 321₁₇

მალიქშაჰმა შეიწყნარა მორჩილებით მისული გიორგი. „სამეფო მისი განათავისუფლა ზედმარბეველთაგან და მოსცა კახეთი და ჰერეთი, გარნა ხარაჯა ითხოვა სამეფოსა მისისა“....

„სამეფო“ — იგულისხმება სამეფო ქვეყანა. „სამეფო“ სხვაგან ჩვენ გვხვდება მეფისადმი კუთვნილის (სახასოხ) შინააარსით. აქ კი ის სახელმწიფოს შინაარსით არის ნახმარი.

ცნების ასეთი გაორშინაარსიანება შედეგია იმ საუკუნოვანი პროცესისა, რომელიც აგრე ინტენსიურად მიმდინარეობდა ამ დროს: პატრონუმური ქვეყნის ბატონუმურ ქვეყნად გადაქცევა. მეფის მისწრაფება იყო ბატონუმური ურთიერთობის ქვეყნის ერთპიროვნულ ხელმწიფედ გადაქცევა.

ეს იქნებოდა წინაბურჟუაზული გაერთიანება. აზნაურები კი ბატონუმურ ქვეყანაში მთავრობას (—გვიან თავადობას) ესწრაფოდნენ. სხვა გამოსავალი არ იყო: ან მთავრები და ქვეყნის დაშლა, ან წინაბურჟუაზიული გაერთიანება მეფის თვითმპყრობელობით. მეფის სახასოს (სამეფო საქონებელი ქვეყნების) გაჩენა და მათი ზრდა ამ პროცესის დამახასიათებელი ნიშანი იყო. და ამ საკითხზე ფიქრი და მსჯელობა შეუწელებელი იყო (დავითის ისტორიკოსი, მატინან ქართლისა, თამარის ისტორიკოსები).

სამეფო ქვეყნების ზრდა ბაგრატ III, დავითის უდიდესი წამოწყება იყო... (მ—2, 7. ფურც. 56).

5. ქ'ცა I, ც-ბა დავითისი, 326₇

„მოსცა ესეიღმერთან მეფესა დავითს და წარულო კვრიკეს ციხე ზედაზადენი“.

როგორც შიომღვიმის ანდერძიდან ჩანს, ეს ზედაზნის ერისთავი ძაგანი მუხრანის ქვეყნის მფლობელიც ყოფილა... მას ეს ქვეყანა „სამთავროდ“ ჰქონია....

ამ ძაგანს ძმა მოღისტოსი ეპისკოპოსი ჰყოლია. ორივე შეთანხმებით მოქმედებენ: მცხეთას საქონებელი მიხტაცეს, ასევე წილკანს, მღვიმე ხომ სახლად გაიხადეს. დავითს მუხრანის სამეფოდ დაბრუნება უცდია. ზრძოლა დავითს მოუგია:

ძაგანი ხელთ უგდია, ხოლო მოდისტოსი საეკლესიო კრებას დაუმ-
ხია...

ზედა ზადენის ალება და მამ მთელი ეს ამბები 1103 წლის
ახლო მომხდარა...

აქედან ამჟამაა კავშირი ამ ფაქტსა და რუის-ურბნისის საეკ-
ლესიო კრებას შორის...

ს ა ე რ ი ს თ ა ვ ო ქ ვ ე ყ ნ ო ს ს ა მ ე ფ ო ქ ვ ე ყ ა ნ ა დ
გ ა დ ა ქ ო ვ ი ს კ ა რ გ ი ე პ ი ზ ო დ ი ა .

დავითი სამეფო საქონებელს „ეძებდა“ — ზ ე დ ა ზ ე ნ ს
და მ უ ხ რ ა ნ ს . ძაგანს და მის წინაპრებს კი ეს ქვეყანა „ს ა მ -
თ ა ვ რ ო დ“ ჰქონდათ მიტაცებული... დავითის სურვილის წინააღ-
მდეგ, გიორგის ისინი ერისთავობით შეუწყალებია...

ერისთავს ურჩობა დაუწყია და ალბათ კახთა მეფის იმედით
ამ ქვეყნის სამთავროდ მიტაცება განუზრახავს... დავითმა გადა-
მპრელი ზომები მიიღო. აქ მის მხარესაა მღვიმის მონაზვნებიც.
დავითმა ქვეყანა სამეფოდ, ხოლო შიომღვიმე ასევე სამეფო მო-
ნასტრად აქცია... (მ—2,7. ფურც. 74).

6. დავითის ცხოვრების წაკითხვიდან ყოველად უდავოა შთა-
ბეჭდილება, რომ ეს მეფე ყოველი მხრით ახალ ქვეყანას
ქმნის. ამსათვის მას სჭირდება საყუთარი ქვეყნის, ე. ი. ფეოდა-
ლური საქართველოს არსებითად ახლად დაპყრობა და ეს
არა ხატოვანი თქმით, არამედ რეალურად (ერისთავების
დამორჩილება, მათი მოსაყარგავებლად გადაქცევა. ერისთავობის და
სხვა მოხელეთა მემამულეობის პრინციპის უარყოფა), ახალი
ლ ა შ ქ რ ი ს შექმნა (მონები, ყივჩაყები, „შინაურნი“, *опричина*,
მენაპირენი, ჰყონდიდელი — ქვეყნის მმართველი), ახალი
ს ა მ ა რ თ ა ლ ი (სააჯო კარი, სამართლის სასწორის წამის მო-
უღრეკელობა, მზებერ სიუხვე და თანაბრად მიმფენელობა ჰინათ-
ლისა, თვალუხუამობა და სხვა და სხვა)... მეფის საგამგეოს მნიშ-
ვნელობის ზრდა, ვაზირ-მოურავების გაჩენა ძველ ერისთავთა
ნაცვლად...

ერთი სიტყვით: ეს აღარაა ძველი, ფეოდალური საქართველო
და ქვეყანა გარკვევით დგას უფრო მაღალი, ვიდრე ფეოდალურია,
გაერთიანების საფეხურზე.

ი ქ მ ნ ე ბ ო დ ა ა ხ ა ლ ი ქ ვ ე ყ ა ნ ა .

დავითო „ციხესა რომელსამე ბრძოლეს ქართლს, და მეფე კარსა კარვისა თვისისასა დგა, პერანგითა მოსილი ოდენ, შუა დღე, და ციხით ვინმე შემოსტყორცა, ისარი, და ჰკრა ხატსა მთავარანგელოზისასა, რომელი ეკიდა ყელსა, ოქროსა მცირე, და ძალმან საღმრთომან განარინა მშუდობით“...

ციხეებს ქართლში ომით იპყრობს... (მ—2, 2. ფურც. 45, 46).

7. ქცა I, ცხოვრება დავითისი, 333₆

1115 წელი იყო.

„და წარიღო გიორგი ჰყონდიდელმან რუსთავიცა, მეფისა მუხნარს ყოფსა“:

ახალი ქვეყნის შექმნის საქმისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ლაშქრის ორგანიზაციას. დავითმა ის შეძლო, რომ ერისთავები დაიმორჩილა, მოსაკარგავებდალ აქცია ისინი, თუმცა ლაშქარი ძველებურადვე ქვეყნობით გამოდიოდა (345). მაგრამ მათ მეთაურად ახლა იყვნენ არა მამულობით ერისთავნი, არამედ ისინი ვინც მორჩილება-ერთგულებაში სხვებს სჯობნიდა და ხშირად ეპოსკოპოსნი (მწიგნობართუხუცესები). ამავე დროს მეფემ გაიჩინა 5000 მონა — ეს იყო ძირითადი უჯრედი მომავალი საქვეყნო ჯარისა, რომელნიც ქვეყნობით კი არ იქნებოდნენ განწყობილნი. არამედ „ყოველი ქვეყნით“ ერთიანი ქვეყნით. მაგრამ აქამდე ჯერ შორს იყო... (მ—2, 2. ფურც. 44).

8. დავით აღმაშენებელი ყველაზე მკაფიო გამომხატულებაა

„ახალი ქუეყანის“ შექმნისათვის ბრძოლაში. ეს ბრძოლა მას არც დაუწყია, ისევე როგორც მას არც დაუმთავრებია ის. საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება ერთ მონარქიად ამ პროცესის გამომხატულება იყო, მაგრამ მეფის პიროვნებაში გაერთიანება ამ სამეფოებისა (აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა და სომეხთა მეფისა და...) — გაერთიანების ეს სახე შემდგომ ახალ საფეხურზე ასვლას მოითხოვდა, ახალი შინაარსის გაერთიანებას მოითხოვდა, ერთი საქართველოს წარმოქმნას მოითხოვდა იმის ნაცვლად, რომ ცალკე სამეფოებივე რჩებოდნენ... (გაერთიანებამ საბოლოო პოლიტიკური მარჯვით დამთავრებულმა, ის მაინც გააკეთა, რომ დაშლის შემდეგაც საქართველოები დარჩნენ მესხეთსა და კახეთ-ჰერეთში, ქართლში, იმერეთში, გუ-

რიაში და ოდიშ-აფხაზეთში. და ეს არა მარტო სახელად, არამედ საქმიან შინაარსიანად) ვეფხისტყაოსნის კულტურის ქვეყანა (და არა მხოლოდ მართმადიდებლური რელიგიისა).

ახალი ქვეყანა „საქართველო“ ეს იქნებოდა, ან უკეთ, უნდა ყოფილიყო მეფის ერთიანი „საგამგეო ქვეყანა, რომელსაც წარმართაუდნენ ამ „საგამგეოს“ „მგენი“ და „მოურავნი“ (ფრიად დამახასიათებელია ეს ტერმინები: „საგამგეო“, „მგენი“ და „მოურავნი“, რომელნიც ნათლად მიუთითებენ შექმნილ ტენდენციას... არსებითად ასეთი „საგამგეო“ იყო „სავაზირო“, რომელსაც, როგორც დაწესებულებას, დავითის დროს ჩაეყარა საფუძველი... და ქვეყნის შემდგომი განვითარებისაგან იყო დამოკიდებული მგე-მოურავებად დარჩებოდნენ ეს ვაზირ-ერისთავები, თუ მთავარ-დარბაისლებად გადაიქცეოდნენ...).

აღარც ქართლის ერისთავი, არც თრიალეთის, არც თბილისის საამირო, არც აბულეთის ძენი და არც სხვა ასეთები... არც კახეთ-პერეთი, არც მესხეთ-ჯავახეთის პატრონი და მით უფრო აფხაზეთი, — ყველაფერს სამეფო საგამგეოდ აქცევს. მთავრებს ციხეებს ქვეყნებით ართმევს, სამეფოებს იპყრობს, საამიროებს აუქმებს, ქალაქებს იერთებს, თურქებს ერეკება, დაპყრობილი ქვეყნების მმართველად, „ზედამხედველად“ ვაზირ ბედიელ-ალაფერდელს წინაგვს, ყველაფერს აშენებს. ერთი სიტყვით, ახლად იპყრობს საქართველოს, ახლად აწყობს მის მართვა-გამგეობას, ქმნის ახალ ქვეყანას — საქართველოს (მ—2,7. ფურც. 29—30).

9. ქცა II, ისტ. აზმ. 33, 40, 49

1185 წ.

თამარმა მსახურთუხუცესობა უბოძა ვარდან დადიანსა.

ეს ვარდან დადიანი მსახურთუხუცესი სხვა დიდ მოღვაწეებთან ერთად „თვთ მეფისა მჭურეტელობასა შინა“ ძლიერად ლაშქრობს რაჭის პირს...

იგივე მსახურთუხუცესი არის „ლიხთ-აქით პატრონი ორბეთისა და კაენისა, ლიხთ-იქით ნიკოფსამდის უცილობელად“... მქონებელი.

ამავე დროს ლიხთიქით ხომ იყვნენ ხუთი (ერისთავთ) ერისთავი: სუანთა, რაჭის და თაყუერის, ცხუმის, არგუეთის, ოდიშის (33—34).

თამარ მეფე „ევედრებოდა ღმერთსა და იგონებდა, თუ ვის მიანდოს და ვით, და სპათვისი, და განსაგებელი სახლისათვისისა... მიმოიხილა ყოველთა ზედა სამეფოსა თვისისა მთავართა, და განიცადა თუალითა გონებისათა... მოიყვანა ანტონი გლონისთავის-ძე გარეჯით... ესე დასუფეს ვაზირად“.

ვაზირს (მწიგნობართუხუცესს) სამეფო სახლის განსაგებელი აქვს მინდობილი. სახლი აქ მთელ სახელმწიფოს წინშავს, თუმცა მისი ისტორიული ამოსავალი მეფის, როგორც ერთ-ერთი ფეოდალის კერძო სახლია: დროთა განმავლობაში მეფის ხელისუფლების ზრდასთან ერთად მისი სახლის წინშენლობაც შესაფერისად იცვლება და ის (სახლი) მთელი სახელმწიფოს მმართველობის ცენტრად იქცევა. და აი ამ საგამგეოს სათავეში დგას ვაზირი, რომელიც სამეფო სახლის გამგეა და ამდენადვე სახელმწიფოს გამგე...

მდ. ლაშას „საგამგეოსა ჩემისა მოურავნი“ და დავით აღმაშენებლის „მგენი მუხრანისა“ (მ—2, 7. ფურც. 13).

12. ქცა II, ე. ა. 2685

ბასილ უჯარმელიო „თანა ეყო ესუქნის, და არა რიდა საწოლსა პატიოსანსა მეფისასა, და ჩოქანიცა აღიქადა, და მთავრობა მიიტაცა, ამის უწესობისათვის მოიკლა ბასილი“.

ბასილი ბერი იყო ჭყონდიდელ-უჯარმელი. მეფის კარზე ის პირველი კაცი იყო.

ულუ დავითი აჯანყებული ლიხთიმეირ იყო; ბასილამ მეფის ცოლი აცდუნა და მეფის საქონებლის დაუფლება სცადა „იწყო საურავთაცა ქმნად თვნიერ მეფისა კითხვისა. და მეფისა იმეერთ ყოფასა შინა დიადი აწყინა სეფეთა ქუეყანათა, რამეთუ ვითარ თვისთა ხედვიდა. და სიტყუაცა ესრეთ იყო, ვითარმედ ესუქნს თანაეყო“.

ამას უწოდებს ჩვენი ავტორი, რომ ბასილმ მთავრობა მიიტაცაო, არსებითად ეს იყო მეფობის მიტაცება. ან უკეთ სამეფო სახლის მიტაცება...

სეფენი ქუეყანანი... (მ—2, 7. ფურც. 47).

13. ქცა II, ე. ა. 325

ჩოფანმა გიორგი მეფე „შეიტკბო ვითარცა შვილი, და მოსცა ყოველი საქართველო და ყოველნი მთავარნი საქარ-

თველოსანი, და შვილნი დავით მეფისანი, და მესხნი, შვილნი ბექასანი“.

ესაა გურჯისტანის ქვეყანა; ასე რომ გოიგო ბრწყინვალის გამეფებისას საქართველო დაყოფილი იყო სამეფო ქვეყანა, საუფლისწულო ქვეყანანი (შვილნი დავითისნი) და სამთავრო ქვეყანანათ.

საქართველო (ქვეყანა) . (მ—2, 7. ფურც. 52).

14. სამეფო ქვეყნის (მეფის დომენის) გაზრდისათვის ბრძოლა ძირითადი მნიშვნელობის ფაქტია ფეოდალური საქართველოს ცხოვრებაში. პატრონყმური ურთიერთობის ხანაში, როცა ქვეყნის მწარმოებელი კლასი ძირითადში იგივე თავისუფალი მოლაშქრენი არიან, როცა აზნაურები მეფის მოხელენი არიან და მწარმოებელ საზოგადოებას მხოლოდ ამდენადვე პატრონობენ, როცა მეფესა და მოლაშქრეთა შორის კავშირი გაწყვეტილი არაა, ასეთ პირობებში სამეფო-სახასოს გადაწყვეტი პოლიტიკური მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონდეს. ასეთი სამეფო ქვეყანა საერისთავო ქვეყნისაგან არსებითად არც განსხვავდებოდა...

სურათი სრულიად იცვლება მას შემდეგ, რაც პატრონყმობის ნაცვლად ბატონყმობა შემოდის, როცა სამეფო და საერისთავო ქვეყნებს შორის არსებითი განსხვავება ჩნდება, როცა მთავარი, დიდებული, აზნაური (ერისთავიც კი) ადგილებზე ბატონობას იჩენებს, როცა მღაბიორ-მოლაშქრენი გლეხებად იქცნენ და ამ თავიანთ პატრონებს (ახლა ბატონებს) გლეხობით ემორჩილებიან...

ასეთ პირობებში განსხვავება მეფის სახასოსა და საერისთავო ქვეყნებს შორის არსებითია და მეფეს (თუ მას მეფობა უნდოდა) სხვა არა დაჩინია, თუ არ სამეფო დომენის ზრდა... (მ—2, 7. ფურც. 46).

15. ქცა II, ისტ. აზმ. 30

„აფრიდონ, აზნაურისა ყმობისაგან ღმრთის მობაძობითა კაცქმნილი, მიიწია მსახურთ-უხუცესობამდის, თმოგვისა და სხუათა ციხეთა და ქუეყანათა პატრონობამდის აღზევებული“...

ესეც ერისთავი იყო.

აქ განსაკუთრებით საყურადღებოა ცნება პატრონი. აფრიდონს უწყალობეს მსახურთუხუცესობა და საერისთავო

ქვეყანა თმოგვი. და ამ ნაწყალობევეობის ნაფუძველზე აფრიდონი გახდა პატრონი: ის აღაზრდეს „თმოგვისა და სხუთა ციხეთა და ქუეყანათა პატრონობამდის“, მაშასადამე პატრონი არაა მესაკუთრე, პატრონი ფეოდალური მფლობელია. პატრონობას, გამოდის უწყალობებენ, ისევე როგორც წაართმევენ კიდევაც...

მაგრამ მეფე ხომ პატრონი იყო, თუმცა ის იყო ქელმწიფე პატრონი, ე. ი. ერთადერთი პატრონი იყო მეფე, რომელიც ამ პატრონობას უწყალობებდა თავის ყმებს... (მ—2, 11. ფურც. 29).

16.

ქცა II, ისტ. აზმ. 332

თაქარმაო „...განაჩინა ამირსპასალარი სარგის მქარგრძელი, კაცი გუარიანი და აღზრდილი ლაშქრობათა შინა და ჭაბუკობათა, და უბოძა ლორე სათავადო და სამთავრო სოშხითსა შინა“.

გამოდის, სომხითში არაერთი სამთავრო იგულისხმებოდა: გაგიც ხომ სომხითში იყო და ის კი ამ დროს სარგისს კი არა, მის სახლის კაცს (ძმას, ბიძაშვილს) ჰქონდა.

ლორე სათავადო-სამთავროა და იყო სომხითში, ის სომეხთა მეფეთა საჯდომი იყო. და აი ეს სამთავრო არა შემცვიდრეობით საქონებელი ერთი ფეოდალური გვარისა (ამის წინ ის ხომ ორბელს ჰქონდა, შემდეგ ყუბასარს), არამედ წყალობის საგანი იყო, ე. ი. საერისთავოდ გასაკუმ ქვეყანად იყო ქცეული და, რაც კიდევ უფრო საინტერესოა, ეს საერისთავო ქვეყანა (ოღესმე სამეფო, ახლა სათავადო-სამთავრო) ამირსპასალარის სავაზირო საქონებელი გამხდარიყო. ასე რომ ტენდენცია შემდეგი ჩანს: ვაზირს უწყალობებენ, ანუ ვაზირის ხელის დანართია საერისთავო (სამთავრო — სათავადო) და არა პირუკუ... ამაშია ეპოქის ნიშანი... (მ—2, 11. ფურც. 30).

17. მთელი ეს წვალემა, ეს ბოლომოუღებელი ცვალებანი ერთის თავის, მთავრის, პატრონის, თავადის, ბატონის, ქელმწიფის, უფლის, ეს გადაულახველი სიძნელენი იმ ცნებბის შინაარსის გამოკვეთისა, ეს ერთიმეორის შესატყვისობით ხნარებანი, თუ ნაწილობრივ შესატყვისობით, ყველაფერი

ეს შედეგია ქვეყნის (ქვეის) განვითარების ნაირსახეობისა. ეს ბრძოლა მოხელედან შემამულეობამდის (და ვერც ვიპოვით ტერმინს, რომელიც ერთ მოვლენას აღნიშნავდეს, რომელიც მეორეში არ გადადიოდეს... ასეთი ტერმინი ფეოდალურმა ურთიერთობამ, სოციალურ-პოლიტიკური ტერმინი, ვერ შექმნა), არის გამოხატულება იმ შინაგანი ძვრების თუ უძრაობის, რომელსაც ქვეყანა (ხევი) განიცდიდა, თუ არ განიცდიდა. და მთელი ეს პოლიტიკური, ადმინისტრაციული ცნებები, აგრე ერთიმეორეში გადახლართულნი, არის გამოსახულება ხევის (ქვეყნის) სოციალურ-ეკონომიური განვითარების თუ განუვითარებლობის (მ—2, 11. ფურც. 31).

[კვეყანა „უოველი საპართველო“]

1. ქცა II, ისტ. აზმ. 86₁₈

ქართველ-სომეხთა პაექრობის დროს იოანე კათალიკოსი ეუბნება თამარს: „შემეწიე შენ და ყოველნი ქართველნი, დიდი და მცირე“.

აქ ქართველნი, რა თქმა უნდა, არ ნიშნავს ქართულს; თამარის კარზე, სადაც ეს პაექრობა იგულისხმება, ქართულელებზე მეტი სხვები იყვნენ. აქ ქართველი ფართე გაგებითაა ნახმარი და დაპირისპირებულია სომეხთან. ასეთი აქცენტი ტერმინ ქართველს არ დაუტყარგავს მთელი ფეოდალური ურთიერთობის განმავლობაში...

აქედან საქართველო — „ქართველების“ (=ქალკედონიტების) ადგილსამყოფელი...

ასე რომ ჩვენი ავტორის ეს სიტყვა-ხმარება „ყოველნი ქართველნი“ მიუთითებს იმას, რომ იგი ამავე აქცენტით ხმარობს ტერმინს (მაინცდამაინც — აქ) საქართველოს წარჩინებულნი (83). (მ—2, 7. ფურც. 4).

2. ქცა II, ისტ. აზმ. 105₂

თამარმა ლაშქარნი შეყარნა იმიერი და ამიერი, ზაქარია მკარგრძელი უთავა და სპარსეთს გაისტუმრა.

და ეს იყო „ქართველთა ლაშქარი“ ამ ლაშქრის ერთი რაზმი მარანდელებს შეება და გაიმარჯვა ისე, რომ ბრძოლის ველ-

ზე დახოცილთა შორის „ქართველთა კაცი არცა ერთი იპო-
ვებოდა“ და ზაქარია მხარგრძელს და მის მხლებელთ ჩაომარ აღ-
გილზე „კაცისა ქართველისა ვერ პოვნა უკვრდათ“ და
ზაქარია გამხიარულდა, „რომელ არც ერთი კაცი მომკუდარიყო
ქართველი“.

ასევე თავრეყელებმა განიზრახეს, „რათა ხარკის მიცემითა, და
ძღუენითა და შეურდომითა და ზენარისა თხოვნითა დაამშვიდნეს
ქართველნი თავადნი და სპანი“. ასეთი დაპირებით
„განკვრდეს ყოველნი წარჩინებულნი ქართველთანი, ზაქარიაცა და
ივანე მქარგრძელნი; ალუთქუეს მშვიდობა... მოვიდეს ყადნი, ხოჯანი,
დარვეშნი და ყოველნი თავადნი თავრეყისაანი... და მი-
მართეს მიანას... ენა მელიქმან შიანისამან მისლვა ქართველთა
და ქმნული თავრეყელთა: ითხოვა მანცა მშვიდობა... უსმინა ზაქა-
რია“...

უდავოა თითქო, რომ ქართველნი აქ ნიშნავს მთელსა-
ქართველოს მკვიდრს (მ—2, 7. ფურც. 7).

3. ქცა II, ისტ. აზმ. 107—108

სპარსეთის შუა გულიდან „შემოიქცეს გამარჯუებულნი და
ძღვეა-შემოსილნი ქართველნი. ქართველთა ნათესა-
ვი ვერაფინ მიწეწილ იყო ლაშქრად, არა მეფე, არა მთავარი“...

ამ დროს მიანას ვილაცას ტყუილი ეთქვა, რომ დიდმა სულ-
თანმა და გილანელებმა „ყოველგნით გზა შეუკრეს ქართველ-
თა და მოსრნეს და მოსწყუდნეს, რომელ არცა ერთი კაცი განერა
ეგოდენისა სიმრავლისაგან, არცა მთხრობელი მივა საქართვე-
ლოთა“.

აქაც, „ქართველი“ საქართველოს მკვიდრს აღნიშნავს და
ამის პირდაპირი მითითებაც აქვია: „არცა მთხრობელი მივა სა-
ქართველოთა“. მაგრამ აქ საინტერესოა აგრეთვე მეორე რამ: სა-
ქართველოთა ეს ხმარება მრავლობით რიცხვში.

ჩანს ავტორის წარმოდგენაში საქართველო მრავალი
ქვეყნისაგან შემდგარი ერთი ქვეყანაა.

საქართველო შედგება საქართველოებისაგან (რო-
გორც ეს გვიან ხანაშიაც ესმოდათ).

ყოველი საქართველო ესაა საქართველო ქვეყანანი
(მ—2, 7. ფურც. 8).

ჯალალედინი ეუბნება ავავ ათაბაგს: „არა მოვედ მე რბევად საქართველოსა, არამედ ზავისა და მშვიდობისათვის“.

ერთი სიტყვით, ეამთააღმწერლის, ამ XIV საუკუნის მწერლის, პოლიტიკურ ლექსიკონში მხოლოდ „საქართველოა“, რომელშიაც იგულისხმება კავკასიის საქრისტიანო (ისე როგორც ეს გაიგეს მონგოლებმა), სომხეთით, საქრისტიანო შარვანით: შაჰანშა და შარვანშა ეს იყო საქართველოს ქვეყანა, საკუთრივ საქართველოს ქვეყანა. საქრისტიანო ქვეყანა...

ეამთააღმწერლის პოლიტიკური შეხედულება ამ შტრით უკიდურესად გამოკვეთილია და შექმნილია იმ ვითარებაში (XIV ს.), როცა ისტორიულ მოვლენათა გამო საქართველო გარკვეულ ფარგლებში იქნა აღიარებული მონგოლთა მიერ (მ—2, 7. ფურც. 22).

...„ოთხთა ნოინთა მიერ განეგებოდა ქუეყანა საბრძანებელისა მათისა. პირველად რომგუარი, რომელ არს ხუარასანი, ერაცი, ადარბადაგანი, მოვჯანი, ბარდავი, შარვანი, საქართველო ყოველი, ხლათი და საბერძნეთი დიდი, ვადრე ასიადმდე“.

ზოგი ქვეყანა ქართული წარმოებითაა აღნიშნული (საქართველო, საბერძნეთი), ზოგი ქალაქის სახელით (ბარდავი, ხლათი).

საქართველო ყოველი-ში იგულისხმება, ცხადია, სომხეთი, რომელიც ჩვენი ავტორის მიერ ცალკე ქვეყნად არსად იხსენიება. მონგოლებიც ხომ სომხეთს „გურჯისტანში“ გულისხმობდნენ (მ—2, 7. ფურც. 35).

6. უნდა ხაზგასმით ვთქვა.— ქუეყანა ყოველი საქართველო, რაც აგრე ნიშანდობლივ ჩანს მეფის ტიტულატურაში... უნდა ავხსნა კერძოდ რას ნიშნავს სომეხთა მეფე, შაჰანშა და შარვანშა. შეიძლება შევეხოთ რანთა და კახთას შინაარსს. რანი გაჩვის მიმართულებით ქუემო სანაპირო (პერეთი) და ზაჩენი. შაჰანშა — ანისის ქუეყნის მეფე, შირვანშა — შემახის მიმართულებით (საარიზიანო).

რა პრინციპით ხელმძღვანელობდნენ ყოველი საქართველოს პოლიტიკოსები? არც ერთი მაჰმადიანურად მიჩნეული ქვეყანა საქართველოში უშუალოდ არ შემოდიოდა, ისინი მოხარკე, ყმა-

ნაფიცები იყვნენ. საქართველო კავკასიის ქრისტია-
ნეთს ეწოდებოდა. სომხეთის, თუ ალბანეთის საქრის-
ტიანო, ამდენადვე, საქართველოს სახელმწიფო იყო. ის რასაც
მონგოლებმა გურჯისტანი უწოდეს (მ—2, 7. ფურც. 39).

7. იტყვიან, ამბობენ, ფიქრობენ, თითქო მთელი მიწა-წყალი
ძველი (კავკასია), ერთი ქართველური მოდგმით იყო დასახლებუ-
ლი. და ეს სჭირდებათ იმ თეზის ვითომ დასამტკიცებლად, რომ სა-
ქართველო მუდამ იყო... ჭერ ერთი, ეს ყოველად მცდარი შეხე-
დულებაა (ამას მოწმობს ტოპონიმოკა. ქართველები, თუ საერთოდ
მოსვლაზე მიდგებოდა საქმე, უფრო გვიან მოსულნი ჩანან ვიდრე
სხვები), მაგრამ თუნდაც რომ დამტკიცდეს ქართველთა ასეთი
ავტოქტონობა, განა ეს იქნებოდა ამის საბუთი, რომ იმ უძველეს
დროს „საქართველო“ იყო? „საქართველო“ არის „ქვეყანა“
ისტორიული კატეგორია...

ვთქვათ მთელი მსოფლიო ქართველური მოდგმით იყო დასახ-
ლებული. ეს განა „საქართველო“ იქნებოდა?

საქართველო უფლებრივი ცნებაა, იმ ქვეყნის სახელია, რომე-
ლიც ათვისებული აქვს გარკვეულ ორგანიზაციას მეურნეობრივად,
კულტურულად, პოლიტიკურად, სადაც ქართველი, როგორც ამ ორ-
განიზაციის წევრი მფლობელობს. მაგრამ საქართველო არაა მხო-
ლოდ ქართველური სისხლით მონათესავეთა მიერ დასახლებული
ადგილი. (მ—2, 4. ფურც. 1).

8. ზოგიერთის შეცდომა იმაშია, რომ მათ ტერიტორია (ქვეყა-
ნა) გეოგრაფიული და ტერიტორია (=ქვეყანა) ისტორიული ერთი
და იგივე ჰგონიათ, რომ ქვეყანა (ისტორიული) მუდამ ცვლი-
ლებას განიცდის, რომ ქვეყანა (ისტორიული) სულ სხვაა გეაროვ-
ნული, მონათმფლობელური, ფეოდალური, ბურჟუაზიული, სოცი-
ალისტური, რომ ისტორიული ქვეყანა ესაა გეოგრაფიული სივრ-
ცის აღამიანის მიერ ათვისებულობის ხარისხი.

ჩვენს ისტორიკოსებს (და მით უფრო არაისტო-
რიკოსებს) ჰგონიათ, რომ „საქართველო“ in principe სულ მუდამ
იყო იქ, სადაც ქართველთ მოდგმა ცხოვრობდა. არაა საჭირო გრძე-
ლი საუბარი იმისათვის, რომ ასეთი შეხედულება მცდარია. ქართ-
ველი მოდგმის განსახლების ტერიტორიაზე რამდენი სხვადასხვა
ორგანიზაცია, სხვადასხვა წარმოებით-კულტურული
ორგანიზაცია არსებულა, ე. ი. რამდენი სხვადასხვა „ხალხი“

არსებულა. ქვეყანა სწორედ თითოეული ეს ორგანიზაციაა და არა ტერიტორია და მასზედ მსხდომი მოდგმა. ტერიტორია და მოდგმა (ეთნიკური) შეიძლება დიდხანს უცვლელად რჩებოდეს, მაშინ როცა ქვეყანა მრავალგზის იცვლებოდეს: წინაკლასობრივი ქვეყანა, მონათმფლობელური ქვეყანა, ფეოდალური ქვეყანა და ა. შ. და პირველ: ისტორიული ქვეყანა შეიძლება დარჩეს და გეოგრაფიული ტერიტორია და მოდგმაც კი შეიცვალოს (თუმცა უფრო იშვიათად). ერთი სიტყვით, გეოგრაფიული ტერიტორია მასზე მოსახლე მოდგმით და ისტორიული ქვეყანა (ე. ი. წარმოებითი ორგანიზაცია) ერთიმეორეს არ ფარავენ, ერთიმეორეს არ უღრიან. ქართველთა მოდგმა იმ ძველი დროიდანვე (თუ დასაბამით განვე არა) გარკვეულ ტერიტორიაზე იგულისხმება, მაგრამ იმავე დროიდანვე „საქართველო“ სრულიადაც არ ყოფილა. დღეს არავინ დავობს, რომ ეს ტერმინი („საქართველო“) შედარებით გვიან წარმოიშვა (X საუკუნეში, შეიძლება ცოტა უფრო ადრეც), მაგრამ სამწუხაროდ იმ ფაქტს არავინ უკვირდება, თუ რატომ სწორედ ამ დროს წარმოიშვა ეს ტერმინი... ამავე დროს ეს ფაქტი თვალსაჩინო მოწმობაა იმისა, რომ ფეოდალურ წარმოებითა ორგანიზაციამ ამ ორგანიზაციისათვის ახალი სახელი მოითხოვა, რომ ძველმა ტერმინმა „ქართლმა“ ვერ მოიცვა ახალი ორგანიზაცია. აქვე ხაზგასმულია, რომ ეს ახალი ორგანიზაცია გადაცდა ძველი ეთნიკური წარმოშობის ტერმინით მოცულ საზღვრებს. საქართველო მხოლოდ იმ ტერიტორიის და იმ მოდგმის სახელი კი არ არის, ანუ უკეთ „საქართველოში“ მხოლოდ ის ტერიტორია და მოდგმა კი არ იგულისხმება, არამედ ის გაერთიანება, სადაც „ქართველი“ გადაწვდება. ამ დროს „ქართველი“ ტერიტორიული ქართლის მკვიდრს კი არ ნიშნავს, არამედ გარკვეული ნიშნების მატარებელ ადამიანს, გარკვეული კულტურული იერის მატარებელ ადამიანს, დამოუკიდებლად მისი სადაურობა-წარმოშობისა. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის — ვეფხისტყაოსნის ფეოდალური კულტურით, ქართული ენით და ქართული სარწმუნოებით (მ—2, 4. ფურც: 2—3).

9. გვიანფეოდალურ ხანაში რომ ახალი „ქვეყნები“ გაჩნდა ძველი საერისთავოები რომ გაქრა, ეს გარემოება ვახუშტის შენიშვნა და თავისი ატლასიც ასეთი შინაარსისა შექმნა (საკუროა ვახუშტის ატლასის იმ თვალსაზრისით განხილვა, ჩვენება იმისა, თუ როგორ ესახებოდა ვახუშტის საქართველოს ტერიტორიის ისტორია...) (მ—2, 1. ფურც. 3).

ნ ა წ ი ლ ი II

ქ ა რ თ ლ ი

[მთა ქართლი, არმაზი, მცხეთა]

1. ვახუშტი, აღწერა 55

ახალქალაქურის „დასავლით მცირე ქვეცი ქართლისა, სდის მისსავე (ე. ი. „ქართლის“ — ნ. ბ.) მთას, (ვახუშტი აღასტურებს, რომ იყო ქართლის მთა — ნ. ბ.) და მოდის ჩრდილოთ. აქა არს ციხე, რომელი აღაშენა ქართლოს და უწოდა სახელი თვისი, არაოდეს შემუსვრილი. მტერთაგან, რომელი დადგა ყრუს მოსვლასაჲს. ამ ადგილის გამო ეწოდა ამ ქვეყანათა ქართლი. ა მეფემან ფარნაოზ ამართა აქა კერაჲი, არმაზ სახელისა თვისისა, და მის გამო ეწოდა არმაზი ადგილსა ამას. და დაეფლა ქართლოს აქავე, და ფარნაოზცა წინაშე კერაჲისა თვისისა. არამედ კერაჲისა ამის მსახურნი რომელნი იყუნენ, იგინი იყუნენ საქართველო. ხოლო შემდგომად შემუსრა კერაჲი. ესე წმიდამან ნინომ. არამედ იყო ქალაქი არმაზი აქითგან, ვიდრე ნაქულბაქევამდე, და ყრუსაგან და შემდგომად მისა მოოქრდა, ხოლო აწ არს დაბნები“.

(„საქართველო“ ტერმინი ვახუშტის იურიდიული შინაარსით ესმის). ვახუშტი თითქო მთა ქართლს გულისხმობს (6, 4. ფურც. 58).

2. ქცა I, ლეონტი 2712

„და დაჯდა საურმაგ მცხეთასა მეფედ. და უმატა ყოველთა სი-შაგრეთა მცხეთისა და ქართლისათა (var. ქართლისა და მცხეთისათა M.) და მან შექმნა ორნი კერაჲნი, აინინა და დანანა, და აღმართ-ნა გზასა ზედა მცხეთისასა“.

აქ ქართლი „მცხეთის“ ღირებულების ცნება, ე. ი. საგეოგრაფიო პუნქტია, როგორც მცხეთა და არა „ქვეყანა ქართლი“. ის არ შეიძლება ქვეყანა ქართლი იყოს, რადგან მაშინ ამ ქვეყანაში იყო მცხეთაც...

(ზომ არ შეიძლება მაგალითად გამოთქმა, რომ მტერმა დაარღვია გორის ციხე და ქართლის ციხეებიო). ასე რომ აქ დადასტურებულია ორი სახელის პარალელურად არსებობა მცხეთა და ქართლი

საინტერესოა, რომ „მოქცევაჲ“ საურმაგეს მიაწერს არმაზის შენებას...

ლეონტიმ (თუ მან „მოქცევაჲთ“ ისარგებლა) ჩანს „არმაზის“ შესატყვისი ძველი სახელი იხმარა.

ე. ი. გამოდის, რომ არმაზი უკვე არსებობდა და სახელი ქართლი კიდევ იხმარებოდა (და დიდხანს ალბათ)... (მ—2, 3. ფურც. 157).

3. ქცა I, ჟუანშერი, 20219

„ცნეს სპარსთა, ვითარმედ დამძიმდა ვახტანგ წყლულებისაგან, მოაოჯრეს ტფილისი და არმაზი ქართლი (ანდა: არმაზი ქალაქი), ხოლო მცხეთა ვერ დაიპყრეს, გარნა რომელი ზღუდესა გარეგნით იყო, მოაოჯრეს, რომელი — იგი მუხნაჩით და არავუსა ხერთვისსა იყო“.

სიმონ ყაუხჩიშვილის გაგება, რომ აქ არმაზის ძველი სახელი („ქართლი“) იგულისხმება, არაა მართებული. უნდა „არმაზი ქალაქი“. როგორც ეს დაუცავს ქცას ვარიანტების უმრავლესობას (მ—2, 4. ფურც. 67).

4. ქართველი ერის ისტორია I, 1960, გვ. 452

ასწერს არმაზის ხევის სამარხებს (ასპარუგის...) და დაასკვნის: „ის გარემოება, რომ ამ სამარხებს კავშირი აქვს არმაზის ადგილთან, ნათლად გვიჩვენებს თუ რა ადგილას მდებარეობდა საქართველოს უძველესი დედა ქალაქი“.

ივანე ჯავახიშვილმა მაშინ არ იცოდა ბაგინეთის შესახებ (გათხრები მაშინ ჯერ კიდევ არ იყო) და გასაგებია ამ ნეკროპოლით მსჯელობდა, არმაზს (= ქართლს) უკავშირებდა მას და დედაქალაქსაც იქ ვარაუდობდა.

ბაგინეთის აღმოჩენებმა ჩვენს არქეოლოგებს სხვა აზრი შეუქმნა, ე. ი. რომ დედაქალაქი ბაგინეთს (არმაზიკე) იყო. ეს აზრი მართალია იმ მხრით, რომ დედაქალაქი (შიდაციხე) მართლაც აქ ბაგინეთში იყო, და ქალაქიც აქვე იყო, მაგრამ უმართებლოდ მიჩრდილულ იქნა არმაზი (ქართლი), სადაც მართლაც უნდა ყოფილიყო უძველესი „ქალაქი“, (შეიძლება დედაქალაქი) ქართლი (ქართლი გორას დაბა, ლარსნის გვერდით...). პიტიახშები ამას შერჩინენ, მეფეები ბაგინეთში გადსახლდნენ.

ქართლი — მთა, ორი არმაზი. არმაზის ციხე ხომ რეალობა... ასევე არმაზიკე (= ბაგინეთი) (6, 4. ფურც. 78).

5. ერთი შეხედვაც კი საკმაოა, თითქო, იმის მტკიცებისათვის, რომ ბაგინეთის სამკუთხედი იდეალური საციხე-ქალაქო ადგილია, მაგრამ ეს ასეა გვიან, — საზოგადოების დიდი დაწინაურების პირობებში, როცა საზოგადოებას იმისათვის ძალა და განვითარება შესწევდა, რომ შედარებით ნებისმიერად შეერჩია საციხე-ქალაქო ადგილი. პირველყოფილ საცხოვრებელი გორა-ბორცვის ნიშნები აქ არა ჩანს, არც ბუნებრივი სიმაგრე, ასეთ გორებს რომ ახასიათებს (განკიდული, განმხოლოებული, ამოზიდული), არც წყალი. მტკვარი ბაგინეთს, საფიქრებელია, მას შემდეგ მოემსახურა, რაც არმაზის ცხვრიდან ფარნავაზმა ზღუდე „წყალს“, ე. ი. მტკვარს მიაბჯინა, მაგრამ ამ დროს უკვე ბაგინეთელებს იმოდენა ძალა შესწევდათ, რომ შორიდან (კარსნიდან) შემოუყვანიათ შიდაციხეში დიდის ცოდნით ნაგები მილის წყარო, კოლოსალური სისქის კედლის ქვეშ რომ გამოუტარებიათ. ასე რომ ყველაფერი ეს გვიანი დროის მოვლენებია, ისევე როგორც კლდეკარი, დაბლა ქალაქსა და შიდაციხეს რომ აერთებს.

ამიტომ ჩვენი თეზისი ისაა, რომ ბაგინეთის შიდაციხე, სულერთია საიდანაც არ უნდა მოსულიყოს მისი მშენებელი საზოგადოება, ქვემოთ, მტკვრის პირიდან (აწინდელი რკინიგზის სადგურის მიდამო), თუ აწინდელი არმაზის ხევიდან, — ეს შენებულება (შიდაციხე სამეფო რეზიდენცია) ნაგვიანვეა და გულისხმობს, რომ მისი წარმომშობი საზოგადოება სხვაგან მოიწიფა.

ჩვენს ამ დასკვნას, თითქო, ეთანხმება და ამტკიცებს ქართული წერილობითი წყარო („მოქცევაჲ“), რომელსაც საგულისხმოდ ნიშანდობლივობით დაუცაქს გადმოცემა (შეიძლება წერილობითი) „არმაზის კერძი ქალაქისა“ და შიდაციხის მშენებლობა გამა-

გრების შესახებ პირველ ქართველ მეფეთა მიერ (ფარნავაზ, საურ-
მაგ, მირვან, არსოკ, არიკ)...

ბუნებრივად საფულისხმებელია თითქო, რომ ბაგინეთის წარ-
მოშობი მოსახლეობა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზევე ყოფილიყო
(„ძველი მცხეთა“). მაგრამ სრულიად უჩვეულო რელიეფი საეკვოს
ხდის ასეთ მოსაზრებას. მაინცდამაინც, სანამ ჩვენ ვერ აღმოგვი-
ჩენია ამის დამამტკიცებელი არქეოლოგიური ძეგლები (გორათა
ხანის კულტურა), „ძველი მცხეთის“ აქ გულებმა საეკვოა (და
„მოქცევაჲს“ საამისო ცნობა სხვაგვარად უნდა იქნეს გაგებული).
ჩვენ არ გვაიწყობება რა თქმა უნდა, რომ ხსენებულ მიდამოში დი-
დი მცხეთის ხანაში ქალაქური მოსახლეობა იყო („არმაზის კერძი
ქალაქი“), მაგრამ ეს ფაქტი ვერ უარყოფს იმ ვარაუდს, სანამ სხვა
რაიმე ჩვენებანი არ მოგვეპოვება, რომ ეს „არმაზის კერძი ქალაქი“
მეფობის ხანაში (დიდი მცხეთის შექმნის ხანაში) შეიძლება იყოს
წარმოშობილი, როდესაც ვეება ხეობა დევის ნამუხლიდან ციხე-
დიდამდე ერთიან სიმაგრედ იგარდაიქმნა...

არქეოლოგიური მონაპოვარიც თითქო მხარს უჭერს ამ ჩვენს
მოსაზრებას შიდაციხის ნაგვიანეობის შესახებ. ორიგინალური ვი-
თარებაა — და ეს თავისთავად მეტყველი მოწმობაა: ძველი ქალა-
ქების შიდაციხე, როგორც წესი, უძველესი ნაშთსახლე-
ვია — გორა, დედაციხე — ჩვენს შემთხვევაში კი ის ნაგვიანევია.

ასეთ პირობებში ხომ არ შეიძლება დავუშვათ, რომ არმაზის
კერძი ქალაქი და მისი შიდაციხე „შიდა ქალაქის“, ე. ი. საკუთრივ
მცხეთის განვითარების შედეგია? არქეოლოგიური მონაცემები
დღეს რომ მოგვეპოვება, ასეთი მოსაზრებისათვის მარჯვედ გამო-
დგებოდა (სამთავროს სამაროვანი, მცხეთა გორა, ბელტის ციხე),
ასეთ მოსაზრებას არც ლეონტი (თუ მისი წყარო) უარყოფდა, მა-
ინცდამაინც ლეონტით მცხეთა დიდის ხნით წინ უსწრებდა არმაზ
ციხეს...

მაგრამ ლეონტის მოეპოვება სხვა რიგის ცნობაც, რომლის ნია-
დაგზე შესაძლებელი ხდება დიდი მცხეთის განვითარების სულ
სხვა სურათის მეცნიერული ვარაუდი...

როგორც „მოქცევაჲს“, ისე ლეონტი ქართველებს ქართლში
შედარებით გვიან მოსულად წარმოგვიდგენენ. „მოქცევაჲს“ ეს
გადმოსახლება ქართლიდან მოხდა ალექსანდრე მაკედონელის დროს
(და მისი შემწეობით); ლეონტით კი პირველი ქართლოსიანი (ქართ-
ლოსი) თავისი ნათესავით არ არატ-მასიხისს ქვეყნიდან
მოვიდა, თარგამოსის შემწეობით, უკეთ მამამ თარგამოსმა წი-

ლად არგუნა მას ეს ქვეყანა: „მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღვა-
რი“ (4), (ზომ არ შეიძლება ამ ორი წყაროს — „მოქცევაჲს“ და
ლეონტის ერთს სათავეზე მიუთითებდეს არიან-ქართლი და
არარატი?) ქართლოსის მოსვლა მისი ნათესავით, რა თქმა უნ-
და, დიდად უფრო ადრე იგულისხმება, ვიდრე აზოს მიერ თვრამე-
ტი სახლის მოყვანა არიან ქართლიდან...

„მოქცევაჲთ“ აზო „დაჯდა ძუელ მცხეთას“. მაშასადა-
მე მისი მოსვლისას „ძუელი მცხეთა“ უცვვე არსებობდა. ან შეიძლე-
ბა „ძუელი მცხეთა“, წყაროს დროის, საგეოგრაფიო სახელი იყო.
შდრ. ძველი ანაგა, ძველი გავაზი... ასე რომ მერვე მეფის ბრატ-
მანის დროს „მცხეთას ქალაქი დაეწყო“ მხოლოდ იმას შეიძლება
ნიშნავდეს, რომ მცხეთას ქალაქი დაეწყო, და არა საერთოდ
ცხოვრება (და „მოქცევაჲ“ ამას ვერ იტყობდა: ასეთი ცნობისათვის,
ასეთი გადმოცემის შექმნისათვის საფუძველი არ არსებობდა).

ლეონტით კი, სურათი სულ სხვა სახით წარმოგვიდგება. თუ
„მოქცევაჲთ“ პირველშენებული საცხოვრისი, მეფის სადგომი „ძუ-
ელი მცხეთა“ იყო (= ქალაქობამდელი მცხეთა), ლეონტით „ესე
ქართლოს მოვიდა პირველად ადგილსა მას, სადა შეერთეს არაგვ
მტკუარსა, და განვიდა მთასა მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმა-
ზი. და პირველად შექმნა სიმიგარენი მას ზედა,
და იშენა მუნ ზედა სახლი, და უწოდა მთასა
მას სახელი თავისა თვისისა ქართლი“ (8).

რაც შეეხება მცხეთას, ლეონტით მისი აშენება მიეწერება ქარ-
თლოსის ძეს მცხეთოსს, — „და მანვე აღაშენა ქალაქი შესაკრე-
ბელსა შორის მტკუარისა და არაგვსასა, და უწოდა სახელი თვისი
მცხეთა“ (9).

ამრიგად, ლეონტით, მტკვრისა და არაგვის შესართავში ქართ-
ლოსი მოვიდა თავისი ნათესავით და რეზიდენცია დაიღო არა მცხე-
თას, არამედ ქართლის მთაზე და მხოლოდ მისმა შეიღმა მცხეთოს-
მა, რომლის საყოფელი იგივე მამისეული რეზიდენცია (ქართლი-არ-
მაზი) იყო, აღაშენა ქალაქი მცხეთა.

ამჟამად შეიძინევა ორი სხვადასხვა წყაროს არსებობა. თუ
ასე არა, ლეონტი მხოლოდ ასეთ ძლიერ შემოქმედებით ინიცი-
ტივას ვერ მივაწერდით: აქაოდა „მოქცევაჲს“ ჩვენამდე მოღწეუ-
ლი ვარიანტი აგრე გარდაქმნაო. ერთი ინდივიდის შემოქმედების
ნაყოფად ძნელია ასეთი არსებითი გადასხვაფერება წერილობით
სახით არსებული გადმოცემისა. თანაც ლეონტი არც მაინცადაშიანც
დიდი შემოქმედი ჩანს... ამიტომ უფრო მართებული იქნებოდა ფიქ-

რი, რომ არსებობდა ძველადვე შემუშავებული ორი ზეპირგადმოცემა. ქართველთა ცხოვრებას, როგორც ერთით ისე მეორეთი, მტკვრისა და არავეის ხერთვისში ეყრება საფუძველი. ერთი ვერსიით ეს ცხოვრება „ძველ მცხეთას“ დაიწყო ალექსანდრე მაკედონელის დროს; მეორე ვერსიით ეს მოხდა ძველისძველ დროს და ცხოვრება დაიწყო არა ძველ მცხეთას არიან ქართლიდან მოსული ქართველთა მეფის ძის აზონის თაოსნობით, არამედ ცხოვრება დაიწყო ქართლის მთაზე თარგამოსის ძე ქართლოსის თაოსნობით.

საერთოდ, შეიძლება ითქვას: „მოქცევაჲს“ ცნობები უფრო რეალურ-ისტორიულ შთაბეჭდილებას სტოვებენ და უფრო სარწმუნოდ გამოიყურებიან, მაგრამ ეს შენიშვნა შეიძლება შეეხებოდეს მცხეთის განვითარების უფრო გვიან ხანას. რაც შეეხება ქართლის ისტორიის უძველეს პერიოდს, აქ ლეონტის ჩვენებანი არაერთ მნიშვნელოვანსა და სარწმუნო მითითებებს შეიცავს (უპირატესად ისტორიული გეოგრაფიის ხასიათისას). თანაც გასათვალისწინებელია, ასეთი შედარებისას, ის გარემოება, რომ „მოქცევაჲ“ და ლეონტი სხვადასხვა მიზნებს ისახავენ. „მოქცევაჲ“ თითქო განზრახ ამოკლებს მოთხრობას ე. წ. წარმართული ხანისას, მისთვის ეს ხანა შესავალია მთავარი ამოცანის გადმოსაცემად (წინოს მიერ ქართლის მოქცევა), ლეონტისათვის კი „მამათა და მეფეთა ცხოვრება“ შესავალი კი არ არის, არამედ მისი ისტორიული მოთხრობის უმთავრესი ნაწილია (მოქცევის ვრცელი მოთხრობა აქ, როგორც ეს აკად. კ. კეკელიძემ გამოარკვია, შემდეგ არის ქცას რომელიდაც რედაქტორის მიერ შეტანილი).

რაცინდ ზღაპრული ხასიათისა არ უნდა გვეჩვენებოდეს ლეონტის მოთხრობა მამათა და მეფეთა შესახებ (იხ. აკად. კ. კეკელიძე) ის მაინც უდავოა, რომ ეს ზღაპრული მოთხრობა აგებულია გარკვეულ ისტორიულ მონაცემებზე, რომელთა აღმოჩენა ჩვენი პირდაპირი მოვალეობაა და სწორედ ამ ამოცანას ისახავს მიზნად ამ წყაროს მეცნიერული კრიტიკა, რაც, სიამოვნებით უნდა აღინიშნოს, საქმაო წარმატებით ხორციელდება ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ისტორია-ფილოლოგიის, არქეოლოგიის და სხვა დისციპლინების მონაცემთა შუქზე ჩვენ გვწამს, ლეონტი ბროველი ამოწურვით იქნება მეცნიერულად შესწავლილი და იქ დატული საქართველოს ძველი ისტორიისათვის გამოსადეგი სახლო მასალაც საუწყებით გამოვლინდება (6, 4. ფურც. 191—198).

6. „ქართლი“ ვორა ქალაქ „ქართლად“ იქცა (მცხეთა გაიერთა და წიწამური); აგარაების და უბნების პრინციპზე „დიდი ქართლი“ (დიდი მცხეთა) შეიქმნა. ნაქულბაქვევიდან — ციხვილი — სავანის ხევ-ბარგვიყარიამდე, ზემო ავქალიდან ხერკამდე (ხათვლით), მუხრან-ნასტაგისით.

როდის შეცვალა „მცხეთამ“ ქართლი? თითქო შედარებით გვიან. რომაელობამდე უკვე „ქართლი“ და წიწამური გაერთიანებულია (ცხადია, მცხეთაც ამ გაერთიანებაშია); „ანტიკური ხანის“ ნაგებობანი ქართლში (არმაზი) და წიწამურშია ჯერჯერობით ნაპოვნი. მირიანის მოღვაწეობა გადამწყვეტი იყო (ორმეფობის ლეგენდაც ამის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ „მცხეთას ოდენ იყო შეფობა“). მირიანმა (ამ დროიდან) მცხეთას გადამქრელი უპირატესობა მიანიჭა. არმაზს (ე. ი. „ქართლს“) ცენტრი (კულტი) უქმდება და მცხეთაში დაიდვა (სვეტი ცხოველი). საფიქრებელია, მირიანის მოქმედება შედეგი იყო მცხეთის დაწინაურებისა, მაგრამ მისმა მოქმედებამ რომ გადამწყვეტი როლი შეასრულა მცხეთის წინ წამოწევისა და „ქართლის“ (არმაზის) დაჩრდილვაში, ეს თითქო სარწმუნოა.

ასე იყო (ჩვენი შეხედულებით): სამი ქალაქი იყო: წიწამური, მცხეთა, „ქართლი“. ყველაზედ დაწინაურებული „ქართლი“ (არმაზი) იყო. აქ იყო კულტიც... და მთელს ამ გაერთიანებას „ქართლი“ ეწოდებოდა. ამავე დროს ეს ცალკე ერთეულების სახელებიც რჩებოდა (უცხოური წყაროები ამას მოწმობენ: არმოზიკე, „მესტლუტა“, სევსამორა). სამივე „ქალაქს“ თავთავისი ზღუდეები ჰქონდა და ერთიმეორეს ეს ქალაქები ხილებით უკავშირდებოდა არაგვსა და მტკვარზე... სამივე ქალაქს თავთავისი უბნები და აგარაკები ჰქონდა, წიწამურს არაგვის მარცხნით, ქართლს (არმაზს) მტკვრის მარჯვნივ, მცხეთას ქსანსა და არაგვს შორის....

გარკვეული დროიდან, როგორც ჩანს, — სავაოდ გვიან, მცხეთა დაწინაურდა (მას ეცვროდა მუხრანი) და „ქართლს“ პირველობას შეეცილა. გაქრისტიანების ხანისათვის ეს უკვე მომხდარ ფაქტადაა სავარაუდებელი („ორმეფობის“ ამბავიც ამის მოწმობა უნდა იყოს).

მირიანმა უკანასკნელი საყრდენი მოუშალა „ქართლს“. ქრისტიანული კულტი შემოიღო და ის მცხეთას დასდო. ამიერიდან გაუპირველესება კიდევ უფრო წინ წავიდა (ეს იყო იმ „მეზისტების“ საბუთი ნინოს ცხოვრებაში რომ არის მოტანილი და არც არის

საჭიროება რაღაც მიწისძვრის ვარაუდისა, როგორც ამას ლ. მელიქ-სეთბეგი და ს. კაკაბაძე ვითავაზობენ)... ასეთ პირობებში გასაგებია, ბუნებრივად, თუ როდის მოხდა, რომ ქალაქ „ქართლს“ (არმაზს) „მცხეთა“ შეერქვა: ეს იყო, როგორც ვხედავთ, მთელი პროცესი, სადაც გაჭრისტიანების მომენტს უთუოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა (რა თქმა უნდა საქმე ისე არ წარმოიდგინება, თითქო „არმაზს“ ამიერიდან ტაბუ დაედო. „არმაზი“, თუ ის უცხოურია, ამ დროს უკვე საგეოგრაფიო სახელად იყო ქცეული და ამ ცნებაში წარმართული კულტი არც კი იგულისხმებოდა, ამის მოწმობაა არმაზციხე (პარმონიკე) და კიდევ უფრო, თუმცა საკმაოდ გვიან, — მონასტერი „არმაზი“. და ეკლესია არმაზი რეხულას ხეობაში). ამ მხრით საინტერესოა ჩვენი წყაროების ჩვენებანი. ეს წყაროები, ყველაფრიდან ჩანს, ნაგვიანებია და ზეპირგადმოცემებზეა აგებული. მარტო ის რად ღირს, რომ წიწამური ამ წყაროებით ერთხელაც ნახსენები არაა (ხომ არ შეიძლება წიწამური ზადენში ითვლებოდეს და ა. აფაქიძის აღმოჩენა ზადენი იყოს?). ამ ნაგვიანეობის მოწმობაა, რომ მცხეთა პირველობს, თუმცა „მოქცევაჲ“ ამ მხრით უფრო ნაკლებად ხელყოფილი ჩანს. ლეონტის (თუ მის წყაროს) ამბავი საგვებით „გაუმართავს“. ამისდა მიუხედავად შესაძლებელი ხდება ამ ამბავში იმის ნაკვალევს შემჩნევა, რომ თავდაპირველად და შემდეგაც დიდხანს, იბერიის დედაქალაქს „ქართლი“ ეწოდებოდა.

აქვე შეიძლებოდა გვეთქვა (დაწყების სახით) ტერმინი ქართლის შემდგომი გავრცელების, მისი მთელი ქვეყნის „ცენტრად“ გადაქცევის შესახებ.

(წყისეს წარწერა იმის მოწმობაა, რომ ამ დროს რელიგიური „ცენტრი“ არის მცხეთა, რომ მცხეთამ მტყიცედ შეინარჩუნა ეს ცენტრობა, ამის წინარე რომ „ქართლს“ წაართვა, იმისდა მიუხედავად, რომ მისი სამოქალაქო — პოლიტიკური მნიშვნელობა ტფილისმა წაიღო).

ქართლის, იბერიის პოლიტიკური გავრცელებულობა უკვე II საუკუნიდან დამოწმებული მოგვეპოვება (არიანე). (ჩვენ, რა თქმა უნდა, ვგულისხმობთ, რომ ტერმინი „ქართლი“ თავდაპირველია) უცხოური იბერიის შესატყვისი ქართლი იყო. მას შემდეგ რაც ქართველი ტომების გაერთიანების შედეგად ერთი პოლიტიკური ერთეული წარმოიქმნა, მას „ქართლი“ ეწოდებოდა, უცხოურად კი იბერია (და ამ ძირისაგან, ნაწარმოები სხვა სახელები). მაგრამ ქართველ ტომთა გავრცელებულობის ცნობები ჩვენ ჯერ კი-

დევ. სეროდოტედან მოკიდებული ვიცი. ესევე გაჯრცელბეულობა დამოწმებული გვაქვს სტრაბონთან, რომელიც ამ ფაქტს ადასტურებს ძვ. წ. ა. II საუკუნეში. თუმცა არ არის ცხადი რას გულისხმობს სტრაბონი „იბერიელების“ ქვეშ, — სახელმწიფო გაერთიანებას, თუ გვაროვნულ ტომებს... და ჩვენ მიგვაჩნია: თუ კი არსებობდა რაგინდარა გაერთიანება (ტომთა კავშირი, სამხედრო დემოკრატია, სახელმწიფო), მოუპოვებოდა „ცენტრი“ და ეს ცენტრი იყო „ქართლი“, რადგან ჩვენ არ მოგვეპოვება რაიმე ცნობა სხვა ასეთი ცენტრის შესახებ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მითიურ არიან ქართლს („მოქცევაჲ“), ან არარატ-მასისს (ლეონტი). (არიან ქართლიც და არარატ-მასისიც შეიძლება ვიფიქროთ ერთი და იმავე ძირიდან წიგნურად შენახენია). მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც კი, რომ ეს ეპიზოდი რაღაც ნაწილში მაინც საჩუქნოდ მივიღოთ, ეს იქნებოდა ქართის ტომის დაწინაურების მაჩვენებელი სხვა ტომებს შორის და მის მიერ იმ ცენტრალური პუნქტის დაჭერის მითითება, საიდანაც შემდეგ „ქართლი“ გავრცელდა. ამ შემთხვევაშიაც, მამასადამე, „ქართლო“ ინაჩუნებს თავის მნიშვნელობას, როგორც პუნქტი, საიდანაც „ქვეყანა ქართლის“ სახელი წარმოიშვა. ლეონტით ეს მოხდა მითიურ ხანაში, „მოქცევათ“ ეს მოხდა ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქაში.

ვიდრე ჩვენი არქეოლოგია „ქართლის“ საკითხით არ დაინტერესებულა და მისი სიძველე-სიძლე არ შეუმოწმებია, რაიმე დაბეჭივებით საუბარი ძნელია.

ლეონტის და „მოქცევაჲს“ ურთიერთობის საკითხი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობისაა...

როგორც აღვნიშნე, ლეონტის ცნობები უფრო გამართულია. „მოქცევაჲს“ ცნობებს წინააღმდეგობანი ახლავს, ან უკეთ, იგრძნობა, რომ აქ რაღაც აკლია, რაღაც გამოტოვებულია (შეიძლება განზრახ). მართლაცდა ალექსანდრეს მოჰყვა აზო. ალექსანდრემ „მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯღომად“. აზომ არიან ქართლიდან 18 სახლი მოეყვანა „და დაჭდა ძუელ მცხეთას“... „ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა, აზოჲ, ძმ არიან ქართველთა მეფისაჲ“...

ამის შემდეგ, ფარნავაზიდან მოკიდებული, შვიდი მეფე (ფარნავაზ, საურმაგ, მირვან, ფარნაჯობ, არსოკ, არიკ) მცხეთას იგიწყებენ და აშენებენ არმაზს (დასდგამენ კერპს, მოზღუდვენ წყლით კერპო, აშენებენ ქალაქს, მოზღუდავენ მას, აშენებენ შიგ შიდაციხეს) და მხოლოდ მერვე მეფის ბრატმანას „ზე მცხეთას ქალაქი

დაეწყოს“ და მხოლოდ მეცხრე მეფემან მირიან „აღაშენა მცხეთა ქალაქი“ (აკად. ივანე ჯავახიშვილსაც შეუძინებია ეს გარემოება).

ამრიგად, „მოქცევაჲ“-ს მიხედვით, პირველი საჯდომი მეფისა იყო მცხეთა, ხოლო პირველი ქალაქი იყო არმაზი.

ლეონტი თქვიპირველსაცხოვრისი ქართლისიანთა იყო „ქართლი“. ეს იყო „მთა“. ქართლოსმა აქ „შექმნა სიმაგრენი მას ზედა, და იშენა მუნ ზედა სახლი, და უწოდა მთასა მას სახელი თავისა თვისსა ქართლი“.

ლეონტით „ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკურისა და არაგვსასა“ „აღაშენა“ მცხეთოსმა, ქართლოსის უფროსმა შვილმა, რომელიც მამის საკვდილის შემდეგ „დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა ქართლოსისათა, რომელსა აწ ჰქვან არმაზი“ (ესე იგი დარჩა „ქართლს“)...

დეტალური კვლევა ქართლი — მცხეთას ურთიერთობისა და ქალაქის (თუ ქალაქების) წარმოქმნის შესახებ დიდი საკითხია და ისტორიული გეოგრაფიის საპატიო ამოცანაა. ამჟამად ჩვენ მის გადაწყვეტას მიზნად ვერ დავისახავთ. ჩვენი მიზნისათვის აჭერად საკმაოა თუ დავადგინეთ, რომ ქართლი ლეონტით თუ პირველსაცხოვრისადაა გამოცხადებული, არც „მოქცევაჲ“-თ არის ეს უარყოფილი:

„მოქცევაჲთ“ მცხეთაა პირველსაცხოვრისი, ხოლო არმაზი „ქართლი“ პირველი ქალაქი.

ლეონტით „ქართლია“ პირველსაცხოვრისი, ხოლო მცხეთა პირველი ქალაქი...

რომელ ცნობას მოეპოვება უფრო მეტი საფუძველი ეს უნდა არქეოლოგიამ გვითხრას... მაგრამ როგორც არ უნდა გადაიჭრას ეს საკითხი, ის მაინც უცილობლად რჩება რომ „ქართლის“ მთის გამსაკეთებელი მნიშვნელობა ორივე წყაროს მიერ აღიარებულია... ხოლო რა იყო ეს მთა „ქართლი“ ან სად იყო ის, სად იყო სოფელი ქართლი? სამწუხაროდ ამათ შესახებ მეცნიერული ცოდნა ჩვენ დღეს არ მოგვეპოვება და ჩვენი მეცნიერება აქამდე უსაბუთო ვარაუდებს კმაყოფილდება (ლეონტი), ან სდუმს (ჩვენი არქეოლოგია).

ჩემი მოსაუბრის, ვასილ მათიაშვილის, ჩვენება საყურადღებოა, ცხერის გზა ვკითხვთ თრიალეთ-ჯავახეთისაკენ: დიღმის მინდვრით მუხათგვერდის ტბაზე — ქილიტბის სერზე — ზემო დიდგორზე — მანგლისის ყელზე (შუბათსა და ბოტისს შორის) — კლდეკარზე თრიალეთში — ჯავახეთს...

ქილიტბის სერიის მთაა, რომლის ჩრდილო კალთიდან იწყება ქართლის ხევი და კარსნის ხევი (დათვის წყარო). ეს გზა მისი მტკიცებით, ძველია და ცხელი სულ ასე დამუდოდა.

ჩემთვის გასაგები გახდა ბაგრატ III მარშრუტი. ბაგრატსა და კახთა ქორეპისკოპოსს შორის უთანხმოება იყო. საქმე ომამდე მივიდა. ბაგრატმა კახეთზე ვალაშქრება გადაწყვიტა. ამ დროს ის დღევანდელი იყო ჯავახეთში. „წარგზავნა კაცი მოსწრათველ, აწვა სპათა აფხაზეთისა და ქართლისათა და თვთ წარემართა ზემოთა ლაშქრითა, გაიარა თრიალეთი, გავლო ქიდი მცხეთისა. და მოერთნეს თანა აფხაზნი და ქართველნი. დადგა თახეთს და იწყო შემუსრვად კახეთისა“ (ქცა I, 278—279). სურათი თითქო ნათელია: ბაგრატ მეფე „ზემო ლაშქრით“; ე. ი. მესხეთის ლაშქრით მოდის თრიალეთზე მცხეთის ხიდის მიმართულებით. ქართლში ის არ გამოივლის: აფხაზეთისა და ქართლის ჯარი მას შეეყრება მცხეთის ხიდის გავლის შემდეგ. არც ისაა ნაგულისხმევი, რომ ბაგრატი თბილისზე წამოსულიყოს (სხვა არა იყოს თბილისი ამ დროს ბაგრატის ხელთ არაა). ბუნებრივი ჩანს, რომ აფხაზთა მეფის მარშრუტი იგივე ვასილ მათიაშვილის ცხვრის გზა თრიალეთიდან კლდეკარ-მანგლისის ყელით დიდგორ-ქილიტბის სერზე. აქ, უნდა ვიფიქროთ, მეფემ კარსაზე გაიარა და უდაბნოს სერის გადავლით მცხეთის ხიდს მივიდა. ჩემი მოსაუბრის ჩვენებით „ძველი გზა“ კარსნიდან მცხეთაში ორი იყო: უდაბნოს სერის გადასასვლელით მონასტერზე და ბაგინეთით.

ქილიტბის სერიიდან მცხეთის ხიდისაყენ მარშრუტს ჰგულისხმობს იოსებ თბილელიც: სააკაძემ ნოსტეს ცოლშვილი აპყარა და ზურაბ არაგვის ერისთავთან თავშეფარებას აპირებდა ლუარსაბ მეფის მიერ დევნილი. მოურავი მთას და ტყეს ეფარებოდა. „კარსანის თავსა წაველევით, სად ახალქალაქურია ჩაველიქ, საყდარს ჩამოვხე, ჩემთან მყოფთ ლოცვა სურია“. ასე რომ გზა ჯავახეთ-თრიალეთიდან ქილიტბის სერიით, კარსნის თავზე მოდიოდა. ეს იყო, როგორც საფიქრებელია, ყველაზე მარჯვე და უმოკლესი გზა იბერიის ლედაქალაქსა და მესხეთს შორის. ამავე მიმართულებას ჰგულისხმობს მირიან მეფის და ნინოს მიერ საბერძნეთიდან მოწვეული საეკლესიო მისიონის მარშრუტი: ერუშეთი, მანგლისი, მცხეთა.

ასე რომ მაგისტრალური გზა „ქართლსა“ და მესხეთს შორის თითქო დადგენილია (საინტერესო იქნებოდა ამ სამარშრუტო პუნქტების დადგენა. უეჭველია, გარდა მოცემულ ჩვენებათა — მანგ-

ლისი, კლდეკარნი, ერუშეთი — სხვაც მოიპოვება საამისო ჩვენებანი).

დიდმის ველიდანვე მოდიოდა ქართლზე მუხათგვერდის ტბის გამოვლით უეჭველია ოველი გზა, რომელიც კარსნის გავლით ქართლის ყელს გადაივლიდა და არმაზის ციხის ძირით, ქართლის ხევით შიდა ქართლში შედიოდა. ეს გზა რომ ძველიდანვე არსებობდა თითქო უეჭველია: ის ყველაზე მარჯვედ აკავშირებდა შიდა ქართლს („ქართლის ხევით“) ქვემო ქართლთან — გაჩიან გარდაბანთან. აღმოსავლეთთან (პერეთ-ალვანთან, სომხეთთან). მაგრამ საინტერესო საკითხი ისმის: რა საჭიროება მოითხოვდა ამ მარშრუტს, როცა დევის ნამუხლით („კლდე გაჭრილი გზად“) ძველივე გზა მუხათგვერდის ძირობაზე გავლით, არმაზ ქალაქში შედიოდა, ხოლო არმაზ ქალაქიდან გზა ხსნილი იყო მტკვრის მარჯვენა სანაპიროთი (აგრეთვე მცხეთის ხილით არაგვის ხეობაში). ძეგვი (სავანის ველი, ბარგიყარია, იამი, ნიკოლოზ კ-ზის ქარვასლა) ამ გზის ცოცხალი მოწმობა არ არის? ცხედრიდის წინ საბაჟო ადგილი ჩანს — ძეგვი უძველესი დროიდანვე. ასეთ მონაცემთა გათვალისწინებით საფიქრებელია ხდება, რომ ეს გზა ქართლის ხეზე, რომელიც მთელ შუა საუკუნეებში მოქმედებს, კარსანზე რომ გამოვივლით, შეიძლება იმ ძველ დროს არის გატანილი, როცა არმაზ-ქალაქი ჯერ კიდევ არ იყო, ან როცა ქართლ-კარსნის მნიშვნელობა მეტი იყო, ვიდრე არმაზ-მცხეთის მნიშვნელობა. ასე იყო თუ ისე, ორი ნაგისტრალური მნიშვნელობის გზა (საბერძნეთიდან, სომხეთ-ალბანეთიდან) კარსანში ერთიმეორეს ეჯვარებოდა. აქვე შემოდიოდა, ან აქედან გადიოდა გზები ბაგინეთ-მცხეთაში, თუ სხალდიდის წყლის ხეობაში (თელოვნით დილმის თავზე...). ყველაფერი ეს გვაძლევს უფლებას ვივარაუდოთ, რომ კარსანი ქართლით, ქართლის ხევით, ქართლის ყელით და ქართლის მთით განსაკუთრებული მნიშვნელობის პუნქტი უნდა ყოფილიყო...

ბაგინეთის ქედზე სხვა პუნქტი არც მოიპოვება... (საჭიროა, რომ არქეოლოგიამ დაამოწმოს ჩვენი ეს მოსაზრება: ქართლ-კარსანის ძველისძველობა)...

და მიგვაჩნია: ამ „ქართლმა“ მისცა სახელი ქალაქ ქართლ-არმაზს (შემდეგ რომ „მცხეთად“ ვიცნობთ) — დიდ ქალაქს...

აქ შევწყვიტე გუშინ 30. VII და „ნინოზე“ წავედით¹. ექსპედი-

¹ „ნინო“ — ეს ნინოწმინდა არმაზის მთის წვერზე, მცხეთის ახლანდელ რკინიგზის სადგურს რომ დასცქერის სამხრეთიდან. აქ 1961 წ. ნ. ბერძენიშვილის

ციას მივხედვით. გამომართლდა „ნინოზე“ ელინისტური ხანის (მერცხლისკულა ქვეები) მშენებლობის კვალი რეალურად აღმოჩნდა. ახლა ჩემი ვარაუდია: ამ „გორაზე“, რომელიც ელინისტურ ხანაში „ქალაქად“ ტომთა გაერთიანების ცენტრად ქცეულა („ქართლი“), უნდა აღმოჩნდეს კიდევ უფრო ძველი ფენა.

თუმცა, ითქვას მართალი, ეს „უფრო ძველი ფენა“ აქ უკვე აღმოჩენილი: კარსანში ხომ გვიანი ბრინჯაო დადასტურებულია, ხოლო „ქართლი“ (გორა) უკარსანოდ წარმოუდგენელია: კარსანის ქართლის „დაბა“ ხოლო ქართლი „კარსნის გორა“ (და ჩვენი ისტორიულ-გეოგრაფიული „თეორიით“ თუ „დაბას“ „გორა“ ახლავს, ის თავდაპირველი საცხოვრისია, ხოლო „დაბა“ გორას განვითარების შედეგია).

მაგრამ ამ გორის („ქართლის“) საკითხი სრულის დაჭერებით გადაწყვეტილად მაინც არ მეჩვენება: არც გორები გვაქვს ჭერჯერობით ასე სისრულით შესწავლილი და ამავე დროს ეს საკითხი („ქართლი“) მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობისა მეჩვენება. ასე რომ მისი ადვილად გადაჭრა მიუტევებელი შეიძლება აღმოჩნდეს.

მართლაცდა ხომ არსებობს ასეთი შეხედულება, რომ კულტის ადგილებისათვის უმაღლეს ბოაცვებსა და მთებს ირჩევდნენ. კულტის ადგილების ასეთი „შერჩეულობა“ რამდენიც გნებავთ დადასტურებულია. მე ასეთი წესჩვეულების ახსნა ჩვენში გორის თეორიით ვცადე. მაგრამ, ეს ახსნა პრინციპულად მართებულიც რომ იყოს (მე ასეც მგონია), განა ეს ყველგან და ყოველთვის ყველა ასეთ ფაქტს ახსნიდა? ის აზრი განსაკუთრებით ბატონობს, რომ მაზღვიანობა ასეთ სიმაღლეებს ირჩევდა ღმერთმსახურებისათვის. და ხომ არ შეიძლება „ფარნავაზის“ დროის საჩუმუნობებრივ გადატრიალებას (ახალი სალოცავის გაჩენას) დაუფკავშიროთ „ქართლის“ ასე წინ წამოწევა, მისი „გაარმაზება“?

თუმცა ამ შემთხვევაშიაც „გორის“ თეორია უარყოფილი არ იქნებოდა: არმაზი ქართლის მთაზე იმიტომაც აღმართესო, ვიტყვოდით, რომ ეს მთა ამ დროისათვის სახელგანთქმული გორა იყო და ბატონობის რეალური პრეტენზიებიც ჰქონდა ამ საკვანძო რაიონზე (ფართო გაგებით „ქართლზე“), რომელიც დიდი ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრი ხდებოდა (ან უკვე გამხდარიყო).

ხელმძღვანელობით დაიწყო მთა-ქართლის არქეოლოგიური გათხრები; ეს ჩანაწერიც იმ წელს განეკუთვნება. (დ. ბ.).

თუ ასე არა, ქართლის მთაზე უფრო შიდალი ამ მიდამოში სხვა არაერთი მთა მოიპოვებოდა, მაგალითად ზედაზენი, ან „ნინოს“ გელმა ნაფეტვარი, ან ქილიტბის სერი — „დიდი მთა“. ცხადია, შთის მარტო სიმაღლე საკითხს არ სწყვეტდა, და ქართლის მთას გააჩნდა ისეთი რეალური თვისებები, რომ სწორედ ის იქნა შერჩეული არმაზის ადგილსამყოფლად და „თავად ციხედ“. ასეთი თვისებები კი ქართლის „გორის“ განვითარების შედეგად შექმნილი თვისებები იყო, გეოგრაფიულ უპირატესობას ქართლის მთა ბაგინეთ-ქართლის ხევს შორის ქედზე თუ დაიჩემებდა მხოლოდ (უმადლესი მწვერვალი, ნაკლებად კრიახი წაკვეთილი კონუსისა საკმაო ფართობით), მაგრამ საზაგვიეროდ მისი ისტორიული უპირატესობა განუზომელი იყო ყველა სხვა სიმაღლეებთან შედარებით. და ეს იყო, უნდა ვიფიქროთ, გადაწყვეტი. ეს კი ქართლის „გორის“ უპირატესობანი იყო. მაგრამ ყველაფერი ეს უნდა არქეოლოგიამ დაამტკიცოს. უნდა დაამტკიცოს, რომ ქართლის გორა უძველესი მოსახლობაა, რომ ეს გორა იქამდე განვითარებულა რაღაც დროისათვის, რომ მისი გავლენა („ბატონობა“) ცადასწვდენია როგორც კარსნის ხევს, ისე ქართლის ხევს, თავის კონტროლქვეშ მოუქცევია უმნიშვნელოვანესი გზები და თავის გავლენის ქვეშ მოუქცევია შტკერის მარჯვენა სანაპიროც... და ამ დროს ხდება „გადატრიალება“, ყალიბდება ქართლის სამეფო...

მაგრამ საუკვო შინც რჩება (თუმცა ისტორიულ-გეოგრაფიული მოსაზრებანი ამას უფრო ნაკლებ უქერს მხარს): ხომ არ მოწიფდა ეს ყველაფერი მცხეთაში და სახელმწიფო აქედან გადატანილი ხომ არ არის არმაზ-ქართლში?? საბოლოოდ ეს საკითხი უნდა არქეოლოგიამ გადაწყვიტოს. ჩვენი (ისტორიულ-გეოგრაფიული) თეორიით კი პირუტყვ არის საფიქრებელი: ამის ყველაზე მძიმე მოწმობა ისაა, რომ ქალაქს ქართლი ერქვა, რომ მცხეთა, როგორც ქალაქის სახელი ნაგვიანევი და, რაც მთავარია, ქვეყანას, სახელმწიფოს ეწოდება „ქართლი“ და არა „მცხეთა“... და არცერთი საგეოგრაფიო სახელი „მცხეთას“ არ უკავშირდება, მაშინ როცა „ქართლი“ აგრე უხვადაა ტაბონიებდა წარმოდგენილი.

ასე და ამრიგად, ამ საკითხებზე ჩვენი ისტორიული წარმოდგენა შემდეგი იქნება: გორა „ქართლი“ (ქართლის ყელზე) თანდათან სხვა მის გარშემო გორათა გაერთიანების ცენტრად იქცა, „ქართლი“ ეწოდა საკმაოდ ვრცელი რაიონის გაერთიანებას მდინარე შტკერის მარჯვენა სანაპიროს ქართლის ხევსა და ნაჭულბაქევს შორის. ქართლის შემდგომი გაძლიერება-გაფრცელებისათვის ხელის

შემწყობი პირობები კიდევ უფრო გაიზარდა მას შემდეგ, რაც ის ამიერკავკასიის შუაგულში განსაკუთრებული მნიშვნელობის გზა-საყარს დაეუფლა.

ამავე ხანებში მოხდა დიდი საზოგადოებრივი ტეხილი: ქართლის სახელმწიფო წარმოიქმნა, ქალაქი ქართლი იშვა და მტკვარ-გალმა, მცხეთას და არაგვს გალმა, წიწამურს გადაწვდა. სამი გორა-ქალაქის დამოუკიდებელი თანაარსებობის (სინოიკიზმის) ხანა დასრულდა. დიდ ქალაქს, ბუნებრივია, ზოგად სახელად „ქართლი“ ეწოდა... თუმცა ცოცხალი რჩებოდნენ თითოეულის კერძოული სახელებიც: ქართლი („არმაზი“), მცხეთა, წიწამური.

ამიერიდან ქართლის სამეფო ქვეყნის გავრცელების პროცესი კიდევ უფრო ინტენსიური იყო. ქართლის უფლების ქვეშ თანდათან მოპყვებიან ახლო მონათესავე თუ შორ მონათესავე მეზობელ გორათა კავშირები (კასპი-უფლისციხის ქვეყნის ქართლში შემოყვანის შესახებ ჩვენ საგულისხმო გადმოცემაც მოგვეპოვება: „და შეფობდა არსუკ, რომელმან კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო“. „მოქცევაჲ“, 82).

ეს გავრცელება ყველა მიმართულებით ერთნაირი ინტენსივობით არ მიმდინარეობს. ტომთა ახლო მონათესავეობის, თუ უცხოურობის მომენტი და, განსაკუთრებით, საზოგადოებრივი განვითარების მსგავსება თუ სხვადასხვა დონე ხელს უწყობს ან აფერხებს ქართლის სახელმწიფო ქვეყნის გავრცელების ამ რთულ პროცესს. განსაკუთრებით ინტენსიური ჩანს ეს გავრცელება ზენა სოფელში, ანუ შემდგომი ხანის შიდა ქართლში (და სწორედ ეს გარემოება, რომ შიდა ქართლს ისევე, როგორც ალბათ ქვემო ქართლს, ოდესმე ქართლი კი არა, ზენა სოფელი (და ალბათ ქვედა სოფელი) ეწოდებოდა, — იმის მოწმობაა, რომ სახელი „ქართლი“ მას გვიან შეერქვა) ე. ი. მტკვრის ბარში.

თანდათან იქმნება დიდი სამეფო ქვეყანა „ქართლი“, რომლის შემდგომი განმტკიცება კლასობრივი საზოგადოებრივი ურთიერთობის შემდგომ წარმატებას გულისხმობს. „ქართლში“ შემოდის კახეთ-კუხეთ-გაჩიან-გარდაბანი, გუჯარეთ-თრიალეთი, სამცხე, ჭავჭავთვი...

ენერჯიულად მიიწევს საზოგადოებრივად დაწინაურებული სამეფო ქართლი ჩრდილოეთის მიმართულებით. ნელი-ნელ „ქართლში“ შემოდის კავკასიონის სამხრეთი შთიანეთი.

ამავე ხანებში ზოგი უფრო ადრე, ზოგი უფრო გვიან, ამიერკავკასიაში „ქართლის“ გარეთ და მის გვერდით თავს იყრიან სხვა

ცენტრები: დასავლეთით ეგრის-კოლხეთი, სამხრეთით სომხეთი, აღმოსავლეთით ჰერეთ-ალვანი...

სხვაგან ჩვენ შემთხვევა გვქონდა სახლო ისტორიულ ჩვენებათა ნიადაგზე წარმოგვედგინა, თუ როგორ ვრცელდება ამა თუ იმ ქვეყნის სახელი მეზობელი ქვეყნის მთელს ტერიტორიაზე, ან მის ნაწილზე...

ასე წარმოიქმნა სამეფო ქვეყანა ქართლი, ასე გავრცელდა იგი ქართლის გორადან ქართლის სამეფომდე, ასე ეწოდა სახელი ქართლი ქვეყანას „ხუნანითან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“.

(ლეონტი მროველს ქართლის წარმოქმნის ეს დიდი ისტორიული პროცესი ქართველი ტომების ეპონიმათა მონათესავეობის მართი სურათად შეუთხზავს. იმ დროის ისტორიოგრაფიის კვალზე ეს სურათი სახლოც იყო და მეცნიერულად გამართული. დღეს კი მეცნიერებისათვის ამ სურათში მნიშვნელოვანი და ანგარიშგასაწევი ის საფუძველია, რომლის ნიადაგზედაც ეს ზღაპრული სქემა არის აშენებული. საჭიროა ოღონდ თვით ამ საფუძვლის მეცნიერულად მიგნება — აღმოჩენა).

ეს იყო მონათმფლობელური ქართლი, რომელიც ამავე ხანაში გადაცდა დასახელებულ საზღვრებს და ღრმად შეაღწია მოძველებულ ეგრისში და ჰერეთ-ალვანში, ხოლო ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის გამარჯვების შემდეგ და ამ ურთიერთობის საფუძველზე კიდევ უფრო დიდ საზოგადოებრივ გაერთიანებად იქცა და სათანადოდ შეცვლილი, ფრად დამახასიათებელი სახელით („საქართველო“ = „საქართველო ქვეყანა“, „ქვეყანა საქართველოსა“) ამიერკავკასიის დიდი ნაწილი მოიცვა (6, 4. ფურც. 165—185).

7. სოფელი (ეკლესია) არმაზი რეხულას ხეობაში შეიძლება იყო ქართლის ხევის არმაზის მეტოქი. სხვარიგად ძნელი წარმოსადგენია, მაგრამ თუ ასეა, ეს იმის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ ქართლის ხევის არმაზი ამ მეტოქე არმაზის აგების დროს სახელგანთქმული ანუ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ძირი — სალოცავია აი ისევე, როგორც, ვთქვათ, მცხეთის ჯვარი..

რეხულის ხეობის არმაზი თითქო VIII—IX საუკუნის ძეგლია... მაშ, გამოდის, ქართლის ხევის არმაზი ამის უწინარეს დაარსებული და ამ დროისათვის სახელგანთქმული ქრისტიანული სალოცველოა (ამის მატერიალური მოწმობანი უნდა მოვიპოვოთ).

30.VII. დღეს პარმენ ზაქარაია „ნინოზე“ წავიყვანე. ჩემი მოსაზრება არმაზის შესახებ ვუთხარი. მისგან გავიგე, რომ ქართლის

არმაზის მონასტერი რენე შმერლინგს შეუსწავლია და ამტკიცებს, რომ ეს ეკლესია პირველად IX საუკუნეში უნდა იყოს აგებული. საინტერესოა: თუ ამ ეკლესიის მეტოქე იყო რეხვლას არმაზი და ის კი, როგორც გიორგი ჩუბინაშვილი ფიქრობს, IX საუკუნისაა, მაშინ უფრო ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ ქართლის არმაზი ამის უწინდელია: მეტოქე რომ გასჩენოდა ის სახელგანთქმული სალოცავი უნდა ყოფილიყო. ქართლის არმაზის თარიღისათვის შესაქლებელია ასეთი ზოგადი მოსაზრებაც იყოს წამოყენებული. ქართლის „არმაზი“ ის პუნქტია, რომელსაც ვხვას ვერ აუქცევდა ქართლის მთიდან (ნინო) წამოსული თუ ის შიდა ქართლში მიემართებოდა, მცხეთიდან წამოსული, თუ ის შიდა ქართლში მიემართებოდა, ასევე ქართლის არმაზი უნდა გაეცლოთ არმაზის ხევის პიტიანშებს, თუ მათ სურდათ მცხეთას მისულიყვნენ, ან ქართლის მთაზე წასულიყვნენ, ან კარსანში (ქართლის ყელით) წასულიყვნენ. ასე რომ ქართლის არმაზი განსაკუთრებული მნიშვნელობის პუნქტი იყო პიტიანშებისათვის. და როცა მირიან მეფემ მცხეთა შეაჩრია ქრისტიანული რელიგიის თავსალოცავად, ბუნებრივია, პიტიანშებს ქართლის არმაზი შეეჩრიათ ასეთად. ასე რომ ქართლი (სოფელი) პიტიანშების კარის სიყვლი იყო, ხოლო აქვე ააგეს, საფიქრებელია, მათ პირველი ქრისტიანული სამლოცველო...

ისე გამოდის თითქო, რომ ქართლი იყო გორა ერთსა და იმაზე დროს, როგორც კარსის სამხრეთით, ისე ქართლის (არმაზის) დასავლეთით. ასეთი ვითარების გათვალისწინებით გასაგებია როგორც „ქართლი“, ისე „კარსანი“. გასაგებია „ქართლის ყელიც“ და მოგვიანო „არმაზციხეც“.

მაშასადამე, ისტორიული ვითარება შემდეგნაირად წარმოიდგინება: მტკვრის სამხრეთით შენაკად ქართლის ხევი უძველესი დროიდან არსებობდა დაბა, რომლის გორა იყო „მთა ქართლი“. გორა ქართლის სახელით ამ დაბასაც ქართლი ეწოდებოდა. ეს დაბა გზასაყარზე იყო. აქ გაივლიდა გზა მტკვრის შარჯენა სანაპიროთი მცხეთიდან ზენა სოფლისაკენ, აქვე ჩამოივლიდა გზა აღმოსავლეთიდან მომავალი კარსან ქართლის ყელით (არმაზ-ციხეზე). ქართლის გორას ასევე დიდმნიშვნელოვან გზასაყარში მეორე დაბა კარსანი ახლდა. ქართლი გორა, ბუნებრივია, საგანგებო გზებით დაკავშირებული იყო კარსანთან (სამხრეთით) და ქართლთან (დასავლეთით). ასე და ამრიგად გორა ქართლი ბატონობდა ქართლის ხევიზე მისი შესავლიდან გამოსავლამდე, მისი საკონტროლო იყო ქართლიც და კარსანიც. გარკვეულ დროს გორა ქართლი იქამდე დაწინა-

ჟურდა და გაძლიერდა, რომ მოზარდილი ქვეყნის (მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს) გორათა გაერთიანების ცენტრი გახდა, აქვე იყო ბუნებრივია, მთავარი საკულტო ადგილიც. დიდი საზოგადოებრივი ტეხილი მოხდა, ქართლის სამეფო წარმოიქმნა და უცხოური კულტიც შემოვიდა (ან, სულერთია, ადგილობრივი რაღაც კულტი დაწინაურდა) — არმაზი. სამეფო ქართლის ყურადღების ცენტრი ბაგინეთში გადმოვიდა. ქართლის გორამ თავისი ხევითა და კარსან-ქართლით მთავარი მნიშვნელობა ქალაქ ქართლს დაუთმო. მეფის საჭროში და კულტის მთავარი ადგილსამყოფელი ბაგინეთი გახდა.

დაბა ქართლი, ისევე როგორც კარსანი ქართლის ხევით, ამის შემდეგაც ინარჩუნებდა გარკვეულ მნიშვნელობას ქართლის დიდქალაქობის მანძილზე. ამ ხანებში უნდა მომხდარიყო ამ ხეობის და, პირველ თავში, დაბა ქართლამ საპირიანზოად გადაქცევა. ქართლის ხევის ბოლოში მსხდომი „ქართლის პიტიანშები“ — ეს შიდა ქართლის ერისთავები, ქართლის (იბერიის) დიდი მეფის მეორე პირნი ისტორიულად დადასტურებულად შეიძლება ჩაითვალოს (ევაგრე, ჭოჭიკი, რუსი) შედარებით გვიანი ჩანისათვისაც — VI—VIII საუკუნეები (6. 4. ფურც. 187—190).

8. ქრონ. I, 12—13, შენ. 17

თ. უორდანიამ იცის, რომ „ძველი მცხეთა ყოფილა (ძველებთა ჩვეულებისამებრ) მთაზე და მთის კალთების სიმაგრეებში, ხოლო მინდვრებზე ჰქონიათ ბალები“.

ჩანს ავტორმა იცის „ძველებთა ჩვეულება“, რომ ისინი („ძველები“) მთაზე და მთის კალთების სიმაგრეებში ცხოვრობდნენ. ფრიად საყურადღებო და ცვირვებაა. უორდანიას წარმოდგენით, მთაზე მცხოვრებ მცხეთელებს ქვემოთ „მინდვრებზე“ ჰქონიათ ბალები. უეჭველია, აქ ავტორი სხვა წყაროების ჩვენებებს ემყარება, უფრო გვიანი წყაროებისას.

„მოქცევაჲ“—ში მოთხრობილია: „ესე აზო წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თჳსისა, და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძღჳეთანი, და დაჯდა ძუელ მცხეთას“. გამოთქმა „ძუელი მცხეთა“ მხოლოდ ამის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ იმ დროს, როცა ეს წყარო იწერებოდა (ან როცა თქმულება ითხზებოდა), არსებობდა ცნება ახალი მცხეთა, რომელიც იმ ძველი მცხეთის ადგილს არ ემთხვეოდა. თუ არ „ახალი მცხეთა“

„ძველი მცხეთა“ არ შეიქმნებოდა. პირველად უნდა გაჩენილიყო ახალი მცხეთა და მხოლოდ ამის შემდეგ იყო შესაძლებელი ცნება „ძველი მცხეთის“ გაჩენა.

(„ძველი სენაკი“ მას შემდეგ გაჩნდა, რაც „ახალი სენაკი“ წარმოიშვა, „ძველი გავაზი“ მას შემდეგ გაჩნდა, რაც სხვა (ახალი) გავაზი წარმოიშვა. „ძველი ანაგა“, „ძველი ბოდბე“, „დაბა ძველი“, „ახალდაბა...“) „ძველი მცხეთა“, დიდხანს საცდურს ქმნიდა მეცნიერთ შორის, თუ სად უნდა ყოფილიყო ის, ან სად იყო ის. ახალი მცხეთა. თ. ყორღანიძას საინტერესო მოსაზრება, რომ ძველი მცხეთა მთაზე უნდა ყოფილიყო, დასრულებული არაა: მას არ აქვს ნაჩვენები, თუ სად იყო ახალი მცხეთა, ან რატომ უწოდებს წყარო მას „ძველ მცხეთას“-ს. ვიდრე გორაების საკითხს არ მივდგომოდი (ანუ წინაპართა უძველეს მოსახლეობის საკითხს), ეს ძველი მცხეთა არც მე ვიცოდი სად მომეთავსებინა: გამოვლა „ქართლი“ და „არმაზი“ იყო. მაგრამ დღეს, როცა ჩვენ ამ ძველი ციხე-ქალაქების ადგილმდებარეობა ურყევად დადგენილი გვაქვს, რომ ისინი საამისოდ მოხსენიებულ გორაებზე უნდა ყოფილიყვნენ და მას შემდეგ, რაც მცხეთისათვის ასეთი გორის დადგენა სავსებით აშკარად შესაძლებელი გახდა დიდი თავდასაცავი თხრილით (სამორისზე?), ჩვენთვის სრულიად უეჭველი შეიქნა, თუ რას და როდის უნდა სწოდებოდა „ძველი მცხეთა“. ძველი მცხეთა უთუოდ ერქვამდებოდა გორას, რომლის ძირს, რომლის კალთაზე, რომლის „მინდორში“ (თ. ყორღანიძას ენით) შემდეგ გაშენდა ახალ ვითარებაში ახალი მცხეთა. როცა ეს მოთხრობა შეეძინა („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“), ეს ახალი მცხეთა უკვე არსებობდა და იმ დროს ჯერ კიდევ ახსოვდათ, თუ სად იყო „ძველი მცხეთა“. ალბათ ამ ადგილს ამ დროს ეწოდებოდა „ძველი მცხეთა“. მაგრამ ჩვენ ვიცით, თუ სად იყო ეს „ახალი მცხეთა“. ამ ქალაქის მოცულობა, სიფართოე კარგად ცნობილი ხდება უფრო გვიანი საბუთებით. საფიქრებელია, რომ ამ ახალ მცხეთის იმ უბანს, რომელიც გორაყის ფართობს უჭირავს „ძველი მცხეთა“ ეწოდებოდა. ამ გვიან დროს შეიძლება მოსახლეობა აქ არც ყოფილიყო, ან შესაძლებელია აქ მხოლოდ მეფის სადგომი ყოფილიყო...

ასეა თუ ისე, „ძველი მცხეთა“ ჩვენ აწინდელი მცხეთის გორაკი გვგონია. „მოქცევაჲ ქ-მ“-ს ტექსტი თითქო გვაფიქრებინებს, რომ არიან ქართლის მეფის ძე აზო თავისი 18 სახლით დაჭდა ძველ მცხეთას, სადაც ამ დროს არავინ იჯდა. ასე ვარაუდობს წყარო, თუ არა იტყოდა, თუ ვინ განდევნეს თუ გაწყვიტეს... წყა-

როს აქ ამ დროს ქალაქი ცხადია არ ეგულება (ქალაქი აქ, ამ წყაროს მიხედვით, გაცილებით უფრო გვიან დაიწყო). სამთავროს არქეოლოგიური გათხრებით თითქო დგინდება ის გარემოება, რომ VI—V საუკუნეებში აქ მოსახლეობა არ უნდა ყოფილიყო. სამაროვანი ავლენს ადამიანის ცხოვრების კვალს IV—III საუკუნიდან. თითქო ამასვე გვიდასტურებს ჩვენი წყაროც, რომელიც მოსახლეობის გაჩენას იმ ძველ მცხეთას IV საუკუნეს უკავშირებს. გამოდის: უძველეს დროდან (შუა ბრინჯაო?) მცხეთას იყო მოსახლეობა. ის შეწყდა VII—VI ს-ში და კვლავ განახლდა IV საუკუნეში (ახლა უკვე არიან ქართლიდან მოსულებით)... მამასადამე მესხთა აქ შემოჭრა, თუ მართალია ის მოსახლება, რომ მცხეთა ნიშნავს მესხთა გორას, მომხდარა გაცილებით უფრო უწინ ვიდრე VII ს-ნე ძველი წელთაღრიცხვისა, და იმ უძველეს დროს ამ მიდამოებში „ქართლში“ უცხოვრიათ იმ დიალექტის მატარებელ ქართომებს, რომელთაც ახასიათებდათ ნი და თა სუფიქსები (ხოლო ეს ნი და თა კარგად ჩანს ქვემო ქართლში) (6, 4. ფურც. 54—55).

9. მცხეთის განვითარების უძველესი პერიოდი ეს იყო „ქართლის“ ხანა. ლეონტის მონათხრობი, უთუოდ გადმოცემის სახით მის დრომდე დაცული, ისეთი ნიშნებისა ჩანს, რომ „ქართლის“ პერიოდი ესაა მამამთავართა (მამასახლისობის) ხანა, როცა „ქართლი“ ისე გაძლიერდა, რომ გარშემო ქვეყნები დაიმორჩილა (მარტაზი, ციხედიდი, ძეგვი, უპიტი, კარსანი, თელოვანი). რას ემყარებოდა „ქართლის“ ასეთი გაძლიერება? ქვეყნის სიმაგრეს, ბუნებრივ ხელსაყრელობას. ყელს — დიდმნიშვნელოვან გზას ქვენა სოფლიდან ზენა სოფელში, იმდიდარ სასოფლო მეურნეობას (მევენახეობას) ამ მყუდრო და ღრმა ხეებში (დამახასიათებელია 50 კომლი ურიის დასახლება ციხედიდს, და დიდი მარანი პიტიახშების სამაროვანზე), მარტო ის დაქსელილი გზები (ძია ვასო რომ გვიჩვენებდა) საკმაოდ მრავალმეტყველი ჩანან. და არც არმაზის ციხე ჩანს ნაგვიანევი მოვლენა. ეს სავაჭრო გზა, არმაზის ციხე რომ დარაჯობს, რა თქმა უნდა, გვიანი მოვლენა არაა. გათხრა უნდა. რად იყო აქ ეს პიტიახშების რეზიდენცია და თუ იყო, რა ქვეყნის მფლობელობას ჰგულისხმობდა ის, სად იყო ამ სასახლის სამეურნეო მიდამო? ევაგრე ციხედიდელ მთავარს მაინც უნდა დაეფიქრებინა ჩვენი არქეოლოგები: თავისი ხელისუფლების მოკულობით ის ზომ აგრე ახლოს დგას იბერიის პიტიახშებთან... მოკლედ, მე ვფიქრობ ეს ხეობა იყო შემდგომი მცხეთის ერთ-ერთი პირველ-

საცხოვრისი. აქ იყო „ქართლი“ მეფობამდელი პერიოდისა, — ქართლი სამამასახლისო, — ხოლო მცხეთის გადიდქალაქების შემდეგ ეს ქვეყანა „ქართლი“ იყო იბერიის დიდი მეფის მეორე პირის, მეფის სპასპეტის საქონებელი...

მცხეთის განვითარების მეორე პერიოდს. ლეონტი ფრიად საწმენო მომენტით იწყებს: პირველმა მეფე ფარნავაზმა არმაზის კერპი აღმართა ქართლის მთის მეორე, მტკვრისაკენ პირმიქცეულ მხარეზე. ეს იმას ნიშნავს, რომ მცხეთის ზრდის სიმძიმის ცენტრი „ძველ მცხეთას“ მტკვარ-არაგვის შესართავს დაუკავშირდა. ძველი ქართლი ზურგს უკან აღმოჩნდა. ქართლის მეფემ რეზიდენცია ბაგინეთში დაიღო და მტკვარს გაღმა მცხეთას, ძველის-ძველ გორას და ახლა დიდად დაწინაურებულ პუნქტს (მუხრანის კერპი ქვეყნით) ხელი ჩასჭიდა.

ჩვენ არ მოგვეპოვება რაიმე პოზიტორი ცნობა ამ ორი პუნქტის ურთიერთობის შესახებ იმ უძველეს ხანაში, მაგრამ მათი მეზობლობა რომ მუდამ მშვიდობიანი არ იქნებოდა, ეს თავისთავად ცხადია. ისიც საკმაოა, რომ ვიცით: ქართლის მეფეებმა მცხეთა ხელთ იგდეს და ქალაქად აქციეს.

ამიერიდან მცხეთის განვითარების ახალი ხანა დაიწყო: მცხეთის ქალაქობის ხანა, მეფობის ხანა, როცა „ქართლი“ ძველ როლს აღარ ასრულებს (ქვეყნის ცენტრის როლს), მაგრამ, როგორც ჩანს, მან ისეთი როლი შეასრულა, რომ მისი სახელით აღინიშნა მთელი ქვეყანა ისე, რომ ეს სახელი ვერ მოშალა დიდმა მცხეთამაც კი. უნდა დაფიქსირდეს, რომ სახელი „ქართლი“ დიდხანს რჩებოდა ქვეყნის ცენტრის აღსანიშნავად მას შემდეგაც კი, როცა ეს ცენტრი (= ქართლი) მცხეთაში იყო. შეიძლება ამისვე მანიშნებელი იყოს, რომ მეგრელები თბილისს, ქართლის ცენტრს, დღესაც ქართს უწოდებენ...

ჩავახეთიდან გზა კლდეკარით მცხეთაზე...

ლეონტით ფარნავაზი იქვე დაიშორება, სადაც ქართლოსი. „მოქცევაჲ“ კი ამას თითქო არ გულისხმობს (6, 4. ფურც. 128—130).

10. თუ მცხეთა ძველადაც იყო ვიდრე ის დედაქალაქი შეიქნებოდა (და ის პართლაც იყო ძველადაც), ყოველ შემთხვევაში მისი გადაქალაქება უეჭველად უნდა დაფიქსირდეს იმ ხანას, როცა ქართლი სახელმწიფოდ იქცა. ისე რომ დიდი მცხეთა ბაგინეთ-მცხეთა-წიწამურით და უბნებით მონათმფლობელური ქართლის სახელმწიფოს პოლიტიკური ცენტრია. ძველი მცხეთის (რა

საინტერესოდ ისმის ამ კონტექსტში ეს ძუელა მცხეთა!!) ნაცვლად, ვფიქრობთ, წარმოიშვა ახალი მცხეთა, ე. ი. დიდი მცხეთა, მაგრამ ის წარმოიშვა, რა თქმა უნდა, ახალი ქართლის პირობებში. ან შეიძლება უფრო სწორი იყოს თქმა, რომ ძველი მცხეთა იბერთა ტომის ნასაქმევი იყო და გვაროვნულ წყობილების პირობებში წარმოქმნილი პუნქტი იყო, ხოლო ახალი მცხეთა ქართის ტომის გაბატონებას დაემთხვა, ქართის ტომის შენამოქმედი იყო და სახელმწიფოებრივი წყობილების წარმოქმნას დაემთხვა. იგულისხმება, რომ იბერიელნი და ქართვენი ურთიერთის ახლო მდგომი ტომები იყვნენ და რომ უწინ ჰეგემონობა იბერიელებსა ჰქონდათ და შემდეგ ქართვენი ხელში გადავიდა. თუ მცხეთას ეტიმოლოგია სწორია და ის მესხთა ადგილს, მესხთა სახლს, ან მესხთა სიმაგრეს ნიშნავს, მაშინ, ცხადია, ასეთი სახელი ამ ადგილისათვის უწოდებია არა მესხს, არამედ ქართული ენის მატარებელ ერთ-ერთ ტომს, რომელიც ჯერ, შეიძლება, მცხეთელთა მეზობელი იყო, ხოლო შემდეგ უეჭველია ამ მცხეთის „დამპყრობი“ (ეს ზღუდით ერთია ომით მოხდა თუ უომრად). ვინ იყო ეს ქართული ტომი (თავისთავად გამოირიცხული არც ისაა ამით, რა თქმა უნდა, რომ მცხეთის შემქმნელი მესხები ქართული ტომისანი ყოფილიყვნენ) იბერიელნი, თუ ქართვენი? შეიძლება იბერი...

ან თუ დამტკიცდებოდა, რომ იბერი და ქართი ერთი ტომის ორი სხვადასხვა სახელია, რაც მე საჩუქრად არ მიმაჩნია, მაშინ უნდა დაგვეშვა, რომ ძველი მცხეთა მესხთა შენამოქმედი (ეს სწორი ჩანს), რომელსაც სახელიც ამ იბერ-ქართვემა შეარქვეს, ამათვე ხელთ იგდეს და თავისი სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცენტრად აქციეს. ერთი სიტყვით რეალური ჩანს მესხი (მცხეთა) და ქართი (იქვე საგეოგრაფიო პუნქტი). სამწუხაროდ, ამ უკანასკნელის ეტიმოლოგია არა ჩანს, მაგრამ ის თითქო ჩანს, რომ ერთ-ერთმა ქართველურმა ტომმა (იბერიებმა, მესხებმა??) ეს საგეოგრაფიო სახელი უწოდა უკიდურეს პუნქტს, რომელიც ამ ტომს (ქართს) ეკია. იბერი კი თავის ადგილს ჯერ ისევე ეძებს; მისი უარყოფა არ ხერხდება. რა უნდა ვუყოთ სომხურ ვიკის და აქედან ნაწარმოებ ვარიანტებს, თანაც სომხურმა ხომ ქართი არ იცის. ან რა უნდა ვუყოთ ქართულ იმერს? მაგრამ რატომ მეგრულმა არ იცის იბერი, ის ხომ იმერს ქართულს უწოდებს?? ქართველი ებრაელებიც ქართველებს ივერთან დაკავშირებულ სახელს უწოდებენ..., როგორც არ უნდა გადაწყდეს ეს საკითხი, ამჟამად ჩემთვის მნიშვნელობა აქვს იმ დებულებას, რომ ძველი მცხეთა მეს-

ზურია (ან ჯერ მესხური, შემდეგ იბერულია) და გვაროვნული წყობილების ტომის პუნქტია, ხოლო ახალი მცხეთა ქართის (თუ იბერ-ქართის) ქალაქია, ქართის სახელმწიფოს პოლიტიკური ცენტრია. ახალი მცხეთა (დიდი მცხეთა) იმის მანიშნებელია, რომ ახალი ქვეყანა („ახალი ქართლი“) წარმოიქმნა, რომლისთვისაც ასეთი ცენტრი აუცილებელი გახდა. სად იყო ეს ქართლი, როდის მოხდა მისი ასეთი გადატრიალება, როდის მოხდა ეს რევოლუცია, რომ მეუფე მამასახლისი მეფედ იქცა, ხოლო სოფელი სეფედ, ან კიდევ, როდის გაერთიანდა ქართლი (პუნქტი) და მცხეთა („მცხეთა გორა“, „მცხეთქალაქი“)? ტერმინი „ქართლი“ ჩვენ შეიძლება გარკვეულად დაუფკაქმროთ შემდეგი დროის „ქვემო ქართლს“, „ქართლის პიტიანებში“ აწინდელი ქართლისანი კი არა ყოფილან, არამედ სწორედ ამ ქვემო ქართლის. ასეთი იყო ვარსკენი, არშუშა. მათ ხელში შედიოდა, ჩანს, შემდეგი დროის მეწინავე სადროშო (ტაშირი, სომხით-საბარათიანო, თრიალეთი საპიტიახშოთი) ვიდრე მცხეთამდე... ეს ქვეყანა სწორედ კარსნითა და სოფელი ქართლით იწყებოდა!! სწორედ ამ ქვემო ქართლელთ („ქვემო სოფლელთ“?) ენაზე ეწოდებოდა შიდა ქართლს (აწინდელს) ზენასოფელი (აკად. სიმონ ჯანაშიამ ამ ზენა სოფელზე დაკვირვებით ქვემო სოფელი მეტისმეტად შორს გადაიტანა — არეზის აუზში).

აბოცი, ბამბაკი, ტაშირი, თორი, თრიალეთი, ზურტაკეტი, ღბანის ხევი, სომხითი, ალგეთი; აქვე შემოდრიოდა სკვირეთი, თბილისი, დიღომი, მუხათგვერდით, კარსნით, ქართლით—უძველეს დროსვე შეადგენდა ერთ ტერიტორიულ-ტომობრივ გაერთიანებას. საფიქრებელია ეს გაერთიანება („ქართლი“) არაერთი ტომისაგან შედგებოდა (გუჯარეთი — გუგარეთი, ალგეთი, მანგლისი, სკვირეთი, თორი — თრიალეთი) და საფიქრებელია, რომ გარკვეულ დროს უპირატესობა (პევემონობა თუ მპყრობელობა) გარკვეული ტომის ხელთ იყო. მაინცდამაინც უცილობელია, რომ ყველაზე გვიან ამ ტომების გამაერთიანებელი ქართის ტომი იყო: ეს სახელი („ქართლი“) შერჩა ამ ქვეყანას. ამისივე მოწმობაა ამ ქვეყანაში უძველესი საგეოგრაფიო სახელების სუფიქსი სი, წმინდა ქართული, რომელიც თან დაერთვია სხვა უფრო ძველი წარმომავლობის სუფიქსს: ბოლნი-სი, დმანი-სი, მანგლისი (მანგალისი). საიდან ჯანდა ეს ქართის ტომი, ან როგორ, სამწუხაროდ, ნათელი არაა. უფრო რეალური ჩანს მოსაზრება, რომ ამ ტომის მთავარი ადგილსამყოფელი იქ იყო, სადაც სოფელი ქართლი იყო. ქართული ისტორიული ტრადიცია ქართლის სამირკველს სწორედ

აქ გულისხმობს (ქართლოსის ნაშენობა), თუმცა არც იმას ივიწყებს, რომ ამას გარდა სხვა ქართლიც იყო სადღაც სამხრეთით. შეიძლებაოდა ეს სამხრეთული ქართლი (პარიან ქართლი — პერიან ქართლი?) იმავე ერთეულში გვეგულისხმა წედან რომ მოვხაზეთ. ის მოსაზრებაც რეალურია, რომ სახელი „ქართლი“ (თუ ის სატომო სახელია), ამ ადგილს შეარქვა ამ ტომის მეზობელმა ტომმა (იბერებმა, მესხებმა?). ასეა თუ ისე, „ქართლი“ გარკვეულს დროს მთელს ქვემო ქართლს მოიცავდა, ამ ქართლმა თავისი ჰეგემონობა ვააერცელა შემდეგი დროის შიდა ქართლზე (ზენა სოფელზე), პირველად საფიქრებელია მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე: კარაან — ქართლი, ძეგვი, ნიჩბისი, კავთისხევი, თემის ხევი, ტანას ხეობა, ძამის ხეობა ადვილად მისადგომი იყო „ქვემო ქართლიდან“ (თრიალეთ-მანგლისიდან). შეიძლება ამითვე აიხსნებოდეს, რომ ქართლის ერის თავნი თავდაპირველად სწორედ ამ მხარეში იგულისხმებიან (ქვთახევი მათი საძვალეა). მაინცდამაინც გორი-ცხინვალ-მუხრან-უფლისციხე საერისთავო არ ყოფილა (XII—XIII საუკუნეთა მოვლენები ნაგვიანვეია). მაინცდამაინც ფეოდალური ურთიერთობის ჩამოყალიბების ხანისათვის ქართლში უკვე მთელი ზენა სოფელი შედიოდა და ქართლის ექსპანსია ძირითადად დასრულებული იყო. საინტერესო ისაა და ამ ექსპანსიის ნაკვალევად მისაჩნევია, რომ ქსნისა და არაგვის ზეობებმა ეს სახელი ქართლი არ მიიღეს, არ მიიღო ეს სახელი არც იმერეთმა, მიუხედავად იმისა, რომ ქართის კულტურა, ქართის ენა მათთვის მშობლიური ენა გახდა (შეიძლება იბერნი იყვნენ და იმთავითვე მათი ენაც იგივე იყო რაც ქართლისა. ოღონდ დიალექტი...) აქი სტრატონი მთიელ იბერიელებს იცნობს: ისინი უმრავლესობა იყო. მაშ მთაში იბერნი ცხოვრობდნენ სარმატების მონათესავენი, ბარელი იბერები, ე. ი. ქართვები სომხებსა და მიღებს ენათესავებოდნენ კულტურით. ხომ არ უნდა გავიგოთ ისე, რომ მთიელნი იბერიელნი, სარმატები ერთი კულტურის ტომები იყვნენ კოლხეთთან ერთად. ე. ი. დასავლეთ ქართული ეთნიკური მასივი (კოლხი-იბერნი), ხოლო აღმოსავლურ ქართული ეთნიკური მასივი იყვნენ ქართვები, პერები (პარიან-ქართლი?). საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ ქართველი ხალხის გენეზისის საკითხი ყოვლად შეუსწავლეელია. თუნდაც რომ მოსულობის თეორია გავიზიაროთ და ამ ეთნიკურ სახელებს (ქართი, იბერი, კოლხი, მესხი, ტაოხი, აფშილი,

ქაშაგი, ტაბალი...) თვისტომნი მოუძებნოთ ხეთურ, ასურულ, ურარტულ წარწერებში (ეს თითქო საკმაო წიგნიერად ხერხდება), — ამ ტომების მოთავსება ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, მათი თანმიმდევრობა, მათი მოსვლის სახე (წამოწევა თუ მოსვლა, სახელმწიფოებად მოსვლა, რა დახვდა აქ, რას ამბობს არქეოლოგია, რა ნიშნებია ამ მოსვლისა გარდა სახელთა ხელოვნური დამსგავსებისა და ერთადერთი ლეგენდისა მოსვლის შესახებ — და არც თუ განსაჯუთარებით შორიდან...), — არაფერი არ არის გარკვეული... (6, 4. ფურც. 43—51).

11. ეგსტათე მცხეთელის მარტვილობაში მოხსენებული ქართლისა მამასახლისის სხვა ქართლის მთავართა შორის საყურადღებო ჩვენება შესაძლებელია იყოს. ეს რეალური მოწმობა შეიძლება იყოს იმისა, რომ ამ ქვეყნის თავდაპირველ ცენტრს მართლაც „ქართლი“ ეწოდებოდა. „და „ქართლი“ ეწოდებოდა მაშინაც, როცა მამასახლისობა იყო. და გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ ეგსტათეს მარტვილობაში აღნიშნული ეს „ქართლის მამასახლისი“ არის საკუთარი სახელი იმ თანამდებობის პირისა, რომელსაც ლეონტი ხელოვნურ „მცხეთელ მამასახლის“ უწოდებს (მ—2, 3. ფურც. 151).

12. 540-ანი წლები. ქართლში მეფობა აღარაა. სპარსთა უფლებაა. ტფილისში მარზპანი ზის. მცხეთაში — ციხისთავი.

ქართლის უმაღლესი საზოგადოება შედგება: „აღდგეს მთავარი ქართლისანი და სამოელ ქართლისა კათალიკოზი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშა ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწულნი და მარზპანსა ჰრქუეს“... ამ ცნობაში უპირველეს ყოვლისა საინტერესოა ეს არშუშა ქართლისა პიტიახში. არა ჩანს, რომ ის სპარსთა მოხელე იყოს. ის შედის მთავარი ქართლისანი ში. არშუშა აქ ქრისტიანადაა ნაგული სხმევი. ეს ფაქტი რამდენადმე ასწორებს ჩვენს შეხედულებას ქართლის პიტიახშებზე, როგორც სპარსთა მეფის მოხელეებზე, სპარსთა აგენტურაზე ქართლში. შეიძლება ქართლის პიტიახში ზოგჯერ ასეთიც იყო, მაგრამ ეს არ იყო eo ipso. თუ საკითხს ასე დავსვათ დიდი, მაშინ ტერმინიც ქართლისა პიტიახში. სპარსელთა შექმნილი კი არა ქართველთა მიერ შექმნილად უნდა გვევარაუდოთ იმ დროს, როცა სპარსელთა კულტურული გავლენა ძლიერი იყო,

როცა ქართულ ერის თავს სპარსული პიტიახში სძლევედა. ასეთი დაშვებისას, ე. ი. თუ „ქართლის პიტიახში“ ქართული სამოხელეო ტერმინია, ჩვენ მივიღებდით ქართლის საინტერესო ლოკალიზაციას, რამდენადაც ვიცით ამ ქართლის პიტიახშების ხელქვეშეთი ქვეყანა... ამავე დროს უნდა დაგვეშვა, რომ ამ მოხელეს უფრო ძველად ქართლის ერის თავი ეწოდებოდა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „ქართლი“ შეერქვა იმ სოფელს (თუ მთას) მტკვრის გაღმა მოსახლეობისაგან, რომელნიც თავიანთ თავს „ქართად“ არ სთვლიდნენ. აი ისევე, როგორც ალვანი ალბანეთის საზღვარზე, ან საზანო ძველი ეგრისის საზღვარზე, ან აქარა აქარის საზღვარზე, ან თორი თორის საზღვარზე და ა. შ.

მაინც ტერმინი „ქართლის პიტიახში“ ფრიად საინტერესოა: თუ ქართლში პიტიახში მრავალი იყო, როგორც ამას ფიქრობენ. მაშინ „ქართლის პიტიახში“ ერთი მათგანის სახელია და ეს სახელი წარმოშობილია უთუოდ საგეოგრაფიო პუნქტი — ქართლის აგან, და არა ქვეყანა ქართლისაგან. მაგრამ თუნდაც რომ ქართლის პიტიახში ერთი ყოფილიყო, მაშინაც „ქართლი“ თავდაპირველად ერთი საგეოგრაფიო პუნქტი უნდა ყოფილიყო და არა ქვეყანა. ასევე უნდა იყოს ტერმინები ქართლის აკათალიკოზი, ქართლის ამამასახლისი და გვიან ქართლისა ერისთავი — (რა თქმა უნდა ლაპარაკია წარმოშობაზე და არა ამ დროის შინაარსზე...) (6, 4. ფურც. 18).

13. ქცა I, ჯუანშერი, 179¹⁸

ვახტანგ მეფეს ომი აქვს სპარსელებთან.

მეფემ „ურჩეულესი მბრძოლი ერისა მისისა ვითარ ასი ათასი მკედარი და ასი ათასი ქუეითი იბყრა მის თანა, და დაუბანაჯა მათ დიდმით ვიდრე ქართლის კართამდე, და სპარსთა დაიბანაჯეს ცხენის ტერფით გან ჩადმართ“.

აქ უეჭველი ისაა, რომ იმ დროს, როცა ეს თხზულება იწერებოდა ეს საგეოგრაფიო სახელები: ქართლის კარნი და ცხენის ტერფი არსებობდნენ. თუ ცხენის ტერფი მართლა ის აღდილია (დიღუბე), ვახუშტი რომ ჰგონებს („ტფილისის ჩრდილოთ არს მინდორი დიდუბისა, რომელსა პირველ ეწოდა „ცხენის ტერფი“ გვ: 54) მაშინ ამ ომზე დაყვირებებით ქართლის კარნი საძიებელია

ტფილისისაკენ: ომი ფონსა ზედა ტფილისისასა (180), თუმცა ტექსტი ისე ბუნდოვანია, რომ რისამე დაბეჭითებით თქმა ძნელია. ხოლო თუ ჩვენი ეჭვი ჰამართლიანია, რომ ქართლის კარნი სადღაც ტფილისის ახლოსაა ნაგულისხმევი, მაშინ შეიძლება ტფილისის კარი (136) (ესეც ბუნდოვანი!) საამისო მაჩვენებელი იყოს?... (რა თქმა უნდა ამ შემთხვევაშიაც კარნი ქართლისა გასაგები იქნებოდა როგორც terminus technicus ქალაქი ქართლის კარნი). (6, 4. ფურც. 92).

14.

19. VII.

გუშინწინ საინტერესო (და მაცდური) ფაქტი მოხდა. უკვე ერთი კვირაა „ნინოს“ დაზვერვა შეეწყვიტე: საჭიროა არქეოლოგიური გათხრები მოეწყოს. ვიდრე საამისო ექსპედიციას დავაკომპლექტებდე (ჩვენი არქეოლოგები ამჟამად ხომ ყველანი ველზე არიან) სხვა საშუაოს გაგრძელება განვიზრახე.

მაინც „ნინო“ (ქართლი — მცხეთა) არ მისვენებს და ფიქრი სულ იქით გამიბრბის. მაფიქრებს „მცხეთის არქიტექტურული სტილი“, უძველესი ეპოქის საკულტო ნაგებობანი. სულ ერთიანად ქრისტიანობას შემოპყვა და თუ შემოპყვა (ასეთია თითქო წერილობითი ტრადიცია) მაინც როგორი იყო ის პირველი საკულტო ნაგებობანი „ქართლის“ ქვეყანაში? ხომ არ შეიძლება „მცხეთის გარშემო“ ძეგლებში, ასე უხვად რომაა მიმოთესილი ამ გატყვევებულ-გაველურებულ ნასოფლარებში, დავიჭიროთ ამის ნიშნები? თემესტიას (გურამის?) მცირე ტაძარი ჭვარზე, ზედაზენი... და აქვე, „კახური“ არქიტექტურა, აგრე განსხვავებული.

მაფიქრებს „ქართლის კარნის“ ადგილმდებარეობა, ჭუანჭერის იგი მხოლოდ ერთხელ აქვს მოხსენებული და არც მთლად ნიშანდობლივ. ამის ლოკალიზაციას კი დიდი მნიშვნელობა აქვს...

მაფიქრებს: თუ ნინოს მოღვაწეობის ცნობები იმ მხრივ მაინც სანდოა, რომ მცხეთაში კერაბები იდგნენ არმაზის და ზადენის (ფაც-სა და გა-ს, ისევე როგორც აინინა და დანანას, მარი უარყოფს, თუმცა, ვინ იცის, საბუთიანად? მაინცდამაინც გადიდი ვანის რაიონში დამაფიქრებელია), სად იდგნენ ისინი? რატომ არის არმაზნი და რატომ იგულისხმება, რომ იყო არაერთი ზადენი. ზედაზენი (=ზეზადენი), სხვა ზადენსაც ჰგულისხმობს. ხომ არ იყო ეს ზადენი (= * ქვეზადენი) წიწამურის გორაზე?

როგორ არის წარმოსადგენი არმაზის კერაბი აწინდელი ბაგინეთის თავზე (როგორც მეც ვვარაუდობდი სხვებთან ერთად), არის

საკმაო ფართობი ქურუმობისათვის, აქვს მას საკუთარი კედელი (ნინოს ცხოვრებით რომ იგულისხმება) და როგორ მოხდა, რომ ამ ადგილას ჭვარი არ აღმართეს და (შემდეგ) ქრისტიანული საშლო-ცველო არ ააგეს?...

მაფიქრებს „მცხეთის“ მეურნეობა. ბაყი და მიწათმოქმედება ჩანს, და კარგადაც ჩანს, რკინის წარმოებაც, ოქრომჭედლობა (ვერცხლი და ოქრო? სოსო გებელიშვილი რომ ვარაუდობს სპილენძთან ერთად სარკინეთში...), ხელოვნობის სხვა დარგოც ჩანს (მეთუნეობა, ქვითხურობა), მაგრამ ყველა ეს უპირატესად დიდი ქალაქობის ხანის მცხეთას ახასიათებს... და რაც უფრო ადრე, და განსაკუთრებით, ქალაქობის წინა დროის „ქართლს“ (=ქართლს, მცხეთას, წიწამურს), უეჭველია სოფლის მეურნეობიდან პირველ რიგში მესაქონლეობა უნდა ჰქონოდა განვითარებული, ხოვლიგორის გათხრები (და ბევრგან სხვაგან) იმას უცილობლად მოწმობენ, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართლის მეურნეობაში ცხვარს ჭერ ისევე ენეოლითიდან მოკიდებული და, განსაკუთრებით, ბრინჯაოს ხანაში...

და ბუნებრივად დაისმის საკითხი მეურნეობის ამ დარგის სახეობის შესახებ იმ ძველ დროს. ეს დიდი საკითხი — მ ე ც ხ ვ ა რ ე ო ბ ი ს გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ა ს ა ე რ თ ო დ და კ ე რ ძ ო დ, ქ ა რ თ ლ შ ი — სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს და ჩვენ ამას ამჟამად არ ვაპირებთ...

გარკვეული ხანისათვის კი გვგონია, რომ ქართლის მეურნეობა (მეცხვარეობა-მესაქონლეობა) მომთაბარული უნდა შექმნილიყო. ეს იყო დიდი ტეხილი მეურნეობის ამ დარგის განვითარებაში, განვითარება იქამდე რაციონალური, რომ მან გაუძლო საუკუნეებს, სხვადასხვა ფორმაციებს და *mutatis mutandis* ჩვენს დრომდე შოაღწია. ეს იყო მონოკულტურის საბოლოო დაძლევა და ბიჭულტურის გამარჯვება: მ ე ც ხ ო ვ ე ლ ე ო ბ ი ს გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ა მ ი წ ი ს მ ო ქ მ ე დ ე ბ ა ს თ ა ნ შ ე თ ა ვ ს ე ბ ი ს გ ზ ი თ ე რ თ მ ე უ რ ნ ე ო ბ ა შ ი. აზიის მეჯოგეებს ეს არ მოუხერხდათ და ამდენადვე მათ შემდგომი კულტურული განვითარების უნარი შეეზღუდათ...

შემდგომი კულტურული წინსვლა ამ მეჯოგეებისა იმდენად და იქ იწყება, რამდენადაც და როდესაც ისინი მეურნეობის ამ ფორმას, მონოკულტურას გადალახავენ, და მეჯოგეობასთან ერთად გლეხობას (ან, სულერთია, აზნაურობას) იწყებენ ე. ი. მიწის მოქმედებას ეზიარებიან.

ერთი სიტყვით, მე ის მინდა ვთქვა, რომ ქართლის მოსახლეობა საუკუნეთა დიდ სიღრმეში აღწევს თავს მეურნეობის ცალსახეობას (ჩვენ არც შეგვიძლია ზუსტად ვუჩვენოთ ასეთი დრო) და ორსახოვანი მეურნეობის მტკიცე მიმდევარი ჩანს. ცალკე საკითხია, თუ მეურნეობის რომელ სახეს ჰქონდა უპირატესობა ქართლში და როდის, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ ეს უპირატესობა საბოლოოდ მიწათმოქმედებას დაარჩა (ქართული ფეოდალიზმი) და მესაქონლეობა მეურნეობის დამხმარე დარგად იქცა და მხოლოდ უკიდურეს მთიანეთში შეინარჩუნა მან უპირატესი მნიშვნელობა...

და მეურნეობის ეს დიდი უპირატესობა (ორსახოვანი მეურნეობა) იყო იმის საფუძველი, რომ ქართლი ადრე დაწინაურებული ჩანს ძველიდანვე (ენეოლითი — ბრინჯაო)...

ზემოთ დამაკლდა. მომთაბარული მესაქონლეობის შემოსვლა ეს იყო დიდი პროგრესი მეურნეობის ამ დარგის განვითარებაში. ბუნებრივი პირობების ხელსაყრელობისდა მიუხედავად („მთისა“ და „ბარის“ მეზობლობა) ეს პროგრესი „მიწისმოქმედ“ ამიერკავკასიის საზოგადოებაში ფრიად ხანგრძლივი უნდა ყოფილიყო და მას განვითარების გარდამავალი საფეხურებიც უნდა გაეკლო სამეურნეო კულტურის ერთსახეობიდან (მიწის მოქმედება), ვიდრე ორსახოვანი კულტურის იმ ფორმამდე, როგორც მიწისმოქმედი საზოგადოების და მომთაბარული მეცხოველეობის შერწყმამაშია წარმოადგენილი.

აქვე თავსდება და ამ ხანგრძლივი პროცესის თანხლებია დიდი საზოგადოებრივი ტუხილი: დედამთავრული საზოგადოებრივი ფორმის ნაცვლად მამამთავრული საზოგადოებრივი ფორმის გაბატონება.

საზოგადოებრივი განვითარების ამავე მონაკვეთში წარმოადგინება (და ამიერკავკასიის ბუნებრივ პირობებში ადვილად თავსდება) მეტალურგიის შემოსვლა და მისი განვითარება (საამისო არქეოლოგიური ჩვენებანი დღითიდღე იზრდება), — აგრე დიდმნიშვნელოვანი ტექნიკური პროგრესი, როგორც მესაქონლეობისათვის (დაცვა, ძარცვა), აგრეთვე, და განსაკუთრებით. მიწისმოქმედებისათვის. . .

დღემდის მეცნიერება ჩვენი მეურნეობრივი განვითარების ამ დიდ მოვლენას (ბიკულტურას) ვერც შესაფერის ყურადღებას უთმობს და ვერც საკმაო ისტორიულობით წარმოადგენს მას (კუფტიონი, პიოტროვსკი). არც ქართველ მეცნიერთა შორის (ეკონომისტები, ისტორიკოსები) ჩანს დღესდღეობით ვინმე, რომ ამ დიდ სა-

კითხს საგანგებოდ მოეჭიდოს და აკად. ივ. ჭავჭავაძის მეცნიერული განზრახვა სისრულეში მოიყვანოს.

ამას წინათ მე შემთხვევა მქონდა გამეცხადებინა, რომ ქართლის კულტურის საწყისები „ქვემო ქართლს“ ტერიტორიაზე უნდა იყოს მეთქი საძიებელი. ისტორიის მონაცემთა შედეგად შემუშავებული ეს მოსაზრება სულ უფრო და უფრო საფუძვლიანი ხდება მას შემდეგ, რაც ამ მხარეში შესაფერისი მეცნიერული მუშაობა გაიშალა.

ამ განცხადებისათვის კიდევ ერთი განცხადების დართვა დღეს ჩვენ აუცილებლად გვეჩვენება. „ზენა სოფლისა“ და „ქვენა სოფლის“ შუაში (ამ სოფელთა მიწნაზე) მდებარეობდა ქვეყანა, (შეიძლება ანალოგიითვე ვუწოდოთ „შუა სოფელი“) ჩვენი ვარაუდით „ქართლი“ (მცხეთა — არმაზი), რომელმაც გარკვეულ დროს, ეს ყველაფერიდან ჩანს, გადაშტერელი უპირატესობა მოიპოვა ორივე („ზენა“ და „ქვენა“) სოფლის მიმართ და ამ სოფელთა ორგანიზაციულ გაერთიანებაში განსაკუთრებული როლი შეასრულა,

„ქართლის“ (მცხეთა-არმაზის) უპირატესობა, გარკვეულ დროს რომ აგრე რელიეფური ჩანს, მე მუდამ მწუხებდა იმ მხრით, რომ ის (უპირატესობა) ნაგვიანვე მოვლენად გამოიყურებოდა, რამდენადაც ამ უპირატესობის უზრუნველყოფის უმთავრეს მომენტად დიდი გზასაყარი (ბაჟი) მიმაჩნდა, თუმცა, ითქვას მართალი, არც ასეთი ახსნა მეჩვენებოდა დამაკმაყოფილებლად, რამდენადაც ქართლის (მცხეთის) უმდიდრეს სამაროვანთა მონაცემები ამ ჩემს „ქართლში“ ქრონოლოგიურად არ თავსდებოდა. და გუნებაში, თავისთვის მუდამ ვეძებდი ასეთი უპირატესობის სხვა მომენტებს.

გორებზე დაკვირვებამ თრიალეთის ყორღანეთის ახლებურად დანახვის საბუთი მომცა. ამ ყორღანთა აღმომჩენის ჩივილმა იმის შესახებ, რომ მას არ დასცალდა ამ ძეგლებს სინქრონული ნამოსახლარების აღმოჩენა, რასაც ის, როგორც ჩანს, იქვე თრიალეთში ვარაუდობდა (Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триаleti, 100 და სხვა), ჩემს წინ საკითხი დასვა ამ ყორღანთა სინქრონული საცხოვრისების ბარში დაგულვების შესახებ. ამასვე მიკარნახებდა ქვემო ქართლის ბარის ნამოსახლარების სავარაუდო ურთიერთდამოკიდებულება ამ ქვეყნის მთიანეთთან. მაინცდამაინც თვალში საცემი მეჩვენებოდა ბედენის (ყორღანეთისა) და თეთრი წყაროს არქეოლოგიური ძეგლები ურთიერთთან კავშირში...

გვიანი ტრადიციით (IV ს. ახ. წ.) თრიალეთ-ჭავჭავაძეთის მთია-

ნეთში ქართლის ბარის საზაფხულო საძოვრებია. კერძოდ, აქ მცხეთელთა მეურნეობა დადასტურებულია („მოქცევაჲ“, 116).

ჩემს წინ ბუნებრივად დაისვა საკითხი ამ მოვლენის სიძველის შესახებ.

და აი 18. VII. ჩემს მოსაუბრე წინასთან ვსვამ საკითხს, რატომ არ არის მოსალოდნელი, რომ სამთავროსა თუ კარსნის სამაროვანს კავშირი ჰქონდეს თრიალეთის ყორღანეთის კულტურასთან-მეთქი.

ჩემმა მოსაუბრემ ბოღიშით გაიხსენა ჩემთვის გადმოსაცემად განზრახული ცნობა, რომ ამხ. კიაზო ფიცხელაურს ამ დღეებში სამთავროს სამაროვანზე ყორღანული სამარხი გაუთხრია და შიგსხვდა შორის თრიალეთის ყორღანთა ოქროს ნივთების მსგავსი მასალა აღმოუჩინია. მე ვნახე ამხ. ფიცხელაურის მიერ აღმოჩენილი ძეგლი. ის მრავალმხრივ საინტერესოა და ზედმიწევნით შესწავლას მოითხოვს, მაგრამ სახელდახელო დაკვირვებაც კი, ვფიქრობ, საკმაოდ მოწმობს, რომ თრიალეთის ყორღანეთის კულტურა უეჭველ კავშირში იმყოფება სამთავროს სამაროვანით წარმოდგენილ კულტურასთან და რას შეიძლება ჰგულისხმობდეს ასეთი კავშირი ბარსა და მთას შორის თუ არა „ყიშლად“-„იალალის“ მეურნეობით თანამშრომლობას?...

კატეგორიული მტკიცება რისამე ამ საკითხის გარშემო ჩვენს პირობებში ნაადრევია. გორათა არქეოლოგია ჩვენში მხოლოდ ახლგ გაიშალა, თუმცა მისი მონაცემები უკვე ისეთი მრავალმეტყველო ჩანს. რომ ჩვენ აქედანვე შეიძლება მტკიცე იმედი ვიქონიოთ ქართლის მთისა და ბარის ურთიერთობის პრობლემის მეცნიერული გადაჭრისა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲთ“, „სარკინე ქალაქი“ მცხეთა-ქალაქის და არმაზ-ქალაქის უწინარესია („მოქცევაჲ“, 81).

სარკინეს გათხრებმა კიდევ ერთი გავვეთილით დამოძღვრა ჩვენი მკვლევრები (მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი VII. К скифской проблеме в связи с вопросом о саках, каспах и берах): სარკინეში მეტალურგიის ძველი საწარმოს დიდი ნაშთები უცილობლად დადასტურდა. შემდგომი მუშაობა (გათხრა-შესწავლა) იმედია გაარკვევს ამ ძეგლის რაობას და მის მნიშვნელობას მცხეთა-არმაზის დაწინაურების პროცესში, თუმცა დღესაც საფუძვლიანი ჩანს ვარაუდო, რომ სარკინეს მეტალურგიამ, თრიალეთ-მცხეთა-არმაზის მეურნეობითმა თანამშრომლობამ მესაქონლეობაში, ბარულმა მიწის მოქმედებამ (პლუს ხელოსნობა) და დიდმა საბაჟომ შეუქმნეს მცხეთა-არმაზს განსაკუთ-

რებული უპირატესობანი და ის დიდი მნიშვნელობის ცენტრად აქციეს (ა. აფაქიძე, მცხეთა ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი). ახლა საჭიროა ოღონდ გაირკვეს თუ როდის და როგორის თანდათანობით ხდებოდა ხსენებულ ხელსაყრელ პირობათა წარმოქმნა და მათი თავმოყრა.

დღეს ჩვენს მეცნიერებს საშუალებაც გააჩნია და ლონეც შესწევს ამ საპატიო მეცნიერული ამოცანის გადაჭრისათვის. (6, 4. ფურც. 154—164).

15. ქცა I, ლეონტი, 120²⁰

მცხეთაში სასწაულს ხედავდნენ. განთიადისას ორი ვარსკვლავი მცხეთიდან ერთი აღმოსავლეთის და ერთი დასავლეთის მიმართულებით მიდიოდა. ჰკითხეს ნინოს. „მან თქუა: განავლინებით კაცნი მათა ზედა მაღალთა აღმოსავალით ვიდრე კახეთის მთამდე და დასავალით ვიდრე სანახებამდე ამის ქალაქისა; და ოდეს გამობრწყინდენ მთიებნი იგი, ნახონ თუ სადა დადგენ, და მუნცა აღემაართნენ ჭუარანი ესე ქრისტესნი“...

მეორე დღეს მოვიდნენ მეთვალყურენი, ისინი იდგნენ „მთათა ზედა ქუაბთათავისათა“, და თქვეს, რომ ვარსკვლავი „აპალდა და მიიწია მთასა ზედა თხოთისასა, გარდასავალსა ზედა კასპისასა“.

თითქო ესაა მცხეთის სანახები.

ესაა მცხეთის „სამოქალაქო“ ანუ მცხეთა და მიმდგომი მისი ქუეყანა (მ—2, 6. ფურც. 57).

16. ნ. მარი, Божи... 14—15

სულ სხვა რიგად, სხვა ვითარებისათვის და სხვა დროისათვის ესმის ნ. მარს „С усилением христианства было связано, пожалуй, и перемещение политического центра...“

მე კი სულ სხვა მგონია.

ნ. მარით უკუღმა გამოდის: ტფილისი არმაზს უპირისპირდება როგორც ქრისტიანობის საყრდენი (ტფილისშია შუშანიკი დამარხულიო...) და ავიწყდება, რომ სვეტიცხოველი და ჭვარი, ანტიოქია და სამთავრო მცხეთასაა.

დაპირისპირება იყო, მაგრამ სულ სხვა რიგის: ქართლ-არმაზი უპირისპირდება მცხეთას, მართლაცდა ქართლ-არმაზში ქრისტიან-

ნული კულტი არც ჩანს („ნინო“-ს დათარიღება აქაც დიდი მნიშვნელობისა იქნებოდა...).

ასე რომ მცხეთის ათხელემა და ტფილისის განდიდება, მარს რომ მოაქვს და ლეონ მელიქსეთ-ბეგი რომ იმეორებს, სულ სხვა ვითარების აღმნიშვნელი მოვლენა უნდა იყოს.

და ეს მოუვიდა მარს იმიტომ, რომ ის ვერ უპირისპირებს ერთიმეორეს ქ ა რ თ ლ ა ს (ა რ მ ა ზ ს) და მ ც ხ ე თ ა ს... (6, 4. ფურც. 107).

17. რას ნიშნავს გამოთქმა: „მცხეთაჲ თხელდებოდა და ტფილისი ეშენებოდა, არმაზნი შემცირდებოდეს და კალაჲ განდიდნებოდა“, იპაზ. რომ მცხეთის მოსახლეობა თბილისში გადმოდიოდა, რომ, მაშასადამე, ეს იყო ქალაქის მოსახლეობა ვაჭარ-ხელოსნები და არა სოფლის მოსახლენი, რომელთა ასეთი მოძრაობა წარმოუდგენელია. მაგრამ საინტერესო ისაა, რომ მცხეთა-ქალაქის ეს მოსახლეობა ერთბაშად კი არ ამდგარა (ან ერთბაშად კი არ აუყრია ვისმე, როგორც ეს აღმოსავლეთის დესპოტიებში ხდებოდა) და გადმოსულა ამ ახალ ქალაქში, არამედ თანდათან. მემატჩიანის გამოთქმა ძალიან ნიშანდობლივად გამოხატავს ამ პროცესს ნამყო უსრულის ფორმით. და მართლაც ეს პროცესი სამ საუკუნეს გრძელდებოდა და უეჭველია, დაკავშირებული იყო არა მარტო საგარეო და საშინაო ხასიათის პოლიტიკურ მოვლენებთან, არამედ უაღრესად დიდმნიშვნელოვან ეკონომიური და სოციალური ხასიათის ფაქტორებთან...

ამეამად ჩვენ უფრადლებას იქცევს ის, რომ ამ მოწმობის მიხედვით მცხეთა (და თბილისი) ნამდვილი ქალაქია მისი მოსახლეობის ხასიათით (და არა მმართველი გვარის (გენეს) გამაგრებული სადგური, რომლისაგან დამოკიდებული იყვნენ აქვე, აგარაებში მცხოვრები სოფლელები...). ეს ფაქტი კარგა ხანია დადგენილია არქეოლოგიის მიერ, ოღონდ — არა აგრე დამაჯერებლად და ცხადად...

მოკლედ: შესანიშნავი ფაქტია აღნიშნული იმისა, თუ როგორ თანდათან ხდებოდა იბერიის დედაქალაქის გადანაცვლება იმ დიდ პროცესთან დაკავშირებით იბერია რომ ამ დროს განიცდიდა: მისი ეთნიკურ-პოლიტიკური საზღვრების გაფართოება აღმოსავლეთისაკენ (თბილისი-უჭარვა-ჰერეთი) მისი (იბერიის) სამეურნეო და კულტურული აღმავლობის საფუძველზე.. (მ—2, 19. ფურც. 14).

18. რას მოწმობს ის, რომ მეგრელი თბილისს უწოდებს „ქართის“, — იმას რომ მეგრელი მცხეთასაც უწოდებდა „ქართის“; ეს კი იმას ნიშნავს, რომ „მცხეთა“ უფრო გვიან გაჩნდა, ან უკეთ, უფრო გვიან გაუპირველესდა, ვიდრე ქართლი. და მართლაც ამის კვალი თითქო ლეონტიანთანაც მოიპოვება; მცხეთასი ქართლოსის შვილია. მცხეთა ქალაქი ქართლი ქალაქის შემდეგ ჩნდება...

საქმე ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: იყო მცხეთა, ის დაჩრდილა ქართი-მ. მეგრელმა ეს ტერმინი შეითვისა. შემდეგ მცხეთა გაძლიერდა და ქართ-არმაზი დაჩრდილა, მაგრამ მეგრულმა ის ძველივე სახელი ქართი შეინარჩუნა და შემდეგ თბილისზეც გადაიტანა... (მ—2, 19. ფურც. 17).

19. თბილისი XI საუკუნეში (გაერთიანების ხანის დასაწყისი-დან და განსაკუთრებით X—XI ს-ში) სულ სხვა მნიშვნელობის ქალაქია, ვიდრე აქამდის. იმისდა კვალად რაც ამიერკავკასიის ეკონომიური მთლიანობა სულ უფრო და უფრო ხელშესახები ხდებოდა, რასაც ასე დაუჩინებოთ მეტყველებდა „გაერთიანების ხანის“ მოვლენები, თბილისის მნიშვნელობა ამიერკავკასიის გაერთიანების საქმეში სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა...

V—VI ს-ში თბილისი მცხეთას პირველობას გამოსტაცებს უმთავრესად პოლიტიკურ ნივთსაგზე. როგორც ეკონომიური მნიშვნელობის პუნქტს მას ამ დროს მცხეთის წინაშე რაიმე დიდი უპირატესობა თითქოს არ უნდა ჰქონოდა...

სულ სხვა გარემოება ჩანს X—XI ს-ში: თბილისი ძვეს იმ ქვეყნების ცენტრში, რომელნიც აქამდის დანაწილებულნი, ერთიმეორის „გადაყლაპვის“ ძლიერ იმპულსებს განიცდიან... თბილისი დაკავშირებულია მთელ რიგ ქალაქებთან ამიერკავკასიაში და მის გარეთაც სავაჭრო ურთიერთობით. თბილისი უშუალო ეკონომიური მთლიანობას ქმნის სხვა ასეთსავე ქალაქებთან ამიერკავკასიაში. დვინი, რომელიც აქამდის პირველობდა და ამიერკავკასიის პოლიტიკური ცენტრის როლს ასრულებდა არაბთა მფლობელობის ხანაში, ამიერიდან ასეთ როლს ვეღარ ითამაშებდა. „გაერთიანება“ ახლა სამხრეთიდან კი არ მოდის, არამედ თვით ამიერკავკასიაში წარმოიშვის (ჩრდილოეთის გზის მნიშვნელობის ზრდა არაბთა ეპოქაში და შემდეგ, ზრდის თბილისს) და დვინი ასეთ პროცესის გარეშე რჩება, ამდენადვე თბილისის მნიშვნელობაც სულ სხვაა ახლა. კერძოდ გაერთიანებულ საქართველოსათვის ის ისევე აუცილებელია, როგორც თვით ქართლი და ამიტომაც მოხდა, რომ იმან,

ვინც საქართველო და შემდეგ ამიერკავკასია გააერთიანა, მანვე ყოველივე ეს ტფილისის შემოერთებით, უკეთ თბილისში ტახტის გადატანით (ისტორიკოსს კარგად ესმის ეს) დაასრულა. ის ფაქტი, რომ თბილისი დაეიჭრა ბოლოს აილო (1122 წ.) მოწმობს, თუ რაოდენ მძიმე საქმედ ჰქონდა მას წარმოდგენილი ამ უმნიშვნელოვანესი ადგილის დაპყრობა...

V—VI ს-ში თბილისი ქართლ-კახეთის ცენტრი იყო. თუ ოდესმე ამ უძველეს ხანაში ადგილი ჰქონდა „აღმოსავლეთ“ და „დასავლეთ“ საქართველოს გაერთიანებას, ეს მხოლოდ მოკლე ხნით და პოლიტიკური გაერთიანება უნდა ყოფილიყო (საეჭვოა საერთოდ რომ ასეთ რასმე ჰქონოდა ადგილი) და ყოველ შემთხვევაში თბილისი აქ არაფერ შუაში იყო. თბილისი აღმოს. ამიერკავკასიის ცენტრი სპარსელთა პოლიტიკურ მიზნებთან დაკავშირებით გახდა... საქართველოსათვის კი ის ქართლ-კახეთის გაერთიანების მაჩვენებელი იყო. მართალია მცხეთაც ასეთი გაერთიანების ცენტრი იყო (ე. ი. მცხეთის მეფეები ქართლ-კახეთს აერთიანებენ), მაგრამ მას შემდეგ. რაც კახეთი და კუხეთი გაერთიანდა (და ეს მოხდა VI—VII ს-ში), ე. ი. მას შემდეგ რაც კახეთის ცენტრი უკვე ივრის ხეობა (უკეთ მისი ჩრდილო ნაწილი) კი აღარ იყო, არამედ ალაზნის ნაპირები და ივრის ქვემო აუზი, ამის შემდეგ ქართლ-კახეთის გამაერთიანებელი ცენტრი ბუნებრივად თბილისში უნდა ყოფილიყო (უკეთ თბილისში უფრო, ვიდრე მცხეთაში). ქართლის ცალკე არსებობის პირობებში თბილისი მისი ცენტრი ვერ იქნებოდა, ის ქართლის ცენტრად შექმნილი არაა. მცხეთაც კი ქართლის (მხოლოდ ქართლის) ცენტრი არაა, არამედ ქართლ-კახეთისა (ძველი კახეთის). თბილისი კი ქართლისა და კახეთის (შემდეგი კუხეთის) ამიტომაც იყო, რომ ქართლის ცალკე არსებობისას თბილისი და მცხეთა კი არა, არამედ უფლისციხე იყო მისი ცენტრი... (2, 16. ფურც. 259—260).

[ქ ა რ თ ი ს ო მ ი ს ა რ მ ა ლ ი]

1. კ ა რ ე ზ ე საუბრისას! მოაყოლე, რომ ეს კ ა რ ე ბ ი (ყარსი, ბაშკადიკლარები, კლდეკარნი, არზრუმნი და სხვა კარები ტაო-

1 ავტორს განზრახული ჰქონდა თავისი ნაშრომისათვის „გზები ძველ საქართველოში“ დამატებინა ცალკე თავი — „ყარნი“. საამისო მასალა მოგროვილი ჰქონია და მოხსენებადაც წაუკითხავს ისტორიის. ინსტიტუტის ისტორიის განყოფილების სხდომაზე: 1950 წ. 10/XI. იბ. ნ. ბერძენიშვილი, გზები ძველ საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 116.

ში) შეიძლება არა მარტო გასავალს, არამედ უფრო ძველად მოსახლეობას, სახლს, გეარს, ქერას ნიშნავდნენ... რომ ეს ქვეყანა ამ „ქარებიტ“ შეიძლება იყოს ნაკვალევი ქართის ტომის განსახლებისა უძველეს დროს, რომ ეს ზეგანი უნდა ყოფილიყო ქართის ტომის სიძლიერის პირობა (მესაქონლეობა, მეხორბლეობა, მეტალურგია), რომ თრიალეთის კულტურა ამის ნიშანია, რომ ეს კულტურა არ შეწყვეტილა, რომ ის გადაიზარდა მცხეთის ქართლის კულტურაში...

ქარი ამ რაიონში მოწმობაა იმისა, თუ რა ენაზე საუბრობდნენ ეს „ქარელები“ ზუაბრინჯაოს ხანაში და შემდეგ. რომ „არიან ქართლი“ მხოლოდ ამას შეიძლება მოწმობდეს... რომ ამასვე მოწმობენ უჩრატული წყაროები (გ. მელიქიშვილი).

იმის ახსნაა საჭირო, თუ რა საფუძველს ემყარებოდა ქართის ტომის სიძლიერე, მისი უნარი სხვა მოძმე და არამოძმე ტომების გადაყლაპვისა. ხომ ამყარად ჩანს (ტობონიბიკა), რომ ამ ტერიტორიაზე, სადაც ახლა ქარტები სახლობენ, სხვა ტომებსაც უცხოვრობდა, რომ მამასადამე ეს ტომები გადაშენებულან, (წასულან, შერწყმულან, ამოწყვეტილან), ისიც კარგად ჩანს, თითქო, რომ ქართის ტომი შუა ამიერკავკასიიდან უტევეს, რომ მთიანეთს უფრო დიდხანს შერჩნენ არაქართის ტომები.

რას უპირატესობა ჰქონდა ამ ქართის ტომს? აქაა არქეოლოგია საჭირო. ქართის მეტი განვითარებულობა, ქართის ტომის მეტი ორგანიზებულობა, ქართის ტომის ბუნებრივი (გეოგრაფიული) უპირატესობანი გადამჭრელი ხასიათისა ზუაბრინჯაოს ხანაში (მესაქონლეობა+მეხორბლეობა+მეტალურგია). ქართის ტომის მიერ დაპყრობა-შერწყმა სხვა ტომებისა და შემდეგ თანდათან მისი სახელმწიფოებრივ ორგანიზაციად გარდაქმნა (კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნა) მას განუზომელ უპირატესობას ანიჭებდა სხვა ტომებთან შედარებით და მოხდა უდიდესი ნაჭტომი: ქართის ტომმა მცხეთა დაიპყრო და აქ შექმნა ახალი ქართლი.

ამის შემდეგ ამ ტომთა შერწყმა კიდევ უფრო სწრაფი ნაბიჯით წავიდა.

ქართი ტომიყლაპია: იბერები, შესხები, ზიდრიტები, კახები, ჰერები, ფხოვი, ქართალი, ბაზალი, დუალი, ეგრი, სვანი, აფხაზი, აფშილი, სანიგი (მ—2, 19ა. ფურც. 5—6).

2. „სპერის ზღვა“ ქართულად, ქართველებისათვის... გამოდის ლებრები (სასპერები...) იყო ხალხი (არაქართი) ზღვის პირას. (რალა დღეშია თეორია საბერ-იბერი?) (წიგნი 2, ფურც. 65).

3. შტა I, ლეონტი 812

„შემდგომად ამისა ამანვე ქართლოს აღაშენა ციხე ორბისა, რომელსა აწ ჰქვან სამშუღღე, და კუალად აღაშენა მტუერის ციხე, რომელსაც აწ ჰქვან ხუნანი“.

ამრიგად, სამშვიღღე (გაჩიოსის სამფლობელოს ცენტრი) და ხუნანი (გარდაბოსის სამფლობელოს ცენტრი) აღაშენა ქართლოსმა (ისევე როგორც „ქართლი“).

ამ სამ ციხეს აშენებს ქართლოსი, სხვებს კი მისი ცოლი (დედაციხე, ბოსტან-ქალაქი), შვილები და შვილიშვილები (მცხეთა, ჩელეთი, ოძრკე, თუხარისი, წუნდა, ჰური, უფლისციხე, ურბნისი, კასპი). (მ—2, 2. ფურც. 182).

4. ლეონტი, როგორც მთლიანად, ისე ნაწილ-ნაწილ მოხაზავს ქართლოსიანთა ქართლს: ქართლოსის ქართლს, გარდაბოსის ქართლს, გაჩიოსის ქართლს, კუხოსის ქართლს, კახოსის ქართლს, მცხეთოსის ქართლს. სხვა დანარჩენი ქართლი ასევე განუყოფელი რჩება და მხოლოდ მცხეთოსის წილი ქართლი იყოფა ჯავახოსის, ოძრკოსის და უფლოსის წილ ქართლებად. უეჭველია ასეთი კონცეფციის აშენება ლეონტის აიძულა რალაც რეალურმა ვითარებამ, უნდა ვიფიქროთ, იმ გარემოებამ, რომ ჯავახოსის და ოძრკოსის წილი ქართლი მაინც განსხვავდებოდნენ როგორც ურთიერთისაგან, ისე უფლოსის წილ ქართლისაგან...

ლეონტის წარმოდგენით, მთელი ეს ქვეყანა თანაბრად ქართლია, რომელიც დანაწილებულია შვილებსა და შვილიშვილებს შორის...

თუ ლეონტის იმ თვალსაზრისს მივყევით, რომ ამა თუ იმ შემკვიდრეს წილი ეძლევა არძანგებისაებრ შათისა (= „ლირსებისაებრ შათისა“), ხოლო მცხეთოსის (და შემდეგ უფლოსის წილი) ის იყო, რომელიც მას ერგო ვითარცა უცმირეს, უნდა დავასკვნათ, რომ შიდა ქართლი ითვლება „უმჯობესი ქუეყანისად“, ეს უკვე სათარილო მომენტი: შიდა ქართლი ასეთად განიხილებოდა მცხეთის ვადედაქალაქების შემდეგ... (მ—2, 3. ფურც. 172).

5. ეს საკითხი სახელდახელოდ არ გადაწყდება და ხანგრძლივ, მრავალმხრივ კვლევას საჭიროებს, მაგრამ ჩვენ უცილობლად გვეჩვენება, რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ამ საკითხისადმი მიდგომა დიდად ხელს შეუწყობს მის მართებულ შესწავლას. მაგალითად, ხომ ვარკვევით ჩანს, რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი ქართლი რომელიმე X—XI საუკუნეში სამი სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა...

თარგამოსმაო, მოგვეთხრობს ლეონტი, „მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდუჯისი; დასავლით ზღუა პონტოსი; სამხრით მთა, რომელი მოჰყვების ბერდუჯის მდინარის თავსა, და მთა, რომელი მიჰყვების დასავლით კერძო, რომლისა წყალი გარდმოდის ჩრდილოთ კერძო და მიერთვის მტკუარსა, რომელ მიჰყუების მთა შორის კლარჯეთსა და ტაოს ვიდრე ზღუამდის; და ჩრდილოთ საზღვარი დადო, მთა მცირე, რომელი გამოვლის შტოდ კავკასისაგან და მოჰყიდავს წუერი დასასრულსა დადოსა, რომელსა აწ ჰქვან ლიხი. და ამათ საზღვართა საშუალ მისცა ყოველი ქართლოსს“ (ქცა I, 4—5).

ეს იყო, იგულისხმება, ქართლოსის ქართლი; ეს ქართლი ქართლოსის ცოლმა შვილებს ასე დაუნაწილა:

1. „გარდაბოსს მისცა ზუნანი და უჩინა საზღვარი“. (ქცა, 8).
2. „გაჩიოსს მისცა ორბის ციხე და სკვრეთის მდინართგან ვიდრე თავადმდე აბოცისა“... (9).
3. „კუხოსს მისცა ბოსტან-ქალაქი“... (9).
4. „კაზოსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის“... (9).
5. „ხოლო მცხეთოს, რომელი უგმირე იყო ძმათა მისთა, ესე დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა ქართლოსისათა, რომელსა აწ ჰქვან არმაზი, და მანვე აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკურისა და არაგვსასა, და უწოდა სახელი თვისი მცხეთა. და დაიპყრა ქუეყანა ტფილისითგან და არგვთგან დასავლით ვიდრე ზღუადმდე სპერისა“ (9).

მცხეთოსმა კი თავის შვილებს უფლოსს, ოძრკოსს და ჭავახოსს განუყო ქუეყანა“:

1. „ოძრკოსს მისცა ტასისკართგან ვიდრე ზღუადმდე სპერისა... (9).
 2. „ჭავახოსს მისცა ფანავრითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა“.
- (10).

3. „ხოლო უფლოს დარჩა საყოფელსა მამისა მათისა მცხეთო-სისსა მცხეთას. და ებყრა ქუეყანა არაგვთგან და ტფილისით-გან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანავრადმდე. და ამან აღაშენა უფ-ლისციხე, ურბნისი, კასპი, არაგვთგან და არმაზითგან ვიდრე ტა-სისკართამდე უწოდა ამას ქუეყანასა ზენას-სოფლისა (რა უწოდა?), რომელსა აწ ჰქვან შიდა ქართლი“. (10).

ეს იყო, იგულისხმება, უფლოსის ქართლი (= ზენა სოფელი, შიდა ქართლი).

მესამე რივის ქართლის ტერიტორია გიორგი მერჩულემ მოხა-ზა.

ამრიგად „ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა“. (8). მაშასადამე, იგულისხმება, იყო ქართლოსის ქართლი, რომელშიაც შედიოდა კახოსის ქართლი, კუ-ხოსის ქართლი, გაჩიოსის ქართლი, გარდაბოსის ქართლი, მცხეთო-სის ქართლი.

ამ უკანასკნელში კი შედიოდა ოძრკოსის ქართლი, ჯავახოსის ქართლი და უფლოსის ქართლი.

შაგრამ ყურადღებას იპყრობს ორი გარემოება. პირველი ისა, რომ ყველა ამ „ქართლებს“, გარდა საერთო სახელისა „ქართლი“, საკუთარი სახელი გააჩნიათ კახეთი, კუხეთი, სამცხე (კლარჯეთით), ჯავახეთი; მხოლოდ სამ ქართლს (გარდაბოს, გაჩიოს და უფლოსის წილს) არ გააჩნიათ სხვა საკუთარი სახელი.

უფლოსის წილი „შიდა ქართლი“, ან მისივე სახელი „ზენა სოფელი“ მოწმობს, რომ სხვა ქართლიც იყო, რომელსაც „ქვენა სოფელი“ და „გარე ქართლი“ უნდა რქმეოდა. ასეთი სახელი კი უნდა რქმეოდა გარდაბოსისა და გაჩიოსის წილ ქართლს.

ამიტომაც იყო, რომ მათ სხვა საკუთარი სახელი არ ჰქონდათ და მსგავსად უფლოსის წილი ქართლისა ქართლადვე იწოდებოდ-ნენ. იაკობ ცურტაველის ცნობით, გაჩიანი (= ცურტავე) ქართლში იგულისხმება... ამასვე მოწმობს „ქართლის სომხითი“. ამრიგად გამოდის, რომ ქართლი ეწოდება განსაკუთრებით გაჩიოს-გარდა-ბოს-უფლოსის წილს. სხვა საკუთარი სახელი ამ ქვეყნებს არა აქვს, მაშინ როცა ყველა დანარჩენს ასეთი საკუთარი სახელი აქვს.

სახელი „ზენა სოფელი“ გამოირიცხავს აქ ნაგულისხმევე „სოფ-ლისაგან“ ოძრკოს — ჯავახოსის წილ ქვეყნებს, ე. ი. სამცხეს აჭა-რით, კლარჯეთს და ჯავახეთს არტანით, ხოლო „შიდა ქართლი“ (თუ შინა ქართლი) გულისხმობს გარე ქართლის არსებობას (მდრ. „შიდა ეგრისი“, შიდა კახეთი, გარე კახეთი). ასე რომ ლეონტის კონცეფცი-

ასთან შეუთანხმებელი ჩანს ისტორიულ-გეოგრაფიული ჩვენებანი: ქართლი, შიდა და გარე (ანუ ზენა და ქვემო), ანუ ზენა სოფელი (და ქვენა სოფელი) ეწოდება განსაკუთრებით უფლოს-გაჩიოს, გარდაბოსის წილ ქვეყანას. და ეს იმიტომ, უნდა ვიფიქროთ, რომ რეალურ-ისტორიულად „ქართლი“ სწორედ ეს ქვეყანა იყო და სხვა დანარჩენი ქართლი ეს იყო პოლიტიკური ქართლი, საკუთრივ ქართლის ტომის ინიციატივით: კლარჯეთ-სამცხე-ჯავახეთის და კახეთ-კუხეთის ტომთა ქართიზაცია-ასიმილაციის შედეგი.

ასე რომ დასაშვებია ზღვება ფიქრი, რომ ლეონტის ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული კონცეფცია იმ გვიან ხანაში არის შემუშავებული, როცა დიდი პროცესი იბერია-ქართლის წარმოქმნისა დასრულებულია, როცა ქართლშია გაერთიანებული ქართველი, თუ არა ქართველი მოდემის არაერთი ტომი. აი ამ პროცესის ნაკვალევი არის ის ფაქტი, რომ გაჩიოს-გარდაბოს-უფლოსის წილს „ქართლის“ გარდა სხვა სახელი არ ეწოდება (ლეონტის თეორიით მათ უნდა სწოდებოდათ გაჩეთი, გარდაბეთი და უფლეთი. თუმცა გაჩიანი და გარდაბანი ამ მხარეების სახელები ერთგვარ სხვებურობასაც თითქო ამჟღავნებენ...), აგრეთვე ის ფაქტი, რომ ქართლოსის ქართლში ყველა სხვა ნაწილს თავისი საკუთარი სახელი შეერჩენია (კახეთი, კუხეთი, ჯავახეთი, სამცხე, აქარა, კლარჯეთი, შავშეთი, არტანი) და შეერჩენია ისე მტკიცედ, რომ ქართლოსიანთა ქართლის წარმოქმნისა და მრავალ ასეულ წელს ამ ქართლის არსებობას ის საკუთარი სახელები ვერ გაუქრია. ჩვენ, რა თქმა უნდა, საქმეს ისე არ წარმოვიდგენთ, როგორც ეს ლეონტის კონცეფციით იგულისხმება, რომ პირველად იყო ქართლოსიანთა ქართლი და შემდეგ გაჩნდა ყველა ეს კახეთ-კუხეთ-სამცხე-ჯავახეთ-კლარჯეთი, გაჩიანი და გარდაბანი და თვით უფლოსის „ზენა სოფელი“, რომელსაც ლეონტის აზრით შემდეგ შეერქვა „შიდა ქართლი“. პირიქით, ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვება იმას გვიკარნახებს, რომ ეს ერთეულები თავისი სახელებით ამ ქართლოსიანთა ქართლზე უფრო ძველია და თვით უფლოსის ზენა სოფელი და გაჩიოს-გარდაბოს-უფლოსის ქართლი უფრო ძველი წარმონაქმნია, ვიდრე ქართლოსიანთა ქართლი, რომ გაჩიოს-გარდაბოს-უფლოსის ქართლი იმავე რივისა და ხარისხის ქვეყანაა, როგორც ყველა სხვა. ესაა ოღონდ, რომ ეს ქართლი გამაერთიანებლის როლში გამოვიდა და ქართლოსიანთა ქართლი შექმნა.

ამრიგად ჩვენი დასკვნა ასეთი შეიძლება იყოს: იყო ქვეყნები კახეთი, კუხეთი, ქართლი (ზენა სოფელი, შიდა ქართლი, ქვენა სოფელი, გარე ქართლი), სამცხე, კლარჯეთი, ჭავჭავეთი. თითოეული ამათგანი, უეჭველია, კიდევ უფრო მცირე ერთეულთა შერწყმის შედეგად წარმონაქმნი ქვეყანაა. ყველა ესენი ურთიერთის მეტ-ნაკლებად მონათესავენი არიან. რაღაც დროს, საშხედრო დემოკრატიის ხანაში ქართლის ქვეყანა ეუფლება, ჰეგემონობს სხვა ტომებს, წარმოიქმნება ქართლოსის ქართლი, რომელშიაც ეს წინარე გაერთიანებანი (ეთნიკური გაერთიანებანი) მტკიცედ ინარჩუნებენ თავიანთ ძველ სახელწოდებებს მოუხედავად იმისა, რომ რეალურად შეერწყმიან. ურთიერთს და საბოლოოდ ქართს...

ჩვენი ისტორიულ-გეოგრაფიული დასკვნა მნიშვნელოვან მომენტს ეხება: „ქართლი“ სადღაცოდან მოტანილი სახელი კი არაა და ქართლის ტომი „ქართლის“ ტომობით სადღაცოდან მოსული კი არაა, არაჲდ აქვე კავკასიის გეოგრაფიულ არეზე წარმოქმნილი ქვეყანაა. „ქართველურ“ ტომთა შორის ერთ-ერთი ტომია ამიერკავკასიაში. ამის მოწმობაა, რომ მხოლოდ მას ჰქვია „ქართლი“. თუ ასე არა, მაშინ ქართლი სწორედ სამცხე-ჭავჭავეთ-კლარჯეთს უნდა სწოდებოდა. ხომ ვერ წარმოვიდგენთ, რომ იმ ქვეყნებს ლეონტის თანახმად, თავდაპირველად ქართლი ერქვათ და ეს საკუთარი სახელები შემდეგ შეიძინეს. უნდა წარმოგვედგინა, რომ კახეთ-კუხეთსაც თავდაპირველად ქართლი ერქვა და კახეთი და კუხეთი შემდეგ, გვიან, შეიძინეს. ყველა მოსაზრებით ჩვენ ეს მიუღებლად მიგვაჩნია (არქეოლოგია, ისტორია, ისტორიული გეოგრაფია)...

ყველა ამას ამაგრებს და, ვფიქრობთ, მსაფუძვლებს საგეოგრაფიო სახელი ქართლი, ქართლის კარი, შიდა და ქვემო ქართლის საზღვარზე. ეს ფაქტი ყოველად რეალურ-ისტორიულია და დიდად ანგარიშგასაწევი. საეჭვოა და თავდაყირა დამაყენებელი ლეონტის ცნობა, რომ ქართლს ქართლი ამ ადგილის მშენებლის ქართლოსისაგან ეწოდა. პირიქით კი კანონზომიერად სავარაუდებელია, რომ ქართლი პუნქტის არსებობისა და მისი დიდად გაძლიერების ფაქტს უნდა ემყარებოდეს ეპონიმ ქართლოსის გაჩენას. სამაგიეროდ ლეონტის ამ ცნობის ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელის ინტერპრეტაციის მეორე ნაწილი მისაღებად მიგვაჩნია, ე. ი. ქვეყნის სახელი ქართლი წარმოადგა ამ პუნქტის სახელისაგან, უნდა ვიფიქროთ, საცმადოდ გვიან, როცა ქართლოს სახლმა, ქართლის გორამ, „ქართლმა“ დიდი მნიშვნელობა მოიპოვა. ზენა და ქვენა

სოფელთან გამაერთიანებელი პოლიტიკური ცენტრი გახდა.... როგორც ვხედავთ ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისი შესაძლებელს ხდის საკითხი სრულიად ახლებურად დაისვას; სატომო სახელი ქართლი არსად სხვაგან არ შექმნილა და ის გარედან სადღაც სამხრეთ დამსავლეთიდან, როგორც აქამდე ივარაუდებოდა (მარი, ჯავახიშვილი, კაკაბაძე) მოტანილი არ არის, რომ პუნქტის სახელი „ქართლი“ სატომო სახელისაგან წარმომდგარი და მაშასადამე გარედან შერქმეული კი არ არის მსგავსად ალვანისა, არგვეთისა, სანანოსი, როგორც ამას აქამდე მეც ვფიქრობდი, არამედ თავდაპირველად, ადამიანთა კოლექტივის (გორას, სახლის) სახელია, რომელმაც დროთა განმავლობაში ისეთი მნიშვნელობა მოიპოვა, რომ გარშემო სახლების, მომე მეტომე გორების შემაკავშირებელი (რეცა თავადი, ბუე და მოსამართლე) გამოვიდა იქამდე, რომ მთელს ამ ფართე ტერიტორიას (მოსახლეობით) ქართლი სახელი მისცა.

ამრიგად, ივარაუდება, ზენა და ქვენა სოფელში (ურთიერთის უახლოეს მონათესავე ტომებში) დაწინაურდა ქართლის გორა, ქართლის სახლი, რომლის კერძო სახელი „ქართლი“ მთელი ამ ქვეყნების საერთო სახელად იქცა. სხვა გორა-სახლებიც, საფულისხმებელია, იყვნენ დაწინაურებულნი („ადგილობრივი ცენტრები“), როგორც მაგალითად, ორზის ციხე, გაჩიანი, ხუნანი და უფლისციხე, მაგრამ იმათ ისეთ მნიშვნელობას ვერ მიაღწიეს და ქვეყნის გამაერთიანებლის ფუნქცია ვერ დაიხიმეს (თუმცა ადგილობრივი ცენტრების მნიშვნელობა შეინარჩუნეს). ასეთ პირობებში, როგორც ვხედავთ, საჭირო არ არის ტერმინი ქართლის სადღაც კავკასიის გარეთ ძებნა, ისევე როგორც არ ვიწუხებთ თავს იმის ძებნით, თუ კავკასიის მიღმა და სად უნდა შექმნილიყო ტერმინები ორბეთი, გაჩიანი, ხუნანი და სხვა ასეთი. ჩვენ ამით, რა თქმა უნდა, ტომთა მოძრაობას და მაშასადამე, ამა თუ იმ ტომის მოსულობას თუ წასულობას არ გამოვირიცხავთ, მაგრამ არ მიგვაჩნია აუცილებელად, რომ ეს ტომები გაფორმებულ-ჩამოყალიბებული სადღაცოდან მწყობრად მოდიან საკუთარი სახელებით და ამ სახელებს შეარქმევენ იმ თავის ახალ ადგილსამყოფელს. ვგულისხმობთ, რომ მოძრაობა, ადგილის გარდანაცვლება, ერთბაშად თუ თანდათან იყო, მაგრამ ჭერ ერთი ეს ყველასათვის სავალდებულო არ იყო და, სრულიად ბუნებრივია, „ამ გადმოსახლებულთა“ სახელები აქ ამ ახალ ადგილ-სამყოფელზე შემუშავებულიყო...

ერთხელ, სადღაც შორს შემუშავებულნი სახელით მოძრაობა ამა თუ იმ კოლექტივისა სრულიად აუცილებელი არ არის. კოლექ-

ტივების სახელების ცვლა ერთ ადგილზედაც კი და მით უფრო ადგილის მონაცვლეობის შემთხვევებში საყოველთაოდ ცნობილია (ამის მოწმობა ისტორიას ბევრი შემოუნახავს), და მით უფრო, რაც ესა თუ ის კოლექტივი საზოგადოებრივი განვითარების დაბალ დონეზე იმყოფება და ამ მოძრაობისა და ახალ ადგილზე დამკვიდრების პირობებში, ახალ ურთიერთობაში, უფრო მაღალ ურთიერთობაში ვადადის. ასე რომ ქართლის მოტანილობის დაშვებისას უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს კოლექტივი მტკიცედ ჩამოყალიბებულია სადღაც შორს, განვითარების მაღალი დონისათვის მიუღწევია და შემდეგ დაქრულა ამ თავის ახალ საშობლოში... ასეთი კონცეფციის წინააღმდეგია ყველა მოსაზრება, გადაულახველი სიძნელენი, ისტორიულ-გეოგრაფიული მონაცემები და სწორედ ყველა ის, რითაც ჩვენ ეს მსჯელობა დავიწყეთ და რამაც ჩვენ ასეთი მსჯელობა გვაიძულა.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება პასუხი, თუ საიდან წარმოსდგა ტერმინი ქართლი (ქართნი? ქართ-ლი). მარის, ჯავახიშვილის, კაკაბაძის ეტიმოლოგიები ეთნიკური წარმომავლობის (ხორციენე, ქართუელი), თუ შერქმეულობის (ქართვა) მომენტებიდან გამოდინან და ისტორიულ-მეცნიერულ დამაჯერებლობას ვერ დაიჩემებენ, მით უფრო დღეს მარქსისტული ისტორიოგრაფიული კვლევის მეთოდის პირობებში და, ბოლოს, როგორც ვნახეთ ამ თეორიებს ეწინააღმდეგება ისტორიულ-გეოგრაფიული მოსაზრებები, მაგრამ ის კი სარწმუნოდ გვეჩვენება, რომ ეს სახელი ძველისძველია (შეიძლება არც „ქართული“) და საფუძველია ქვეყანა ქართლის და შემდეგ საქართველოს (ტერმინების) წარმოქმნისა (6, 4. ფურც. 134—144).

6. ფეოდალური ურთიერთობა საქართველოში უეჭველად ეროვნული მოვლენა იყო, ე. ი. ეს მოვლენა საქართველოს ნიადაგზე განვითარებული ურთიერთობა იყო, თავისთავადი მოვლენა იყო (მეზობელ ქვეყნების გავლენისაგან მკირედ იყო დამოკიდებული).

იბერია სამხედრო დემოკრატიის ხანისა, ისევე როგორც მონათმფლობელური, ძლიერი ერთეული ჩანს. მცხეთის გათხრებმა უეჭველად დაადასტურა წერილობითი (ბერძნული, ლათინური, ქართული) ცნობები და ხელშეშახები მასალა მოგვცა ამ სიძლიერისა და ბრწყინვალეობის რეალურ წარმოსადგენად. სამხედრო სიძლიერე, განთქმული ლაშქარი, ქონებრივი მორკმულობა, სასახლეები, აბანოები, ტაძრები, წყალსადენები, კეთილმოწყობილი ქალაქები (სა-

სოფლო-სამეურნეო „უბნებით“, „აგარაკებით“, საგლახაოებით), მაღალგანვითარებული გემოვნებით, ფუფუნებით, ხელოვნებადღე მისული ხელოსნობით, რკინა, კერამიკა, ბრინჯაო, ოქრო, ვერცხლი.. რა თქმა უნდა ყოველად დაუშვებელია, რომ ყველაფერი ეს უცხოური ნახელავი იყოს. ძლიერია იბერია ყოველი მხრით, სტრატონიკ განსაკუთრებით საყურადღებოა იმით, თუ როგორ ახასიათებს სამ ხალხს: კოლხიდას, იბერიას, ალბანიას და მისი ეს დახასიათება სავსებით მართლდება შემდგომი ხანის ისტორიული ფაქტებით. ყველა ამ საშთაგან იბერია სავსებით გამოირჩევა როგორც კეთილმოწყობით, ისე სოციალურ-პოლიტიკური წყობის სიძნაღით. ალბანია, სტრატონით, ახლახან გამოვიდა სახელმწიფო ცხოვრების ასპარეზზე. ოცდაექვსი ტომი გაერთიანებულა (ჩანს ერთი სახელმწიფო ენა გასჩენიათ), იბერია კი იგულისხმება დიდი ხნის სამეფოა, სადაც, რა თქმა უნდა, ერთი სახელმწიფო ენა ბატონობს (ასე იგულისხმება), თუმცა შესაძლოა იბერიელ ტომებს ჯერ კიდევ ჰქონდეთ საკუთარი „ენები“ (შეიძლება ამას მოეთითებდეს მთიელ იბერიელთა განსხვავებულობა), ასევე საკუთარი ენისანი არიან ჯერ, რა თქმა უნდა, მესხები, რომელთა ნაწილი იბერიელებს დაპყრობილი აქვთ. მაგრამ ისევე როგორც არმენიაში, აქ იბერიაში ერთი სახელმწიფო ენაა. იბერია ერთი პოლიტიკური ერთეულია, მორჩბული და ძლიერი. ამას შემდეგ ჩვენ მრავალჯერ ვიდასტურებთ იბერიის ამ ვითარებას საუკუნეთა მანძილზე (ბერძნულ-რომაული წყაროები), სულ სხვა ვითარებაა კოლხიდაში. ეს ოდესმე ძლიერი ერთეული (სამხედრო დემოკრატიის ხანისა?) კოლონია-ქალაქებად და ტომებად დაშლილი ჩანს. ტომების სიმრავლე, ენების სიმრავლე და არა მხოლოდ კოლხური ნათესავის ტომებისა, არამედ არანაკლებ სარმატული ტომებისა, კარგად მოწმობს, რომ განვითარების მხრით კოლხეთი ჩამორჩება იბერიას...

საძიებელია, თუ რა მიზეზებს ემყარება ის მოვლენა, რომ ოდესმე აგრე დაწინაურებული კოლხეთი, რომლის სიძლიერე-განთქმულობით თავი მოაქვთ III—IV საუკუნის ლაზებს, აგრე დაჯინდა (იყო კი ძლიერი? სად იყო ის კოლხეთი, როგორი გაერთიანება იყო? აია-ს რიონის ხეობაში გულისხმობენ დაბლაგომს, ვანს, ფიკვნარს...) ასეა თუ ისე, ფაქტია, რომ სტრატონის დროისა და მისი მომდევნო ხანის დას. საქართველო განვითარება-სიძლიერის მხრით იბერიასთან ახლოს ვერ მოდის. საფიქრებელი ხდება, რომ იბერიამ უკეთ და უფრო ადრე დასძლია გეაროვნულ-ტომობ-

რივი ურთიერთობა და სახელმწიფო ცხოვრების ასპარეზზე ადრე გამოვიდა, მაშინ როცა კოლხეთმა ვერ გადალახა საბოლოოდ ტომობრივი განსხვავებულობანი და ერთი მთლიანი პოლიტიკური ერთეული ვერ შექმნა. არიანეს დროის მეფენი იქამდე რეალური აღმოჩენილან, (რომს ეს კარგად შეუძინევია) რომ ასევე დანაწილებული რჩება დასავლეთ საქართველო გვიანაც ლაზთა პოლიტიკური ბატონობის დროს IV—VII საუკუნეებში. და ეს იმ დროს, როცა იბერია სულ უფრო და უფრო მტკიცდება და ძლიერდება, სულ უფრო და უფრო ერთიანდება, ტომობრიობა ქრება და ჰერეზის, მესხების, თუ კავკასიელების ადგილებზე იბერიული ჩნდება... ერთი სიტყვით სტრახონმა იქამდე რეალური სურათი მოგვცა კოლხეთ-იბერია-ალბანიისა, რომ მათი შემდგომი განვითარება სავსებით ეთანხმება ამ დასაწყის სურათს.

ამიტომაც იყო, საფიქრებელია, რომ იბერიამ ეფექტურად „გამოიყენა“ ახალი ვითარება, რომის შემოსვლით რომ შეიქმნა ახლო აღმოსავლეთში. ხოლო მოხდა ეს იმიტომ, რომ იბერია ძლიერად იყო ნაზიარები ელინისტურ სამყაროს... (სტრახონის მოწმობა სწორედ იმ ხანას გულისხმობს). უნდა ვიფიქროთ, იბერიის თავისუფალი განვითარება (მაშინ, როცა კოლხეთი პონტოს მეფის უღელქვეშ იმყოფებოდა), იყო იმის საწინდარი, რომ ის ადრე გამოვიდა სახელმწიფო წყობილების საბიძგებზე და მხოლოდ ასეთს, ე. ი. კლასობრივი ურთიერთობის ქვეყანას, შეეძლო ეფექტურად გამოეყენებინა ელინიზმის მიღწევანი. ასე რომ იბერიაში სახელმწიფოს წარმოქმნის გადმოცემა ალექსანდრობას რომ უკავშირდება, ყოვლად ნიშანდობლივია. ისიც მართებული ჩანს, რომ ეს სახელმწიფო იმთავითვე ანტიოქიას დაუკავშირდა. ამის მოწმობა უნდა იყოს ის დამწერლობა, რომელიც იბერიის სახელმწიფო დამწერლობად ქცეულა (არამეული) და არამეულს ბერძნული შემოეჭიდა რომის შემოსვლით. ამ მხრით I—III საუკუნეში ორი კულტურული გავლენის ქიდილია. ერთი, ეროვნულად ქცეული, სირიულ-ელინისტურის და მეორე რომაულ-ბერძნულის, IV საუკუნეში ეს ქიდილი იმით დამთავრდა, რომ გაქრა სირიულ-არამეული (არამაზული), მაგრამ არც რომაულ-ბერძნული დამყარებულა, არამედ მოხდა რეკოლუცია: იშვა ქართული დამწერლობა...

სულ სხვა ვითარება შეიქმნა კოლხიდაში. ეს ქვეყანა, როგორც ჩანს, ანტიოქია-არამეულის სამყაროს გარეთ დარჩა და შავი

ზღვის აღმოსავლეთის სანაპირო ქვეყნადვე შერჩა, სადაც ბერძნული დიდი და უშუალო გავლენა იგრძნობოდა. II საუკუნიდან კი ის პონტოს სამეფოს მიერ იყო დაპყრობილი. ასე რომ ელინიზმის ხანაში კოლხეთმა საკუთარ ფეხზე დადგომა ვერ მოასწრო (ეს კოლხური თეოთრი როდის იჭრებოდა: როცა კოლხიდა თავისუფალი იყო, თუ ამისგან დამოუკიდებლად? არაფერი არ ვიცით) და რომმა მოუსწრო... და IV საუკუნეში, როცა აღრეფეოდალური ლაზიკა წარმოიშვა, მან საკუთარი დამწერლობა ვერ შექმნა და ბერძნული ენის ამარა დარჩა საერთაშორისო, თუ კულტურულ ურთიერთობაში...

რა თქმა უნდა, მონათმფლობელური იბერია აგრეთვე ეროვნულ ნიადაგზე იყო წარმომობილი, ე. ი. წინაკლასობრივი იბერიის საწარმოო ძალთა განვითარების შედეგად იყო მიღებული. და თუ მის ეროვნულობას არ გავხაზავთ, ეს იმდენად, რამდენადაც, ვფიქრობთ, მან ჯერ კიდევ ვერ მოგვცა საკუთარი გამოკვეთილი ეროვნული სახე კულტურაში (ენა, ხელოვნება). (ამ მხრით ფეოდალური ურთიერთობა მკვეთრად განსხვავებულ სურათს გვაძლევს: მონეტა, ენა, დამწერლობა, არქიტექტურა, ბრძოლა ქართული ენისათვის, ბრძოლა უცხო ნათესავში აღრევის წინააღმდეგ)... სამწუხაროდ, ამ თვალსაზრისით არავის შეუქმნავლია ანტიკური იბერიის მატერიალური ძეგლები, რომ გარკვევით ვიცოდეთ, ვთქვათ, თუ რაა ადგილობრივი და რაა „უცხოური“, რამდენად და რაში ახერხებს ანტიკური იბერია საკუთარი თავის გამოკვეთას საერთო ელინისტურისა, თუ რომაული სამყაროდან. „არმაზული დამწერლობა“ მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობის ფაქტია ამ მხრით რომ მიიმართება. სამწუხაროდ, ამ თვალსაზრისით არაა შესწავლილი მცხეთის მრავალრიცხოვანი წარწერები. მეტად დამაფიქრებელია, რომ ეპიტაფიის ენა ბერძნულ-არმაზულია, ხოლო მედალიონის უინტიმესი წარწერა („ზევას ჩემო სიცოცხლე“) ბერძნული. თითქო მოსალოდნელი, იყო, რომ ეს წარწერა არმაზულით უნდა ყოფილიყო დაწერილი თუ კი არმაზული „ეროვნული“ დამწერლობა იყო. (ან, შეიძლება, ამ მედალიონის გამკეთებელი იყო ბერძენი. ან, შეიძლება, ბერძნული ენა ზევას კარბაკისათვის ისევე ღვიძლი ენა იყო, როგორც საკუთარი?)...

ამათზე საუბარი მაშინ იქნება საფუძვლიანი, როცა ყველა ეს წარწერა წაკითხული იქნება. ჯერჯერობით კი ასე ჩანს: კლასობრივი ურთიერთობის სარბიელზე გამოსული იბერია ჯერ ისევ ელინისტურ ხანაშივე იჩენს საკუთარი სახის წარმოჩენის ძალასა და

უნარს. რაც დრო გადის ეს ტენდენცია უფრო ძლიერდება და სავსებით გაფორმდება ერთვნიული სახით ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების ხანაში.

ამას ვერ ახერხებს ცოლხეთი („მერჩულე“ — 6, ფურც. 11—14).

ქართის მოწინავეობისათვის

ამ საკითხისათვის მნიშვნელოვანია ის გარემოება, თუ როდის დაკარგა კოლხეთმა სპერიის ქვეყანა ლითონის დიდი საბადოები, როდის შეიცვალა აქ კოლხეთი იბერიით. ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისს ეს თითქო მომხდარი ფაქტია და კოლხეთის ამ ნაწილს უძველეს დროს (კოლხეთის ცენტრს მისი სიძლიერის აკვანს) ერთის მხრით სომხეთი (არტაქსია და ზარიადრი), ხოლო მეორეს მხრით ქართი ეუფლება (ჯერ ნაწილობრივ, შემდეგ გვიან სულ მთლად). ყოველ შემთხვევაში კოლხეთს ეს ქვეყნები აღარასოდეს დაბრუნებია (და ამ კუთხის მოღვაწენი — ბაგრატიონები, ორბელიანები, მამიკონიანები თავისთვის სამოქმედო ასპარეზს სომხეთსა და იბერიაში პოულობენ...). ამ ზიანს არ შეეძლო საბოლოო ანგარიშში არ გამოეწვია კოლხეთის დასუსტება. ქართი კი სულ აღმავლობის გზით მიდის. ის მეტად ხელსაყრელ ბუნებრივ პირობებში მყოფი, ახალ ქვეყნებს იპყრობს, ხოლო თავის საკუთარ მხარეში წარმოებას ინტენსიურად ავითარებს („ქვემო ქართლი“).

ისევ ვუბრუნდები არხების საკითხს. აღმოს. საქართველოში არხი საზოგადოების ბუნებაზე ეფექტური ზემოქმედების საბიძეულია. დას. საქართველოში იმ დროის საზოგადოება ამ პირობას მოკლებულია, ის პასიური რჩება, ბუნების წყალობის შემხედვარი... ამ გარემოებას საუკუნეთა მანძილზე უდიდესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა საზოგადოების ძალთა დარაზმვისათვის, მისი დაწინაურებისათვის... ხევეები, თემები, ლახევი თუ სათემო არხებით, სამოსო ორგანიზაციით.

კერძოდ რუისის არხი... ეს არხი, რა თქმა უნდა, გამოტანილია არა „თამარის დროს“, „რუისი“ ჯერ ისევ მე-12 საუკუნის დასაწყისს მოიხსენიება, ხოლო ეს ტერმინი, უეჭველია, „რუ“-საგან წარმოდგება. გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ ეს რუ გაცილებით უფრო ადრე უნდა გამოტანილიყო, რუისის დიდმნიშვნელოვნება (საეპისკოპოსო) და ურბნისის ქალაქობა განვითარებული მევენახე-

ობით (ქვევრების სიმრავლე), უეჭველია ამ არხთან არის დაკავშირებული. ასე რომ ამ არხის გამოტანა ადრეფეოდალურ ხანას (თუ უფრო ადრე არა) მაინც უნდა დაფუძავშიროთ. რა ორგანიზაციას გამოჰქონდა ეს არხი (სიგრძე, სირთულე...).. თამარს ის ad gloriam მიეწერება ან შეიძლება მის დროს მნიშვნელოვანი რაიმე ღონისძიება იყო დამატებით ჩატარებული...

ინტენსიური მევენახეობა და მენობლეობა (სელი) იყო ეკონომიური საფუძველი ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებისა. ამ მხრით აღმოს. საქართველო შეუდარებლად უფრო ხელსაყრელ პირობებში იყო ვიდრე დას. საქართველო; ეს იყო ქართის ჰეგემონობის უმთავრესი საწინააღმდეგობარი. ქართის ეს უპირატესობა მოიხაზა ჯერ ისევ ფეოდალიზმის წინა ხანაში და შემდეგ მთელ სიგრძეზე ფეოდალური ურთიერთობისა ეს უპირატესობა მას ხელიდან არ გაუშვია, პირიქით, ის უპირატესობა კიდევ უფრო გაღრმავდა... და ეს იმ დროს როცა დას. საქართველოს მდგომარეობა ამ მხრით კიდევ უფრო გაუარესდა... მოხდა ისე, რომ დას. საქართველოს დიდი ნაწილი ქართის ხელთ აღმოჩნდა. დაიპყრეს და სკანდინავიური-შორაბანმა ვერ შეაჩერა ქართის ექსპანსია... რაჟა მისი რკინის საბადოებით არგვეთთან ერთად ხელთ იგდეს (ერთი საერისთავო!). არსაიდან არ ჩანს, რომ რაჟა ლაზთა მეფის ხელშია, ვთქვათ VI ს-ში, როცა ქუთაისი ჯერ კიდევ ლაზიკაშია. ლაზიკაშია ასევე როდობოლისი და გურია, თუმცა საგეოგრაფიო სახელეები იმას მოწმობენ (ვარდციხე, ყვირილა), რომ ლაზიკის ამ ადგილებში ქართის ელემენტი უკვე შეჭრილია. ამ ფაქტის აღიარებაა, რომ მეფე აფხაზთა ქუთაისში დაჭდა და „ლაზიკა“ („ეგრისი“) არ აღადგინა... ასე რომ აფხაზეთის სამეფო დიდი პოლიტიკური მოვლენის — მომხდარი ფაქტის (ქართის ჰეგემონობის) დადასტურება იყო.

ისევ უპირატესობათა შესახებ

საწარმოო ტექნიკის განვითარების ამა თუ იმ საფეხურზე წინ წამოიწევეს ხოლმე ესა თუ ის გეოგრაფიული რაიონი, სკობნის ესა თუ ის მხარე. აღამიანს შრომა უფასდება, მისი ნაყოფიერება იზრდება. მაგალითად, რას ნიშნავს, რომ პურეულის უძველესი ჯიშები დას. საქართველოში არის შერჩენილი, ხოლო მისი შემდგომი განვითარება იქ აღარ ჩანს და პურეულით მდიდარია საშუალო საუკუნეებში არა დასავლეთ საქართველო, არამედ აღმოსავლეთი. ეს

იმას ნიშნავს, რომ პურეულის განვითარება იქ ზღვარდებულა ბუნებრივი პირობებით, ექსტენსიურია, ხოლო ადამიანის შრომა საშუალო საუკუნეების ტექნიკის განვითარების პირობებში უძლეურია რაიმე ეფექტი მოგვეცეს ამ მიმართულებით, მაშინ როცა აღმოს. საქართველოში ესევე შრომა შეუდარებლად უფრო დიდ ეფექტს იძლევა. პური დას. საქართველოში მხოლოდ ზეგნებშია და ისიც შეზღუდული ოდენობით, ქალები მისთვის სრულიად გამოუსადეგარია; ამავე დროს აღმოს. საქართველო უხვად აწილდოვებდა მშრომელს იმავე საშუალო საუკუნეთა საწარმოო ტექნიკით შეიარაღებულს. რაც უფრო ექსტენსიური იყო სოფლის მეურნეობა, დას. საქართველოს მეურნეობითი შესაძლებლობანი, მისი ბუნების სიუხვე შეუდარებლად დიდი იყო, ხოლო რაც უფრო ინტენსიური ხდებოდა მეურნეობა, სულ უფრო და უფრო ამკარა ხდებოდა აღმოსავლეთის უპირატესობა, სადაც ადამიანს შრომა გაუდიოდა. დას. საქართველოს ბუნება კი შეუდარებლად მეტ წინააღმდეგობას და ხშირად გადაულახველ წინააღმდეგობას უწევდა საშუალო საუკუნეების ადამიანს და ზღვარს უდებდა მეურნეობის შემდგომ განვითარებას. (შესანიშნავი მოწმობა ხანძთელიდან: ეს ქვეყანა გაუძლიესიაო, მის წინააღმდეგ ბრძოლა არც ივარაუდება, კლარჯეთი მთიანია და მწირი, მაგრამ დიდი შრომით იქ უდაბნო სამოთხედ იქცევა...).

ისევე როგორც აირარატის ველი შეიქმნა სომეხი ხალხის ჩამოყალიბების საფუძველი, ასევე ქართლის ხალხის ჩამოყალიბებას საფუძველი დაუდო ჯერ ქვემო ქართლმა, შემდეგ მცხეთამ და ზენა სოფელმა (ქვემო ქართლთან ერთად). ისევე როგორც აირარატში შექმნილმა სომეხმა ხალხმა გათქვიფა, გაასომხა არაერთი არასომხური ტომი, ასევე ქართის ტომმა გათქვიფა და გააქართა არაერთი არაქართი ტომი ჰერები, კავკასიანელები, იბერები, ეგრები, მესხები... ასევე აღბანეთი — 26 ტომი ერთ სახელმწიფოდ... დიდი შეხვედრა სომეხებთან ცვალებადი წარმატებისა იყო... ცურტავში ორენოვნობის აღიარება ამ ფაქტის დადასტურებაა. ძველ სომხურ ექსპანსიას კლასიკური ხანისას წინ აღუდგა ჯერ ისევ ანტიკური ქართლი და ოდესმე წადებული ქვეყნები უკან დაიბრუნა. ფარსმანის დროს ქართლის საზღვრები შავ ზღვაზე გადიოდა. შემდგომ ხანებში უბრუნდება ქართლს გუგარეთიც ბრძოლა გრძელდებოდა და აღრეფეოდალური ხანის ქართლმა კიდევ უფრო მეტის წარმატებით შეუტია სომხეთს. ბრძოლა კი უმთავრესად „კოლხურ“ თემებისათვის მიმდინარეობდა — ტაო, კლარჯეთი, შავშეთი... (თუ კოლხუ-

ჩი თეშები არა, კოლხეთისადმი კუთვნილი თემები მაინც იყვნენ, ეს მოსიხიციები და ზალიბები). დამატასიათებელია, რომ სტრაბონი არ ასახელებს, რომ ეს თემები სომხებმა კოლხეთს ჩამოგლიჯეს, ჩანს ეს ამ დროს არავის ახსოვდა... ან II ს-ში ქ. წ. აქ უკვე კოლხეთი აღარ იყო ვითარცა სახელმწიფო...

კოლხეთმა კი ვერ მოასწრო დიდ ხალხად ჩამოყალიბება და ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისში მხოლოდ რიონის ხეობით იყო შემოფარგლული. და ამავე დროს მითრიდატეს და შემდეგ რომის მფლობელობაში მოექცა. მან ვერ აღიღვინა ძველი სამფლობელო, პირიქით ძველი კოლხური ტომები ქართის დიდი გავლენის ქვეშ მოექცნენ და ეს მხარეები გაქართვების გზაზე შედგნენ. ასე რომ იმ დიდი პროცესიდან, რომელიც ამიერკავკასიაში სახელმწიფოთა დადგენის ხანაში და ამ ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა, როცა მცირე ტომები ვარგაუდნენ თავის ძველ სახეს და უფრო ძლიერ და დაწინაურებულ გაერთიანებაში ითქვიფებოდნენ, როცა ეს დიდი გაერთიანებანი ერთიმეორეს ებრძოდნენ და ურთიერთს ტომებს აგლეჯდნენ. როცა საბოლოოდ ყალიბდებოდა ხალხი (სახელმწიფო) ერთი ენით, ერთი კულტურით, ამ დიდ პროცესში კოლხეთი დაზიანებული გამოვიდა; ძველი გაერთიანება, კოლხთა ჰეგემონობით რომ იყო, დაიშალა, ისე, რომ კოლხეთში შემავალი ტომები თავის ძველს მდგომარეობას (ეთნიკურს) შერჩნენ და კოლხეთის სახელი ამ სახელმწიფოს ძირეულ ტომს შერჩა... მაგრამ ტერიტორიული დაზიანების პროცესი ამის შემდეგაც გრძელდება და თუ კოლხეთს ჯერ კიდევ სტრაბონის დროს ეპყრა მესხეთის ერთ-ერთი ნაწილი (სხვა ნაწილები ქართვებს და სომხებს ჰქონდათ მიტაცებული), შემდეგ არა მარტო მესხეთის ნაწილი, მან საკუთრივ კოლხური ტერიტორიები დაკარგა ეთნიკურად და პოლიტიკურად...

ასე რომ „ქართლი“ ეთნიკური გაერთიანება იყო ქართული ენით, „საქართველო“ კი ასეთი არ ყოფილა. ქართულ ენაზე უამის წირვა ქართული ენის კულტურულ მოწინავეობას, ქართის ჰეგემონობას მოასწავებდა და არა ქართული ენის მიერ ყველა სხვა სატომო თუ სახალხო ენების ასიმილაციას. მეგრულმა, სვანურმა, აფხაზურმა, როგორც პატუა ენებმა, გაუძლეს და დღემდე თავი მოიტანეს, ვერ გაუძლეს ჰერებმა და კავკასიანთა ზოგმა სხვა ტომმა... ვერ გაუძლეს არგვეთლებმა, რაქველებმა, თაკვერელებმა, სამოქალაქომ, ფერსათმა, გურჩიამ, აჭარამ... რატომ მოხდა ასე? ასიმილაციის ეს პროცესი საშუალ საუკუნეების მთელი აღმავლობის ხანაში არ დასრულებულა (სამოქალაქოს საერისთავო). მხოლოდ

გვიანფეოდალურ ხანაში იწყებენ განმტკიცებას ეს თავისთავადობას შერჩენილი პატუა ენები, მაგრამ მათ აღდგენა ძველი ვითარებისა, რა თქმა უნდა, არ შეუძლიათ და ფიქრადაც არ მოსდით — კულტურის ენა მათ ქართული აქვთ, რომლის განვითარებაში ისევე აქტიურად მონაწილეობენ, როგორც საყოთრივ ქართვები, ან შემდეგ გაქართვებულნი. ასე რომ მოწითფული ფეოდალური საქართველო სხვადასხვაგვარი ჭგუფებისაგან შედგებოდა ეთნიკური თვალსაზრისით: ქართვები, გაქართვებულს ქართველური მოდგმის „ტომები“, გაქართვების გზაზე შემდგარი ქართველური, თუ არაქართველური მოდგმის „ტომები“...

კოლხეთი დაიშალა და ტომები უმაღ ზე წამოდგნენ (არჩანე). ფეთდალური საქართველო დაიშალა და ტომები გამქრალი აღმოჩნდნენ, პატუად შერჩნენ მუგარულ, სვანურ, აფხაზურ ი... („მერჩულე“ — 9. ფურც. 119—127).

7. სამი ტიპის ყმობა:

მეგრელების „ქართველობა“ (სამეფო).

კახების „ქართველობა“ (სამეფო, სააზნაურო).

შაჰანშა — სომეხი აზნაურების ქართველობა.

შარვანშა — სააზიშანო.

ქართველობის გავრცელების მიქანოკა.

ბერძნებთან დაპირისპირება დიდ ეროვნული საქმე იყო, ქართულმა ფეოდალურმა ურთიერთობამ რომ გამოიწვია. ამანვე გამოიწვია ზომეხთაგან გათიშვა. ასე რომ ქრისტიანობა კი არ არის ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების ნიშანი (ასეთი რამ მონათმფლობელურ ბაქსაც შეეძლო მიეღო), ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ნიშანია ქართული ქრისტიანობა, რომელიც სომხურს (აღმოსავლურს) გამოეთიშა და დასავლურსაც (ბერძნულს) არ შეუერთდა. საფუძველი — ენა და ძველი წარმართული იდეოლოგია (ქართლოსიანთ ზგული), ტერიტორია... (ლეონტი). უფრო სწორი ის იქნება, რომ ბარის ქართლი ეროვნულად ჩამოყალიბებული ერთეული იყო. უცხო გავლენით მიიღო ქრისტიანობა და შეეცადა მის გარდაჭმნას ქართულად იმიტომ, რომ ქართული ფეოდალური ურთიერთობა შემოდინდა და საკუთარ სოციალ-

პოლიტიკურსა და იდეოლოგიურ ფორმას მოითხოვდა (ასევე იყო სომხეთიც და ალბანეთიც...). და შემუშავდა ქართული ფეოდალური ურთიერთობა (მორწყვით, ნასყიდით, ხევით, თემით, ქვეყნით ქართული ენით, ქრისტიანობით) და შიგ შემოვიდა ფეოდალური ურთიერთობას მიღწეული მოძმე თუ არამოძმე...

მექანიკა გაქართველების: შესახლება (არგვეთი, გურია, ლეჩხუმი, რაჭა, ვაყე, კლარჯეთი, ჰერეთი და სხვა და სხვა...), ფეოდალების კულტურის წარმოქმნა (ვეფხისტყაოსნის კულტურა...), ეს იყო დიდი და ხანგრძლივი პროცესი... სამოსელი ნახოსკაცმა, როგორ ერთნაირია ფრესკები (აღმოსავლეთი და დასავლეთი), იარაღი, სამკაული, ენაც ერთი უჩინდებათ ქართული, წიგნიც... საკარო პოეზია, ლიტერატურა... წოდებრივი ტენდენცია და შემდეგ კანონი ქალების გათხოვების ურთიერთში... არაქართული წარმოშობის არისტოკრატია ქართველმა ქალებმა გააქართვეს, ხოლო არაქართველი ქალები — სომხები, ოსები, აფხაზები ქართველ მეფე ფეოდალებზე გამოთხოვილნი — უმაღვე ქართველდებიან... მირისა და არჩილის ლეგენდა სიძობისა, არა მარტო აზნაურული (ერისთავთა) ტენდენციებით ნაკარნახევ-შექმნილია, არამედ შვილობის (ვასალობის, ყმობის). ამ ეპოქაში ქალების გათხოვების არსებითი ხასიათის მნიშვნელობის მაჩვენებელიცაა ფეოდალური საზოგადოების კულტურულს და სოციალურ შეჯავშირებაში. ეს ლეგენდა (არჩილს) ეპოქალური მნიშვნელობის ჩვენებაა (სიძე ერისთავები...) ფეოდალური ურთიერთობის განვითარებისა, დიდგვარიანებთან ბრძოლის დროს შეთხზული. საკითხავია ოღონდ რა წრეშია ეს ლეგენდა შეთხზული. ერისთავები ასაბუთებდნენ მემკვიდრეობის უფლებას (სიძობით, ნაშთით), მეფე ასაბუთებდა, რომ მირ-არჩილამდე ქვეყანა მხოლოდ სამეფო საკუთრება იყო და ერისთავები მხოლოდ ტერიტორიული მოხელენი იყვნენ და რომ მირ-არჩილის დროიდან მიეცა ამ ტერიტორიულ მოხელეებს ნაშთითად ქართლის ნახევარი საყმოდ და არა სასაკუთროდ (ისევე როგორც აფხაზეთი, ჰერეთი და არტანი-შულავერი...), სხვა სამეფოდვე დარჩა უშუალო მფლობელობაში... (მ—2, 21. ფურც. 102—104).

[„ქართლოსიანი“, „ქართვალი“, „ყოველი ქართლი“]

1.

ქცა I, ლეონტი, 13₁₈, 14₂₈

ქართლი სპარსებს ეპყრათ. მაგრამ შემდეგ „უცალო იქმნეს ძენი აფრილონისნი“. „მაშინ პოვეს ჟამი მარჯუე ქართლოსი-

ანთა⁴. ოსებნი მოიშველეს, დამპყრობელნი მოსწყვიდეს „ოესთა და ქართველთა, და განთავისუფლდეს ქართველნი, ხოლო რანი და ჰერეთი დარჩა სპარსთა“.

შემდეგ გაძლიერდა სპარსთა მეფე ქეკაპოს და „ამან ქეკაპოს კულად მოხარკე ყვნა ქართველნი და წარვიდა“.

ტერმინებს „ქართლოსიანნი“ და „ქართველნი“ ერთიმეორის შესატყვისობით ხმარობს (მ—2, 3. ფურც. 166).

2. ქ¹ცა I, ლეონტი, 1815

„დაიპყრა ალექსანდრე ყოველი ქართლი, და მოსრნა ყოველნი იგი ნათესავნი აღრეულნი ქართლს მყოფნი, და უცხონი იგი ნათესავნი მოსრნა და დაატყუევნა, და ღედანი და ყრმანი უცებნი, თხუთმეტისა წლისა უმცირესნი; და დაუტევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი, და დაუტევა მათ ზედა პატრიკად სახელით აზონ... და დაუტევა ქართლს ერისთავად აზონ, და მოსთანა სპანი იგი, მპყრობელად ქართლისა“.

ლეონტით ქართლში მბრავალი ნათესავი იმყოფებოდა. ალექსანდრემ მოსრნა „უცხონი ნათესავნი“.

ლეონტით ქართლში იყვნენ „ქართლოსიანნი“ და სხვა მრავალი „უცხონი ნათესავნი“. და ლეონტი არ ხმარობს ალექსანდრემ მოსრნა ქართველნიო და არც იმას ამბობს, რომ ალექსანდრემ უცხონი ნათესავნი მოსრნა და დაუტევა ქართველნიო, არამედ „დაუტევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი“.

და ეს იმიტომ, რომ ლეონტის ცნობიერებაში ქართლში ყველა ქართველნი იყო (სადაუარობით), ხოლო ნათესაობით აქ იყვნენ „ქართლოსიანნი“ და „უცხონი ნათესავნი“ (მ—2, 3. ფურც. 168).

3. ქ¹ცა I, ლეონტი 209

აზონ ერისთავი „იყო კაცი ძნელი და მესისძლე, და ესე დააწესა და ამცნო სპათა მისთა, ვითარმედ: „ყოველმან ქართველთაგან მან, რომელმან პოვოს საჭურველი, მოკალთ იგი“. და ჰყოფდეს ჰრომნი იგი ესრეთ ქართველთა ზედა, და ვინცა ვინ გამოჩნდის ქართველთაგანი ქმნულ-ყეთილი და ასაკოვანი, მოკლოან იგი. და იყო ქირი დიდი ნათესავსა ზედა

ქართველთა სა. და ესე აზონ მათ პრობოაცა ზედა იყო შე-
სისხლე, და მოესწინეს მრავალნი მათგანნი“.

ამ კი ლეონტი „ქართველში“ თითქო არა საერთოდ ქართლის
მკვიდრს, არამედ ნათესავით ქართველს (ანუ ქართლო-
სიანს) გულისხმობს, თუმცა, შეიძლება, ლეონტის წარმოდგენით
„უცხოანი ნათესავნი“ ზომ მოსრნა ალექსანდრემ და „დაუტევა ნა-
თესავნი ქართლოსიანნი“ (18); ასე რომ ამიერიდან ქართლის მკვი-
დრი მხოლოდ ქართლოსიანები არიან და მაშასადამე „ქართველი“
(ქართლის მკვიდრი) იგივე „ქართლოსიანია“ და „ნათესავი ქართ-
ველთა“, იგივე „ნათესავნი ქართლოსიანნი“... (მ.—2, 3. ფურც. 165.)

4. ქცა I, ლეონტი 20¹⁷

„მას ეამსა იყო ქაბუცი ერთი მცხეთას ქალაქსა შინა, რომელ-
სა ერქუა სახელი ფარნავაზ. ესე ფარნავაზ იყო მამულად ქართ-
ველი... და დედულად სპარსი ასპანელი“...

ამ საკითხავის „ქართლელი“-ს დადგენა პრინციპული მნიშვნე-
ლობისაა. არა გვგონია, რომ M საკითხავის ქართლელი თავდაპირ-
ველი იყოს, მაშინ როცა დანარჩენი ვარიანტები იძლევიან საკით-
ხავს „ქართველი“; თუ ლეონტი „ქართლელს“ ხმარობდა „ქართვე-
ლის“ გვერდით, მაშინ გამოდის, რომ ის ასხვავებდა „ქართლელს“
„ქართველისაგან“ (და „ქართლელი“ ისეთივე ცნება იყო, როგორც
„სპარსი“, ან ეთქვათ, ევრი, — ნათესაობის გამომხატველი, ტომო-
ბრივი ვინაობის გამომხატველი, მაშინ როცა „ქართველი“ სადაუ-
რობის ცნება იყო)... „ქართველის“ ასეთი შინაარსით ხმარების
პოწმობანი („ურიანი ქართველნი“) ჩვენ უკვე დავადასტურეთ ლე-
ონტისთან (17, 18), თუმცა „ნათესავი ქართველთა“ მასვე მოაქვს,
როგორც ტომობრივი ცნება...

საეჭვოა, რომ ეს ერთადერთი ფაქტი შემორჩენილიყოს.
ქართლის ცნება ლეონტისათვის საცილობელი არაა და მაშასადამე
ქართლელია ყველა ქართველი...

მაგრამ ხომ არ „წამოსცდა“ ლეონტის: მის დროს ქართლი
ცოცხალ მეტყველებამი კუთხე ქართლს ერქვა და თუ
ჩვენს ავტორს სურდა ხაზი გაესვა ამ კუთ-
ხიდან გამოსულობისათვის მას შეეძლო
ეთქვა ქართლელი განსასხვავებლად მესხისა,
ჯავახისა, კლარჯისა, კახისა...

ასე რომ შეიძლება M საკითხავი უფრო მართებული იყოს... (მ—2, 3. ფურც. 164)..

5. ქ^ა I, ლეონტი, 24₆

ფარნავაზ „მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა“.

ყოველი ქართლი (მასში არ შედის ეგური). (მ—2, 1. ფურც. 56).

6. ქ^ა I, ლეონტი, 27₁

აჯანყებულ ქართლიდან ღტოლვილი „საურმაგ ეზრახ ოვს-თა მეფესა, მამისა დისწულსა მისსა, და ითხოვა შეწევნა. ხოლო იგი სიხარულით წარვიდა შეუვლად მისა, და საურმაგ შეიკრიბა დურძუ-კეთიცა, და წარმოემართა ქართველთა ზედა. და ვერვინ წინააღუდგა მას. და დაიპყრა ქართლი, და მოსრნა განდგომილნი მისნი; და რომელთაჲ შეუწნდო, ხოლო დაამდაბლნა ქართლისი ანანი და წარჩინებულ ყვნა აზნაურნი“...

აქ კიდევ უფრო ცხადად ჩანს, რომ ლეონტი ასხვავებს ურთიერთისაგან ტერმინებს ქართველი და ქართლოსიანი, რომ „ქართლოსიანი“ მას ესმის ეთნიკური წარმოშობის აღმნიშვნელ ტერმინად. „ქართველი“ კი ჩანს ასეთ ტერმინად არ ესმის მას: ლეონტი ერთიგვარად უპირისპირებს ქართლოსიანებს და აზნაურებს, რომელნიც მისი წარმოდგენით არიან პრობნი ფროთატოსელნი „მპყრობელნი ქართლისანი“ (18), — აზიას მოლაშქრენი, ე. ი. უცხო თესლნი არიან. „აზნაურის“, ამ უცხო თესლის საპირისპირო ტერმინად ლეონტის ცნობიერებაში, „ქართველი“, ჩანს არ გამოდგებოდა და ლეონტიც ასეთ ტერმინს ქართლოსიანში პოულობს. რომელშიაც არამართო ქართლის მკვდარი, ე. ი. „ქართველი“ იგულისხმება, არამედ ის ქართველი, რომელიც ქართლოსის ჩამომავალია. ქართლი ლეონტით თავდაპირველად იყო მხოლოდ ქართლოსიანთა სამკვიდრებელი, შემდეგ კი აქ მრავლად გაჩნდნენ „ნათესავნი აღრეულნი ქართლს მყოფნი, უცხონი იგი ნათესავნი“ (18): ბუნთურქები, ებრაელები ქალდეველნი... და ყველა ესენი ლეონტით „ქართველნი“ იყვნენ ქართლოსიანებთან ერთად....

უეჭველია ლეონტი ამ ადგილში მეორე რიგ დაპირისპირებასაც ჰგულისხმობს და შეიძლება ეს იყო სწორედ უმთავრესი მომენტი:

დაპირისპირებას სოციალურს. „აზნაურნი“ „ქართლის მპყრობელნი“ იყვნენ, „უცხო თესლნი“, „ქართლოსიანნი“ მათი მოწინააღმდეგენი იყვნენ, ქართლოსის ჩამომავალნი — ფარნავაზი ქართლოსიანების ბრძოლის მეთაურია და მათი პატივის მყოფელია. საურმაგმა კი „დაამდაბლა ქართლოსიანნი და წარჩინებულ ყვნა აზნაურნი“. ასევე „წარჩინებულ ყვნა“ საურმაგმა ღურძუკთა ნაწილი (27), სხვები კი დასხა მთიულეთს. ზოგ ქართლოსიანს კი „შეუნდო“ (27). ერთი სიტყვით, სურათი საკმაოდ ნათელია: ქართლი ამიერიდან აზნაურების, ღურძუკების და ქართლოსიანების სამკვიდროა. აქ ზოგი „წარჩინებულია“, ზოგი „დამუაბლებულია“, ზოგი „მისანდოა“, მაგრამ ყველანი ამიერიდან ქართლის მკვიდრნი — „ქართველნი“ არიან, მაგრამ „ქართლოსიანნი“ ის ქართველებია, ვინც ქართლოსის ჩამომავალნი არიან და არა უცხო თესლნი.

მართალია, როგორც აღვნიშნეთ, აქ ლეონტის მისი დროის ქართლის მკვიდრთა სოციალური სურათი კარნახობს ასეთი თეორიის შეთხზვას (თუ შეთხზულ-შექმნილის გაზიარებას), მაგრამ ჩვენი მიზნისათვის ამას მნიშვნელობა არა აქვს: ლეონტი ტომობრივი მომენტით ხსნის სურათს, აზნაური და ღურძუკი (აქ ის შეესატყვისება მთიულეთს!!!) ქართლოსიანები არ არიან, მაგრამ ქართლის მკვიდრნი კი არიან ე. ი. „ქართველები“ არიან... (მ—2, 3. ფურც. 158—159).

7. ქცა I, ლეონტი, 28₁₇

მირვან მეფე „იყო კაცი მიმნიჭებელი კეთილისა უხუად, და შეიყუარეს იგი ყოველთა მკვდართა ქართლისათა“.

ცხადია, ქართლის ეს „ყოველნი მკვიდრნი“ „ქართლოსიანები“ არ ყოფილან, მაგრამ „ქართველები“ კი იყვნენ.

და ლეონტის დასჭირდა ასეთი გამოთქმა იმიტომ, რომ „ყოველთა ქართლოსიანთა“ ამისათვის არ გამოადგებოდა: ქართლის ყოველი მკვდრი ქართლოსიანი არ იყო. მაშინ რატომ არ იხზარა ლეონტიმ „ყოველთა ქართველთა“? უნდა ვიფიქროთ. ცნება ქართველი მაინც არ იყო აგრე გამოკვეთილი: ის სადაურობის გვერდით ტომობრივი მომენტის გადმოცემის ტენდენციასაც შეიცავდა, ან უკეთ, ასეთი ტომობრივი შინაარსით იჭებოდა ვიდრე. ბოლოს და ბოლოს, მხოლოდ ასეთი შინაარსის ტერმინად არ იქცა. ეს უკვე აღრევე შეიმჩნეოდა („მოკვდა მიქაელ მირიანის ძე ქართველი“), ხოლო უფრო გვიან მხოლოდ ასე ტომობრივი შინა-

არსით ესმოდათ „ქართველი“ ქართლის კუთხის მკვიდრი. ქართლში კი მისი სოციალური მნიშვნელობაც შემორჩა ქართველს: გლეხი (დამდაბლებული, მდაბიორი) დაპირისპირებით „ზნაურთან“, რომელიც „ქართველი“ არ იყო (მ—2, 4. ფურც. 86).

8. ქცა I, ლეონტი, 30_გ

...დავით მეფედ არშაკ, და დაიპყრა ყოველი ქართლი; და შეუკობდა იგი ნებიერად, და უმატა ყოველთა სიმაგრეთა ქართლისათა. და უმეტეს მოამტკიცა ზღუდენი ჭავჭახეთს, ქალაქსა წუნდასს“.

ჭავჭახეთი „ყოველ ქართლშია“ (მ—2, 4. ფურც. 83).

9. ქცა I, ლეონტი, 98

ყველა ის, ვინც ქართლოსის ჩამომავალია ქართლოსიანია, ქართველია, — ეთნიკური გაგება; ყველა ის, ვინც ქართლის მკვიდრია, ქართველია — სადაურობის გაგებით; ყველგან იქ, სადაც ეამი ქართულ ენაზე შეიწირვის — ქართლია და ამ ქვეყნის მკვიდრი ქართველია, ხოლო ქვეყანა საქართველოა. და ამ განმარტებამაც ვერ მოიცვა სინამდვილე და საქართველოში აღმოჩნდა ეამის მომსმენი არა „ქართულითა ენითა“ ან, კიდევ უფრო, მაჰმადიანური სამყარო...

მთიელები (დაღესტნელები) და თვით სომხეთშიაც კი ფართო მასები (ანისი, ეტიფანეს წარწერა, აკაკი შანიძის მიერ გამოქვეყნებული წარწერა...) ეამს ქართულითა ენითა ისმენდნენ, ქრისტიანდებოდნენ, ქალკედონიტდებოდნენ.

მოქმედებდა ტენდენცია, რათა საქართველო ქალკედონიტთა ქვეყნად ქცეულიყო (= ქართულფეოდალურ ქვეყნად ქცეულიყო...) და ეს ტენდენცია იქამდე ძლიერი მაინც იყო, რომ ზოგიერთი ქვეყანა არათუ კონფესიურად, ეთნიკურადაც გააქართველა: აქაც სამი საფეხური შეინიშნება: ფეოდალთა ფენა გაქართველებულია ენით, კულტურით, ფართე მასები გაქართველებულია, ენასა და სარწმუნოებაში ასეთი რამ არ ემჩნევა, თუმცა ფეოდალური კულტურა გამაერთიანებელ მომენტსა ქმნის (მაჰმადიანები)... (მ—2, 1. ფურც. 47).

10.

ქცა I, ლეონტი, 116_{2a}

ქართლის მოქცევისას „ნათელ-იღეს ყოველმან ერმან და სიმრავლემან ქართლისამან თვნიერ ბოლო არა ნათელ-იღეს მთიულთა კავკასიანთა, არცა მოვიდეს მოფენასა მას ნათლისასა, არამედ დაადგრეს ბნელსა შინა ეამ რაოდენმე. და ჰურიათა მცხეთელთა არავე ნათელ-იღეს, გარნა ბარაბიანთა ნათელ-იღეს ორმოცდაათმან სახლმან...“.

ქართლში იგულისხმებიან მთიულნი კავკასიანნი... რა თქმა უნდა, ესაა პოლიტიკური ქართლი (და აღენადვე მთიულნი კავკასიანნი პოლიტიკურად „ქართველებია“), ეთნიკურად კი, ლეონტის წარმოდგენით, ისინი ქართლოსიანნი კი არა კავკასიანნი არიან (ღურბუკნი და სხვ.)...

ასე რომ პოლიტიკურ ქართლში მკვიდრობენ:

ქართლოსიანნი ქართველნი, ჰურიანი ქართველნი, კავკასიანნი ქართველნი (მ—2, 1. ფურც. 44).

11.

ქცა I, ლეონტი, 128₁.

ნინო გარდაიცვალა. „მაშინ შეიძრნეს ორნივე ესე ქალაქნი, მცხეთა და უჯარმა, და ყოველი ქართლი“.

უჯარმა ყოველ ქართლში შედის.

128₁ „და ვითარ აღასრულა ესე ყოველი ღმრთივ-განბრძნობილმან მირიან მეფემან, განამტკიცა ყოველი ქართლი და ჰერეთი სარწმუნოებასა ზედა“...

ყოველ ქართლში არ შედის ჰერეთი (მ—2, 1. ფურც. 45).

12.

ქცა I, ლეონტი, 131₇

ბაქარ მეფემ „მოიყვანა ძმისწულნი მისნი და მისცა კუხეთი, და დასხნა რუსთავს ერისთავად. ამან ბაქარ... განამრავლნა მღვდელნი და დიაკონნი ყოველსა ქართლსა და რანსა ეკლესიათა მსახურებად“.

კუხეთი (რუსთავით) შედის ყოველ ქართლში, რანი არ შედის ყოველ ქართლში (მ—2, 1. ფურც. 46).

13. ქცა I, ლეონტი, 137₂₋₄.

„...და დარჩა ვარაზ-ბაქარს ქართლი თვნიერ კლარჯეთისა, და პერეთი და ეგრისი. მანვე ერისთავმან სპარსთამან წარიყვანა ტყუ-

ედ "შვილნი ფეროზისნი, ასულის წულნი მირიანისნი, მორწმუნისა მეფისანი, და ქუეყანა მათი საზღვარი ქართლისა მოსცა ვარაზ-ბაქარსავე...".

"ქართლში" შედის ცლარჯეთი, "ქართლში" არ შედის ჰერეთი და ეგრისი, სამშვილდის ქვეყანა, ფეროზის ნაქონევი ქართლის საზღვარია (მ—2, 1. ფურ. 43).

ქ ა რ თ ლ ი

ერთი თვალის გადავლებაჲ კი საკმაოა იმის დასაწახავად, თუ როგორ წარმოუდგენია ლეონტის ქართველის (ეულტურული ქართველის, ცივილიზებული ქართველის და არა მხოლოდ ქართლობიანის...) წარმოქმნა: ქართლში ხომ იზრახებოდა ექვსი ენა; ე. ი. ექვსი ნათესავი ცხოვრობდა. იგულისხმება, რომ ქართველების უპირატესობა იყო და ქართული გაბატონდა („ასიმილაცია“). შემდეგ, როცა ქართლი სამეფოდ იქცა, ქართლში შემოვიდა ეგრისი (განსაკუთრებული სიახლოვის ხანგასმით) უმცროსი ძმის წილი... მეფობის პირველ ხანებშივე შემოყვანილ იქნენ დურძუკები, რომელთაც ქართლის მთიანეთი დაიპირეს („სვანეთამდე“) და „ქართველობას“ ეზიარნენ; შემდეგ ნინოს მიერ ქრისტიანობის გავრცელების ხანაში ქართველობაში შემოვიდა ჰერეთი, ხოლო ვახტანგ გორგასალის დროიდან „საქართველოში“ შემოვიდა ეგრისწყალს იქითი ქვეყანა კლისურამდე. თავი რომ დავანებოთ ასეთსავე პროცესს ქვემო ქართლის მიმართულებით, მოტანილი მაგალითებიც სრულიად საკმაოა იმისათვის, რომ ვამტკიცოთ: ლეონტის ქართლი (= „საქართველო“) ხრულნიდაც ერთი „ქართული“ მოდგმის ორგანიზაციად არ წარმოუდგენია, არამედ ქართველთა ნათესავთა ერთად აქ, როგორც ვხედავთ, შემოსულან, „გაქართველებულან“ არაქართი ნათესავნიც: ეგრი, სვანი, დურძუკი, ჰერი... კიდევ მეტი, ლეონტის წარმოდგენით თვით ქართლიც (ძირითადი ქართლიც) კი სხვადასხვა ნათესავთა შერწყმით ჩამოყალიბდა (ოღონდ ქართლოსიანთა ჰეგემონობით...) (მ—2, 3. ფურც. 202).

14. ლეონტი დიდი ამოცანის წინაშე... ქართლის ისტორიის დაწერა. აუცილებელი იყო ხორენელის შემოქმედებითი გამოყენება.

ლეონტის მიზანია საზოგადოებას წარმოუდგინოს ქართლის დამოუკიდებელი კულტურულ-პოლიტიკური ერთეულის წარმოქმნის სურათი, სომეხთათვის ასეთი შრომა ბრწყინვალედ შეასრულა ხორენელმა.

ლეონტიმ მარჯვედ გამოიყენა ხორენელი და ორიგინალური ისტორია შექმნა. მან არ უარყო ცხადლივ ხორენელის ისტორიული დებულებანი, თუმცა არსებითად შეასწორა ისინი და რაც მთავარია დაურთო ორიგინალური თეორია თარგამოსიანთა შესახებ და შემდეგ მთელი ისტორია ამ თარგამოსიანთა ურთიერთობის ფონზე გაშალა, რამაც მას საშუალება მისცა ორიგინალური ისტორიული ცხოვრება წარმოეჩინა. ხორენელი ჩრდილოეთის ხალხებს არ ხედავს, მისი ისტორია ამიერკავკასიის სამხრეთსა და ახლო აღმოსავლეთის ფონზეა გაშლილი. კავკასიის ხალხები აქ ჩრდილშია. ლეონტიმ სინათლე შეიტანა ამ ჩრდილში, ამიერკავკასიის ხალხები ისტორიაში შემოიყვანა. ისე რომ ამ ახალი სამყაროს ცენტრში ქართლი (ეგრის-ქერეთი) მოათავსა (მ—2, 3. ფურც. 153).

15. შეიძლება ისიც ვამტკიცოთ, რომ ლეონტი სრულიად გარკვეული მიზნით ხელმძღვანელობდა, როცა „ქართველის“ ეროვნულ-კულტურულ სახეს ქმნიდა წინაქრისტიანულ ხანისას. და რამდენადაც ის კარგად არჩევდა ასეთ ნიშნებს; მისი დროის „ქართველს“ რომ ახასიათებდა (ტერიტორია, ენა, დამწერლობა, სჯული, სახელმწიფო წყობა), ბუნებრივია ასეთივე ნიშნები უნდა მიეწერა იმ ძველი დროის ქართველისათვის... მაგრამ ასეთი მტკიცება ჰიპოტეტიკული გვეჩვენება... შეიძლება დავუშვათ, რომ ლეონტიმ რამდენადმე გადაჭარბებული შემოქმედება გამოიჩინა და მის დრომდე მოღწეულ ისტორიულ გადმოცემებს უძველესი დროიდან, წერილობითს („მომტკევამ“, გრიგოლ დიაკონი...), თუ ზეპირსიტყვიერს (ფარნავაზის ციცილი), ისეთი მწყობრი ისტორიულ-მეცნიერული სახე მისცა, როგორიც მისი დროის იდეოლოგიას შეეფერებოდა.

უმართებულო იქნებოდა მეტი კრიტიკა: წერილობითი წყაროები (ბერძნული, სპარსული, სომხური, ქართული), არქეოლოგიური მონაპოვარნი, ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებანი, (სპეციალური შესწავლა უნდა. დიდი მნიშვნელობის საკითხია) საკმაო საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ ჰიპოტეტიკა უარყუთ...

ცერძოდ, აუცილებელია შედარებითი შესწავლა „სპარსული წყობისა“ ფარნავაზის საბჭეო წყობასთან) (მ—2, 3. ფურც. 118).

16. განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობის საკვანძო საკითხია, თუ რამდენად რეალურ-ისტორიულია ქართლის, როგორც კულტურულ-ისტორიული წარმონაქმნის სურათი, ლეონტი რომ წარმოგვიდგენს.

ამ საკითხის ასე თუ ისე გადაწყვეტისაგან დიდად არის დაშოკიდებული როგორც ძველის, ისე ფეოდალური საქართველოს მეცნიერული გაგება...

მავრამ სიმძიმეც ამ საკითხის გადაწყვეტაშია...

უკრიტიკო ნდობა, ნეგატიური კრიტიკა, უსასო რეაბილიტაცია ერთმეორეს სცვლიან. ჩვენ გვწამს, რომ ლეონტის მეცნიერული კრიტიკისათვის ჭერ კიდევ არ მოწიფულა ჩვენი ისტორიოგრაფია. არქეოლოგიას, ეთნოგრაფიას, ისტორიულ გეოგრაფიას, ფილოლოგიას ამ დიდი ამოცანის პასუხები უპირველეს ყოვლისა მოეთხოვება. ბევრი გაკეთდა, კეთდება, თუმცა საკითხის საბოლოოდ დაძლევაშიღე ჭერ კიდევ შორსაა.

ერთი მხინც ახლავე ითქმის: ნეგატიური პიპერკრიტიკა არსებითი ხასიათის კორექტივს მოითხოვს, ისევე როგორც არსებითი ხასიათის კორექტივს მოითხოვს ლეონტის მიერ მოკლებული სურათის ისტორიულობის ხელაღებით აღიარება...

ივანე ჯავახიშვილი ის პირველი მეცნიერია, რომელმაც ლეონტის რეალურ-ისტორიული კრიტიკა წამოიწყო. ვგულანხობთ არა ლეონტის შეფასებას როგორც ისტორიკოსისა, მან რომ მოგვცა თავის „ისტორიის მიზანი წყაროები და მეთოდებში“, არამედ იმ პოზიტიურ ნაპრომს, რომელიც ამ მეცნიერმა გასწია იმის დასამტკიცებლად, რომ „ქართველებს“ (ქართვებს, ეგრებს, სვანებს) უძველეს დროსვე უკვე ჰქონდათ შემუშავებული საერთო სარწმუნოება („წარმართობის ხანა“) — მნათობთა თაყვანისცემა. ივანე ჯავახიშვილი არ აღნიშნავს, რომ მისი დასკვნები ლეონტის კონსტატაციას იმ მხრით მაინც ეთანხმება, რომ იმ ძველ დროს, გამოდის, არსებობდა „ქართველების“ კულტურული ერთობა, უნდა ვიფიქროთ, პოლიტიკურსა და ეკონომიურს ერთობაზე დამყარებული (ივანე ჯავახიშვილი ასეთ ერთობას ქართულში ვარაუდობს.. ნ. მარი მხოლოდ იმას უწუნებს, რომ იმ „ქართულში“, თუ სადღაც იყო, მარტო ქართველები კი არა, ინდოელები ისხდნენ ერთობით და თან წამოიღეს ხამშგვიდრევი კაცებისა... რომ, მამასადა-

შე, ივანე ჯავახიშვილის შეცდომა ისააო, რომ გვაროვნული ცნებ-
„იაფეტური“ სახეობითი ცნებით „ქართულით“ შეცვალა.

ისე კი არც მართი ექვობს, რომ ეს საერთო კულტურული ნა-
შემკვიდრევი ამ იაფეტიდების მიერ სადღაც სამხრეთ-დასავლეთი-
დან მოტანილი შენამოქმედია...).

ასე რომ, თუ მართალი გამოდგა, რომ „ქართველებს“ საერთო
წარმართობა ჰქონდათ (რაც ჩვენი ფიქრით არასწორია) — რო-
გორც ერთი ორგანიზაციის შენამოქმედი, ეს იქნებოდა ლეონტის
კონცეფციის დადასტურება იმის შესახებ, რომ ქართველებს (ლე-
ონტი აქ ქართლოსიანებით არ კმაყოფილდება და ამ კულტურის
მონაწილედ ეგვრებასაც ვარაუდობს) უძველეს დროს, ე. ი. ქრისტიან-
ობამდე ჰქონდათ უკვე შემუშავებული „ეროვნული“ რელიგია...
სამწუხაროდ, ივანე ჯავახიშვილი ზოგად მონახაზს არ გადასცილე-
ბია, თავისი გამოკვლევა და ქართული სახელმწიფო და საზოგადო-
ებრივი ცხოვრება ურთიერთთან დამოკიდებულებაში არ შეუსწავ-
ლია... ამ მხრივ ლეონტის სურათი უფრო გამიზნულია: ქართული
წარმართობა ქართული საზოგადოების შენამოქმედია, ამ საზოგა-
დოებას კარგად ესმის მისი რაობა, მისი განსხვავება სხვათა სარ-
წმუნოებისაგან, იცავს მას...

ივანე ჯავახიშვილმა თავისი შრომა ბოლომდე არ მიიყვანა, ის-
ტორიულად არ შეისწავლა... ამდენადვე ლეონტის კრიტიკა განუ-
ხორციელებელი დარჩა (მ—2, 8. ფურც. 64—65).

ლეონტის ეთნიკური თეორია

ლეონტის მიერ მოცემული სურათი (ეთნარქებისა და მათი სა-
ხელის ქვეყნებისა) მხოლოდ იმის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ
ეს სურათი შექმნილია იმის შემდეგ, რაც ასეთი ქვეყნები დიდი ხა-
ნია არსებობენ, რომ ევროდან არის წარმომდგარი ევროსი, ქართ-
ლიდან ქართლოსი და აგრე შემდეგ. ეს აზრი დიდძანია გამოთ-
ქმულია და მიღებულიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ივ. ჯავახიშვი-
ლი).

ჩვენ აქ ის დავსჯის დაეურთოთ, რომ შესაძლებელია ნივთიანი
მსჯელობა იმის შესახებაც, თუ როდის წარმოიშვა თვით ეს სახე-
ლები ქვეყნებისა, — ევრი, ქართლი და სხვა. ჩვენი თვალსაზრისით
ხომ ისეა, რომ ევროგრაფიულ ტერიტორიას სახე-
ლი ეთნიკური ჯგუფის სახელისაგან შეეკრ-
მევა, რომ ეს ჯგუფები არ შეიძლება იმთავითვე რიცხვმრავალი

იყვნენ, რომ მოსახლეობის ერთეულის სახელი აძლევს სახელს ამ ერთეულის მიერ ათვისებულ მიწა-წყალს, ქვეყანას. ეს მცირე ერთეულები თუნდაც ერთი წარმოშობის, მაგრამ ურთიერთისაგან გამოყოფილნი თავ-თავის სახელს ატარებენ. ურთიერთს შორდებიან, ან ერწყმებიან... ყალიბდება შედარებით მსხვილი ერთეულები (გვართა შერწყმა, ტომთა გაჩენა, ტომთა კავშირი), რომელთაც შეერქმევათ უძლიერესის (გამაერთიანებელი) ტომის (გვართს) სახელი... ასე რომ ამ დიდი ერთეულების ეთნიკური სახელები საკმაოდ დვიანი ხანისანი არიან, როგორც გამაერთიანებელი სახელები. ქართლოსის ქართლი მაგალითად მისი წარმოშობის დროსაც კი, როგორც ამას ლეონტი წარმოგვიდგენს, ვერ იყო მთელი იმ ტერიტორიის ეთნიკურად მომცველი, რომელზედაც ის თითქოსდა ვრცელდებოდა.

ასევეა ეგროსის უგრისიც. ეგრი ტომი ჰეგემონობს, მართალია, მაგრამ ეგროსის ჩამომავლობად ვერ გადაქცეულა მთელ ამ ტერიტორიაზე მოსახლე საზოგადოება (ან, შეიძლება, დვიან შემოეთესლნენ ეს უცხო თესლნი?)... მაინც და მაინც ეს თეორია ეთანაქებიანსა და მათი ქვეყნებისა იმ დროისაა, როცა ეს ერთეულები დიდი ხნის წარმონაქმნი არიან, როცა მცირე ტომთა გაერთიანება დიდი ხნის წინ მომხდარი მოვლენაა. ლეონტის ამ სურათიდან თითქო შეიძლება იმის ზოგადი ვარაუდი, თუ როდის უნდა შექმნილიყო ასეთი თეორია.

ლეონტის თეორიით ქართლოსის ქართლში აჭარა და კლარჯეთი იგულისხმება, ხოლო ტაო კი არა. ასეთი რამ შეუძლებელი იქნებოდა, თუ ეს თეორია იმ დროს იქნებოდა შექმნილი, როცა ტაო „ქართველ“ მეფეთა საჯდომი იყო — ე. ი. IX—X საუკუნეში და მით უფრო შემდეგ, როცა ტაოელი ქართველები ქართული კულტურის მესაჭენი იყვნენ. მაშ ეს თეორია შექმნილია იმ დროს, როცა ტაო საქართველოში არ შემოდირდა (ხოლო კლარჯეთი — კი). ლეონტის ეს თეორია რომ მხოლოდ ეთნიკურ თვალსაზრისს ემყარებოდეს მას ტაო ან ეგროსის წილში უნდა შეეტანა, ან ქართლოსის წილში და თუ არ შეაქვს, ეს იმას მოწმობს, რომ ლეონტი ეთნიკური მომენტით არ ხელმძღვანელობს, რომ თეორია შექმნილია იმ ხანაში, როცა ტაო სომხებს უჭირავთ (ხოლო კლარჯეთი კი არა!...).

ასევეა საქმე კახეთ-ჰერეთის მიმართაც. ჰეროსის ძმობა ქართლოსთან შესაძლებელია შეთხზულიყო არა სამუშაო საუკუნეებში: ამ დროს რომ შექმნილიყო ის ქართლოსის შვილი იქნებოდა და

ჯახოს-კუხოსის ძმა: ამ დროს ჰერეთი უკვე ქართულენოვანი იყო და დიოფიზიტურიც... ამავ დროს ჩვენ მოგვეპოვება ძველი ჰერეთის ეთნიკური საზღვრების მაჩვენებელი წყაროები — ლეონტი და, მისგან დამოკიდებით, ვახუშტი. ასეთივე საზღვრებს ვარაუდობს თითქო ჯუანშერიც (გულგულამდე დაამკვიდრა არჩილმა ზაგრატიონი ფეოდალები)... და კიდევ უფრო მეთყველი ჩვენებაა ალვანი ალაზანს გაღმა და ალვანი მტკვრის პირას, განჯის პირისპირ, დავით აღმაშენებელმა რომ გასცურა. ტოპონიმიკა კი გვიჩვენებს, რომ ეს ალვანი (ჰერეთი) ავარული ენის ჯგუფისაა უნდა ყოფილიყვნენ... მაშასადამე ჰერები ქართლოსიანებთან ისეთივე დამოკიდებულებაში იყვნენ, როგორც ყველა სხვანი (ლეკანი, მოვაციანი, რანი, ჰაიები, კავკასიანები). მაგრამ ეს არ უდგება ადრე საშუალო საუკუნეების რეალურ ვითარებას, როცა ქართლის მავლენა ამ მხარეში ისე ძლიერია და არსებითი, რომ ჰეროსის გულუება ქართლოსის ძმად და არა შვილად გაუმართლებელი იქნებოდა.

ასევე დგას საკითხი ეგრისის მიმართაც. ჯერ ერთი, ასეთი ეგრისი (რომლისაგანაც წარმოიქმნა ეგროსი) ადრეფეოდალურ ხანაში შეუძლებელი იყო... მით უფრო IX—X საუკუნეებში. ლაზთა ჰეგემონობის ხანაში? — გასაჭირია, თუმცა სხვა ყველა დროზე უფრო შესაფერისი ეს ხანაა: ძველი კოლხეთიც შეიძლება ამ თეორიის საფუძვლად იყარაუდებოდეს, თუ ჰეგემონი ტომი იქ ეგრი (=კლ-ხი) იყო, როგორც ამას მახვილი თვალით ვარაუდობს ს. ჯანაშია: ის შეიძლება მართლაც ასე იყო.

ამრიგად, უნდა ვიფიქროთ, ქართლი, ეგრი, ჰერი (ისევე როგორც სხვა ძმები — ქვეყნები) გარკვეულ პირობებში და გარკვეულ დროს წარმოქმნილი ერთეულებია ერთიმეორისაგან დამოუკიდებლად... რომ ეს ეთნიკური სახელები (ქვეყნების სახელები) შედარებით გვიან, ზანგრძლივი და რთული საზოგადოებრივი განვითარების შედეგად მიღებული ერთეულებია... რომ, მაშასადამე, ის საერთო სამშობლო ჩვენ არ შეიძლება ვიცოდეთ, თუ რა სახელს ატარებდა: „ქართლი“ მოტანილი კი არაა, როგორც საგეოგრაფიო სახელი, არამედ ქართლშივეა გაჩენილი. უძლიერესი კოლექტივი (გვარი — ტომი) ბინადრობს „მთაზე“ ამ კოლექტივს ქართი ერქვა... ასევე ეგრი, ასევე სხვები... (მ—2, 7. ფურც. 58 — 60).

ვანტანგი ათი წლის იყო. ამ დროს „გარდამოვიდეს ოვსნი სპანი ურიცხუნი და მოტყუენეს ქართლი თავითგან მტკუროსათ ვიდრე ხუნანამდე... არამედ ციხე-ქალაქნი დაურჩეს, თვნიერ კასპისა. ხოლო კასპი ქალაქი შემუსრეს და ტყუე ყვეს, და წარიყვანეს დაჲ ვანტანგისი მირანდუხტ, სპის წლის ქალი. რომელ დაურჩეს წარუტყუენველად ქევნი ქართლისანი, კახეთი და კლარჯეთი და ეგრისი, ჩავლეს რანისა და მოვაცანისა (ჭუეყანანი ან ქევნი — ნ. ბ.), წარტყუენეს იგიცა და განვლეს ყარი დარუბანდისა, რამეთუ თვთგზა სცეს დარუბანდელთა, და შევიდეს ოვსეთს გამარჯვებულნი“.

ეს ტექსტი მხოლოდ ისე შეიძლება გავიგოთ, რომ ეგრისი ქართლის ქევად იგულისხმება ისევე, როგორც კახეთი და კლარჯეთი. (ამიტომ ს. ყაუხჩიშვილს „ქართლისანი“-ს შემდეგ მძიმე კი არა, ორწერტილი უნდა დაესვა! პრინციპული ხასიათის შეცდომაა...), იმიტომ, რომ „ქართლი“ (ანუ ქვენი ქართლისანი) მათ აკი „მოტყუენეს თავითგან მტკუროსათ ვიდრე ხუნანამდე“ ციხე-ქალაქებს გარდა და წარუტყუენელი დარჩათ ქევებიდან კახეთი, კლარჯეთი და ეგრისი. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ჯუანშერი ვგულებნება: ოსებმა ქართლი მოარბიეს მის იმ ნაწილში, რომელიც იმყოფება მტკვრის სათავიდან ხუნანამდე; ქალაქები კი გადაურჩათ მოურბეველიო; ხოლო ქევთაგან მოურბეველი დაურჩათ კახეთი, კლარჯეთი და ეგრისიო.

ისეთი გაგებისას, თითქო აქ „ქევნი ქართლისანი“-ში საკუთრივ ქართლი იგულისხმება, უაზრობა ჩნდება: 1. ქვენი ქართლისანი ოსებმა აკი დაარბიეს; 2. კახეთი და კლარჯეთი ქართლში აღარ გამოდის ნაგულისხმევი; ეს კი ჯუანშერის და ლეონტის იგაგებას ეწინააღმდეგება, ხოლო თუ კახეთი და კლარჯეთი ქართლში (ქართლის ქევებად) იგულისხმება, ასეთადვე იგულისხმება ეგრისიც, იმიტომ, რომ ეგრისიც ამ დროს, ისევე როგორც კლარჯეთი, „საზღუარი ქართლისა“ იყო...

და ბოლოს, ის რაც ოსებმა მოარბიეს არც საკუთრივ ქართლია (უფლოსის ქართლი) ის ამაზე მეტია, და არც მცხეთოსის ქართლია — ის ამაზე ნაკლებია (კლარჯეთის ქვეყანა აკლია) და არც ქართლოსიანთა ქართლია: კახეთიც აკლია და კლარჯეთიც (მ—1, 2. ფურც. 5).

ოსებმა დაარბიეს ქართლის დიდი ნაწილი... „მასვე ეამსა გამოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთით, რამეთუ ბერძენთა ჰქონდა ეგრის-წყალს ქუემოთი კერძი ყოველი, და დაიპყრეს ეგრის-წყლითგან ვიდრე ციხე-გოჯადმდე. მაშინ იქნა გლოვა და წუხილი ყოველთა ზედა ქართველთა და იტყოდეს (ღმერთი გვსჯისო)... და მიგვლო ჩუენ საზღვარი ბერძენთაგან, ვითარცა მოულო ვარაზ-ბაქარს მეფესა კლარჯეთი“... უბედურება გვეირსო, მეფე არა გვეყავსო, რათა „ვიძიოთ ჩუენ შური პირველ ოვსთა ზედა, და შემდგომადმცა ვძებნეთ საზღვარი ქართლისა ბერძენთაგან“.

როგორც შემდეგი ამბებიდან ჩანს, ეახტანგმა მართლაც უწყუმოიხუნა ეს საზღვარი ქართლისა. ცხადია, ჯუანშერი ეგრისის იმეთივე ქართლის საზღვრად სთელს, როგორც კლარჯეთს, ასე რომ ეგროსის წილი ქვეყანა მას ქართლში შემოაქვს გარდა იმ ნაწილისა, რომელიც ძველიდანვე დარბა ბერძენთა (ქცა 24) „რამეთუ მკვდრთა მის ადვილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“ და რომელზედაც ფარნავაზიანობიდანვე ხელი არ მისწვდომია ქართველთ (იგულისხმება, რომ ფარნავაზს ასევე სურდა ის ქვეყანაც, როგორც ეგროსის წილი შემოეტანა ქართლში...). ივარაუდება, რომ ეს ქვეყანა აფხაზეთი და ეს აფხაზეთია ეგრის-წყალს ქუემოთი. ამ აფხაზეთს აღარ მისჯარიან „ქართველნი“, თუმცა პრეტენზიები აქვთ და გორგასალი მის ერთ ნაწილს შოულობს (ქცა 177). დანარჩენი წილი ეგროსისაკი (შიდა ეგრისი) უკვე „საზღვარი ქართლისა“ არის. ამრიგად, მერჩულეს ფრიადი ქუეყანა ლეონტი-ჯუანშერს პოლატიურად შემოჰყავთ „ქართლში“ (აქვე, 205) (მ—2, 3. ფურც. 67).

ეახტანგ მეფემ ოსეთზე სალაშქროდ ლაშქარი შეყარა. ქართლის ლაშქარს გარდა შემწედ (ნიჯადი) ჰყვა ჩანის ერისთავის მიერ გამოგზავნილი თორმეტი ათასი მკედარი და ყოველნი მეფენი კავცასიანნიო.

ღარიალს ქვემოთ, თერგზე მტრები შეიბნენ. ოსთა მხრიდან გამოვიდა თარკან ხაზარი და ეახტანგის მხრიდან ცხელი ბუღბურაბი სპარსთაგანი ფარსიან-ფარუხი მოკლა. მაშინ თარკანის წინააღმ-

დევ გასვლა ვახტანგმა გადარწყვიტა. ვახტანგი საომრად წავიდა. და მისი ლაშქარი „შეძრწუნებულნი და სავსენი მწუხარებითა თვს-თვსსა სჯულსა ზედა ევედრებოდეს ღმერთსა“.

და როცა ვახტანგმა გაიმარჯვა „ქართველთა ნუგეშინისცემულთა და სავსეთა სიხარულითა აღიზახნეს კმითა საშინელითა“.

ესაღია, რომ „აღიზახნეს“ არა მხოლოდ ეთნიკურად ქართველმა მოლაშქრეებმა, არამედ, იგულისხმება, იმ ლაშქარმა, რომელიც ამის უწინარეს „შეძრწუნებულნი და სავსენი მწუხარებითა თვს-თვსსა სჯულსა ზედა ევედრებოდეს ღმერთსა“, ე. ი. ეთნიკურად ქართველნი, სპარსნი, ნიჯადნი და კავკასიანნი. და იმის გამო, რომ მთელი ეს ლაშქარი ვახტანგის ლაშქარს შეადგენდა, რომ იმი ქართლსა და ოსეთს შორის იყო, აქეთ მხარეს შეიძლებოდა, „ქართველნი“ სწოდებოდა, ხოლო იქითა მხარეს „ოვსნი“ თუმცა ეთნიკურ ოსებს გარდა იქაც იყვნენ ნიჯადად ხაზარნი (აქი ამბობს ჭუანშერი ქცა 156: „მაშინ იძლივნეს ოვსნი“) (მ—2, 1. ფურც. 6).

20. ქცა. I, ჭუანშერი, 205₄

„ხოლო ამან დაი მეფემან იწყო შენებად ქართლისა, რამეთუ მოოჯრებულ იყვნეს ყოველნი ქევნი ქართლისანი, თვნიერ კახეთისა და კლარჯეთისა და ეგრისისა. და განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი, და, ვითა ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამეფოდ“.

ამკარაა „ქევნი ქართლისანი“ არიან კახეთიც, კლარჯეთიც, ეგრისიც (მ—2, 4. ფურც. 65).

21. მეტად საყურადღებო ფაქტია „ქართლის“ ცნების ეს ცვალებად შინაარსიანობა: ქართლოსიანთა, მცხეთოსიანთა, უფლოსიანთა და ბოლოს ქართლი პოლიტიკური — ვახტანგის „ქართლი“. აქ უკვე ეთნიკური მომენტი მხედველობაში აღარაა მიღებული და ქართლის ცნებაში მხოლოდ პოლიტიკური შინაარსიანაგულისხმევი.

საკმაოა რომელიმე მეფეებ სახელმწიფოს პოლიტიკური საზღვრები გაიფართოროს, მეზობელი ქვეყნები შემოიერთოს (თუმცა ასეთი შემოერთებანი, იგულისხმება, რაღაც რეალურ საფუძველს ემყარება: თარგამოსიანობა...) და ეს ქვეყნები ქართლად აღინიშნება.

რაკი ასეთი ცნება დავიდასტურით, ადვილგასაგები ხდება „აფხაზეთის“ ცნების გაჩენა დასავლეთ საქართველოს შინა-აჩსით. ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა წარმოდგენით, ბერძენთა დახმარებით „აფხაზეთი“ (ეგროსის მემკვიდრეობის დასავლეთი ნაწილი) „ქართლს“ დაუპირისპირდა. „ქართლი“ ეგროსის დანაჩრენ ნაწილს მოიცავდა. ეს „აფხაზეთი“ ხან ეგროს-წყალს ქუემო კერძი იყო, ხან შიდა ეგროსსაც მოიცავდა; ხან კლისურამდე აღწევდა მხოლოდ (აქამდე „ქართლი“ მოდიოდა).

ბოლოს ბერძენთა მხარის დაქვრით „აფხაზეთი“ მთელ ეგროსს გადმოსწვდა (ეს ჯერ კიდევ, საფიქრებელია, ლეონ პირველის დროს) და ამრიგად წარმოიქმნა ქვეყანა აფხაზეთი (ჯერ ლეონ I-ის დროს სკანდა-შორაპნამდე, ხოლო ლეონ II დროიდან ლიხის მთამდე). ფორმალურ-პოლიტიკურად ამის სახელი იყო „აფხაზეთი“ (სხვა საკითხია ამ „აფხაზეთის“ რეალურ-ისტორიული შინაარსი... ამაზე სხვაგან)... (მ—2, 1, ფურც. 7).

22. არაბები რომ ქართლში შემოვიდნენ და დაცვის სიგელი მისცეს ქართლს, აქ სრულიად გარკვეულადაა აღნიშნული, რომ არაბებს საქმე აქვთ ქართლში რიგ პოლიტიკურ ერთეულებთან. დაცვის სიგელში მოხსენიებულია რამოდენიმე ქვეყანა, რომელთაც არაბებმა ეს სიგელი მისცეს. გარდა ამისა, კარგად ჩანს, რომ ეს დაცვის სიგელი მთელ ქართლს არ გულისხმობს. მაინცა-მაინც წანარეთი (კახეთი) ამ სიგელით არ ივარაუდება. ყველაფერი ეს იმის უტყუარი მოწმობაა, რომ VII საუკუნის ქართლი ერთი მთლიანი ქვეყანა არაა (და რომ ერისმთავარი ქართლისა ქვეყანას ვერ აერთიანებს), რომ ქართლი პოლიტიკურად არაერთ საანაურო („სამთავრო“) ქვეყნისაგან შედგება, აი ისეთივე ტიპის ქვეყნებისაგან, როგორც ჩორჩანელის ქვეყანა (ბასილ ზარზმელით), ან ევაგრე ქართლის მთავრის ქვეყანა (დაცვის სიგელში მანგლისის ქვეყანა მაინც გარკვევით იხსენიება...). ამასთან დაკავშირებით ფრიად მნიშვნელოვანი ხდება ცნობა არჩილ მეფის შესახებ (ტაძრეულების გაანაუტრების შესახებ და ერისთავებისათვის ნაშბითვად ქვეყნის დანაწილების შესახებ). ეს არის დაგვირგვინება იმ დიდი პროცესისა, რომელიც ძველი ტიპის მეფის ფეოდალურ მეფედ გადაქცევას გულისხმობდა. ამრიგად ქართლი VII საუკუნეში მრავალ სამთავროდ (საანაუროებად) არის დაშლილი (ზოგიერთი ამათგანი ფულსაც ჭრის). ეს იყო ქვეყნის

წინსვლის შედეგი, მეურნეობის ინტენსიფიკაციის შედეგი (6, 1. ფურც. 143)

23.

ქცა I, ჯუანშერი, 239₁₀, 240₁₀

მურვან ურუმ მოაოხრა ქართლი, ეგრისი და გურიის გზით უაუიქცა... ჯუანშერი მოგვიბორობს: „ხოლო იქმნა მას უამსა განრყუნელ ქუეყანა ქართლისა, სომხითისა და რანისა და არღარა იპოვებოდა ნაშენები; არცა საქამადი კაცთა და პირუტყუთა ყოვლადვე“.

ეს ქუეყანა ქართლისა მოიცავს ეგრისსაც და არა მარტო შიდა ეგრისს, არამედ ეგრის-წყალს ქუემოთ კლისურამდე ქუეყანასაც... ასევე ესმის ეს ბერძენთა მეფესაც, რომელიც უბრძანებს ლეონს, ერისთავს აფხაზეთისას: „კეთილად პატივსცემდი მეფეთა და ერთა მგაათ ქართლისათ; და ამიერთგან ნულარამცა კელგეწიფების ვნებათ მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა“...

მირ და არჩილ, კეისრის პირით მეფენია ქართლისანი და ამ „ქართლში“ იგულისხმება ეგრიც. მაგრამ ამ ეგრში ახლა ეგრის-წყალს ქუემოთ კლისურამდე ქუეყანაც იგულისხმება...

რატომ არ ხმარობს ჯუანშერი ასეთ შემთხვევებში „ქართლის“ ნაცვლად „საქართველოს“. რამ აიბოლა იმ ერთადერთ შემთხვევაში (235₄₋₅) ეზმარა ეს ტერმინი? როგორც ორი პოლიტიკურად საპირისპირო ქუეყანა, „საბერძნეთის“ ანალოგიით?? (მ—2, 1. ფურც. 8).

24.

ჰაბო, 55₁₉

„აჲ ესერა ქართლისაცა მკვდრთა აქუს სარწმუნოება და წოდებულ არს დედად წმიდათა, რომელთამე თვთ აჲა მკვდრთა და რომელთამე უცხოთა და სხვთ მოსრულთა ჩუენ შორის ეამად-ეამად, მოწამედ გამოჩინებითა ქრისტე იესუმს მიერ, უფლისა ჩუენისა“...

ქართლი — კულტურული ერთეულია, რომლის მეციდრებმა (ე. ი. ქართველებმა) „სარწმუნოება ესე ღმრთისა მიერი“ მოიპოვეს, ისევე როგორც ბერძნებმა. მაგრამ ამ ერთეულის უმთავრესი ნიშანი სწორედ ეს სარწმუნოებაა.

სარკინოზებთან დაპირისპირებაში ქართველია ის, ვინც ქრისტია იანია, ვინც არ მიქცეულა სარკინოზად, ბერძენთან დაპირის-

პირებით ქართველია ის, ვინც ეამის წირვას ქართულად ისმენს, სომეხთან დაპირისპირებით ქართველია ის, ვინც ქალკედონიტია და ეამის წირვას ქართულად ისმენს... (მ—2, 3. ფურც. 72).

25.

ჰაბო, 6110

„და ვითარცა წარმოემართნეს იგინი ქუეყანით აფხაზეთით, მაშინ ნეტარსა ჰაბოს მიუწოდა მთავარმან მან აფხაზეთისამან და ჰრქუა: „ნუ განხუალ შენ ამიერ ქუეყანით, რამეთუ ქუეყანაჲ იგი ქართლისაჲ სარკინოზთა უპყრიეს და შენ ხარ ბუნებით სარკინოზ. და არა გიტეონ შენ ქრისტაიანობით მათ შორის“...“

ბუნებით სარკინოზ (природный сарацин) წარმოშობით სარკინოზი. ასე რომ, როგორც ჩანს, არჩევდნენ „სარკინოზისაგან“ „ბუნებით სარკინოზს“.

ე. ი. „სარკინოზი“ კულტურული ცნება იყო, რომელშიაც მუსლიმანური რელიგიის მადიარებლობა იგულისხმებოდა. ბუნებით სარკინოზი კი წარმოშობით (დედით — მამით) სარკინოზს ნიშნავდა. ასე რომ შეიძლებოდა, რომ ადამიანი სარკინოზი ყოფილიყო, ხოლო ბუნებით, ე. ი. წარმოშობით, არ ყოფილიყო ასეთი...

ასევე, უნდა ვიფიქროთ, იყო ქართველი... 1. ქართველი კულტურულ-პოლიტიკური ცნება: ქართული სარწმუნოების (ლეონტი ქართულ სარწმუნოებას წარმართული დროისასაც მოხაზავს) მადიარებელი, ქართული კულტურული წრის ადამიანი (ქართული ენით), შემდეგ — ვეფხისტყაოსნის კულტურის ადამიანი... და 2. ქართველი წარმოშობით, ბუნებით ქართველი.

ასე რომ ბუნებით ჰერი ან აფხაზი შეიძლება „ქართველი“ ან „სომეხი“ ყოფილიყო და ეს იმისდა მიხედვით, თუ რომელ კულტურულ წრეს ეკუთვნოდა (მ—2, 3. ფურც. 8).

26.

ქცა I, მატეანე, 2493

„შემდგომად ამისსა, რაჟამს აღესრულა წმინდა მოწამე არჩილ, დაჴეს შეიღნი მისნი იოვანე და ჯუანშერ. წარვიდა იოვანე ეგრისად და წარიტანა თანა დედა და ძინი დანი, თვისნი. ხოლო ჟუან-

შერ და ორნი დანი მოსნი დაშეთეს ქუეყანასა ქართლისასა და კახეთისასა“.

ეს ავტორი, რომელსაც საუბარი აქვს ცალკე ქვეყნებად დაშლილ ქართლზე (სამთავროებზე), იზუნებრივია აგრე თითოეულ ქვეყნებით იხსენიებს მათ. ქართლი მისთვის ერთი ქვეყანაა სხვა ასეთივე ქვეყნების გვერდით (კახეთი, ჰერეთი, ეგრისი, აფხაზეთი და სხვ.).

მაგრამ ამავე დროს ჩვენს ავტორს სრულიად გარკვეული წარმოდგენა აქვს ქართლზე, როგორც ყველა ამ ქვეყნის შემკრებლობით ერთეულზე. „იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა“ — აქ ქუეყანა ქართლისა, რა თქმა უნდა, კუთხური გაგებით არაა ნაგულისხმევი: საუბარი შეეხება იმას, თუ რატომ „იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ზუსარიოიანთამან“, ე. ი. დიდ ქართლს...

მატიანე ქართლისას ავტორი კარგი თვალის ისტორიკოსია. ის იცნობს, საფიქრებელია, ლეონტი-ჯუანშერს და იმ ქართლს, როგორც ამ ისტორიკოსებს წარმოუდგენიათ თავიანთ შრომებში. მაგრამ ჩვენს ავტორს საქმე აქვს რეალურ ქართულ სამყაროსთან, რომელიც ამ დროს ასეთი ერთეულებისაგან შემდგარ ცალკე ქვეყნებად გამოიყურება (მ—2, 3. ფურც. 197).

27. ქცა I, მატიანე ქართლისა, 257

„მოვიდა კულად ამირად ხალილის ძე ჰუმედ, და უფროს ნებიერად დაიპყრა ყოველი ესე ქუეყანა; სომხითი, ქართლი და რანის“.

აქ „ქართლი“ თითქო არაკუთხური შინაარსითაა ნახმარი: ის სომხითისა და რანის რიგის ქვეყანაა. მაგრამ არ უნდა გავუშვათ მხედველობიდან, რომ „ქართლი“ სულ უფრო და უფრო კუთხური ცნება ხდება: არაბები, მართალია, ცდილობენ ქართლი მისი ძველი მოცულობით ჰქონდეთ ხელთ, მაგრამ ამ ამოცანას ვერ ახორციელებენ: არც კლარჯეთი (ბიზანტიის ხელქვეშეთი ბაგრატიონები) არც აფხაზეთი (ეგრისი) და არც კახეთი ტფილელ ამირას ქართლის მფლობელად არ სცნობენ და „ქართლის“ დასაუფლებლად თვითონ ისწრაფვიან. აქ ერთი საინტერესო საკითხიც ისმის: ზომ არ ესმის თითოეულ მებრძოლთაგანს „ქართლში“ არა შიდა ქართლი, არამედ ის ქართლი, რომელიც პოლიტიკურად დაიშალა, ასე რომ „იბრძოდეს ქართლსა ზედა“ ზომ არ ნიშნავს იმას, რომ ეს

მთავრები ძველი ქართლის დაუფლებისათვის იბრძოდნენ, რაც ფაქტიურად, მატერიალურად შიდა ქართლისათვის ბრძოლაში ვლინდებოდა. ე. ი. მე ვსვამ საკითხს, არსებობდა თუ არა „ქართლის“ აღდგენის იდეა, მის ქართლისიანობის საზღვრებში პლუს ჰერეთ-ეგრისი, ე. ი. არსებობდა თუ არა იდეა იმ კულტურულ-პოლიტიკური ერთეულის აღდგენისა, რომელსაც „ქართლი“ ეწოდებოდა.

მატიანე ქართლისას ავტორი რეალისტი ისტორიკოსია. ის დამაჯერებლად გადმოგვცემს არაბთა ბატონობისა და ქართლის პოლიტიკური დაშლილობის რთულ სურათს, მაგრამ ისტორიულ რომანტიკას და პოლიტიკურ მრავალსიტყვიაობას მოკლებული ჩვენი ავტორი, ეს მუდამ ივარაუდება, მთელ საქართველოს გულისხმობს. ეს იდეა უეჭველად ახლდა აფხაზთა შეფეების პოლიტიკას (შიდა ქართლს რომ იპყრობენ, კახეთსა და ჰერეთს რომ უტყვენ, თრიალეთს და ჭავჭავთს რომ ეჭიდებიან), კახთა ქორეპისკოპოსების პოლიტიკას (შიდა ქართლს რომ იპყრობენ), კლარჯ ბაგრატიონებს — „ქართველთა მეფის“ ტიტულს რომ ითვისებენ და ამდენადვე ძველი „ქართლის“ გაშავრთიანებელთა პრეტენზიით გამოდიან. რა თქმა უნდა, არ იქნებოდა საკმაო, რომ ჩვენ კლარჯ ხელმწიფეთა ქართველთა მეფობის პრეტენზიები ბიზანტიის პოლიტიკით აგვეხსნა. ბიზანტია აქ უეჭველია როლს თამაშობდა. მაგრამ ეს იყო დამხმარე მომენტი, თუნდაც მნიშვნელოვანი. წყისეს წარწერა (მცხეთის ჭვრის კულტი) და სხვა ასეთი წარწერები უძველესი ხანიდან (ხუნამისი, ოძრხის...), ზარზმა და კლარჯეთის უძველესი მონასტრები (გრიგოლ ხანძთელამდე) და სხვა რიგის მოწმობები (ბერძნული მოწმობანი), ექვს არ სტოვებენ იმაში, რომ ეს ჭეყნები, უფლოსის ძმების ოძრკოსისა და ჭავახოსის წილი, სრულიადაც ნაკლები „ქართლი“ არ ყოფილან, ვიდრე გარდაბოს-გაჩიოსისა, თუ უფლოსის ქართლი (ბოლნის-სამშვილდე-ურბნისი-მცხეთის ჭვრით). ჩვენ ამით, რა თქმა უნდა, შორს ვართ იმ იდეალისტური კონცეფციისაკენ, თითქო ეს იდეა იყო ის მთავარი მამოძრავებელი ძალა ამ „ქართველ“ მეფე-მთავრების მოქმედებაში (მე ხაზს ვუსვამ ამ შემთხვევაში ქართველს, რამდენადაც ვგულისხმობ, რომ ყველა ეს მებრძოლი მეტ-ნაკლებად ერთიან ქართულ კულტურას ზიარებული იყვნენ). ჩვენ მხოლოდ იმას ვამტკიცებთ, რომ ეს იდეა არსებობდა და მოქმედებდა...

რა თქმა უნდა, თავი და თავი ის იყო, რაც ამ იდეის ცხოველყოფილობას იწვევდა, თავი და თავი ის იყო, რაც ამ ბრძოლაში

„ქართლის“ მემკვიდრეობის გვერდით სხვა მიზნობელ ერთეულებსაც ითრევდა...

მაშასადამე მე მხოლოდ მინდა ყურადღება მივაქციო იმის რომ ეს ორსაუკუნოვანი ბრძოლა, რომელიც, რა თქმა უნდა, გარკვეულ საზოგადოებრივი განვითარების საფუძველს ემყარებოდა, არ იყო იდეას მოკლებული და ეს იდეა „ქართლის“ აღდგენა იყო (მ—2, 6. ფურც. 191).

28.

მერჩულე, 263₁₀

ხანძთაში მონაზვნები მრავლდებოდნენ „...ძას უამსა მოვიდეს მამაჲ ეტყვანე და მღღელი მატრი ქართლით და დიდი ზენონ სამცხით“...

„ქართლი“ აქ ისეთივე ხასიათის ცნებაა, როგორც „სამცხე“ (მ—2, 5. ფურც. 209).

29.

მერჩულე, 277₂₄

„რაჲამს-იგი განდიდნა სახელი ნეტარისა მამისა გრიგოლისი და მიიწია ქართლად და ესმა სანატრელსა დედასა მისსა“...

„ქართლი“ აქ ესაა ეთნიკური „ქართლი“, უფლოსის მემკვიდრეობა და არა მცხეთოსის (ამის ქართლი მოიცავდა საკუთრივ ქართლს გარდა ჭავჭავთის და ოძრბოსის წილს, რომელიც თავის მხრით შედგებოდა სამცხისა, კლარჯეთისა და შვეშეთისაგან), ან კიდევ უფრო ქართლოსის (ამის ქართლი ხომ კიდევ უფრო დიდ ქვეყანას მოიცავდა: კახოსის, კუხოსის, ფარდაბოსის და გაჩიოსისა და მცხეთოსის ქვეყნებს...).

ამრიგად იყო სამნაირი ქართლი: ქართლოსიანთა, მცხეთოსიანთა და უფლოსისა. მერჩულეს დროს კი შემზადებული იყო პირობები ქართლის ცნების კიდევ უფრო ფართოებისა: ის გადასცდა ქართლოსიანთა ეთნიკურ საზღვრებს და შიგნით მოიქცია ჰერეთისა, ეგროსის წილი, პარხალი და ტაო...

მაგრამ ეს უფლოსის ქართლიც ყოველთვის ერთი ოდენობის ქვეყანა არ ყოფილა: დღემდეც კი და მთელ საშუალ საუკუნეთა სიგრძეზე, მაგალითად, არც არაგვის და არც ქსნის ხეობანი ქართლად არ შეიცნობოდა, მაინცდამაინც ამ ხეობათა ზემო და შუა წელი — წილკანი, ძალისა (?), ეინვალი, მეჭვდის ხევი. ქრცხნვალი — ის პუნქტები ჩანან, სადაც გაცვლა-გამოცვლა წარმოებდა არა მარტო გეოგრაფიულ ბარსა და მთას შორის, არამედ ბარელ

ქართველსა და მთიელ ფხოვ-ქართალ-ღვალს შორის (წობენი, ფხენენი-სი, წილკანი, საქართლის ციხე ამისათვის კარგი ტომანიმებია). ეს ტომობრივი სხვადასხვაობა იბერიის სახელმწიფოში სტრატონსაც შეუძინებია და ისიც შესამჩნევი ყოფილა მაშინ, რომ ეს მთიელი „იბერიელები“ სარმატების მონათესავეებად გამოიყოფოდნენ...

არც დასავლეთის მხრით იყო იბერია ერთს უძრავ საზღვრებში. გადმოცემანი ამ მიმართულებით (შორაპანი და დიშნა) დადასტურებას პოულობენ როგორც არქეოლოგიურ მონაპოვრებში (ბორი), ისე მოგვიანო წერილობით მოწმობებსა (პროკოპი კესარიელი) და ტომონიმიკურ ფაქტებში (საზანო, არჯვეთი)...

ასეთი მსჯელობის შეუქნე კიდევ უფრო საყურადღებო ჩანს ტომონიმი „ქართლი“ და ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნებები „ზენა სოფელი“ და „შიდა ქართლი“. უსაბუთოდ არ გამოიყურება ფიქრი, რომ „ქართლი“ მტკვრის მარჯვენა მხარეზე ის ტომონიმი, რომელიც (კიდევ უფრო „ქართლის კარი“ — ჟუანშერი) რაღაც საზღვარზეა (შდრ. საზანო, ალვანი, წილკანი, საქართლის ციხე), რომლის მიღმა ქართლის ქვეყანაა, ასეთად ივარაუდება მტკვრის სამხრეთი. ამ კონტექსტში გასაგები ხდება „ზენა სოფელი“ და კიდევ უფრო ნიშანდობლივი „შიდა ქართლი“. შდრ. კახეთი, შიგნით კახეთი, რომელიც „გარე“—დან „გაყახეთდა“. ყოველ შემთხვევაში ასეთია ლეონტის კონცეფცია და ამას მხარს უჭერს არქეოლოგიური ჩვენებანიც.

ამრიგად, ივარაუდება, რომ რაღაც დროს ქართლი მტკვრის სამხრეთით იყო, ხოლო მტკვრის ჩრდილოეთით ქართლი არ იყო... რომ შემდეგ გაჩნდა „ზენა სოფლის“ ადგილზე „შიდა ქართლი“... მაგრამ ჩვენ ამით თვით ქართლის წარმოშობის შესახებ მსჯელობას ვიწყებთ. ასეთი საკითხები, ქართლისა და იბერიის ურთიერთობის, ქართლის წარმოშობის, მისი საზღვრების ცვალებადობის და სხვა და სხვა, ჩვენს დღევანდელ ამოცანაში არ შედის. ამის გარკვევა მომავლის საქმეა. დღეს ჩვენ იმასაც ვიკმარებთ, რომ აღვნიშნავთ: ქართლი ისტორიის ამ ვეება სიგრაძეზე ერთი და იგივე მოცულობის ქვეყანა არ ყოფილა, რომ არათუ ქართლოსის ქართლი ან მცხეთოსის ქართლი, არამედ უფლოსის ქართლიც კი ერთი და იგივე მოცულობის ქვეყანა არ ყოფილა სხვადასხვა დროს. (შემდგომი ისტორიულ-არქეოლოგიური მუშაობა გააკვლევს რამდენად სწორია და ისტორიულად რეალური ლეონტის კონცეფცია თარგამოსიანთა, თუ ქართლოსიანთა შესახებ, ან კიდევ რამდენად ზემოქმედებდა ამ კონცეფციის შემუშავებაში რეალურ-ისტორიული სი-

ტუაცია საშუალო საუკუნეებში რომ იყო შექმნილი. ყველა ეს ცნობა სასაპერ-კოლხების შესახებ (პეროდოტე), ბერძნულ-რომაული ცნობები, სომეხ მწერალთა ცნობები (ზორენელი) კრიტიკულ შესწავლასა და შეთანხმება-გამართვას მოითხოვენ... ისტორიული გეოგრაფია და არქეოლოგია უნდა ვიფიქროთ საკმაო ფაქტებს მოგვაპოვებინებენ, რათა ბოლო მოელოს შეუთანხმებლობა-ნებისმიერობას ზორენელისა, თუ ლეონტის დროიდან დღემდე რომ ბოგინობს ქართულსა და სომხურ ისტორიოგრაფიაში...)

თუ ჩვენი ფიქრი მართებულია და ოდესმე „ქართლი“ მხოლოდ მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქვეყანას ერქვა (ასეთივეა თითქო ლეონტის წარმოდგენაც იმ მხრით მაინც, რომ ეს „ქართლი“ ქართლოსის შვილების ან თვითონ მის მიერ არის დაფუძნებული) გარდაბოსი, გაჩიოსი, ორბის ციხე, ქართლი — პუნქტი, მაშინ როცა მცხეთა დაარსებულია მცხეთოსის მიერ, ხოლო უფლისციხე, კასპი და ურბნისი კიდევ უფრო გვიან მცხეთოსის ძის უფლოსის მიერ... მაინცდამაინც ლეონტით ის „ქართლი“ უფრო ადრე დაფუძნდა, იქ წარიმართა პირველი შენებულება ქართლოსის, მისი ცოლისა და მისი შვილების მიერ: ლეონტით ხომ ისე წარმოიდგინება, რომ ეს ქვეყანა, სადაც ქართლოსი დამკვიდრდა, ცარიელი იყო და მისი მოშენება ქართლოსმა დაიწყო და მაშასადამე პირველად მოშენდა მტკვრის სამხრეთით მდებარე ქართლი ხოლო შემდეგ „შიდა ქართლი“... (მ—2, 5. ფურც. 199—201).

30.

მერჩულე, 279¹⁰, 22, 36

თეოდორე და ქრისტეფორე „წარვიდეს კერძოთა ქართლისათა“, უნდოდათ მონასტრების აშენება. გრიგოლმა ისინი სამცხეს აპოვნა...

აქედან „წარვიდეს ზოგად სამცხისა და ქართლისა არეთა მათ უდაბნოთა და პოვნეს ორნი ადგილნი სამონასტრედ“... ნეძვ და კვიციე-წმიდა.

და ბოლოს გრიგოლი აცხადებს, რომ „აწ ქრისტე აღაშენებს ორთა მათ მონასტერთა ფრიად კეთილთა ქართლს შინა თეოდორეს და კრისტეფორეს მიერ“. გამოდის, რომ მერჩულეს ნეძვი და კვიციეწმიდა ეგულება ქართლში. ეს კი წეობაში იყო, რომელიც ლეონტის კონცეფციით უფლოსის ქართლი არ იყო: საზღვარი ხომ ტასისკარი იყო... არაა საფიქრებელი, რომ მერჩულეს აქ ქართლი ფართე გაგებით ჰქონდეს ნახმარი, ის სამცხესთან

ერთად იხსენიება და, მაშ, ვიწრო გაგებით: — ჩანს კეობის მიკეთ-
ვნება ქართლისა თუ სამცხისათვის სხვადასხვა აქვთ შერჩულეს და
ლეონტის... (მ—2, 5. ფურც. 208).

31.

მერჩულე, 290₃₄

„არამედ დიდი ეფრემ მრავლისა კეთილისა მომატყუებელ ექ-
მნა ქუეყანასა ჩუენსა, რამეთუ პირველად აღმოსავალისა კათალი-
კოზთა მიპრონი იერუსალჴმით მოჰყვანდა. ხოლო ეფრემ ქრის-
ტესმიერიითა ბრძანებითა მიპრონის კუთხევაჲ ქართლს განაწე-
სა იერუსალჴმისა პატრიარქისა განწესებითა და წამებითა სიბარუ-
ლით. არამედ ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების, რომელსა-
ცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი
აღესრულების, ხოლო კვრიელესონი ბერძულად ითქუმის, რო-
მელ არს ქართულად: „უფალო წყალობა ყავ“, გინა თუ „უფალო
შეგკწყალენ“.

ამ დროისათვის უკვე დიდი ამბავი იყო მომხდარი. ქართლი
ენტოგრაფიული ქართლის, არა მხოლოდ უფლოსის ქართლის, ან
მცხეთოსის ქართლის, არამედ ქართლოსის ქართლის საზღვრებს
გასცდენოდა როგორც აღმოსავლეთით (პერეთი), ისე დასავლეთით
(ეგრისი). სწორედ ამ ხანებში საბოლოოდ გაფორმდა ეკლესიურა-
დაც და ქართლის კათალიკოსის სამწყსოში შემოვიდა აქამდე აღ-
ბანთა მონოფიზიტ კათალიკოსის იურანდიქციის ქვეშ მყოფი პე-
რეთის ეკლესია, რომელიც დინარ დედოფალმან მოაქცია (ქ—ცა). მა-
შასადამე, ამ ქვეყანაში (პერეთში) ჟამი ქართულითა ენითა შეი-
წიროდა, ე. ი. აქაც „ქართლი“ იყო. ანალოგიურ მოვლენას ადგი-
ლი ჰქონდა დასავლეთ საქართველოში, სადაც ქართული ეკლესიის
დაფუძნება ბერძნულს ნაცულად დიდი ხანია მიმდინარეობდა
(მცხეთის კათალიკოსი მეგრელთა კათალიკოსად ჯერ კიდევ VII საუ-
კუნეში მოიხსენიება...). აქაც, მაშასადამე, ქართლი შემოდინოდა და
კონფესიურად „ქართველი“ ერქმეოდა როგორც ქართლოსის, ისე
პეროსისა და ეგროსის მკვიდრთ (მაგრამ საქმე ამაზე შორსაც მი-
დინოდა და საქართველო ამ მოძმეთა მიღმაც შორს ვრცელდებოდა...
ტაო, ჭანეთი, ალაზნები და სხვა მთიელები „ქართულ ქრისტიანო-
ბას“ იღებდნენ და მერჩულეს ენით „ქართველდებოდნენ“). მი-
რონის კურთხევის საკითხმა ათქმევინა მერჩულეს ეს ფუძემდებ-
ლური ცნობა. ჩანს, მის დროს X საუკუნეში ეს საკითხი დადუღება-
გადაწყვეტის მომენტში იყო... მერჩულემ გამოთქვა დებულება, ამ

დროს რომ ქართული ეკლესიის ინტერესთა საღარაჯოზე მდგომთა შორის შემუშავებულყო...

მაგრამ ამ მოვლენის, „ქართლის“ გაფართოების, საფუძველი იყო არა კონფესიური ფაქტი, პირიქით, ფაქტი თვით იყო შედეგი უაღრესად ღრმა საზოგადოებრივი მოვლენისა, რომელიც მიმდინარეობდა დიდი ხანია მეტანაკლების შეფერხებით, თუ ინტენსივობით ქართლისის სამემკვიდრეოს აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთით, თუ დასავლეთით. ჩვენ მოგვეპოვება საშუალება ვამტკიცოთ ამ პროცესის მოქმედება ქართლის სამეფოს გარიყრაჟიდან მოკიდებული (შეიძლებოდა პირუტყუ პროცესზე საუბარი ამის წინარე ხანაში. ეგულისხმობ კოლხური კულტურის გავლენის ძლიერ კვალს სამხრეთ-დასავლეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოში), მაგრამ თუ მონათმფლობელობის ხანაში ეს პროცესი ერთგვარ შემზადებას წარმოადგენდა, ის გაცილებით უფრო სწრაფი და ინტენსიური ხდება ადრეფეოდალური ურთიერთობის ხანაში. ეს პროცესი ქართლის ეთნიკური შეღწევისა მომხმე მეზობელთა ქვეყნებში ძირითადად სრულდება IX—X საუკუნეში და ისეთი ინტენსივობით მიმდინარეობს, რომ ზოგიერთ ჩვენს მეცნიერს საბუთი მისცა ეს პროცესი მხოლოდ ამ საუკუნეთა დამახასიათებელ კუთვნილებად გამოეცხადებინა, რაც, რა თქმა უნდა, მართალი არ არის. აქვე უნდა აღინიშნოს, ყოველგვარი გაუგებრობის გამოსარიცხავად, რომ ეს პროცესი, იმის მიხედვით, თუ რა ხასიათის საზოგადოებრივ სინამდვილეში მიმდინარეობდა, სხვადასხვა სპეციფიკური თვისებებისა და შედეგებისაც იყო... სხვადასხვა ინტენსივობის სიძნელეთა გადალაგვა უხდებოდა „ქართლს“ ტაოში, სომხითში, ჰერეთში, რანში, კავკასიის მთიანეთის პირაქეთ თუ პირიქით ტომებში, ეგრის-აფხაზეთში...

შედეგებიც არ იყო ერთნაირი (თუმცა კონფესიურად საკითხი ყველასათვის ერთნაირად წყდებოდა). და ეს სწორედ იმიტომ, რომ გავლენის სუბიექტი თუ ყველგან ერთი იყო, სხვადასხვა იყო გავლენის ობიექტი: პრიმიტიული, ეთნიკურად და საზოგადოებრივი განვითარების ხაზით უფრო დაშორებული მთა სხვა სახით ითვისებდა ქართლს, ვიდრე საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარებით შედარებით ახლოს მდგომი ბარელი მეზობლები.

ქართლის ეს გავლენა ადრეფეოდალურ ხანაში სხვა არაფერი შეიძლებოდა ყოფილიყო, თუ არ ფეოდალური ურთიერთობის გაცრელება (ძირითადად), თუ არ ფეოდალური საქართველოს წარ-

მოქმნა ადრეფეოდალური ქართლისა, ეგრის-აფხაზეთისა და ჰერეთის ადგილზე...

რად დასჭირდა მერჩულეს ასეთი განმარტება. ეთნიკურ ქართლს რომ საქმე შეხებოდა, მერჩულე, რა თქმა უნდა, მტკიცებას არ შეუდგებოდა, რომ ქართლოსიანთა ქვეყანა ქართლია იმიტომ, რომ ქართლოსიანთა ქართლში ქართულითა ენითა ეამი შეიწირვის. ეამის შეწირვის მომენტიდან არ გამოდიოდა ლეონტი მროველი და ქართლოსიანთა ქართლს სიზუსტით მოხაზავდა და ასაბუთებდა (გენეალოგიური ტაბულით). როგორი იყო მამასადამე, მერჩულეს წარმოდგენა მისი დროის ქართლზე? მერჩულეს სამნაირი ქართლი წარმოუდგენია: უფლოსის ქართლი (ჩვენ არ ვიცით არსებობდა თუ არა მერჩულეს დროს ასეთი გენეალოგიური ტაბულა, მაგრამ გამორიცხულად არ მიგვაჩნია), ამ ქართლის თანაბარი ფასის ერთეულებია სამცხე, კლარჯეთი, ჯავახეთი და სხვ. მეორე ეს იყო ქართლოსის ქართლი, მესამე კი, ეს იყო ის ახალი ქართლი, რომლის საზღვარი ძველ ეთნიკურ საზღვრებში არ თავსდებოდა და ახალ ეთნიკურ მომენტს აღიარებდა: კონფესიური მომენტით სურდა დაესაფუძვლებინა ის ახალი, რასაც ამ დროს ადგილი ჰქონდა კავკასიის ხალხების ურთიერთობაში. ჩვენი ასეთი ახსნისას გაუგებარია, თუ რატომ არ არის მერჩულე თანმიმდევრული და თავის ამ თეორიის შესაბამისად რატომ არ იხსენიებს ქართლად დასავლეთ საქართველოს, არამედ აფხაზეთად? ამ საინტერესო საკითხზე შეიძლება ის ვუპასუხოთ, რომ ქართლი არ შერქმევია არცერთ არაეთნიკური ქართლის ქვეყანას, არამედ შეერქვა უფრო მოხერხებული ახალი ტერმინი „საქართველო“; ასე რომ „მერჩულეს ფორმულა „საქართველოს“ წინა ხანაა, რომ ის არსებითად უკვე შობილია, ოღონდ ტერმინოლოგიური გაფორმების პროცესშია...

ერთი დეტალია მერჩულეს განმარტებაში, რომელიც გვიდასტურებს, ვფიქრობთ, თუ ვის ჰგულისხმობს პოტენციურ, თუ რეალურ მოწინააღმდეგედ ამ თავის განმარტებისა. ესაა სპეციალურად განაზღვა იმისა, რომ „კვრიელფისონი ბერძულად ითქუმის“, სწორედ ეს ბერძნულენოვანი ეკლესია არის მერჩულეს შეტევის ობიექტი, უკეთ, მერჩულე ამ ბერძნულენოვან ეკლესიის შემოტევა-პრეტენზიებს იგერიებს დასავლეთ საქართველოში. მაგრამ დას. საქართველოს ქართლად გაგების ტენდენციები ლეონტისთანაც ჩანს².

² ქუჩი ეუბნება ფარნავაზს: „შენ ხარ შვილი თათა მათ ქართლისათა, და

ქუჯის სიტყვა, ფარნავაზს რომ უთხრა, შესანიშნავია. ის ყოველად ულოლოცოა, თუ იგულისხმება, რომ ქუჯი ეგროსის ჩამომავალია: ეგროსი ხომ ქართლოსის ძმა იყო.

მამ რით ასაბუთებს ლეონტი ასეთ სიტყვას? ხომ არ გვაქვს რაიმე დამაბნელები თარგამოსიანთა გენეალოგიაში? რა უფლების ძალით შეეძლო ქართლოს თავთა შვილს უფლება-უფროსობა ეგროსის თავთა შვილზე? ან შეიძლება ქუჯი არ ითვლებოდეს ეგროსის თავთა შვილად? ეს არ ჩანს. პირიქით, ლეონტის ისე ესმის, რომ როგორც ფარნავაზი ქართლში, ისე ქუჯი ეგროსში ამ მოძმე ქვეყნების თავთა შვილებია... უნდა ვიფიქროთ თარგამოსმა ქვეყანა-ორად გაპყო. ერთი ნახევარი („უმჯობესი“) ჰაოსს მისცა, მეორე ნახევარი სხვა მის ძმებს დაუნაწილა ღირსებებისამებრ. თანაბარი ოდენობის და მნიშვნელობის ქვეყნები კი არ მიუცია მათთვის, არამედ მეტ-ნაკლები... ყველაზე უფროსი ამ დანარჩენ ძმათა შორის იყო ქართლოსი, რომელმაც მამასადაც სხვებზე უკეთესი ქვეყანა მიიღო... და ისევე, როგორც ჰაოსი „უფლის“ პრეტენზიებით იყო თარგამოსიანთ შთელ შემკვიდრეობაზე (უფროსობის ფეოდალური პრინციპით), ასევე ქართლოსს „უფლობა“ შეშვენოდა თავისი უმცროსი ძმების მიმართ (ეს უფლობა ხომ „რეცა თავადის“ უფლობა იყო და არა ერისთავის ან მეფის. ეს რეცა თავადი იგივე მამასახლისი იყო სხვა მამასახლისებს შორის).

მთელ ამ კონცეფციას კარგად ემჩნევა ცდა, რომ უფლებრივად დაასაბუთოს გენეალოგიური ტაბულით არსებითად შექმნილი ფაქტიური ვითარება, რომლის დასაწყისი შესაძლებელია (ამის საბუთები არსებობს) მართლაც ფარნავაზიანთა ხანაში დაიწყო. ხოლო უფლებრივ-იურიდიული საფუძველი საშუალო საუკუნეებში შეიმუშავეს ქართულ მეცნიერულ პოლიტიკურ წრეებში. ვისი გამოხატულებაც არის ლეონტის მონათხრობი... ლეონტი ამის შემდეგ კიდევ უფრო ადვილად აკეთებს ახალ ნახტომს. ფარნავაზმა ქუჯი დაისიძა, ისევე როგორც ოსთა მეფე... სიძე ქუჯი რეცა თავადის მომსმენი გახდა, ხოლო როცა ფარნავაზი გახელმწიფდა იმავე ქუჯისა, ოსთა მეფისა და ჰაოსიანთა დახმარებით, მან ეს სამეფო უფლება-არა მარტო ქართლში, არამედ ქუჯიზედაც გაავრცელა. ასე რომ ამი-

შენ გმართებს უფლობა ჩემი. აწ ნუ შურობ ხუასტავსა შენსა, რათა განეპირაღნეთ სპანს; და უკეთ მოგუიუცეს ძლევა, შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ მონა შენი“. (ქუჯა 1, 22ჟ).

ერიდან იქაც ქართლია (მერჩულეს საბუთის გვერდით...). (მ—2, 5. ფურც. 202—206).

32.

ქ.ცა I, მატიაზე, 258გ.

„მას უამსა გამოვიდა გიორგი აფხაზთა მეფე, ძმა თეოდოსესი და დემეტრესი (IX ს.) ძე ლეონისი. დაიპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩიხას ძე დემეტრესი“... აქ, უეჭველია, „ქართლი“ კუთხური და იხიც შემცირებული იგულისხმება (თბილისი „და ყოველნი არენი მისნი“ (256), აგრეთვე მცხეთა მუხნარით ამ ქართლში არ იგულისხმებიან: პირველი თბილისის ამირას ხელთაა, მეორე კახთა მთავრისა) და „ქართლი“ მაინც ამას ეწოდება და ეს იმიტომ, საფიქრებელია, რომ ეს იყო განსაკუთრებით ქართლი, საიდანაც წარმოიქმნა მთელი ქართლოსიანთ ქართლი... ჩანს „ქართლი“, როგორც საკუთარი სახელი, ამ მხარეს განეკუთვნებოდა (და მას სხვა სახელი არ ჰქონდა, მაშინ როცა ყველა სხვა ნაწილებს თავიანთი კერძო სახელიც ჰქონდათ) ჩანს ეს უძველესი დროიდან მომავალი ტოპონიმ-ეთნონიმოლოგიური მოწმობა იყო, შესაძლებელია, ამ დროისათვის რამოდენადმე ადგილმონაცვლებულიც კი, მაინცდამაინც მთა და სოფელი ქართლი ახლა ამ ერთეულში აღარც კი იყო, თავი რომ დაეანებოთ გაჩიან-გარდაბნის ქვეყნებს, რომელნიც, შეიძლება ეიფიქროთ, სწორედ „ქართლის“ ერთ-ერთი უძველესი მხარე იყო... (მ—2. 3. ფურც. 195).

33.

ქ.ცა I, მატიაზე, 268ი

გიორგი აფხაზთა მეფეს კახეთის დაპყრობა განეზრახა კვრიკე შეიპყრა „და წარვიდა კახეთად, რათამცა დედა წული მისი აკრიბა კელთა. გარდაეხუეწნეს, რამეთუ აცნობეს აზნაურთა ქართველთა“.

იქვე, 269ა

გიორგი მეფემ კახეთი დაიპყრა. კვრიკე ბოქორმაში იყო და კახეთზე ხელის აღებას აპირებდა. „მაშინ შეეზრახნეს აზნაურნი ქართველნი და მათ თანა კახნი... (ჩამოთვლილია) და მიერთნეს კვრიკეს“...

იმისდა კვალად, თუ რა მნიშვნელობით იხმარებოდა ქართლი, ქართველიც შესაბამის მნიშვნელობას ღებულობდა: როცა „ქართლში“ ქართლოსის წილხდომილი ქვეყანა იგულისხმებოდა, ქართველი ეწოდებოდა იმას, ვინც ამ ქვეყნის მკვიდრი იყო, ვინც ამ ქვეყნელი იყო.

როცა „ქართლში“ გარკვეული კულტურული ერთეული; კულტურული ერთობა იგულისხმებოდა, ქართველი ამ კულტურული ერთობის მონაწილეს ეწოდებოდა (სულ ერთია იყო ეს ერთობა წარმართულ-არმაზული, თუ ქრისტიან-ქალკედონიტური).

როცა „ქართლი“ „საქართველომ“ შეცვალა, ე. ი. როცა „ქართველი“ „ქართლში“ არ დაეტიდა და „საქართველო“ შეიქმნა, ქართველი ამ დიდი ერთეულის წევრის სახელი იყო.

მაგრამ, როგორც არაერთხელ შევნიშნეთ, ქართლი ამავე ჯროს და როგორც საფიქრებელია, ისტორიის მთელ მანძილზე, მკინც გარკვეულ ნაწილს ქართლოსიანთ სამკვიდრებელის, თუ ქართველთა კულტურული ერთობის გარკვეულ გეოგრაფიულ ნაწილს ეწოდებოდა გ.საჯუთრებით. ეს იყო ზენა სოფელი, ანუ შიდა ქართლი. ამდენადვე „ქართველი“ ამ ქვეყნის მკვიდრის სახელად არასოდეს მომლოლა და არც მოიშლებოდა კახის, ჭავჭახის, მესხის, თორელის თუ სხვათა გვერდით. მაგრამ ეს არის კუთხურ-სადანურობის აღმნიშვნელი ტერმინი, ეთნოგრაფიული ტერმინი (კახის, მარგველის, თორელის, ჭავჭახის, მესხის გვერდით) და არა ეროვნების ცნების შემცველი ტერმინი.

ასე რომ ქართველი, მატთანე ქართლისას ავტორთან, ისე როგორც სხვაგანაც იშვიათად, ეთნოგრაფიულ-სადაურობის ცნებაა, ისევე როგორც გვიანფეოდალურ ხანაში და არა ეროვნული-კულტურული ცნება... (მ—2, 3. ფურც. 122—123).

34. ქცა I, მატთანე ქართლისა 272 და სხვ.

საყურადღებო გარემოება შეიმჩნევა: „ქართლსა ზედა“ იბრძვიან „აფხაზნი“, „სომეხნი“, „კახნი“. და „ქართველთა მეფენი“... და ავტორი მთელ ამ მოთხრობისას ერთხელაც არ ამკლავნებს, რომ რომელიმე შათავანს რაიმე უფლებრივი უპირატესობა ჰქონდეს მეტოქესთან შედარებით.

ბაგრატი იყო შვილი და მემკვიდრე „ქართველთა მეფისა“ გურგენის. ამ გურგენის სამფლობელო შავშეთ-კლარჯეთში იყო. ქართლი (შიდა ქართლი) აფხაზეთა მეფეს ეპყრა. და ჩვენი ავტორი ბაგრატის მკვდრობას ქართლისა და აფხაზეთის მიმართ იმით ხსნის, რომ მას „დედულად ეყოდა აფხაზეთი და ქართლი“ (ბაგრატის დედა აფხაზეთა მეფის გიორგის ქალი იყო). მაშასადამე, ჩვენი ავტორის წარმოდგენით ქართლი არაა აფხაზეთა მეფის მიერ უსამართლოდ მიტაცებული და გურგენს და მის ძეს ბაგრატს ქართლზე უპირატესი რაიმე უფლება იმით, რომ ისინი „ქართველთა მეფენი“ არიან, არა აქვთ.

ყველა თანაბარი უფლებით იბრძვის და საქმეს ძალთა შეფარდება წყვეტს...

და ბოლოს გამაერთიანებლის როლში ტაოელი მეფე გამოვიდა, რომელიც ქართველთა და სომეხთა მეფე იყო...

ერთი სამყაროა ქართველნი, აფხაზნი, კახნი... (მ—2, 3. ფურც. 33).

35.

ქცა I, მატინე 277.

ჩვენმა ავტორმა კარგად იცის, რომ ბაგრატი რეგუენი „ქართველთა მეფეა“ და შიდა ქართლში მას საქმე არა აქვს, ასევე ქართველთა მეფეა გურგენი — ბაგრატის მამა და მისი სამეფო ქვეყანა შავშეთია. ასე რომ ქართველის ორგვარი გაგება ყოველ ექვს გარეშეა, ჩვენს ავტორს რომ აქვს. „შავშებიც, კლარჯებიც, ჭავახებიც და მესხებიც „ქართველებია“, ოღონდ სადაურობით ისინი ქართველები კი არ არიან, როგორც შიდა ქართლის მკვიდრნი, არამედ შავშები, ჭავახები, კლარჯები, მესხები და აგრე შემდეგ — ისინი ეროვნულ-კულტურული ქართველებია.

ამ მხრით ისინი ისეთივე ქართველებია, როგორც კახები, კუხები, გარდაბან-გაჩიანელები.

ქართველებია ეროვნულ-კულტურულად „აფხაზებიც“ (ეგრი-სელნი) და ჰერებიც; თუმცა ქართიზაციის გზით ის პირველნი უფრო შორს არიან წასულნი...

მატინეს ავტორი (274) დავითს უფლების ენით ალაპარაკებს: ტაო, ქართლი, აფხაზეთი აქ ნახმარია სამეფოების გაგებით... (მ—2, 3. ფურც. 118).

36. შავშეთ-კლარჯეთის მფლობელ ბაგრატიონებმა რომ „ქართველთა მეფის“ ტიტული მიიღეს, ეს რა თქმა უნდა, კლარჯეთის რაიონად უპირატეს ქართველობით არ აიხსნებოდა. ეს იმის მოწმობაა, რომ კლარჯეთი და მისი მიმდგომი ქვეყნები ამ დროს ისევე ქართული იყვნენ, როგორც სხვები (გარდა საკუთრივ ქართლისა), მაგრამ აქ შეიძლება ხიდი გაიღოს ძველ ისტორიასთან: იბერიის რეალობა იყო, რომელშიაც კლარჯეთიც შემოდიოდა და „ქართლად“ იწოდებოდა. ეს ძველი ქართლი, ჯამოღის, ალაღიონის მისი პრეტენზიებით ძველი იბერიის („ქართლის“) ტერიტორიაზე...

მთელი ეს ბრძოლა „ქართლსა ზედა“, ამის შემდეგ რომ მიმდინარეობდა, მოწმობა იყო, გამოდის, ძველი იბერიის ალდგენის პრეტენზიების (რომ კლარჯეთიდან იწყება ეს ბრძოლა, ან რომ კახეთიდან იწყება ეს ბრძოლა), მეორეს მხრით კი ეს იყო საზოგადოებრივი განვითარების შედეგი, რომ აფხაზთა მეფე, კოლხეთის გამაერთიანებლად გამოდის, რომ ქართლსა ზედა იბრძვის, რომ ჰერეთი და სომხეთიც ამ ქართლსა ზედა იბრძვიან...

ის გარემოება, რომ კლარჯეთის ბაგრატიონებმა მიიღეს ტიტული „ქართველთა მეფეთა“, განა მართო პრეტენზიებით აიხსნება? რატომ არ ეწოდათ მათ კლარჯთა მეფე ისევე, როგორც კახთა ქორიკოზი, ან რანთა და კახთა მეფე, ან აფხაზთა, ან სომეხთა მეფე? ქართველობის რა უპირატესობა ჰქონდათ მათ შედარებით სხვებთან? თითქო არავითარი. ვახტანგის სამოღვაწეო სარბიელი, ნინოს მოღვაწეობა, ცამეტ სირიელ მამათა მოღვაწეობა კლარჯებს არავითარ უპირატესობას არ ანიჭებდა ამ მიმართულებით. ასე რომ მერჩულეს „ქართლი“ ყველას თანაბრად ეხებოდა გარდა საკუთრივ ქართლისა. მხოლოდ საკუთრივ ქართლის მიმართ არ იყო ეს ფორმულა სამტყიცებელი, მხოლოდ საკუთრივ ქართლი არ იწოდებოდა ქართლად იმის საფუძველზე, რომ იქ უამრავი ქართულად შეიწირების: აქ უამრავი ქართლი იყო, ყველგან სხვაგან კი ქართლი იყო იმიტომ, რომ იქ უამრავი ქართულად შეიწირებოდა. მაშ რა იყო „ქართველთა მეფის“ ტიტულის საფუძველი? პრეტენზიები და მაინც უფრო ანლოობა მცხეთასთან: მცხეთოს-უფლოს, ოძრქოს, ჯავახოს...

(მაგრამ ვახუშტის აზრი კლარჯეთზე?..)

თუ მართლაც ისე უნდა გავიგოთ, რომ „ქართველთა მეფე“ იმიტომ დაირქვეს შავშეთ-კლარჯეთის მფლობელებმა, რომ ძველ

ქართლზე პრეტენზია გააცხადეს, მაშინ გამოდის, რომ იმ ძველ ქვეყანას იბერიის სახელით რომ ვიცნობთ, ქართლი რქმევია იმ ძველ დროსვე; მაგრამ რქმევია პოლიტიკურად, ე. ი. ქართლის უფლება ვრცელდებოდა ეთნიკურად „არაქართულ“ ქვეყნებზე და ისინი ქართლადვე იწოდებოდნენ პოლიტიკურად და არა ეთნიკურად. (მ—2, 3. ფურც. 113, 121).

37. კ. კეკელიძე, ეტიუდები III, 150

„ქართლისა მშვიდობისა, საზღვართა განმაგრებისა, მეფეთა და მთავართა დაწყნარებისა, მტერთა გარემიქცევისა, ტყუეთა მოქცევისა და უამთა დაწყნარებისათვის უფლისა მიმართ ვილოცოთ“ (სინას მთის ხელნაწერთა აღწერილობა № 54).

გვაქვს საბუთი (ტექსტის ანალიზით) ვიფიქროთ, რომ აქ ხმარებული „ქართლი“ იგივე „საქართველოა“, რომელიც სწორედ ამ საუკუნეში (X ს.) იჩენს თავს, როგორც შეყრებილი (თუ შესაყრებადი) ქვეყნის საერთო სახელი.

ეს ქვეყანა შეიგრძნეს, დაინახეს და მას საერთო სახელი უწოდეს ჭერ კიდევ მაშინ, ვიდრე ის პოლიტიკურად გაერთიანდებოდა. ეს იყო ერთი „ქვეყნის“ (ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინის) შობა. ის იშვა (ქართული ქრისტიანობა პლუს ქართული ფეოდალიზმი) და მისი საერთო სახელიც აუცილებელი გახდა. ძველმა ქართლმა ვერ დაიტია ახალი შინაარსი...

მაინცდამაინც ეს ქართლი არაა ეთნიკური ქართლი (კახეთის, სამცხისა, თუ ქლარჯეთის ტოლი...) უკიდურეს შემთხვევაში ეს ქართლი ქართლოსის ქართლი მაინც არის... თუმცა არა, ტაო და პერეთი აქ უეჭველად იგულისხმებიან და მამ ეს ქართლი ქართლოსის ქართლის საზღვრებს სცილდება, ხოლო თუ ეს ასეა, მაშინ მასში უეჭველად ეგრისიც (=აფხაზეთიც) იგულისხმება: არც ნათესაობრივად და არც კულტურულად ეგრისი უფრო შორს არ იდგა ქართლისაგან ვიდრე პერეთი და ტაო („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ამის უტყუარი მოწმობაა...). (მ—2, 3. ფურც. 7).

38. ქცა I, მატეანე, 278₂₅

ბაგრატი „აფხაზთა და ქართველთა მეფე“ გახდა. ის დღევს იდგა „რამეთუ განაგებდა საქმეთა ტაოსა და ქართლისათა, რომელ მაშინ თვთვე ეპყრა ტაო მიცვალებასა ზედა მამისა მათისა გურგენ მეფეთა-მეფისა. წარგზავნა კაცი მოსწრაფედ, აწვა

სპათა აფხაზეთისა და ქართლისათა, და თვთ წარემართა ზემოთა ლაშქრითა, გაიარა თრიალეთი, გავლო კიდი მცხეთისა. და მოერთნეს თანა აფხაზნი და ქართველნი, დადგა თიანეთს, და იწყო შემუქრვად კახეთისა“.

მას შემდეგ რაც ბაგრატი „ქართველთა მეფე“ იქნა, ცხადია აქ იგულისხმება არა საკუთრივ ქართლის „ქართველები“, არამედ მთელი იმ ქვეყნისა; სადაც ამ „ქართველების“ გავრცელება იგულისხმებოდა...

თავდაპირველად იყო ეთნიკური ქართლი. აქედან წარმოდგა ეთნიკური ქართ-ველი. ქართლის გავლენა მეზობელ ტომებზე გავრცელდა. ქართიზაცია განიცადეს მეზობელმა მესხებმა, ჯავახებმა, კახებმა, კუხებმა და სხვებმა. წარმოიქმნა ეროვნულ-კულტურული ქართველი და მისი ქვეყანა საქართველო...

მოტანილ მაგალითში ეს ორნაირი ხმარება სრულიად თვალნათლივადა... (მ—2, 3. ფურც. 111).

39.

ქტა I. მატიანი, 2857

ბასილი და გიორგი მეფე შეიბნეს. „ხოლო ვითარ სულმოკლე იქმნეს ქართველნი, მორიდეს და წარმოვიდეს. წარმოუდგეს უკანა ბერძენნი და დაკოცნეს ურიცხვნი პირითა მახვლისთა“. გიორგი თრიალეთს მოვიდა. აქ მან „მოირთო ძალი კახეთისა და ჰერეთისა“.

გაერთიანებული საქართველოს ჯარში, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ტომობრივად „ქართველნი“ არ ყოფილან, ისევე როგორც არც ბასილის ჯარი შედგებოდა ტომობრივად თავანჯარი ბერძენებისაგან: მის ჯარში ბერძენებთან ერთად იყვნენ „უცხოთესლნი ურიცხვ“ (284). ამისდა მიუხედავად ბასილის ლაშქარი აღინიშნება ხოლმე: „ბერძენნი“.

ასევე იყო „ქართველნიც“... ოღონდ ერთი განსხვავებაა: ჰემონობის თვალსაზრისით უნდა ყოფილიყო „აფხაზნი“ (იმისდა მიუხედავად, თუ რა შინაარსისა იქნებოდა ეს ტერმინი): გაერთიანება ხომ აფხაზეთს (ლიხთ იქითს) ხვდა წილად? ან შეიძლება ტიტულატურაში „აფხაზთა“ არ მოწმობს მის მნიშვნელობით უპირატესობას, არამედ მხოლოდ ქრონოლოგიურ მომენტს გაერთიანების პროცესში (ბაგრატი პირველად გახდა აფხაზთა მეფე, ხოლო „ქართველთა მეფე“ ის ამის შემდეგ იქნა. ამ დროს მის გარდა ორი ქართველთა მეფე — მამა და პაპა — ცოცხალი იყვნენ). რაც

შეეხება რეალურ უპირატესობას, ის ხომ ქართლზე მოდიოდა, როგორც ქართველთა წარმოდგენით (ლეონტი და სხვ.), ისე რეალურ ფაქტობრივად (მ—2, 3. ფურც. 110).

40.

ქ^აცა I, მატიაწე, 300₁₆

ბაგრატსა და ლიპარიტს შორის ბრძოლაა. ბაგრატი იძულებული იყო ჯავახეთი დაეგდო: „ზამთრისა ბუქთა საშინელთა გარდაიარა შავშეთი (უნდა: შარვაშეთი!) და ჩავიდა ქართლსა“. აქ აშკარაა, ქართლი ნახმარია მისი კუთხური გაგებით.

მაგრამ შემდეგ: ლიპარიტი ბერძენთა დახმარებით კიდევ უფრო გაძლიერდა „და განხეთქნა ამის სამეფოსა კაცნი: რომელნიმე წარუდგინნა დემეტრეს, და რომელნიმე დარჩეს ბაგრატის ერთგულობასა შინა... და იყვნეს თანამდგომ ლიპარიტისსა კახნი ძალითა მათითა, და დავით სომეხთა მეფე ძალითა მისითა. და განძლიერდა იგი ძალითა მათითა ამას კერძოსა ქართლისასა. და იყო მი-და-მო საურავი კელოვნებისა“.

ეს გამოთქმა „ამას კერძოსა ქართლისასა“, თითქო ყოველ შემთხვევაში, მოწმობს, რომ ჩვენი ავტორის ცნობიერებაში „ქართლი“ არაა მხოლოდ შიდა ქართლი, რომ შიდა ქართლი მეორენაირი ქართლის მხოლოდ „კერძოა“, ე. ი. ქართლი პოლიტიკური ვაგებით უფრო ფართე ცნებაა. ჩვენ ისე გვესმის, რომ ავტორი „ამას კერძოსა ქართლისასა“-ში გულისხმობს შიდა ქართლს, სადაც ცნობილი სასირეთის ომი მოხდა (ამაზე აქვე მოაყოლებს საუბარს).

ჩვენმა ავტორმა საჭიროდ დაინახა ნიშანდობლივ მიეთითებინა შიდა ქართლზე და მანაც ის ქართლი (ფართო გაგებით) კერძოდ გამოაცხადა.

ამრიგად „ქართლის“ ორგვარი ხმარება ერთი და იმავე ავტორის მიერ აშკარაა. პოლიტიკური — ფართო, სადაც ზემო ქვეყნებიც შევლენ (მესხეთი, ჯავახეთი, კლარჯეთი) და ეთნოგრაფიული შიდა ქართლი. „ამას კერძოსა“ გულისხმობს სხვა კერძოს (მ—2, 3. ფურც. 42).

41.

ქ^აცა I, მატიაწე, 303₁

„ამისსა შემდგომად დაეკნა ლიპარიტ თურქთა, და შემოვიდა ანისს. დააგდო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი და მოვიდა ჯავახეთს“.

ესაა შიდა ქართლი...

ლიბარიტ გაძლიერდა: „მოიროთ ბერძენთა მეფისაგან ძალი. და ვერღარა დაუდგა ბაგრატ. ამისსა პირველ სუმოდა ძე მისი გიორგი ბაგრატს, დაუტევეა ქუთათისს მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა და წარვიდა საბერძნეთს“.

იყო „სამეფო აფხაზეთისა“, მაგრამ არ იყო ხმარებაში „სამეფო ქართლისა“ და ეს იმიტომ, რომ მეფე ქართველთა არ ფარავდა „ქართლს“; „ქართლი“ ერთ-ერთი მხარე იყო „ქართველთა სამეფოსი“. ქართველთა სამეფო არ ლოკალიზდებოდა ერთხელ გარკვეულ საგეოგრაფიო ცნებაში... (მ—2, 3. ფურც. 108).

42. იოანე და ექვთიმეს ცხოვრება, 95₄

ექვთიმეს „სათნობათა სახელი და ღირსებაჲ ყოველსა საქართველოსა განეფინა და არა ხოლო საქართველოსა ოდენ. არამედ საბერძნეთსაცა“.

იქვე გვ. 41₁₈.

ექვთიმეს მიერ თარგმნილთა „წიგნთა სიტკობებაჲ, ვითარცა ნესტუ ოქროსაჲ კმა-მალალი, ოზრის ყოველსა ქუეყანასა, არა ხოლო ქართლისასა, არამედ საბერძნეთისასაცა, რამეთუ ბალაჰვარი და აბუკურაჲ და სხუანიცა რაოდენნი-მე წერილნი ქართულისაგან თარგმნნა ბერძულად“.

ერთი და იგივე ავტორი ერთისა და იმავე მოვლენის მიმართ ხან ქართლს ხმარობს, ხან საქართველოს (მ—2, 3. ფურც. 156).

43. გ-ი ხუცეს მონაზონი, 110₂

მამა ჩუენი გიორგი იყო „...ნათესავით ქართველი, ხოლო მამის — მამულად ღმრთის-მსახურისა მისგან და ღმრთივ-დაცულისა ქუეყანისა, რომელსა სამცხე ეწოდების, ხოლო თვთ აღმოეცენა იგი ქუეყანასა თრიალეთისასა“...

ხომ არ ნიშნავს აქ „ქართველი“ ქართლელი? ივანე ჯავახიშვილი ფიქრობს, რომ არა. მართლაცდა ილარიონ კახის შესახებ ნათქვამია, რომ ის იყო „ნათესავით ქართველი“, ასევე ტაოელი იოანე იყო „ნათესავით ქართველი“; ასე რომ გიორგი მესხიც ასევე შეიძლება იყოს ნათესავით ქართველი... აქაც, დასასმევბია, „ქართველი“ ნახმარია ფართო შინაარსით, კულტურული ცნებით და არა კუთხური წარმოშობილობის შინაარსით (რაც

თავისთავად გამოირიცხული არაა: ქართლელ ადამიანს შეიძლება რქმეოდა ნათესავით ქართველი...) (მ—2, 3. ფურც. 88).

44.

გ-ი ხუცეს მონაზონი, 121_{11, 19}

შევითიელ გიორგიზე ამბობს ავტორი: „გიორგის ვიტყვ და-
ყუდებულსა, დიდსა მას მნათობსა ნათესავისა ჩუენ-
ნისასა“... და „სურვიელ იყო წმიდაჲ ესე ბერი, რაჲთამცა
კუალად გამოვიწმე-აჩინა მოწყალებამან ღმრთისამან ნათესავ-
სა შორის ჩუენსა კაცი, რომელმანცა სრულყო ნაკლულე-
ვანებაჲ ენისა ჩუენისაჲ, რომელი — იგი წმიდისა მამისა ჩუენისა
ეფთჳემესგან დაშთომილ იყო“...

უცილობელია, რომ აქაც „ნათესავი“ ნიშნავს ქართველთა
კულტურულ ერთობას, რომელსაც ახასიათებს საერთო კულტუ-
რის ენა. ესაა მერჩულეს ქართლი (მ—2, 3. ფურც. 87).

45. ისევე როგორც XI საუკუნის სხვა განათლებული ქართვე-
ლი, გიორგი ხუცეს მონაზონი „ქართლს“ ხმარობს საქარ-
თლოს შინაარსით, როცა საკითხი შეეხება ერთ მთლი-
ან კულტურულ ერთეულს, დაპირისპირებით სხვა ასე-
თივე კულტურულ ერთეულთან (ვთქვათ, საბერძნეთთან) და
ქართლს ხმარობს საკუთრივ ქართლის მხარის შინაარსით, როცა
საქართველო (ე. ი. ფართე შინაარსის „ქართლი“) წარმოსადგენია
მხარეებად ვთქვათ დაპირისპირებით „აფხაზეთთან“ (მ—2, 3.
ფურც. 85).

46.

გ-ი ხუცეს მონაზონი, 173₂₃

ამ კულტურულ ერთეულს („ქართლს“) ხაზგასმით
აღნიშნავს ავტორი. გიორგი ათონელმაო „ყოველი აღმო-
სავლეთი განანათლა, და ნაწილი იგი ანდრეა მოციქულისაჲ
და სიმონ კანანელისაჲ კუალად განამტკიცა“...

ეს ყოველი აღმოსავლეთი იგივე „ქართლია“, ე. ი. აქ იგივე
შეხედულებაა მოცემული, რაც რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში:
რომ „ყოველი აღმოსავლეთი“ ჯერ ანდრიამ და სიმონ კანანელმა
განანათლა და, იგულისხმება, შემდეგ ნინომ. ეს იღვია გიორგი მთა-
წმინდელმა აკი წამოაყენა ანტიოქიის პატრიარქთან კამათისას...

ასე რომ რუის-ურბნისის ძეგლის ავტორები იმეორებენ, აგვირ-
გვინებენ, X—XI ს-ში წარმოქმნილ იდეას ანდრია — ნინოს მო-

ღვაწობის შესახებ და გრიგოლის სრულიად უგულვებელყოფის შესახებ (რამდენადაც გრიგოლი სომეხ მონოფიზიტებმა, ე. ი. ეროვნულ-სომხურმა, დაიჩემეს). (მ—2, 3. ფურც. 79).

47. ქცა I, ც-ბა დავითისი, 324₁₂

„რამეთუ მეფე იქმნა რა დავით, მოოქრებულ იყო ქართლი და თვნიერ ციხეთა სადამე არა სადა იყო კაცი სოფელსა შინა, არცა რა შენებულობა. და მათ ეამთა შინა ჰქონდეს თრიალეთი და კლდეკარნი და მიმდგომი მისი ქვეყანა ლიპარიტს, და მეფესა დავითს წინაშე აუბრეცა ერთგულად“...

„ქართლს“ ხმარობს კუთხური გაგებით და შიგ. გულისხმობს თრიალეთსაც.

იქვე:

„და იყო ძაშინ საზღვარი სამეფოსა მთა მცირე ლიხთა, და სადგომი სამეფო წალულის-თავი. და ოდესცა ნადირობა უნდის ქართლისა ქალათა, ანუ ნაჭარმაგვეს, რომელი ყოვლად აღსაგსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ, (ხოლო) ცხენ კეთილნი კაცნი ჩამოგზაუნიან და გაინახიან“ (მ—2, 3. ფურც. 185).

48. ქცა I, ც-ბა დავითისი, 333₁₁

„ტაოს ჩამოდგეს დიდნი თურქნი ხარგებითა, ვინათგან ზამთრისა სიფიცხესა და მთათა სიმაგრეთა მიენდვენეს. ხოლო მეფემან მოიჯელოვნა ესრეთ, რამეთუ სპათა ქართლისათა მზაობა უბრძანა და თვთ ქუთათისს გარდავიდა, რომლითა უეჭუელ ყვნა იგინი. და თუესა თებერვალსა აცნობა ქართულთა და მესხთა, რათა კლარჯეთს დახუდენ პაემანსა; და თვთ შილითა სპითა ხუფთით ჭორაზის პირი წარვლო. და შეკრბეს ერთად, და უგრძნეულად დაესხნეს მათ ზედა, უშიშად გულდებითა მსხდომარეთა ბასიანამდე და მთად კარნიფორისად“.

„ქართლს“ ხმარობს კუთხური გაგებით.

„ქართულთა“ (sic) ასევე კუთხური გაგებითაა, სადაურობით, ნახმარი. ამას მოწმობს აქვე „მესხთა“. ესევე ფაქტი — „მესხთა“ გამორიცხავს, რომ „ქართულთა“-ში აქ ჰერ-ყახნი იგულისხმებოდეს. ქართულნი აქ არიან სწორედ სპანი ქართლისაში (ამავე აბზაცში რომ იხსენიებიან), ხოლო ქართლი არის საკუთარივე

ქართლი, რომელშიაც შიდა ქართლი იგულისხმება, შეიძლება, თრიალეთით, არც მეტი არც ნაკლები (მ—2, 3. ფურც. 184).

49. ქცა II, ისტ. აზმ. 97₁

ბასიანის ომში ბევრ მხედართმთავარს ცხენები გამოუკლეს, და ქუეითად დარჩეს რაზმსა შინა მკნენი საქართველოსანი“.

ესენი იყვნენ: ივანე მკარგრძელი, ზაქარია გაგელი, შალვა ახალციხელი, ივანე ახალციხელი, თაყაიღინ თმოგველი...

და რატომ არა სთქვა „მკნენი ქართველანი“? აქი ამათ შესახებ საუბრისას აქვე ის ამათვე უწოდებს „ქუეითნი ქართველნი“?

უნდა ვიფიქროთ ეს სტილის საქმეა და არა იმის მოწმობა, თითქოს „ქართველნი“ აქ ქართლის თემის მკვიდრის აღმნიშვნელი იყოს, ან კიდევ „საქართველო“ ქართლის აღმნიშვნელი ტერმინი იყოს, როგორც ეს გვიანფეოდალურ ხანაში ეწოდებოდა ხოლმე.

ასე რომ: „ქართველნი“ აქ „საქართველოს“ მკვიდრთ ეწოდება. მკნენი საქართველოსანი მეორენაირად წოდებულა ქუეითნი ქართველნი. თემურ — კუთხურად შემოდსახელებული „მკნენი“ სრულიადც ქართლელნი არ ყოფილან, არამედ თორელნი, სომხითარნი, ჯავახნი... (მ—2, 1. ფურც. 39).

50. ქცა II, ისტ. აზმ. 103₁₇

სპარსეთში ლაშქრობის წინადადებით ზაქარია და ივანე მხარგრძელებმა და ვარამ გაგელმა მიმართეს თამარს: „უბრძანე სპათა საქართველოსათა — მზა იყვნენ ლაშქრობად ხუარასანს. დაღათუ არავინ ქართველთაგანი მიწვეულ არს ხუარასანს და ერას, არამედ ბრძანე, რათა ნიკოფსიით დარუბანდამდე აღიკურნენ და მზა იყვნენ!“.

სპანა საქართველოსანი მოიკრიბება ნიკოფსით დარუბანდამდე ქვეყნიდან, ე. ი. ქვეყანას ნიკოფსით დარუბანდამდე „საქართველო“ ეწოდება.

ამ კონტექსტში ქართველიც შესაფერისი შინაარსით უნდა იქნეს გაგებული, ე. ი. იმ საქართველოს მოლაშქრე, რომელიც ნი-

კოფსით დარუბანდამდე იგულისხმება. აქ ყველა ქართველია აფხაზიც და ჰერ-კაზიც, მესხიც და სომხითარიც... (მ—2, 1. ფურც. 11).

51.

ქცა II, ბ. ე. მ. 115₁₁

გიორგი მეფის დად რუსუდანი „სძალ ყოფილი დიდთა სულტანთა... მამულად მოყვანებული, დედოფლად დაჭდა ქართველთად, უფროსდა დიდებულ სახლისა თვისისად და ყოვლისა ამის სამეფოსა“.

„ქართველთად“ აქ იმავე ფართო მნიშვნელობითაა ნახმარი. ქართველი აქ ნიშნავს მთელი საქართველოს მკვიდრს, ამის პირდაპირი ჩვენებაც აქვე მოიპოვება: ეს „ქართველთა დედოფალი“ იყო დიდება სახლისა „თვისისა და ყოვლისა ამის სამეფოსა“ (მ—2, 1. ფურც. 15).

52.

ქცა II, ბ. ე. მ. 116₂₂

აქებს თამარის დედას ბურღუხან დედოფალს: „სძალი სხუა მისებრი მაშინ არა ეხოლვა ქართლისა თემისა“.

აქაც, რა თქმა უნდა, ქართლის თემი, ანუ „ქართლი“ ხმარებულია საქართველოს გაგებით: უცნაური და გაუგებარი იქნებოდა, „ქართლის თემში“ რომ საკუთრივ ქართლი გვეგულისხმა. თუ საქმე ამ მხრით დადგებოდა, გიორგი მეფე უპირველესად „აფხაზთა“ მეფე იყო და ბურღუხანი რატომ უნდა ყოფილიყო საკუთრივ „ქართლის თემის სძალი“? კუთხურობის თვალსაზრისით ის აფხაზეთის თემის სძალი უფრო იყო... მაგრამ „აფხაზეთი“ დიდი ხანია რეალურად გაქრობის გზაზე იყო შემდგარი (საუბარია პოლიტიკურ ტერმინზე დას. საქართველოს მნიშვნელობით): პოლიტიკურ ტერმინსა („აფხაზეთი“) და მის რეალურ ისტორიულ შინაარსს შორის („ქართლი“) კონფლიქტი რჩებოდა. უკანასკნელი სულ უფრო და უფრო თვალნათლივი ხდებოდა განსაკუთრებით მას შემდეგ, ან უკეთ, იმისდა კვალად, რაც უფრო ფეოდალური საქართველოს ცენტრი (პოლიტიკური და კიდევ უფრო ეკონომიური და კულტურული) აღმოსავლეთში გადამოდიოდა (მ—2, 1. ფურც. 14).

„მოკულა ქართლისა კათალიკოსი, ჭყონდიდელ-მწიგნობართ-
უხუცესი, ქართველი, მირიანის ძე მიქაელ“...

აქ ამრიგად, იგივე ავტორი ტერმინს „ქართველი“ ვიწრო
კუთხური მნიშვნელობით ხმარობს, ისევე როგორც ვთქვათ იხმარ-
და მესხი, კახი და სხვა.

და აქვე „ქართლისა კათალიკოსში“, რა თქმა
უნდა, საკუთრივ ქართლი კი არა, ქართლოსის ქართლიც კი აღარ
იგულისხმება და ქართლის კათალიკოსი ახლა მთელი საქართველოს
კათალიკოსს ნიშნავს, ე. ი. ყველა ქართველის, ანუ ქალცედო-
ნიტის (სადაც კი ეამნი ქართულად შეიწირებინ) კათალიკოსს, სულ-
ერთია, რა წარმომშობისაც არ უნდა იყოს ეს „ქართველი“ აფხა-
ზურის, ქართულის, მეგრულის, ჰერულის, თუ სომხურის (მოიგო-
ნე ეტიფანე კათალიკოსის საქმიანობა ანისში) და სადაც არ უნდა
იყვნენ ეს „ქართველები“.

ოღონდ იქ იმ ქვეყანაში, ამ ქართველებისათვის ეამი ქართუ-
ლად შეიწირებოდეს... (მ—2, 1. ფურც. 23).

ასწერს თამარის მეფურ თვისებებს და ურთავს: „და წამებს
ამას ყოველი მახლობელი სამეფო გარეშემო ქართლისა, თუ
რაოდენნი დაგლახაკებულნი მეფენი განამდიდრან, რაოდენთა მომ-
ძღაფრებულთა უკუნ სცა სამეფო თვისი, რაოდენნი განდევნილნი
სამეფოდვე თვსად კუალად აგნა და რაოდენნი სიკუდილად დასჯილ-
ნი განათავისუფლნა. და ამისი მოწამე არს სახლი შარვანშეთი
და დარუბანდელთა, ლუნძეთა, ოვსთა, ქაშაგეთა,
ქარნუ-ქალაქელთა და ტრაპიზონელთა, რომელნი
თავისუფლებითსა ცხოვრებასა ამის მიერ იყვნეს და მტერთაგან
უზრუნველობასა“.

სრულიად ამკარაა, თუ რას გულისხმობს ჩვენი ავტორი ცნება
ქართლში. ეს არის საკუთრივ საქართველოს სამეფო,
რომლის „გარეშემო“ „მახლობელი“ „სამეფოებია“ დასახელებუ-
ლი და ამით ამ ქართლის საზღვრებიც მოცემულია: ესენია ქა-
ქართველოს საყრმაღანაფიცო ქვეყნები: შარვა-
ნი, დარუბანდი, ლუნძეთი, ოვსეთი, ქაშაგეთი, კარნუქალაქი და
ტრაპიზონი. აი ამის შიგნით ესაა „ქართლი“ ანუ საქართველოს
სახელმწიფო.

ბასილი ეზოსმოდღვარი არც ერთხელ არ ხმარობს ტერმინს საქართველო. ამის ნაცვლად ის ხმარობს — „ქართლი“ (მ—2, 1. ფურც. 13, 17).

55.

ქ^აცა II, ქ. ა. 153_გ

განძის ომისას „მეფესა ჰყვა ოთხი ათასი კაცი ოდენ, ამათ შინა უმეტეს მესხნი იყვნეს; რამეთუ ერთ-კერძო მქარგრძელნი ღგეს, და ერთ-კერძო პერ-კახნი და სომხითარნი, ქართველნი და თორელნი, ერთ-კერძო აფხაზნი, და დიან-ბედნი და დალიხთ-იქითნი ზედმოკიდებით ურთიერთას“.

აქ ცხადი ის არის, რომ ქართველნი და აფხაზნი ორივე ტომობრივი შინაარსით არის ნახმარი (საკუთრივ ქართლი და საკუთრივ აფხაზნი). თითქო შეიმჩნევა, რომ ის ავტორები, რომელნიც მთელი ქვეყნის აღსანიშნაულ „საქართველოს“ ხმარობენ, „ქართლს“ და „აფხაზეთს“ ვიწრო ტომობრივ კუთხური შინაარსით ხმარობენ, ხოლო ისინი ვინც ქართლს და აფხაზეთს ფართო მნიშვნელობით ხმარობენ, „საქართველოს“ არ ხმარობენ, ხოლო კუთხურ „ქართლს“ და „აფხაზეთს“ არ გაურბიან: ზოგჯერ ზოგადი მნიშვნელობით ხმარობენ, ზოგჯერ ვიწროთი... (მ—2, 1. ფურც. 22).

56.

ქ^აცა II, ქ. ა. 164₁₉₋₂₃

მონგოლები სომხითში მოვიდნენ. ლაშამ ლაშქარი შეყარა. აქვე გაგის ბოლოს „მოერთნეს დიდითა ლაშქრითა“ ივანე ათაბაგი, შანშა მქარგრძელი, ვარამ გაგელი.

ომი მოხდა საგომის წყალზე. „მამინ მოიწია რისხვა ზეგარდამო უსჯულოებათა და ცოდვათა ჩუენთათჳს, და ივლტოდეს ქართველნი და სპანი და თვით მეფე ლაშა“.

ცხადია ქართველნი აქ ნიშნავს საქართველოს მკვიდრს და არა მარტო მართლმადიდებულ მკვიდრსაც, არამედ სომეხთაც. ისინიც ხომ „დიდი ლაშქრის“ სახით მონაწილეობდნენ ამ ომში (მ—2, 1. ფურც. 24).

57.

ქ^აცა II, ქ. ა. 180₁₇

„ხოლო ამიერი ესე სამეფო უცალო იყო ხუარაზმელთაგან, რამეთუ მანდატურთუხუცესი შანშე იყო ანისს და ამირ-“

სპასალარი ავად ბიჯნის, ევრეთვე ვარამ გაგელი, ჰერნი და კახნი, სომხითარნი, ქართველნი, თორელნი, შაქმნი, კლარჯელნი, ტაოელნი — ყოველნი სიმავრეთა შინა ცხოვნდებოდეს“...

ეს იყო ამიერი სამეფო, სადაც ქართველნი წინშავს ქართლის მკვიდრს. შდრ: აქვე 165ჲ, სადაც „ქართველნი“ წინშავს საქართველოს მკვიდრს და არა მხოლოდ ქართლის მკვიდრს.

ისევე როგორც აფხაზნი იხმარებოდა ორგვარი გავებით: დასავლეთ საქართველოს, ანუ აფხაზეთის მკვიდრი და საკუთრივ აფხაზეთის მკვიდრი, — ასევე ქართველნი იხმარებოდა მთელი საქართველოს მკვიდრის მნიშვნელობით და საკუთრივ ქართლის კუთხური მნიშვნელობით.

საინტერესოა, რომ ქართულ ძეგლებში არსად აფხაზეთი დას, საქართველოს მნიშვნელობას არ სცილდება და ქართლს, აღმ. საქართველოს არ მოიცავს, მაშინ როცა ქართლი, ქართველი ხშირად მთელ საქართველოს მოიცავს (მ—2, 1. ფურც. 27).

58. ქცა II, ე. ა. 183

რუსულანმა ჯალალის წინააღმდეგ მთელი საქართველოს ჯარი გამოიყვანა. მათ შორის იყვნენ ავად ამირსპასალარი, შანშე მანდატურთუხუცესი, ვარამ მსახურთუხუცესი თავიანთი სადროშო ჯარებით, ე. ი. სომხებით; ასევე აქვე იყვნენ „ყოველი იმერი სამეფოს“ ჯარები, კერძოდ, აფხაზები, ჯიქები: აქვე იყვნენ ოსნი, ღურბუგნი და ყოველნი მთიულნი. ომი მოხდა ბოლნისის ხევში. „იძლივნეს სპანი მეფისანი“ და ავტორი ამბობს: „მოხედნა ღმერთმან რისხვით ნათესავსა ქართველთასა“-ო.

ამით ჩვენი ავტორი იმას აღნიშნავს, რომ მთელი ეს საქმე უპირველეს ყოვლისა იყო „ქართველთა ნათესავის“ საქმე, რამდენადაც საკითხი შეეხებოდა ქართველთასახელ-მწიფოებრიობას. საქართველო ჩვენი ავტორის წარმოდგენით მრავალეროვანი ქვეყანაა, მაგრამ ის მაინც ერთიანი ქვეყანაა საქართველოა, სადაც ქართველთა ნათესავი არის განმსაზღვრელი ძალა... (მ—2, 1. ფურც. 28).

59. ქცა II, ე. ა. 186₁₁

მონგოლები საქართველოს შემოესივნენ. „მავნვარენი განსადედელნი აღიძვროდეს საქართველოსა საზღვართა, უკეთურებისათვის მკვდრთა ქართლისათა“... მონგოლებსო „მის-

ცნა ღმერთმან ნათესავნი ქართველთანი მოსასრველად მსგავსად ძეთა ბენიამენისთა“...

ყველა სამივე შემთხვევაში ქართლი, საქართველო და ნათესავნი ქართველთანი (= ქართველი), ნახმარია ფართო გაგებით: მკვდრნი ქართლისანი აქ ნიშნავს საქართველოს მკვიდრთ, ხოლო ნათესავნი ქართველთანი იგივე საქართველოს შვილებია.

იქვე 187: „იქმნა ცა ყოველი სოფელი ქართლისა ოქრად“.

ამ წიგნური გამოთქმის (სოფელი) მიუხედავად სოფელი ქართლისა სწორედ იმ ფართო გაგებითაა ნახმარი.

ქართლი — საქართველო (მ—2, 1. ფურც. 29).

60. ქცა II, ე. ა. 190, 191, 215

ქართლი კუთხური გაგებით: ქართლის მკვიდრნი; და აქვე ამავე გვერდზე (190₁₅₋₁₆) „ქართველთა მთავართავანი“ ნიშნავს საქართველოს მკვიდრს. ასე რომ ქართველის ორგვარი შეინაარსით ხმარება ცხადია: კუთხური და ფართო შინაარსით.

აქვე, 215_{9,3}

ქართლი კუთხური გაგებით: კოხტას თავს შეთქმულებმა „დადევს პაემანი ქართლს შეკრებისა“.

აქვე ქართველნი ქართლელის გაგებით: კოხტას თავს იყენენო მთავარნი „ჰერ-კახნი, ქართველნი... მესხნი და ტაოელნი“ (მ—2, 1. ფურც. 37).

61. ქცა II, ე. ა. 208₆

მონგოლებმა მთელი საქართველო ღუმნებად დაყვეს. „ესრეთ განაჩინეს თათართა, და განიყვეს საქართველო, და წარვიდეს ბრძოლად აღმუთს, და ქართველნი თანა — წარიტანეს“...

ესაა ყოველი საქართველო და ეს ქართველნი არიან ამ ყოველი საქართველოს მკვიდრნი, იმიერი თუ ამიერი. ამ „ქართველნი-ში“ იგულისხმება, ბუნებრივია, როგორც ცოტნე დადიანი და რაჭის ერისთავი თავიანთი ღუმნებით (აფხაზიდან მარგველაზდე), ისევე ვარამ გაგელი თავისი სომხითარებით, აგრეთვე ევარსლან ბაკურციხელი ჰერ-კახ-კამბეჩანით და შანშე თავისი და ავაჯის მამულით ე. ი. შაჰანშას ქვეყანა (ანი-სი) და სივნიეთი, ე. ი. სომხეთი.

ასე რომ სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით, ესაა საქართველო, ხოლო მისი ღუმნის თავები ესაა მთავარნი საქართველოსანი და ამ საქართველოს მკვიდრნი — ესაა ქართველნი.

და ასეთი გაგებით ქართველნი აქ ხშირად გვხვდება: 208, 209, 210, 211, 212 (მ—2, 1. ფურც. 36).

62.

ქცა II, ქ. ა. 230₁₇

ულუ დავითი ბათო ყაენმა შეიწყალა, „პატვისცა მეფესა, და წარმოავლინა სამეფოდ ქართლად. და ვითარ მოიწია ჰერეთს, მიეგებნეს ყოველნი წარჩინებულნი სამეფოსა მისისანი, ხოლო თორღუა შეშინებული უცუდგა პანკისს“...

ულუ დავითის სამეფო კი, ჩვენ ვიცით, იყო ლიხთამერი ქვეყანა, რომელშიაც, სხვათა შორის, შედიოდა როგორც კახეთი, ისე ჰერეთი.

ასე რომ აქ ქართლი ნახმარია ლიხთამერი სამეფოს შინაარსით (მ—1, 2. ფურც. 33).

63.

„მესხური მატთანე“ (XVI ს.). § 87

ოსმალები მესხეთს იპყრობდნენ. 1578 წელს ყვარყვარე ათაბაგი მიიტყუეს და სტამპოლს გაგზავნეს. 1579 წელს მარტში ყვარყვარე სამშობლოში დაბრუნდა. „ლთის წინაც შეურაცხუწიელი კაცთანაც ფალავანი დაეცა ხუნთქართანა-და ქართველობით გამოეშუა, მისი საბატონოს წყალობაჲ ექნა... და მარტში მობრძანდა“ („სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები XV—XVI ს.“. ქრ. შარაშიძე, 168).

იმავე მატთანეში იმავე წლებში მომხდარი ამბების მოთხრობისას აღნიშნულია: „ენკენისთუქს ერთს იმერელნი შეიბნეს (ოსმალებთან, — ნ. ბ.) და გაიმარჯუქს და ქართველნი და ერეკლე (მუხრანბატონის ძე. — ნ. ბ.) ენკენისთუქს ათს შეიბნეს და სრულად ამოსწყუიდეს“. (§ 58, გვ. 170).

ამ ორი მაგალითიდან კარგად ჩანს ცნება „ქართველი“-ს ორი მნიშვნელობა: 1. „ქართველი“ ესაა ქართლის მკვიდრი და პირისპირებით მესხთან, კახთან, იმერელთან და სხვ. მეორეს მხრით „ქართველი“ ესაა „საქართველოს“ მკვიდრი, პირველ შემთხვევაში „ქართველი“ ტომობრივი სახელია (სადაურობა?), მსგავსად იმერე-

ლი, რაჰველი, მეგრელი, მეორე შემთხვევაში ქართველი კულტურული ცნებაა. „ქართველისაგან“ არ წარმოქმნილა ცნება „ქართლი“, არამედ პირუტყუ: ცნებისაგან „ქართლი“ იწარმოება „ქართველი“ ისევე, როგორც ეგრისაგან მეგრელი, იმერისაგან იმერელი, რაჭისაგან რაჰველი და ა. შ.

ამავე დროს „საქართველოსაგან“ კი არ იწარმოება ქართველი, არამედ პირუტყუ ქართველისაგან იწარმოება საქართველო... ერთი სიტყვით სულ სხვადასხვაა დამოკიდებულება „ქართველისა“ „ქართლთან“ და „საქართველოსთან“.

ქართლი ეთნოგრაფიული ცნებაა ისევე, როგორც ეგრისი, იმერეთი, კახეთი, მეტეხეთი... საქართველო — კულტურულ-პოლიტიკური. ასეთი „ქართველისათვის“, ე. ი. კულტურული ინდივიდუალობის მქონე ბელი ერთეულის წარმოქმნისათვის მიმდინარეობდა ბრძოლა, უკეთ ასეთი ერთეულის წარმოქმნას გულსხმობდა პროცესი, რომელიც მიმდინარეობდა VI—IX საუკუნეებში („ქართველობა“). ეს იყო ქართველობის დადგინების პროცესი, ეთნოგრაფიული ქართველის (სადაური) კულტურული ინდივიდუალობის მქონებელ ქართველად გადაქცევის პროცესი (რელიგიური გამოყოფა სამეხთავან, მირონის კურთხევის შემოღება, საკუთარი მარტვილობის გაჩენა, საბანისძის პროპაგანდა, ქართული ენა, დაფარული წმინდა ნინოს „აღმოჩენა“, ყოველმხრივი შემზადება დიდი ბრძოლისათვის, ბერძენთაგან განთავისუფლებისათვის ქალკედონიტობის შენარჩუნების პირობებში... შემდეგ: ანდრიას მოღვაწეობის ვერსიის შექმნა, გიორგი მთაწმინდელი (და სხვები) და რუის-ურბნისის ძეგლის წერა, გელათის აკადემია). ეს იყო ერთეული კულტურის დადგინების დიდი პროცესი, კულტურული ქართველის დადგინების პროცესი (აქვე შემოდიოდა და სულ უფრო და უფრო დიდი მნიშვნელობისა ხდებოდა „ვეფხისტყაოსნის კულტურა“ შემდეგ შოთას კოდექსში განსახიერებული...) ასეთი „ქართველი“ ჩამოიკვეთა განვიითარებული ფეოდალური ურთიერთობის დასაწყისისათვის.

ლეონტი მროველი ერთი ამ კულტურულ მოღვაწეთაგანია. მის წინამე იგივე პატრიოტული ამოცანა იდგა, უკეთ, მას იგივე პატრიოტული მოტივი ამოქმედებდა: ქართველი ხალხის კულტურული დადგინების საკითხი სხვა მეზობელ კულტურულ ხალხთა ვეერდით.

ლენტის მოღვაწეობის დროს ქართველ ხალხს ეროვნული დადგინებისათვის ბრძოლის მიძიებე გზა უკვე გამოვლილი ჰქონდა. უკვე კარგა ხანი იყო, რაც „ქართველი“ კულტურული ცნება გამხდარიყო და მასში იგულისხმებოდა არა მხოლოდ ეთნოგრაფიული ქართლის მკვიდრი. უკვე გიორგი მერაზულემ ამ ასი წლის წინ (X საუკუნის შუაზედ) განსაზღვრა ქართლის და ქართველს არა-ეთნოგრაფიული, ე. ი. ახალი შინაარსი: ქართლი ეწოდებოდა არამარტო საკუთრივ ეთნოგრაფიულ ქართლს და ქართველი, მამასადამე, ეწოდებოდა არა მარტო საკუთრივ ეთნოგრაფიულ ქართლის მკვიდრს, არამედ „ქართლი“ ეწოდებოდა გარკვეული კულტურის მატარებელ ქვეყანას, სადაც ეს კულტურა ქართული ენაზე წარმოებდა, ხოლო ქართველი, მამასადამე, ეწოდებოდა ყველა იმას, დამოუკიდებლად სადაურობისა, ვინც ამ ქართული კულტურის შვილი, ვინც ამ ქართული კულტურის მალღიარებელი იყო (მ—2, 3, ფურც. 26—28).

64.

ვახუშტი, აღწერა, -59, 17637

„ხოლო დამჩხერლოდამ ტფილისამდე, მტკვრის კერძო მთამდე, არს წაყოფიერი, ბრინჯ-ბამბას გარდა ყოველნი მარცვალნი, რომელნი აღესწერეთ, ხილნი და ვენახნი მრავალნი; ღვინო აქაური უმჭობესი ყოველისა ქართლისა, და უმეტეს ატენური ყოველთა საქართველოს ღვინოთა“.

ქართლი და საქართველო. ნათლად არჩევს ქართლისაგან (ყოველი ქართლისაგან) საქართველოს. და ვახუშტის საქართველო სულ სხვა ნიშნით ხასიათდება, ვიდრე მერაზულეს ქართლი. ვახუშტის საქართველოში ქართველნიც ცხოვრობენ, სომეხნიც, მაჰმადიანნიც, მთიელნიც, ბარელნიც. თითოეულს თავისი ქცევა-ზნე აქვს... ქცევა-ზნით ზოგჯერ ქართველები და სომეხები ერთნაირნი არიან, მთიელები ურთიერთს ჰგვანან ქცევა-ზნით, ბარელნი ურთიერთს (თუმცა მაჰმადიანნი ელნი სხვაობენ). ქცევა-ზნე უცვლელი არაა, ქართველთ შემოარევიათ ყიზილბაშური, ოსმალური წესი...

ვახუშტის საზომია: „ხოლო რაოდენნი ქვეყანანი ანუ ადგილნი დავსწერენით — მათა, ბართა ანუ კაცკასთა შინანი — საქართველოსანი, გარნა თუ აქეთ ზოგთა ენა სხვა, თვისნი საკუთარნი, არამედ წიგნი არცა ერთსა რომელსამე აქუს, თვნიერ ქართულის წიგნისა საკუთარად“.

რა თქმა უნდა, იგულისხმება წიგნი სამოქალაქო ურთიერთობაში, თორემ სხვას რომ თავი დავანებოთ სომხებს და მაჰმადიანებს საეკლესიო წიგნი ხომ თავისი ჰქონდათ. (წიგნი 8, ფურც. 60).

[ქვემოთ მართლი]

1. ქცა I, ლეონტი 822

ქართლოსის ცოლმაო „გარდაბოსს მისცა ხუნანი და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლეთით მდინარე ბერდუჯისი, დასავლეთ ქალაქი გაჩიანი, და სამქრით შთა პირველ ქსენებელი, და ჩრდილოთ მტკუარი“.

ბერდუჯის მდინარე თუ აწინდელი დებედაა, მაშინ გაგი ქართლში აღარ აღმოჩნდებოდა, რადგან გაგი არავითარ შემთხვევაში არ იგულისხმება ბერდუჯის აღმოსავლეთით (მ—2, 3. ფურც. 178).

2. ქართლის პიტიახში, რომელი „ქართლის“ იგულისხმება, მთელი იბერიის, თუ რაღაც გარკვეული ტერიტორიის, რომელსაც „ქართლი“ ეწოდებოდა? ისიც ხომ შეიძლებოდა, რომ ეს ქართლი სპარსეთის მთავრობის მიზანდასახულობის მაჩვენებელი ყოფილიყო?

ცურტავისათვის დამახასიათებელი (რეალური) ისაა, რომ ამ ქალაქსა და ჰერეთს შორის სხვა რაიმე ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ტერიტორია არ იგულისხმება თუ არ საპიტიახში. ე. ი. თუ ცურტავი გაჩიანის საერისთავოში იყო, მაშინ ხუნანის საერისთავოც პიტიახშის სამფლობელოში ყოფილა. ცურტავი ამ მხრით შეიძლებოდა აგარაკშიც ყოფილიყო, შეიძლება ბოლნისშიც ყოფილიყო, შეიძლება სამშვილდეშიაც ყოფილიყო, ან კიდევ სხვაგან აწინდელ სომხით-საბარათიანოში, სადაც პიტიახშის უფლება ვრცელდებოდა. მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია ამ შესაძლებლობათა შეზღუდვა სხვადასხვა გზებით: სანადირო ქალაქი (გაჩიანი — ცურტავი. მაშინ სახელი ცურტავი სომხური *გორაკ*-ისაგან ნაწარმოები არაა...), ანტალა (აქ ალბათ საეპისკოპოსო კათედრის არსებობიდან და საზაფხულო სადგომიდან (აგარაკი) გამოდინან), ბოლნისი (აქაც საეპისკოპოსო კათედრის არსებობიდან გამოდინან, *გორაკ*-ი აქაც მოუღებელი აღ-

მჩინდებოდა), სამშვილდე (აქ უფრო პიტიახშისათვის შესაფერისი რეზიდენციიდან თუ გამოდიან, მაგრამ ამავე მოსაზრებით ცურტავი შეიძლებაოდა ხუნანშიაც გვეძებნა: ისიც პიტიახშის რეზიდენცია იყო საფიქრებელია).

საზაფხულო ადგილი, საეპისკოპოსო ადგილი, პიტიახშის ადგილსამყოფელი. მაგრამ თუ ეს სახლის ეპისკოპოსი იგივე ქვეყნის ეპისკოპოსია, მაშინ საქმე ერთბაშად ადვილდება: ამ დროს ჯერ კიდევ აგარაკის საეპისკოპოსო კათედრა არ არსებობდა და იგი ვახტანგ გორგასალმა დააარსა. რჩებოდა ამ ქვეყანაში ბოლნისის ეპისკოპოსი, რომელიც, თუ ეს იგივე სახლის ეპისკოპოსია, საკულებელია, რა თქმა უნდა, ბოლნისის მიდამოებშივე, გამოდის მაშინ, რომ ბოლნისი იყო იგივე ცურტავი (ბოლნისი ისე როგორც დმანისი ბოლანის, დაბანიდან არის ნაწარმოები. ან ი ძველი ფენის ნაშთია, სი მეორადი...), ან ეს ცურტავი სადღაც აქვეა ახლოს (6. 4, ფურც. 11).

3. ქ"ცა I, ლეონტი, 281a

ფარნავაზიო ზამთარს ატარებდა გაჩიანს, ე. ი. საზამთრო ადგილი იყო მეფეთა.

თამარიც ხომ ზამთრობით დასოს სტოვებდა და სომხეთში მიდიოდა. ნადირობდა, ამოთა თამაშითა (ბ. ე. მ.), რა თქმა უნდა, თუ ამ გაჩიანს (სანადირო ქალაქს) რაიმე კავშირი აქვს ცურტავთან (და სომხური წყაროებით, თითქოს, აქვს), ის (ცურტავი) არ შეიძლება იყოს ცივთან (ვიარს) რაიმე კავშირში... ის ისეთივე შეიძლება იყოს მხოლოდ (ტერმინი) როგორც მრავალი სხვა სიტყვა — სახელი — ავი თუ — ვი სუფიქსით რომაა ზანავი, თელავი, ბნავი (მ—2, 19. ფურც. 97).

4. ძველი სომხური გეოგრაფია გუგარქის ქვეყანაში გულისხმობს (ერემიანი...) მთელ ზოლს იბერიასა და სომხეთს შორის ძორაგეტიდან მოკიდებული ვიღრე კლარჯეთამდე... და კი არ დაფიქრდება ავტორი (ერემიანი), რომ ასეთი ქვეყანა არ შეიძლება. რა ნიშნით ხასიათდება ეს გუგარქის ქვეყანა? როგორი საპოლიტიკო იყო ასეთი უცნაური ქვეყანა? როგორი ერთობა იყო ის ეთნიკური, გეოგრაფიული, ადმინისტრაციული?... (მ—2, 4. ფურც. 45).

5. გარდაბანის ლოკალიზაციას პრინციპული მნიშვნელობა აქვს.

თუ ამ გარდაბანში ის ქვეყანა იგულისხმება, რომელსაც ლეონტი გვაუწყებს, ეს იმას ნიშნავს, რომ არაბთა მფლობელობის ხანაში, VIII—IX საუკუნეებში, „სომხითი“ ჯერ კიდევ არ ერქვა ქვემო ქართლის ამ კუთხეს (რაც, ჩვენ ვფიქრობთ, უამისოდაც იგულისხმება).

ასევე საეჭვოდ ხდის „სომხითის“ არსებობას ქვემო ქართლის რომელიმე კუთხის შესატყვისობით ის ცნობა, რომ გუარამს (IX ს.) „დაეპყრა ჭავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი, და არტანი“ (257).

მაინცდამაინც ტაშირი და აბოცი იმ სამშვილდის (და გარდაბნის?) საერისთავოში შედიოდნენ, რომელიც გვიან სომხითად იწოდებოდა... (მ—2, ფურც. 29).

6. ქცა I, ლეონტი, 127

„ხოლო ოდეს პირველ გამოვიდა ხაზართა მეფე და მოტყუენნა ქვეყანანი, რომელნი ზემოთ დამიწერიან, და გარდავლო მთა კავკასია. და იყო ძე მისი სახელით უბოს, და მისცა ძესა თვისსა ტყუე სომხითისა და ქართლისა“...

ეს „ქართლი“ ქართლოსიანთ ქართლია (და ამ ქართლის ტყვეებში შიდა ქართლის ტყვეები არც კი იგულისხმება, იმიტომ, რომ შიდა ქართლი ამხელად ხაზართა მიერ მორბევას გადაურჩა).

ეს სომხითი პაოსის წილი ქვეყანაა: ხაზარებმა „წარტყუენეს ქუეყანა თარგამოსიანთა და შემუსრნეს ყოველნი ქალაქნი არატისანი და მასისისანი და ჩრდილოსანი“... (11).

ასევე გვ. 152

სპარსთა მეფემ ქაიხოსრო „მოვლო ყოველი სომხითი და ქართლი, მოტყუენა ყოველივე“ (მ—2, 3. ფურც. 164).

7. ქცა I, ლეონტი 2921

ფარნაჯომის წინააღმდეგ ქართლის ერისთავები (უმრავლესნი) შეითქვენ. სომეხთა მეფეს უხმეს. „მაშინ სომეხთა მეფე ყოვლითა ძალითა მისითა წარმოემართა ქართლს... ხოლო ერისთავნი ქართლისანი განდგომილნი მიეგებნეს სომეხთა მეფესა ტაშირს... ხოლო ფარნაჯომ მიეგება მუნვე ტაშირს“...

ტაშირი ქართლშია (მ—2, 4. ფურც. 84).

„და მასვე უამსა (იგულისხმება ბაკურ მეფის დრო) იყო სომხთს კაცი ერთი, შვილი მთავართა, სახელით ვასქენ. და ესუა მას ცოლი, მთავართა შვილი, რომელსა ერქუა შუშანიკ, ასული ვარდანიის“.

ჯუანშერის ეს „სომხთი“ გასარკვევია... ჩეულებრივ ეს ავტორი „სომხთის“ გარკვეული მნიშვნელობით ხმარობს — არმენია. აქ კი ეს ცხადად არ ჩანს... უფრო საფიქრებელია, თითქო, რომ აქ ქართლის სომხთის გულისხმობს ავტორი (ვასქენი აკი ქართველთა მეფე ბაკურმა დასაჭა). ვასქენ არშუშას ძე ხომ „ქართლის“ პიტიახში იყო... ჯუანშერს რაღაც არევიან, ან შეიძლება, შუშანიკის მარტვილობის რაღაც სხვა ვარიანტი ჰქონდა ხელთ... (სამწუხაროდ ი. აბულაძეს ამ ფაქტისათვის ყურადღება არ დაუთმია)...

შეიძლება „სომხთი“ აქ მართლაც ჯუანშერის გლოსა იყოს: მან იცოდა, რომ ეს ამბავი ქართლის იმ ნაწილში მოხდა, რომელსაც მის დროს სომხთის უწოდებდნენ... და უწოდებდნენ, საფიქრებელია, პოლიტიკურ ნიადაგზე: ჯუანშერის დროს ქვემო ქართლს „სომხთი“ ერქვა (სომეხი კვირიციანები სამშვილდარ-ძორაეკრტელები...). როდის შეერქვა გაჩიანის და გარდაბნის ქვეყნებს ასეთი სახელი, ჩვენ არ ვიცით. მაინცდამაინც შუშანიკის მარტვილობით ამ მხარეს ეს სახელი არ ერქვა. იქ „ქართლი“ იყო და ამის ყველაზე ცხადი მოწმობაა ბოლნისი მისი ქართული წარწერებით.

ასე რომ შუშანიკის მარტვილობის მოწმობა („ქართლი“) სარწმუნოა. უნდა მხედველობაში მივიღოთ, რომ V—VI საუკუნეებში ჯერ კიდევ არ არსებობდა იმის პირობა, რომ ქვემო ქართლს კონფესიურ ნიადაგზე სომხთი სწოდებოდა. „სომეხი“ და „ქართველი“ მამინ ჯერ კიდევ კონფესიურად ურთიერთისაგან არ განსხვავდებოდნენ და მათი განმასხვავებელი ნიშანი მხოლოდ ენა იყო. ასე რომ სამშვილდე — ხუნანს იმ ძველ დროს თუ სომხთი ერქვა, ეს იმის მოწმობა იქნებოდა, რომ აქ სომხურენოვანნი, ე. ი. პაოსიანები ცხოვრობდნენ. მაგრამ ამას მზარს არ უჭერს ბოლნისი... თუმცა ისიც დადგენილი ფაქტია, რომ ამ ქვეყანაში ორი ენა იყო (მამასადაამე, ქართველებს გვერდით სომხებიც მოსახლეობდნენ)... ეპისტოლეთა წიგნი ამას მოწმობდა, მაგრამ ეპისტოლეთა წიგნიდან ისიც უცილობლად ჩანს, რომ ამ ქვეყანაში ქართლის პოლიტიკური ხელისუფლება და ქართლის კათალიკოსის სამწყსოა, სა-

ეკვოა, რომ ასეთ ვითარებაში ამ ქვეყანას „სომხითი“ სწოდებოდა: სომხურენოვანი მოსახლეობის გვერდით აქ ქართულენოვანი მოსახლეობაც იყო (ეპისტოლეთა წიგნი და ბოლნისი), პოლიტიკური და საეკლესიო ხელისუფლება ხომ ქართლია იყო... მამ რა საფუძველზე უნდა სწოდებოდა ამ ქვეყანას იმ დროს „სომხითი“?..

ქართველები ჰაოსის ნათესავს იმთავითვე სომხებს და მათ ქვეყანას სომხითს უწოდებენ. ქართლის ერთ ნაწილში ძველი დროიდანვე (არტაქსია...) ჰათური ენის მოსახლეობაც ჩანს ქართლის გვერდით.

ამ ქვეყანას „ქართლი“ ეწოდება (შუშანიკი...), ის ოფიციალურად ქართულენოვანია. და „სომხითი“ მას, უნდა დაუფიქვთ, გვიან შეერქვა იმ ნიადაგზე, რომ აღრეფეოდალურ ხანაში აქ სომეხთა უპირატესობა დაშვარდა, რაც კერძოდ სომეხ კვირიციანთა სამეფოს დაარსებაში: გამოიხატა (ახპატი, სანაინი, წოფი, ხოქორნი...). ამის შედეგად იყო, რომ ქვეყანას სომხითი ეწოდა; თუ არ ასე, როგორ უნდა გავიგოთ, რომ ჰაიები ამ ქვეყანას გუგარქს, ქართლს, კანგარს და რაგინდარას არ ეძახიან და არც ერთხელ არ მოიხსენიებენ არც ქართული „სომხითით“ არც სომხური ჰაისტანით. „ჩრდილო მხარენი“ არამც და არამც ამ ქვეყნის ეთნიკური განსაზღვრა არ არის და ასეთი წმინდა გეოგრაფიული ტერმინით აღნიშნავენ, საფიქრებელია, ამ ქვეყანას იმიტომ, რომ ქართლის ამ ქვეყნისათვის საკუთარი სახელი არ აქვთ: მას არმენია არა ჰქვია იმიტომ, რომ აქ არმენია არ არის (ჩანს ესმით, რომ ამ ქვეყნის ქართული სახელი „სომხითი“ არმენიას არ ნიშნავს), იციან, რომ ეს არის ქართლი, ქვემო ქართლი ან „ქვენა სოფელი“, ხოლო მათთვის კი „ჩრდილო მხარე“. (ხომ არ შეიძლება, რომ ჩრდილო მხარენი იყოს დაპირისპირება ასეთივე აღწერილობით გეოგრაფიული ტერმინისა „ქვენა სოფლის“ — მაგრამ ერქვა კი ასეთი სახელი?..) (მ—2, 2. ფურც. 18—20).

9. ქცა I, მატთანე ქართლისა. 257₁₅

„ხოლო გუარამ განუყვნა ქუეყანანი ძმათა თვსთა აღარნასეს და ბაგრატს და აბოცი განუყო. ცოლის ძმასა თვსსა სომეხთა მეფესა“.

ხომ არ არის ეს ფაქტი იმის დასაწყისი, რომ ჩნდება ტერმინი „სომხითი“? (მ—2, 2. ფურც. 28).

„აფხაზეთი“, „კახეთი“, „სამცხე“, „ტაო“ და „ქართლი“ ყველა ერთი და იგივე ოდენობის ცნებაა, ყველა ერთნაირი „ქვეყანაა“, რომელთაგან ზოგს საკუთარი პოლიტიკური ორგანიზაცია აქვს, მეფე ჰყავს თუ კურაპალატი, ან ქორეპისკოპოსი, ზოგს კი საკუთარი პოლიტიკური ორგანიზაცია არ აქვთ, მაგალითად, სამცხეს, ქართლს...

იგულისხმება, რომ ყველა ესენი ერთი სამყაროა სხვა ასეთივე „ქვეყნებთან“ ერთად (ჩავახეთი, ჰერეთი, კლარჯეთი...) და იბრძვიან ურთიერთ შორის. ეს მეფენი ცდილობენ დაიპყრონ ეს „ქართული“ ქვეყნები. საინტერესოა, რომ მებრძოლი მხარეები „შინ“ დაუნდობელნი არიან: კახეთმა ჰერეთი გადაყლაპა და ქართლის ხელში ჩაგდებას ცდილობს, აფხაზეთი ქართლს იპყრობს, კახეთის სამეფოს გაუქმებას და ქვეყნის შემოღრთებას დაჟინებით ცდილობს, ამავე დროს შიიწევს თრიალეთ-სამცხე-ჩავახეთისაკენ, ხოლო „ქართველთა მეფენი“ ხომ კიდევ მეტის ენერგიით იბრძვიან „ქართლსა ზედა“, ვიდრე სხვა მათი მოძმენი. მაგრამ ამ კონცერტში შემორევიან „სომეხნიც“, რომელნიც, როგორც ცალკე ეთნიკურ კულტურული ერთეული, გამოდის კავკასიის სამყაროში. სომეხებიც იბრძვიან „ქართლსა ზედა“, რაც იმის უდავო მოწმობაა, რომ ამ ბრძოლის უმთავრესი მამოძრავებელი ძალა ამ ქვეყნების მატერიალურ ურთიერთობაშია საძიებელი და რომ ეთნიკურ-კულტურული ოდებები მეორეხარისხოვანი მოვლენაა. სომეხ-ქართველთა შეხების ვრცელ არეზე საუკუნეთა განმავლობაში მიმდინარეობდა ეს მეტოქეობა ქართველ და სომეხ ფეოდალური კულტურის მესვეურთა შორის ურთიერთად ქვეყნების დაუფლებიანათვის, ვიდრე ბოლოს, XII საუკუნეში, არ დაისვა საკითხი თავისებური უნიის შესახებ, როცა საქართველოს პოლიტიკური ძლიერება და ქართლის შელწევა სომხეთში მეტად შორის იყო წასული (ანელი, კარელი, ვალამკერტელი, დიდი სომხითისა მიტროპოლიტი...).

მაგრამ ასე არ იყო იმ თავში და სომეხთა მეფენი ამიერკავკასიის „სომხეთად“ გაერთიანებას არანაკლებს ენერგიით, და ხშირად წარმატებით, ცდილობდნენ, ვიდრე მათი მოქიშბე ქართველი ფეოდალები. ვანანდის სომეხ-ქართველთა მეფენი, ჰერეთის შწევა-ლებლობა, „სომხური“ ტაო ამ ბრძოლის სხვადასხვა ეტაპებია, ისევე როგორც დავით ტაოელი ბაგრატიონის ქართველთა და სომეხთა კურაპალატობა...

ასეთ კონტექსტში გვაქვს საფუძველი, ვიფიქროთ, თუ რა ნი-
დაგზე შეიძლებაოდა წარმოშობილიყო ქართული ქვეყნის გაჩიან-
გარდაბანის სახელი „სომხითი“ იმ ვაგებით, როგორც ეს საშუალო
საუკუნეებში ესმოდათ გარკვეულ ეთნიკურ-კულტურ-
ული ერთეულისადმი მისი მიკუთვნების ში-
ნაარსით (ამდენადვე, ჩვენ აქ არ ვსვამთ საკითხს თვით ტერმი-
ნი „სომეხის“ წარმოშობისა და მისი ოდინდელი შინაარსის შესახებ).
ჩვენ რეალურ ისტორიულად ის მიგვაჩნია, რომ ეს ქვეყანა შუა საუ-
კუნეებში „სომხითად“ იწოდებოდა იმიტომ, რომ ის შინაარსეულად
ისეთივე „ქვეყანად“ მიაჩნდათ, როგორც პაოსიანთ სომხითი, ე. ი.
„სომხური სჯულის“ ხალხით და ეს დამოუკიდებლად იმისაგან, რომ აქ
„ქართლი“ იყო. ქართულ-სომხურ ფეოდალურ საზოგადოებათა მე-
ტოქეობის ნაკვალევად გამოიყურება ეს „ქართლის სომხითი“ (კლა-
სიკური მოწმობაა), რომელსაც, როგორც საფიქრებელია, საშუალო
საუკუნეებში შეერქვა ეს სახელი ჰაღბატ-სანაიანით, წოფ ზოგორ-
ნით, მაგრამ ბოლნის-წულარულაშენით, სამშვილდით, „ვრაცდაშ-
ტით“, ბრღაძორის სტელით... (მ—2, 3. ფურც. 119—120).

11.

ქცა I, მატინე, 296₂

ფადლონი ქართლს მტრობდა. „და ვიდრე ყრმაღა იყო ბაგრატ,
შეკრბეს ლაშქარი ამის სამეფოსანი, იპირნეს ლაპარიტ და ივანე
აბაზას-ძე; მოვიდა დიდი კვრიყე, რანთა და კახთა მეფე, დავით
სომეხთა მეფე, და ჯაფარ ამირა ტფილელი, რამეთუ ესე ყო-
ველნი პირობითა კვრიყესითა შეკრებულ იყვნეს ეკლესს ფადლონს
ზედა“.

ოქვე, 297₆

„მას უამსა (ე. ი. XI ს. 30-ანი წლები) იყო მეფე კახეთს გაგიც,
ძე დავით სომეხთა მეფისა სამშვილდარისა და
ძორაკერტელისა, დისწული კვრიყესი“.

ამრიგად სომეხთა მეფე ძორაკერტთან ერთად სამშვილდესაც
დაპატრონებია და „სომხითიც“, ბუნებრივია, გაჩიანის ქვეყანასაც
შეერქვა...

პირველად ამ ქვეყნის სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი აბო-
ცი გვარამ მამფალმა განუყო სომეხთა მეფეს...

უნდა თვალი გაედევნოს როგორ თანდათან მოიწივს სომეხთა
პოლიტიკური მფლობელობა გარდაბან-გაჩიანის და რანის ტერი-

ტორიაზე, როგორ იქმნება ქართლის სომეხთი... (მ—2, 2 ფურც. 26).

12. ქცა I, მატიაწე, 300—301

ანისი ბაგრატი დაიჭირა და მარიამ დედოფალმა შიგ თავისი მოხელეები შეაყენა (299). შემდეგ ლიპარიტის საქმით ბაგრატი და დედამისმა ანისი დაკარგეს. ჩანს ისევე ბერძენთა ხელში გადავიდა (300).

ლიპარიტ და ბაგრატი ომობენ, ლიპარიტს ბერძენთა განძი და ტახტის მაძიებელი დემეტრე ახლდნენ.

„და იყენეს თანამდგომ ლიპარიტისსა კახნი ძალითა მათითა, და დავით სომეხთა მეფე ძალითა მისითა“.

ასე იყო სასირეთის ომში (301) ასევე იყო არყის ციხის ომში (301).

ეს „სომეხთა მეფე“ დავით იგივე სამშვილდარ-ზორაკერტელია და აქტიური მონაწილე ბაგრატი და ლიპარიტის შორის ომისა, ისევე როგორც კახთა მეფე... ეს დავით სომეხთა მეფე ანისში არ მეფობს, არც ღვინში ესაქმება მას. ჩანს, მისი სამეფო სომეხთი ამ ქვეყნების გარეთაა. ესაა სამშვილდისა და ღორაკერტის ქვეყანა (მ—2, 2. ფურც. 25).

13. ქცა I, მატიაწე, 307₁

ალფარსლან სულტანმა ბაგრატი მეფეს „სთხოვა დისწული ცოლად. და მიიქცა სულტანი ანისად, შემუსრა და წაიღო ანისი, მოსრნა და ტყუე ყვნა ურეცხუნი სულნი, და წარვიდა ქუეყანად თვსად სპარსეთად. და ანისი წარულო ბერძენთა და მისცა მანუჩას, ძესა აბულასვარისსა.

ხოლო დისწული ბაგრატი, რომელსა ითხოვდა სულტანი, იყო ძმისწული სომეხთა მეფისა კვრიკესი. სთხოვა ბაგრატი და არ მოსცა სომეხთა მეფემან. მიუგზავნა ბაგრატი მოციქულად დიდძალად ერისთავი ვარაზ-ბაყურ გამრეკელი. იბირნა კაცნი სომეხთა მეფისანიცა, და სამშვილდეს შემომავალი სომეხთა მეფე კვრიკე და ძმა მისი სუმბატ შეიბყრეს ქუეშის ჭალასა, და აცნობეს ბაგრატს. და წარვიდა კვაქურელთათ მსწრაფლ, და მოგუარნეს პყრობილნი კლდეკართა ქუეშე. სთხოვა სამშვილდე და არა მოსცეს, რამეთუ ერთი ძმა მათი აღარნასე შესრულ იყო სამშვილდეს. ხოლო მიიყვანეს სამშვილდეს

და ამართეს ძელი, და გასუეს სომეხთა მეფე კვრიკე სამ დღე; ითხოვეს მშვილობა და მოსცეს სამშვილდე. ხოლო მოსრულ იყვნეს ორნი ერისთავნი სომეხთა მეფისანი: ლუკიის ერისთავი და კაქვაქარისა. აძლევდა და მოსცემდა სამთა ციხეთა სუმბატ, ძმა კვრიკესი: ოფრეთს და კომესა და ვარზაქარსა. ხოლო შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა: მისცნა და უთავისუფლნა ყოველნი ციხენი თვნიერ სამშვილდისა; და არც სხუანი ციხეთა-უფალნი, კაცნი დიდებულნი შემოუშვნა, არამედ სამშვილდე ოდენ იურვა სახლად თვსად, და ეგრეთვე მონებდეს სომეხნი“.

ანისის სამეფო აღფარსლანმა დაიპყრა და განძელ ამირას ბულსოვარის ძეს მანუჩარს მისცა. მამასადამე, კვრიკე „სომეხთა მეფეს“ ანისის ქვეყანასთან ხელი არ აქვს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს კვრიკე სომეხთა მეფე არის შვილი დავით სომეხთა მეფისა, სამშვილდარ-ზორაკერტელისა (ნახე სომეხური მასალა!). სამწუხაროდ აქ დასახელებული ციხეები დადგენილი არ არის გარდა სამშვილდისა და ოფრეთისა, რომ შეიძლებაოდეს „სომეხთა მეფის“ საბრძანებელის უფრო ნიშანდობლივ მოხაზვა.

ერთი უცილობელია: ტფილისის საამიროს აღმოსავლეთ-სამხრეთით აკრავს ქვეყანა სამშვილდე-ზორაკერტისა, რომელსაც სომეხთა მეფე ფლობს. სომეხთა მეფის ეს ქვეყანა მეორე მხრით ესაზღვრება ბაღვაშის სამფლობელო თრიალეთს (საყოთრივ თრიალეთის გარდა, ბაღვაშებს ჰქონდათ მანგლის-ხევი და სკვრეთი). მესამე მხრით სომეხთა მეფის სამფლობელო ესაზღვრებოდა განძის საამიროს...

ამრიგად ხუნან-სამშვილდის საერისთავოთა დიდი ნაწილი სომეხთა მეფის სამფლობელო შექმნილა, „სომეხითი“ შექმნილა (პოლიტიკურად მაინც).

(დავითმა ლორე აიღო, „სომეხთა მეფე“ გახდა... თამარი გარდაიცვალა „აგარათა სომეხითისათა“, ე. ი. ზემო ტაბახმელას ანუ კოჯორის). (მ—2, 2. ფურც. 23—4).

14. ქ[ა]ცა I, მატიაწე ქართლისა, 312₁₂

XI ს. სამოციანი წლები იყო. ავტორი მოვეითბრობს ფადლონისა და ბაგრატ მეფის ბრძოლის ეპიზოდს.

ამ მოთხრობიდან არა მარტო ისა ჩანს, რომ რუსთავი ციხეა („ხოლო თავსად აღიხუნა ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლ-წმიდანი, ქავაზინი“...) ე. ი. რომ ამ ციხეს რუს-

თავი ერქვა და არა რიშაყალა, როგორც ამას პ. ინგოროყვა ჰგონებს, არამედ ისიც ჩანს, რომ ეს ციხეები თბილისის საამიროში იგულბისხმებიან, თბილისის საამიროს ქვეყანაში შედიან. თითქო ისე ჩანს, რომ ყველა ეს ციხე ჩაბარდა ბაგრატს, როგორც კი თბილისი ჩაბარდა...

რუსთავი ისეთივე მშობრთებაშია აქ ნაგულისხმევი თბილისთან, როგორშიაც ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლწმიდანი, ქავაზინი... (წიგნი 5, ფურც. 98).

15. ქცა I, ცბა დავითისი, 318₂

„ამისა შემდგომად მოვიდა სულტანი მალაქ-შა, მოადგა სამშვლდესა და წარილო, და ივანე ძე ლიპარიტისი ტყუე ჰყო, მოაოცრა სომხითი და წარვიდა“.

ამვე ამბავს მოგვითხრობს მატჩანე ქართლისაჲს ავტორი (316—317) — „და მოვიდა სულტანი, და მოადგა სამშვლდესა, და წარულო სამშვლდე, და ტყუე მქმნა ივანე თავითა, ცოლითა და შვილისშვილითა და ყოველთა აზნაურთა დედაწულითა, და დაიჭირა სამშვლდე სულტანმან. და მუნ დგომასა მოარბია ქართლი, წარილო ტყუე და ნატყუნავი ურიცხვ, და შეიქცა გარე“.

ამრიგად სამშვლდეს მისი. ქვეყნით ერთი ავტორი სომხითს უწოდებს, ხოლო მეორე (ასევე თანამედროვე) უწოდებს ქართლს. არაა საფიქრებელი, რომ ამ ტერმინში — „ქართლი“ — აქ „სომხითს“ გარდა სხვა ქართლი იგულისხმებოდეს. სულთანს რომ სომხითს გარდა სხვა ქართლი მოეოცრებინა, დავითის ისტორიკოსი (რომელიც იცნობდა მატჩანე ქართლისას) ვერ დაავიწროვებდა ამ ცნებას და „ქართლის“ ნაცვლად „სომხითს“ ვერ დაწერდა და თუ მან მატჩანე ქართლისას „ქართლი“ „სომხითად“ აღნიშნა, ეს იმიტომ, რომ სულთანმა ქართლის ის კუთხე მოარბია, რომელსაც „სომხითი“ ეწოდებოდა.

ესაა სწორედ „ქართლის სომხითი“ (მ—2, 3. ფურც. 186).

16. ქცა I, ცბა დავითისი, 331₁₄

„ხოლო ვიდრე ამა უამადმე ქალაქი ტფილისი, რუსთავი და სომხითი და ყოველი სამშვლდე და აგარანი თურქთა ჰქონდეს“. თუ სიმონ ყაუხჩიშვილს დადგენა სწორია: „ყოველი სამშვლდე“ (და არა სომხითი ყოველი), მაშინ გამოდის, რომ „სამშვლდე“

იხმარებოდა მთელი ამ ქვეყნის აღსანიშნავად. მაგრამ ეს ადგილი სათუთა: ACMm ვარიანტები .სხვაგვარი წაკითხვის შესაძლებლობასაც გულისხმობენ: ...„რუსთავი სომხითი ეოველი სამშვილდე და აგარანი თურქთა ჰქონდეს“... (მ—2, 7. ფურც. 77).

17. ქ^ა I, ც-ბა დავითისი, 335₁

„ამასვე წელსა (1118 წ.) აღილო სომხითისა ციხე ლორე. და მასვე წელსა, ივლისსა, აღიხუნა აგარანი, მეორესა დღესა, ცისყარს. რამეთუ პირველცა ესე ციხე აელო ბაგრატს, პაპასა მძსა, გარნა სამ თუე ბრძოლითა...“.

საფიქრებელია, რომ ავტორი „სომხითში“ გულისხმობს „აგარანსაც“ (მ—2, 2. ფურც. 15).

18. ქ^ა I, ც-ბა დავითისი, 335₁

1118 წ. „ამასვე წელსა აღილო სომხითისა ციხე ლორე. და მასვე წელსა, ივლისსა, აღიხუნა აგარანი“.

აქაც დადგენა სათუთა: სომხითისა თუ სომხითს. თუ სომონ ყაუხჩიშვილის არჩევანი სწორია, მაშინ ლორეს განსაკუთრებული მნიშვნელობა იქნებოდა ხაზგასმული. სომხითში მრავალი ციხე იყო, მაგრამ ლორე ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო... (მ—2, 7. ფურც. 78).

19. ქ^ა I, ც-ბა დავითისი, 337₁₅

დავითმა ჯარი გაიმრავლა, ყფრჩაყები მოიწვია „და იწყო რბევად სპარსეთისა, შარვანისა და სომხითისა დიდისა“...

საქმე ისაა, რომ ქართლის სომხითი დავითს უკვე შემოერთებული ჰქონდა. მამასადამე სარბევად აქ სხვა სომხითი იგულისხმება: დიდი სომხითი = Armenia magna.

აშკარაა ჩვენი ავტორი ურთიერთისაგან ასხვავებს ორ სომხითს: დიდი სომხითი და ქართლის სომხითი (მ—2, 2. ფურც. 14).

20. ქ^ა I, ც-ბა დავითისი, 340₁₆

დავითის წინააღმდეგ თურქებმა შეერთებული ლაშქრობა მოაწყვეს... სულთანმა „უბრძანა თურქმანობასა სადალაცა ვინ იყო,

დამასკოთ და ჰალაბითგან ამოღმართ, ყოველსა მკედრობად შემ-
ძლებელსა, ამათ თანა ათაბაგსა განძისასა მისითა ძალითა და ყო-
ველთა სომხითისა ამირათა..."

ეს „სომხითი“ ის „დიდი სომხითია“, რომელსაც
დავითი არბევდა (337), რადგან განძელ-ტვილელ-დმანელნი „სომ-
ხითი“ არაა (ერთადერთი დმანისია საეპეო, მაგრამ იქ ერთი „ამი-
რა“ იყო -- თუ იყო -- და არა ამირანი). (მ—2, 2. ფურც. 13).

21. ქ'ცა I, ლაშას დროის მემატიანე, 365₁₃

„პერეთი, სომხითი, ტაშირი, ჭავჭავი, ქუენა არტანი
და (ზენა) არტანი ამათსა მეფობასა შინა აშენდა, და ტაოს ნაპირ-
ნი“.

ტაშირი სომხითისაგან გამოყოფილი ჩანს. დავითის
ისტორიკოსი კი ლორეს სომხითში აქაზებუბს.

თითქო საფიქრებელი ხდება, რომ პოლიტიკურ სომხითში
რამოდენიმე ეთნოგრაფიულ-ეთნიკური ერთეული იყო (აბოცი,
კანგარი, ტაშირი, სომხითი, საშშვილდე...). გამოდის, რომ „ქართ-
ლის სომხითი“ ფართე შემკრებლობითი ცნება იყო (მ—2, 2.
ფურც. 9).

22. ქ'ცა I, ლაშას დროის მემატიანე, 369₂₂

თამარი გარდაიცვალა „თუესა იანვარსა თორმეტსა, დღესა
ოთხშაბათსა, აგარათა სომხითისათა, ქრონიკოსსა ოთხას
ოცდაშვიდსა. დამარხეს ახალსა მონასტერსა გელათს“.

როგორც ბასილი ეზოს მოძღვარი მოწმობს, თამარი გარდაი-
ცვალა აგარათა ციხეს (ქ'ცა II, 144), ხოლო ისტორიანი და
აზმანით თამარი მიიცივალა „ქმელსა დგომასა შინა“ (იხ.
ჩემი „აგარანი“).

თითქო უდავოა, რომ ლაშას მემატიანე აგარანს სომ-
ხითში გულისხმობს ე. ი. ტაბახმელას... (მ—2, 2. ფურც. 8).

23. ქ'ცა II, ისტ. აზმ. 99₁₆

თამარიო „უამ გარდვიდიან აფხაზეთს და განაგან საქმენი
მანდაურნი, და მოინადირიან კეთილი იგი სანადირო-გეგუთი და
აჯამეთი. მერმე გარდმოვიდიან ქართლს, სომხითს, და დად-
გიან დურს“. დუინს ER, დვინს cet.

„ღურის“ ადგილმდებარეობა ცაურკვეველი; „ქართლი“ კუთხური მნიშვნელობით.

ცაურკვეველია აქ სომხითის მნიშვნელობაც. თუ ის ქართლის სომხითია, მაშინ ღურიც აქვეა სადღაც, ხოლო თუ სომხითში აქ სომხეთი იგულისხმება საყითხავი დვინი მართებულა.

ისტორიკოსი აქვე განაგრძობს, რომ ღურს მდგომ მეფესთანაო „მოვიდიან ხარაჯითა განჯელნი და აღმართ-ქალაქნი. განაფხულ აღმოვლიან სომხითი, მოილიან ხარაჯა ნახქვენელთა; და წარვიდიან კოლას, თავსა არტანისასა, და მუნით მოილიან ხარაჯა კარხუ-ქალაქით და ეზინკით და სხუათა გარემოსა ქალაქთა“.

აქ უკვე სომხითი ქართლის სომხითი არაა და დიდსომხითის ნიშნავს, როგორღაა ეს, რომ ერთ აბზაცში „სომხითი“ ორი ქვეყნის მიმართ იხმარება? შეიძლება ზემოთაც იგივე დიდი სომხითი იგულისხმება და ღურის ნაცვლად უნდა დვინი? ან, შეიძლება, განსასხვავებლად დიდი სომხითისაგან პირველ შემთხვევაში „ქართლის სომხითი“ ეწერა? (მ—2, 1. ფურც. 103).

24. ვახუშტი, აღწერა, 45

„ნახიღურს ქვეით, ქციის ამიერ და იმიერ კიდესა, სახლობენ ელნი მოჰმადიანნი, მოხარკენი და მოლაშკრენი მეფისა. არამედ ბაილარის სულთანნი, რომელი დასახნა შახეფიმ ავღაღარს, ქვეით ნაჯბადინამდე და ეკლესია ნაზარა სოფლამდე. ხოლო ადგილსა ამას პირველ ეწოდებოდა წყალთა — შუაღა და აწ ბაილარი“.

საიდან იცის, თუ რა ეწოდებოდა პირველ? უნდა ვიფიქროთ, ეს ცვლილება ტოპონიმებისა შედარებით ახალი საქმეა და ტრადიცია ჯერ კიდევ ცოცხალია (წიგნი 8, ფურც. 30).

25. ვახუშტი, აღწერა, 47.

„იციეთს ქვეით, ქევსა შინა, არს მონასტერი კაბენისა. ყოფილ არს დედათა, გუნბათიანნი, შვენიერი, აწ არს ზუცის სამარ. აღაშენა მეფემან თამარ. სამკრთ, მას ზემორ, არს ციხე აზეულასი და აწ კოჟრისა, თხემსა ზელა კლდისასა ამ ციხის სამკრთ არს სასახლე მეფისა კოჟორი. აღაშენა პთ მეფემან როსტომ, უმეტეს ეს მეფემან გიორგიმ და ეს მეფემან ვახტანგ. დგებოდნენ ზაფხულს მეფენი“.

ვახუშტი ისე ფიქრობს, რომ ეს ტოპონიმი გაჩნდა შემდეგნაირად: იყო ციხე აზეულასი. ამ ციხის სამკრით შეფეხებმა სასახლე ააშენეს კოეორა და ამიერიდან ციხესაც სახელი გადერქვა: ციხე კოეორისა.

ვახუშტის არ აინტერესებს თვით ტოპონიმი კოეორი, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, ძველდაც არსებობდა, ვიდრე მეფე რომს ტომ იქ სასახლეს ააგებდა.

და ეს მართლაც ასე იყო: კოეორი იხსენიება XIV (?) საუკუნის საბუთში.

კოეორი-ქვა ჭვარი (?) (წიგნი 8, ფურც. 39).

სომეხები თბილისსა და სომხითში

ვახუშტი, აღწერა, 54

ტფილისშიო „მსახლობელნი არიან ციხესა და სეიდაბადს სპარსნი მოპმადიანნი, ხოლო ციხეს გარეთ უფროს სომეხნი და მცირედ ქართველნი, ქცევაზნითა ქართულითა, სასლნი ნაშეშნი არიან ქვატალახითა და გალესილი გაჯითა, ზოგთა სპარსთ რიგისა, ზოგთა ქართული“.

ამრიგად ტფილისელი სომეხნი ხასიათდებიან „ქცევაზნითა ქართულითა“. მაშასადამე განსხვავება ტფილელ სომეხებსა და ქართველებს შორის მხოლოდ სარწმუნოებაა. მათი ენა რომ ქართულია ეს ცნობილია (კორესპონდენცია, დოკუმენტები, ბეჭდები, უცხოეთში მათი კვალი — ეპიტაფიები და სხვ.), მაგრამ „სომეხობაც“ რომ კარგად ახსოვთ, ესეც ცნობილია (უცხოელი მწერლები, ფარსადან გორგიჯანიძე, მდივნები, ფეოდალები, ქართული ფეოდალური თვალსაზრისით „სომეხი“ = ვაჭარი). სომეხური ეკლესიის როლი სომეხთა დამაგრების საკითხში... განსხვავებული საქმიანობა (ვაჭრობა) ამ დამაგრების საფუძველი..

ძველი ფენა „სომეხური“, თანდათან შემოხვლა არმენებისა. ყალიბდება ქართლის სომხითი („სომხითარი“, განსასხვავებლად სომეხთაგან სჭირდებათ...). შეიძლება მართლაც იყოს (მაინცდამაინც საინტერესოა) ვახუშტის მოსაზრება, რომ ახპატ-სანაინი ქართველ მეფეთა მიერ აშენებულა... და საერთოდ დამახასიათებელია ეს „უპყრავთ სომეხთა“.

„ხოლო არიან კაცნი თრიალელნი მოსილნი, ვითარცა დბანის-
ქველნი, სიმკნე — ჰაეროვნებითაცა ეგრეთნი, გარნა ესენი უმჯო-
ბესნი ყოვლითა“.

ყველა ეს სომხითი, ტაშირი, აბოცი, დბანის —
ქვეი და თრიალეთი ერთიმეორეს გვანან მაინცდამაინც
ზეთის ხდით. მათ შორის ის განსხვავებაა, რომ ზოგან სარწმუნოე-
ბით სომეხნი არიან (აბოცი, ტაშირი), ზოგან უმრავლესობა არის
სარწმუნოებით სომეხნი (სომხითი), ზოგან უმრავლესობა სარწმუ-
ნოებით ქართველთანი არიან (დბანის ქვეი და, უნდა ვიფიქროთ,
თრიალეთი) საერთოდ ნარევი მოსახლეობაა სარწმუნოების თვალ-
საზრისით.. (დამაფიქრებელია ვახტანგ გორგასლის მოღვაწეობა:
ეპისკოპოსების დასმა ბოლნისში და აგარაქს..).

ვახუშტის აღნიშვნა სომხითის მიმართ „ქცევა-ზნითა ქართუ-
ლითა“ გამოწვეულია იმით, რომ ამ ქვეყანას სომხითი ჰქვიათ,
ე. ი. იგივე სახელი, რაც საყოთრივ სომხითს. აი ამ საყოთრივ სომ-
ხითისაგან განსასხვავებლად აღნიშნავს მეცნიერი ამ მომენტს, ე. ი.
ვახუშტის სურს სთქვას, რომ ქართლში მოსახლე სომხები „ქცე-
ვა-ზნითა ქართულითა“ არიან, ე. ი. ესენი იგივე ქარ-
თველები არიან, ოღონდ სარწმუნოებით არიან განსხვავებულნი
(= სომეხნი). ვახუშტი, უგონებ, პირველია, ეროვნული ნიშანი რომ
სხვა შემოაქვს ვიდრე სარწმუნოება (წიგნი 8, ფურც. 22, 27).

26. ერი — მსოფლიო კაცი (საბა); ეროსანი-ყმიანი
(საბა).

ნახე საბას ერანი, რომ „სომხითს ერანად უწო-
დენ მრავალ-გვარობისათვის და მრავალ-თეს-
ლობისა“.

ეს იმიტომ ხომ არა, რომ „სომხითში“ ოდესმე ერები ცხოვ-
რობდნენ, ეგების აქ იყო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ არიანი (სა-
ბას განმარტება კი წარმოდგება „ერი“ს მრავლობით რიცხვის წარ-
მოდგენით: — ერ-ანი).

რანი მიღებულია (ისევე როგორც ისკანდერი) არრანი-
საგან. იყო არანი (ირანი, ერანი). არაბებმა არანი (აღმათ მე-
ორე ასო რ ისეთი ბუნებისა იყო, რომ რედუბლიცირებულად ის-
მოდა) არრანად გაიგეს, ე. ი. არ ათრონად მოეჩვენათ და დარჩა

რანი. სხვებმა კი არაბებთანაგან შეითვისეს. ქართველებმა კი ძველი ფორმა შემოინახეს არიან ქართლი (მ—2, 19. ფურც. 107).

27. საპიტიახშო წალკაში ეს ქართლის პიტიახშეების სადგომია, ე. ი. არმაზის ხეველების... უძველესი ტრადიციია...

ბილინგვას პიტიახში არის „ქართლის“ პიტიახში (და მისი სახელისუფლო არაგვიდან ფარავნამდე), ისევე როგორც „ქართლის ერისთავი“ (მ—2, 3. ფურც. 152).

28. ქცა I, მატიანე ქართლისა, 258₁₃, 14

„და შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატის ძე.“

ეს ფაქტი IX საუკუნის მეორე ნახევარშია ნაგულისხმევი, მაგრამ ამის ანალოგონი ჩვენ ჯერ კიდევ არჩილის დროიდანვე გვაქვს (თუმცა იქ კალმახელებს არავინ უპატრონებიათ).

ფეოდალური ურთიერთობის კლასიკური მაგალითია. მთავარი ციხეს ააგებს და ამით ქვეყანას „შეიპყრობს“. ჩანს ქვეყანას „ციხე“ არ აქვს უკეთ, მას დაუჭარგავს, მას მოშლია საყუთარი ციხესიმაგრე... ხომ წარმოუდგენელია, რომ იმ ძველ დროს მას (ქვეყანას) თავისი ციხესიმაგრე არ ჰქონოდა: უსიმაგრო (უციხო) ქვეყანა შეუძლებელია. მაშ, გამოდის, რომ ქვეყანას რაღაც დროს ასეთი სიმაგრე მოშლია... და მართლაც, ქვეყნების ზრდა-განვითარებისას ის ძველი ციხე-გალაუნები (სიმაგრეები) სულ უფრო და უფრო მოუხერხებელნი, საფიქრებელია, ხდებოდნენ მთელი ამოდენა (გამრავლებული) მოსახლეობისათვის... ეს ციხესიმაგრეები სულ უფრო და უფრო ვიწრო წრის, მამასახლისის სახლის ადგილსამყოფელი ხდება და არა ქვეყნის თავდასაცავი, არამედ ქვეყანაზე საბატონო საშუალება ხდება... ამგვარად ქვეყნის ძველი ორგანული კავშირი სიმაგრესთან მოიშალა და ძველი თავმესაფარი მას (ქვეყანას) პოლიტიკურ მებატონედ დაუპირისპირდა... თანდათან ასეთი ციხე ფორმითაც შეიცვალა: ის ნაგებობა ახლა „ქვეყნის“ დაცვას უშუალოდ არც ითვალისწინებდა და პირველ რიგში ამ ქვეყანაზე პოლიტიკური ბატონობის იარაღი იყო „მთავრის“ ხელში.

მატიანე ქართლისა კლასიკური სიცხადით გვაცნობებს, რომ კაცხელმა ავანტიურისტმა შეიპყრა ქვეყანანი თრიალეთისანი და ამ წარმატების შესანარჩუნებლად მან ააგო ციხე კლდეკართა, და არა ამ ქვეყნის დასაცავად...

ფეოდალური ციხეების პოლიტიკური ბატონობის პირობებშია მხოლოდ რეალურად წარმოსადგენი, რომ ესა თუ ის მთავარი ახერხებს შეიპყრას ესა თუ ის ქვეყანა. აი მაგალითად ლიპარიტ არგვეთელმა დიდგვარიანმა კაცებელმა (შეიძლება ქვაციხელ უფალ-მამანახლისის ჩამომავალმა...), შეიპყრნა ქვეყანანი თრიალეთისანი. ეს ის დროა, როცა ქართლი საცილობელი ქვეყანა ხდება აფხაზთა მეფეებსა და აშოტ კურაპალატის მემკვიდრეებს შორის. ლიპარიტმა ქვეყანანი თრიალეთისანი აფხაზთა მეფეთა დაუხმარებლად და, შეიძლება ვიფიქროთ, მათი ნებისა და სურვილის წინააღმდეგაც „შეიპყრნა“. ახლა საკითხავია რა ძალით „შეიპყრა“ ეს შორი ქვეყანა ლიპარიტ მთავარმა. უნდა ვიფიქროთ, კაცებელ მთავარს, ისევე როგორც არგვეთის მთავრებს, დავითს და კონსტანტინეს, ან როგორც როსტომ ბიბილურს (ამას სამოცდაათი მოლაშქრე ახლდა) და ყველა ასეთ სხვა ბედის მადიებელს საამისო ძალა მოსდევდა, „ერის“ ჰყავდა („ერისთავი“ იყო).

ვინ იყვნენ ეს ლიპარიტის ერი? უნდა ვიფიქროთ არგვეთელი მოლაშქრენი. ლიპარიტი ბედის მადიებლად იყო წამოსული, ამავე დროს თავის მკვდრ მამულს არ ეხსენებოდა და კაცხი (—ქვაციხე) თავის ძირეულ სამკვიდრო ქვეყნად ეგულებოდა. უპატრონო ქართლის დასაპერად მოიწევდნენ ამ დროს არა მარტო აფხაზთა მეფენი, არამედ ტაო-კლარჯელი მთავრები (ბაგრატ კურაპალატი, გუარამ მამფალი...), სომეხთა მეფენი, კახი მთავრები და სხვა უფრო მცირე ძალის მთავრები. ეს უკანასკნელნი დამოუკიდებლად ბატონობაზე ახლა ვერ იოცნებებდნენ და მფარველებს („პატრონებს“) ირჩევდნენ. კაცხელი ლიპარიტ ხელმწიფობას ვერ დაიჩემებდა და ყმადნაფიციობის პირზე პატრონს ეძებდა (აი ისევე, როგორც ლეონ აფხაზთა ერისთავი იყო არჩილის მიმართ საკუთარი სამკვიდრო ქვეყნით მოსული). ლიპარიტის რანგის მთავრები მრავლად იყვნენ ამ დროს ქართლში და მის სხვადასხვა კუთხეს „ქვეყნობით“ ფლობდნენ.

მაგალითად ძამელი მთავარი, კონსტანტინე — კახა, ქსნისა და ლიახვის ხეობათა უფალნი, ტბელნი, ფხვენელნი, ბიბილურნი და სხვ: — ყველა ესენი ყმადნაფიციობის პირზე, ისევე როგორც ლიპარიტ, ყმობდნენ ქართლის დაქვარის ხელმწიფე-პრეტენდენტებს ზოგი ვის, ზოგი ვის (მაგალითად კონსტანტინე-კახა აფხაზთა მეფეს, ბიბილური კი, ტბელ-ფხვენელები აფხაზთა მეფეებს მტრობდნენ და კახ მთავრებს ირჩევდნენ, თრიალელი მთავრები ტაოელ მთავრებს ირჩევდნენ და აფხაზთა მეფეებს მტრობდნენ).

მაინც არგვეთელი მოლაშქრენი რა მოტრევით მოსდევდნენ
კაცხელ მთავარს? ქვეყანანი თრიალეთისანი უძველეს დროიდანვე
დიდად ცნობილი იყო (საძოვრები, გზები), თორის ხეობით ის უშუ-
ალოდ უკავშირდებოდა არგვეთს.. ლიპარიტმა „შეიპყრნა ქვეყანანი
თრიალეთისანი“, ე. ი. თორ-გუჯარეთიც, გომარეთ-ბაშვიჩეთიც
და კლდეკარ-მანგლისი... ასეთ საშოგარზე გამოსულ „ერისთავს“
ადვილად გამოჰყვებოდნენ არგვეთელი მოლაშქრენი. ესენი იყვნენ
ლიპარიტის ერი, ყმობისაყენ პირმიქცეული მოკიდულები (ეს
ადრეფეოდალური ხანის რუსული дружина-ს მსგავსი სოციალ-
პოლიტიკური მოვლენა უნდა ყოფილიყო).

იმისათვის, რომ ქვეყნის შეპყრობის სიმტკიცე გადმოგვეცეს,
ავტორი გახაზავს, რომ ლიპარიტმა ააგო ციხე კლდეკართა, ამიერი-
დან ქვეყანანი თრიალეთისანი ამ ციხეს მოკიდებულნი, ამ ციხის
მფლობელის მოაჩილნი არიან.. ამავე დროს ეს ციხე ამ იწროთაში
უდიდესი შემოსავლის წყარო — საბაჟო უნდა ყოფილიყო (არტა-
ნუჯის მსგავსად).

ასე დაყოფილი იყო ამ დროის მთელი საქართველო სა ც ი -
ხ ი ს თ ა ვ ე ბ ა დ, ციხეში შემავალ ქ ვ ე ყ ნ ე ბ ა დ, ციხეებად,—
სამხედრო-ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ქვეყნებად...

ძველად — კანტიკუნტად, არჩილის დროიდან კი ეს მოვლენა
მასიური ხასიათისაა. ახალი ხანაა; „ახალი ხანა“ არის იმით,
რომ ასეთი საციხისთავო ქვეყნების გაჩენა საზოგადოებრივმა გან-
ვითარებამ გამოიწვია. აწინდელი საზოგადოება შედგება მოქ-
მედთა და მფლობელთაგან. ბედის მძიებელი ბიბი-
ლურ-ბაღვაშები კი არ ქმნიან ამ ახალ ურთიერთობას, არამედ შე-
იპყრობენ ისეთ ქვეყანას, სადაც ეს ურთიერთობა იმ დონემდეა
განვითარებული, რომ პატრონი თავისი ერით საჭიროა და გამართ-
ლებულია, სადაც მათი ფუნქცია გაჩენილა. აკი ბიბილური იფრინეს
დვალეთიდან, სადაც სოციალური უთანასწორობა არ იყო შემოსუ-
ლი, სადაც საზოგადოება მოქმედებდა და მფლობელებად არ გამო-
ყოფილიყო და მიიღეს ლარგვისში, სადაც ასეთი ურთიერთობა უკ-
ვე შემოსული იყო და სადაც, ესაა განსაკუთრებით საყურადღებო,
ბიბილურს გვერდში ამოუდგნენ ისინი, ვინც მფლობელთა მხარეს
შეადგნდნენ ამ საზოგადოებაში (ხუციანდაბისძეები...). ე. ი. აქ
შენიშნულია ის დიდი მნიშვნელობის ფაქტი, რომ მოსულ მფლო-
ბელს ბოლოს და ბოლოს უთანხმდებიან ადგილობრივი მფლობე-
ლობის პრეტენზიის მქონენი და უთანხმდებიან მოქმედთა დამორ-
ჩილების ხარჯზე...

მოკლედ, საზოგადოება განვითარდა და იმ საფეხურზე ავიდა, როცა უფალი, პატრონი, ციხისთავი, ერისთავი (ერთი სიტყვით ფეოდალი) აუცილებელი გახდა ასეთ პირობებში ეს პატრონები, სულ ერთია, ამ საზოგადოების წევრებიდან იქნებოიან, თუ გარეთ მოსული დამპყრობლები...

„და შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი ალაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატიის ძე“. ეს ქვეყანათრიალეთი კი დაპყრობილი ჰქონდა გუარამ აშოტის ძეს ბაგრატიონს. მასვე ჰქონდა დაპყრობილი ჭავჭავთი, ტაშირი, აბოცი და არტანი. მაშასადამე ლიპარიტ კაცხელმა ქუეყანანი თრიალეთისანი გუარამს წაართვა.

რას წარმოადგენდა ამ დროს ქუეყანანი თრიალეთისანი? იყო ის ერთი საგამგეო, თუ საგეოგრაფიო ტერიტორია იყო მხოლოდ? მაინცდამაინც თრიალეთი რომ რაღაც ერთეული იყო, გამოყოფილი ჭავჭავთისა, ქართლისა, აბოცისა და ტაშირისაგან, ეს ცხადია, ოღონდ ეს იყო ისტორიული შინაარსის მხოლოდ ცნება, თუ ამ დროსაც რაიმე გამოიყოფოდა რეალურად, ეთნიკურად — ეთნოგრაფიულად, ადმინისტრაციულად.

ვახუშტი ამ ქვეყნების აღწერისას ვერაფერს უჩვენებს ასეთს (ნახე), მაგრამ ეს აღწერა რეალსი წლით შორავს აღნიშნულ აზრებს. სამწუხაროდ, ჩვენ საამისო ცნობები არ გავაჩნიათ. ფაქტი კი ის არის, რომ ასეთი „ქვეყნები“ თავის საზღვრებში არსებობდა და არც ადვილად იშლებოდა ეს საზღვრები. მაგალითად, როცა ბაღვაშებმა ქართლის გაღმა მხარე მიიტაცეს, ამით საკუთრივ თრიალეთის ქვეყნის საზღვრები არ შეცვლილა (და ასე იყო ყველა ეს ქვეყანა ერთხელ შემუშავებულ ეთნიკურ-ეთნოგრაფიულ, წარმოებით ერთეულ საზღვრებში)... იცვლებოდა, მაგალითად, ქართლი: ქართლოსის, მცხეთოსის, უფლოსის, ფრიადი ქვეყანა, მაგრამ ამავე დროს საკუთრივ ქართლი უცვლელი რჩებოდა... ამასვე ვიტყვით ვერისის შესახებაც, აფხაზეთის შესახებაც... თუმცა პოლიტიკური ცვლილებანი და ეთნიკური ცვლილებანი ზოგჯერ ისეთი არსებითი იყო, რომ „ქვეყანაც“ ბოლოს და ბოლოს იცვლიდა თავის საზღვრებს, მაგალითად, „კახეთი“ — ამ ქვეყანამ ხომ სულ მოიცვალა ადგილი...

ასე რომ ქუეყანანი თრიალეთისანი ბაღვაშების დროს შესაძლებელია რამოდენადმე ეთნოგრაფიულ ერთეულს წარმოადგენდა, მაგრამ ახლა ეს მომენტი არ იყო განმსაზღვრელი, თრიალეთი ამ ქვეყანას ტრადიციით ერქვა, ხოლო მისი

ერთეულობა ცვალებადი შესაძლებელია ყოფილიყო (საზღვრები თორსაც სწვდებოდა, საკუთრივ ქართლსაც და შეიძლება ქვემო ქართლსაც) საკუთრივ თრიალეთის ქვეყანა მაინც გამოირჩეოდა...

ლიბარიტ ბაღვაშის დიდი საქმე ის იყო, რომ მან ორგანიზება უყო ამ ახალ ქვეყანას: ფეოდალური ხანის თრიალეთს; შეიპყრა ისინი (ქვეყანანი თრიალეთისანი) და ერთსაგამგეო ერთეულად აქცია: ააგო ციხე კლდეკართა, რომელიც ამიერიდან ამსაგამგეო ერთეულის ცენტრი იყო... (მ—2,7. ფურც. 16—20).

29. ქცა I, მატინე ქართლისა, 276—277

ბაგრატისა და რატ ბაღვაშის ურთიერთობა სამაგალითოა. რატ ბაღვაში ბაგრატის წინააღმდეგ ომით არ გამოსულა. ამიტომაც ის შერჩა თავის სამთავრო ქვეყანას. ამასობაში ბაღვაშებს სამფლობელო მეტად ვაეფართოებიანთ, მათ ხელთ ევდოთ ციხე ატენისა (აფხაზთა მეფეების სადგომი...) „და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლისის-კევი, და სკვრეთი“...

ბაგრატს, როგორც ჩანს, შეუწყნარებია რატ ბაღვაში კლდეკართა ერისთავად. მაგრამ ავრე გაძლიერებული მთავარი ბუნებრივია, „არა მორჩილობდა კეთილად ბაგრატ მეფესა“. საქმე, უეჭველია, იმაში იყო, რომ „კეთილად მორჩილობა“ სულ სხვადასხვანაირად ესმოდათ ბაგრატ მეფეს და რატ ბაღვაშს.. თრიალეთი და სხვა ბაღვაშს წყალობად არ მიუღია ბაგრატისაგან. მართალია, ბაღვაში თრიალეთის ქვეყნის მკვიდრი მთავარი არ ყოფილა, მაგრამ მას ეს ქვეყანა არავისგან წყალობად არ მოუღია. ბაღვაშთა წინაპარმა „ქუეყანანი თრიალეთისანი შეიპყრნა“ და პატრონიც თვითონ შეარჩია (აი ისევე, როგორც აფხაზთა მთავარმა ლეონ I). ასე რომ ის თავს მოხელე ერისთავად, დიდებულ-მოსაკარგავედ კი არ გრძნობდა, არამედ ყმადნაფიცად და მხოლოდ ამ პირზე ეწადა „მორჩილება“. ბაგრატი კი ყმადნაფიცებს, მთავრებს (ძამელი მთავრის მსგავსს) არ ითმენდა და მხოლოდ „მოსწრაფედ მორჩილებს“, ერისთავ-მოსაკარგავეებს სცნობდა. ეს იყო ის ახალი, რაც ბაგრატს შემოჰქონდა.

ბაღვაში, მართალია, ერისთავი იყო, მაგრამ წარმოდგენაში (და საერთოდ იმ დროის დიდ აზნაურთა წარმოდგენაში) ერისთავი თუმცა მეფის მოხელე იყო, მაგრამ ყველა ერისთავი ერთნაირი მო-

ბელე არ უნდა ყოფილიყო: ერისთავი იყო ლეონ I-ის და ერისთავი იყო შულავერ-არტანუხე შეწყალებული ადარნასე ბაგრატიონი... ის თავისი ქვეყნით მოდიოდა, თავის სამკვიდრო ქვეყანას შემოსპლენიდა, მეორე კი უსახლკარო, ბედის მაძიებელი ლტოლვილი იყო...

ბაღვაში თავის თავს იმ ყმაღნაფიცთა კატეგორიას მიაკუთვნებდა...

ბაგრატი კი ამ კატეგორიებს არ არჩევდა, მხოლოდ „მოსწრაფედ მორჩილთა“ ინსტიტუტს აღიარებდა. როგორც საფიქრებელია, სხვადასხვა სახედ მორჩილება იმ დროს არსებულა და ბრძოლა ამის გარშემო მწვავე გაჩაღებულია. მთავრებს აღსასრული დაუდგათ... ბაღვაში ბევრს ეცადა, მაგრამ უშედეგოდ. დავით კურაპალატმა შვილობილს დაუდასტურა: „დაიმორჩილე ვითაცა სახედ გწადიან“.

და ბაგრატმაც დაიმორჩილა ქედფიცებელთა მთავარი. დაიმორჩილა ისე, რომ კლდეკართა ციხე ამიერიდან და თრიალეთის ქვეყანა მეფის ისეთივე შესავალი იყო, როგორც უფლისციხე, ან რაგინდარა საერისთავო მისი ციხით.

ბაგრატი კლდეკართა ციხეს შემოადგა. ბაღვაშია. საქმე წაგებულად ჩათვალა. გამოვიდა ციხიდან „და გამოიტანა შვილი მისი ლიპარიტ თანა, შევედრა ბაგრატ აფხაზთა მეფესა, და მისცა ციხე თვისი ბაგრატს, და თვთ დაჭრა მამულსა თვისსა არგუეთს.“

ამიერიდან ქვეყანანი თრიალეთისანი ჩვეულებრივი საერისთავო იყო და ლიპარიტ რატის ძე ბაღვაში ბაგრატ აფხაზთა მეფის მიერ იყო შეწყალებული თრიალეთის საერისთავოზე (მ—2,11. ფურც. 1—2).

30. ქცა I, მატიაზე ქართლისა, 3057

ლიპარიტ ბაღვაში დამარცხდა. მეფე ბაგრატმა „ქელთა აღიხუნა ლიპარიტეთგან ციხენი არტანუჯი და ყუელი, უფლისციხე და ბირთვისი“, და ბოლოს კლდეკართი...

ისე გამოდის, რომ ლიპარიტს ამ საერისთავო ციხეებში ერისთავებთა არჰყოლია, არამედ ციხისთავნი თავისი „ციხოვანებით“ (მ—2,7. ფურც. 44).

ბაგრატიმა ლიპარიტი დაამარცხა. ლიპარიტი საბერძნეთში გადასახლდა. ბერად შედგა. მისი შვილები ნიანია და ივანეც გაიქცნენ.

ბაგრატიმა ივანე „გამოიზიდნა და გამოიყვანა ამას სამეფოსა, და უბოძა მამული არგუეთისა და ქართლისა“...

ივანეს მამული ქართლში სად იყო? უნდა ვიფიქროთ, — თრიალეთი; გამოდის, რომ ჩვენი ავტორი კუთხური გაგებითაც თრიალეთს ქართლში გულისხმობს.

თუ ეს გაგება სწორია, მაშინ გვ. 276-იც შეიძლება ასევე გავეგოთ: „იყო მას ქამსა ერისთავად კლდე-ქართა რატი, და ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის-ჭევი და სკვრეთი“. გამომცემელს ყოველივეს შემდეგ ორწერტილი უნდა დაესვა. ყოველივე რომ თრიალეთს ეხებოდეს მხოლოდ, მაშინ იქნებოდა ყოველი, ასევე საფიქრებელია, ყოველივე კი არა, არამედ „ყოველი“ იქნებოდა, ეს სიტყვა რომ იმ „მტკუარსა სამხრით კერძოს“ მიემართებოდეს, საიდანაც თრიალეთი, მანგლის-ჭევი და სკვრეთი გამორიცხულად იგულისხმება.

ასე რომ ჩვენი ავტორი ქართლში გულისხმობს თრიალეთს, მანგლის-ჭევს, სკვრეთს... მაგრამ ხომ შეიძლება ეს „ვე“ ატენით იყოს გამოწვეული?...

შდრ. ლეონტი 24!! („შიდა ქართლი“)... (მ—2, 7. ფურც. 107).

„ჰქონდეს თრიალეთი და კლდე-ქარნი და მიმდგომი მისი ქუეყანა ლიპარიტს“...

„ვარნა ორგულება და სიძულილი პატრონთა გვარისაგან მოაქუნდა გონებითა“ (325₆).

დავითმა ორგული ყმა დააპატიმრა ფიცით შემოიმტკიცა და განუტევა, „მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცვალა“. ლიპარიტი არ გასწორდა. დავითმა ის კვლავ დააპატიმრა და საბერძნეთს გაგზავნა...

კლდექარნი და მიმდგომი მისი ქუეყანა (მ—2, 7. ფურც. 73).

ბაღვაშები გადაშენდნენ. „ალიკსნა უსჯულოება მამათა მათთა წინამე უფლისა, და მამული მათი აღილო მეფე-მან“...

კაცხის ქვეყანა დავითმა გელათს შესწირა, ხოლო თრიალეთი კლდექართსამეფოდ დაიჭირა.

ამრიგად ორი საერისთავო ქვეყანა — მუხრან-ხერკი და თრიალეთი სამეფონი გახდნენ, უკეთ ერისთავები ამის შემდეგაც იხდნენ ამ ქვეყნებში, მაგრამ არა მთავრობის პრეტენზიებით, არამედ მოსწრაფედ მორჩილნი ბრძანებნისა.

ერთი სიტყვით კურსი გარკვევით აღებულია სახელმწიფოს უფრო მაღალ ტიპის გაერთიანებაზე.

მოსახე სურათი: მუხრან-ხერკი, თბილისის საამირო, თრიალეთი, ჭავჭავეთი....

(ეს იქნება სეფე ქვეყანა) (მ—2,7. ფურც. 75).

1110 წ.

„მოკუდა რატი, ძე ლიპარიტისი, კაცი ორგული... დასრულდა სახლი ბაღვივაშთა.. არლარავინ დაშთა საყოფელთა მათთა მკვდრი... და მამული მათი აღილო მეფემან“...

გამოდის თითქოს, რომ, თუ ამ ორგულს „მკვდრი“ დარჩებოდა, მას მამულს ვერ წაართმევდნენ... ეს ნორმა შეეხებოდა არა ყველა „მამულს“, არამედ მხოლოდ გარკვეული ხასიათისას. მაგალითად ბაღვივაშთა იმ მამულს, რომელსაც მათ უკიდურეს ორგულობისასაც კი არ აჩემევდნენ (კაცხის მამული). რაც შეეხება კლდექარის (და შემდეგ სამშვილდის) მამულს, ეს სულ სხვა მამული ჩანს: აქ ბაღვივაშნი მოხელეები არიან (ერისთავები). მართალია, ესეც იწოდება მათ „მამულად“, მაგრამ ეს არის მათი „საერისთავო მამული“, რომელიც მათ ერისთავობასთან ერთად დაეკარგებათ ხოლმე, მაშინ როცა კაცხის მამული, სადაც მათი საქვალეა, მათ მოხელეობისაგან დამოკიდებელი ქონება არაა. ასე რომ არსებობდა ორგვარი მამული, არსებობდა ამათი გაიგივების ტენდენციები... ტენდენციები, საფიქრებელია, ერთიმეორის სრულიად საწინააღმდეგო... თანდათან იმარჯვებს ის ტენდენცია,

სახელო ქონებას რომ სამამულოდ აქცევს. მაგრამ ეს თანდათი და შედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობს. ცენტრალური ხელი-სუფლება (ისე როგორც ფეოდალებიც), ყოველგვარ საშუალებას იყენებენ ამის საწინააღმდეგოდ საშინაოს თუ საგარეოს: პონგო-ლები, სპარსელები...

აქ ჩვენ შემთხვევაში ლაპარაკია იმ მამულის მეფის მიერ და-კერაზე, ე.ი. ბეთალმაღზე (კაცხის მამულზე)... საინტერე-სოა. იყო თუ არა ამ დროს ჭერ კიდევ ცნება სახასო?.. (უნდა ყოფილაყო) „სეფე“... (წიგნი 4, ფურც. 16).

35. ნინოს ცხოვრებაში უეჭველად დამოწმებულია გზა ჭავახე-თიდან ქართლში მტკვრის დინებით: „გზა ძნელი“ და „ფიცხელი“, საკითხავია, რატომ არ ასწავლეს ნინოს მცხეთელმა მწყემსებმა ის მეორე და მოკლე გზა: მცხეთათრიალეთ-ჭავახეთი, თუ ეს გზა კი არსებობდა? მართალია, ნათქვამია, რომ ნინო შეაშინა თოვლიანმა მთებმაო, მაგრამ ამას აღარ ეგუება მცხეთელ მწყემსების ყოფნა ჭავახეთში ამ დროს. თუ არ დავუშ-ვებდით, რომ ეს მწყემსები იმავე გზით იყვნენ მოსულნი, როგორც მათ ნინოს ასწავლეს. ეს ამბავი ნაგულისხმევია გაზაფხულზე თუ უფრო გვიან? გაზაფხულზე მცხეთელ მეცხვარეებს ჭავახეთში რა უნდოდათ? ან შეიძლება უკვე ზაფხულის პირი იგულისხმება?. სა-ფიქრებელი ხდება ამრიგად, რომ თრიალეთ-მცხეთის გზა არ იყო, ან ჩვენი მსჯელობის წინამძღვრები არაა რეალურ ისტორიული... საქმე ისაა, რომ ეს გზა — თრიალეთ-მცხეთა — გვიან ხანაში, ე.ი. X საუკუნიდან და შემდეგ ყოველად უეჭველია და თვით ნინოს ცხოვრებითაც თითქო, იგულისხმება: ნინოსა და მირიანის მიერ მო-წვეულ ბერძენ მისიონერთაგან სიწმინდეთა დატოვება ერუშეთსა და მანგლისში უეჭველად გულისხმობს გზის მიმართულე-ბას დასავლეთიდან მცხეთისაკენ...

ამავე გზას გულისხმობს დავით კურაპალატის ამოძრავება კა-ხეთის დასასჯელად: ტაოდან გამოვიდა და თრიალეთს მოვი-და და აქედან აპირებდა კახეთში შესვლას. აშკარაა: დავითმა შიდა ქართლს გვერდი აუქცია და პირდაპირი გზით წამოვიდა ტაოდან მცხეთაზე, თრიალეთის გამოვლით. კიდევ უფრო მეტი ნი-შანდობლივობით ეს მაგისტრალი ნაგულისხმევია ბაგრატ III-ის ლაშქრობაში ჭავახეთ-თრიალეთიდან კახეთს...

ასე რომ ეს მაგისტრალური გზა არსებობდა X საუკუნეში, არსებობდა იმ ამის შემდეგ მუდამ (სხვადასხვა მნიშვნელობით, უპირატესად კი როგორც ცხერის გზა...)—ბაგრატ IV დიდგორს საზაფხულო მეფეთა, ომი დიდგორს (ვახუშტი 49). მაგრამ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ეს გზა არსებობდა გაცილებით უფრო ადრე ხანებშიც (ზემორე რომ ტრადიცია უჩვენეთ ნაგულისხმევი გზით)...

ვიდრე ქართლი ისტორიულ-გეოგრაფიულად შესწავლილი არაა (ის მხოლოდ ახლა იწყება) ამ გზის დადგენა, მისი ქრონოლოგია. მისი ხასიათი და მნიშვნელობა ისევე, როგორც მისი წარმოშობა ან დაყრუება (გაიხსენე ჩემი დღიური 1933 წლისა — კლდეკარის შესახებ..) ნაადრევი საეარაუდო საუბარია.. (ქართლის მთის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის ერთ-ერთი ამოცანა ესეც იქნება). თვით კლდეკარი როგორც ნაგებობა და დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობის ციხე, თრიალეთის საერისთავოს ცენტრი ამ დიდ გზასთან დაკავშირებული მოვლენებია. გასაგები ხდება ამ გზის ეკონომიური მნიშვნელობა. და ეს კლდეკარნი რა საჭირო იყო, თუ აქ განსაკუთრებული დიდი მნიშვნელობის გზა სწორედ იმ მიმართულებით არ გადიოდა, რომლის შესახებაც ვსაუბრობთ: ჯ ა ვ ა ხ ე თ — თ რ ი ა ლ ე თ — მ ა ნ გ ლ ი ს (ალგეთი) — მცხეთა..

და ეს კლდეკარნი IX საუკუნეში ლიპარიტს (ქცა 258) კი არ გაუტანია, არამედ მან დაიბყრა ეს დიდმნიშვნელოვანი ქვეყანანი თრიალეთისანი და აავო ციხე მის შესავალში, სწორედ იქ, სადაც გადიოდა გვერდაუქცეველი დიდი მნიშვნელობის (სამხედრო-სტრატეგიული და ეკონომიური) მაგისტრალი, მცხეთათრიალეთ-ჯავახეთის გზა თავისი შტოებით (სამაჰალოზე, კავთის ხეზე, ნიჩბისის წყალზე). კლდეკარნი ყველაზე მეტყველი სანდო მოწმობაა ამ მაგისტრალური გზის არსებობისა და ეს ნაგებობა (კლდეკარნი) შექმნილია აქ არა ლიპარიტ ბაღვაშის შიერ არამედ, საფიქრებელია გაცილებით ადრე. ლიპარიტის „დამსახურება“ ისაა, რომ მან სწორად შეაფასა ამ გასასვლელის მნიშვნელობა... როდის იქნა გატანილი ეს გზა, როდის აიგო (გაიჭრა) კლდეკარნი, — ყველა ეს საძიებელია (კლდეკართა ტექნოლოგიური შესწავლა — საჭიროა გეოლოგი, არქიტექტორი — ამაში დიდად დაგვეხმარებოდან). ქართლის, ალგეთის, თრიალეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა მოგვემდინა ამის მეცნიერულ პასუხს...

რა თქმა უნდა, გათვალისწინებული უნდა იყოს გზის წარმოქმნის არა მარტო თეორიული მოსაზრებანი, გზის გატანის თეორიული პროცესი (დაბებს შორის, ტომებს შორის, ქვეყნებს შორის..) არამედ კონკრეტულ ისტორიული ვითარებანი... და სხვ. (6,4 ფურც. 74—76).

[შიდა პართლი]

1. ს. ჯანაშიამ მახვილი თვალით მიაკვლია, რომ აწინდელს, თუ საშუალო საუკუნეების შინა თუ შიდა ქართლს უძველეს დროს უნდა რქმეოდა „ზენა სოფელი“. მართალია თუ არა მისი სხვა დასკვნაც იმის შესახებ, რომ ზენა სოფელი აწინდელ ქვემო ქართლსაც უნდა რქმეოდა (ვფიქრობ, რომ ეს სადაოა), სულ ერთია ასეთი სახელი, ამ გამოთქმით „ზენა სოფელი“ — უნდა შეერქვია ქართული მეტყველების ხალხს (თუ ს. ჯანაშიას მოსაზრება სწორია, რომ სომხურ წყაროში — გეოგრაფიაში — დაცული სახელწოდება *ქსრայ საქსარჩ* იგივე „ზენა სოფელია“, შეიძლება დაინვას საკითხი: რომელი რომლის თარგმანია ქართული სომხურისა, თუ სომხური ქართულის? სომხურის სასარგებლოდ გადაწყვეტას ხელს ის უშლის, რომ ძველ სომხურში ამ ქვეყანას — ქართლს — ჩრდილო მხარე ეწოდებოდა და არა ზემო მხარე. მაგრამ ეს არაა გადაულახავი წინააღმდეგობა: შეიძლება „ზენაც“ სწოდებოდა...).

მაგრამ თუ სომხურ ცნობას სხვარიგად მოვეუვლით (რომ ის სახელი ქართულის თარგმანია, რომ ის შეიძლება შეცდომის შედეგად იყოს, ე. ი. ქვემო ქართლის ზენა ქვეყანად გამოცხადება), და დაედასტურებდით იმას რომ „ზენა სოფელი“ მხოლოდ შიდა ქართლს ეწოდება — მცხეთის ზემოთს (მცხეთის გამოკლებით, ე. ი. რეხულას დასავლეთით კასპ-უფლისციხით. ასეთი რაღაც სადღაც მეც შევნიშნე, რომ მცხეთის სამეფოში იმთავიდან არ შედროდა ქვეყანა, რომელიც კასპსა და უფლისციხეს მოიცავდა, ე. ი. მცხეთის სამეფოს საზღვარი ამ მხარეზე რეხულა იყო), რასაც გარკვევით უჩვენებს ზოგი ქართული წყარო და რასაც მოწმობს უფრო გვიანი გაგებაც, მაშინ შეიძლებოდა მეტად საინტერესო დასკვნაც მიგველო (არ მიგვაჩნია დამაჯერებლად იმის უარყოფა, რომ ასეთი შერქმევა მცხეთიდან მომხდარიყო, როგორც ს. ჯანაშია ფიქრობს): კარგად ჩანს მაშინ „ზენა სოფელი“ და „ქვენა სოფელი“.

შერქმევა ამ სახელისა — ზენა-ქვენასი — „ნეიტრალური“ საშუალო პუნქტიდან არის სავარაუდებელი. და იქ, ამ პუნ-ქტში ამ დროს იყო ქართული მეტყველება. სოლო თუ სწორია სომხური წყარო, რომ ზენა სოფელი აწინდელ ქვემო ქართლსაც ერქმევა, მაშინ ისიც სავარაუდებელია, რომ ეს განსაზღვრა „ზენა სოფელი“ სომხურია, ე. ი. სახელი თარგმანია (6.4. ფურც 42).

2. თითქო ნათელია ის გარემოება, რომ ლეონტი (და სხვა ქართული წყაროებით) „ზენა სოფელი“ სრულიად გარკვეული მი-წა-წყალი იგულისხმება (უფლოსის შიდა ქართლი). ლეონტით „ზენა სოფელი“ არ შეიძლება გაჩიოს-გარდაბოსის ნაწილს მო-იკავდეს. ასე რომ ქართული წყაროების ჩვენება აუთენტურია და კატეგორიული.

ხოლო უსახელო გეოგრაფიის ცნობა (თუ ის მართებულად არის გამოცემული) „ზემო ქვეყნის“ შესახებ გაუგებრობის შემცვე-ლია: სომეხი მწერლისათვის მთელი ქართლი „ზენა სოფელია“... მაინცდამაინც ქართული წყაროების ჩვენებათა წინაშე უსახელო გეოგრაფიის ჩვენებისათვის უპირატესობის მიცემა დაუსაბუთებე-ლია. ქართული ჩვენებანი ურთიერთისაგან დამოუკიდებელია, მრავ-ლია და სხვადასხვა დროისაა. შეეპყვებისათვის აქ საფუძველი არაა. სომხური ცნობა ერთადერთია, შორიელის მოწმობაა და წყა-როს შემონახულობის თვალსაზრისით (დაცულობა, რედაქცია) არ არის უეჭველი.

ასე რომ დასკვნების გამოტანამდე ყველა ამ წყაროს შე-ჯერება-შეფასება იყო საჭირო.

„ზენა სოფლის“ აღმოსავლეთი საზღვრის მერყეობა, ქართული წყაროები რომ ამჟღავნებენ, დამახასიათებელია. ეს ასეც უნდა ყო-ფილიყო... ლეონტის არ შეეძლო ეს საზღვრები არ „გაეზიდა“, რადგან მისი თეორიით ზენა სოფელი მცხეთოს-უფლოსის ხევდრში იყო, ხოლო ეს ხევდრი ხან თბილისზე გადიოდა, ხან ვერეზე, ხან „მცხეთაზე“... საერთოდ, ხომ ცნობილია, თუ როგორ მერყეობდა ქართლის (მცხეთოს-უფლოსის), კახეთ-კუხეთის და გაჩიან-ხუნანის საზღვრები... (მატიანე)...

ს. ჯანაშია, II, 300.

ზ ე ნ ა ს ო ფ ე ლ ი და ქ ვ ე ნ ა ს ი ქ ა რ თ ლ ი . .

სოფლისა და ქვეყნის ურთიერთობა... „ზენა სოფელი“ იმის, შოწმობაა სწორედ, რომ ამ „სოფელს“ ეს სწახელი „ქართლიდან“ შეერქვა, როცა ამავე დროს მეორე ნაწილს ქვენა სოფელი უნდა შეერქმეოდა, ანუ ორივე იყო ქართლი ზენა და ქვენა და არც ერთი სხვა.

უფლოსის ქართლში (ზენა სოფელში), ჩანს არ შეიძლება გაჩიოს-გარდაბოსის წილი ქართლი ვიგულისხმით, როგორც ეს სინონ ჯანაშიას გამოუღის სომხური გეოგრაფიის მონაცემთა მისებური გაგებისას.. (წიგნი 116. ფურც. 2—3).

3. ქცა I, 452

თუ სიმონ ყაუხჩიშვილის აღდგენა „შიდა ქართლისა“ სწორია (შიდა ქალაქის მაგივრად) და ეს გვიან გადაწერთა შეცდომა არაა (რაც უფრო საფიქრებელია) და „შიდა ქალაქი“ იგივეა, რაც შიდა ქართლი, (ეპირისპირება „არმაზი“) იხ. საძიებელი 428, მაშინ ჩვენ გვექნებოდა მეტად საგულისხმო დადასტურება იმისა, რომ „ქართლს“ და „ქალაქს“ მცხეთის მიმართ ერთიმეორეში ურევენ.

ყველა მაგალითს ნახვა უნდა და აღნიშვნა...

მეორე მხრით საყურადღებოა, რომ XI საუკუნეში (ლეონტის დროს) „შიდა ქართლი“ სრულიად გარკვეული ტერიტორიაა და დაპირისპირებულია „გარე ქართლთან“ (ნაგულისხმევთან), მაგრამ არა ქართლოსიანთ სამყარო ქართლის შიდა ნაწილის გაგებით. ლეონტის „შიდა ქართლი“, ქართლოსიანთა ქართლის შიდა რაიონ კეოგრაფიული უპირატესობით არც არის წარმოსადგენი: ასევე ქვემო ქართლიც...

ამიტომ საფიქრებელია ტერმინი შიდა ქართლი გვიანი წარმოშობის არაა, როგორც ამას ლეონტი ვარაუდობს, არამედ ძველია და წარმოშობილია ეთნიკური ქართლის არსებობის უძველეს დროს, როცა ქართლში ჯერ კიდევ არ შემოდიოდა არც კახეთ-კუხეთი, არც სამცხე-ჯავახეთი... (6, 4. ფურც. 57).

4. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან I (ჩემა). 183. 1720 წლის ახლო.

სვეტიცხოველისა და კათალიკოზის ყმების ნუსხა ვახტანგ VI ოქმით. ჩამოთვლილია ქვეყნობით: თ რ ი ა ლ ე თ ზ ე დ. ს ა ბ ა რ ა -

თ ა შ ვ ი ლ ო შ ი, ს ო მ ხ ი თ ს, (მუხრანში, ზემო ქართლს, საცი-
ციანოს), აქედან საბარათაშვილოში დასახლებულია სოფ-
ლები: არმაზი, მუხათგვერდი, კარსანი, თელოვანი,
ვახანი, მაჩხაანი, დილომი, ველქეთილი, ყორანი-
თა, დისველი, კრწანისი.

აქ ორი მოვლენაა საყურადღებო: როგორ და რა ნიადგზეა,
რომ ეს სოფლები (არმაზი, მუხათგვერდი, კარსანი, თელოვანი, დი-
ლომი, კრწანისი ეს რომელი კრწანისია?), საბარათაშვილოში არიან?
გამოდის, რომ „ქართლი“ (არმაზი) საბარათაშვილოში იყო. საბა-
რათაშვილო გვიანი სახელია. მას, უნდა ვიფიქროთ, წინ უძღოდა
რადაც სახელი (ქართლი? ქვემო ქართლი?). ვახუშტით ეს სოფლე-
ბი ერთ დროს მუხრანში შედიოდნენ.

შიდა ქართლი უცილობლად მოწმობს, რომ იყო „ქარ-
თლი“ (ან გარე ქართლი). ეს კი შეიძლებოდა მხოლოდ ის ქვეყანა
ყოფილიყო, რომელსაც გვიან „ქვემო ქართლი“ (სომხითი) ეწოდა.
არმაზი ხომ იგივე ქართლი არაა?... (6. 4. ფურც. 20).

5. ის გარემოება, რომ ქართლის უძველესი ქალაქები ქვეყნის
ბარშია ნაგულისხმევი, ფრიად საყურადღებოა. ეს იმის მოწმო-
ბაა, რომ მთიანეთი არ ქმნიდა პირობებს ქალაქების წარმოშობისა-
თვის, ე. ი. რომ აქ საზოგადოებრივი განვითარება იმ სიმაღლეს არ
მიღწეულიყო, რომ ქალაქის წარმოშობა-განვითარება შესაძლებე-
ლი ყოფილიყო, რომ, მაშასადამე, ქართლის ქალაქები ეს გალავ-
ნები კი არ იყო პირველყოფილი თემისა (აი მოსინიკებს რომ ჰქონ-
დათ), არამედ საზოგადოებრივი მეურნეობის გარკვეული სახეობა,
განსხვავებული დაბის ან ხევის მეურნეობისაგან, და წარმოშობი-
ლი ამ დაბის და ხევის მეურნეობათა განვითარების საფუძველზე.

აქ, მთიანეთ-ზეგნებში ასეთი პუნქტები ვერ წარმოიქმნა და
ამას შეუძლებელს ყოფდა მთიანეთის სოციალური სიმტკიცე. ეს
არის მთავარი, თორემ ურთიერთშორის ნაწარმოების გაცვლა უძვე-
ლესი დროიდანვე არსებობდა და მთა-ზეგანებსაც სჭირდებოდა ის.
ამისთვის გარკვეული პუნქტები არსებობდა, უეჭველია, მაგრამ აქე-
დან ქალაქამდე შორსაა. ქალაქი მეურნეობის ახალი
ტიპია, სოციალ-პოლიტიკურადაც ის ახალი
მოვლენაა და კლასობრივ ურთიერთობას გუ-
ლისხმობს. და რამდენადაც საამისო პირობები მთიანეთ-ზეგა-
ნებში ჯერ არ მომწიფებულებოდა, აქ არც ქალაქები ჩნდებოდა, ხოლო
რაკი ბარში ამოდენა ქალაქები გაჩნდა, ეს იმის მოწმობაა, რომ აქ

საზოგადოებრივი განვითარება შორს წასულა მთიანეთთან შედარებით.

აქ მოსატანია ის ქალაქები, რომელნიც მთისა და ბარის საზღვრად ჩნდებოდნენ. რამდენადაც ისინი ნამდვილად ქალაქები იყვნენ, ისინი ბარის წარმოშობის არიან. ხოლო რამდენადაც ისინი საგაცვლა-გამოცვლა პუნქტები არიან, ისინი გვაროვნული თემის მომსახურებას ასრულებენ და მთიელებისათვის საჭირო არიან. (ისევე როგორც კოლონიები, შავი ზღვის სანაპიროზე რომ იყო მიმოფანტული. თავდაპირველად ისინი თუ ქალაქები იყვნენ, ეს იყო ბერძნული ურთიერთობის მაჩვენებელი, და შემდეგ თანდათან მათ ცხოვრებაში შემოქმედებით მონაწილეობას იღებენ მოსაზღვრე ქართული ტომები, რამდენადაც თვით ეზიარებიან კლასობრივ ურთიერთობას. ასევე იყო ყველა ამ ლაილაშ, ონ, ცხინვალ, ახალგორ, თიანეთში...).

„ქალაქნი და დაბნები მათი“ — ეს გამოთქმა შესანიშნავია არა მარტო იმით, რომ ძველი ქალაქი (ქართლში) სოფლის მეურნეობასაც მისდევდა, არამედ იმით (უმთავრესად), რომ ეს დაბნები ამ ქალაქებს ემორჩილებოდნენ, ამ ქალაქებისაგან იყვნენ დამოკიდებული. იხატება სურათი: ქართლი (საგზისპირი) დაყოფილია ქალაქებად (ხუნანი, გაჩიანი, საშშვილდე, რუსთავი, ეალეთი, მცხეთა, სარკინე, კასპი, ურზნისი, წუნდა, ოძრკე), რომელთაგან დამოკიდებულია „მათი“ დაბნები. ეს დაბნები (ისევე როგორც ციხეები) ამ ქალაქების კუთვნილებაა და ამ დაბნების მცხოვრებნი ამ ქალაქების უფალთ ემსახურებიან (შეიძლება ყველასი სამსახური ერთნაირი არ იყო...). მაინცდამაინც ქალაქის უპირატესობა, მისი წამყვანი როლი უეჭველად მოჩანს. ეს კი მონათმფლობელურ ურთიერთობას გულისხმობს... ეს სურათი, უნდა ვიფიქროთ, შეეხება ქართლის ბარს და არა ქართლის მთიანეთს და მის ზეგნებს, სადაც გვაროვნული წყობილება ჯერ კიდევ მაგრობს, თუმცა დიდი ხანია ისიც რღვევის გზაზეა, მაგრამ მონათმფლობელობა აქ ვერ განვითარებულა (ის მხოლოდ ჩანასახშია) და არც ქალაქები წარმოშობილა (3, 19 (ბ). ფურც. 67—68).

6.

ქრონ. I, 17

„და მეფობდა არსუკ რან კასპი შეიპყრა და ოძლის ციხე განაგო“. შეიძლება მართლაც იმ ძველი ამბის ანა-

რეკლი იყო, როცა მცხეთელ მეფეს კასპი და უფლისციხე არ ეპყრა. (ესენი ხომ ჯერ ისევ ქალაქებს იყვნენ, როცა მცხეთა არ იყო). მართლაცდა მცხეთა, როგორც რაღაც ერთეული, შეიძლება წარმოვიდგინოთ ერთ სამფლობელო ქვეყნად საზღვრებში: (სამი გორა: ქართლი, მცხეთა, წინამური) მტკვრის ორივე ნაპირი, დევის ნამუხლიდან, არაგვის ორივე ნაპირები ხერკ-ზანავით (აწინდელი საგურამო — თემის 'ქევი) მისაქციელამდე, ბოდავის მთები, ქსოვრისი — ქსანი — ნასტავისი — ძეგვი (აქი ვახტანგმა საკანონოდ დაუდო მცხეთის ეკლესიას) — ციხელიდი და სხვა. არ ვიცი თუ აქ მტკვრის მარჯვნივ, რა შორს მიდიოდა მცხეთის სახელმწიფო ქვეყანა...

ესაა „დიდი მცხეთა“ მისი უბნებით. გარეუბნებით, აგარაკებით, ძეგვი უნდა ვიფიქროთ მცხეთის უძველესი საბაჟო იყო (!!) (6, 4. ფურც. 25).

7.

ვახუშტი, აღწერა, 60

„ხოლო მუხრანმან მოიგო სახელი ესე მუხათ-აგან, სადაცა არს აღვილთა ამათ შინა ტყე უმეტეს მუხანი. გარნა საზღვარი მუხრანისა არს ძეგვის-წყლიდამ დიღმის იწრომდე. არამედ აწ აღმოსავლით მზღვრის არაგვი, სამკრით მტკვარი, ჩრდილოთ ციხე ბოდავისა და ტინის მთა, დასავლით გორა ოკამისა, სამკრითყენ გარდაჭრილი ზაზი შავ-ტყესა და წლევისა კასპის ბოლომდე“.

კასპი არ შედის ამ სასპასპეტოში. დამახასიათებელია: კასპი მცხეთის ქვეყანაში არც ძველად იგულისხმებოდა.

ვახუშტიმ ალბათ ლეონტი-ჯუანშერის ინტერპრეტაციით იცის, რომ იმ ძველ ქვეყანაში, რომელიც სამცხეთო-სამუხრანოში შედიოდა, მტკვრის მარჯვენა ტერიტორიაც შედიოდა. „ძეგვის წყლიდამ დიღმის იწრომდე“. ეს ხომ ძველი ქართლი იყო, ქალაქი ქართლი, მცხეთის წინამოადგილე... გვიან, როგორც ჩანს, ვითარება შეცვლილა და ქართლი ქალაქი, ე. ი. ძველი მცხეთის ეს ნაწილი მეოთხე სასპასპეტოზე მიუწერიათ... (წიგნი 8, ფურც. 63).

8. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მოწმობა იმის შესახებ, რომ „მტკუ-არსა, მიხუევით, ოთხ ქალაქად, და დაბნები მათი: სარკინე ქალა-

ქი, კასპი, ურბნისი და ოძრაცე და ციხენი მათნი: ციხ^მ დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხ^მ. კასპისა, ურბნისისა და ოძრაცისაჲ — პირდაპირი მოწმობაა იმისა, რომ თითოეულ ქალაქს ახლდა ციხე, ან უკეთ თითოეული ქალაქი ამა თუ იმ ციხის „შემაველი“ იყო. ჩვენ წყაროს კარგად დაუცავს აღ რე დიდი ზნიდან შემუშავებული გაგება, რომ ყოველი ქალაქი ამა თუ იმ ციხის შემაველია; იმისდა მიხედვით, თუ რა მნიშვნელობისა იყო ესა თუ ის ქალაქი. მას შეიძლებოდა ჰქონოდა ციხე (ან რამდენიმე ქალაქს ერთი ციხე ჰქონოდა). ამავე დროს ამა თუ იმ ქალაქს შეიძლება უფლისციხ^მ ჰქონოდა, ე. ი. ამა თუ იმ ქალაქის უფალი ამ ციხეში ყოფილიყო, მაშინ როცა სხვა ქალაქის ციხე უფლისა არ ყოფილიყო პირდაპირ, არამედ ამ უფლის მოხელისა. მაგალითად, სარკინის ციხე დიდი უფლისა არ ყოფილა იმიტომ, რომ ამ ქალაქის უფალი მცხეთაში თუ არმაზში იმყოფებოდა; რაც შეეხება სხვა ქალაქებს კასპს, ურბნისს, ოძრაცეს, ამათ უფალი იქვე ჰყავდათ და ეს უფლები ამ ქალაქის ციხეებში იხსდნენ; ვგულისხმობ, რომ აქ ერთი ციხედიდი და სამი უფლისციხე არის ნაგულისხმევი.

აქ რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ აქაც ძველისძველ ტრადიციას მოსახლეობის სახეობის შესახებ ნიშანდობლივად გადმოგვეცემს.

თუ ეს ასეა, აწინდელი უფლისციხე კიდევ უფრო გვიან არის ქცეული (ან აგებული) უფლის ციხედ, ანუ ისეთ ციხედ, რომლის შემაველნი არიან რიგი ქალაქები. მაინცდამაინც ის უკვე ერთნაირად არის გამოყოფილი როგორც კასპისაგან, ისე ურბნისისაგან თუ გორისაგან და თანაბრად მათი უფლის ციხეა. ესეც კი მოწმობს, რომ ის ამათგან დამოუკიდებელი, ე. ი. ნამდვილი უფლის ციხეა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“—ში მოხსენიებული უფლისციხე რომ აწინდელი უფლისციხე არ არის და რომ ტექსტი სწორედ ისე უნდა გავიგოთ, როგორც ჩვენ გვესმის, რომ აქ სამი უფლის ციხე იგულისხმება კასპის, ურბნისის, ოძრაცის და არა ერთი, ეს ჩანს გამოთქმიდან „ციხენი მათნი“: სარკინეს ციხედიდი ახლავს (ან პირუცყუ), დარჩა „უფლის ციხე კასპისა, ურბნისისა და ოძრაცისა“; დაუჭერებელია, რა თქმა უნდა, რომ აწინდელი უფლისციხე აქ ნაგულისხმევი იყოს ოძრაცის ციხედ ისევე, როგორც კასპის ან ურბნისის ციხედ, ან თუ დავუშვებდით, რომ ეს უფლისციხე ოძრაცისაც არის, მაშინ სულ სხვა ვითარება უნდა გვეგულისხმა სარკინე-ციხედიდსა ერთის მხრით და დანარჩენ სამ

ქალაქსა და ყველა მათ ციხეს (უფლისციხეს) შორის: ციხელიდი არის სარკინის ციხე, ხოლო უფლისციხე მისი სამი ქალაქისგან, რომელთა დაცვა („ციხენი მათნი“ გულისხმობს, რომ ეს უფლისციხე ასეთივე ციხეა ოძრკისათვის, როგორც ციხელიდი სარკინე ქალაქისათვის) მას აკისრია, ერთ მათგანს შორავს 30 კილომეტრით, მეორეს ასევე, ხოლო მესამეს 200 კილომეტრით. (წაბია, ეს ციხე არაა ოძრკის ისეთივე ციხე, როგორც ციხელიდი სარკინისათვის. აწინდელი უფლისციხე აღნიშნულ სამ ქალაქთან თანაბარ დამოკიდებულებაში მამინ შეიძლება გვეგულისხმება, თუ ის ხელმწიფის ციხეა, სამივეს რომ ფლობს თანაბრად, ე. ი. პოლიტიკური ცენტრია მტკვრის მარცხენა მხრისა. რომელშიაც შემდეგი დროის სამცხეც (მაინცდამაინც მაწყვერელის საეპისკოპოსო) შედიოდა. ასეთი გაგებისას სრული შეუთანხმებლობა გვრჩება: სარკინე-ციხელიდი გამოყოფილი უნდა ვიგულისხმოთ პოლიტიკურად დანაარჩენისაგან. რასაც წყარო სრულიად არ გულისხმობს... დარჩა ერთადერთი გამოსავალი, ტექსტი ასე უნდა წავიკითხოთ: ...„ციხენი მათნი: ციხე დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხეჲ კასპისა, უფლისციხეჲ ურბნისისა და უფლისციხეჲ ოძრკისაჲ“. ასეთი გაგებისას ჩვენ გვაქვს ერთი დრო, როცა გაჩენილა ქალაქები, რომელთა ციხეებში უფლებები სხედან. ამ ქალაქების გარდა ეს ციხეები უფლობენ, უეჭველია, სხვა მიმდგომ ნაკლები მნიშვნელობის დასახლებულ პუნქტებს. ე. მაგრამ ჭერ არ არის საერთო უფლისციხეს, ა არის პოლიტიკური გაერთიანება და ამას არც გულისხმობს ჩვენი წყარო.

მეორე დებულება, აქედან რომ გამოდის: აწინდელი უფლისციხე უფრო გვიანია, ვიდრე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს უფლისციხენი, ეს უფრო მაღალი ეტაპია ციხის და შემდეგ უფლისციხის განვითარებისა. ის სახელმწიფოს პოლიტიკური ცენტრია, ან ამის ახლოს მდგომი (მ—2, 19ა. ფურც. 29—32).

9. 3.VIII. 1959. ამას წინ ხოვლეს ვიყავი. კასპი გავიარე, ვერ კი ვნახე. დღეს მე და ნინა წავედით. უნდა ვნახო ძველი კასპი. კასპის გორაკ უნდა ვნახო.

რეხულა (თუ ლეხურა?) და მტკვარი, საფიქრებელია, აქ მეტად მოხერხებულ ცხვირს (სამკუთხედს) ქმნიდნენ ძველი ქალაქის გა-

სამწლებად. ახლა მტკვარი მეტად დაშორებულია კასპს, მაგრამ ოდესმე ის დასავლეთიდან ჩამოუდრიოდა მას. აღმოსავლეთიდან კი რჩებულა დღესაც ჩამოუდრის აწინდელ კასპს. სამკუთხედი, რომელზედაც კასპი უნდა ყოფილიყო გაშენებული, საკმაოდ დიდ ფართობს წარმოადგენს. ის დღესაც დასახლებულია, ასე რომ ზედაპირული დაკვირვებით არქეოლოგს აქ ბევრი რისამე პოვნის იმედია არ უნდა ჰქონდეს. ისე კი თავის დროს აქ ტიპური გორა უნდა ყოფილიყო (თუმცა არა ჩანს, რომ განკიდებული ყოფილიყოს). დღეს იმ ცარიელ მთას, რომლის გაგრძელებას კასპის სამკუთხედი წარმოადგენს, გოხები ეწოდება (კასპელი ლვინიაშვილის მოწმობით), თვით სამკუთხედს კი „კასპის გორა“ (მდრ. ხოვლიგორა). სამკუთხედის დასავლეთით მინდორია, ოდესმე მტკვრის ნადინები, ნაზურევი ეწოდება. იაკინთიანთ აქ ზვარი ჰქონიათ. იაკინთე მესხიშვილი იყო რქაური მემამულეო. ნაზურევს იქით მინდორია პალარი ეწოდება (პალარი ზომ არა? ლათინურ-ბერძნული „მინდორი“?). სამკუთხედს დასავლეთი ფერდოდან მიუღწევი და დაკვირვებით ვეძებდით რაიმე სიძველის ნიშნებს. ეს გორა (სამკუთხედი) მეტისმეტად არის გადათხრილი ჩვენი დროის მშენებლობით, ასე რომ ძველი თუ შუა საუკუნეები სულ ერთიმეორეშია არეული. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ დიდი სიძველისა ჩვენ აქ არაფერი შეგვიინიშნავს. კლასიკური ხანის ქერამიკა მოწმობს, რომ „ანტიკურ ხანში“ აქ მართლაც დულდა ცხოვრება... მაგრამ დასაჯერებელია განა, რომ ეს ქალაქი მხოლოდ კლასიკურ ხანაში აღმოცენდა და აქ ძველი ცხოვრება აქამდე არ იყო? მართალი ისაა, რომ ჩვენ სხვა რაიმე არ გვობოვია უფრო ძველი... სამაგიეროდ საპატო სიძველის მოწმობა ჩვენ რეზულას მარცხენა მხრიდან გვაქვს (ქეჩაროხი, ქეჩეროხი და ნ). აქ რეზულას მარცხენა, მაღალი ნაპირი, რკინიგზას გაუჭრია. აქ ჩვენ ვიპოვეთ დამახასიათებელი ქერამიკის ნამსხვრევები („სამთავროული“ ტიპისა?) საკმაო სიძველის. ნინას აზრით შუაბრინჯაოს ხანისა... ისე გამოდის, რომ უძველესი მოსახლეობა რეზულას მარცხენა მხარეზე იყო და მხოლოდ გვიან დაიჭირა მან კასპის სამკუთხედი (ვიდრე კასპში არ დაგვიდასტურებია დიდი სიძველე ასეთი ვარაუდი ცოცხალი დარჩება).

კასპში ნეკროპოლის ადგილია ნაპოვნი, როგორც მახსოვს, ლიტერატურული ცნობებითაც კასპი უძველესი ქალაქია. „მოქცევაჲ ქართლისაჲთ“ კასპს ციხე უნდა ჰქონოდა, რომელსაც „უფ-

ლისციხე“ ერქვა... ამავე წყართი ქალაქი კასპი უფრო ძველია, ვიდრე ქალაქი მცხეთა.

მცხეთა ალექსანდრე მაკედონელის დროსაც იგულისხმება, ოღონდ არა ქალაქად: ალექსანდრე მაკედონელმა „მცხეთა საჯდომად“ მიუბოძა აზოს, რომელიც იყო „პირველი მეფე მცხეთას შინა“. იმის წინ, რომ დამჯდარიყო მცხეთას, რომელიც მას მაკედონელმა მიუბოძა, ეს „აზოა წარვიდა არიან ქართლად, მამის თვისისა, და წარმოიყვანა რვადა სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძუძეთანი“ და მხოლოდ ამის შემდეგ დაჯდა „ძუელ მცხეთას“.

„მოქცევაჲ“-ში საქმე ასეა წარმოდგენილი, რომ მხოლოდ მეექვსე მეფემ „ქალაქსა ზღუდენი მოაქმნნა“, ე. ი. არსოკმა (93—81 ქრ. უწინ). თუმცა ეს „ქალაქი“ აქ შეიძლება არმაზი იგულისხმებოდეს. ამას მხარს უჭერს ის გარემოება, რომ შემდეგ აქვე მისდევს ცნობა იმის შესახებ, რომ ბრატმანის მეფობას ზე „მცხეთას ქალაქი დაეწყო“ (66—33 წ.წ. ქრ. უწინ), რომ შემდგომმა მეფემ მირიანმა „ალაშენა მცხეთაჲ ქალაქი“, რომ მეფემან როკ (2 წ. ქრ. წინ — 55 წ. ქრ. შემდეგ) „რამეთურით მცხეთაჲ გაიშორა“. აქ ტრადიცია, როგორც ვხედავთ, ისე ნიშანდობლივ იძლევა ცნობებს მცხეთის დაწყებისა, შენებისა და დასრულების შესახებ ოთხი მეფობის სიგრძეზე (ბრატმან, მირიან, არსუკ, როკ) 66 წ. — 55 წ. ე. ი. ასი წლის სიგრძეზე, რომ შეეძლება მისი რეალური შინაარსის შესახებ არ გვმართებს.

ასე რომ იყო მცხეთა ძველისძველიდან (ამას სამთავროს ნეკროპოლი მოწმობს), ხოლო მისი გაქალაქება მოხდა ჩვენი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე. და, რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა, „მცხეთას ქალაქი დაეწყო“, „მცხეთაჲ ქალაქი ალაშენა“, „რამეთურით მცხეთაჲ გაიშორა“ — ისე რეალური ელფერით არის მოცემული, რომ ყოველად სარწმუნო ჩანს. ორი მომენტი იქცევს ყურადღებას: მცხეთას ქალაქი დაეწყო ბრატმანის მეფობაში, ე. ი. მცხეთა იყო აქამდეც და მხოლოდ ამ დროს აქ „დაეწყო ქალაქი“. (შეადარე: ტფილისიც იყო ძველიდანვე, ოღონდ ქალაქი იქ IV—V საუკუნეში დაიწყო). მეორე გარემოება ისაა, რომ მცხეთას ქალაქი ბრატმანს კი არ დაუწყო, არამედ მისით „დაეწყო“, ბუნებრივად წარმოიშვა და მხოლოდ შემდგომმა მეფეებმა თავს იღვეს ქალაქის მშენებლობა. ცხადია აქ იგულისხმება ნამდვილად ქალაქი (საცხოვრებლის განსხვავებული ტიპი, ვიდრე დაბა) და არა ქედელი, გალავანი, რომელსაც ამ დროს ზღუდეს

ეწოდებოდა. ქალაქის დაბისაგან განსხვავებულობას ამ წყაროში ჩვენ სხვაგანაც ვამჩნევთ. ასე რომ ქართული ცხოვრების ასეთი განვითარებულობა ექვს არ იწვევს. ოღონდ ესაა, რომ ტერმინი ქალაქი შემოტანილია თითქო ელინიზმის ხანაში (სირიულიდან) და შეიძლება სწორედ ამ დროის საზოგადოებრივი ძვრების მოწმობა იყოს... ქალაქის წინაპარი ქართულში უნდა ციხე (ჩიხე, ჩიხა, ჭიხა) ყოფილიყო (პირველი მოსახლეობა — გორი, გვარი, ქორი, გოჯი, ქუჯი, სახლი, სულ სოციალური შინაარსის ტერმინებია).

ციხე-ქალაქი ტერმინი შეიძლება იმ დროს შემოვიდა, როცა ციხეც და ქალაქიც შინაარსით ერთიმეორეს გვანდნენ და ეს არა მარტო გარეგნულად (მოზღუდულობით), არამედ შიგნითი შინაარსითაც. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქალაქი მსგავსებასთან ერთად ციხისაგან განსხვავებულ მომენტსაც შეიცავდა (განვითარებული ურთიერთობა, საქალაქო ცხოვრება?) და ამის გამოც მოხდა, რომ ციხეს მარტივი შინაარსი (მოზღუდულობა, სიმაგრე) შერჩა; ხოლო ქალაქს ახალი შინაარსი (დაბისაგან განსხვავებული საცხოვრებლის ტიპი) განეკუთვნა.

შესანიშნავია, რომ ამავე ძეგლში ჩვენ გვაქვს რეალური თარიღიც და ვითარებაც მცხეთის დაცემისა და მისი გასოფლებისა (თუმცა „დედაქალაქის“ სახელს ის შემდეგაც სულ მუდამ ატარებდა).

ასე რომ ცოცხალი სურათი მოჩანს: მცხეთელი მეფეები არმაზს აშენებენ, მეორე მხრით ზადენს აშენებენ: „ფარნაჯობ... აღმართა კერპი ზადენ მთასა ზედა და აღაშენა ციხე“. არმაზს ზღუდით მოქმნიან და ბოლოს მცხეთა ქალაქი იწყება... „და მეფობდა არსოკ, ქალაქსა ზღუდენი მოაქმნა“. ეს არსოკი მეექვსე მეფეა, ხოლო მეორე არსოკ მეათე მეფეა. ამ მეორის დროს მცხეთა ქალაქი შენდებოდა: მის წინა მეფე მირიანმა „ალაში“ მცხეთად ქალაქი“. ხომ არ არის ორივე ეს არსოკ — არსოკი ერთი და იგივე პირი? მაშინ კარგად გამოვიდოდა: ბრატმანის დროს „მცხეთას ქალაქი დაეწყო“, მირიანმა „ალაშენა მცხეთად ქალაქი“. არსოკმა „ქალაქსა ზღუდენი მოაქმნა“, ხოლო როკმა „რამაურთით მცხეთად გაიშორა“.

აქვე „მოქცევაში“ ფრიად საინტერესო ცნობაა იმის შესახებ, რომ ამ მეორე არსოკმა (23—2 ქრისტეს წინ) ე. ი. სწორედ იმ დროს, როცა მცხეთა ძლიერდებოდა, ქალაქდებოდა, „კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო“. ჩანს, აქამდეც ამ მცხეთელ მეფეებს კასპი ხელთ არა

ჰქონიათ (!!). კარგი მოწმობაა იმისი, თუ როგორ ვრცელდებოდა მცხეთელ მეფეთა ხელისუფლება (ქართლის ხელისუფლება, არიან ქართლის მეფის ძის აზოს მემკვიდრეთა ხელისუფლება) ნელა და თანდათან მტკვრის პირით დასავლეთისკენ... შეიძლება ეს მოწმობა პირველი რეალური ცნობა იყოს ქართლის გავრცელებისა იბერიის მიწა-წყალზე. ჯერ ქართს ჰქმნიან (არმაზი)..., მცხეთას იჭერენ აქალაქებენ, ზადენს იჭერენ, შემდეგ კასპს იჭერენ... სარკინე ხომ მაკედონელმავე დაუპყრო და, უნდა ვიფიქროთ, მოუბოძა მათ. ეს ქართლის აზო, როგორც ჩანს, იმის განსახიერებაა, თუ ქართის ტომმა როგორ ისარგებლა უცხო დამპყრობლის მოსვლით და თან მოყვა მას იბერნი („ბუნთურქნი“, „პონი“) გააძევა და მათი ადგილი დაიჭირა... მაგრამ ეს ისე კი არ მომხდარა, როგორც „მოქცევაჲ“ გადმოგვცემს (თითქო ალექსანდრე მაკედონელმა მთელი იბერია მოუჭაზა აზოს) არამედ თანდათანობით.

უცნაურია ეს: „უფლისციხე განაგო“. რას ნიშნავს განაგო (უფლისციხის შენება ბრძანა, უფლისციხის საქმე მოაწესრიგა?) და მეორე: რომელ „უფლისციხეზეა“ აქ საუბარი? თითქო ეს ციხე კასპის ახლოს, თუ თვით კასპში არა, არის საგულისხმევი. ეს იგივე უფლისციხეა, რომელიც ჯერ კიდევ ალექსანდრე მაკედონელის დროს ეგულება ტრადიციას კასპის ციხედ. ასე რომ განაგო უნდა ნიშნავდეს უფლის ციხისათვის წესრიგის მიცემას. მეციხოვნეების ჩაყენებას და სხვ. „კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო“ ნიშნავს, რომ ეს უფლისციხე არის კასპის ციხე, რომ ვინც კასპს შეიპყრობდა ის უფლისციხესაც „განაგებდა“, რომ მაშასადამე კასპს ჰქონდა უფლისციხე, ე. ი. რომ კასპში (თუ სადმე აქ) იყო უფალი; ან ხომ არ შეიძლება ისე ვიფიქროთ, რომ კასპი ქალაქი უფლისციხის (აწინდელის) პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულში შედიოდა? მამინ მცხეთის ერთეული რეზულამდე შეიძლება გვეგულისხმა ან ქსნამდე, ხოლო იმის ზემოთი კასპის ერთეულად... მაგრამ ასეთ ვარაუდს მხარს არ უჭერს კონტექსტი, საიდანაც ისე ჩანს, რომ მთავარია და გადამწყვეტი კასპი და არა უფლისციხე, რომ კასპის დაპყრობა გულისხმობს უფლისციხის დაჭერასაც, რომ კასპი და უფლისციხე ურთიერთის ახლოს იმყოფებიან....

მაგონდება ნ. ლამბაშიძემ კასპიდან რაღაც ნივთები ჩამოიტანა. ნახვა უნდა. არანაკლებ საინტერესოა მისივე მოტანილი ცნობა, რომ კასპის დასავლეთით მოიპოვება ადგილი აშურიანის მინდორ-

ზე, რომელსაც ასპი ეწოდება და სადაც სიძველეები ჩანსო. თუ ეს სწორი ცნობაა, საინტერესო ვარაუდის საშუალებას მოგვცემდა. ამ ასპის კასპო-სთან რაიმე კავშირი ტერმინოლოგიური არ არის საძიებელი. ასპი შეიძლება დაკავშირებულ იქნას ასპინძის-სთან (სასტუმრო, საგზაო პუნქტი, ფუნდუკი ქარვასლა, ხანა). აქვე მოსატანია სომხური *საყანჯაყან-пристанище, убежище, гостеприимственный, приемлющий странников*. თითქო ასპინძაც იმავე ძირისაა, რაც სომხური *საყანჯაყან*, ოღონდ ქართულს უფრო ძველი და დაუცავს (შდრ. განძა-განჯა, განძაკ) და შემოკლებით, სომხურს გვიანი ჯა შემორჩენია და სრული სახით... ორივე ძველი სპარსულიდან ნასესხებია ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი გზით. მეორე მხრით არც ისა ჩანს გამორიცხული, რომ ასპი ლათინური *hospes itis* (гость гостеприимец, хозяин) *hospitalis* (к гостю, к гостящим относящийся) მოდიოდეს.

როგორც ლათინური, ისე სპარსული ერთი ძირისა შეიძლება იყვნენ *hosp* — ასპ. ძა-ჯა—ადგილი (სადაც „სტუმრები“ დგებიან). ასე რომ კასპის ასპი (კასპში მისვლის წინ საგზაო პუნქტი, სასტუმრო უცხოთათვის თავშესაფარი?) კავშირში ჩანს „სპარსულ“ ასპინძის-სთან (ასპინძა სამცხეში კლასიკურია), ან ლათინურ (რომაულ) *hospes-სთან...* (6, 4. ფურც. 26—35).

[მუხრანი და მართლ-კახეთის საზღვარი]

1. ქუცა I, ლეონტი, 552, 9

ამაზასპ მეფის ზე „გარდამოვიდეს ოვსნი, სპანი დიდნი, გზასა დვალეთისასა“. ოსებს მცხეთის შემუსრვა ეწადათ. ამაზასპმა ერისთავებს მოუწოდა. მაგრამ „ვიდრე მისვლადმდე დასავლეთისა ერისთავისა, მოვიდეს ოვსნი ჩრდილოთ კერძოთა ქალაქისათა, რომელ არს მუხნარი“.

(სიმონ ყაუხჩიშვილს ეს ადგილი „ქალაქი მუხნარი“ ჰგონია).

მუხნარის გეოგრაფიული მდებარეობისათვის.

მართალია, გამომცემელი ცდება, რომ „ქალაქი მუხნარი“ ჰგონია, მაგრამ ის კი უეჭველად ჩანს, რომ აქ მუხრანი არის ქალაქის (ე. ი. მცხეთის) „ჩრდილოთ კერძონი“, რომ მუხრანი, შეიძლება, მცხეთის ნაწილად (სამოქალაქო?) ჰქონდეს მემატრიანეს წარმოადგენილი... (მ—2, 2. ფურც. 38).

ვახტანგ მეფე ოსეთს სალაშქროდ ემზადება. „მოუწოდა ყოველთა სპათა ქართლისათა; და შემოკრებს ყოველნი და დაიბანაკეს. მუხნარს და ხერკს, ამიერ და იმიერ არაგუსა“.

ცხადია, მუხრანი ამიერიცა, ხოლო ხერკი იმიერიცა არაგუსა.

ქცა I, ჟუანშერი, 242₆

არჩილმა ქართლი ერისთავებს მისცა.

„მეექვსე მისცა ჟუანშერს ჟუანშერიანსა, რომელი-იგი იყონათესავე მირიან მეფისა შვილთაგან რევისთა, და მისცა ქუარი და ხერკი, და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ქევი და ტფილისი“.

აქ ხერკი ჭვართან და მთიულეთთან ერთად ერთსაგამგეო ერთეულშია. აქ საინტერესოა: თუ ჭვარი, ხერკი და ყოველი მთიულეთი ცალკე ერთეული არ იყო, რად არაა აქვე მოხსენებული რუსთავეი? აქ ხომ მთლად არის ჩამოთვლილი ის ქვეყნები, რომელიც არჩილმა ჟუანშერს ჟუანშერიანს მისცა. აქ კი დასახელებულია ტფილისი და მანგლისის ქევი. სრულიად გარკვეული ქვეყნებია: ტფილისი (მისი აგარაებით), მანგლისის ქევი (ე. ი. ალგეთი), ჭვარი და ხერკი და ყოველი მთიულეთი. (საფიქრებელია, რომ ამ დროს ჭვარისა და ხერკის ქვეყანაში მუხრანი არ შედიოდა). არჩილის ეს ზღაპრული ამბავია ნაგვიანევი??

დამახასიათებელია რომ გვიანაც ჭვარი, ხერკი და ყოველი ყოველი მთიულეთი ჟინვალით ცალკე ერთეულს წარმოადგენდა (ძეგლი ერისთავთა).

გარდა ამისა, არჩილის ამ ეწიზოდის მომთხრობელი ჰგულისხმობს, რომ ჭვარი, ხერკი და ყოველი მთიულეთი ქართლშია. არჩილმა ხომ ქართლი მისცა მზითვად მირის ქალებს და არა კახეთი. ეს უკანასკნელნი მან ხომ თავისთვის დაიტოვა და საკარგავად მისცა აზნაურებს...

მატიანე ქართლისა, 270₁₀

X საუკუნე.

ლეონ აფხაზთა მეფემ „ჟულად იწყო მტერობად კვრიცესა და ძებნად კახეთისა; გაილაშქრა სპითა დიდითა, ჩადგა არაგუს პირსა, აწყვედა მუხნარი, ხერკი და ბაზალეთი“.

მუხნარი, ხერკი და ბაზალეთი არაგვისპირის ქვეყნებია და კახთა მეფის ხელთაა (ეს უკვე IX საუკუნიდანვე, როცა კახეთის სამთავრომ ქსანი დაიღო საზღვრად).

აქ მუხნარი, ხერკი და ბაზალეთი „კახეთადა“ დასახელებული. ეს არაგვისპირის ქვეყნები იყო ის „კახეთი“, რომელსაც ლეონ აფხაზთა მეფე ეძებდა.

ლეონი აქ ეძებდა ქართლის იმ ნაწილს, რომელიც კახეთს მიეცა, თუ კახეთს განურჩევლად, ე. ი. საკუთრივ კახეთსაც?

თუ პროცესს გავითვალისწინებთ, აფხაზთ მეფეების მიერ ცდებთ კახეთის დაპყრობისას, მაშინ აქ უფრო სავარაუდებელია მთელი კახეთი, იმისაგან დამოუკიდებლად, თუ რომელი კუთხე როდის და ვისგან ჰქონდა მას.

მატიანე ქართლისა, 3117

დამარცხებულ ფადლონის მოლაშქრეებს ქართველებმა შემოუსწრეს „წინა იწროსა დართისასა, და მცირედნი ვინმე გაესწრნეს. და სდევნა ლაშქარმან ბაგრატიანსა ვიდრე მთამდე ხერკისა“...

თუ ფადლონის ჯარის ლტოლვის მიმართულებას გავითვალისწინებთ, ცხადი ვახდება, რომ ხერკის მთა არაგვის მარცხენა სანაპიროზეა.

ხერკი და მუხრანი ქართლისა იყო. თუ ხერკი სადაო შეიძლება იყოს (ნახე ლეონტი 9, კახეთის საზღვრები), მუხრანი ხომ უცილობელი ქართლი იყო: (თუმცა გასარკვევია, იყო ეს „შიდა ქართლი“ თუ არა... ლეონტი, 10). IX საუკუნიდან (ლეონტი, 9) ეს ქვეყნები კახთა ხელთაა.

აქვე ეფუძნება აბულეთის ძეთა, თუ ძაგანის სახლი, რომელიც ორ ქვეყანას ეუფლება, კახთა მეფის ყმადნაფიცობას იჩემებს (მთავრის სახლი ხდება). შიო მღვიმის მონასტრის დაუფლებასაც ცდილობს. აფხაზთ მეფეები მუხრანს შიო მღვიმით სულ მუდამ ეძებენ. მონასტრის დიდი საჭონებელი აქვს მუხრანში, თრიალეთს, მანგლისის ქვეს, ქართლის ვალმა მხარში... დავითმა ეს საკითხი გადასწყვიტა....

მატიანე ქართლისა, 27819

ბაგრატ აფხაზთა მეფემ „წარუგზავნა მოციქული კახეთს, ითხოვნა ციხენი ქართლისანი, რომელნი მათ ჰქონდეს“ (ეს ციხენი კი იყო წირქვალი და გრუი ქსნის პირზე...). კახეთის ქორეპისკოპოსმა და-

ვით უპასუხა: „უკეთუ ეძიებ ციხეთა, იყოს ჩუენს შორის დამ-
ჭერებელ მკლავი და ომი. ხოლო მე წინა მოგეგებო
ქსანსა ზედა“.

ქსანი იყო ქართლისა და კახეთის საზღვარი.

ხერკი მცხეთელ მამასახლისის საუფლო იყო: მან დასხნა იქ
ურიანი ზანავს ხარკითა...

მაგრამ მცხეთოსის შვილს უფლოსს ხელი ხერკზე არ მთუ-
წვდებოდა, მისი საქონებელი იყო „არაგვთგან ტასის
ქარამდე, რომელ არს ზენა სოფელი ანუ შიდა
ქართლი“...

როგორც ჩანს, საზღვარი ამ ორ ქვეყანას შორის მთლად ნათე-
ლი არ იყო. შემდეგ კი ეს საზღვარი ქსანზე დაიდო.

ქცა I, ლეონტი, 15₂₄

„ურიანი მოვიდეს ქართლს, და მოითხოვეს მცხეთელთა მამა-
სახლისისაგან ქვეყანა ხარკითა. მისცა და დასხნა არაგუსა
ზედა, წყაროსა, რომელსა ჰქვან ზანავი. და რომელი ქვეყანა აქ-
უნდა მათ ხარკითა, აწ ჰქვან ხერკ ხარკისა მისთვის“.

ლეონტით ხერკი ქართლშია. (მ—1, 29. ფურც. 14, 15, 16,
17, 18, 19, 20).

3. ქცა I, ჯუანშერი, 212₉

ისე წილენელი „ქართლისა კათალიკოსმან აკურთხა მლუდელთ-
მთავრად, საყდარსა წმიდისა ღვთისმშობლისასა, ქუეყანასა
მუხრანისასა, და სოფელსა წილენისასა“.

(ჩანართია ცამეტ სირიელ მამათა ცხორებიდან). სოფელი
წილენი არის მუხრანის ქვეყანაში. ამ ქვეყა-
ნას თავისი ეპისკოპოსი ჰყავს. სადამდე ვრცელ-
დებოდა წილენელის სამრევლო? „წილენელის სარგო“ გვიანი შეი-
ძლება იყოს (?).

ვახტანგ გორგასალის საეკლესიო მოღვაწეობიდან იგულისხმე-
ბა, რომ ამ დროს გაფორმდა საეპისკოპოსო ერთეულები, „ეპარქი-
ის“ საზღვრები ე. ი. საეკლესიო საგამგეოვები და ამ
ადმინისტრაციულ ღონისძიებას ჰქონდა სწორედ უმთავრესი მნი-
შვნელობა ქვეყნების და მამასახლამე მთელი ქვეყნის საეკლესიო
ადმინისტრაციული მოწყობისათვის. სწორედ ეს იგულისხმება და
არა მაინცდამაინც პროზელიტობა, რაც ვახტანგს არც აგრე ახასია-
თებდა...

V—VI საუკუნეებში, ამრიგად, ქართლი დაყოფილ იქნა საეპისკოპოსო ქვეყნებად, უკეთ, ბუნებრივ „ქვეყნებს“ (ხეობებს რაღაც ნიშნით გაერთიანებულს) გაუჩინეს საეკლესიო მთავრები. ეს ქვეყნები, საეკლესიო საგამგეოები დროთა განმავლობაში შეიძლება ბოდა რამოდენადმე შეცვლილიყვნენ (ახალი საეპისკოპოსოს დაარსება და სხვ.), მაგრამ ძირითადად ძველი მოცულობით რჩებოდნენ... (მ—2, 2. ფურც. 37).

4. ქცა I, მათიანე ქართლისა, 252—253.

აშოტი კლარჯეთში გაძლიერდა. კახეთში კი გრიგოლი მთავრობდა.

„მას უძისა გამოილაშქრა აშოტ კურაპალატმან... მოვიდა გრიგოლ კახეთით... და შეიბნეს ქსანსა ზედა აშოტ და გრიგოლ. გააქციეს გრიგოლ, მთავარი კახეთისა, და დაიპყრეს ქვეყანა, რომელი ქქონდა ქართლისაგან. და დაიპყრა აშოტ კლარჯეთითგან ვიდრე ქსანამდე“.

აშქარაა, მათიანე ქართლისას ავტორი ქართლის საზღვარს ქსანზე გულისხმობს. მაგრამ ამავე ავტორის ისტორიულ-გეოგრაფიული წარმოდგენით, ეს ქვეყანა მუხრანის არც კახეთია: ამას მოწმობს გამოთქმა: ქსანზეო „მოვიდა გრიგოლ კახეთით“... (მ—2, 2. ფურც. 34).

5. ქცა I, მათიანე ქართლისა, 310₁₆, 311₉

ბაგრატ მეფე დიდგორს იყო. ფადლონი ქართლის სამტროდ წამოვიდა. XI საუკუნის 60-იანი წლები იყო (1065—1070). ფადლონი „მოვიდა ტფილისს და დაიბანაჲ ველსა ისწისასა. ხოლო მუნ დაუტევენა კარაენი და აღმოვლო ღამე ყოველ მუხნარისა (უნდა: მუხნარისა გზით, როგორც ეს დაუცავს D ნუსხას!), და არბივნა ქართლისა ნაპირნი.“

ხოლო ცნა ტფილისით ვალმართ აფხაზთა მეფემან ქართლისა ვნება, წარმოსლვა ფადლონისა, გამოგზავნა ხილვად ივანე ძე ლიპარიტისი, და ნიანია ძე ქუაბულისა, და მურვან ჯაყელი, ერისთავი ყუელისა და მათ თანა სხუანიცა აზნაურნი მცირედნი, რჩეულითა ლაშქრითა. ხოლო ქართლს ვერღარა ჩამოესწრინეს, შექცეულთა გაუსწრეს მუხნარის წინა წილკნის გორთა თანა. უკანასა კერძა შეებნეს და პირველსავე კრძმლისა მოვიდებასა გააქციეს ფადლონი“. ფადლონას ჯარი

ნარეკავის ხრამის და ლართის იწროს გავლით გაიქცა. „ხოლო ფადლონ თხუთმეტითა ოდენ ცხენოსნითა წარულო გზა წილენისა, და მიეხვა პირსა არაგვსასა, და გაჰდა ნარლუევთა გზით ერწოდ“. (კარგად ჩანს გზა: წილენის გზა, მისაქციელი; „მიეხვა პირსა არაგვსასა“ ნაღვარევის გზა, ერწო).

მოტანილი ადგილი უეჭველად მოწმობს, რომ ჩვენს ავტორს მ უ ხ რ ა ნ ი ქ ა რ თ ლ შ ი ა რ ე გ უ ლ ე ბ ა: მთელი დრამა მუხრანის სანახებში დატრიალდა (აქი არაგვის „ამიერი“ მუხრანია. ჟუანშერი 150) და ავტორი კი აღნიშნავს, რომ ქართველებმა მტერს „ქ ა რ თ ლ ს ვ ე რ დ ა რ ა ჩ ა მ ო ე ს წ რ ნ ე ს ო“. ჩვენმა ავტორმა არ შეიძლება არ იცოდეს, რომ მუხრანი და ხერციკ კი ქართლი იყო (ლეონტი16), მაგრამ ეს ქვეყნები თითქმის ორასი წელი იყო, რაც კახთა ქორიკოზებს ეჭირათ, ე. ი. პოლიტიკური საზღვარი ქართლსა და კახეთს შორის ქსანი იყო. ამასვე მოწმობს გამოთქმა: „ქართლის ნაპირთა“ რბევისაგან „შექცეულთა გაუსწრეს მუხნარსა წინა“ (მ—2,2. ფურც. 39).

6. საქ. სიძვ. III, ლამატება გვ. 3

გიორგი III სიგელი. ჩამოთვლის მღვიმის საქონებელს: „...ივანწმიდაი ძუელადვე გოდერძისა შემოწირული, დაოთი კვირიკე კახთა მეფისაგან შემოწირული“.

ეს გოდერძი შეიძლება იყოს ერისთავთერისთავი XI საუკუნეში, გაგიკ კახთა მეფის თანამედროვე (მატიანე ქართლისა 300).

ამევე კახი უნდა იყოს ხ ა ხ ვ ი ლ ა („ლაჭინი ხახვილსაგან შემოწირული“), გორთა ჟუარის ციხის პატრონი (მატიანე 298).

სადიქრებელია, რომ ეს გოდერძი სადღაც მღვიმის დასამხარშია, რომ სწირავს.. ამ გოდერძის (თვითონ ერისთავთერისთავია, დისწულიც ერისთავი ჰყავს ხოლო შვილი — ბექის ციხისა პატრონი..).

კვირიკე კახთა მეფის შემოწირულობა აშკარად მიუთითებს, რომ შიომღვიმე პოლიტიკურად კახეთში იმყოფება იმ დროს...

ამასვე უნდა მოწმობდეს გოდერძისა და ხახვილას შემოწირულებანი.

ალაჭინი? ლოჭინი ხომ არაა?? (მ—2,2. ფურც. 33).

7. ამ ჩვენებებს გარდა შიომღვიმის სხვა პირდაპირი ჩვენება იმისა, რომ მუხრანის ქვეყანაზე აფხაზთა მეფეებს ხელი არ მიუწვდებოდათ. ასეთია 1072 წლის საბუთი გიორგი მეფისა. მეფე გამეფებისას განუახლებს შიომღვიმეს იმ საქონებელს „რომელნი სამეფოსა ჩვენსა შინა არიან“ და დასახელებულ „საქონებელში“ არც ერთი არაა, რომელიც მუხრანის ქვეყანაში იმყოფებოდა. ამავე დროს ჩვენ სხვა უეჭველი წყაროებიდან ვიცით, რომ მღვიმის ლავრას მუხრანის ქვეყანაში არაერთი-სოფელი და აგარა ეკუთვნოდა (შიომღ. საბ. II).

ამ ჩვენს დაკვირვებას ადასტურებს 1170 წლის სიგელი გიორგი III შიომღვიმის საქონებელთა განახლების შესახებ, როცა მუხრანი (და მთელი კახეთიც) დიდი ხანია გაერთიანებულნი საქართველოს მეფეთა ხელშია. შიომღვიმის საქონებელთა შორის დასახელებულია არა მარტო მანგლის-თრიალეთის სოფლები და აგარანი, არამედ მუხრანული და კახური საქონებელნიც.

და ეს საქონებელნი როგორც იმავე დოკუმენტებიდან ჩანს, მღვიმეს ჰკუთვნებოდა ძველი დროიდანვე (მ—2,2. ფურც. 50).

8. ქცა I, ც-ბა დავითისი, 361₁₈

დავით აღმაშენებელსო „ნადირთა დევნასა შინა ოდესმე მუხნარს წაექცა ცხენი, და ესოდენ შეიმუსრა, რომელ სამ დღე ყოვლად უსულო მღებარე იყო უძრავად“.

მუხრანისი სანადირო ადგილი (მ—2,2. ფურც. 36).

9. შიომღვიმის საბ-ბი, 17₁₃

დავითის ანდერძი:

„ასი ფური მომიქსნებია, რომელ თრიალეთს მთასა, სოფელსა ბჭითს და ბჭითს ზეით სოფლებს, მათსა საფურესა მუხნარს დგეს“.

მუხნარში საფურე. დავითი ფლობს მუხრანის ისევე, როგორც თრიალეთს...

ეს საფურე ქანდაშია (საქ. სიძ. III, გვ. 5). (მეურნეობა: თრიალეთი — მუხრანი. აღდგა ძველთაძველი: მცხეთა-თრიალეთი...) (მ—2,2. ფურც. 35).

დავითმა მუხრანი წაართვა ძაგანს (ზედაზნის ციხის პატრონს. კახთა მეფის ყმას) უკეთ, წაართვა კახთა მეფეს (ცოტა ხნის შემდეგ მთელი კახეთიც შემოიერთა, ამდენადვე მუხრანიც სამეფო გახდა). აქ სამეფო მიუტრნეობა გაიშალა საფურე, სანადირო სახლი, მელენინობა, მეხორბლეობა... სასახლე, ციხე, საგამგეო...

მაგრამ მუხრანს ერისთავი კი არ გაუჩინა მეფემ, არამედ „მუხრანისა მგენი“.

დავითი ხშირად, ჩანს, მოდიოდა მუხრანში: „...ოდეს მუხრანს ვიყვნეთ, წმიდისა შიომს ხატსა შეგვამთკვნენ, სამი სეფისკუერი, ერთი ფილას საზედაშე და ფარჩითა კაპარი გვევლოგიონ. მთავარმან მემღვმემან მოასუენოს ჯუარი მისი, მას გვაამბორონ, ჩუენ პატივსცეთ, ვითარცა სულიერსა მამასა ჰშუენის, საჯდომელითა და სერითა“.

ცხადია მუხრანში სამეფო სასახლეც არის.

საჯდომელით პატივისცემა (მ—2,2. ფურც. 31).

11. ეს ფეოდალური სახლი, როგორც თვით ამ ანდერძიდან ჩანს ხერკას მკვიდრია და ვინ იცის ზედაზნის ციხის ძველიდანვე მფლობელი... ასე რომ ძაგანის სახლი, საფიჭრებელია, ძლიერი დიდგვარიანული პრეტენზიით გამოდიოდა ამ ქვეყნის მფლობელად და ხერკ-მუხრანისაგან თავის სამთავროს შექმნას ლამობდა. ძაგანი რომ ამ ქვეყნის მკვიდრი იყო და არა მხოლოდ მოსაკარგავე, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ეს სახლი აბულეთისძეთა სახელით გადაურჩა ყველა ქარიშხალს 12—14 საუკუნეში, ის მხოლოდ მე-14 საუკუნეში გადაშენებულა და აბულეთისძეობა მეფეს დიდად და საპატიოდ შეწყალებული აბაზაძის მარილელის სახლისათვის უბოძებია... (მ—2,2. ფურც. 49).

12.

საქ. სიძე. III, 5

გიორგი III სიგელი (1170 წ.): „მამისა ჩემისა მუხნარსა შენებასა შიგა თუის თავსა ერთსა დღესა სამუშაოი ექნევიან მათთა სოფელთადა რუეთისა და სხალტბისადა, და ზედა დასაღებოდა ქელისუფალთა ჩუენთაგან, და იგიც გაგუიშუია“.

დემეტრე მუხნარს „ა შენებს“.

დავით აღმაშენებელი: „...ხ უ და ბ უ ნ ი შ ე შ ი წ ი რ ა ვ ს მ უ ხ რ ა ნ ს წ მ ი დ ი ს ა ს ვ მ ო ნ ს ა კ კ რ ვ ე ლ - მ ო ქ მ ე დ ი - ს ა დ ა“ (შო მლ. საბ-ბი, 17).

მუხრანში მეფე დავითს და მის მემკვიდრეებს დიდი სასეფო მეურნეობა აქვთ.

აქვე მუხრანში საქართველოს მეფეებს ციხე აუგიათ.

მუხრანში მეფეებს ჰყავთ, „ს ა გ ა მ გ ე ო ი ს ა ჩ უ ე ნ ი ს ა მ ო უ რ ა ვ ნ ი“ (და არა ერისთავნი).

მუხრანში მეფეებს ჰყავთ ციხისთავნი (შ. მლ. საბ-ბი, 14). ცხადია ეს არ იყო ზედაზნის ციხისთავი...

საფიქრებელია, ძაგანის სახლს შიტაკებულები ჰქონდა ქვეყანა მუხრანი... დავითმა, შეიძლება ვიფიქროთ, ეს ორი ქვეყანა გაჰყოფა და მუხრანს ციხე და ციხისთავი გაუჩინა... (შ—2,2. ფურც. 32).

[დაუშთავრებალი წერილი]

„ერთი ძველის ისტორიიდან“ (მუხრანი)

საქართველოს თითოეული „ქვეყნის“ თავგადასავალი ჩვენ მეცნიერული კვლევის საგნად უნდა გავიხადოთ, საქართველოს ისტორიაში თითოეული „ქვეყნის“ ისტორიული მნიშვნელობა უნდა წარმოვაჩინოთ (ესა თუ ის ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ გარკვეულს დროსა და ვითარებაში ჩნდება, სახეს იცვლის დროსა და ვითარების შესაბამისად: იზრდება, მცირდება თუ მოიშლება)..

ეს არის ისტორიული გეოგრაფიის, კერძოდ, ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი ამოცანა, როგორც ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინისა. და თუ ამჟერად ჩვენი ყურადღების საგანი მუხრანია, ეს იმიტომ, რომ მისი თავგადასავალი განსაკუთრებით ნიშანდობლივი და თვალსაჩინო გვეჩვენება ახალი ქვეყნის — გაერთიანებული ბატონყმური საქართველოს წარმოქმნის პროცესში.

ამჟამად ჩვენ არ ვიცვლევთ „მუხრანის ქვეყანას“ (ქ-ცა I, 212₁₀) მისი გაჩენის დღიდან (თუ როდის წარმოიქმნა მუხრანის ქვეყანა, ეს სპეციალური კვლევის საქმეა), არც იმის ჩვენებას ვისახავთ მიზნად, თუ როდის მოიშალა ეს ქვეყანა, როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული. ეს მეტად საინტერესო ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით საკითხები სცილდება ჩვენს დღევანდელ ამოცანას (ამათ შესახებ ჩვენ, საქიროების მიხედვით, ზოგად მითითებებს ვჭერდებით).

ჩვენი უშუალო მიზანი კი ამჟამად არის ერთი მომენტი მუხრანის ქვეყნის ისტორიიდან, — იმის დემონსტრაცია, თუ რა მნიშვნელობას იყო მუხრანის ქვეყანა ბატონყმური საქართველოს (= ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების) წარმოქმნის დიდ პროცესში.

* * *

1123 წელს მეფე დავით აღმაშენებელი შარვანზე სალაშქროდ გაემართა. სპარსეთის სელჩუკიან თურქთა სულტანი შარვანს (ისე როგორც ანისს) თურქთა სამყაროდ სთვლიდა. სრულიად საწინააღმდეგო აზრისა იყო დავით მეფე. საქართველოს მეზობელ შარვანში ის ქართველთა მოძმე აღბანეთს ხელადედა (ისევე როგორც ანისის ქვეყანაში — მოძმე სომხეთს) და თურქებს ამ ქვეყნების შიშობაცხლად უყურებდა³. დიდი ბრძოლა საქართველოსა და სელჩუკიან თურქებს შორის გადამწყვეტ ფაზაში შესულიყო⁴.

სულტანი შარვანში შეკრიბოდა და საქართველოს მეფეს საომრად იწვევდა. დავით მეფეს მძიმე ომი ელოდა. ომში წასვლის წინ მეფეს შიომღვიმის ლავრა მოუნახულებია და წმინდა მამა შიოს ამ ლაშქრობაში ხელის მომართვას შევედრებია.

ამ დროისათვის შიომღვიმეში მეფის ბრძანებით კარგა ხნის წინ წამოწყებული შშენებლობა (საშუალო ეკლესია) დასრულებულია.

მეფე დავითის მოძღვარს არსენ ბერს თავისი სულიერი შვილისათვის ანდერძის დაწერა განუზრახავს შიომღვიმის მონასტრის სახელზე. დავითს უსმენია და მონასტრისათვის ანდერძი დაუწერია. ჩანს, შარვანში სელჩუკიან სულტანთან შებმა განსაკუთრებულ მძიმე ოპერაციად ითვლებოდა, რომ მოძღვარი არსენი თადარიგს იჭერდა მონასტრის უზრუნველსაყოფად და ამ აზრს დავით მეფეც იზიარებდა. მეფე ბოდიშობს, რომ, თუ ამ ანდერძს, რაიმე

³ ისტორიული შეხედულება კავკასიის ხალხთა მონათესავეობის, კავკასიის ხალხთა ერთიანობის შესახებ, როგორც ჩანს, საუკუნეთა მანძილზე იქმნებოდა. ამ შეხედულების ქართული ვარიანტი დასრულებული სახით ლეონტი მროველის თხზულებაშია წარმოდგენილი. ამდენად ლეონტის თეორია დავით მეფის კავკასიური პოლიტიკის იდეური საფუძველია.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, (522—525).

აკლია, ეს ნაკლი „სისწრაფისაჲ არს“ და აღთქვამს, რომ იგი მას „უმჯობესად“ შეცვლის, თუ ღმერთმა მისი „შემოქცევა“ (ე. ი. უვნებლად უყან დაბრუნება) იწება.

მეფე დავითის ეს ანდერძი კი განსაკუთრებული მნიშვნელობითურადიული აქტი იყო. შიომღვიმის მონასტრის ცხოვრებაში ის ახალ ვითარებას ქმნიდა: ამ აქტით შიომღვიმის ლავრა თვითმყოფად მონასტრად იქცეოდა, მეფის უშუალო მფარველობის ქვეშ, ეს ანდერძი იწერება მეფის სახელით. შეტი სიმტკიცისათვის მას საკუთარი ხელით იწყებს „(ქ. ნე)ბითა ღმრთისაითა მე დავითს მიწყის“ და საკუთარი ხელითვე ასრულებს (ამტკიცებს) დავით მეფე („სიმტკიცეო ყოველთაო, ღმერთო, მტკიცედ აქციე“).

ამდენადვე ამ დოკუმენტში, უპირველეს ყოვლისა, ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ აღნიშნული მოვლენების (ფაქტების თუ იდეების) ავტორი თვით მეფეა, და მწიგნობარი (ანდერძის დამწერი) კი მეფის ფიქრისა და განზრახვის წერილობით გამოძიებელი — შემსრულებელია მხოლოდ.

ეს დოკუმენტი (ანდერძი) იწერება 1123 წელს. დავითი (მისი სახელით მოლაპარაკე მწიგნობრის ენით) გონების თვალს მოაქვს თავისი მეფობის ერთ მხარეს. ანდერძის შინაარსი, ის ვითარება, რომელიც შიომღვიმის მონასტრისათვის ამ ანდერძის შედგენად იქმნებოდა, აიძულებდა მეფეს (ანდერძის დამდგმს) აქვე აღენიშნა ერთი ისტორიული ფაქტი, რომელიც ამ აქტის (ანდერძის) ერთ-ერთი იურიდიული საფუძველიც იყო. ეს იყო ფაქტი საქართველოს გამაერთიანებელი მეფისა და ძვანის ფეოდალური სახლის (ხედაზნის პატრონის) ურთიერთობისა.

და როგორც განათლებულ პოლიტიკურ მოაზროვნეს შეშვენის, მეფე აზოგადებს ამ ფაქტს (მეფის დამოკიდებულება ფეოდალურ სენიორიებთან) და კატეგორიული მსჯელობის სახედ გამოსთქვამს დიდი მნიშვნელობის პოლიტიკურ დებულებას მეფის ხელისუფლების რაობის შესახებ.

დავითი გამოსთქვამს რწმენას, რომ მეფის სახით ამ ქვეყნად თავით ღმერთი მოქმედებს. მეფის უფლების ღმრთის ნებითობის თეორია ძველიდანვე მომავალი სწავლა იყო საქრისტიანო აღმოსავლეთში. დავითის მეფობაში ეს თეორია ღრმის შესაფერისი მნიშვნელობის პოლიტიკურ ძალად ქცეულიყო. მეფის უფლების გაძლიერების მომხრეთა დასი დიდი ავტორიტეტით ასაბუთებდა მთავართა (სენიორთა) წინააღმდეგ მიმართულ ამ მოძღვრებას, ჩვენს

ამ დოკუმენტში განსაკუთრებით ხაზგასასმელი ის ფაქტია, რომ ამ თეორიას ასეთი ენერგიულობა ავიტ მეფე გამოსთქვამს.

დავითი განავრძობს, ღმერთმაო „არა მომიძაგა და არა დააცა- და ჩვეულებითი წყალობაჲ დღეს-დღემდე უგბილსა სულსა ზედა, რომელთაჲ კერძოჲ რაჲმე და ურიცხვთაგან ერთი მიზეზად თხრობისავე მივსცე თხრობასა“ (და ეს „ერთი“ „წყალობა“ ღმერთისა არის ის გამარჯვება, რომელიც დავითს მოუპოვებია ერთ-ერთი მთავრის სახლზე, რაც დასრულებულა, როგორც დავინახავთ, ამ სამთავროს (სენიორიის) კონფისკაციით).

„თვით იგი ოდეს მარწმუნა მის მიერ განგებულსა მეფობასა, თვისთა რაჲთამე განგებთა არა-უღირს-მჩენელმა შარავენდსა შინა პატროსანსა უპატოებისა ჩემისმან, აქაჲთაგანვე აღილო კელი სიტკბოებთა თვისთა განძლებად ჩემდა.

და თვთ მეფე-მეფეთაჲ იქმოდა საჭირველთა უჭირველად: ცხადთა წინააღმდეგობთა განგებულისა თვისისათა მისცემოდა მოსასრველად; იღუშალთა, კუაღაღ ზაკუვისათვს შორის მფარველთა. არა შეუენდობდა სიცხილად, რომელთა თანად თვთ მიიღეს ზაკუეისა მათისათვს საცთურთი.

და ერთმან მათგანმან, ძაგანმან, შემაწუხებელმან ღმერთისა და მონათა მისთამან, მძლავრებით ღმერთისაჲცა არა-მრიდმან, თანავე ძმისა თვისისა მოდისტოს, წინაუკმოჲსა მღდელთ-მოდღურისა, რომელმან ერთმან პატრონთა თვსთა წყალობაჲ მათ ზედა საისრელად აღმახუა, ხოლო მეორემან ღმერთისადა (ჩემი კონიექტურა) განკუთვნითა ეკლესიები საზეზთ-მჩენოდ თვსად მიიტაცა; რომელნი — ესე არა ითნნა ესრედ ყოფად სასჯელმან გამოუძიებელმან,—ცხად არს, რამეთუ ღმერთისამან,—და არცა მიუშუა კუერთხი ცოდვილთა ნაწილსა ზედა მართალთასა: მწყემსი უკაროჲ ჭეშმარიტთა მწყემსთა მიერ დაემკუა. და ძაგანი, მღუიემს შელტოლვილი, მომცა ღმერთმან, რომელსა შინა არა-მცირელი ერთგულებაჲ აჩუენეს ჩუენდა მომართ მამათა მემღვმეთა“.

ძაგანზე გამარჯვებული დავითი მონასტერში მისულა და დიდმნიშვნელოვანი გადაწყვეტილება მიუღია. მეფე ამ გადაწყვეტილებების ინიციატივას მღვდმის კრებულს მიაწერს. უფრო მართებულო იქნება ვიფიქროთ, რომ ეს საქმე ცალმხრივი ინიციატივის შედეგი არ ყოფილა და ის საჯსებით შეეფერებოდა როგორც მეფის მოწმ-

რე მონაზუნების სურვილს, აგრეთვე მეფის დიდ ზრახვებს, საქართველოს გაერთიანების საქმეს რომ ჰგულისხმობდა⁵.

მეფეს "შიომღვიმის ლავრის სამეფო მონასტრად გადაქცევა განუზრახავს და „საშუალ მონასტრისა“ ეკლესიის აგება უბრძანებია. ამ საქმის შესაფერისი ზრუნვა დავითს თავის უახლოეს თანამოღვაწეთათვის დაუვალებია. 1123 წლისათვის ეკლესიის შენება ძირითადად დასრულებული ყოფილა. მეფის თანამოღვაწეებს (არსენ ბერს და მოძღვარ იოანეს) ამ დროისათვის საქმე ყოველც მხრით შეუშზადებიათ. დავითს შიომღვიმის ლავრისათვის ახალი სამონასტრო წესი დაუდგია და მონასტრის სამეურნეო ცხოვრება ამ ნტიციე ძეგლით (ანდერძით) მოუწესრიგებია.

ამ მოვლენათა შემცველია 1123 წელს დადებული ეს „ანდერძი“⁶.

მონასტრის სამეურნეო ცხოვრების მოწესრიგებასთან დაკავშირებით დავით მეფე ანდერძის ბოლო ნაწილში კვლავ იფანებს ძანის მოქმედებას და განსაკუთრებით საინტერესო პოლიტიკურ ნომენტს აღნიშნავს იმ დროიდან, როცა ზედაზნის ციხე და მუხრანის ჭერ კიდევ აფხაზთა მეფის ხელში არ იმყოფებოდა.

დავითი წერს: „ოდეს ზედაზნისა ციხე და მუხრანი ძუელითგან ვეცადე მათგან ძებნითა, მაშინცა არა იყო ნებაჲ ჩემი, მამამან ჩემმან უბოძა, მით რომელ მხუათაცა ჰქონებოდა მათთა ვუართა და არავის ოდეს ექნა ჩუენი ერთგულობა.

აწ ძაგანმან სადგომად საეპისკოპოსნიცა უდიდესნი გარნა სამთავროდ, თვთ აღრითგან მამობასა ეწერაყე საეპისკოპოსოდ, და მცხეთისა საქონებელნი მრავალნი დაემკირნეს, და წილკანი(ს) საყდრისა. მონასტრისა რაცა იყო: მთასა (აქად?) ციხე, მარანი ანუ მატური იგი სოფელი და მღვმე მონასტერი შიგან ციხედ და სადგომად ჰქონდეს თვთ.

5 უნდა ვიფიქროთ, ანდერძის ასეთ დაფორმულირებას თვით დოკუმენტის იურიდიული მხარე მოითხოვდა. ქართული დიპლომატიკა ამ მხრით შეუსწავლელია. ივ. ჯავახიშვილის წამოწეებას ქართული სამართლის ისტორიის დარგში, სამწუხაროდ, გამგრძელებელი დღემდე არ უჩანს.

6 საქართველოს გაერთიანების მოღვაწე — მეფეთა საეკლესიო პოლიტიკა დღემდე არაა სასურველი სისრულით გაშუქებული ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში. შედარებით მეტი ყურადღება აქვს დათმობილი დავითის საეკლესიო პოლიტიკას (1103 წლის საეკლესიო კრება, სომეხ-ქართველთა პაეჭობა, გელა-ნი), მაგრამ არც ამ მოღვაწის ამ დარგში ყოველმხრივი მეცნიერული დახასიათება მოგვეპოვება. კერძოდ, აუხსენლ-შეუფასებელია დავითის სამონასტრო მშენებლობა (დასავლეთ საქართველოში, ქართლში, კახეთში).

ოდეს მოიქცა საღმობა მისი თავსა მისსა, ყოველი ყოვლითავე უკუნ-ეცით ნაქონები მისა-მიმართ თვსებული და მღვმეს ქონებანი მისნი საავაზაკონი და წარტყუენილი, ვითა მამისა ჩემისა ბრძანებასა შიგან გაჩენით სწერია. აღარ-ოდეს მოვედოს იგი და არცა-ვის სხუასა საქმე უც მღვმესა-თანა და არცა მღვმისა ქუაბთა.

ვითარ-იგი თვთ სანატრელისა მამათა ნათლისა შიოჲს ან-ღერძში სწერი ია, უფალი მღვმისა ღმერთია, მე უფე — წმიდაჲ მამა შიო; და მე ფეთათ ვს ლოცვა აღასრულონ, ვითა თვთ წერილნი წმიდანი უმოძღურებენ და ვითა თვთ იგინი. თვნიერ მეფეთა საწირავისა (არამ) საქმე ყოფილა მღვმესა თანა, არცა-ვის აწ უც საქმე, თვნიერ ლოცვისა და შეწირვისა“... და აგრე შექ-დეგ იურიდიულად სრულყოფილად არის მოცემული „ანდერძში“ ამ საბეფო მონასტრის თვითმმართველობის სტატუტი.

მაგრამ დღეს ჩვენი სამეცნიერო ინტერესი სხვა მხრით გვეზი-დება და ვკმაყოფილდებით ამ მოვლენის მხოლოდ აღნიშვნით. მა-ინც არ შეგვიძლია არ მოეთითოთ ერთ ფრიად საყურადღებო ფაქტ-ზე ქართული სოციალურ-იურიდიული აზროვნების ისტორიიდან, ძეგლი გარკვევით, ასხვავებს ურთიერთისაგან ცნებებს: უფალი, მე უფე, მე ფე. გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ იმ ცხოველი გო-ნებრივი მოძრაობისა და სოციალურ-პოლიტიკური ბრძოლის ვითა-რებაში ქართულმა საზოგადოებრივმა აზროვნებამ შეიმუშავა ურ-თიერთისაგან განსხვავებულად ეს ძირითადი სოციალურ-იურიდი-ული ცნებები.

მაგრამ ამაზე სხვაგან.

7 აქედან თითქო შეიძლება ვიფიქროთ, რომ შიომღვიმის ლავრაში მონასტ-რის ქონებრივი უფლების შესახებ ჟერ კიდევ XII საუკუნეში დატული ყოფილა ამ მონასტრის დამაარსებლის შიო მღვიმელის ანდერძი (თუ ასეთ „ანდერძად“ შიო მღვიმელის ცხოვრება არ იგულისხმება), რომელშიაც გამოთქმული ყოფი-ლა დებულება, რომ ამ მონასტრის საქონებელი მისი შეუვალი საკუთრებაა.. ასე რომ ჩვენ თითქო მოვიპოვეთ მოწმობა შესახებ იმისა, რომ V—VI საუკუნის ქართლის საზოგადოებრივ ურთიერთობაში უკვე შემუშავებული ყოფილა იური-დიული — დიპლომატიური ძეგლი „ანდერძი“. დღეს ქართული ისტორიოგ-რაფიის განვითარების ჩვენეულ საფეხურზე, როცა გარდა ამისა, დადასტურე-ბული გვაქვს იმ დროდან (V—VI სს) „ქვეყნის“ (მიწის) და გლეხის ნასყიდო-ბის ფაქტები, როცა მოპოვებული გვაქვს უმეველი ცნობები სხვადასხვაგვარი საკუთრების შესახებ (იხ. ჩემი რეცენზია ს. ჟანაშვიას ნაშრომზე „საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე“), იურიდიულ-დიპლომატიური ძეგლის „ანდერძის“ არსებობა იმ დროისათვის დღეშეგებლად აღარ უნდა გვეჩვენოს.

1123 წელს დავით მეფეს შეეძლო შეჯამებით შეეფასებინა გამოვლილი დიდი ბრძოლა, რომელსაც ის საქართველოს გაერთიანებისათვის დიდგვარიან ფეოდალებთან აწარმოებდა. და აი, დავითი შეუვალა სიტყვივ, აბსოლუტურად დაჯერებული თავისი საქმის სიმართლეში (და უამისოდ დიდი საქმე არც მოიგება) შეჯამებით მსჯელობს გადასულ საქმეზე.

ორგვარი მტერი ჰყავს საქართველოს გაერთიანების დიდ საქმეს: „ცხადნი წინა აღმდგომნი“, რომელთაც მებრძოლი მეფე მოსრეიდა და მზაკვრებღი (ე. ი. პირით რომ სიყვარულს იჩემებდნენ და გულში კი ბოროტი დაემარხათ), რომელთაც მეფე დაუნდობლად ამეღვენებდა და შესაფერისად სჯიდა. ამ საქმეში ღმერთი აქტიურად ერეოდა. ის მეფის სასარგებლოდ მოქმედებდა და მეფე მხოლოდ ღმრთის ნების აღმასრულებელი იყო.

ისტორიული სურათი თითქო ასე წარმოიდგინება: დავითი და მამამისი მუხრანსა და ხერყს „ეძებენ“. ამ დროს ეს ქვეყანა კახთა მეფის საფეო იყო.

ძველ დროს ხერკი და მუხრანი მცხეთის „აგარანი“, მცხეთის „ქალაქის პირის სოფლები“, მცხეთის „სამოქალაქო“ უნდა ყოფილიყო⁸.

მცხეთაში იბერიის სამეფო ტახტის მოშლის შემდეგ, მცხეთის დაცემისა და ქართლის მეფეთა არაბთა მიერ შევიწროებულობის პირობებში, ჰაერისმთავროების წარმოქმნის ეპოქაში ხერკი, მუხრანი და ბაზალეთი კახთა მთავრობის უფლებამო გადასულა და ასეთი ვითარება გრძელდებოდა დავით აღმაშენებლის მეფობამდის.

„ქართველთა“ მეფენი და მათი პოლიტიკური მემკვიდრე „აფხაზთა“ მეფენი არასოდეს შერიგებიან ხსენებული ქვეყნების დაკარგვას და მუდამ ცდილობენ მათ დაბრუნებას, თუმცა ვერ ახერხებენ და ქართლისა და კახეთის პოლიტიკური სპონდორი მდინარე ქსანზე გადიოდა, ვიდრე კახეთის სამთავრო (და შემდეგ სამეფო) სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა⁹. აღნიშნულ

⁸ ს. ჯანაშია, შრომები, 1, 262—265, 5. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1, 417, pass. 318, შენ. 37.

⁹ ქ-ცა, I, 16, 150, 242, 252, 253, 270, 278, 311.

ხანაში (VIII—XI სს) ცხადია მუხრანი და ხერკი სამცხეთო აღარ იყო და, როგორც ირკვევა, ზედაზნის ციხეზე დამოკიდებულ სასაზღვრო ქვეყანას წარმოადგენდა ქართლსა და კახეთს შორის.

ამ ქვეყნის უშუალო მფლობელი ძაგანის ფეოდალური სახლია, რომელიც, ბუნებრივია, იმავე სულსკვეთებისაა, როგორც ყველა სხვა დიდგვარიან აზნაურთა სახლი. ძაგანის სახლი სამოხელეოდ მიღებული ქვეყნის სამკვიდროდ დაუფლებას ცდილობს და მეფის ხელისუფლების მიმართ ორგული და მზაკვარია.

ასეთია, კერძოდ, ძაგანიც, რომელიც ქართლისა და კახეთის მეფეთა ქიშპისას ამ ფეოდალურ სახლში შემუშავებული ტრადიციული პოლიტიკით, — ორგულობა-მზაკვრობით ცდილობს თავისი სახლის მდგომარეობის შენარჩუნებას.

მაგრამ დავით მეფე განსხვავებული პოლიტიკური მოღვაწეა.

ნიშანდობლივია: თრიალეთის ერისთავბაღვაშების სწორედ ასეთივე „ორგულობა“-„მზაკვრობა“ იყო მიზეზი ამ საერისთავოს მოშლისა და მისი სამეფოდ კონფისკაციისა. ასევე ნიშანდობლივია და, როგორც ქვემოთ დავინახაუთ, შემთხვევით არაა, რომ მუხრან-ხერკის სენიორიის კონფისკაცია დროში თრიალეთის სენიორიის კონფისკაციას ემთხვევა (ქ-ცა I, 326); ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ ბაღვაშთა დახასიათება დავითის ისტორიკოსის მიერ (ქ-ცა I, 325—326) და ძაგანისა და მისი სახლის დახასიათება დავითის ანდერძის მიერ არა მარტო აზრობრივად, გამოთქმებითაც კი ერთმეორეს ემსგავსებიან, რაც შეიძლება იმის მოწმობაც იყოს, რომ დავითის ისტორიკოსი („ცხოვრება მეფეთა დავითისის“ ავტორი) და დავითის ამ „ანდერძის“ ფიზიკურად დამწერი ერთი და იგივე პირია... (მ—1, 29. ფურც. 1—14).

13. საკვირველია: პ. ინგოროყვა იცნობს აბაზასძეთა მამულს XIV ს. ხერკ-საგურამოს. მან იმავე წყაროთი (შოი მღვიმის საბუთები) არ შეიძლება არ იცოდეს, რომ ეს მამული აბულეთის ძეთა სახლია (შ. მღ. საბ.) ყოფილი.

ცოტალა რჩება დასკვნისათვის, რომ ეს აბულეთისძენი იმ ძაგანის სახლის შვილებია დავით აღმაშენებლის დროს რომ ჩანს (შ. მღ. საბ.) — ხერკ-საგურამოსი და მუხრანის მფლობელი. XIII ს. სწორედ აქაური აბულეთის ძე ივანე, ერისთავთერისთავი იყო (შ. მღ. საბ-ბი), უნდა ვიფიქროთ, ხერკ-საგურამოს და ყოველი მთიულეთის პატრონი.

როგორ ეგუება ეს ყველაფერი პავლე ინგოროყვას არიშიან რუსთველობას? (მ—2, 2, ფურც. 48).

14.

ვახუშტი, აღწერა, 63

„ხოლო ციხის ძირს ჩამოუღდის კსანი. ოძისამდე არს მუხრანისა, ოძისის ჩრდილოთ კერძი კსნის ქევისა“.

მუხრანი თავისებური ქვეყანაა იმით, რომ ის არაა ქევი ან ქეობა. მართალია მას გამოივლის ნარეკვაი, მაგრამ მუხრანი არაა ნარეკვავის ქევი: ის არაგვსაც უდგება, მტკვარსაც, ქსანსაც (ირწყვის კი უპირატესად ქსნით, თუმცა მუხრანი ქსნის სხევი მაინც არაა)... (წიგნი 8, ფურც. 67).

[ქართლის ერისთავი]

1.

ქცა I, ჯუანშერი, 185₁₂

ვახტანგ მეფის „წარჩინებულნი“:

„ჯუანშერ სპასპეტი; მკყრობელი შიდა ქართლისა და მფლობელი ყოველთა ერისთავთა;

დემეტრე, ერისთავი კახეთისა და კუხეთისა;

გრიგოლ, ერისთავი პერეთისა;

ნერსარან, ერისთავი ხუნანისა;

ადარნასე, ერისთავი სამშვილდისა;

სამხალი, ერისთავი შიდა ეგრისა და სუანეთისა;

ბაკურ, ერისთავი მარგვსა და თაკუერისა;

...არტაყაზ, ერისთავი კლარჯეთისა;

ნასარ, ერისთავი წუნდისა;

ბივრიტიან, ერისთავი ოძრკისა“;

ესაა ვახტანგის პოლიტიკური „ქართლი“, მასში შედიან პერეთიც მარგვ და თაკუერიც და შიდა ეგრისიც. მაგრამ აქვია, როგორც ვხედავთ, „შიდა ქართლი“, რომელსაც რაღაც ხელშესახები უპირატესობა ახასიათებს ქართლოსის დროიდანვე (ქართლი — არმაზი, შემდეგ მცხეთა, შემდეგ კასპი და უფლისციხე...). ეს „ზენა სოფელი“ რჩება ქართლად (ქართლის ერისთავი)... საფიქრებელია, რომ ეს სახელი „ქართლის ერისთავი“ უძველესი დროიდანვე მოსდევს. ან კი რატომ უნდა შერქმეოდა ქართლი ამ ქვეყანას გვიან, რა საფუძველზე? მეორეს მხრით რად არის, რომ „ქართლის ერისთავი“ ჩვენ მხოლოდ გვიანი ხანიდან გვაქვს? (მ—2,4, ფურც. 68).

2. ქ'ცა I, მატინანე ქართლისა, 258s

„მას უამსა გამოვიდა გიორგი, აფხაზთა მეფე, ძმა თეოდოსესი და დემეტრესი, ძე ლეონისი; და იპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩიხაძე ძე დემეტრესი, და ვითარ გარდაიცვალა გიორგი აფხაზთა მეფე, დარჩა ძე დემეტრესი მცირე, რომელსა ერქუა ბაგრატ, რომელი იცნობების ექსორიაქმნილობით. და ცოლმან გიორგი მეფისამან მოკლა ძე დემეტრესი, ერისთავი ჩიხიძე. და ეცრუა იგი ივანე მთავარსა შავლიანსა, და შთაადღეს ბაგრატ ზღუასა. ხოლო დემეტრემან განარინა იგი, და მიიწია ქალაქად კონსტანტინეპოლედ“...

ჩიხიძის ერისთავი აქ ქართლის ერისთავად ხომ არ იგულისხმება? ეს ბაგრატ დემეტრეს ძე იყო გიორგი მეფის ძმისწული. დემეტრე ლეონის ძე გიორგი ლეონის ძემდეგ მეფობდა აფხაზეთში (მერჩულე და აქვე 261). გიორგი ლეონის ძე უშვილო ჩანს და ტახტის მემკვიდრედ ბაგრატ დემეტრეს ძე გამოდიოდა. აფხაზთა მეფეებს ამის შემდეგაც ემჩნევათ, რომ უფლისწულებს, ტახტის მემკვიდრეებს, ქართლის მმართველად ნიშნავენ...

მაგრამ საკითხავია რატომ ჩიხაძეს დაუტევა, თუ ის ქართლის მმართველად იგულისხმებოდა და არა უფლისციხეს?..

შეიძლება უფლისციხე არც აუღია გიორგი მეფეს და მან მხოლოდ ქართლის დასავლეთი ნაწილი დაიპყრო?... (მ—2,3. ფურც. 32).

3. ქ'ცა I, მატინანე ქართლისა, 262s

X საუკუნის დამდეგ.

„მას უამსა გამოვიდა კოსტანტი, აფხაზთა მეფე, დაიპყრა ქართლი, და ემტერა სომეხთა მეფე სუმბატ ტიეზერაკალი; გამოილაშქრა სპითა დიდითა, და მოადგა უფლისციხესა, და მოიღეს პალანკურდანი, აღმოაგეს ზემო-კერძო და წარიღეს ციხე ქერქითა. ხოლო კეთილად იმზახნეს სუმბატ და კონსტანტი, და უკუმოსცა უფლისციხე და ყოველი ქართლი“.

ეს იყო ის დრო, როცა „ქართლს იპყრობდეს აზნაურნი“. მაგრამ, როგორც ფეოდალებს შეშვენით, ისინი „იყვნეს მტერ ურთიერთას“, ურთიერთს ებრძოდნენ („შეერიათ ბრძოლა“) და, რა თქმა უნდა, საერთო ძალით ვერ გამოდიოდნენ (თუმცა მათი მომხრეობა,

თუ წინააღმდეგობა არსებითი მნიშვნელობისა იყო, ქართლის დაპყრობის საქმეში გარეთ მოსულის მიერ).

მეორე გარემოება, რაც აქ უურადლებას იქცევს, ისაა, რომ, თუმცა ქართლი მრავალი ქვეყნისაგან შედგება (ქვეები), რომელთაც თითოეულს თავისი მთავარი ჰყავს თავისი ციხით, ერთ, სოფლებით, მაგრამ ყველა ქვეი და ქვეყანა ერთი ფასისა არაა და ყველა ციხე ერთი მნიშვნელობისა არაა. უფლისციხის შესახებ ლეგენდა მისი უფლოსის მიერ დაარსების შესახებ იმ რეალური მნიშვნელობის ფაქტს ემყარება, რომ ეს ციხე გამაერთიანებელი მნიშვნელობისაა. რომ უფლისციხის ფლობა ქართლის (შიდა ქართლის) ფლობას ნიშნავს. როდის მიიღო უფლისციხემ ასეთი მნიშვნელობა, ე. ი. როდის მოხდა ქართლის გაერთიანება ერთ ქვეყნად. ეს ცალკე კვლევის საგანია, მაგრამ ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ხანაში რომ უფლისციხე ასეთი ტრადიციების მქონებელი პუნქტია, ეს უეჭველია. ამიტომაცაა, რომ ქართლის ერისთავები, აფხაზთა მეფეთა უფლისწულები, თუ სხვა აფხაზი დიდებულები, აქ უფლისციხეში სხედან და აქედან ახორციელებენ ქართლის პოლიტიკურ მმართველობას.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობა (ქრონ. I, 17), რომ არსოკ მცხეთის მეფემ ძველი წელთაღრიცხვის მიწურულს „კასპი შეიპყრა და უფლისციხე განაგო“ გასაგებია არა ისე, თითქო ეს პუნქტები ამ დრომდე არ არსებულობდნენ (ამის წინააღმდეგია ყველა ჩვენება), არამედ ისე, რომ ეს ცენტრები ამ შიდა ქართლში ღიდი ზანია არსებობდნენ, და არსოკ მეფემ მცხეთის („ქართლის“) უფლება გაავრცელა შიდა ქართლზე. შეიძლება ეს იმის მაჩვენებელი მონაგონარი იყოს, თუ როგორ გავრცელდა ქართლი, როგორ მოიქცია თავის ჰეგემონობის ქვეშ ზენა სოფელი და საფიქრებელია, მისცა სახელი ქართლი... (მ—2, 7. ფურც. 61).

4. ქცა I, მატონე ქართლისა, 272გ

„...და რაჟამს აღესრულა დემეტრე მეფე, იხილეს ყოველთა მკვდრთა ქვეყანისათა, რომელ არღარა დარჩა მკვდრი აფხაზეთისა და ქართლისა, გამოიყვანეს თეოდოსი, და დასუენს მეფედ.

მაშინ მოვიდეს კახნი და მოადგეს უფლისციხესა. და იყო მათ ჟამთა ერისთავი ქართლისა ივანე მარუშისძე, კაცი ძლიერი და ერ-მრავალი. ამან წარავლინა მოციქული წინაშე დავით კურაპალატისა; აწვა, რათა გამოიღამქროს ძალითა მისითა, აღიღოს ქართ-

ლი: ანუ დაიშვიროს თვით, ანუ უბოძოს ბაგრატს; ძესა გურგენისსა, ასულის წულსა გიორგი აფხაზეთა მეფისასა, რომელსა ეყოდა დედულად აფხაზეთი და ქართლი. ესევე ივანე მარუშისძე ეძებდა ბაგრატს მეფედ“.

ეს ქართლის ერისთავი უფლისციხეში ზის. იოანე მარუშისძე დასავლეთ საქართველოდანაა, შეიძლება — ჩიხადან: „კაცი ძლიერი და ერმრავალი“ უფრო უდგება ჩიხის ერისთავს (258). ჩიხა ხომ საერისთავო სადგომი იყო ქართლის მეზობლად (თუ ქართლში შემავეალი?) (მ—2, 3. ფურც. 31).

5. ქცა I, მატთანე ქართლისა, 298₂

ბაგრატ მეოთხე ლიპარიტ ბაღვაშს დაეზავა, „უბოძა მეფე მან ქართლის ერისთავა“. უნდა ვიფიქროთ მასვე უბოძა საერისთავო სახლში უფლისციხე.

აქამდე ქართლის ერისთავი ივანე აბაზას ძე იყო. ამ ნიღაგზე განაწყენებული აბაზაძენი (ხუთნი ძმანი) დიდხანს ებრძოდნენ ბაგრატ მეფეს და მეფის ხელთ გდებაც კი განუზრახათ, ვიდრე ბაგრატს ბედმა არ ვაუღიმა და მებრძოლი აბაზაძენი ხელთ არ იგდო (ერედვის წარწერა, გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება...). ცხადია, ეს დიდგვარიანი აბაზაძენი მეფის რაიმე ქელის მატარებელნი აღარ არიან და მრავალი წლის განმავლობაში ახერხებენ მეფის აშკარა მტრად იყვნენ. რა თქმა უნდა, ასეთი რამ ციხისა და ერის გარეშე არ შეიძლება... ჩანს აბაზაძეებს აქვთ ასეთი ციხე (ლიახვის ხეობაში) და ჰყავთ ერი — ქევიდან გამომავალი მოლაშქრენი (მ—2, 11. ფურც. 3).

6. ქრონ. II, 142—143, „რკონის დაწერილი“

„მეექუსესა პატრიარქისა და ქეს მიერ ყოვლისა საქართველოს კუნი ნიკოლოზ“...

„მე ქეს მიერ ქართლისა მთავარეპისკოპოსის გიორგი დავამტკიცებ“.

როგორ იყო, რომ ქართლის მთავარეპისკოპოსის სამწყსო შიდა ქართლის ბარის ერთი ნაწილი იყო? როგორ უნდა აიხსნას, რომ მცხეთის საქონებელი საკათალიკოსო უპირატესად მტკვრის მარჯვენა მხარეს იყო?

ჩიხთ აიხსნება, რომ მტკვრის მარცხენა მხარესაა სულ ეს საეპისკოპოსოები: წილკნელი, სამთავნელი, რუისელი, ურბნისელი, ნი-

ქოზელი და სამთავარებისკოპოსო, ხოლო მტკვრის მარჯვენით ეს არც ერთი? ზომ არ იყო ისე, რომ ეს საეპისკოპოსოები მოგვიანებით გაჩნდნენ? რუისი, ნიქოზი და წილკანი თითქო მართლაც მოგვიანებით უნდა გაჩენილიყვნენ იმისდა კვალად, თუ როგორ და რამდენად მიიწვევდა ქრისტიანობა მთიანეთში (ალბათ სამთავისიც ასე...) რეხულას ხეობაში არმაზი (VIII-IX ს) შეიძლება იმის მოწმობა იყოს, რომ იმ დროს სამთავნელის საეპისკოპოსო ჯერ კიდევ არაა...

ზომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად მცხეთიდან ურბნისამდე მტკვრის მარცხენა მხარე სამთავარებისკოპოსო იყო. ურბნისი ძველიდანვე უნდა არსებულებოდა და მისი სამწყსოც გარკვეულია: ურბნისის ზემოთი ქვეყანა მტკვრის მარცხენა სანაპირო ქართლი (6, 4. ფურც. 16).

7. „სიონის ერისთავი“ თავისდათავად შესაძლებელია ქართულად არსებულებოდა. ხევი მთიულეთისაგან გამოყოფილი ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული უნდა ყოფილიყო. ეს ვგონებ ძველის დებითაც არის საგულისხმებელი... ხევის მმართველის ადგილსამყოფელი კი უეჭველად სიონი უნდა ყოფილიყო (ზღრ: ხორნაბუჯის ერისთავი, პანკისის ერისთავი, შორაპნის ერისთავი. რაჭის (ნიკორწმინდის) ერისთავი... და სრულიად ბუნებრივად: მას შემდეგ, რაც არაგვის ერისთავმა ზელთ ივლიო ხევის საერისთავოც, იქ ადგილობრივ და ჩრდილოეთის მეზობლებში მას ძველივე სახელი სიონის ერისთავი შერჩა, საქართველოში კი ისევ არაგვის ერისთავი დარჩა... იხ. ძველის დადება, § მგ. (წიგნი 38, ფურც. 2).

8. 1783 წელს ერეკლე სწერს ამილახორს რევაზს: „ახლა ასე გამტკიცებთ მისწერე ყოველგან სადაც მწერლები იყვნენ გალმა თუ გამოლმა საერისთავოებსა თუ ქართლში“. „ქართლში“ საერისთავოები არ შედის (მ—2, 19. ფურც. 119).

მართველი ერის მთნიაური ბანვითარბინათვის

[ქართველური ბოვბი წინაფმოღალურ ბანაში]

1. მაკლია: შეღწევა და შემოღწევა საზღვრის პირიდან კლასობრივი ურთიერთობის, ან სამხედრო დემოკრატიის პირობებში...
ომები, ჭირი ანადგურებს, ასუსტებს ერთ მხარეს: პროკოპი, გური, ქცა (კლარჯეთი)... შეაღწევს უფრო ორგანიზებული

(სამხედრო დემოკრატიის ხანაში), კლასობრივად უფრო განვითარებული (უფრო გვიან) იმარჯვებს. უფრო დაწინაურებული და მასობრივად შეღწეული მოახდენს დამხვდურის ასიმილაციას მით უფრო სწრაფად, რაც უფრო დასუსტებულია რიცხობრივად დამხვდური... ყოველი შესახლებისას ორი შესაძლებლობაა: ან მოსულს ინელებს დამხვდური (თუ ის მეურნეობრივად უფრო ძლიერია, უფრო კულტურულია), ან დამხვდურს ინელებს მოსული, თუ დამხვდური რიცხობრივად მკირეა ხოლო მეურნეობრივად სუსტი...

ეთნიკური განვითარება საზოგადოებრივი განვითარების შესაფერისი მოვლენაა.

ფეოდალიზმამდელი ქართლის ეთნიკური განვითარება იმაში გამოიხატა, რომ ქვეყანა ქართლი გაფართოვდა, მეზობელი ქართველური, თუ არაქართველური მოდგმის ტომები დაიმორჩილა. ზეგანსაც შეუტია და ისე ძლიერად, რომ რომელიმე სტრატონი ამ ზეგნელებში იბერიელებს, ოლონდ მთიელ იბერიელებს ხედავს (თუმცა მათ მონათესაობას სარმატ-სკვითებთან აღნიშნავს აგრეთვე). შეუტია აღმოსავლეთით (კახეთისა და ჰერეთის საგუბნები), შეუტია სამხრეთ-დასავლეთით (ფარსმანის სამეფო), შეუტია დასავლეთით (არგვეთი) ეს იყო აღრემონათმფლობელურ (სამხედრო დემოკრატიის უკანასკნელი საფეხური) ხანაში...

ეთნიკური განვითარების შემდგომი ეტაპი ესაა ფეოდალური ქართლის დადგინების ხანა: სამხედრო დემოკრატიის დროს დამორჩილებული ტომების შემდგომი დამორჩილება და ექსპანსიის კიდევ უფრო გავრცელება. ფეოდალური ურთიერთობა (კლასთა ბრძოლა) ხელს უწყობს მოსახლეობის ურთიერთთან დაახლოებას, შერწყმას თუმცა სრულ ასიმილაციამდე (ვაქართვებამდე) ჯერ შორსაა: ტომები მეტ-ნაკლებად თავის ინდივიდუალობას ინახავენ იმისდა კვალად, თუ რა ძალისანი არიან (სიმრავლე, კულტურული დონე და სხვა). ფეოდალური კლასი ქართველდება, მწარმოებელი საზოგადოება თავს ინახავს... (საკუთრივ სამეგრელო, სვანეთი, აფხაზეთი).

ქართლის (= „საქართველო“) ცნებაში (თვით ტერმინი საქართველო ეთნიკური განვითარების აღმნიშვნელია) ახლა უკვე დიდია ეთნიკური ქვეყანა მოიხაზა — კულტურულად ქართლი, ფეოდალური განვითარებით ქართლი, სარწმუნოებით ქართლი

(ქალკედონიტი). ახლა, ამ თვალსაზრისით, ოღონი, აფხაზეთი, სე-
ნეთი, ფხოვი, ჰერი, სომხითი, ყველა ქართლია...

ქართველი ერის ეთნიკური განვითარება ყველა ამათ საბო-
ლოოდ გაქართვებას ჰგულისხმობდა... მაგრამ საქართველოს ეთნი-
კური განვითარება შეფერხდა მის საზოგადო-
ებრივ განვითარების შეფერხების და შე-
საფერისად... და ტომობრიობამ ჯერ კიდევ საბოლოოდ და-
უძლეველმა თავი იჩინა: ოღონი, აფხაზეთი...

ეს საკითხი არც ადვილად გასაგებ საკითხთაგანია საქართვე-
ლოს ისტორიისა. მოკლე განცხადებებს, როცა მას შესაფერისი
შეცნიერული არგუმენტაცია არ ახლავს, შეიძლება მხოლოდ სამწუ-
ხარო გაუგებრობანი მოჰყვეს. ამიტომ მეც ამ ხელად თავს ვიკავებ
იმ იმედით, რომ ერთხელ იქნება ამ პრობლემებს საგულდაგულოდ
შევეჭიდები.

ორი ეთნოსის შეხვედრისას *ceteris paribus* იმარჯვებს ის,
ვინც მოწინავეა, უფრო პროგრესულია, უფრო კულტურულია,
ვინც დროის შესაფერის მოწინავე იდეების განხორციელებას
წარმოადგენს, ვინც პროგრესის განსახიერებაა.

ასე რომ, როცა ვხედავთ, რომ ადრე სამშუალ საუკუნეებში და
მასზე ადრეც ქართის ტომი იმარჯვებს, რომ მისი ეთნიკური გან-
ვითარება დიდის წარმატებით მიმდინარეობს მეზობელ მონათესა-
ვე, თუ არამონათესავე ტომებზე, რომ ქართის ტომი უდგას სათავე-
ში ახალი ეთნიკური წარმონაქმნის ინციპტივას, ეს იმას
ნიშნავს, რომ ქართლი განვითარების გზით მოწინავეა, რომ ქარ-
თლი ახალი ფორმაციის განსახიერების გზით სხვებს
წინ უსწრებს. ასე, რომ ქართლის ასეთი ეთნიკური წარმატებანი
მისი როლის უპირატესობის შედეგი კი არაა კოლხურ ცულზე (რო-
გორც ამას ბ. კუფტინი ფიქრობდა) და არც მისტიკური ნიჭიერების
შედეგია (როგორც ამას კაკაბაძე ფიქრობდა), არამედ შედეგია ქართ-
ლის დაწინაურებულობისა სამეურნეო-პოლიტიკური, თუ სოცია-
ლური განვითარების ასპარეზზე... ამიტომ სტოვებენ ქართის მე-
ზობლობაში თავის მეობას და ქართისას იზიარებენ და არა იმეტომ,
რომ ქართი ტომობრივად (რიცხვით) უფრო ძლიერია თავის მეზო-
ბელზე...

ისტორიული მოწმობანი, ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირ-
ვებანი, არქეოლოგიური მონაცემები, სარწმუნო მასალას იძლევა
ტომების განლაგებისას კავკასიაში, ამ ტომების ურთიერთობისას.
გარკვეულ ხანაში, საზოგადოებრივი განვითარების გარკვე-

ულ პერიოდში, ბარში ყალიბდება ერთეული, რომელიც წინ უსწრებს მეზობელ ერთეულს მეურნეობით, ორგანიზაციულად, კულტურულად. სხვადასხვა ხელსაყრელ პირობათა ხელის შეწყობით, ეს ერთეული გავლენას მოიპოვებს ნაკლებად ხელშეწყობილს, ნაკლებად განვითარებულ მეზობლებზე და თანდათან ისინი თავის ამ ერთეულში შემოყავს. ყალიბდება ძლიერი პოლიტიკური ორგანიზაციები. გარკვეული ხანისათვის ამიერკავკასიაში ოთხი ასეთი ერთეულის არსებობა საყოველთაოდ ცნობილია... მაგრამ პროცესი შემდგომი შერწყმისა ამის შემდეგაც გრძელდებოდა, სხვადასხვა სახით თავს იჩენდა, განსაკუთრებით ამ ორგანიზაციათა ტერტორიული შეხების ზოლში (გუგარეთი, არგვეთი, ჰერეთ-კამბეჩანი). ჩვენ არ მოგვეპოვება არც ერთი ცნობა იმის შესახებ, რომ ამ სასახლეო ზოლში მოსახლეობა ომით შეცვლილიყო... შედეგი კი თვალსაჩინოა: არგვეთი, ჰერეთ-კამბეჩანი გაქართდა, გუგარეთის შესახებ მოგვეპოვება მოწმობანი მისი პოლიტიკური მონაცვლეობის შესახებ, ზან ქართლის, ზან სომხეთის საზღვრებში... (მ—3; 1. ფურც. 1—3).

2. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка.

Предисловие

1

გვ. XIII

«...Нет лаза, говорившего вообще на лазском или чанском языке. Современный лаз способен говорить лишь на каком-либо чанском говоре, в лучшем случае наречии, но никогда на чанском языке, так как при отсутствии чанской литературы, при отсутствии общей родной культурной или политической жизни нет и языка обще-чанского. Когда я старался, пользуясь средствами различных чанских наречий и говоров, вести беседу на чистом чанском языке, без примеси турецких заимствований, меня не понимали».

ეს მოსაზრება ფრიად საინტერესოა. ის მოცემულ ნაწილში სწორიკაა, მაგრამ აქვე იმის მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი იმის შესახებ თუ სად და როდის არსებობდა ის რეალური პირობა, როცა წარმოიშვა ეს „обще-чанский язык“. ან, შეიძლება, ასეთი რამ არასოდეს არსებულა, მით უფრო — მეგრულ-ქანური? ან უკეთ იმ სახის „обще-чанский“ არასოდეს არსებულა, როგორსაც მარი „აღადგენდა“ - სხვადასხვა დიალექტებისა და თქმების მოშველი-

ბით?... სწორია დებულება, რომ „საერთო“ ენა შეიძლება ჰქონდეს იმ კოლექტივს, რომელსაც საერთო ცხოვრება აქვს „პოლიტიკური“, „კულტურული“ (მარის გამოთქმით), უფრო სწორად კი — საწარმოო ძალთა განვითარების შესაბამისი კოლექტივი... რა ოდენობის შეიძლება იყოს ასეთი კოლექტივი, ამის განსაზღვრა ძნელია, მაგრამ რომ მისი სიდიდე-სიმცირე უპირველეს ყოვლისა დამოკიდებულია იმავე საწარმოო ძალთა განვითარებაზე, — ეს უდავოა. ასე, რომ ასეთი კოლექტივის რიცხვმრავლობა, *ceteris paribus*, პირდაპირპროპორციულია მისი საწარმოო ძალთა განვითარებისა. მაშასადამე ეს კოლექტივი (და ასეთი კოლექტივები) რაც უფრო აღრე, მით უფრო მცირე წარმოდგინება, ხოლო კოლექტივთა რიცხვი მით უფრო მრავალი... სადღა არის ადგილი იმ *ОБЩЕ-ЧАНСКИЙ ЯЗЫК*-სათვის? საზოგადოების განვითარების ნელი ტემპი, საწარმოო ძალთა ნელი განვითარებით შეპირობებული, იძლევა შესაძლებლობას მცირე კოლექტივში ძველისძველად შემუშავებული ენა (პრანა) მცირედ განიცდიდეს ცვლილებას ამ კოლექტივის ღერივაციის შედეგად წარმოშობილ ახალ კოლექტივებში. და იქმნება სინამდვილე, როცა ამა თუ იმ რაიონის საყმაოდ ფართო ტერიტორიაზე ასეთი „საერთო“ ენა გავრცელებული. მაგრამ რაგინდ ნელი არ არის ეს განვითარება, მრავალ საუკუნეთა მანძილზე ის შესანიშნავ შედეგებს იძლევა: იქმნება ახალი თქმები, კილოები და, ბოლოს, საკუთარი ენები...

(კულტურულ-პოლიტიკური ცხოვრების სიძლიერე ისეთი არაა, რომ ამ ენების განვითარება შეაფერხოს, შეაჩეროს...).

მაგრამ ეს ყველაფერი შეეფერება საზოგადოების განვითარების ტომობრივ ორგანიზაციას, გვაროვნული წყობილების ხანას. სხვა ვითარება იქმნება მას შემდეგ, რაც საზოგადოება გამოდის განვითარების ამ საფეხურიდან და კლასობრივ ურთიერთობაში შედის. აქ უკვე სატომო ენების განვითარების პროცესი ახალი გარემოებით იტვირთება. ტომების მიერ ტომთა დაპყრობა ფართო ხასიათს ღებულობს. ამას მოითხოვს საწარმოო ძალთა განვითარების შედარებით მაღალი დონე.

მიმდინარეობს ახლო მონათესავე ენათა კონსოლიდაცია, უფრო დაშორებულ ენათა ასიმილაცია. იქმნება პირობები ერთი ენის გავრცელებისა შედარებით ვრცელ ტერიტორიაზე. საერთო მწერლობა, საერთო პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრება ზღუ-

დავს დიალექტების თავისუფალ განვითარებას და ქმნის პირობებს საერთო ენის განვითარებისათვის... ეს საერთო ენა აღარაა ტომის ენა, ის ამა თუ იმ ტომის ენის საფუძველზე შემუშავებული, შესაფერისად გართულებული, გამდიდრებული და ახალი ურთიერთობისათვის შეგუებული ენაა ხალხის.

ასეთია პროცესი. ენა ხომ საზოგადოებრივი ურთიერთობის იარაღია. რაც უფრო დაბალია (პრიმიტიულია) საზოგადოება, მისი შესაფერისია ენაც. ტომთა სიმრავლე ასეთ ენათა სიმრავლეს გულისხმობს. ტომი ენის საფუძველზე კი არ წარმოიქმნება, არამედ, პირიქით, ენა წარმოიქმნება ტომის საფუძველზე: ტომი სოციალური გაერთიანებაა სათანადო საწარმოო ძალთა განვითარების საფუძველზე წარმოშობილი, ენა კი ამ ტომის წევრთა ურთიერთობის საშუალებაა. რაგინდ ახლოს არ იდგნენ ურთიერთთან მონათესავე ტომთა ენები, თუნდაც ისინი სრულადად იდენტური იყვნენ ზაინც სხვადასხვა ტომების ენებია, რომელთაც აუცილებლად დასჩემდებოთ თავისებურება, სხვებურობა, ურთიერთისაგან დაცილება და ბოლოს სხვადასხვა ენად ქცევა (თუ მოასწრეს).

ასე რომ სიმრავლე ამ პრიმიტიულ ენათა უცილობელია, მათი საზოგადოებრივი გავრცელება ტომის საზღვრებს არ გადასცილდება. საგვარეულო წესწყობილება ამაზე უფრო განვითარების, გავრცელების საშუალებას სატომო ენებს არ აძლევს. ამ ენების შემდგომი გავრცელება უკვე კლასობრივ საზოგადოებაში ხდება, როცა ამა თუ იმ ტომის ენის საფუძველზე სახალხო ენა წარმოიშვება. ამიტომ არაა სწორი შეხედულება თითქო ძველად, საგვარეულო წყობილების პირობებში, ტომთა არსებობის პირობებში იყო საერთო-სახალხო ენა და შემდეგ, გვიან მოხდა ამ საერთო ენის საფუძველზე მისგან გამოყოფის გზით ახალი ენების განვითარება...

შეცდომაა, თითქოს ის უძველესი საერთო ენა, საიდანაც განვითარდა ქართული, მეგრული, სვანური იყო წინარექართული. არა: ის ამდენადვე იყო წინარემეგრული და წინარესვანური (წიგნი 45, ფურც. 6—8).

3. თუ აღმოჩნდებოდა რომ სვანური (დღემდე ცოცხალი) იანი (დებორიანი, ხედელიანი, დადიანი) და მეგრული ია (=იანი) ერ-

თობაშივე შემუშავებული ფორმანტებია და არა ნაგვანევი გავლენა (სვანურისა მეგრულზე), ეს იმის მოწმობად შეიძლება გამომდგარიყო, რომ ორავე ამ ქართველურმა ტომმა ერთად განვლო ის ხანა, როცა გვარში ინდივიდუმი ყალიბდებოდა, როცა ინდივიდუმი, მართალია, ჯერ ისევ გვარშივე რჩებოდა, მაგრამ გვაროვნული ნიშნის გვერდით ინდივიდუალური ნიშნითაც ხასიათდებოდა. მაშინ მეგრული ვა, ში (ბალვამი), სკირი (ამენელაჰსტე — ამუნასკირი) ამ ტომების გათიშვის შემდეგ წარმოშობილა... (როგორაა ქანურში — თი, ში). ქართულში ამათი შესატყვისები — ური, — ელი. — სი, ძე და შვილი ჩანს. ხომ არ გამოდგებოდა ეს მოვლენა იმის მაჩვენებლად, რომ გვაროვნული წყობილება ქართველურ ტომებში რომ ირღვეოდა, ამ დროს ეს ტომები ენობრივად უკვე ურთიერთისაგან დაშორებულ იყვნენ და, რომ მეგრულ-სვანური ტომები უფრო გვიან გაეთიშნენ ურთიერთს, ვიდრე ქართულ-მეგრული, ან ქართულ-სვანური?... (მ—2, 19. ფურც. 35).

4. ლაზიკის პატრიკიოსი VII საუკუნისა იმის მოწმობაა, რომ ამ დროს ლაზიკას ჩამოცილებული არიან ყველა ძველი ქვეშევრდომი ქვეყნები (აბასგია — აფშილია, მისიმიანები, სვანია, სკვიმნია), რომ ლაზიკა ისეთივე საერისთავო არის (პატრიკიოსი = ერისთავი) როგორც აბასგია, სვანია, სკვიმნია...

თუ კუფტინ-მელიქიშვილის აზრს ქართველი ტომების კავკასიაში ავტოქტონობის შესახებ გავიზიარებთ (და ეს სწორია), მაშინ ასევე უნდა გავიზიაროთ აზრი სხვა არაქართველ ტომების ავტოქტონობის შესახებ: ისტორიულ გეოგრაფიული დაკვირვებით (ტოპონიმოკა) უცილობლად ჩანს, რომ ეს არაქართველური მოდგმის ტომები თუ უწინარესნი არ არიან, არავითარ შემთხვევაში უფრო ნაგვიანევად გაჩენილი არ არიან ამ ტერიტორიაზე. ქართულ-ქართველური სახელები ზეცლიან, ან ამოღიფიტირებენ არაქართველურ სახელებს (ადგილთა) და არა გვაქვს არც ერთი შემთხვევა პირუტყ. აქამდე ამას ხსნიდნენ ადრე მოსვლით (არაქართველური) და გვიან მოსვლით (ქართულ—ქართველური), ადრე მოსვლის წასვლით და ქართველებს აქ დამკვიდრებით... ახლა კი, ქართველი ტომების ავტოქტონობის აღიარებით, უნდა დავუშვათ არაქართველთა ავტოქტონობაც, ბრძოლა ამ ტომებს შორის და ქართველი ტომების გამარჯვება (ასიმილაცია, განდევნა).

დამახასიათებელი ჩვენებაა ქსნის ერისთავთა გადმოცემა, რომ მათი გაძლიერება (თითქმის გახელმწიფება) იუსტინიანე კეისრის საქმე იყო... „იუსტინიანე“ აქ ბიზანტიის პოლიტიკის განსახიერებაა... და ეს ფაქტი მართლაც შეიძლებოდა ყოფილიყო რომელიმე VII საუკუნეში არაბთა მიერ დაპყრობამდე, როცა ბიზანტიელები აგრე წარმატებით ახორციელებდნენ იუსტინიანეს პოლიტიკას მთელს კავკასიაში... მათ პოლიტიკაში შედიოდა მთიელი ტომების მიზიდვა-მიმხრობა: აბაზგები, სვანები (ალბათ), ქსნის ხევი და სხვებიც ალბათ... (მ—2,3. ფურც. 200).

5. ეთნიკურ მომენტზე პირდაპირი მითითებების შემცველ საგეოგრაფიო სახელთა ეს სიმრავლე და სიჭრელე, ისტორიული საქართველოს ტოპონიმიკას რომ ახასიათებს (ჩვენ აქ განზრახ არ გამოუდგებით სხვა რიგის სახელების მოტანას — მდინარეების, მთების, ზეობების და სხვ., რომელნიც არანაყოლების დამაჩერებლობით მოწმობენ ამა თუ იმ ტომის ნაკვალევს), იმის მოწმობა კი არ არის, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ოდესმე მხოლოდ უცხო მოდგმის ტომები ბინადრობდნენ, ხოლო ქართველები გვიან მოვიდნენ, როგორც ამას ამ ნახევარი საუკუნის წინ ფიქრობდნენ, არამედ იმის მოწმობაა, რომ ამ უცხო მოდგმის ტომების გვერდით ქართველური ტომებიც ცხოვრობდნენ.

ქართი ქართლიდან (არმაზიდან) ისევე ფხოვი ფხოვენიდან (ფხვენისიდან), ან წოვა წობენიდან, ან ზანი საზანოდან და ალვანი (პერი) ალვანიდან, ან ჭანი ჭანიეთიდან, ან მარგველი არგვეთიდან, ან ეგრი ერკეთიდან, ან მუსხი სამცხიდან, ან მესხნი მცხეთიდან, ან თუში თუშეთიდან, ან კასხები კასპიდან, არსად წასულან, არამედ იქვე დაჩინენ და დროთა განმავლობაში ქართიზაცია განიცადეს.

როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებანი, ისევე ჩვენი არქეოლოგია დღეს საკმაო საფუძველს იძლევიან იმისათვის, რომ ვამტკიცოთ: ქართველური და არაქართველური მოდგმის ტომები მრავალ საუკუნეთა მანძილზე თანაარსებობდნენ ამ ტერიტორიაზე, ურთიერთს შეზობლობდნენ, ურთიერთს ებრძოდნენ და რომ ეს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული პროცესი საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე დამთავრდა ამ ტომთა გაერთიანებით, ქართის ტომის ჰეგემონობით და ამ ტომთა თანდათან ასიმილაციით. (მ—2,6. ფურც. 147—148).

6. მარტო ის გარემოებაც კი, რომლის შესახებაც არ დაობენ,

რომ ქართულ-ქართველურ, თუ კავკასიურ ენებში სოციალურ წოდებრივი ტერმინები ტომთა სახელწოდებისაგან არის ნაწარმოები (ვარგო, აამსთა, გლეხიერი, გურზიკ, ჩაჩანი, გმირი, საკა) საკმაო მოწმობაა, რომ „მომე“ ტომებს შორის მძაფრი ბრძოლა მიმდინარეობდა იმ დროს, განსაკუთრებით, როცა კლასობრივი საზოგადოება ყალიბდებოდა ამ ტომებში.

კოლხეთი რომ სახელმწიფო ყოფილიყო, ისე როგორც ეგრისი იყო გვიან, ის არც აგრე აღვილად გაქრებოდა და ტომები, რომელნიც ასე თავშემონახული აღმოჩნდა კოლხეთის დამლის შემდეგ, გათქვიფებულნენ კოლხთა სახელმწიფოში. ეს იყო ტომთა დიდბ გერთიანება კოლხთა მეთაურობით. სულ სხვა რიგის გაერთიანება იყო ეგრისი ჩვენი დროის მეოთხე საუკუნისა. ეს უკვე ხალხს იყო, სადაც ეგრები პირველობდნენ და მეზობელ ტომების ასიმილაციას აწარმოებდნენ, იქნებოდა მეგრული ხალხი, რომელსაც ახსოვდა კოლხეთის მორჩმულობა, პოლიტიკური ძლიერება და თავი მის მემკვიდრედ მოქაონდა. მაგრამ ამავე დროს მიმდინარეობდა მეორე პროცესი: ქართის ტომის გაძლიერების, მისი ხალხად ქცევის ვითარებაში ქართი წინ მიიწევდა აღმოსავლეთით, დასავლეთით და იქაურ ტომების ქართიზაციას ახერხებდა. არგვეთი და რაჭა, სამოქალაქო და ვაკე, გურია და აჭარა თუ მეფრელები არ იყვნენ, ხანები მანც იყვნენ, ე. ი. დასავლურ ქართველური ტომები, რომლებიც გათქვიფა და შეიერთა ქართის ტომმა. უძველესი დროიდან უიღრე ჩვენი წ. ა. VII—VIII საუკუნეებამდე (და შემდეგაც) მიმდინარეობდა ეს პროცესი („შერჩეულე“ — 9. ფურც. 111—112).

7. თუ როგორ ბრძოლით, ურთიერთის შევიწროებით, ურთიერთის გადაყლაპვით (მთლიანად თუ ნაწილობრივ) ცხოვრობდნენ ეს „მომე“ (იაფეტრიანი) ტომები, კარგად ჩანს მათი გადარჩენილი სახელებიდან და დღემდე მოღწეული განსახლების სურათიდან (მარის შრომები ამის უხვ მასალას იძლევიან). კარგად ჩანს, თუ როგორი „ძმობა“ სუფევდა მათ შორის. მედგარი და უწყვეტი ბრძოლის შედეგად იყო, რომ ტომი წინაურდებოდა, ტომთა გამაერთიანებლის როლში გამოდიოდა, შემდეგ მას სხვა ტომი სცვლიდა და ჰეგემონობას იჩემებდა...

კოლხი და მის წინ, ფიქრობენ, სხეები (ქაშავი, ჩარგანი), ლაზი, ხანი, ეგრი, გური, სვანი, ლეჩხუმი, არგვეთი და სხვანი, აფშილი, აფხანი, სანიგი, ჭიქი და რამდენიმე სხვა ერთიმეორეს მეზობლობდნენ, ებრძოდნენ (და მხოლოდ შორაპანი და სკანდა როლია

ამ ბრძოლის ნიშანი... თუ შევისწავლით ვიპოვით ასეთ ნიშნებს...) და ან როგორ შეიძლება საწინააღმდეგოს წარმოდგენა, მონათესავეობის საფუძველზე დედამშვილობით დათმობა, გაქრობა, დამორჩილება...

თუ თავიდან ბოლომდე არა, მის დიდ ნაწილში გასაზიარებელია მარის მიერ პირველად გამოთქმული მეცნიერული მოსაზრება, რომ კავკასიაში კლასობრივი საზოგადოების სხვადასხვა წოდებანი სატომო სახელებისაგან არის ნაწარმოები (გლეხი, ვარგი, აამსთა შინაკანი და სხვ.) და როგორ წარმოუდგენიათ ეს პროცესი „მონათესავეობის თეორიის“ მომხრეებს: ვითომ ეს დედამშვილური სიმეტრილობის პირობებში ხდებოდა და არა უსასტიკესი ბრძოლის ნიადაგზე? ვით მოიხურვა კოლხმა გლეხობა, ან როგორ დაუთმეს აამსთას პრივილეგიები, ან როგორ იქცა შინი შინაკანად? განა ყველა ეს და ასეთი ფაქტები ბრძოლის, დაძლევის, მიმძლავრების გარეშე წარმოიდგინება („მერჩულე“ — 6, ფურც. 4—5).

8. ეს საკითხი მესხეთის თუ დას. საქართველოს ქართიზაციისა ფრიად დიდი მნიშვნელობის საკითხია... არქეოლოგიური თუ ისტორიულ ტოპონიმიკური მონაცემები და წერილობითი ცნობები ციოქო თანხმობით მოწმობენ, რომ გარკვეულ დროს (შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანაში) აწინდელი ტაო-კლარჯეთის, სამცხის და თვით შიდა ქართლის დიდი (დასავლეთი) ნაწილი მეგრულ-ჭანური ტომების საცხოვრისს წარმოადგენდა აღმოსავლურ ქართული ტომების გვერდით. ბრინჯაოს კულტურის ნარჩევობა, ამ ადგილებში რომ მეტნაკლები ინტენსივობით შეინიშნება, შედეგია არა ქვეყნობით გამიჯნული ტომების კულტურული ურთიერთობისა, როგორც ეს დღემდე მეცნიერულ დებულებად ითვლება, არამედ ამ ტომთა (დასავლურ და აღმოსავლურ) ერთ ტერიტორიაზე თანაცხოვრებისა და ბრძოლისა. ამის მოწმობაა ამ მხარეების ტოპონიმიკა, საიდანაც უდავოდ მტკიცდება ამ მხარეებში მეგრულ-ლაზური ენის მატარებელ ტომთა ნაკვალევი (ამისივე ნიშანია „მცხეთა“, „მოსოქიც“). შემდგომი დაკვირვება იმასაც გვიდასტურებს, თუ სად იყო ამ დროს წმინდა (არანარევი) ქართული ტომების სამკვიდრო (ისევე როგორც წმინდა მეგრულ-ჭანური ტომების სამკვიდრო საკუთრივ დას. საქართველო იყო). ეს უნდა ყოფილიყო აწინდელი ქვემო ქართლი (გარდაბანი, გუგარეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აზოცი) და მისი მიმდგომი მხარეები ლენინაკან-

ყარსის მიმართულებით... და აი, მიმდინარეობდა ბრძოლა (შერწყმა) ამ ნარევი ტომების ტერიტორიაზე, რაც, როგორც ჩანს, მხოლოდ რკინის ხანაში დასრულდა ქართის ტომების გამარჯვებით და მთელი ეს სადავო ქვეყნები იბერიაში (ქართლში) შევიდა. ამ დროს ეწოდა ბერძნების მიერ მთელ ამ მხარეს იბერია, როცა ის (მხარე) უკვე გაქართველდა განხვევებით ლაზიკისაგან, სადაც მეგრულ-ქანური მოსახლეობა ძირითადად შემორჩა. ამ გარემოებამ შეიყვანა ნ. მარია შეცდომაში, როცა ის მეგრულ-ქანებს იბერებს უწოდებს. მას შეცდომით ჰგონია, რომ შავშეთ-კლარჯეთ-ტაოში (ისევე ალბათ, როგორც სამცხეში) მეგრულ-ქანური ენის მატარებელი ტომებია სახლობენ მაშინ, როცა ბერძნებმა მათ იბერია უწოდეს. ნამდვილად კი ეს პროცესი ამ დროისათვის დიდის ხნის დასრულებული იყო... („მერჩულე“ -- წიგნი. ფურც. 34—36).

[„ერი“, „ნათესავი“, „პართველთა ნათესავი“]

1.

პ ა ბ ო, 59₁₂

„მაშინ, ვითარცა ეუწყა მთავარსა მას აფხაზეთისასა ნეტარისა ქაბოძსთვს რამეთუ ახალ ნათელ-ლებულ არს, განიხარა ფრად ყოველთ ერთ მისითურთ“.

უეჭველია „ერი“ აქ ნიშნავს ხალხს და არამართო მხედრობას, ნიშნავს სიმრავლეს ამ მთავრის გარშემო ხალხისასა, მაგრამ ეს არაა მთელი აფხაზი ხალხი, აფხაზთა ნათესავი... მთავრის ამ ერში შეიძლება აფხაზების გვერდით სხვებოც, არააფხაზებიც იყვნენ...

საინტერესო შეიძლება გამოდგეს თვალის გადევნება: ე რ ი ს ხ ე ა წ ა რ მ ო შ ო ბ ი ს ა ა, ის ნ ა თ ე ს ა ვ ი ს ც ნ ე ბ ი დ ა ნ ა რ ა მ ო დ ი ს. ნ ა თ ე ს ა ვ ი კ ი თ ე ს ლ ი ს ც ნ ე ბ ი დ ა ნ ა მ ო დ ი ს...

სიმრავლის აღმნიშვნელი სხვადასხვა წარმოშობის ეს ორი ცნება საუკუნეთა სიგრძეზე ურთიერთს უახლოვდება, ეოდრე ბოლოს და ბოლოს ერმა არ გაიმარჯვა და კოლექტივის ერთადერთი ცნება არ გახდა.

ტენდენცია მთლიანი კოლექტივის გამოხატვისა თავიდანვე ემჩნევა როგორც ნათესავს, ისე ერს: „ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნებაა არს“... „მეწყალის უბრალო ერი“..., მაგრამ ერი ამ მხრით უფრო ელასტიური ტერმინი აღმოჩნდა, რამდენადაც მასში თავისუფლად პოულობდა ადგილს სხვადასხვა სისტემითი წარმოშობის ელემენტი (ტომი, გვარი, ხალხი) და ეს იმიტომ,

ცხადია ჩორჩანელის „ერჩი“, ე. ი. ერთ-ერთი „მთავრის“ ხელქვეშეთი ხალხი არ შეიძლება იყოს რაღაც საზოგადოებრივი ერთობის (ნაციის) აღმნიშვნელი.

კონტექსტი აქ ისეთი ხასიათისაა, რომ შეიძლება ვივარაუდოთ ავტორის აზრი: მას აქ საუბარი აქვს ჩორჩანელის ხელქვეშეთ მიწათმოქმედ საზოგადოებაზე: ამას უნდა გულისხმობდეს ამ „ერთა“ მოხსენიება აგარაკებთან ერთად. ჩორჩანელი დიდი მთავარია იმით, რომ მისი აგარაკები საზღვარ-ფრცული და მრავალი იყო და ამ აგარაკებზე, იგულისხმება, ისხდა ერთა სიმრავლე, ე. ი. მიწისმოქმედი ხალხი (მ—2,3. ფურც. 20).

5. ზარზმელი, 333₃₆

ზარზმის შენების დროს მომხდარი სასწაულების გამო სერაპიონი ეუბნება იქ თავმოყრილ ხალხს: „ნუ ჰგონებთ, მთავარნი და ერნი, თუმცა ჩუენითა რაიმე ძალითა ქმნილ იყვნეს სასწაულნი ესე...“

აქ სერაპიონი აშკარად გამოყოფს ურთიერთისაგან მთავრებს ერებისაგან. ერში მთავრები არ შედიან (ამ დროს აქ მართლაც მოეყარათ თავი „მთავრებს“ და არამთავრებს) (მ—2,3. ფურც. 21).

6. ზარზმელი, 343₂₈, 344₄

„და იყო კაცი იგი ადგილისაგან მცირისა, რომელსა ძარლუას სოფელ ეწოდების. და დღითი-დღე მოვიდის კაცი იგი და ეტყოდა წმიდასა მას, ვითარმედ: „მაკურთხე, მამაო, წმიდითა ჭელითა შენითა და შემართე წმიდასა კრებულსა შენსა“. ხოლო იგი აყენებდა ჟამად, რაჟთა უფროჲს გამოჩნდეს საკვრველი მისითა მით ერის კაცად მიმყოფრებითა. ხოლო იგი ეტყოდა: „მაკურთხე, მამაო, და მიიღე მცირე ევლოგიაჲ და წარაგე საშენებელად მონასტრისა“. ხოლო იგი ეკუალადცა უბრძანებდა, რაჟთა დრო-ყოს და თვთ მოვალს ჟამი, რაჟთა იქმნეს მონაზონ და ევლოგიაჲ, რომელ განვიმზადებდეს, ფრიად რაჟმე ეჭმაროს...“

სერაპიონი გარდაიცვალა. ის ძარლუას სოფლელი კაცი მონაზვნად აღკვეცეს...“ და ვითარცა წარვიდა კაცი იგი სოფლად თვისსა, იცნეს იგი კაცთა და მეგობართა, და განკურთხეს, იხილეს რაჲ უცხოეთა სამოსლითა შემოსილი და ენება კუალად ერისა-

გ ა ხ უ ო ფ ა მ, და ვითარცა ვერ შეუძლებს მორჩილება მისი, უთხრეს ესე უფალსა მისსა, რამეთუ იყო კაცი იგი საქმარ და მსრბოლ გზათა შორათა...”

აქ საინტერესოდ შეიძლება იყოს დაპირისპირებული ე რ ი ს ა გ ა ნ ი და მ ო ნ ა ზ ო ნ ი „ერი“ = სიმრავლე (ჯამილუნ). „ერისაგანი“ = ერთი ამ სიმრავლიდან.

„ე რ ი ს ა გ ა ნ ი“ = „ერისკაცი“ დაპირისპირებით მ ო ნ ა ზ ო ნ ი ს ა... „მონაზონია“ ის (წარმომავლობით), ვინც მართო მყოფელია (მღრ. მარტყოფი), „ერისკაცია“, ანუ „ერისაგანია“ ის, ვინც ს ი მ რ ა ვ ლ ი ს („ერის“) წევრია, მისგან (ერისაგან) გამოთიშული არაა. ეს „ერი“ შეიძლება იყოს სიმრავლე მეომარ მოლაშქრეთა და ს ი მ რ ა ვ ლ ე ს ა ე რ თ ო ლ ა დ ა მ ი ა ნ თ ა... მ ო ნ ა ზ ო ნ ე ბ ი ს ა ც კ ი...

შეიძლება ამ დროს, ჩვენ რომ ვიხილავთ, ასეთი მომენტით არ უპირისპირდებოდნენ ეს ცნებები ერთიმეორეს, ე. ი. არა სიმრავლისა და მართობის ცხოვრების წესის მიხედვით, არამედ სხვადასხვა კორპორაციისადმი კუთვნილების მიხედვით (მონაზონთა კორპორაცია და ერისკაცთა კორპორაცია): კურთხევით, აღყვეცით, სამოსლით, ცხოვრების წესით (საეცლესიო წესი და მსოფლიო წესი), — მაგრამ წარმოშობით, თავდაპირველი ვითარებით „ერისაგანი“, „ერისკაცი“ სიმრავლის წევრად უნდა ყოფილიყო ნაგულისმევი დაპირისპირებით მონაზონ — მარტყოფისა (მ—2,3. ფურც. 22, 23).

7. ილარიონის ც-ბა, 1620

ილარიონმა თავის ქვეყანაში ორი მონასტერი ააშენა, სოფლები შეწირა. ეშმაკს შეუძნდა ეს და „აღაშფოთა ნათესავი ამის. წმიდისა და იწყო შეჩუენებად და ფიცად, რაათა დაწუას მონასტერი იგი და წმიდა იგი მოკლას...”

ეს „ნათესავი“ კი იყო მისივე, როგორც ჩანს, სახლის კაცი, მოგვარე, ე. ი. აქ „ნათესავი“ ისეთივე შინაარსით არის ნახმარი, როგორც ამას ჩვენც ვხმარობთ დღეს. ამავე „ნათესავზე“ აქვს ავტორს საუბარი შემდეგ მე-17 გვერდზე.

ასევე მე-20 გვერდზე: ულუმბას მონასტრის მამასახლისი „იყონათესავი მისი ვნებულ ფერკითა მარჯუენითა სიყრმითგან მისით...” (მ—2,3. ფურც. 126).

ილარიონი და მისი მოწაფენი ულუმბას მივიდნენ. ღვთისმშობელი გამოეცხადა სიზმარში ულუმბას მამასახლისს და ამ ქართველებზე უთხრა: „ჩემდა მონიჭებულ არს ძისა მიერ ჩემისა ნათესავი იგი შეურყეველად მართლმადიდებლობისათვის მათისა...“.

ნათესავი --- ჩამომავლობითი ერთობა, მოღვაძე, ტომი... (მ—2,3. ფურც. 127).

9. ილარიონის ც-ბა, 28₃₇

ილარიონის გვაძთან ეშმაკეულები მოვიდნენ „მუნთქუესევე განიკურნნეს ივინი; და იხილა რაჲ ყოველმან ერმან საყვრველი ესე დიდებული, ყოველნი ჰმადლობდეს ღმერთსა. მაშინ შემურეს წმინდაჲ იგი გუბი მისი და ძლივ დადევს ლუსკუმასა მას შინა ტენებისაგან ერისა მის, რამეთუ მოსრულ იყო სიმრაველჲ მღდელთა და დიაკონთა, მონაზონთა და ერისკაცთაჲ, ვითარცა პირველ ვთქუთ, პატივად წმიდისა მის გუამისა მისისა“.

ერის შედგენილობა: უეშველია, ერი შედგება „ერისკაცთაგან“ იხ. აქვე გვ. 35, სადაც მთავრები, პატრიარქ ეპისკოპოსნი, მღდელნი, დიაკონნი გამორიცხული ჩანან ქალაქის ერისაგან.

თუმცა ისეთი ტენდენციაც შეიმჩნევა, რომ ყოველ ერში ეს პრივილეგირებულნიც იგულისხმებიან... უფრო კი ისა ჩანს, რომ ერში უპირატესად არაწარჩინებულნი იგულისხმებიან (მ—2, 3. ფურც. 106).

10. ც-ჲ იოანესი და ეფთჳმესი, 54₂₀

იოანეს „ასმიოდა, ვითარმედ ქართუელნი არამცირდნი ნათესავნი და ერნი მკვდრ არიან მუნ. და ამის პირისათვის წარვიდა ვიდრე ავიღო სამდე“.

„ნათესავნი“ და „ერნი“ აქ თითქო ერთიმეორის შესატყვისობით არის ნახმარო.

ჩანს ტენდენცია ამ ორი სხვადასხვა წარმოშობის ცნების გაიგივებისა. გარკვეულის შხრით (სიპრაველის მომენტით) ისინი ერთიმეორეს შესატყვისობით იხმარებიან (მ—2,3. ფურც. 50).

11. ათ. კრებ. 180, დასდებელნი ილარიონისნი

„იხილე ჩუენებით, მ ღმერთშემოსილო მამაო, დ ე დ ო ფ ა ლ ი
ყოველთა დაბადებულთაჲ და გიბრძანებდა წარსლვად ქუეყანად
თჳსად, რათა შესწირნე . ლუთთა ს ი მ რ ა ვ ლ ე ნ ი ე რ თ ა უ რ ი -
ც ხ უ თ ა ნ ი“.

რაკი არსებობდა ცნება „ქალაქის ერი“, აგრეთვე „ყოველი
ერი“, „ფრიადი ერი“, „სიმრავლე ერთა“, ცხადია, ა რ ს ე ბ ო ბ დ ა
ც ნ ე ბ ა ე რ ი, რ ო მ ე ლ ი ც გ ა მ ო კ ვ ე თ ი ლ მ თ ე ლ ს,
მ თ ლ ი ა ნ ო ბ ა ს ნ ი შ ნ ა ე ღ ა (მ—2,3. ფურც. 102).

12. ათ. კრებული, 185, დასდებელნი ილარიონისნი

„მოვედით ერთი ხორაჲ, ხილული და უხილავი, სალუთოჲ და
სულეერი ზეცისათანა, დღეს განვაწყით, ე რ ნ ო, და შემოვკრიბეთ
ქებად ქრისტეს შოლუაწისა ახოვნისა...“

რაკი იპოვება ფორმა ე რ ნ ო (მრავლობითი რიცხვი), ჩანს
ე რ ი ნაფულისხმევია როგორც მხოლობითი.

რა კავშირი შეიძლება ჰქონდეს ამ ე რ ს ს ო მ ხ უ რ ა ყ ი -თან,
ე რ ი ა ხ ი?..

ისევე ზომ არა, როგორც კიმერს და გმირს ვარაუდობენ? ერიც
ხომ ძველად თითქო კეთილშობილების სინონიმი იყო, თითქო ასე-
თი ნიუანსი შეერჩა მას სომხურში.

შემდეგ კი ქართულში ერი უბრალო ხალხის, დაბალი ხალხის
სინონიმი გახდა. შეიარაღების (კლასობრივი დიფერენციაციის) შე-
დეგად ხომ არა? ერი ქვეითობა იყო, ის საჰამ და ლაშქარმა შეცვა-
ლა, რომელიც ცხენოსანი იყო და შეიარაღებითაც განსხვავებუ-
ლი (?...)

ეს მგონია იმის შედეგად რაც აქამდე ზედაპირული შთაბეჭდი-
ლება მიმიღია... ახლა კი ვნახოთ... (მ—2, 3. ფურც. 101).

13. ათ. კრებ. 191, ეზრა იოანე ქართველს

„იქადის ტ ა ო ჲ, ქუეყანაჲ იგი თქუენი თანა მკვდრითურთ
თქუენთვს, ყოვლად ქებულნო, რამეთუ მიერ აღმოსცენდით, წმი-
დანო, იოანე და ეფევმი სანატრელნო, და განანათლეთ ნ ა თ ე ს ა -
ვ ი ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა ჲ“.

ტ ა ო ე ლ ი ქ ა რ თ ვ ე ლ ე ბ ი, იოანე და ეფევმე ანათლებენ
ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა ნ ა თ ე ს ა ვ ს.

და ეს ასეა X საუკუნეში (დავით კურაპალატის მეფობაში). როგორღაა, რომ ლეონტი მროველი ტაოს არ ასახელებს ქართლოსის სამკვიდრებელში?

ჩანს ლეონტიმ (თუ მისმა წყარომ) იცოდა, რომ ტაო (იმიერტაო მაინც) ძველად სომეხთა ხელთ იყო. გიორგი მერჩულე ამას მოწმობს კიდევაც: ი შ ხ ა ნ ი — ნერსე სომეხთა კათალიკოსის სამოღვაწეო... ლეონტის არ შეეძლო არ სცოდნოდა, რომ ტაო IX საუკუნიდან ქართველებს დაუბრუნდა: X ს-ში ქართველთა ხელისუფლება კარნუ ქალაქამდე ვრცელდებოდა (კონსტანტინე ძოწით მოსილი). და თუ მიუხედავად ამისა ლეონტი ტაოს საქართლოსიანოს გარეშე გულისხმობს ეს იმას მოწმობს, რომ მან იცის, რომ ტაო ქართველებმა გვიან დაიბრუნეს... (მას ეს შეეძლო მოსე ხორენელისგან სცოდნოდა) (მ—2,3. ფურც. 100).

14. ათ. კრებ. 194, ეზრა ი-ე ქართველს

„ნაცვალად ედემისა სამოთხედ განღებულად აქუს ლავრაჲ შენი ქართველთა ერისა და ლუართა მით ჯაშუჭბელთა მისთაფთა, ოხუჭბით აღვსებულნი, განათლდებიან და მადლსა შენსა ქადგებენ კმა მალლად“.

საეჭვოა, რომ „ქართველთა ერისა“ აქ ნიშნავდეს ბოთლი ქართველი ხალხის ერთიანობას, ნაციას: მაშინ არც „ქართველთა“ იქნებოდა მრავლობით რიცხვში. უფრო საფიქრებელია რომ აქ „ერი“ ნიშნავს (ქართველთა) მრავლობას (და მამასადაჲმე ასეთი მრავლობა არაერთი შეიძლება იყოს ქართველებისაგან შემდგარი: ერნი), ამ შემთხვევაში კი ქართველი მონაზვნების მრავლობას...

ან კი როგორ შეიძლებოდა ქართველთა ერი „ქართველთა“ ნაციის შინაარსისა ყოფილიყო იმ დროს, როცა ამ „ქართველთა ერის“ გამაერთიანებელი მხოლოდ ქართულ ენაზე შესრულებული რელიგია იყო (განა ამას არ მოწმობს მერჩულე? ჰხვია გამაერთიანებელ მომენტს ის ხომ ვერ ასახელებს)... (მ—2, 3. ფურც. 99).

15. ათ. კრებ. 243, ალაპი 111

„თუესა სეცდენბერსა: კ: ალაპი არს აბაზის ბაკურიანის ძისაჲ... უამისწირვასა, ყოველთა დღეთა, მღღელმან, ერისა ზიარებისა შემდგომად, სასმენელად ყოველთა სული აბაზისი“

მოიქსენოს...“ ეს „ერი“ (სიმრავლე) ის მონაზვნებია, რომელნიც ჟამის წირვას ესწრებიან და ეზიარებიან.

ერი = ს ი მ რ ა ვ ლ ე, მისგან გამოყოფილია მღვდელი თუ სხვა ვინმე ფუნქციონერი. მაგრამ ესევე ფუნქციონერები „ერში“ შევლენ, როგორც კი ამ ფუნქციას მოცილებულნი (დროებით თუ სამუდამოდ) აღმოჩნდებიან... (მ—2,3. ფურც. 92).

16. ათ. კრებ. 274, ალაპი 167

„მე, მამამან პავლე ყოველთა ძმათა კითხვთა განვაწესენით ამათ წმიდათა კანდელნი დაუფსებელად სამარადისოდ: ყ-დ წმიდისსა საღიაჲნოდასა კართა ზედა, წმიდათა მამათა ქართველთაჲ, წმიდისა იოანე მახარებელისაჲ, წმიდისა გიორგისი, და წმიდისა დიმიტრისი; ამისთვის დაგვწესებია, რომელ ყოველად მეოხნი არიან ჩუენისა ნათესავისანი...“

აქ უკვე რაიმე შეეჭვება შეუძლებელია, რომ ჩუენი ნათესავი აქ ქართველთა ერთობას ნიშნავს და ამ ნათესავში იგულისხმება ყველას, ვინც ქართველთა ეროვნულ-კულტურულ (სარწმუნოებრივ) სარბიელზე იღწვის. ღვთისმშობელი და ეს წმიდანი არიან ამ ჩუენი ნათესავის მფარველნი და მეოხნი...

საკვირველია: ერი გამოიკვეთა, მეოხნი გაიჩინა და წმინდა ნინო არსად...“

არც „ნინო“ ჩანს იმ ადრე ხანებში საკუთარ სახელად გავრცელებული (მ—2,3. ფურც. 91).

17. გ-ი ხუცეს მონაზონი 107₁₉, 108₁

„არა დააცადა მოწყალებამან ღმრთისამან ჟამითი-ჟამად გამოჩინებად ღირსთა მისთა ნუგეშინის საცემელად უძლურისა ამის და დაქსნილისა ნათესავისა ჩუენისა განმაძლიერებელად და განმაძნობელად...“

და შემაღეგ: „რაჟამს ბრწყინვალე იგი მნათობი ნათესავისა ჩუენისაჲ დიდი ეფთჳმე აღმოგვბრწყინდა ნათლად და სიხარულად, დიდებად და გვრგვნად, გონიერ მყოფელად და განმაბრძნობელად უგუნურებისა ჩუენისა, რომელმან უმეტრებისა იგი საბურველი მოსძარცუა გონებათაგან ჩუენთა... და რომელნი — ესე ბარბაროზ წოდებულ ვიყვენით ელენთა მიერ უსწავლელობისათვის და უმეტრებისა ჩუენისა, მათ თანავე აღურაცხნა ღმრთისა მიერ მოცემულითა მით სიბრძნათა თვისითა...“

ასევე ცხადია, რომ აქ იგულისხმება არა მონასტრის კრებული,

არამედ მთელი ქართველთა ნათესავი, ქართველთა ერთობა, ქართველთა კულტურულ მოძრაობაში მონაწილე მთელი ერთობა (ე. ი. ფეოდალური ერი) (მ—2,3. ფურც 90).

18.

გ-ი ხუცეს მონაზონი, 15322

ანტიოქიის პატრიარქთან კამათია ქართული ეკლესიის ავტოკეფალობის უფლებამოსილებაზე. გიორგი ეუბნება პატრიარქს: „რად ესრეთ უგუნურად შეგირაცხიეს ნათესავი ქართველთა და წრფელი და უმანყო? ... მოლებად ეც წიგნი მიმოსლვაჲ ანდრეა მოციქულისაჲ და მუნით გეუწყოს საძიებელი თქუენი.

ხოლო პატრიარქმან უბრძანა თეოფილეს, ნათესავით ქართველსა, რომელი — იგი უკანაჲსკნელ ტარსუს მიტროპოლიტი იქმნა. მოლებაჲ წიგნისაჲ მის“.

აქაც „ნათესავი ქართველთა“ = ქართველთა მოდგმა... თავდაპირველად „ნათესავი ქართველთა“-ში, მართლაც, ეს აზრი შეიძლება მხოლოდ ყოფილიყო — მოდგმა ქართველთა, ე. ი. თესლი ქართველთა, ანუ ფიზიკური ჩამომავლობა, სისხლით ერთობა, ფიზიკური ერთობა, მაგრამ თანდათან ეს ცნება უნდა გართულდებოდა და „ნათესავში“ კულტურული ერთობა უნდა ხაზგასმულიყო, მაგალითად შერჩეულეს „ნათესავი ქართველთაში“, რა თქმა უნდა, ფიზიკურ-ბიოლოგიური ერთობა კი აღარ იგულისხმება მხოლოდ, არამედ აქცენტი გადატანილია ქართულ ქრისტიანობაზე და ასეთი კი შეიძლებოდა ყოფილიყო, და იყო კიდევაც, არაქართული წარმოშობის ადამიანიც, ტომიც. უკვე XI საუკუნეშივე აღნიშნავენ ქართველთა ნათესავის დამახასიათებელ არამატერიალურ (კულტურულ) მხარეს და შემდეგ ხომ ეს მომენტი არაერთხელ აღნიშნულა, ვიდრე „ვეფხისტყაოსნით“ არ წარმოადგა ფეოდალური ქვეყნის იდეალური „ქართველი“... (მ—2,3. ფურც. 86).

19.

გ-ი ხუცეს მონაზონი, 1607

ბაგრატ მეფეს აბაზაჲს ძენი მტრობდნენ. „ესე კაცნი ძლიერნი და ახრანნი, სიმღიდრესა ზედა მკლავისა თვისისაჲ მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისასა აღზუავებულნი“ მეფის შეპყრობას აპირებდნენ...

აქ ერი შეიძლება ლაშქარსაც ნიშნავდეს (მ—2,3. ფურც. 82).

გიორგი ათონელი მოუწოდებდა მეფე ბაგრატს ღვდელთმსახურებზე ზრუნვას, რომ ისინი ღირსნი ყოფილიყვნენ, „რამათა არა მღვდელთა უწესობითა და ცოდვითა ერი ს-კ აცნიცა დაისაჯნენ“.

რომ „ყოველი არაწმიდებამ და უწესობამ მოისპოს თვთ მისგან პირველად და მერმე ერი სა მისისა გან“.

ერი ს-კ აცნი, ე. ი. არასაეკლესიო-სასულიერო. „ერი“ ამ მოწმობაში უფრო ხალხის შინაარსითაა ხმარებული ვიდრე ჭარის (მ—2,3. ფურც. 81).

21.

ქცა I, ლეონტი, 512

„ხოლო ეგროსს მისცა ქუეყანა ზღვს ყურისა. და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვან ღიბი; დასავლით ზღუა; ჩრდილოთ მდინარე, მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწუთების წუერი კავკასისა. ხოლო ამან ეგროს აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვისი ეგრისი. აწ მას ადგილსა ჰქვან ბეღია“.

ლეონტის ეს ცნობა საინტერესოა გარკვეული თვალსაზრისით. ის მაჩვენებელია იმის, რომ ერთ დროს (როცა ლეონტის წყარო იქმნებოდა) ღიბიდან ვიდრე მდინარემდე მცირისა ხაზარეთისა ერთი ქვეყანა (ერთი კულტურა) იყო. ასეთ ქვეყნებად (კულტურულ ერთეულებად) წარმოუდგენია ლეონტის (თუ მის წყაროს) მთელი კავკასია. მაგრამ განა „გეოგრაფიულ-ეთნოლოგიური ცნობები“ ამ ნაწარმოებში „აღბეჭდილია პრეციზული სიზუსტითა და ზედმიწევნილობით“?

რას გვეტყოდა ლეონტი ამ „უცნაურ“ საგეოგრაფიო სახელების შესახებ იბერიაში, ქართულ-ქართველური ენის ნიადაგზე რომ არ იხსნება, ან სომხეთში, სომხური ენის ნიადაგზე რომ არ იხსნება და ა. შ. რას გვეტყოდა ლეონტი ენათა იმ სიმრავლის შესახებ, ბერძნული წყაროები რომ აღნიშნავენ კოლხეთში თუ ალბანიაში? რას გვეტყოდა ლეონტი არქეოლოგიის თუ კავკასიურ-იბეროული ენათმეცნიერების მიერ დასმულ საკითხებზე იმის შესახებ, რომ კავკასიის მთიანეთის, თუ პირიქითი კავკასიის მკვიდრთა ენა და კულტურა ამიერკავკასიაშიც დასტურდებოდა. („მეჩაულე“ — 4, ფურც. 15, 19).

ლეონტის შეხედულება საქართველოს გაქრისტიანების შესახებ არსებითად განსხვავდება რუს-ურბნისის ძეგლის ავტორთა შეხედულებიდან. ლეონტისთან ანდრია მოციქულმა მეგრელნი მოაქცია, ძეგლის ავტორთა მტკიცებით, კი, მოციქულმა იქადაგა „ყოველსა ქუეყანასა საქართველოსასა“...

ასეთსავე იდეას ავითარებს გიორგი ათონელიც... ასე რომ XI საუკუნეში ყალიბდება საბოლოოდ საქართველოს ერთიანობის იდეა. ლეონტი ვერაა ჭერ კიდევ თანმიმდევრული. გიორგი ათონელი და ძეგლის წერის ავტორები უკვე საბოლოოდ შემუშავებულ კონცეფციას ფლობენ: „ყოველი ქუეყანა საქართველოსა“ დასაფუძვლებული აქვთ, — ხორცი შეუსხამთ გიორგი მერჩულეს იდეისათვის.

იშვა ახალი ქვეყანა საქართველო. ესევე მოვლენა ჩანს ნინოს საგანმანათლებლო მოღვაწეობის გაგებაში: ლეონტით ნინო „ყოველისა ქართლისა განმანათლებელია“ (12). ლეონტი, ჩანს, ეყრდნობა ნინოს მოღვაწეობის შესახებ წყაროს და ვერ ახერხებს მის იმიოვად გასწორებას, როგორც ეს ახსენეს რუს-ურბნისის ძეგლის წერის ავტორებმა — ნინომო „ყოველი. სავსებაჲ ყოვლისა ქართველთა ნათესავისაჲ მიიზიდა სარწმუნოებისა მართოვსისა“ (მ—2,4. ფურც. 95).

მირიანი სპარსი იყო. ქასრე სასანიანმა ის ქართველებს მეფედ მოსცა. „...და აღიზარდა მირიან მსახურებასა მას შინა შვიდთა მათ კერპთასა და ცეცხლისასა. ხოლო შეიყუარნა ქართველნი, და დაივიწყა ენა სპარსული და ისწავა ენა ქართული. და ჰმატა შემკობა კერპთა და ბომონთა, კეთილად იპყრნა ქურუმნი, კერპთანი, და ყოველთა მეფეთა ქართლისათა უმეტეს აღასრულებდა მსახურებასა მას კერპთასა, და შეამყო საფლავი ფარნავაზისა. ხოლო ესე ყოველი ქართველთა სათნოებისათჳს ქმნა, და კეთილად იპყრნა ქართველნი ნიჭითა და ყოვლითა დიდებითა“.

ლეონტის შემთხვევა მიეცა გადმოეცა ქართლის ეროვნულ-კულტურული შინაარსი ქრისტიანობამდელი ხანისა. ჩვენი ავტორის აზრით ეს არის ენა ქართული (მირიანმა ქართველთა სათნოებისათვის დაივიწყა მშობლიური ენა სპარ-

სული და ისწავლა ენა ქართული), ქართული სარწმუნოება — ამ სარწმუნოებისათვის ქართველები უმტკიცესნი იყვნენ (ფარნაჯომის თავგადასავალი, მირიანის სიტყვა ნინოს, მაიყან სპასპეტის სიტყვა), ფარნავაზის საფლავი (=ქართული ეროვნული წარსული).

ქართლი — გამოკვეთილი ეროვნულ-კულტურული მთლიანობა.

აქედან ქართველი ამ კულტურის მატარებელი ადამიანი. ამრიგად, უცხო, არაქართული ჩამომავლობის ადამიანი შეიძლება და გამხდარიყო ქართველი, ასეთი იყო მირიან (მ—2.4. ფურც. 88).

24. ქცა I, ლეონტი, 247₄

ასიმი-ეუბნება არჩილს: „მოიქვეც სჯულსა ჩემსა, და იქმენ სარკინოზ, და სპარსალარ გყო შენ ქუეყანასა ზედა ქართლისასა და მეფე და უფალ ერთა ზედა ქართლისათა“.

უხადია, ეს მრავლობითი ფორმით ხმარებული ტერმინი ერნი მოწმობს, რომ ამ ცნებაში არ იგულისხმება ერთობა ქართველი ხალხისა: შეიძლება არსებობდეს ქართლის ერნი, კახეთის ერნი და ა. შ. (მ—2,3. ფურც. 18).

25. ქცა I, ლეონტი, 246₁₅

არჩილი შეიპყრეს: „მაშინ უკუ წარმოდგა წინაშე ასიმისა მთავარი ერთი გარდაბანელი, მიქცეული სარკინოზად, რომლისა მამის ძმა მოეკლა წანართა და მკლველნი მისნი განერივნეს მშვედობით პაპასა არჩილისასა...“

ასიმმა უთხრა არჩილს: „მოიქვეც სჯულსა ჩემსა, და იქმენ სარკინოზ, და სპასალარ გყო შენ ქუეყანასა ზედა ქართლისასა...“

ასეთივე დარჩა ეს გაცება საშუალო საუკუნეთა მთელ სივრცეზე: სარკინოზი, ქართველი, ბერძენი, სომეხი და სხვა. თითოეული იყო ერთობა რომლის უმთავრესი ნიშანი იყო რელიგია და ენა. ეს მომენტია ხაზგასმული მერჩოლეს განმარტებაში. ენიხ ხაზგასმეა ქართველებს სჭირდებოდათ როგორც სომხებთან (VI—VII საუკუნეებამდე), ისე ბერძნებთან ურთიერთობისათვის! ასე რომ თუ მაზღდებიანებთან და მაპმადიანებთან დასაპირისპირებლად საკმაო ჩანდა სარწმუნ-

ნობა (საბანისძე), სომხებთან და ბერძნებთან ურთიერთობაში ეს მომენტი საკმაო არ იყო, აქ საჭირო იყო სხვა მომენტის (განმასხვავებელის) წარმოშველება, ასეთი იყო ე.ა. ასე რომ ენის როგორც ეროვნული ნიშნის წინწამოწევა ყოვლად გამართლებული პრაქტიკული არგუმენტი იყო. აქედან მისი ქება, მასზე ზრუნვა... ლეონტი ამ გვიან დროში შემუშავებულ ნიშნებს მიმართავს, რათა ქართლოსიანთა თავისთავადობა დაასაბუთოს. ლეონტი თავისი საუკუნის შვილია: ბრძოლა ქართული ეროვნული დადგინებისათვის (ქართული ფეოდალური ერი), რაც აგრე ინტენსიური იყო მრავალმხრივ სირთულეებთან (არაბობა—იოანე საბანისძე, ირანი—ანტიმაზღვიანობა, რაქდენი, ეესტათე, შუშანცი, აბიბოს ნეკრესელი; სომეხთაგან გამოყოფა — კირიონი, კრება-პაექრობანი, არსენი; ბერძნებთან შეხლა, ქართული ს მფარველი ღვთისმშობელია, ქართველებს თავისი განმანათლებელი ჰყავთ, იოანე ზოსიმე, ათონის მონასტერი, ქართულად მოსაუბრე ღვთისმშობელი; სწავლა-აღზრდა — პირველად ქართულად ასწავლის იოანე თავის შვილს, გიორგი მერჩულე და ქართული, დავითის ისტორიკოსი და ქართული, ქართველთა შემქმნელობა „უცხოებაში“, ქართველად გრძნობენ თავს კახები დავით კურაპალატის დროს: არსენი ნინოწმინდელი, ილარიონ ქართველი, დიდი მოძრაობა კულტურულ ასპარეზზე, თარგმანი; დაგვირგვინება: დავით აღმაშენებელი, აკადემიები და დავითი ქართულ ენაზე (განათლებული). აი ასეთ ეპოქაში ლეონტი წერს ისტორიას და ასაფუძვლებს ქართველი ერის არსებობას უკვე ფარნავაზის დროიდანვე (ენა, დამწერლობა, საზღვრები) და ამერში ფარნავაზის დროიდანვე ეგრები, აფხაზები, ჰერები... ასე რომ ლეონტიმ ისტორიულად დაასაფუძვლა ის, რაც მის ეპოქას ახასიათებდა, აფიქრებდა, აზრუნებდა: ქართველი ერის (ფეოდალური) წარმოქმნა.

ლეონტი ისეთი ტენდენციები მქონებული მწერალია, რომ მისი ხანგასმა ეგრთა არაქართლოსიანობისა და აფხაზთა განსხვავებულობისა, ისევე როგორც ჰერებისა, ყოვლად სარწმუნოა. აქ ლეონტი კი არ სესხულობს არამედ თვითონ ქმნის და ის, გაერთიანობის ასეთი მომხრე, როცა სხვებურობას აღნიშნავს, ეს იმიტომ, რომ მის დროს ეს მართლაც ასე იყო (ტაო ?? იქნებ „კლარჯეთში“ ამიერტაოსაც გულისხმობს??).

სომხეთის სახელმწიფო წყობილება, ხორენელი რომ ხატავს,

ისეთივეა, რაც ლეონტის მიერ წარმოდგენილი ქართლის სახელმწიფო წყობილება ფარნავაზის მიერ შემოღებული. ასევე ვახტანგ გორგასალის დროს (თრდატისა და სხვების..) მთელ სტერაქზე...

რატომღა ამბობს ლეონტი ხაზგასმით, რომ ეს წყობა ფარნავაზმა „მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“ შემოიღო? სომეხთაგან გასამიჯნავად ხომ არა? ლეონტი არ აღნიშნავს ზორენელის მტკიცებას მირიანის დამოკიდებულების შესახებ თრდატ-ზოსრივისაგან (168, 170—171), არ აღნიშნავს ნინოს დამოკიდებულებას გრიგოლისაგან, ხაზგასმით აღნიშნავს ქართული დამწერლობის შემოღებას ფარნავაზისაგან მესროპ-მამტოცის საწინააღმდეგოდ, მისი თეორია მოითხოვდა სომხური ენის პირველადობას და ლეონტი ცდილობს ზედმიწევნით უჩვენოს ქართული ენის წარმოშობა, სომხურის დატოვება...

ლეონტი მთელი შრომის სიგრაძეზე ებრძვის ზორენელს, აგათანგელოსს, ასაბუთებს ქართლს... (საჭიროა შედარების გზით განხილვა).

ზორენელის ტენდენციის უარსაყოფევლად („ჩრდილოეთის“ ხალხების მიჩქმალვა) ლეონტი სპარსეთიდან ცდილობს გამოვიდეს (როგორც ზორენელის სომხეთი) და ჰომეხთაგან დამოკიდებულებას გაუბრძის...

იღეს როცა ლეონტის ცხოვრების თარიღები შესანიშნავად გაშუქდა, ჩვენ საშუალება გვაქვს მის ლიტერატურულ საქმიანობაში მეტის გაბედულობით ვეძიოთ და შევნიშნოთ მისი ეპოქისათვის დამახასიათებელი ნიშანი—ქართულ (ფეოდალურ) ეროვნულ-პოლიტიკური ერთეულის წარმოქმნის ხანა.

რად დასჭირდა ლეონტის საუბარი ქართული ენის წარმოშობისა და ქართული დამწერლობის წარმოშობის შესახებ? ეს მომენტი (ენა, ლიტერატურა) ფეოდალური საქართველოს უპირველესი საკითხებია. ქართული ენით და ქართული დამწერლობით (=ქართული ქრისტიანობით) ქართლის კულტურულ ინდივიდუალობას ასაფუძვლებდა სომხეთისა და საბერძნეთის მეზობლობაში.

თუ ეს არა, უმოტივოდ გამოიყურება თეორიები ქართული ენისა და დამწერლობის შემოღების შესახებ...

ლეონტი დიდი მოღვაწე (დიდი მეცნიერი): მისი მწყობრი თეორია ქართველთა წარმოშობისა, მისი კულტურული ჩამოყალიბების

აქსახებ სახელმძღვანელო და ურყევი იყო მთელ სამშუალო საუკუნე-
ნოა სიგრძეზე (მხოლოდ ივ. ჯავახიშვილმა შეუტია...).

ლეონტი—შეჯამება VII—XII საუკუნის კულტურული აზროვ-
ნებისა (მ — 2, 3. ფურც. 14—16).

26. როგორც „ქართლი“, ისე „ქართველი“, ლეონტის ენაზუ-
რთული წარმონაქმნია. „ქართლი“ იმთავითვე ქვეყნის აღმნიშვნე-
ლია და არა ტომის.

ქართველი ქართლის მკვიდრი, ქართველი — ქართლოსიანი,
ქართველი — ქართული კულტურის ადამიანი (ქალკედონიტი), ქარ-
თველი — საქართველოს მკვიდრი, ქართველი — საქართველოს
ფეოდალური კულტურის მოზიარე ადამიანი.

რა არის „ქართლი“? ლეონტისაც, ჩანს აწუხებდა ეს ტერ-
მინი. მან მარტივად, თუმცა არც თუ მარჯვედ, მოუარა: „ქართლო-
სი“ მოიგონა (იმავე საძიებელი ქართლიდან!). და „ქართლი“
აწარმოა (მ—2, 4. ფურც. 97).

27. „ქართველი“ ლეონტის, როგორც უხედავთ, ორი შინაარსით
ესმის. დაპირისპირებით, ანუ კონტექსტში „სომეხთა და ქართველ-
თა, რანთა და მოვაკანელთა, ჰერთა და ლეცთა, მეგრელთა და კავ-
კასიანთა“, ქართველი ეთნიკური კოლექტივის ცნე-
ბაა და უღრის ქართლოსიანს; მაგრამ ლეონტის ცნობიერებაში
ქართველი აგრეთვე არის ის, ვინც ქართლის მკვიდრია, ვინც
ქართლიდანაა და აქ შეიძლება ყოველი ქართველი არ იყოს ქართ-
ლოსიანი (ყოველი ქართლოსიანი ქართველია, მა-
გრამ ყოველი ქართველი არაა ქართლოსიანი) —
ასევე უნდა ვიფიქროთ, ყოველი მეგრელი შეიძლება არ იყოს ეგ-
როსიანი, მაშინ როცა ყოველი ეგროსიანი მეგრელია, ეგრისელია.

ამრიგად, ქართველი ქართლის მკვიდრია, ქართლი კი ისტორი-
ის სიგრძეზე ცვალებადი ცნება აღმოჩნდა: „ქართლად ფრიალი ქუე-
ყანა აღირაცხების...“ ამდენადვე ქართველის და ქართლო-
სიანის ერთიშეორეს შესატყვისობა, თავდაპირველად რომ იყო,
კიდევ უფრო დაიძრვა. სამაგიეროდ ქართველში ახალი მომენტი
წამოიწია: კულტურული ერთიანობის მომენტი ქართლოსი-
ანების მოთავებობით: ენით, სჯულით, ფეოდალური ზნით...

და სწორედ ასეთი ერთობით, კულტურული ერთო-
ბით ესმის ლეონტის ქართველი. (მ—2, 4. ფურც. 92).

ბარზაბოდ რანის ერისთავი ეუბნება ვახტანგის დედას, თავის ასულს: „...იძულებით არცა-ვის ქართველსა სხუასა დაგავდებიანებ სჯულსა ქრისტესსა, არამედ მივგზავნე ცეცხლის-მსახურნი ქალაქ-სა თქუენსა და იყვნენ მუნა ეპისკოპოსნი მათ ზედა სჯულისა ჩუენისანი. და ვინცა ქართველი ნებითა თქსითა აღირჩევდეს სჯულსა ჩუენსა, ნუ აყენებთ“.

ლეონტის სასახლოდ უნდა ითქვას, რომ მან XI საუკუნის პოლიტიკურმა მოღვაწემ, ორთოდოქსმა ქრისტიანმა, შეძლო და წინაქრისტიანული „ქართველის“ ეთნო-კულტურული სახე მოხაზა. მისი წარმოდგენით ქართლოსიანი ესაა ეთნიკური ცნება და ნიშნავს ქართლოსის სისხლით ჩამომავლობას. არაფერი სხვა დამახასიათებელი რამ თავდაპირველად ქართლოსიანს არა ჰქონია — ინდივიდუალურად დამახასიათებელი. ქართლოსის საფლავი იყო ის ერთადერთი რამ, რითაც ქართლოსიანი სხვა თარგამოსიანისაგან განსხვავდებოდა. ენა მას არ ჰქონია თავისი, ის საერთო თარგამოსიანთა ენა იყო — სომხური, სარწმუნოება ხომ აქ ქართლს მოსვლის შემდეგ შეუმუშავდათ ისევე, როგორც ენაც. თანდათან, დიდ ხნის მანძილზე, წარმოიქმნა ერთობა, გამოკვეთილი კულტურული ერთეული, სხვა თანამოდმეებისაგან მკვეთრად განსხვავებული და ამ ერთობის, ამ ინდივიდუალობის მკვეთრი შეგნება ახასიათებს მას. ქართლის ისტორიული ტერიტორიის გამოკვეთილობა ერთ-ერთი ნიშანი იყო ამ ინდივიდუალობისა. ჩამომავლობა — (ქართლოსიანობა), — ენა (ქართული), ტერიტორია — (ქართული), — რჯული (ქართლოსის საფლავი და მნათობები) და ისტორია (მამა-პაპათა ხსოვნას პატივისცემა) — ეს იყო ქრისტიანობამდე ღირსების ქართველი კაცის კულტურული სახე. ამრიგად, „ქართველი“, რომელიც თავდაპირველად საღატორობის აღმნიშვნელი ცნება იყო და „ქართლოსიანი“, რომელიც თავდაპირველად სისხლითი მონათესავეობის აღმნიშვნელი ცნება იყო, ორივე ეს ცნება ერთიმეორეს გაუიდეინტივდა ერთ კულტურულ ცნებაში — „ქართველი“.

მოხდა დიდი ისტორიული ტეხილი: ქართული წარმართობა ქრისტიანობით შეიცვალა და კულტურული ცნების „ქართველის“ შინაარსში ქრისტიანობის მომენტმა ის ადგილი დაიკავა, რაც აქამდე ქართულ წარმართობას ეკირა. არ შეძლება ითქვას, რომ ქრის-

ტიანობამ რაღაც ახალი განსაკუთრებული მომენტი შეიტანა „ქართველის“ კულტურულ ცნებაში. ქართველი სრულიად გამოკვეთილი კულტურული ცნება იყო და ამ მხრით ახალი სარწმუნოება „ქართველის“ კულტურულ ჩამოყალიბებაში ახალ მომენტს ვერ შეიტანდა. ქრისტიანობამ მხოლოდ ისა ქმნა, რომ ქართული წარმართობის ადგილი დაიჭირა. აქაც რთულ პროცესს ქრისტიანობის გაინდივიდუალულობისასაც ვერ ასცდა კულტურული ქვეყანა და არც შეიძლებოდა, რომ ასცდენოდა. საუკუნეთა მანძილზე კულტურულ პოლიტიკური შეხება-შემოხლისა და დუდილის შედეგად, ძველი კულტურის მქონებელმა ქართველმა ხალხმა ამ კოსმოპოლიტურ რელიგიას ქართული ელფერი მისცა და „ქართველი“ ახლო აღმოსავლეთში სომხურისა და ბერძნული ქრისტიანობისაგან განსხვავებული (ენით) რელიგიის აღმნიშვნელ ცნებად იქცა. ეს იყო ქრისტიანობის ინდივიდუალობა ქართველი ხალხის მიერ. სომხებისა და ბერძნების გვერდით ეს იყო დიდი კულტურული გამარჯვება, დიდი კულტურული ძალის მოწმობა და ქართული ქრისტიანობის გავრცელება ეს იყო ქართული კულტურის უცილობელი გამარჯვების აშკარა მოწმობა (ქართული ქრისტიანობით შეცვლა დას. საქართველოში ბერძნული ქრისტიანობისა, კმარა ამის ნიშნად), ეს იყო დიდი ეროვნული საქმე... (რა თქმა უნდა, „ქართველობა“, როგორც ვხედავთ, არც იმ თავში გამოიხატებოდა მხოლოდ რელიგიური მომენტით და ქართველი ხალხის ინდივიდუალური სახის ჩამოყალიბებაში სხვა მომენტებიც ძლიერად იჩენდნენ თავს და თანამედროვეთათვისაც შესამჩნევ ხდებოდნენ. არაბობა, თურქობა, თათრობა, ყიზილბაშობა და ოსმალობა ქართველობისაგან მხოლოდ რელიგიურად განსხვავებულობას როდინიშნავდა. ამას კარგად არჩევდნენ ქართველები, როგორც ვხედავთ, იმთავითვე და სხვაგვარად არც შეიძლებოდა).

ასეთ პირობებში ხაზგასასმელი გარემოებაა და მეტად საყურადღებოა, რომ ქართულმა ტრადიციამ ქართული შწიგნობრობის გაჩენა დაუკავშირა არა ქრისტიანობის შემოსვლას, არამედ ქართული ეროვნული კულტურის დიდ ტეხილს ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნას. მაშინ გაფორმდა, ლეონტის წარმოდგენით (ან, სულერთია, მისი წყაროს წარმოდგენით), ქართული კულტურული ერთეულის წარმოქმნა (ტერიტორია, ენა, რელიგია, დამწერლობა, პოლიტიკური წყობა). (მ—2, 4. ფურც. 73—75).

„და ვითარცა შევლო ყრუმან კლისურა, რომელი მას ეამსა იყო ს ა ზ ლ ვ ა რ ი საბერძნეთისა და ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ა. და შემუსრა ქალაქი ა ფ შ ი ლ ე თ ი ს ა ც ხ უ მ ი. და მოადგა ციხესა ანაკოფიასსა...“

„ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო“ — აქამდე ჟუანშერს არ უხმარია ტერმინი „საქართველო“. მისი ჩვეულებრივი ტერმინია „ქართლი“, „ყოველი ქართლი“ (226₄₈, 204₁₇—205₅, 168₁₈, 171₁₂, 177₈, 145₂₀₋₂₄, 146₁₋₃...), რომელშიაც ზოგჯერ ეგროსსაც გულისხმობს. მაგრამ ჟუანშერი ისევე, როგორც სხვა ავტორებიც ამ დროისა (ლეონტი) ტერმინი ქართლოს ხმარებისას მერყეობას იჩენს. და ეს ფრიად დამახასიათებელი ფაქტია... ქართლი იმთავითვე არაა წმინდა ეთნიკურ-გეოგრაფიული ცნება და ქართლოსიანობის თეორიის შემქმნისავე ეტყობა რომ ც დ ი ლ ო ბ ე ნ მ ა ს შ ი შ ე მ ო ი ტ ა ნ ო ნ მ ო ნ ა თ ე ს ა ვ ე თ უ ა რ ა მ ო ნ ა თ ე ს ა ვ ე, შ ე მ ო ე რ თ ე ბ უ ლ ი, ა ს ი მ ი ლ ი რ ე ბ უ ლ ი ტ ო მ ე ბ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს ა და შ ვ ი ლ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი ს ს ა ხ ი თ (ყახოს, კუხოს, გარდაბოს, გაჩიოს, მცხეთოს, უფლოს, ოძრხოს, ჭავახოს) ზანებისა (შავშეთ-კლარჯეთი) მესხებისა (სამცხე), კახებისა... მაგრამ ამ თეორიის შემქმნელები ვერ ახერხებენ ბოლომდე გაატარონ შემუშავებული პრინციპი და რეალური ვითარება თავს იჩენს როგორც თვით ამ ავტორების, ისე: კიდევ უფრო, სხვების მეტყველებაში... ს ა კ უ თ რ ი ვ ქ ა რ თ ლ ი მ ა თ ი წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ი თ ე ს ა უ ფ ლ ო ს ი ს ქ ა რ თ ლ ი („შიდა ქართლი“...): მ ხ ო ლ ო დ უ ფ ლ ო ს ი ს წ ი ლ ს ა მ ქ ა რ თ ლ ს ა რ ა ჰ ქ ე ვ ი ა ნ ს ი ჰ ვ ა ს ა ხ ე ლ ი გ ა რ დ ა „ქ ა რ თ ლ ი ს ა“; მაშინ, როცა ყველა სხვა ქვეყანას ქართლოსის შემკვიდრებობიდან თავისი საკუთარი სახელებიც აქვს (გაჩიანი, გარდაბანი, კახეთი, კუხეთი, სამცხე, ჭავახეთი, კლარჯეთი)... ამიტომაცაა, რომ ქართლის გვერდით ჩნდება ტერმინი „ყოველი ქართლი“: და ეს იმიტომ, რომ ტერმინი „ქართლი“ თავისთავად ვერ მოიცავს ქართლოსიანთა ყველა ქვეყანას...

მაგრამ მდგომარეობა კიდევ უფრო გართულდა: ქართის ტომმა ჰეროსის და ეგროსის სამკვიდროებშიც შეაღწია და მათი დიდი ნაწილი შემოიერთა: ახლა უკვე ტერმინი ქართლი იმ ქართლოსიანობის თეორიასაც არ ემთხვეოდა, რომელიც, როგორ ვნახეთ, ქართველ ტომთა განვითარების გარკვეულ ვითარებაში შეიქმნა. მაგრამ ახალი გენეალოგიური შტოს შემქმნისათვის ახლა აღარ მიუძარ-

თავთ: ეს არც იყო შესაძლებელი. ერთობ გამოკვეთილი იყო ამ დროისათვის ხალხთა ინდივიდუალობანი. და მათი ახალი გადაჭყუ-ფება შეუძლებელი იყო... ამიტომ საკითხი გადაწყვიტეს ახალი დროის შესაფერისად: პოლიტიკური მფლობელობის (სახელმწიფოს) პრინციპით: იქ, სადაც ქართლის სახელმწი-ფოებრიობა სწვდება, ქართლია. მაგრამ ეს ტერმინი მეტისმეტად გადატვირთული აღმოჩნდა (სამშინაარსიანი). საჭირო იყო ახალი ტერმინი, რომელიც ამ ახალ შინაარსს შეეფერებოდა, ტერმინი, რომელიც ახალ კულტურულ-პოლიტიკურ შინაარსს გადმოსცემდა. და შეიქმნა ტერმინი საქართველო. ეკლესია ავტორიტეტულად შეეშველა ქართლის ეთნიკურ-პოლიტიკური გავრცელების პროცესის შედეგად შექმნილი ვითარების დასაფუძვლებაში: მან ქართლად გამოაცხადა ყველა ის ქვეყანა, სადაც ეამი ქართულად შეიწირებოდა: ეს კი ის ქვეყნები იყო, რომელთაც ქართლის სამე-ფო იერთებდა: ეგრისი, ეგრის წყალ-კლისურას შორის ქვეყანა ჰე-რეთი...

ამრიგად ძველი, ეთნიკურ-ტომობრივ პრინციპებზე აგებული ტერმინის ქართლის ნაცვლად წარმოიშვა ახალი ვითარების შესა-ფერისი კულტურულ-პოლიტიკური ტერმინი, რომელმაც გაუძლო პოლიტიკური დამლილობის ხანასაც კი და საქართველოების სახით ბოგინობდა საუკუნეთა სიგრძეზე, ვიდრე ქვეყნის ბურჟუაზიული გაერთიანებისას კვლავ არ აღდგა... მაგრამ ქვეყანა საქარ-თველო ამ დროს, ე. ი. ჯუანშერის დროს და მის შემდეგ თან-დათან ივსებოდა ახალი შინაარსით... თანდათან შემუშავდა და სა-ქართველოს ყოველი კუთხისათვის დამახასიათებელი ღვიძლი შეიქ-მნა ქართული ფეოდალური კულტურა, რომელიც არა მარტო ქართულ ქრისტიანობაში, უკეთ, არა იმდენად ქართულ ქრისტიანო-ბაში შეღავნდებოდა, როგორც ეს ეკლესიის მესვეურებს ეწიდათ, არამედ ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ყოველსმომცველ კოდექსში (ვეფხისტყაოსნის კულტურა)...

განა ლეონტი თარგამოსიან-ქართლოსიანების ქვეყნების გან-საზღვრისას პოლიტიკური მომენტიდან არ ამოდის? რა ქმა უნდა, ამოდის, მაგრამ ამ პოლიტიკურ მომენტის განსაზიერება ეთნარ-ქების საშუალებით ხდება, ე. ი. თვით პოლიტიკურ მომენტს სა-ფუძვლად ეთნიკური მომენტი უდევს. ამ ეთნარქების მოსვლამდე ეს ქვეყანა ცარიელია. ეს ეთნარქები ცოცხლობენ დიდბანს და მრავლდებიან და ეშენებიან მათი შვილები, შვილიშვილები, გმო-რები დასაბამს აძლევენ ქვეყნებს. (ვერც აქ აქვთ ამ დასახელებებ-

ში პრინციპი დაცული: რატომ არაა გაჩეთი, გარდაბეთი, ქართლეთი, უფლეთი, ოძრხეთი... (მ—2, 4. ფურც. 93—95).

30. ტ ი ტ უ ლ ა ტ უ რ ა „აფხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფემან, შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვთმპყრობელმან“ და სხვ. პოლიტიკური ფორმულირებაა (ივანე ჭავჭავიძევილი სწორად მიხვდა) და არა ეთნიკურ-ტომობრივი...

ეს „ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა“ შესაძლებელია რამოდენიმედ სცვლიდეს ძველ ფორმულას „ყოვლისა აღმოსავლისა და დასავლისა კესაროსისა“ და სხვა ასეთი (ქრონიკა. II, 70).

ქცა I, ც-ბა და ვ თ ი ს ი, 358ვ, 359ი

ავტორი მოგვითხრობს, რომ დავითს დასაწყისში „სამცფო აფხაზეთისა მცირე ჰქონდა მოკლებული... მცირე გუნდი მგედრობისა და ივინიცა დაჯაბნებულნი...“ და დავითმა მრავალღონებით ასეთი ძლიერი ლაშქარი გაიჩინაო. შემდეგ მოპყავს ალექსანდრე მაკედონელის სამხედრო საქმიანობა და დასკვნის: „ქართველთა ოდენ სპითა ვერცარას ალექსანდრე იქმონდა კარგსა...“

ამ „ქართველთა“-ში, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ტომობრივად ქართველები არ იგულისხმებიან: დავითის ლაშქარი (დასაწყისში მაინც) უპირატესად „აფხაზთა სამეფოდან“ გამოსულ მოლაშქრეთაგან შედგებოდა. და შემდეგაც ხომ აქედან გამოსული ლაშქარი ისევე მონაწილეობდა, როგორც საკუთრივ ქართლის მოლაშქრენი, ან მესხნი, ან ჰერ-კახნი და სხვ.

და ყველა ამათ ჩვენი ავტორი უწოდებს „ქართველთა სპანი“... საკუთრივ ქართლის თემიდან გამოსულნი აქ, შეიძლება ვამტკიცოთ, უმცირესობაე იყო და კუთხური გაგებით ამ ლაშქარს არც „ქართველთა სპანი“ უნდა სწოდებოდა. სახელმწიფოებრივი გაგებით კი მას „აფხაზთა სპა“ უფრო შეეფენოდა და თუ მიუხედავად ამისა დავითის ლაშქარს „ქართველთა“ სპა ეწოდებოდა, ეს იმიტომ, რომ ღიდი ისტორიული გზის გამოვლით (ქართლის პოლიტიკური და კულტურული ჰეგემონიით) ახალი ქართული სამყარო, ახალი ქართველთა ქვეყანა, „საქართველო“ წარმოიქმნა, სადაც გარკვეული მომენტებით ყველა ერთიანდებოდა, ყველა იღწეოდა და თანამშრომლობდა, როგორც ამ პოლიტიკურ-კულტურული გაერთიანების მონაწილე, მოზიარე, წევრი — „ქართველი“. აი ისევე, როგორც, სრულიად ბუნებრივად, „ქართველი“ ეწოდებოდა

უცხოეთში, ქართველთა მონასტრებში, ქართულ კულტურულ სარ-
ბიელზე მოღვაწე მონაზონს იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა ტო-
მობრივი წარმოშობისა იყო ასეთი მოღვაწე: კახი (ილარიონ „ქარ-
თველი“), მესხი (გიორგი ქართველი), აფხაზი (იოანე პეტრიწი) თუ
სხვა...

ასეთივე გამაერთიანებელი ცნებით აქვს ჩვენს ავტორს ნახმა-
რი ეს ტერმინი გვ. 359s: „ვინათგან ნათესავი ქართველთა
ორგულ ბუნება არს პირველითგანვე თვსთა უფალთა. რამეთუ, რა-
ქამს განდიდნენ, განსუქნენ და დიდება პოონ და განსუენება, იწ-
ყებენ განზრახვად ბოროტისა, ვითარცა მოგვთხრობს ძველი მა-
ტიანე ქართლისა და საქმენი აწ ხილულნი“ და სხვ. რა თქმა უნდა,
„ორგულ ბუნება... თვსთა უფალთა“ არამარტო ქართლის თემის
მკვიდრნი იყვნენ. სწორედ მატთანე ქართლისა ორგულ ბუნება ყმებს
არანაკლებად აღნიშნავს აფხაზებს, მესხებსა თუ ქერ-კახებს
შორის. მთელი X—XI საუკუნე და თვით დავითის შეფობის ხანა,
საუგეა ფეოდალური ბუნების ასეთი გამოვლინებით... მაშასადამე
„ნათესავი ქართველთა“ აქაც „ქართველის“ ამ ახალი შინაარსით
არის მოტანილი. ისტორიკოსი აღნიშნავს „ეროვნულ“ ხასიათს, ფეო-
დალური კულტურული ერთიანობის ერთ-ერთ დამახასიათებელ
მომენტს, რომელიც თანაბრად ახასიათებს ქართველთა ნათესავის
შემადგენელ ყველა თემის წევრს (ფეოდალს), მომენტს, რომელიც
საერთოა. თავისთავად ეს ჩვენება მეტად მნიშვნელოვანია:
„ქართველი“, გამოდის, არა მარტო რელიგიური გაერთიანება,
მერჩულე რომ ხაზგასმით აღნიშნავდა, არამედ „ქართველებს“
ხასიათის ერთობაც ახასიათებს. ასეთივე ხასიათის
ერთობის („ეროვნული“ ხასიათი) ერთი მხარეა ხაზგასმული გიორ-
გი ათონელის მიერ ანტიოქიის პატრიარქთან საუბარში: „ნათესავთ
ქართველთაჲ, (sic) წრფელი და უმანკო“. ქართველების ერ-
ოვნულ ხასიათზე ჩვენ სხვაგანაც გვხვდება საინტერესო
ჩვენებანი. კერძოდ, ქამთააღმწერელი ნათლად აღნიშნავს ქართველ-
თა რაინდულ-ბუნებას, რომელსაც დამპყრობელი მონგოლები კარ-
გად ამჩნევენ და აფასებენ...

აი ეს საერთო იყო ის, რაც „ქართველთა ნათესავს“
ქმნიდა ამ ახალს დროში, განსხვავებით ქართველთა თემობრივი ნა-
თესავისაგან, სადაც ის ისეთივე ფასის ცნება იყო, „თესლისაგან“
წარმოშობილი, როგორც ნათესავით მესხი, ან ნათესავით ტაოელი
(მატიანე ქართლისა, 287).

ესაა გაერთიანებული ფეოდალური ქვეყნის შედუღებულობის

(ფეოდალების შედუღებულობას) მაჩვენებელი (ვეფხისტყაოსნის კულტურის შვილები), ერთი ფეოდალური ნათესავი...

ამრიგად, მოხდა დიდი მეტამორფოზი, რაც კერძოდ ცნება „ნათესავის“ შინაარსის მეტამორფოზში გამოიხატა: ცნება „ნათესავი“ მოწყდა თავის პირველ შინაარსს, მატერიალურ თესლისაგან (gens) წარმოშობილობას და ახალი შინაარსით გაივსო, ახალი ნათესავი რეალურადაც აღარ იყო ძველი gens-ი. ის დიდი ხანია სხვადასხვა მოძმე, თუ მობიძაშვილე ნათესავებთან ერთად („ნათესავით მესხი“, „ნათესავით ტაოელი“, მით უფრო, უნდა ვიფიქროთ, იყო ნათესავით კახი, ნათესავით ჰერი, ნათესავით ეგრი, ნათესავით დურძეკი, ნათესავით სვანი, ნათესავით დვალი) ერთ ერთეულად გაერთიანებულ იყო ქართის ჰეგემონიით, შექმნილიყო ახალი ნათესავი, რომელიც, ყოვლად ცხადია, სისხლით გაერთიანებულს აღარ წარმოადგენდა. ახალი წარმოებითი ურთიერთობის საფუძველზე კლასობრივი ურთიერთობის გაბატონების საფუძველზე ძველი ნათესავის საფუძველი მოიშალა და ახალი საზოგადოებრივი ერთეული, წარმოებითი ორგანიზაცია სულ სხვა პრინციპზე, კლასობრივ პრინციპზე, აიგო, ამდენადვე ტერმინი ნათესავი ასეთი ორგანიზაციისათვის შეუფერებელიც კი იყო: ახლა ის gens-ი კი არა, ეროვნება იყო, რომელიც წარმოებით ორგანიზაციას ანტაგონისტურ კლასების სახით წარმოადგენდა და არა სისხლით მონათესავეთა ძმობის სახით. დავითის ისტორიკოსის მოწმობა კლასიკურია: ის შეეხება (ხასიათი) არა მთელს ნათესავს (ქართველთა ნათესავი, როგორც აღვნიშნე ანაქრონიზმია, თუმცა ისტორიული შინაარსის ანაქრონიზმი: „ქართველი“ აქ ახალი შინაარსითაა ნაბმარი, და თუ ტერმინი შესაფერისად არ შეცვლილა, ამის მიზეზი ისაა, რომ პროცესი ქართლის ჰეგემონობით მოხდა და მეტამორფოზის მთავარი საფუძველი ქართის ნათესავი იყო), არამედ მისი დროის ნათესავის გარკვეულ ნაწილს — ფეოდალურ ნაწილს. ეს კი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი გარემოებაა. ისტორიკოსი აღნიშნავს ახლად შექმნილ ქართველთა „ნათესავის“ (ნამდვილად კი ქართველთა ეროვნების) საერთო ხასიათს და აღნიშნავს არა მთელი ეროვნების, არამედ მისი ნაწილის ფეოდალური კლასის საერთო ხასიათს. ფეოდალური კლასი კი მართლაც „ძმები“ ჩუყნენ, მართლაც ნათესავნი იყვნენ ამ კლასობრივი ხასიათის ორგანიზაციაში და მათი საერთო ხასიათი ადვილდასახავი იყო და არაერთხელ აღნიშნულა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში (ყამ-

თაღმწერელი). და მართლაც ეს იყო ფეოდალური გაერთიანება, ფეოდალთა ორგანიზაცია, სადაც ფეოდალთა კლასს გადამწყვეტი პოზიციები ეჭირა, ცხოვრების (პოლიტიკურის, კულტურულის) ტონის მიმკეში ფეოდალთა კლასი იყო, ერთიანი ფეოდალური კულტურა იქმნებოდა („ქართული ფეოდალიზმი“) და მისი წამყვანი, შემოქმედი კლასი, ბუნებრივია, ურთიერთს ჰგავდა ხასიათით. ამ დროს საქართველოში ფეოდალი მეტნაკლებად ყველა „ქართველი“ იყო, ყველა „ქართული“ კულტურის (=ფეოდალური კულტურის) ღვიძლი იყო იმისაგან დამოუკიდებლად თუ საღიჯდა, აფხაზეთში თუ ჰერეთში, ან მესხეთში: ვეფხისტყაოსნის კულტურა ყალიბდებოდა. ეს იყო ახალი ნათესავი, რომელსაც ქართველთან მხოლოდ ღირი და კულტურის ტრადიცია აკავშირებდა, მაგრამ მის როგორც ეთნიკურ შედგენილობაში, ისე საზოგადოებრივ შემადგენლობაში (სოციალური, პოლიტიკური თუ კულტურული ურთიერთობანი) თანაბრად მონაწილეობდნენ და ამათი მონაწილეობის ნაყოფი იყო აფხაზი, დვალი, ღურბუჯი, ჰერი...

და თვით ვეფხისტყაოსანის გმირთა ძმობა-მეგობრობის საცუძველი, ერთობის საფუძველი სისხლით ჩამომავლობის ერთობაა? ეს საფუძველია კულტურული, საზოგადოებრივი და პირველ თავში, კლასობრივი ერთიანობა. კლასობრივი მონათესაობა... (მ—2, 4. ფურც. 53—57).

31.

ქცა II, ისტ. აზმ., 110₁

ზაქარია მხარგრძელის გარდაცვალება თამარმა „იგლოვა და ყოველმან კაცმან საქართველოს მყოფმან“...

და ამ „საქართველოში“ იგულისხმებოდა თვით ზაქარიაც, რომელიც „იყო სარწმუნოებითა სომეხი, არამედ ყოველნი სათნოებანი საღმრთონი და საკაცობონო აქუნდეს“.

ჩვენი ავტორი გასაჭირის წინაშეა: ზაქარია მისი საქმიანობით ქართველი მთავარია, ქართველი თავადია, ის საქართველოს ლაშქრის ამირსპასალარია, ხოლო სარწმუნოებით სომეხია. ჩანს ორი ცნება: კულტურულ-პოლიტიკური (ქართველი) და რელიგიურ-კონფესიური (სომეხი) ერთიმეორეს დაუბირისპირდა ზაქარია მხარგრძელის ვინაობის განსაზღვრაში. ჩვენს ავტორს არ შეუძლია თქვას, რომ ზაქარია ქართველი იყო, მაგრამ არც ის ეჩვენება მართებულად, რომ თქვას, ზაქარია სომეხი იყო. ამიტომაც სჭირდება განმარტების სახით: რომ ზაქარია სარწმუნო-

ე ბ ი თ ს ო მ ე ზ ი ი ყ ო და აქვე თითქო ამ განცხადების დასაკონკრეტებლად ურთავს, რომ ეს სომეხი ისეთი სომეხი იყო, რომ არცერთი სათნოება არ აკლდა, ე. ი. საქართველოს ერთგული შვილი იყო და მამასადამე ამდენადვე ქართველი და ეს მოვლენა ამ დროს უეჭველად ტიპურია. ამ დროს პოლიტიკურ მოღვაწეთა აზროვნება უეჭველია ცდილობდა გამოენახა ახალი ვითარების შესაფერისი ცნებები, ან კიდევ ძველი ცნებები ახალი შინაარსით აეწყო. საქართველო, ქართველი, მთავარი თუ ერისთავი ახლა მხოლოდ ძველი შინაარსით როდი იხმარებოდა: „ქართველი“ საქართველოს მკვიდრსა ნიშნავდა, ხოლო „საქართველო“ — ქართველთა ადგილსამყოფელს. ქართველი უპირველეს ყოვლისა ქართლის მკვიდრს ერქვა (ეთნოკურად) შემდეგ ქალკედონიტს, ქრისტიანს კავკასიაში (მერჩულეს დროს ეს საყოველთაოდ აღიარებული ფაქტია), შემდეგ საქართველოს მკვიდრს. უკანასკნელი ორი შინაარსით ქართველი ეთნოკურ ქართლს სცილდებოდა და თავის შინაარსში ითავსებდა როგორც კონფესიურ მომენტით განსაზღვრულ ქართველს, ისე პოლიტიკური მომენტით განსაზღვრულ ქართველს... (მ— 2, 7. ფურც. 9—10).

32. საქ. ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამ. 246

ომან მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი გადმოგვცემს: ნადირშაჰი „განძინდა საქართველოსა ზედა და განიგულა აყრა მათი და მოწყვეტა ქართლ-კახეთის ერისა. ჰსცნა რა ესე მეფემან თეიმურაზ, წარავლინა დედოფალი თამარ, ასული მეფის ვახტანგისა ვედრებად ყაენისა წინაშე, რათა არა ასწყვიდოს ქართლ-კახეთისა ხალხი და დასცხრესცა მრისხანება მისი ქრისტიანეთა ზედა: ხოლო მოვიდა რა დედოფალი თამარ დადესტანში ნადირშაჰს-თანა და ევედრა აუყრელობასა ქართლ-კახეთისასა...“

ერთიმეორის შესატყვისობით იხმარება ქართლ-კახეთის ერი, ქართლ-კახეთის ხალხი და ქართლ-კახეთი. არავითარი ერი იმ გაგებით, ჩვენ რომ გვესმის, აქ არ იგულისხმება, მით უფრო „ქართველი ერი“. აქ ის მერჩულეს ნაგულს-ჩვევ ერთეულსაც (სარწმუნოებრივ ერთიანობის ნიდაგზე შექმნილ ერთობას) კი არ წარმოადგენს, არამედ მის ერთ ნაწილს ქართლ-კახეთის საქრისტიანოს (მ—2, 3. ფურც. 66).

მოექცნენ ქართული კულტურის ძლიერი გველენის ქვეშ, შეითვისეს ქართული ენა, მაგრამ, მართი, სხვაგვარი იყო სომეხთა მდგომარეობა (რომელთაც ძლიერ განვითარებული ეროვნულობა გააჩნდათ). მარის შეცდომა იმაშია, რომ ის ფეოდალური სახელმწიფო ორგანიზაციის („этой своеобразной государственной организации...“ დამახასიათებელია ეს „своеобразной“, ალბათ მარი „своеобразие“-ს იმაში ხედავს, რომ ამ სახელმწიფო ორგანიზაციის შექმნაში მონაწილეობას იღებენ აგრეთვე не грузинские племена...) შექმნაში აგრე მკვეთრ საზღვარსა სდებს ქართველურსა და არაქართველურ ტომთა შორის. მარი ხედავს, რომ ქართველური ტომების გვერდით არაქართველური ტომებიც „вовлекались в водоворот этого течения“ ზოგი უფრო, ზოგი ნაკლებ და კი არ კითხულობს, თუ რა ნიადაგზე ხდებოდა ეს „вовлечение“. მარს რომ საკითხი დაესვა ამ „вовлекались“ მიზეზისა და ბუნების შესახებ, მის წინაშე ფეოდალური სახელმწიფო ორგანიზაცია საქართველოსი არც „своеобразная“ იქნებოდა (რადგან ამ მხრით საქართველო ტიპიური ფეოდალური სახელმწიფო ორგანიზაცია იყო და არა „всеобразная“).

მარისთვის უდავოა და უყოყმანო ის დებულება, რომ საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო წყობილების განვითარების ისტორიაში ძირითადია ქართველურ ტომთა როლი, რომ არაქართველურ ტომთა მონაწილეობა აქ შემთხვევითია, რომ მაშასადამე, ტომობრივი მონათესაეობის მომენტია ძირითადი. მაგრამ ეს ახსნა არაა. მარს უნდა ეჩვენებინა (მიუთითებინა), თუ რა ნიადაგზე იყო, რომ ქართველური ტომები ერთიანდებოდნენ (ხან ერთი ტომი ჩაუდგებოდა სათავეში ამ მოძრაობას, ხან მეორე, ხან წყვილ-წყვილად...). რა იყო ის ძალა, რომელიც ამდენი ხნის დამორჩებულ ტომებს (საკუთარი ენით, კულტურით, ტერიტორიით) გაერთიანებინა კენ უბიძგებდა. რა იყო იმის მიზეზი, რომ ეს ტომები ერთიმეორის მონაცვლეობით ასე დაეინებოთ გამოდიოდნენ გამართიანებლის (უკეთ, სახელმწიფო ორგანიზაციის შექმნელის) როლში, თუ ამ საკითხს დასვამდა და მართებულად გადაწყვეტდა, მარი უმაღლეს დაინახავდა, რომ ტომური მონათესაეობა აქ გადაწყვეტი კი არ ყოფილა, არამედ სულ სხვა რამ... მონათესაეობა რომ გადაწყვეტი არ ყოფილა, ამას თვით მარის მიერ მოტანილი ფაქტები უარყოფს. აქი აფხაზები „выступали политическими передовыми бойцами этой своеобразной государственной организации“. ასევე ალბანელები, ასევე სომხები... (ასევე სხვები: ჯანაშია, გ. შარვაშიძე).

მარისებური ახსნით ამ ფაქტს არ მოეველება: „**ВОВЛЕКАЛИСЬ...**“
 ჯერ ერთი აფხაზთ მონაწილეობა პასიური არ ყოფილა. ისინი აქ-
 ტიური მოწინავე მიტრძოლები იყვნენ და არც ერთ ქარ-
 თველურ ტომზე ნაკლები არ ყოფილან ამ პროცესში... და აი საქ-
 ნეც ისაა, თუ ეს „**ВОВЛЕКАЛИСЬ**“ რა ნიადაგზე ხდებოდა. ან ეს
 „**ВОДОВОРОТ**“ „**СБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ**“ რა იყო. ამ მოვლენათა
 ბუნებას, ამ მოვლენათა მთავარ ღერძს, რომ მასჭიდებოდა ჩვენი
 ავტორი, ეს მთავარი ღერძი რომ დაენახა, მას აღარ დაჰქირდებოდა
 ეს ბუნდოვანი „**ВОДОВОРОТ**“ „**СБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ**“ და არც
 არანაკლებ ბუნდოვანი „**ВОВЛЕКАЛИСЬ**“. მარს პრინციპულად სხვადა-
 სხვად წარმოდგენია ქართველურ ტომთა მონაწილეობა საქართვე-
 ლოს სახელმწიფო ორგანიზაციის შექმნაში ერთის მხრით და არაქარ-
 თველურ ტომთა მონაწილეობა ამავე პროცესში მეორეს მხრით.
 პირველი საერთო ეროვნული მდინარების კალაპოტით მიიმართებო-
 და (სადაც, როდეს და როგორაც არ უნდა წარმოშობილიყო, ეს
 გამაერთიანებელი სასიცოცხლო ნაკადები ამა თუ იმ ქართველუ-
 რი ტომის ჰეგემონობის სახით); ეს ასე ვთქვათ „ბუნებრივი“,
 „შინაური“, „მშობლიური“ მოვლენა იყო. მეორე, ე. ი. არაქარ-
 თველურ ტომთა მონაწილეობა ამ პროცესში თითქო შემთხვევითი
 იყო და თითქო სხვა ფასის, ვიდრე პირველი (თუმცა ავტორი ვერ
 უარყოფს, რომ არაქართველური ტომები შეიძლება ყოფილიყვნენ
 და იყვნენ კიდევაც აქტიური მშენებლები საქართველოს სახელმწი-
 ფოსი). მარი ვერ ამჩნევს წინააღმდეგობას მის მიერვე მოტანილ
 ფაქტებსა და მისებურ ახსნას შორის და რაკი ყალბი დებულები-
 დან (ნაგულიხმევე) ამოდის, უნებურად ჩქმალავს ფაქტებს ან,
 უფრო სწორად, ამუქებს ფაქტთა ერთი რიგის მნიშვნელობას,
 ხოლო ნაკლებ ყურადღებას აქცევს ფაქტთა მეორე რიგს. ნამდვი-
 ლად კი არაერთი რიგი რიგის ფაქტი ჩვენ არა გვაქვს, თუ კი
 მეცნიერულად სწორად წარმოვიდგენდით ამ პროცესს, რომელსაც
 საქართველოს წარმოქმნა ეწოდება, ფეოდალური საქართველოს სა-
 ხელმწიფოსი. მარის კონცეფციით გამოდის, რომ საქართველო
 მუდამ იყო (თუმცა მან კარგად იცის, რომ ეს ტერმინი ეროვნულ-
 კულტურული მნიშვნელობისაა): «**ВЫИДЯ ИЗ РОДОВОГО БЫТЯ**
ЧЕРЕЗ ФЕОДАЛЬНЫЙ СТРОЙ ОН ШЕЛ К НАСЛЕДСТВЕННОМУ МОНАР-
ХИЗМУ». თავი რომ დაეანებოთ იმ შეცდომებს, რაც ამ დროის მეცნი-
 ერისათვის ბუნებრივია, მარი გულისხმობს, რომ იყვნენ ქართველუ-
 რი ტომები, რომლებიც უპირისპირდებოდნენ არაქართველურ ტო-

მებს. იწყება რაღაც, „ВОДОВОРОТ“-ი და ეს ტომები ერთიანდებიან... რა თქმა უნდა, მცდარი კონცეფციაა. ჯერ ერთი, რომ არავითარი ტომები არ ერთიანდებიან. ტომთა გაერთიანება სახელმწიფოში გაუგებრობაა. და თუ გაერთიანება, რაღაც დაიწყო, მაშ ტომობრივი კი არა, არამედ კლასობრივი.

მარი მართალია, რომ აღნიშნავს მრავალტომიანობას ამიერკავკასიაში (ამჟამად ჩვენ არ გვაინტერესებს მისი იმდროინდელი თეორია ქართველურ (იაფეტურ) ტომთა მოსულობის შესახებ), ქართველური, თუ არაქართველური ტომების სიმრავლეს. მართალია იმაშიც, რომ დაშორიშორება ტომებისა (ქართველურისა კი) შორს იყო წასული. რომ დიალექტ-კილოსა და კილოკავს გვერდით, სხვადასხვა ტომი სხვებისაგან დაშორების გზით ფრიად შორს იყო წასული, საკუთარი ენა შემუშავებოდათ (უეჭველად იგულისხმება, რომ ენით ასეთი დაშორება ნიშანია კულტურის სხვა მხარეების შესაფერისი დაშორებისა). იმაშიაც მართალია მარი, რომ არაქართველური ტომები კიდევ უფრო დაშორებული იყვნენ ქართველურ ტომებისაგან. თუმცა საერთო იაფეტურობა მათ მონათესავეობას მოწმობდა (მართი საქმე ასე წარმოიდგინება: კავკასიაში მოსახლეობდნენ იაფეტეანები: 1. სამხრეთ კავკასიელნი, 2. შუა კავკასიელნი, 3. იმიერკავკასიელნი. მეორეს მხრით იაფეტეანელები ყველა ერთნაირი შენახულობა-დაცულობისა როდი იყვნენ: ურთიერთთან აღრევით, თუ ინდოევროპელებთან შერწყმით იაფეტეანთა სხვადასხვა ნაირსახეობა შეიმჩნეოდა. ქართველური ტომები ყველაზე უფრო წმინდა სახით შემორჩენილიყვნენ იაფეტეანობას. ოსები, სომხები გადაგვარებულნი (გაინდოევროპელებულები) იყვნენ, სხვებ ამ ორ უციღურესი ვითარების შუაში იყვნენ...).

მაგრამ ეს ლინგვისტიკური დაღრმავება ჩვენ, ისტორიკოსებს ნაკლებად გვჭირდება. ჩვენთვის საკმაოა იმის დადგენა, რომ ვარკვეულ დროს კავკასია დასახლებული იყო ახლომონათესავე, შორმონათესავე, თუ არამონათესავე ტომებით. მარი იმაში ცდება, რომ ის ერთიმეორეს უნაცვლებს პრაქტიკულ-ისტორიულსა და თეორიულ (ლინგვისტურ) მოვლენებს. ისტორიული პროცესის წარმოდგენისას მარი სცილდება რეალურ ვითარებას, ვერ გრძნობს სინამდვილეს და, ლინგვისტურ თეორიაზე დაყრდნობით, აყალბებს მას. რა სათქმელია, რომ პრაქტიკულ-ისტორიულად მეტად მკირე იყო მნიშვნელობა ტომების ნათესაობა-არნათესაობისა ქვეყნის სახელმწიფოდ გარდაქმნის პროცესში. მარმა იცის, რომ გარკვეული ტომები მო-

ნათესავენი (ქართველური) იყვნენ და ამ კოდნას მიაწერს იმ ტომებს (რომელნიც, იგულისხმება, ამ კოდნით ხელმძღვანელობენ თავის პრაქტიკულ-პოლიტიკურ საქმიანობაში!). ამავე დროს იგივე ლინგვისტური შესწავლის საფუძველზე მარი დასკვნის, რომ ეს „მონათესავე“ ტომები ენობრივად ერთიმეორეს მოწყვეტილი არიან (პრაქტიკულად). მაგალითად, ქართოს ტომისათვის რა განსხვავებაა აფხაზ ტომსა და სვან ტომს შორის? განა ქართმა იცოდა, რომ სვანი უფრო ნათესავი იყო მისი? და ასე სხვაც. და, მაშასადამე, რატომ იყო პრინციპულად სხვა ის, რაც ხდებოდა ქართველურ ტომთა შორის ერთის მხრით და არაქართველურ ტომთა შორის მეორეს მხრით? მარი სწორედ აქა ცდება. არავითარი პრინციპული განსხვავება აქ არ ყოფილა, პროცესი ერთი ხდებოდა (სულ სხვა საფუძველზე. ყველასათვის ერთ საფუძველზე) და ტომთა ქართველურობა, თუ არაქართველურობა აქ ხელის შემწყობი, ან ხელის შემშლელი გარემოება შეიძლება ყოფილიყო და არავითარ შემთხვევაში ის გადაწყვეტი მნიშვნელობისა არ შეიძლებოდა ყოფილიყო. ასე, რომ მცდარია მარინეული წარმოდგენა ქართველურ ტომთა მოძრაობის ისტორიულ-ობიექტური დანიშნულების შესახებ: იყო თითქო ქართველური ტომები, გარკვეულ დროს იწყება მათი ამოძრავება ჰეგემონობა პოლიტიკური, კულტურული ხან ერთის, ხან მეორისა; ყველაფერი ეს ქართული ეროვნული მოძრაობაა. ამავე დროს იყვნენ მეორე რიგის ტომები, რომელნიც „вовлекались“ ამ ქართველურ ტომთა მოძრაობაში.

მონათესავეობას რომ გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონოდა ტომთა გაერთიანების საქმეში სახელმწიფოდ, ე. ი. სახელმწიფოს წარმოქმნაში რომ მონათესავე ტომთა გაერთიანება ყოფილიყო უმთავრესი, მაშინ ეს მონათესავე ტომები არც უნდა დაშლილიყვნენ და იმთავითვე სახელმწიფო უნდა არსებუდიყო (მონათესავეობა რაც უფრო ღრმად, მით უფრო რეალური იყო...) ეს კი ამსურდია. ასე რომ ტომებად დაშლაც და ტომების გაერთიანებაც სულ სხვა მოვლენებს გულისხმობს და არა მხოლოდ ტომთა მონათესავეობას. გარკვეულ დროს, ტომთა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, აუცილებელი ხდება ტომთა გაერთიანება, მაგრამ ეს გაერთიანება არის ამავე დროს თითოეული ამ ტომის დაშლის ნიშანიც... ასე, რომ ერთიმეორის პარალელურად და ერთიმეორის შესატყვისობით მიმდინარეობს ტომთა დაშლა და ქვეყნის გაერთიანება სახელმწიფოდ. ამ დროს ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მცხოვრები ტომები ყვე-

ლა ერთნაირი მონათესავენი როდი არიან. ახლომონათესავეს გვერდით, უფრო შორეული მონათესავენიც მოიპოვებიან. ზოგი ტომი გრძნობს ამ მონათესავეობას მეორე ტომთან, სხვები კი დევე, მეტის დაშორებულობის გამო, ამ მონათესავეობას სრულიადაც არ გრძნობენ. აქვე შესაძლებელია მოიპოვებოდეს არამონათესავე ტომიც... და იწყება პროცესი ახალი ორგანიზაციის წარმოქმნისა...

ტომთა მონათესავეობა, რომ გადამწყვეტი მნიშვნელობის მონეტი იყო, მაშინ საქმე ისე უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ მონათესავე ტომები თავდაპირველად ერთიანდებიან და შემდეგ იწყება პროცესი სახელმწიფოს წარმოქმნისა, მაგრამ საქმეც ისაა, რომ, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ნამდვილად ასე არ ხდება: ტომები დაშლისდაკვალად ერთიანდებიან (და ინიციატივა იმის ხელთ აღმოჩნდება, რომელი ტომიც დაშლის სახით უფრო შორსაა წასული), ე. ი. კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნისდა კვალად და ამ ახალ საფუძველზე ერთიანდებიან. მონათესავეობის მომენტი მეორეხარისხოვან მომენტად იქცევა და უმთავრეს მომენტად ეს ახალი მოვლენა — კლასობრივი ურთიერთობა — გვევლინება (წიგნი 14, ფურც. 11—16).

2. ლაზურ-მეგრული ენა, ან აფხაზური ენა რომ სახელმწიფო ენა ყოფილიყო, სრულიად წარმოუდგენელია, რომ VIII—IX საუკუნეებში ის იქ ქართული ენით შეცვლილიყო. ბერძენთა პოლიტიკური, თუ კულტურული გავლენისაგან განთავისუფლება პირიქით, მეგრულის, თუ აფხაზურის გაძლიერების საფუძველი უნდა გამხდარიყო, მაგრამ ქართულმა აქ შეცვალა, როგორც სახელმწიფოებრიობის ენამ, როგორც კულტურის ენამ ბერძნული. ხოლო სამისო პროცესი კი შემზადდა საუკუნეთა მანძილზე, როცა ლაზიკა-აფხაზეთში ფეოდალური ურთიერთობა ფეხს იკიდებდა დიდად დაწინაურებული ქართის ფეოდალური ურთიერთობის მეზობლობაში. ასე რომ ჭერ ისევ ლაზთა სამეფოს არსებობის პირობებში მიმდინარეობდა ფეოდალური საქართველოს წარმოქმნის დიდი და ხანგრძლივი პროცესი და მხოლოდ ასეთ ვითარებათა გათვალისწინებით არის გასაგები ის უდიდესი მნიშვნელობის პოლიტიკური ნახტომი, როცა მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობა ბიზანტიასთან, ბიზანტიური კულტურულ-პოლიტიკური არე უკუეფლებულია და ის ქართული კულტურულ-პოლიტიკური არე-

თი შეიცვლება, — როცა აფხაზეთის სამეფო საქართველოს მშენებლის როლში გამოდის, როცა ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოს წარმოქმნის დიდ ინიციატივას მეგრულ-აფხაზური, ფაქტურად კი უკვე ქართული ფეოდალური საზოგადოება იღებს ხელთ.

ლაზებმა (მეგრულებმა), როგორც საფიქრებელი ხდება, ვერ შეძლეს ძველი კულხას მემკვიდრეობა; თუმცა იჩემებდნენ კია მათ მემკვიდრეობას. მაინცდამაინც ბერძნული კულტურული და პოლიტიკური გავლენა ლაზიკაზე განუზომლად დიდია, ვიდრე ეს კულხაკოლხეთში ივარაუდებოდა (თავდაპირველად ასეთი გავლენა კულხაში არც იყო და ასეთი რამ საკმაოდ გვიან უნდა შემოსულიყო სწორედ კოლხეთის დაკვეთის ხანაში). საფიქრებელი ხდება, რომ ბერძნულმა ენამ ლაზიკის თუ აფხაზეთის პრივილეგირებულ წრეებში მტკიცე პოზიციები დაიკარა, განსაკუთრებით მითრიდატ პონტოელის განადგურების შემდეგ, როცა ეგრის-აფხაზეთი საუკუნეთა განმავლობაში (თუ მეტი არა ორი მაინც) რომის უშუალო მფლობელობაში იმყოფებოდა... და როცა ადრეფეოდალური ურთიერთობის ფაზაზე შემდგარი ლაზიკა თუ აფხაზეთი პოლიტიკურად გაძლიერდა, მან ბერძნული კულტურის გავლენის ეს ნიშანი ვერ უარყო, პირიქით ეს ნიშანი ახლა ბერძნული საეპისკოპოსოების დაარსებით კიდევ უფრო გაღრმავდა. ასე, რომ მეგრული ენა, ისევე როგორც აფხაზური, სახელმწიფო ურთიერთობის სარბიელზე ვერ გამოვიდა... („მერჩულე“ — ნ, ფურც. 26—29).

3. „საქართველო“ ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების ხნისაა.

ივერია (იმერია) — ქართლი — კოლხა — ეგრისი (ლაზიკა) ფეოდალური ურთიერთობის წინა ხანისაა.

ახალი „ტერიტორია“, „ახალი ენა“, ფსიქიკური წყობა... მარი (და სხვებიც) ახალ ენას ამჩნევენ, თუმცა უმართებულოდ ხსნიან... ახალ ტერიტორიას მე ვამჩნევ: ახალქალაქები (ქალაქების გაქრობა და ახალთა გაჩენა), მთა და ბარის დაახლოება (ცხინვალ-ჭინვანები): კლასობრივი ურთიერთობის გაფართოება-გაღრმავება. ახალი საზოგადოებრივი ძალების გამოსვლა სამოღვაწეო ასპარეზზე. ზეგნის და ბარის დაკავშირება, გზები, ციხის მნიშვნელოვან ცვლა, მორწყვა (წყარო შეიცვალა რუთი). („ერის“ მნიშვნელობის ცვლა).

რავინდ სუსტი არ იყო ფეოდალური ქვეყნის გაერთიანება; ის მაინც გაერთიანება იყო და საამისო საკმაო პირობას გულისხმობდა... აბსოლუტურად კარჩაკეტილი, ყოვლად თვითკმარი მეურნეობა არასოდეს არსებულა, მას შემდეგ, რაც კლასობრივი ურთიერთობა შემოვიდა... ასე რომ ქვეყნის გაერთიანებაში დანტერესებული, კლასობრივ საზოგადოებაში მისი რაღაც ნაწილი (მეტის თუ ნაკლების რაოდენობით) ზუღამ იყო. უამისოდ არც რამე გაერთიანება (მეტი თუ ნაკლები ხანგრძლივობით) მოხერხდებოდა. იგულისხმება, რა თქმა უნდა, არა რაღაც დაპყრობა (მაგალითად, არაბული, მონღოლური თუ სხვა, რომელსაც ერთიანი კულტურის წარმოქმნა არ მოყვება და დაიშლება, როგორც კი საამისო საშუალება ჩნდება), არამედ გაერთიანება, რომელიც ორგანულ ერთიანობასა ქმნის, (თუნდაც ფეოდალურს), მყარ ერთობას, ენით, ყულტურით. ასეთ ერთობაში შემოვიდა არაერთი მოძმე და არამოძმე ხალხი, ამ ერთობაში შემოდიოდა, რომ დაეცოდა, სომეხი ფეოდალური საზოგადოება... ვინც ფეოდალური ხანის IX—XIII სს. ფაქტებს იცნობს სომეხ-ქართველთა ურთიერთობიდან, მას არ შეიძლება თვალწინ არ გადაეშალოს მეტად საგულისხმო ტენდენცია იქით მიმართული, რომ ამიერკავკასია ერთ დიდ სამეურნეო და პოლიტიკურ კულტურულ ერთეულად ქცეულიყო. ამ ერთეულშივე, იგულისხმებოდა, შემოვიდოდა ალბანეთიც (გარდმანი, უდი, სივნიეთი, შარვანი, შაქნი, ჰერნი). სულ ერთია ვინ იქნებოდა ეს ერთეული „სომხეთი“ თუ „საქართველო“ (სხვადასხვა გარემოებათა დაბთხევის შედეგად ისე მოხდა, რომ ეს ერთეული საქართველო აღმოჩნდა), მთავარი ის იყო, რომ ეს ერთეული უნდა წარმოქმნილიყო. ეს იქნებოდა წინაბურჟუაზიული გაერთიანება.

ეს ბოლომოუღებელი ბრძოლები „ქართლსა ზედა“... შესანიშნავია ქართველი ისტორიკოსის ეს გამოთქმა ისტორიკოსი ხედავს, რომ ეს საუკუნოვანი ბრძოლა ფეოდალების ხუმტურის — ომისადმი თანდაყოლილი სიყვარულის — გამოხატულება კი არ ყოფილა, როგორც გ. სოსელია ფიქრობს, არამედ გამიზნული ბრძოლა, რომელიც ღრმად საფუძველს ემყარებოდა... ისტორიკოსი მხოლოდ ნაწილობრივ მოხაზავს ისტორიულ მოვლენას: ბრძოლა იყო არა მარტო „ქართლსა ზედა“ — არც ერთი მებრძოლი მხარე „ქართლით“ დაკმაყოფილებას არ აპირებდა, — არამედ ბრძოლა მიმდინარეობდა მთელი ამიერკავკასიისათვის. სომხეთის ფეოდალური სამეფოები (ყარსის, დვინის, ანისის, ვასპურაკანის),

ქართული ფეოდალური სამეფოები (აფხაზეთის, ტაო-კლარჯეთის, კახეთის) სრულიადაც არ იფარგლებოდნენ საკუთრივ „ქართლით“ და მათი ბრძოლის ობიექტს შეადგენდა შიდა ქართლის გვერდით ქვემო ქართლი — ტფილისის საამირო, სომხით-ზორაჯყერტი, პერეთი, გარდმანი, შირაკი, ვანანდი, ტაო-კლარჯეთი, ბასიანი... ბრძოლა მიმდინარეობდა ალბანეთისათვის სამხრეთ ალბანეთში სომეხთა უპირატესობით, ხოლო ჩრდილოეთ ალბანეთში ქართველთა უპირატესობით.

ივ. ჯავახიშვილმა ეს მოვლენა ბრძოლა ქვეყნის გაერთიანებისათვის, ამიერკავკასიის გაერთიანებით რომ დასრულდა, დაავიწროვა, „საქართველოს გაერთიანების“ კონცეფციამდე დაიყვანა, ხოლო სომეხთა ბრძოლას ეპიზოდური ჩამორევის ხასიათი მიაკუთვნა. ნ. მარპა ეს ბრძოლა დაინახა, ოღონდ ვერც იმან ახსნა მარქსისტულ-მატერიალისტურად და რაღაც გაუგებარი შუაკავკასიის ზეგანეთის გეოგრაფიული ახსნა შემოიტანა. გეოგრაფიულ-მექანიკური ეს ახსნა კავკასიის (ამიერკავკასიის დიდი ნაწილის) ერთიანობის აღიარებიდან გამომდინარე, განსხვავებით ივანე ჯავახიშვილისაგან, რომელიც მხოლოდ ტომობრივ მომენტს უწევდა ანგარიშს. არავითარი „ქართველი“ წინაფეოდალურ ხანაში არ არსებულა და ამდენადვე „საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლა“ არც შეიძლებოდა არსებებულიყო...

კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნის გვერდით და მისი განვითარების ნიადაგზე მიმდინარეობდა პროცესი ტომების გაერთიანება-შერწყმისა, ხალხების ჩამოყალიბებისა — საერთო ენით, ტერიტორიით, სახელმწიფოთი. საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, კლასობრივი ურთიერთობა ფეოდალური ურთიერთობის სახეს იღებს, წარმოიშვებიან ადრეფეოდალური სახელმწიფოები, რომელნიც ამჟღავნებენ ტენდენციას გაერთიანებისაკენ, უკეთ, თითოეული მათგანი ცდილობს გამსხვილებას, რამდენადაც ამას შეესაბამება ამ ფეოდალური ერთეულის საწარმოო ძალთა განვითარება... და ეს ფეოდალური ერთეულები წარმოიშვებიან არა ეთნიკური მომენტის საფუძველზე, არამედ კლასობრივი ურთიერთობის საფუძველზე (ეთნიკურა ფაქტი აქ ხელის შეშწყობი მომენტი შეიძლება იყოს...). ამის ყოველთვალსაჩინო მოწმობა არაერთი შეიძლება მოვიტანოთ: განა სომხეთის სამეფო ერთი ეთნოსისა იყო, განა ყარსის მეფენი ასევე ქართულ-სომხური არ იყვნენ, განა ასევე შერეული ეთნოსისა არ იყო დიდი სომხეთი, მის ტაოს ნაწილში, ან შირაკის სამეფო უტი-

გარდმანის ნაწილში, ან დავით კურაპალატის სამეფო, ან კახეთის სამეფო მის გარდმანის ნაწილში და სხვა და სხვა.

და კლასობრივ ურთიერთობის ნიადაგზე წარმოშობილი მოვლენა როგორ შეიძლება ეთნიკური მომენტით ისაზღვრებოდეს თავის წარმოშობა-ფორმირების ხანაში და არა კლასობრივი ურთიერთობის მომენტით? ეს ხომ ისტორიის უყანსვლა იქნებოდა და არა მისი განვითარება: ტომობრივ-ეთნიკური მომენტი განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო წინაკლასობრივი ურთიერთობის ხანაში, მის გარკვეულ საფეხურზე.

გასაკრევევი და ნათლად მოსახაზავია ის განვითარება, ის ეკონომიური განვითარება, უკეთ, საწარმოო ძალთა ის განვითარება, რომლის ნიადაგზე შესაძლებელი და გარდაუვალი ხდებოდა ეს გამსხვილება ფეოდალური პოლიტიკური ერთეულებისა, მათი გაერთიანება. ფაქტების შეუსწავლულობის პირობებში ჩვენ იძულებული ვართ შედეგიდან დავიწყოთ: სამას-ოთხასწლოვანი პროცესი ყოველგვარ დაბრკოლებათა გადალახვით (უმძიმესი ზამინაო და საგარეო ხასიათის დაბრკოლებანი ეთნიკური, რელიგიური, თუ პოლიტიკური ხასიათისა: წარმართები, მონოფიზიტები, დიოფიზიტები; ჭიჭები, აფხაზები, მეგრელები, სვანები, ქართვები, ჰერები, ლეკები, ავარები, შაქნი, უღები, სომხები, გარდმანელები, სიფნიელები, არმენები, ტაოელები; სპარსთა, არაბთა, ბერძენთა, თურქთა მძლავრობანი) ამიერკავკასიის გაერთიანებით დასრულდა; წარმოიქმნა ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფო, რომლის წინაშე დაიხვეწა უდიდესი მნიშვნელობის საზოგადოებრივი ამოცანა: წინაბუტყუაზიული გაერთიანებისათვის საფუძვლის შექმნა, ბიუროკრატიული სახელმწიფოს ცენტრალიზტურად გაერთიანებული სახელმწიფოს შექმნა, რომელიც საამისოდ განვითარებულ ეკონომიურსა და სოციალურ ურთიერთობას დაემყარებოდა.

მარის (და სხვებისაც) შეცდომა ის იყო, რომ იგი ქართული სამწერლობო ენის შეცვლის ფაქტს, ვთქვათ, ადრეფეოდალური ურთიერთობის გასულს რომ აღინიშნა, რაღაც ახალი ქართველი ტომის გაბატონებით, მის წინა პლანზე გამოსვლით ხსნის (ვთქვათ, იბერთა შეცვლას ქართით) და არა ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებით, ე. ი. სოციალურ-ეკონომიური ფორმაციის შეცვლით, ახალი საზოგადოებრივი ძალების გამოსვლით სამოღვაწეო (—სამწერლობო) ასპარეზზე (იბერი თუ ივერი ტომის ჰეგემონიის შეცვლა ქართის ტომის ჰეგემონიით გაცილებით ადრე უნდა მომხდარიყო. შეიძლება სწორედ ამ ფაქტის ანარეკლი იგულისხმებოდეს

არიან-ქართლიდან მცხეთას, აზოს მეთაურობით* ქართველთა მოსვლაში...). ამ პატივცემულ მკვლევრებს, რომ თვალი გაედევნებინათ ქართული სამწერლობო ენის შემდგომი თავგადასავლინათვის, ისინი დაარწმუნდებოდნენ, რომ სამწერლობო ენის ცვლისათვის სრულიადაც არ არის აუცილებელი ეთნიკურ-ტომობრივი ძვრები, რომ სამწერლობო ენის ცვლა უწყვეტი პროცესია (ენის საერთო ცვლასთან ერთად) და „შეუმჩნეველად“ მიმდინარე; ის განსაკუთრებით შესამჩნეველი ხდება ამა თუ იმ საზოგადოების ცხოვრების გარკვეულ მომენტში, როცა ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობა, ან ამ ურთიერთობის ახალი საფეხური თავის შესაფერის „ენას“ მოითხოვს. ქართული ენათმეცნიერება ვალშია ისტორიის წინაშე: მან უნდა გვიჩვენოს ქართული სამწერლობო ენის ეს თავგადასავალი. საკმარა არაა, რა თქმა უნდა, ზოგადი და ბუნდოვანი „ძველი“, „საშუალო“ და „ახალი“ ქართული („მერჩულე“—ნ, ფურც. 46—51).

4. ყოველი კლასობრივი საზოგადოება თავისი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე კლასობრივი ბრძოლის ამა თუ იმ სახეობის პირობებში, იჩენს გარდაუვალ ტენდენციას პოლიტიკური დაშლისა, თუ პოლიტიკური გაერთიანებისადმი, წვრილ თუ მსხვილ პოლიტიკურ ერთეულებად ჩამოყალიბებისადმი და ეს დამოუყიდებლად იმისგან, თუ როგორი ახლო თუ შორეული ტომებისაგან შედგება ეს საზოგადოება, მონათესავე თუ არამონათესავე ტომები მოპყვებიან ამ გაერთიანებაში. პოლიტიკური დაშლილობის ფორმას მიიღებს მონათესავე ტომებისაგან შემდგარი საზოგადოება და გაერთიანების მტკიცე ტენდენციას შერჩება არამონათესავე ტომებისაგან შემდგარი საზოგადოება, როგორც კი და სადაც კი საწარმოო ძალთა განვითარება და წარმოებითი ურთიერთობა საამისო პირობებსა ქმნიან, როგორც კი და სადაც კი საზოგადოებრივ კლასთა ბრძოლა საამისო პირობებს გულისხმობს.

განა ფეოდალური რუსეთი XV საუკუნეში და მანამდეც სულ ერთიანი რუსი ჩამომავლობის ტომთა შენაერთს წარმოადგენდა, ან შუა საუკუნეების საფრანგეთი გალების, ფრანკების, კელტების, რომაელების, ბრეტონელების, ნორმანების, გერმანელების და სხვათაგან არ შეირწყა?... და ინგლისი კელტების, ბრიტების, ნორმანების, შოტლანდიელების და სხვათაგან არ შეირწყა?!

და დღეს გამოვა რომელიმე ბურჟუა ფრანგი, ან ინგლისელი

და იღავებს ან იტყვის, რომ ის ვიკინგებს გაუთანასწორეს. ფეოდალური საფრანგეთის, თუ ინგლისის წარმოქმნის პროცესში? ამას იწყენს და იღავებს მხოლოდ ის, ვინც იმ ფეოდალური ხანის სულისკვეთებას ვერ გასცილებია, როცა საზოგადოებრივი განვითარების გარდაუვალი კანონით ეს პროცესი მიმდინარეობდა, ხოლო ესა თუ ის ფეოდალი ასეთ მანიველირებელ პროცესში თავისთვის სარფს ვერ ხედავდა... („მერჩულე“ — 6, ფურც. 60—62).

5. აქამდე თუ ქართული ფეოდალური ერთეულების წარმოქმნა, ასე თუ იაე, მიწაზე კერძო საკუთრების გაჩენისა და კლასობრივი ბრძოლის წარმოშობით განიხილებოდა, ფეოდალური საქართველოს წარმოქმნისათვის ესევე მომენტი სრულად უგულებელყოფილი იყო. ტომის შიგნით კლასობრივ ურთიერთობაზე საუბარს სავაობდ იყო, მაგრამ როგორღა ხორციელდებოდა ცალკეულ ტომთა შერწყმა, ერთი ფეოდალური ერთეულის მიერ მეორე ფეოდალური ერთეულის, ან ნახევრად ფეოდალური ერთეულის შემოერთება, ამის შესახებ ნაკლებ უფიქრიათ და თავისუფალი გასაქანი ეძლეოდა იდეალისტურ კონცეფციას ფეოდალურ ერთეულთა გაერთიანებისათვის ტომთა მონათესავეობის აუცილებლობის შესახებ (საერთო თუ არა, ახლო მონათესავე ენებით, საერთო ჩამომავლობით და, ალბათ, საერთო კულტურით...).

რა თქმა უნდა, ასეთი „ახსნა“ ამ მოვლენისა ჩვენი ისტორიოგრაფიის ჩამორჩენილობის მოწმობაა. მაგრამ ჯერ ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნის შესახებ მცირე ერთეულებში, ძველს გაერთიანებებში, გვარში, ტომში. ფეოდალური ურთიერთობის წარმოქმნა მხოლოდ გვარისა და ტომის დაშლის საფუძველზე ხორციელდება. ამიერიდან არსებითად ქრება გვარი და ტომი, როგორც სოციალური ორგანიზაცია, როგორც ცოცხალი ორგანიზაცია. ამავე დროს და ამდენადვე მოეხსნება ფარდა ძველ გვარს, ტომს და იქ შესვლა შესაძლებელი და ხშირად, საჭირო და უცილობელი ხდება „უცხოისათვის“ (მონები, დამორჩილებული თემები თუ მეთემეები — „გლეხები“). ასე რომ ამა თუ იმ გვარის, თემის თუ ტომის კლასებად დაშლის შედეგად ჩვენ ვიღებთ ორ კლასს არა მხოლოდ ამ გვარია, თემის თუ ტომის შვილებისაგან შემდგარს, არამედ მრავლად შერეულს უცხო ტომების შვილებით. რაც უფრო ღრმა და სწრაფია ეს პროცესი კლასების წარმოქმნისა და გვარ-ტომ-თემის დაშლისა, მით უფრო ძლიერია

უცხო თესლის შემორეცია ჴობენტი. ასე რომ არსებობდა ეს მომენტი ხდება მოვლენის დამახასიათებელი. ეს უცხო თესლი არის სწორედ ის ფილაკვანი, რომლითაც გვარის, ტომის, თემის სიმტკიცეს სტებს გვარისა და ტომის „მოლაღატე“... ამრიგად, როცა, ბოლოს, სრულდება ეს პროცესი და ჩვენ წინაშეა კლასობრივად დაშლილი გვარი თუ ტომი, იმ ძველი გვარიდან თუ ტომიდან მას აღარა შერჩენია რა: ორგანიზაცია მოიშალა, ხოლო ეთნიკური შედგენილობა შერეული გახდა; ერთი სიტყვით, ორივე არსებითი მხრით გვარი, ტომი გაქრა, შერჩა მხოლოდ ძველი სახელი და რუდიმენტის სახით ესა თუ ის იდეურ-იდეოლოგიური მოვლენა, რამდენადაც ასეთი რამ ან სასარგებლოა გაბატონებული ფენისათვის, ან ყოველად უწყინარი მათი ბატონობისათვის... შერჩა ტერიტორია, შერჩა ენა...

ახლა ფეოდალური საქართველოს წარმოქმნის შესახებ. ზემოხსენებული პროცესი ქართლში ძველი დროიდან (—111 ს.) VI საუკუნემდე მიმდინარეობდა, ბარში სწრაფად, ზეგანში წელა, მაგრამ იქაც და აქაც ისე, რომ VI საუკუნისათვის ეს პროცესი ძირითადად დასრულებული იყო, რის შედეგი იყო „ფეოდალური რევოლუცია“, ე. ი. პოლიტიკური ხელისუფლების დაპყრობა აზნაურთა მიერ (რევოლუციას კი პირველყოფილი თემური წყობილებიდან კლასობრივი ურთიერთობის — ფეოდალიზმის საბოლოო გამარჯვებამდე, გამოდის 1000—1200 (რკინის გაბატონებიდან) წელი დასჯირდა.). ცალკე საკითხია მონათმფლობელური საზოგადოების და სახელმწიფოს საკითხი ქართლში. ფაქტობრივი მასალა (არქეოლოგიური მონაცემები — მცხეთა, კლდეეთი, ბორი, საჩხერე... დამწერლობა, უცხო ცნობები) და გვიანი ხანის მოვლენები, როცა ქართლში აღმოჩნდება მართლაც ფრიადი ქვეყანა არაქართის წარმოშობისა (ჰერეთი, არგვეთი, ფერსათი, გურია, მესხეთი), — ერთხმად მოწმობენ ამ ფეოდალურ რევოლუციამდელი იბერიის დიდ ეკონომიურ და პოლიტიკურ სიძლიერეზე. ამ საფუძველზე ჩვენ ვალდებული ვართ იბერია ძლიერ წინაფეოდალურ სახელმწიფოდ დაესახოთ (მიწის ნასყიდობის ინსტიტუტი, გლეხის არსებობის ფაქტი, გაყრის წესი, — ყველა ეს ამ მაღალ განვითარებულობას მოწმობს, ამასვე მოწმობს ქართული ქრისტიანობის შემოღების ფაქტი, რევოლუცია ძველ „იბერულ“ — არმაზულ დამწერლობაში. ამასვე მოწმობს ხუროთმოძღვრული ძეგლები

ქრისტიანული ხანისა, მონეტები ქართული წარწერებით, პალიმფ-სესტები და ქართველი საეკლესიო მოღვაწენი უცხოეთის სამწერ-ლო ასპარეზზე).

მაგრამ ეს ძლიერი ქვეყანა მაინც ადრემონათმფლობელურ ქვეყანად გვესახება. ბარში, მტკვრის გაყოლება ქალაქებ-ში, ბარის „ქვეყნებში“ (საჩხერე, ბორი, კლდეეთი, გორი-ურბნისი-უფლისციხე, კასპი, სარკინე-მცხეთა. მუხრანი, ხერკი, თბილისი და ვოსტანი, ხუნანი და გაჩიანი) მონათმფლობელური ხელისუფლება ახორციელებს კონტროლს უშუალოდ. ეს ჩანს თით-ქო სტრაბონის მოწმობიდან, რომ ბარელები სომხურ და მიღურ წესზე, ხოლო იბერთა უმრავლესობა ზეგანში სხედან, სარმატებს ნათესაობენ და ომზე ბრავალი უჭირავთ. ამკარად იგონობა, რომ ორი ტიპის საზოგადოებასთან გვაქვს საქმე. მშვიდობიან ბარის მცხოვრებლებთან (ამათ საფლავებში. უეჭველია, სებრძოლო იარაღი არაა მოსალოდნელი) და იარაღსხმულ ზეგნელებთან. მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღე-ბო ისაა, რომ სტრაბონით ზეგნელები იბერიელთა უმრავლესობას შეადგენენ. ასე რომ იგულისხმება, ეს უმრავლესობაც იბერიის სა-ხელმწიფოში შედის (ამას გულისხმობს სტრაბონის ტექსტი), მაგ-რამ განსხვავებული სოციალური წყობით, სამხედრო დემოკრატიის წყობით, ვიდრე ბარელები. ასე რომ აქ მოცემულია იბერიის სამე-ფოს ზოგადი სოციალური დამსახიბება, სადაც უმცირესობა მონათმფლობელური — კლასობრივი საზოგადოებაა, უმრავლესობა პირველყოფილი თემის რღვევის ზღვარზე მდგომი სასოფლო თე-მები, სამხედრო დემოკრატია... აი ასეთი ქვეყნის დიდი წარმატება-განვითარება გვაქვს ჩვენ I—IV საუკუნეებში. IV საუკუნიდან უკვე წამყვან როლს მონათმფლობელობას ეცილება ფეოდალური ურთი-ერთობის გზაზე შემდგარი ზეგანი (სუსტდება რომთან ურთიერთო-ბაც, იცვლება აღმოსავლეთ რომის იმპერიაც... თავს იჩენენ ძლი-ერი სათარაპებნი... უქმდება დიდი გზა — რომი-ინდოეთი, მცი-რდება საგარეო ვაჭრობა) და VI საუკუნისათვის მდგომარეობა სრულიად გარკვეულია: ფეოდალურმა წამოწყებამ აქობა მონათ-მფლობელურს და ქვეყანაც ამ წესზე მოიწყო.

დაახლოებით ასეთივე ვითარება არის სავარაუდებელი კოლ-ხეთ-ლაზიკაში, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ ლაზიკა მეტისმეტად შეავიწროა რომმა და ბერძნული გავლენაც ამ ქვეყანაში შეუღა-რებლად უფრო ძლიერი იყო, ვიდრე იბერიაში. ამის შედეგი იყო,

რომ ლაზიკაში არ შეიქმნა საკუთარი დამწერლობა; თუ იბერიამ მთელი რიგი ტომები შეიერთა და გათქვიფა, ლაზიკამ თავი ვერ დაიცვა ბიზანტიისაგან და ვერც მოძმე ქართის ტომთან კლასობრივი შერწყმის პირობებში დაიცვა ლაზური სახე.

(ფეოდალური საქართველო იყო კლასობრივი ორგანიზაცია, და მხოლოდ კლასობრივი ორგანიზაცია, და რაღა სალაპარაკოა, რომ ამ ორგანიზაციის წარმოქმნა კლასობრივი ურთიერთობის საფუძველზე — და არავითარ სხვა საფუძველზე — მოხდა!). იგულისხმება, რომ ჩვენ ვვარაუდობთ: ქართის ტომთან ეგრის ტომის კლასობრივი შერწყმა იმავე ხანებში მიმდინარეობდა, როცა მიმდინარეობდა ქართის ტომის კლასობრივი შერწყმა ჰერის ტომთან, ე. ი. ფეოდალურ რევოლუციამდელ ხანაში, როცა მიმდინარეობდა ქართის ტომის კლასობრივი შერწყმა მესხთა ტომთან (პროკოპი კესარიელმაც კი იცის, რომ მესხები იბერიაში შემავალი ცალკე ტომია!). და, კიდევ უფრო დაზუსტებით რომ ვთქვათ, ეს შერწყმა ჰერებთან, ეგრებთან, მესხებთან მიმდინარეობს იბერიის სწრაფი აღმავლობის ხანაში, ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვების წინა ხანაში, ე. ი. I—V საუკუნეებში. იბერიაში „ფეოდალური რევოლუციით“ ეს პროცესი არ შეფერხებულა, პირიქით ეს აქტი იმის საწინდარია იყო, რომ ასეთი შერწყმა ამიერიდან კიდევ უფრო სწრაფი ნაბიჯით წავიდოდა წინ (და მართლაც VI—VII საუკუნეებში ვაკესა და გურიაში ჭერ კიდევ ნარევი მეტყველება იყო: ჭიმანსტარო, ჭიხანჭირი, ციხის ძირი...). საქმე იმაშია, რომ ფეოდალური ურთიერთობა არამარტო ქართას ტომში შემოდიოდა, ასეთივე განვითარების დონეზე იღვწენ ყველა ეს ჰერ-მესხ-ეგრ-აფხაზები და მათი გაერთიანება ქართის ფეოდალურ საზოგადოებასთან, ისევე როგორც ურთიერთში, სადაც ასეთი შეხვედრის ადგილები იყო, მაგალითად აფხაზ-ეგრები, სრულიად ბუნებრივი პროცესი იყო. ყველა ასეთ შემთხვევაში, შერწყმისას, სჯობნიდა ის, ვის მხარეზეც კულტურულ-პოლიტიკური უპირატესობა იყო. ასე რომ ვიდრე ფეოდალური საქართველო პოლიტიკურად გაერთიანდებოდა, ერთიანი ფეოდალური საქართველო უკვე არსებობდა. სწორედ ამ ფაქტის აღმნიშვნელია ის გარემოება, რომ X საუკუნეში, როცა ჭერ კიდევ ქართველური და არაქართველური პოლიტიკური ერთეულები ერთიმეორეს ებრძოდნენ „ქართლსა ზედა“, უკვე წარმოქმნილიყო ცნება: „საქართველო“. ასე რომ ფეოდალუ-

რი საქართველოს გაერთიანება უჩუმი რად მომხდარიყო, ვიდრე ეს „ქართველი“ მეფე-მთავრები (მესხური, ჰერ-კახური, თუ აფხაზური წარმოშობისა). ერთიმეორეს ებრძოდნენ. პოლიტიკური გაერთიანება, რომელიც ამ პროცესს უპასუხებდა და მაშასადამე პროგრესული აქტი იყო, ამ პროცესის გაძლიერებას ხელს შეუწყობდა.

ასე იშვა ფეოდალურა საქართველო ქართულურ თუ ზარაქართველურ ტომთა შერწყმის შედეგად, როცა ეს ტომები საამისო საზოგადოებრივი განვითარების სიმალლეზე დადგნენ და იშვა, მაშასადამე, არა დაპყრობისა და მონათესავეობის საფუძველზე. დაპყრობის თუ მონათესავეობის მომენტებს დამხმარე მნიშვნელობა შეიძლებოდა ჰქონებოდა, მაგრამ მხოლოდ დამხმარე მნიშვნელობა. გადამწყვეტი მნიშვნელობისა იყო საზოგადოებრივი განვითარების დონე, აღმავლობის გზაზე მდგომი კლასობრივი ურთიერთობა, რომელსაც ტომები კლასებად დაეშალა და ამ ტომების შერწყმა მხოლოდ ამ კლასობრივ საფუძველზე ივარაუდებოდა... ტომობრივი, ძმურ-მეგობრული, მონათესავეობის საფუძველზე, გაერთიანება რომ ყოფილიყო, — როგორც ეს ამ თეორიის მიმდევრებს გამოუდით, მანძინ ტომები ტომებად უნდა გადარჩენილიყვნენ... გადაარჩინენ კი მხოლოდ ისინი, ვინც მათი სოციალური წყობის შეუფერებლობის გამო ამ ფეოდალურ ორგანიზაციაში ვერ შემოვიდნენ (მთიანი სვანეთი, მთიანი ჰერეთ-ლეკეთი, ხევსურეთი, ფშავი და, უნდა ვიფიქროთ, აფხაზეთის მთიანეთი, ისევე როგორც მთიანი დვალეთი). რაც შეეხება ბარელებს, ე. ი. დაწინაურებული სოციალური ურთიერთობის საზოგადოებას ისინი ყველანი შემოვიდნენ გაერთიანებული საქართველოს ფეოდალურ ორგანიზაციაში. რაც შეეხება მათ ასიმილაციას, ეს პროცესი სისწრაფის სხვადასხვა ტემპით ხორციელდებოდა: ფეოდალთა კლასი სწრაფად „ქართველდებოდა“, გლეხობა კი მძიმედ, მაგრამ ისიც თანდათან და გაუხრელად. ასე, რომ XIII საუკუნისათვის, როცა გაერთიანებული საქართველოს ფეოდალური ორგანიზაცია მისი ზრდის ზენიტში იმყოფებოდა ეს პროცესიც დასასრულს მოახლოვებულიყო... ე. ი. მზადდებოდა პირობა (პოტენციური) ერის წარმოშობისათვის: ერთი ენა, ერთი ტერიტორია ერთიანი კულტურა (არ იყო ერთი ეკონომიკა, ეროვნული ბაზარი)..: მაგრამ XIII ს-ში და მის შემდეგ, ახლო აღმოსავლეთში განვითარ-

რებულმა მოვლენებმა, ფეოდალური საქართველოს წინაბურჟუაზიულ გაერთიანებას აღარ დააცალეს ამ პროცესის დასრულება. დაიწყო რეაქცია: „პირველყოფილობის“ აღდგენა „მთის შემოტევვა“ (ლუკი, ოსი, აფხაზი), შეფერხდა და, შემდეგ, შეწყდა ასიმილაციის პროცესი. მთელი „გვიანფეოდალური“ ხანა XV—XVIII საუკუნეები, ასეთი ჩიხი იყო და მხოლოდ XIX საუკუნეში იწყება კვლავ ამ პროცესის განახლება, რის დასრულება ბურჟუაზიულმა საქართველომაც კი ვერ მოასწრო და შესათავებლად სოციალისტურ საქართველოს გადმოაცა...

ასე და ამრიგად, გარკვეულ დროს დასავლეთ, ანუ უკეთ ცენტრალურსა და სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიაში, უკეთ ამ ქვეყნის ბაზში საზოგადოებრივი განვითარების დონე იმ სიმაღლისა შეიქნა, რომ იქმნება საზოგადოებრივი ორგანიზაცია, რომელშიაც თანაბრად ებმინან, აღნიშნული ქვეყნის შეილები დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ რა მონათესავეობისა არიან ისინი. მთა, სადაც საზოგადოებრივი განვითარება სხვა დონეზეა, ამ პროცესში ვერ იღებს მონაწილეობას და მის გარეთ რჩება („მულდამ ავის მოხარკულის“ სახით). აი ასეთი ორგანიზაცია იყო ეს საქართველო და „საქართველო“ იყო ეს ორგანიზაცია იმიტომ, რომ ამ ორგანიზაციის მონაწილე ერთ-ერთი ტომი, მრავალ სხვადასხვა ვითარების შედეგად უფრო განვითარებული და ძლიერი ქართის ტომი იყო ჰეგემონი ამ პროცესში. ქართის წარმატების საფუძველზე იშვა ქართველი, რაც ნიშნავდა არა მარტო ქართის შვილს, არამედ არაქართის შვილსაც, ოღონდ იმ პროცესის ორგანულ მონაწილეს, — ხოლო „ქართველი“ სამშობლოა, ქართველის სარბიელია, ქართველის სამოღვაწო ასპარეზია ფეოდალური საქართველო. ქართის — იბერიის დიდი დაწინაურების ნიშნები არამარტო საკუთრივ არქეოლოგიური მონაპოვარია, რომელთა შეფასება ჯერ დასაწყის სტადიაშია. ეს მასალა კი ისტორიულ შეფასებას მოეღის. როცა უნდა ითქვას იბერიის ეს გრანდიოზული წარმატება (ნახე გ. ლომთათიძე, ო. ლორთქიფანიძე...). მაგრამ უამისოდაც ჩვენ ახლაც შეგვიძლია მივუთითოთ დამახასიათებელ დიდ მოვლენებზე რომელნიც აგრე ეთანხმებიან და მხარს უჭერენ აზრს იბერიის დიდი წარმატების შესახებ. ქართული მონეტის განვითარება: უცხოური, მიბაძვანი — (მცხეთის მავზოლეუმი) — ქართული ზედწერილით. დამწერლობა უცხოური, ქართული წინაქრისტიანული (არმაზული), ქართული — ქრისტიანული. ქართუ-

ლი განათლება — მწერლობა (ნინოს მარტილობა, ევსტათეს მარტილობა...), პალიმფსესტები. ფულის ტრიალის სიუხვე (არაბული ხარკი ოქროს ფულით...), მეურნეობის დაწინაურებულობა, არხები, პროკოპის ცნობება მესხთა შესახებ... საკუთრების განვითარების მოწმობანი ნასყიდი, ნაწყალობევი, შეწირული, გაყრის წესი... სოფლის შეწირვა, გლეხის შეწირვა... და, ბოლოს, საკუთარი ჯარითი არქიტექტურა: ანტიკური სიონები (ნაბალრები, ბოლნისი, ქალეთი, გორგასლის მცხეთა) და ფეოდალური ჯვარი, ატენი, ნინოწმინდა...

ყველაფერი ეს უეჭველად მოწმობს იბერიის დიდ დაწინაურებას, მის თვითმყოფობას, მის მაღალ მატერიალურ და სულიერ კულტურას.

ვერც ჰერეთი, ვერც სამცხე და ვერც ეგრისი ამას ვერ ახერხებენ. და ჰერეთი იზიარებს ქართის კულტურას, ასევე მესხეთიც და ლაზიკაც ლაზიკა, სხვებზე უფრო ძლიერი ორგანიზაცია, ვერ ახერხებს ბიზანტიის გავლენის პირობებში საკუთარი დამწერლობის შემუშავებას, მაინცდამაინც ქრისტიანული დამწერლობა მან საკუთარი ვერ გაიჩინა და ბერძნული მიიღო, ვერც სამონეტო საქმე განავითარა მან და კოლხური თეთრის მემკვიდრე ლაზური არაფერი ჩანს, განათლება ლაზიკისა ცნობილია, მაგრამ განათლება ბერძნული და არა ლაზური (ამავე დროს ლაზებს პატივმოყვარეობა და საკუთარი თავის ფასი მაღალგანვითარებული აქვთ. ამაყნი და ქედმაღალნი არიან და არა ბიზანტიელთა ყურმოჭრილები, თავი მოაქვთ კოლხთა მემკვიდრეობით). ვერ შექმნეს ლაზური არქიტექტურა, ვერც კლასიკური (სიონები), ვერც ფეოდალური ჯვრები (თუმცა დარბაზი აქაც ისეთივე ღვიძლი იყო, როგორც იბერიაში). აი ამითი შედეგი იყო, რომ ეგრისი ქართის ჰეგემონობას იზიარებს ფეოდალური საქართველოს წარმოქმნის პროცესში. ისევე ითქმის აფხაზებზე კიდევ მეტი საბუთიანობით („მერაულე“—6, ფურც. 30—37).

6. ლეონტი მროველს მთელი აზნაურობა არ მიაჩნია ქართველებად... არც ერთი დიდი აზნაური თავის წარმოშობილობას ქართველს არ უყავშირებს დაწყებული მეფიდან; აზნაურები ხომ აზონაურები ა=რომაელები.

ბაგრატიონები — ურიასტანიდან, ორბელიანები — ჩინეთიდან, წერეთლები — ლეკეთიდან, მხარგრძელები — ქურთები თუ სპარ-

სები, ციციშვილები — ებრაელებიდან, და ეს აიხსნება ტომობრივი მონათესავეობის ნიადაგზე?

და როდის შეიქმნა ლეგენდა ქართლის აზნაურთა აზონაურობის შესახებ? პავლე ინგოროყვა ლეონტის მე-VIII საუკუნის ავტორად გულისხმობს, ვთქვათ ასე არაა და ლეონტი XI საუკუნისაა. მაშ XI საუკუნეში ქართველი ხალხის წარმოქმნა ხომ კლასობრივი ურთიერთობის (წარჩინებულნი) შედეგად და არა ტომთა მონათესავეობის საფუძველზე წარმოშობილად ეჩვენებოდათ. და ჩვენ არ გვევალება ასეთ ფაქტებს მაინც არ ჩავუყვირდეთ?

უტკველია, რომ მესხურ-ზანური ტომების გაქართება გვიანი ამბავი არაა, ისევე როგორც პერული ტომების ქართიზაცია, მაგრამ ისიც უდავოა, რომ ეს პროცესი ჯერ ისევ IV—V სს-ში დასრულებული არაა. უცხოელების მოწმობანი (სტრაბონი, პროკოპი...) და სხვარიგი ცნობები თანხმობით უჩვენებენ, რომ ეს პროცესი მეტად ადრე დაწყებულია და საკმაოდ გვიან დასრულებულია. შესაძლებელია ის დაიწყოს იმ დროს, როცა ქართლი „სამხედრო დემოკრატიის“ ვითარებაში იყო, ე. ი. როცა იქ სწრაფად მწიფდებოდა პირობები სახელმწიფოს წარმოქმნისათვის, ხოლო დასრულდა მაშინ, როცა ფეოდალურმა ურთიერთობამ საბოლოოდ გაიმარჯვა. II საუკუნეში არგვეთში ქართის ხელისუფლებაა, ისევე როგორც მესხეთში (ხვდრიტები ფარსმანის ხელთ არიან), ამავე დროს იბერიელები კამბიზენეში პერებისა (ალბანელებისა) და სომხების გვერდით ცხოვრობენ. ასეთივე უდავო ჩვენებანი მოგვეპოვება ჩვენ იმის შესახებ, რომ ალბანია პოლიტიკურად იმ დროს ისევ თელავ-ალავერდის ხაზს აღწევდა (თეთრა გიორგობა), რომ, ასევე, მესხები თავის ტომობრივ ვინაობას მტკიცედ ინარჩუნებდნენ ისევე, როგორც საფიქრებელია, მარგველებიც.

მაგრამ ასეთივე უდავო ჩვენებებით პერები თანდათან შემოდინ ქართის ეთნიკურ ერთეულში (ნინოწმინდის წარწერა...), თუმცა საბოლოო გაფორმება მათი მხოლოდ X—საუკუნეში გახდა შესაძლებელი; ასევე, უტკველობით ივარაუდება, რომ მესხები VI საუკუნისათვის საბოლოოდ შემოდინ ქართის ერთეულში, თუმცა ეს პროცესი მესხეთის ამა თუ იმ კუთხეში საბოლოოდ დასრულებული IX საუკუნის დასაწყისშია ან იყო (კერძოდ, მურღულის ხეობა, ეგრი, აშოტის მოკვლა ოროზ-მოროზის ძეთა მიერ, ქვემო აჭარა, გურჯია...)

ოსები ქართლში (XIX ს.) — ქართველებიდან და მათ

ვერ იცავს ჩამომავლობა. ქართველებიან იმიტომ, რომ დამხვედური უფრო მაღალი კულტურისაა, ხოლო მოსული საგვარეულო ყოფით კი არ მოდის, არამედ ამ ყოფის დაშლის ვითარებით (შომენტები ამ ძველი ყოფისა, სხვებისაგან განმასხვავებელი და კონსერვატიული დიდხანსა რჩებათ: ხატები, ჯვრები და სხვ.).

ასევე იყო საქმე მთელი ფეოდალური ურთიერთობისას.

დალესტანში ორი სოფლის ერთიმეორესთან შერწყმა (მონათესავე ენების მქონე სოფლის) არ ხდება და საუკუნეთა მანძილზე განაგრძობენ დამოუკიდებლად ცხოვრებას. ამავე დროს ძველი საინგილო (ასეთივე „დალესტური“) ერთიანად გაქართულდა ჰერეთთან ერთად, რაღა შუამია მონათესავეობის მომენტი?

ჩვენში რომ ყველა თავადი და აზნაურიც კი სადღაც იდნ მოსულად თელის თავს, ეს ტრადიცია, მართალია, მხოლოდ გვიან გახდა ასე საყოველთაო, მაგრამ ის უთუოდ ძველი წარმოშობისაა და იმ საფუძველს (რეალურს) ემყარება, რომ მათი ფორმირება, მათი წარმოქმნა საგვარეულო წყობის დაშლის შედეგად ხდება.

დაწინაურდნენ, მეთემეებს გამოეთიშნენ, მათთან საერთო აღარა დარჩათ, არც ძირი სალოცავი (არც ჭვარობა, გორაობა) და გაჩნდა მოსულობის თეორია...

ფეოდალური „ქართლის“ კულტურულ და პოლიტიკურ სარბიელზე მოღვაწე, X საუკუნეში აღინიშნებოდა სახელით „ქართელი“, მაგრამ ამ ცნებაში ახლა არა მხოლოდ ქართლის ჩამომავალი იგულისხმებოდა, არამედ იმ „ქართლის“ მოღვაწე, რომელიც დიდი ხანია გადასცა ქართლის ეთნოგრაფიულ საზღვრებს („ქართლად ფრიადი ქვეყანა...“). ამრიგად წარმოიქმნა ცნება „ქართველი“, რომელიც ძველი „ქართლის“ ცნებაში აღარ თავსდებოდა. და შეიქმნა „საქართველო“, სადაც ქართველი ნიშნავდა უკვე არა ეთნიკური ქართლის შვილს, არამედ ქართულ პოლიტიკურსა და კულტურულ სარბიელზე მოღვაწე ადამიანს, სულ ერთია, რა წარმოშობისაც არ უნდა ყოფილიყო ის...

ეს პროცესი, ფეოდალური საქართველოს შექმნის პროცესი (ქართლის, იბერიის ჰეგემონობის ნიშნის ქვეშ) X—XI საუკუნეში დასრულდა (= „გაერთიანება“).

XII საუკუნეში შესამჩნევია უკვე კიდევ უფრო მაღალი ფეოდალური ტიპის გაერთიანების დასაწყისი (წინაბურჟუაზიული გა-

ერთიანება). ეს უკვე საქართველოს ჰეგემონობის ნიშნის ქვეშ, — მთელი კავკასიის გაერთიანება („მერჩულე“—6, ფურ. 63, 65, 71, 72, 75).

7. როცა ფეოდალები „იწყნარებენ“ შეიხიზნებენ უცხოს, გლეხად დაისვამენ ტყვეებს, ან ვალით დატვირთულებს ვალისაგან ათავისუფლებენ და ყმებად დაისვამენ, სომეხ გლეხებს გადმოიყვანენ, ოს-მთიულეებს ჩამოესახლებენ, ლეკებს ჩამოასახლებენ (და სხვა ათასი), სად არის აქ ტომობრივობის მომენტი, ეს ყველაფერი ხომ კლასთა ბრძოლის მომენტებია და სხვა არაფერი. სად, ან რომელი ფეოდალი ხელმძღვანელობდა ტომობრივი მონათესავეობის მომენტით თავისი კლასობრივი ინტერესებისათვის ბრძოლაში, თუ კი ეს მომენტი არ ეთანხმებოდა მის ამ კლასობრივ ინტერესებს? და რამდენი ვიციოთ გვარის მტეხელი??

ასე რომ კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნის დღიდან, ინგრევა ტომი, ინგრევა მისი მთლიანობა, დამბლა ემართება მის შემოქმედებით ძალას. და მას ანგრევეს არა ვისიმე სტრეკილი, არც ფეოდალთა კლასი მხოლოდ, არამედ ანგრევეს საწარმოო ძალთა განვითარება და ამისაგან დამოკიდებით ანგრევეს ფეოდალიც, „ანგრევეს“ გლეხიც. გლეხი როცა წვალებისაგან სულშეჭუთული, ან პატრონისაგან სხვა მხრით შევიწროებული ვარბის, თავის ტომს, თუ გვარს სტრეკებს და სხვა უფალს ეხიზნება, ის ისევე „ანგრევეს“ გვარს, როგორც ფეოდალი, რომელიც ამ გლეხს შევიწროებით ვრეკება, ან რომელიც ამ გლეხს შევიწროებულს შეიხიზნებს.

რა შუაშია აქ ტომობრივი მონათესავეობის მომენტი. ყოველ შემთხვევაში ის მხოლოდ დაქვემდებარებული მნიშვნელობისაა და ამ კლასობრივ ბრძოლაში ფეოდალები ერთიანდებიან, ყალიბდება პოლიტიკური ორგანიზაცია ამ ფეოდალთა ინტერესების უზრუნველსაყოფად (=ფეოდალური სახელმწიფო), ფეოდალი ფეოდალსა ცნობს, რომელთანაც მას შინაკლასობრივი ქიშპის გვერდით კლასობრივი მოძეობა ახასიათებს, რაც საბოლოო ანგარიშში ფეოდალური სახელმწიფოს არსებობის საწინდარია... და სადღაა აქ ადგილი ტომობრივი მონათესავეობის მომენტისათვის; განა ქართი ფეოდალი გაურბის ოს ფეოდალს იმ ნიადაგზე, რომ ისინი სხვადასხვა ტომისანი არიან?

ასეთი მაგალითი ისტორიამ არ იცის (in principe). განა ყივჩაყ ყუბასარს ყივჩაყობამ დაუშალა ქართულ ფეოდალურ ურთი-

ერთობაში შემოსვლა? ან ოსი ბიბილური განა უხერხულად გრძნობდა თავს ფეოდალურ საზოგადოებაში?

სადაა აქ ტომობრივი მონათესავეობის მომენტი? განა მთელი საქართველო რამდენჯერ გადადუღებულა ერთიმეორეში (VII—VIII სს. XIII—XIV სს. XV ს., XVII ს., XVIII ს.) სადღაა ტომი და ტომთა მონათესავეობა.

კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნამ დაანგრია გვარი, ტომი; რა თქმა უნდა, ეს ერთბაშად არ მომხდარა, საუკუნეთა მანძილზე მიმდინარეობდა ეს პროცესი და ზოგან კი ის (გვარი, ტომი) XIX საუკუნემდეც ცოცხლობდა (კოვალევსკიმ ის აღმოაჩინა სწორედ ქართველ ხევისურებში, ფშავებში, მთიულეთში). ასე რომ თუ ბარის საქართველოში კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნას მონათმფლობელური ურთიერთობა (თუმცა განუვითარებელი) მოჰყვა, ზეგანში (უფრო გვიან) ფეოდალურმა ურთიერთობამ გაიმარჯვა. ასე რომ აქ გვარი, ტომი ფეოდალურმა ურთიერთობამ დაშალა, ხოლო მთიანეთში ეს ურთიერთობა (გვაროვნული) შერჩა; ბარშიც ფეოდალური საწყისები იყო, ამავე დროს მონობის გვერდით. ისე როგორ ზეგანშიც, არ იყო მონათმფლობელობა შეუქმლებელი, ოღონდ ესაა რომ ბარში მონობას მეტი ხვედრითი წონა ჰქონდა, ხოლო ზეგანში ფეოდალური ურთიერთობა უფრო ხელშეუხებელი (მონობის ინსტიტუტის მხრივ) ვითარდებოდა.

ამრიგად, კლასობრივმა ურთიერთობამ ბარშიაც და ზეგანშიაც გვარი (ტომი) დაანგრია, წარმოიშვა ახალი ორგანიზაცია ფეოდალებისა მათი კლასობრივი ინტერესების უზრუნველსაყოფად... რაღა შუაშია ტომობრივი მონათესავეობა?! ის ამიერიდან (ჩამომავლობა) ნიადაგია, ასპარეზია, პასიური კომპონენტი ამ დიდი მოვლენისა და არა აქტიური და შემოქმედი: ასეთი ერთადერთობა კლასობრივი ბრძოლა („მერჩულე“-6, ფურც. 15—20).

8. ბევრს დღემდე ვერ გაუგია, რომ ფეოდალური და საერთოდ კლასობრივი ურთიერთობის ქვეყანა ეს არის არა სისხლით მონათესავეთა საწარმოო (თუ წარმოებითი) კოლექტივი, როგორც ეს საგვარეულო წყობილებას შეეფერება, არამედ ეს არის ტერიტორიულად გაერთიანება კლასობრივად მოწყობილ საზოგადოებისა.

შოთას ინდო, არაბი და ჩინიც კი ურთიერთის მოყვარენი არიან არა სისხლით მონათესავეობის ნიადაგზე, არც საჩუქნოებრივი მომენტი ჩანს მათი შემაჯავშირებელი, არამედ კულტურულ

ლი ერთობის ნიადაგზე. ავთანდილი, ტარიელი და ფრიდონი ერთი კულტურის მქონებელი სხვადასხვა ქვეყნის შვილებია. არა სისხლით მონათესავეობა აერთებს მათ, არამედ ერთიანი ფეოდალური კულტურა, თანაბრად ძვირფასი, ღვიძლი და სისხლხორცეული სამივე გმირისათვის. ეს არის ბარის (განვითარებული) ფეოდალური კულტურა, მოწესრიგებული სამეფოებით, დიდვაჭრობით, განვითარებული სამეურნეო ურთიერთობით... განათლებული გმირები ამოჩანდა რეჟანთან პერსონაჟები კი არ არიან (ნახევრად მეკობრე ახალი ფეოდალები), არც ქაჭეთის ციხის და ქვეყნების (= მთიანეთის) მფლობელები არიან (ასევე სანახევროდ მეკობრეებს), არამედ მოწესრიგებული ქვეყნების შვილები არიან, რომელთაც ძვირად უღირთ, დიდ ფასსა სდებენ ვაჭრობას, განათლებას... ესაა განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის უმაღლესი საფეხური, როცა მეფეს „მზისათვის“ მიუღწევია, ან საცაა მიღწევს...

და რა არის, ან სად არის აქ რაიმე ნიშანი სისხლით გაერთიანების? განა ტარიელი უფრო ახლოს დგას რომელმე თავის „მონასთან“ ან, კიდევ უფრო, თავისი ქვეყნის მუშაკთან, რომელიც მიწყვიტ მუშაკობს, ან მოქარავენ ვაჭართან, თუ ქსლის მბეჭველ დიაცთან. ვიდრე „უცხო“ ავთანდილთან... და ეს არა მხოლოდ იმის ნიადაგზე, რომ ისინი ძმებად გაიფიცნენ, არამედ გაფიცვაზე, და ძმებად სწორედ იმიტომაც გაიფიცნენ, რომ ერთი კულტურისანი იყვნენ, ფეოდალური კულტურისანი.

ასე რომ შოთას მიერ მოცემული სურათი თვალსაჩინო მოწმობაა იმისა, რომ ფეოდალური გაერთიანება, კლასობრივი გაერთიანება, კლასობრივი კულტურა სისხლით მონათესავეობით კი არ ხასიათდება (ეს წარსული ეპოქის გადმონაშთია), არამედ კლასობრივი ურთიერთობით.

შოთასეულ ამ რეალისტურ ისტორიულ სურათს მაინც მიჰხედონ ჩვენი „წმინდა მოღვმის“ ამ მჭადავებლებმა... (წიგნი 5, ფურ. 55—56).

9. თვლიდნენ კი ზ. ანჩაბაძისეულ „ერებს“ საშუალ საუკუნეების საქართველოში ცალკე კულტურულ-პოლიტიკურ ერთეულებად? ან ჰქონდათ კი ამ ერებს სეპარატისტული მიდრეკილება? იმ დროს, რა თქმა უნდა, ძალიან კარგად იცოდნენ, რომ აფხაზი, სვანი, დვალი, ლუნიძი, ლეკი, თურქი თუ სომეხი, პერი თუ ოსი ქარ-

თები არ იყვნენ, მაგრამ ისიც კარგად იცოდნენ, რომ ყველა ესენი ერთნაირად შოკს არ იღვნიენ ქართლისაგან... თუ ლეონტი ბროველით ქართლოსის ოჯახში არ იგულისხმებიან სუანები, მეგრელები, აფხაზები, დვალელები, ჰერები, — გიორგი მერჩულე ყველა ამით ქართლში ათავსებს და მისი „ქართლიდან“ მხოლოდ სომეხია გამოირიცხული და იმავე (სარწმუნოებრივ) საფუძველზე — თურქები... ამრიგად მერჩულე გარკვევით უარყოფს ეთნიკურ მომენტს ქართლის შინაარსის დადგენისას (ლეონტი კი სწორედ ეთნიკური მომენტიდან გამოდიოდა) და პოლიტიკურ-კულტურულ მომენტს იღებს თავისი განმარტების საფუძველად. ქართლი მერჩულეთი ერთხელ და სამუდამოდ, იმთავითვე მოხაზული ცნება კი არ არის, არამედ კულტურულ-პოლიტიკური, რომელიც შეიძლება უსაზღვროდ გავრცელდეს—გაფართოვდეს და პირუკუ. და თუ დღეს ამ ცნებაში სომეხი ან თურქი არ შედის ეს იმიტომ კი არა, რომ ისინი სხვა ნათესაეები არიან... ხვალ შეიძლება ისინიც „ქართველები“ გახდნენ, თუ ისინი ქართულ კულტურულ-პოლიტიკურ წყობას ეზიარებიან.

მერჩულეს საზომია ქართულად წირვა-ლოცვა (უკეთ ქართული ქალკედონიტობა). მერჩულეს ენიხ მომენტი უმთავრესად მიიჩნია. თუ ეს არა, ქალკედონიტები ბერძნებიც ხომ იყვნენ. ასე რომ ქართული ენაა ვინაობის განმსაზღვრელი... უეჭველია ამ საკითხებზე მსჯელობდნენ, ნათესავს და ტომს არკვევდნენ. ენიხ მომენტს გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ და არა მხოლოდ სარწმუნოების მომენტს... ენა (ქართული) იყო, რაც აერთიანებდა, ერთ (ქალკედონიტურ) მსოფლიოში ათავსებდა ქართს თუ არაქართს. ქალკედონიტობა კი იყო ის კულტურა, რომელსაც ქართული ენით ეზიარებოდა ქართი თუ არაქართი. ასე რომ მერჩულეს შეხედულებით, გადამწყვეტი მნიშვნელობა კულტურულ-პოლიტიკური ერთეულის წარმოქმნაში აქვს არა ეთნიკურ მომენტს (დვალი, ჰერი, მეგრელი, აფხაზი-აფშილი, სუანი ეთნიკურად ქართი არ ყოფილა. ამას მოწმობს ლეონტი), არამედ კულტურულ-პოლიტიკურს. მერჩულემ კარგად იცის, რომ ქართული ენა არაა ყველა იმ ტომის ტომობრივი ენა, სადაც ახლა ქართული იხმის, როგორც საეკლესიო (კულტურის) ენა. ქართული მერჩულეთი, იგულისხმება, არის ქართის სატომო ენა და კულტურის ენაც, სხვებისთვის კი ის არის კულტურის ენა. ამიტომაც „ქართველი“ შეიძლება იყოს ყველა, ეთნიკური ვინაობისაგან დამოუკიდებლად, ვისი კულტურის ენაც

ქართულია (ე. ი. ვინც ქალკედონიტია და ქართულად ისმენს ლეთის-
მსახურებას)...

უეჭველია, ენისათვის ასე დიდი მნიშვნელობის მიცემა დიდი
კულტურული ბრძოლისა და ძლიერი კულტურის მაჩვენებელია. ის
ჩერ ისევ ქრისტიანობის შემოსვლიდანვე ჩანს, როცა კულტურულ-
ლად დაწინაურებულმა იბერიამ ქართული ქრისტიანობა
მოიწყო (ბიზანტიამ ამის საშუალება არ მისცა ლაზიკას...). მან
შემდეგაც დაიცვა ის და კიდევ მეტი: შეემეტოქა ბერძნულ ქრის-
ტიანობას (ლაზიკაში) და არა მარტო ბერძნულს, არამედ სომხურს
(სომხეთში, ტაოში, სპერში, შირაკში) ალბანურს (ჰერეთში). და
ენა იყო ის მთავარი მომენტი, რომლის საფუძველზედაც ეს კულ-
ტურული მოქიშპეობა მიმდინარეობდა... განსაკუთრებით მწვავედ
დადგა საკითხი. საფიქრებელია, როცა ქართული ეკლესია ლაზიკას
წამოეკიდა, სადაც დიდი ხანია ბერძნული (ქალკედონიტური) ეკ-
ლესია არსებობდა. ძლიერი ბიზანტია არ დააყოვნებდა საკირო სა-
ერთაშორისო მნიშვნელობის არგუმენტაციას ქართული ეკლესიის
ხელყოფის საწინააღმდეგოდ. მაგრამ რეალური ვითარება
ისეთი იქმნებოდა, რომ ბერძნულ არგუმენტაციას საფუძველი ეც-
ლებოდა: ლაზიკა ეთნიკურად ქართით იქსებოდა, ხოლო პოლიტი-
კურად ბიზანტიას სცილდებოდა. და ბერძნები ქართულ ენასა სწვდ-
ნენ, ქართველებმა ზოსიმეს ჰიმნით უპასუხეს და უფრო გვიან ექვ-
თიმე და გიორგი მთაწმინდელებით (ილარიონ ქართველი, გიორ-
გი მთაწმინდელის მოსახსენებელი, ბრძოლა ბერძნებთან, გრიგოლ
ბაკურიანის ძის ტიპიკონი). ასე ჩამოყალიბდა ქართული ეროვნული
სარწმუნოება ქართულ ენასა და ქართულ ფეოდალურ კულტურას
შეგუებული... გიორგი მერჩულე მხოლოდ ერთს, სარწმუნოებრივ,
მომენტს აქცევს ყურადღებას (მას სხვა არ აინტერესებს ამჟამად),
ჩვენ კი მივყვებით ამ მსჯელობას და დავინახავთ, რომ ქართულ სარ-
წმუნოებას თან ახლდა (ან პირუკუ: ქართული სარწმუნოება თან
ახლდა) ქართული ფეოდალური კულტურა, რომელიც XI—XII
საუკუნეებში რუსთაველის კულტურად ჩამოინაკეთა...

რა თქმა უნდა, თითოეულ ტომს თუ ხალხს თავისი კულტურა
ჰქონდა, თავისი სატომო ენაც ჰქონდა, მაგრამ ქრისტიანობა მეტად
დიდი ახალი ფენომენი იყო, ახალ ურთიერთობასთან შეგუებული,
ფეოდალიზმის დიდი იარაღი და მისი ენაც ქართული იყო. ბუნებ-
რივია თუ ყველა ეს სატომო ენა და კულტურა „საშინაო“ გახდა.
მათი არსებობა-განვითარების საკითხი არც იდგა და არც ერთი

მეგრელი, დვალი, პერი თუ აფხაზი არ ცდილა თავის შინაურ ენაზე მწიგნობრობის შემოღებას და კმაყოფილდებოდა ქართულს, რომელიც ყველა მათ საერთო ენად იქცა. აღმოსავლეთის ქალკედონიტობა ქართული იყო და აღმოსავლეთში ყველა ქალკედონიტი „ქართველი“ იყო... და თუ თავდაპირველად ამ „ქართველში“ მსოლოდ საჩუქნენოებრივი მომენტი (რა გინდა ძლიერი ქართის კულტურით) იგულისხმებოდა (ეს საეკვოა). შემდეგ თანდათან, სულ უფრო და უფრო ეს მომენტი სხვა მომენტებით უნდა გართულეებულყო. ქართული ფეოდალური კულტურით, რომლის შექმნა-შეუმუშავებაში მონაწილეობას იღებდნენ: დვალები, პერები, აფხაზები თუ სხვები...

დავით სოსლანი, საჩაგის თმოგველი, ილარიონ ქართველი, გრიგოლ ბაკურიანის ძე, იოანე პეტრიწონელი, დვალები, ბაღვაშები და სხვა ათასი — ყველა „ქართველი“ იყო, ქართული ფეოდალური კულტურის მოღვაწე მიუხედავად იმისა, რომ ნათესავით ზოგი ოსი იყო, ზოგი პერი, ზოგი დვალი, ზოგი ტაოელი, ზოგი ქართი და ა. შ. ასე, რომ „საქართველო“ ეს იყო ერთი ფეოდალური სამყარო, ერთი ენით, ერთი ფეოდალური კულტურით და მას უპირისპირდებოდა ასეთივე ფასის სამყაროები საბერძნეთი, სომხეთი, თურქულ-მაჰმადიანური აღმოსავლეთი... „საქართველო“ სახელმწიფოში მხოლოდ „ქართველები“ იყვნენ, რომელთაც ან ქართველებს, ან აფხაზებს უწოდებდნენ. ეს კარგად გამოჩნდა როცა მონგოლებმა გურჯისტანი მოხაზეს... (კულტურულ-პოლიტიკური მომენტი იქამდე ძლიერი აღმოჩნდა, რომ მონგოლებმა სომხეთიც საქართველოს მიათვალეს და საფიჭრებელია „სომეხთა“ პოლიტიკურ მოღვაწეთა აქტიური მოქმედების შედეგად...). ამიტომაც იყო, რომ არაერთგვაროვანი ტომობრივი დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა ფეოდალურმა საქართველომ არ იცოდა, ფეოდალები „საქართველოს“ განსახიერება იყვნენ, ქართული ფეოდალური საზოგადოების თანასწორად შემოქმედნი იყვნენ. ფეოდალი თუ სეპარატისტულად განწყობილი იყო, ის ამოდიოდა არა მისი საფეოდალოს კულტურული (ტომობრივი) თავისებურების ფაქტიდან, არამედ საკუთარი ფეოდალური, სამეურნეო პოლიტიკური ინტერესებიდან. ამას მოწმობს ის გარემოება, რომ არც ერთი პოლიტიკურად დამოუკიდებლობამოპოვებული ფეოდალი (სამთავრო) არ ცდილა ქართული ფეოდალური კულტურის უარყოფას და მის ნაცვლად ძველის (წინაფეოდალური კულტურის) აღდგენას, ან ქართული ენისა და ვეფხისტყაოსნის კულტურის უარყოფას. და

თუ სადმე, ფეოდალური საქართველოს რომელიმე მხარეში, ასეთი ტენდენცია იჩენდა თავს, ეს იყო გუაროვნული წყობილების (არაგვი, ქსანი, სვანეთი), ან აღრეფეოდალური ურთიერთობის (აფხაზეთი) აღდგენის ცდა, ეს იყო ქართული ფეოდალური ურთიერთობის წინააღმდეგ რეაქცია, პრიმიტიული ურთიერთობისადმი დაბრუნება, და ამ აქტში ფეოდალების (როგორც ფეოდალების) მონაწილეობა გამორიცხულია. ეს იქნებოდა ფეოდალების მიერ თავისი თავის უარყოფა...

ფეოდალური „საქართველო“ შასში შემაჯალ ტომთა უარყოფა იყო. ტომი როგორც ასეთი მოშალა ახალმა (ფეოდალურმა) ერთეულმა: საქრისთავომ, სათავადომ... ტომობრიობით შემოსული ფეოდალურ სამყაროში (თუ ასეთი რამ კი შეიძლებოდა...) ის გარდაქმნას, ასიმილაციას განიცდიდა მის ფეოდალურ ნაწილში განსაკუთრებით (ჩიქია ჩიქიძე, თოფურია თოფუროძე, გარდავა გარდავაძე, ჩხეტია ჩხეტიძე, აფაქია აფაქიძე...).

გურიელი ნაკლების დაეინებით არ იბრძოდა „დამოუკიდებლობისათვის“, ვიდრე დადიანი, ან შერვაშიძე, მაგრამ ამ ბრძოლას ტომობრივი იერი არ ჰქონდა ისევე, როგორც არც კახთა ან მესხთა, რაკველთა თუ სხვა ასეთთა ჰქონდათ უკვე ტომობრივი მომენტი... ტომობრიობა, ფეოდალური ურთიერთობის მიერ გადალახული და მონელებული საფეხური იყო, ხოლო სადაც ეს როგორიმე სახით კიდევ ბოვინობდა, ის რუდიმენტი იყო... (წიგნი 56, ფურც. 27—32).

10. როგორი ერთეულებისაგან შედგებოდა გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფო (ჭერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილმა შენიშნა და აღნიშნა...), მაგრამ ეს ტიტულატურა გულისხმობდა არა ტომებს, არამედ პოლიტიკურ ერთეულებს „სამეფოებს“... აქ არ არის საუბარი სვანეთზე, რადგან ის სამეფოს სახით არ შემოსულა გაერთიანებულ საქართველოში. თუ ეს არა, ტომობრივად სვანეთი რათქმაუნდა, უფრო მეტი ინდივიდუალობის მქონე იყო, ვიდრე, ვთქვათ, კახეთი, რომელიც ამ ტიტულატურაში ცალკე ერთეულის სახით არის წარმოდგენილი. ასე რომ საქართველოს მეფის ტიტულატურა „მრავალგერმანობის“ (მრავალტომიანობის) ნიშნად არ გამოდგება. საცდურს ქმნის დასახელება: ნებიტა ღვთისაიოთა აფხაზეთა და ქართველთა, რანთა-კახთა და სომეხთა მეფე, შაჰანშა და შარვანშა და სხვა. მაგრამ ეს მხოლოდ პირველის შეხედვით. ჩაკვირებისას სულ სხვა ვითარება ჩანს: აფხაზეთა აქ ნიშნავს დასავლეთ საქართველოს,

სადაც საკუთრივ აფხაზების გვერდით იგულისხმებიან ლაზები, აფ-
შილები, სანიგები, ლეჩხუმლები, სვანები, გურულები, მარგველე-
ბი, სამოქალაქო და სხვ. ასევეა „ქართველთა“-ს, სადაც საკუთრივ
ქართის გვერდით იგულისხმება არაერთი არაქართის ტომი, არავცი
და ქსანი (მრავალი მცირე ტომი); კიდევ უფრო მეტყველია შაჰანშა
და შარვანშა: ესენი ხომ უცხო ფეოდალური ხალხებია, რომელთა-
გან თითოეული მრავალი ტომებისაგან შემდგარ-შერწყმული ერ-
თეულებია (ლუნძნი, ქურდნი, ლეკნი, თარსანნი ხომ დასახელებუ-
ლია შარვანშაჰის სახელმწიფოში), სივნიეთი, შირაკი, ვანანდი, კო-
ტაიქ და სხვ. შაჰანშას შედგენილობაა ტომობრივი... (წიგნი 56,
ფურც. 24).

11. ცნება „ქართველობა“ უცილობელია მე-18 საუკუნის შე-
ნაბოქმედი არაა (იესე ოსეს ძე). ჭერ კიდევ არჩილ მეფე რომან-
ტიკულად ამბობდა: „მუნ ჩვენ ხელთ იყო ჩვენობა“. სრული სა-
ფუძველი მოიპოვება იმისა, რომ „ჩვენობაში“ ავტორი არა მარტო
პოლიტიკურ მეობას (დამოუკიდებლობას) ჰგულისხმობდა, არამედ
ქართველთა კულტურულ თავისთავადობას... არჩილის ბრძოლა ქარ-
თული ენის, ქართული ლიტერატურის სიწმინდისათვის, ქართული
ქრისტიანობის გაძლიერება-დაცვისათვის, საერთოდ არჩილის ბრძო-
ლა მუსლიმანური კულტურის, პირველ თავში რელიგიის, შემოტე-
ვის წინააღმდეგ (და აქ არჩილი მარტო არ იყო) სრულ უფლებას
გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ამ დროს მოწინავე ქართველების
კულტურულ ცნობიერებაში შემუშავებული იყო ცნება, განმარ-
ტებული ცნება ქართული კულტურული მეობის შესახებ,
რომ „ჩვენობაში“ იგივე „ქართველობა“ იგულისხმებოდა მისი სო-
ციალურ-ეკონომიური (ნასყიდი...), პოლიტიკური (ფეოდალური,
არადესპოტური) და კულტურული (ვეფხისტყაოსნის კულტურით...
„მე ქართველი თავადი ვარ და არა აფხაზი თავადი“) ინდივიდუა-
ლობით...

მე-18 საუკუნის ქართველები კარგად ამჩნევდნენ ოსმალობა-
ყიზილბაშობის „უსამართლობას“ საზოგადოებრივი ცხოვრების
სხვადასხვა მხარეში („ნასყიდს უსყიდისაგან არ არჩევდნენ“, აუწე-
რელ მექრთამეობას, გაუკითხაობას) და არა მხოლოდ რელიგიის სა-
კითხში... ე. ი. არჩევდნენ ქართულ ცხოვრების თავისებურება —
განსხვავებულობას, ანუ ხედავდნენ „ქართველობას“, მაგრამ მტრუ-
ლად როდღი უპირისპირდებოდნენ ყველა ამ ყიზილბაშობა-ოსმალო-
ბას, არამედ ქართველობისათვის მიუღებლად მიაჩნდათ და ძალად

თავზე მოხვეულ ამ კულტურებს ებრძოდნენ: ქართველობას იცავდნენ. თეიმურაზ I მაგალითად, ან ვახტანგის სკოლა სპარსულ ენას განსაკუთრებულ პატივსაც სცემდა, მაგრამ ქართლის წალეკვას სპარსულის მიერ ენერგიულად ებრძოდა...

კიდევ უფრო მეტი საფუძველი გვაქვს ვანტაჟით, რომ „ქართველობა“ როგორც კულტურულ-პოლიტიკური ცნება, არსებობდა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის წარმოქმნის ხანაში. IX—XI საუკუნეები ხომ ქართული ეროვნული დადგინების ეპოქაა (კ. კელიძე და სხვა). საბანისძე, ზოსიმე, მერჩულე, გიორგი დაყუდებული. იოანე და ექვთიმე, გიორგი და გიორგი და დასასრულ რუს-ურბნისის ძეგლის წერის ავტორი (არსენი) ის მოღვაწეებია, რომელთა ცნობიერებაში ძნელი არაა ამოვიკითხოთ ქართული ფეოდალური კულტურის თავისებურობის შეცნობა და თავგამოდებული ბრძოლა ამ კულტურული ინდივიდუალობის დაცვისათვის. მისი განვითარებისათვის (ენა, რელიგია, ისტორია, პოლიტიკური წყობა). საუკუნეთა მანძილზე მიმდინარეობდა დაუცხრომელი ბრძოლა გეზობლებთან, მომხდურებთან (სომხები, ბერძნები, არაბები, თურქები...), შიგნით და გარეთ... ბრძოლაში იქმნებოდა, იკეთებოდა კულტურული ცნებები, იხვეწებოდა და ახალი შინაარსით ივსებოდა ძველი პრიმიტიული ცნებები (ერი, ნათესავი, ტომი, ქართლი, ქართველი...), იქმნებოდა ახალი, დროის შესაფერისი ცნებები (საქართველო).

(დავით აღმაშენებელი აქაც გვიჩვენებს იყო ამ საქმის): აკადემია).

და ასეთის გათვალისწინებით ჩვენ, რა თქმა უნდა, გვაქვს უფლება გავაცხადოთ, რომ არსენ ბერის ცნობიერებაში უნდა არსებულიყო „ქართველობა“ და ის იმ ფართო შინაარსით უნდა არსებულიყო, როგორც მის დროს შეეფერებოდა. ამ დროს ცნება ქართველის ასე ფართე კულტურულ-პოლიტიკური ცნებით ხმარება ყოვლად უდავოა (ლეონტი ქართული ეროვნული კულტურის ეს დიდი თეორეტიკოსი ხომ ამის, რამდენიც გნებავთ, მაგალითს გვაძლევს და ასევე სხვებიც).

ასე რომ როცა არსენ ბერი ხმარობს ცნება „თურქობა“ (დიდი თურქობა), ჩვენ გვეძლევა უფლება ვამტკიცოთ, რომ უნდა ყოფილიყო შემუშავებული ცნება „ქართველობა“... (რაც არსებობდა შინაარსი, უეჭველია იქნებოდა შესატყვისი ფორმაც: ობ ა...). (მ—2, 3. ფურც. 54—55).

12. ბურჟუაზიული ერის წარმოშობისათვის არცთუ დიდი მნიშვნელობა აქვს საშუალო საუკუნეების ტომობრივ გადმონაშთების ფაქტს, ფეოდალური ურთიერთობის მიერ მოუწელებელი გვაროვნული წყობილების რუდიმენტებს. patua ენას, ჩვევებს: ბურჟუაზიული წყობილება ამათი განვითარება, განზოგადოება კი არ არის, არამედ ფეოდალური ურთიერთობის წიაღშივე წარმოშობილი ახალი მოვლენების გამოხატულება, ხოლო ეს ძველისძველი რუდიმენტები ახლა კიდევ უფრო შეუფერებელნი არიან და კიდევ უფრო დაღუპვად განწირულნი ვიდრე ფეოდალურ ხანაში...

ასე რომ ბურჟუაზიული ერის წარმოშობა სულ სხვა რამ არის, სულ სხვა საფუძველზე ხდება და მას არაერთი კავშირი არ აქვს გვაროვნულ-ტომობრივ ნათესავის საკითხთან. ბურჟუაზიული ერი ფეოდალური ხალხის განვითარებაა და არა გვარის. ფრანგები და ბრეტონელები ერთი ბურჟუაზიული ერია, ისევე როგორც ანგლოსაქსები და შოტლანდიელები, ან „ამერიკა“... ხოლო უკრაინელები და რუსები სხვადასხვა ერებია.

ფეოდალური ხალხი გვაროვნული ნათესავის განვითარება კი არ არის, არამედ ძირითადად ამ ნათესავის საფუძველზე წარმოშობილი ახალი სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაცია, რომელშიც თავისუფლად შედის განუსაზღვრელი რიცხვი სხვა ნათესავისა... იქმნება ფეოდალური ხალხი; ისევე როგორც ამ ფეოდალური ხალხებისაგან იქმნება ახალი ორგანიზაცია. ახალი ერთობა; ბურჟუაზიული ერის შექმნისას სავალდებულო არაა, რომ ფეოდალური ხალხი მთლიანად შედიოდეს მის შემადგენლობაში (რუსეთი, ბელორუსია), ისევე როგორც შესაძლებელია ბურჟუაზიულ ერში რამოდენიმე ფეოდალური ხალხი შედიოდეს (შოტლანდია, უელსი, კასტილია, ბურგუნდია, ბრეტონია). (წიგნი 56. ფურც. 25).

[ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურებიდან]

[ქსენის ხეობა]

20. VI. 53 წ.

გუშინ ჩამოვირბინე ჯვარპატიოსანი, ქსოვრისი, ლენინგორი, წირქოლი (იქვე გრუა), კაბენი, არმაზი, გორი, სამწევრისი, რუისი, ურბნისი.

ჯვარპატიოსანი. შესანიშნავად აღდგენილი. VIII—IX საუკუნის ძეგლი. აქვე შეიმჩნევა (ვახტანგ ცინცაძემ მიპასუხა კითხვაზე) ნასოფლარი თელავანი. ძეგლი მეტად მნიშვნელოვანია და სოფლისთვის უჩვეულო, ფეოდალური ხანის ტრადიციის მიხედვით. მოვლენა შეიძლება ასე აიხსნას: I. რომ ეს ძეგლი ფეოდალის ვისიძეა, ან 2. ეს ძეგლი სასოფლოა. უკანასკნელ შემთხვევაში უნდა დავუშვათ, რომ ამის მშენებელი სოფელი ძლიერია ეკონომიურად და კულტურული მოთხოვნილებაც დიდი აქვს მას. ერთობილი სოფლის მიერ აგებულ მნიშვნელოვან ეკლესიებს ჩვენ შემდგომ ხანშიაც ვხვდებით (XI—XII ს-ში), თუმცა იშვიათად, რაც დრო გადის ნათლად შესამჩნევი ხდება ტენდენცია: ერთის მხრივ ჩნდება შესანიშნავი ხუროთმოძღვრული ძეგლები მეფე-ფეოდალების მიერ ნაგები (მეფენი, დიდაზნაურნი, მონასტერ-ეპისკოპოსნი), მეორე მხრით კი მრავლდება ყოვლად მარტივი სამლოცველოები... ასეთი სამლოცველო ზოგიერთ სოფელში „ათეულობით“ შეიძლება აღირიცხოს (მაინცდამაინც მათი სიმრავლე ცნობილია). და ეს გარემოება უმთავრესად ორი რამით შეიძლება აიხსნას: სოფელი როგორც ერთიანი ნათესაური გაერთიანება დაიშალა, მცირე გვარებად იქცა. თითოეული ასეთი გვარი თავის სალოცავს იშენებს... სოფლის ძლიერი ტერიტორიული თემი არ ჩამოყალიბდა, ან უკეთ თემს გამაერთიანებელი კულტი არ გაუჩნდა, მაგრამ მან ნათესაო-

ბით გაერთიანება გვარი ვერ მოსპო. ასე რომ მრავალ ხატობა შემოვიდა... ეკონომიურად ძლიერი დაფერენციაცია სულ უფრო და უფრო გაღრმავდა...

სახელისათვის „ჯვარი პატიოსანი“. უნდა ვიფიქროთ, რომ სიტყვა „ჯვარი“ აქ ნიშნავს „ხატს“, „სალოცავს“, ეკლესიას ხოლო პატიოსანი ნიშნავს ჰაეროვანს, კეთილად ნაგებს (თუ არა ჯვარი ყველა თანაბრად პატიოსანია) და უნდა მოწმობდეს, რომ ასეთი სახელი ამ ძეგლს შერქმევია უფრო გვიან („კოხტა ღვთისმშობლის“ მსგავსად).

შესანიშნავია VIII—IX საუკუნეთა ასეთი ძეგლების სიმრავლე საქართველოში (აქად. გიორგი ჩუბინაშვილის დამსახურება) გრუა, კაბენი, არმაზი, რუისი, სამშვილდე.. ეს ძეგლები სერიოზულად სივლიან ჩვენს წარმოდგენებში ამ საუკუნეებზე, თუმცა შესასწავლია (გასათვალისწინებელია) საღ შენდება ასეთი ძეგლები. თუ სოციალური სინამდვილე არ იქნა გათვალისწინებული, ჩვენ ისტორიულად ნამდვილ სურათს ვერ მივიღებთ. მნიშვნელოვანი ძეგლი თავისთავად მოწმობად არ გამოდგება თუ არ ვიცით ვინ აშენებს მას...

სურათი თითქო ასეა წარმოსადგენი: იყო სისხლით მონათესავე გვარები. ჰქონდათ საგვარეულო ხატები, — მცირე მოცულობის უმნიშვნელო ნაგებობანი, სადაც საამისოდ მიჩნეული პირები მღვდელმოქმედებდნენ. შემოვიდა ქრისტიანობა, ბარიდან თანდათან მთავიკ გავრცელდა, ძველი სალოცავების ადგილი დაიჭირა. უმნიშვნელო ქრისტიანული სალოცავები: „ჯვარიონნი“ — გარეთ. მაგრამ თანდათან შემოვიდა დიდი მოკულობისა და მორთულობის ეკლესიების შენება. ეს უცხოური გავლენის შედეგი იყო და ახალ ქართულ საზოგადოებასაც შეეფერებოდა... აზნაურების ეკლესია (მეთის აზნაურთა, მონასტრები) ვაჩნდა. მაგრამ შესამჩნევი სიღიდისა და მორთულობის სალოცავებს ძლიერი გვარებიც (თავისუფალი ხალხი) იშენებენ (VIII—IX საუკუნეთა ჯვარპატიოსნები)... ვადის დრო, გვარები იშლებოდა, მცირდებოდა, ინდივიდუალური ოჯახები გამოეყოფიან, ძლიერდებიან... აზნაურები კიდევ უფრო ამაღლდებიან... სალოცავებიც სახეს იცვლის, ზოგი იზრდება. მშვენიერდება (კაბენი ყანჩაელთა სალოცავი ხდება...). სხვები კი ისევ ტრადიციებს შერჩება: მცირე პრიმიტიული სალოცავები.

მაინცდამაინც VIII—IX საუკუნეები ჯვარის (მცხეთის ჯვარის) გავლენა-გავრცელების ეპოქაა...

შესანიშნავია ქსნის ხეობის დაწინაურების ეს მოწმობანი. იგი-

ვეა საძიებელი არაგვის ხეობაშიაც ამ დროს. მართლაცდა არაბული მოწმობანი წანართა შესახებ ამის მოწმობაა (კახეთის დაწინაურებულობის შესახებ). მთიანი იბერია წელმაგარი ჩანს, აქ თემი, გვარი ჯერ მაგარია და ფეოდალური ურთიერთობაც შემოდის...

ქ ს ო ვ რ ი ს ი შევიარეთ. აქ იყვნენ რ ა ტ ი შ ვ ი ლ ე ბ ი, მათი საყმო იყო ყ ა ნ ჩ ა ე თ ი ც. ქსნის ხეობა უფრო სოფელმრავალია არაგვისაზე. აქა-იქ ერისთავიანთ სასახლეები. ახალგორს (ლენინგორი) ფართე ქალა ახლავს. ეს იყო მისი უპირატესობა სხვა სოფლებთან. წირქოლი თავისი ციხით და VIII—IX საუკუნის ეკლესიით. აქვე ახლოს არის გ რ უ ა. ეს ორი ციხე დიდი მნიშვნელობისა ჩანს სწორედ ამ ხანაში. შეიძლება სწორედ ყ ა ნ ჩ ა ე ლ ი აზნაურები იყვნენ აქ ხ ე ვ ი ს უ ფ ა ლ ნ ი და ამ ციხის თავნი...

საერთოდ „ძველი ერისთავთა“-ს გამოცემა უთუოდ ნაკლები იქნება ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის გაუთვალისწინებლად. საინტერესოა ვახტანგ ცინცაძის დაკვირვება: რომ აქაური საგეოგრაფიო სახელები კახეთში მეორდება. ჩანს დასახლება კახეთისა მარტო თიანეთის მხრიდან არა ჰდებოდა... ამ ხევის (ქსნის ხევის) ისევე, როგორც არაგვ-ივრის ხევის სიძლიერე მესაქონელობა უნდა ყოფილიყო. დასახლებულიც ის მკიდროდ უნდა ყოფილიყო. ამას ჯერ ისევ სტრატონი მოწმობს, ამასვე მიუთითებს არაბული ცნობებიც. აქვე შესანიშნავი და ნიშანდობლივია სტრატონის ცნობა, რომ იბერიელთ უმრავლესობა მთაში ცხოვრობდა. ასე რომ ქსნის, არაგვის, ივრის, ლიახვის ხეობები სწორედ ამ იბერიელების მიერ დასახლებული ქვეყნებია (ამ მხრივ შესასწავლია ამ ხეობათა ტოპონიმაცია...). არაა მოსალოდნელი რომ ეს მოსახლეობა სადღაც I—VI საუკუნეებში აწყდა (თუმცა გადამთიელთა მოწოლა რამოდენადმე აღინიშნება თითქო ამ დროს: ოსები, ქისტები). ასე რომ იმ დროიდან და შემდეგ აქ უწყვეტლივ იბერიელები არიან და მხოლოდ გვიან მოსახლეობა, ნაწილობრივ, ოსურით იცვლება, აქ შეტად საინტერესო ფაქტს ვაკვირდებით: ეს ძველი იბერიული მოსახლეობა თავის თავს ქართველს არ უწოდებს და თავის ქვეყანას ქართლში არა სცნობს. ხომ არ არის ეს მოვლენა იმის გადმონაშთი-გამონაძახი, რომ იბერიელნი სხვა იყვნენ და ქართი სხვა, რომ ქართნი უფრო გვიან მოვიდნენ, ბარის იბერიელთა ადგილი დაიკირეს, ხოლო მთიანეთი იბერია გადაურჩა მათ? გადაურჩა თითქო მთიანი ლიხიცი კოლხეთის საზღვარზე — იმერეთი, საჭიროა ტოპონიმის, არქეოლოგიურ მონაპოვართა შედარებითი შესწავლა

ამ თვალსაზრისით. თითქო შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქართის ტომი მოდის, უკეთ, მოიწვევს როგორც ძლიერი მიწისმოქმედი ტომი, იკავებს, ან უკეთ, ბატონდება იბერიის ბარში, ხოლო საკუთრივ იბერიელნი შერჩებიან მთიანეთს და ზეგანებს. ბარელნი კი ითქვიფებიან ქართებში და ეს მით უფრო ადვილად და შეუმჩნეველად, რომ ეს ქართვები ამ იბერიელთ მონათესავე ტომია. როდის ხდება ეს პროცესი, საიდან მოიწვევენ ქართვები, ეს საძიებელია, მაგრამ ქართვები რომ „მოდინან“, ეს ტრადიციითაც დამოწმებულია. რაც შეეხება დროს და გარემოებას, ამ ტრადიციით რომაა გადმოცემული, ეს ყველაფერი კრიტიკულად შესასწავლია და დასადგენი...

როდის და რა პირობებში მოხდა აქაურ მკვიდრთა (იბერიელთა) ალგვა (თუნდაც ნაწილობრივი) და მათ ადგილზე ოსთა ჩამოსვლა? ბრძოლით და თანდათან. ძლიერი შემოტევა I-V საუკუნეებში მოგერიებულ იქნა. ვახტანგ გორგასალმა დაასრულა ეს ბრძოლა. მან ოსეთი დაიმორჩილა და ქრისტიანობაც მათ დასამორჩილებლად მოიმარჯვა (ნ ი ქ ო ზ ი, წ ი ლ კ ა ნ ი). დვალეები — ქართული ტულტურის აქტიური მოღვაწენი VIII—X საუკუნეებში... თამარის დროს ქართველობა უკვე კავკასიონს გადალმა უტევდა... ოსთა მერე შემოტევა XIII—XIV საუკუნეებში იყო. მონგოლთა პოლიტიკა... გიორგი ბრწყინვალე... მძიმე ბრძოლები..., ქართველ გლეხთა პოზიცია...

წირქვალი გადავიარეთ. სახელი წირქვალი ფრიად საინტერესოა... ციხე, ქსნის პირას მოჩანს, მეტად საინტერესოა: — თარიღიანია... კაბენს წავედით, სოფელ ყანჩაეთს არის ეს მონასტერი. შესანიშნავი ეკლესიაა: VIII—IX საუკუნის ჭვარი, შემდეგ შეკეთებული თითქო X საუკუნეში, შემდეგ XIII—XIV საუკუნეში კვლავ აშენებული. პირველად, ალბათ, სოფლის (თუ ხევსოფლის) მიერ? შემდეგ უეჭველია ქსნის ხევსოფლის მიერ (აზნაურ ყანჩაელის მიერ? ყანჩაელის შვილი იყო სამთავისის მშენებელი ილარიონ...). რას ნიშნავს სიტყვა კაბენი? კაბენი ხომ კოჭრის გადაღმაც მოიპოვება თამარის ეკლესიით...

აურაცხელი თავის ქალები (საგვარეულო საძვეალები?)...

არამაზს გავუარეთ. ამავე VIII—IX საუკუნის ძეგლი, ამობურცული ასომთავრული წარწერით. სიტყვა არ მ ა ზ ი განსაკუთრებით საინტერესოა; უეჭველია ეს სიტყვა მ ც ხ ე თ ი ს ა რ მ ა ზ ი ს გ ა მ ო ა: ჩანს იმ არმაზში (მცხეთას) ძლიერი სალოცავი ყოფილა, რომ მის სახელზე აქ უგიათ ამავე სახელის სალოცავი... (მ—2. 19).

ჯვარი — სვანეთის საზღვარი. ბუნებრივ-გეოგრაფიულად ეს ასეა. აქ ბოლოვდება ენგურის ვიწროობა და მდინარე ომგადახდის-ლი, 'მოლლილ-დაწყუნარებული, ოდნის ველით მდორედ მიედინება ზღვისაკენ. სვანები ამტკიცებენ, რომ სვანეთი ჯვარამდე უწყვედა, მაგანის წყლამდე (რაიკობის მდინის ქკადუას ცნობა), სწყინთ რომ სვანეთის ეს ნაწილი წალენჯიხის რ-ის მიათვალეს... ჯვარიდან ხაიშამდე ჭიშკარი, უთვალავი მთები ერთიმეორეზე ამყანი, თვალ-შეუდგამნი. ენგური გულამღვრეული შერიალეს მღუმარე დე-ვებს...

ენგურაქვის კაშხალი. აქ უნდა დააკონ, უნდა გახედონ ეს მობულრავე მოზვერი და ხალხის სამსახურში ჩააყენონ.

ჩვენი მხლებელი სვანები, ალალი მთიელები. გრიშა მარგიანი თავდადებული „მასპინძელი“... მდინარის კულტი: უწმინდურს, გა-დასაყრელს მდინარეში არა ჰყრიან.

ფეოდალურმა ურთიერთობამ ვერ შეაღწია ამ ბედნიერ ქვე-ყანაში, მან მხოლოდ კიდევები მოაქამა მას... უყეთ, სადაც ბარის მე-ურნეობამ შეაღწია იქ ფეოდალიზმიც შეჰყვა... ბურჟუაზიისათვის სვანეთი კიდევ ნაკლებ სავარჯული აღმოჩნდა...

უყვართ სვანებს თამარი, მაგრამ თამარი აქ ფეოდალური მეფე, კი არ არის, არამედ სამხედრო დემოკრატიის მეთაური, ბელადი. თამარს უყვარდა სვანეთი, ის ყოველწლივ დადიოდა უშგულში, აქ ისვენებდა ლაბარიაში და სვანეთში დასვენებას იმტომ ირჩევდა, რომ აქედან მთელი საქართველო მოჩანდა: მას ხომ საქართველოს-თვის უძგერდა გული. შესანიშნავი ხალხური შემოქმედებაა, ასეთი თამარი რა თქმა უნდა ფეოდალური თამარი ვერ იქნებოდა. ეს თა-მარი საერთო, სახალხოა, და არა კლასობრივი, და ეს საერთოდ ასეა. საქართველოს მთიელებს საქართველოს მეფენი ზოგიერთი რომ უყვართ, ესენი ბელადური, კონკრეტული ფეოდალური მეფენი კი არ არიან, არამედ კონდემსირებული სამხედრო დემოკრატიის ბელადები. ასეთია მაგალითად ფშავ-ხევსურთა ერეკლე, გიორგი ლაშა და სხვანი. ამ მეფეებსაც; როგორც ეტყობა, კარგად ესმოდათ თავისი როლი ამ მთაში და აქ ისინი სულ სხვა რიგად იტყეოდნენ, ვიდრე ბატონყმურ ბარში. აქ შათი საყრდენი (მთაში) იყო არა თა-ვადი, მებატონეები და აზნაურები, არა ეპისკოპოსები და მონასტ-რების სწავლული ბერები, არამედ ეროვნები, ხევის ბერები, ხე-ვისთავეები, ხევამარები მახვებები, ე. ი. სამხედრო დემოკრატია ხა-

ტებში გაერთიანებული, ხოლო ხატიშვილებად სხვების გვერდით (თუ ხატის ძმად) ეს ფეოდალური ბარის მეფეები გამოდიოდნენ. (მოიგონე ალექსანდრე ბატონიშვილის მიერ ამ ინსტიტუტის გამოყენება აჭაყებისათვის მომზადების საქმეში). ასე რომ ეს საყვარელი მეფეები ისინი იყვნენ, ვინც მთას ეგუებოდა; თუ ეს არა. მთას ერთპირად სძულდა შემავიწროვებელი ბარელი მეფე — ერისთავი ზურაბი და ნუგზარი, ან ალექსანდრე იმერთა მეფე XV ს., რომელმაც ჭაფარიძე-კუჭაიძეებს დაუჭირა მხარი და სვანეთს დიდი ზიანი მიაყენა. სძულდათ და ასევე კონდემსირებულ ბოროტებად წარმოუდგენიათ ისინი... რა თქმა უნდა, სვანეთი უძრავი და ერთ წერტილზე გაყინული არ ყოფილა და სვანეთის ყველა ნაწილი განვითარების თანაბარ სიმაღლეზე არ მდგარა.. ამისდაკვალად იცვლებოდა სვანთა იდეოლოგია გეოგრაფიული წყობილებიდან ფეოდალურ ურთიერთობამდე (ფეოდალურ ურთიერთობას ნაზიარები სვანეთი კარგავდა „სვანობას“, ქართველგლეხდებოდა — ზემო რაქა. ლეჩხუმი, მეგრელგლეხდებოდა — ხობის წყლის სვანეთი...), მაგრამ ძირითადად სვანეთი მაინც გადაურჩა ფეოდალური ურთიერთობის შეტევას... არც სადადიანო სვანეთი, ლეჩხუმის გავრძელება. არც სადადეშქელიანო არ იყო ბარის წყობის სრულიად იდენტური და ძველი სოციალური წყობიდან კიდევ ბევრს ინარჩუნებდა...

ჩვენ დაუბრუნდეთ ჩვენს ამოცანას. სვანს სამხედრო დემოკრატიის ხანისას უყვარს ბელადები (მეფეებშიაც ასეთს აკონდენსირებენ), უყვართ და ხატის შვილად თუ ხატის ძმად სახავენ მათ. (მთელი სვანეთი სახატობად დაყოფილი ქვეყანაა). უყვართ იმდენად და იმიტომ, რომ ისინი ექსპლოატატორები კი არ არიან, არამედ ხატის ძმები და ხატივით მფარველები თემისა (მერმე, გვიან და ალაგ-ალაგ, ეს „ბელადები“ კარგ-ყმა ვარგების საყვარელი იქნებიან. მოყვარეთა წრე დაუფიწროვდებათ. შემდეგ კიდევ აზნაურების საყვარელია რჩებიან, უკვე გაფეოდალიზებულ ნაწილში).

მფარველ-საყვარელი ბელადის პატივიც გასაგებია. ეს ხელმწიფის, აბსოლუტის წინაშე შიშის შედეგად წარმოქმნილი სიყვარული („შიში შეიქმს სიყვარულისა“) კი არ არის (სადაც ნამდვილი სიყვარულის ნატამალიც კი არ არის). არამედ სწორთა სიყვარული სწორის სათნოებისათვის (როცა ეს სათნოება კოლექტივის სასარგებლოა). ასეთი ბელადი შეიძლება ნიშნებითაც განასხვაოთ, დამარხვის წესითაც — ყორღანები (არის თუ არა სვანეთში ყორღანები?... ცალსამარხიანი ყორღანები?), მაგრამ ეს ნიშნები მისი პირა-

დი ღირსების მაჩვენებელია. შეიძლება ასეთი ბელადი გააღმერთონ კიდევაც, მათი ღმერთები იგივე თემის, გვარის წევრები და მფარველებია... ასე რომ ეს ყორღანები, სამგორის ყორღანები მაგალითად. ესაა სამხედრო ბელადის (ადრეული ხანის) საკრძალავი...

„კარჩაკეტილი“ სვანეთი გაუგებრობაა. რა ჰქონდა სვანებს კარჩაკეტი. ისინი ხომ ყოველთვის დამოკიდებული იყვნენ ბარისაგან. მათი მეურნეობა (მესაქონლეობა) სწორედ ამ ურთიერთობის ინტენსიურობას მოითხოვდა. არა მარტო მოსახლეობის ნამატი იძულებული იყო ბარად ჩასულიყო და იქ დაჟდომა ეცადა, მთაში დარჩენილიც კი იძულებული იყო ბართან კავშირი არ შეეწყვიტა და ბარით თავი ერჩინა. ამის შედეგია, რომ ბარელები სვანში მიწის მუშას, არხების ოსტატებს ჰგულისხმობენ... მთა მართალია, ბარელისათვის მიუდგომელია და „ჩაკეტილი“ იყო, მაგრამ მთისათვის ბარი არასოდეს ჩაკეტილი არ ყოფილა...

ბარის სვანეთმა ვერ გაუძლო ბარის ფეოდალური ურთიერთობის შემოტევას და ის „გაქართველდა“, მთა გადაურჩა ამ შემოტევას (სამისო მეურნეობა აქ არ ეწყობოდა), მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ მთა ჩაკეტილი იყო და თვითნებური ცხოვრებით ცხოვრობდა. როგორც ავღნიშნე მთიანი სვანეთი ინტენსიურ ურთიერთობაში იყო ბართან: პური, მარილი, ღვინო სვანეთში თავისუფალ სვანთა შრომის ფასად მიდიოდა... სვანეთის მეურნეობა კი იყო ჩაკეტილი ბარის ფეოდალური მეურნეობისათვის, მაგრამ ბარის მეურნეობა არ იყო ჩაკეტილი სვანისათვის.

იძის საილუსტრაციოდ, თუ რაოდენ ძლიერი იყო და ხანგრძლივი სვანური ელემენტის შეღწევა ბარში, საკმაო, თვალი გადავავლოთ დას. საქართველოს ბარის მოსახლეობას და საოცარ სურათს დავადგენთ: ამ მოსახლეობის დიდი ნაწილი სწორედ სვანური მოდემისანი არიან. განსაკუთრებით სამეგრელო, რაჭა, ლეჩხუმი და ეს მომენტი გვიან წარმოშობილი კი არ არის, არამედ უძველესი დროიდან მოდის. ნ. მარი ამ საკითხში უეჭველია სიმართლესთან ახლოა...

ცალკე საკითხია ეს აზნაურების და მთავრების (თავადების) ასე დიდი რაოდენობით სვანურობა... ეს იმას როდი მოწმობს, რომ სვანები მოდიოდნენ, ბარის ქვეყნებს იპყრობდნენ და უბატონდებოდნენ. სვანებს ანდენი ძალაც არ შესწევდათ. მათ შეეძლოთ შორბევა და უკან გაბრუნება თავის მიუფალ მთებში. სვანების გარევა ბარის არისტოკრატიაში სხვა გზით ხდებოდა. ეს იყო სვანი ვაჟუაცების (სამხედრო დემოკრატია), სვანი ბელადების, სვანი „ერის-

თავების“, სევანთა რაზმით ბარის მეფის სამსახურში შესვლა და ერთ-
გული სამსახური . საღალატო და საორგულო მათ არა ჰქონდათ
რა: მეფის მიერ პრივილეგირებული იყვნენ. აი ასეთი „დრუჟინები“
იძლეოდნენ აზნაურებს, თავადებს, მთავრებს, ადგილობრივი არის-
ტოკრატის შევიწროვების ხარჯზე... (მრდ. ყივჩაყები, ყუბასარ).

მე კარგა ხანს შეცდომით ფიქრობდი, რომ ძველი ვარდანის-
ძე-ლადიანები, ეს სევანთა ერისთავები, ხობის აუზიდან იყვნენ, რომ
ამ რაიონმა გვიანამდე შემოინახა-მეთქი სევანეთის საბელი, ე. ი.
მას შემდეგაც-მეთქი, რაც ამ აუზში ფეოდალური ურთიერთობა
შემოვიდა. ექვთიმე თაყაიშვილის შრომამ „არქეოლოგიური ექს-
პედიცია ლეჩხუმ-სევანეთში“ ეს ჩემი ვარაუდი უსარგებლო გახადა.
ამ ნაშრომიდან უდავოდ ჩანს, რომ ეს ვარდანისძეები ხობის მიდა-
მოებიდან კი არ არიან წარმოშობით (თუმცა ხობი რატომღაც გან-
საკუთრებით ამოჩემებული აქვთ...), არამედ თავისუფალი სევანეთის
შუაგულიდან და შესაძლებელია, როგორც ექვთიმე თაყაიშვილი
ფიქრობს, ისინი ჯერ კიდევ ბიზანტიის მფლობელობის დროის
მთავრების ჩამომავალნიც კი იყვნენ. .

იღეს ამ ჩემი თვალსაზრისისას საჭირო არაა ვარდანის-
ძეთა ხობელობა. სევანეთის სამხედრო დემოკრატის ბელადთაგან
ერთი ვინმე სხვაზე წარჩინებული, სრულიად ბუნებრივად შეიძლე-
ბოდა სამხედრო დემოკრატის სევანეთის და ფეოდალური ბარის
წეფის მოსაშუაღე ყოფილიყო... ეს „ერისთავი“, ბარის მებატონე
ერისთავი კი არ იყო გლეხებით, მონასტრით, არამედ სევანეთის უძ-
ლიერესი ხატის მმოსავის (ბარელი მეფის) ხელისუფალი, რომლის
ხელი მეტად მკირედ ჰგავდა რომელიმე ბარის ერისთავის ხელს.
აქ მთაში მას ისევე ბელადად და არა ექსპლოატატორად უყურებდ-
ნენ... ის ფეოდალური ერისთავი შემდეგ გახდა, როცა სევანთა ერის-
თავობა დატოვა და დადიანი ან გურიელი გახდა...

„მთაში ალაღდა სევანია“, „მუღამ ავის მოხარჯული“ სევანი, სვა-
ნებმა დაარბიეს ქუთაისი, გაღასახადი „სასევანო“, სევანთა დაფიცი-
ბა XIV ს....

სასევანო „ხარკი“-ც კი რომ გვექონდეს დამოწმებული, მაინც
არ დავიჭვრებდით. იმ დროს, როცა სასევანო გაღასახადი იხსენიება,
სევანეთი ამ ძალისა არ იყო, რომ მას ბარის საქართველოს დახარჯვა
შეძლებოდა. სევანებს, სვან ვაჟკაცებს, სვანი „ერისთავის“ ბელა-
დობით შეეძლოთ ბარი მოერბიათ, არბევდნენ კიდევაც, თუ ბარის
წინააღმდეგობა შესუსტდებოდა. ასეთი ეპოქისაა „მთაში ალაღდა
სევანია“, ე. ი. ბარი შესუსტდა და „მუღამ ავის მოხარჯული“, ე. ი.

მუდამ სარბევად მზადყოფი შეიქნა. (ასეთი იყო მისი ეკონომიკა, მისი სოციალური წყობა, ასეთივე იყვნენ ყველა ეს მთიელები, „ლეკები“, „ვაჯაკები“ — იხ. Хроника воин Джара). სვანი სულ უფრო და უფრო მეტის გაბედულობით მოდიოდა ბარის სარბევად, ქუთაისიც კი დაურბევიათ, მაგრამ ეს მაინც რბევა იყო და არა დაპყრობა (პაპუნა ორბელიანი, ჭკვიანი კაცი. ლეკების შესახებ ექვს გამოსთქვამს, ნეტავი საქართველოს, ქართლსა და კახეთს თუ ხელთ იგდებდნენ, რად უნდოდათ, როგორ უნდა მოეწყოთო; და ეს იმ ლეკების შესახებ, რომელნიც უფრო ორგანიზებული იყვნენ, ვიდრე სვანები და თან მოჰქონდათ ისლამი ოსმალეთის მფარველობით).

გვიან ხანაშიც კი ბარი არასოდეს ისე არ დასუსტებულა, რომ შთას ჩამოწოლა შეძლებოდა კომპაქტურად (ჭარბელაქანი და აფხაზეთი ცალკე განსახილველია...) ან თუ სადმე ჩამოწვა არა დამპყრობელად, არამედ ყმებად (ფიფინეთი...). ფშაველნი, ყვარელნი, ფხოველი დაპყრობის შედეგად გაჩენილი კი არ არიან, არამედ ყმად ჩამოსახლების შედეგია... ასეთივეა ყველა ეს ოსიურები თუ სხვ... (ამას შესწავლა უნდა).

მინცდამაინც სვანური კომპაქტური მოსახლეობა ბარში არსად გაჩენილა (პირიქით, სვანეთმა, სწორედ თავისუფალმა სვანეთმა, დაკარგა XV საუკუნეში რაქას მთიულეთი. კიდევ უფრო მეტი დაკარგა უწინ...). სვანების დაწინაურებაც, ქართველ არისტოკრატიაში შემოსვლა სვანი თავჯაკებისა, ბარულ ხელმწიფეთა სამსახურით ხდებოდა ამ გვიან ხანაშიაც. ასე რომ გადასახადი სასვანო უნდა იმავე რიგისა იყოს როგორც „სალეკო“ XVIII საუკუნის მიწურულს, ე. ი. სვანური რაზმისათვის გასაცემი გადასახადი, და არა „საყაენოს“ რიგისა. ასე რომ ჩვენ მივიღეთ საინტერესო ფაქტი, რომ სვანები საქართველოს მეფის კარზე რაზმობით ეწევიან სამსახურს და ეს შეიძლება გვიანი ხანის მოვლენა კი არა, უფრო ადრინდელი იყოს, რაც ბარის მეფეთა გავლენა იყო. ვინ იცის დავითის ზრუნვა სვანეთზე, თამარის კულტი სწორედ ამ დროისანი იყვნენ, ე. ი. სვანი რაზმები ამ მეფეთა ხანაში გარკვეულს სამხედრო როლს თამაშობდნენ სამეფო კარზე...

საინტერესოა (ყერძოდ) არჩილის მიერ მულახელის დახასიათება: „უწყალო, ვით მულახელი სვანია“ და მისივე „მთაში ალაღდა სვანია“. ორივე ჩვენება ერთიმეორეს უკავშირდება და გასაგებას ხდის: „ალაღდა“ ე. ი. მორჩილება-გამგონეობისაგან გამოვიდა,

სულ თავის ნებაზე დადგა და დასუსტებულ ბარს რბევა დაუწყო. ამ სავაეკაციო საქმეში ჩანს მულახელები განსაკუთრებით აქტიურობენ და დარბეული ბარისათვის ყველაზე უწყალონი მოჩანან (საერთოდ ყველა მარბიელი „უწყალოა“ და რაც უფრო აქტიურია ეს მარბიელი, მით უფრო „უწყალოა“ ის... მულახელებიც ჩანს ასეთები იყვნენ). მეორე, საკითხია ისიც, თუ რა წრეში წარმოიშვა ასეთი შებედულება სევანთა (მულახელთა და სხვებისა) უწყალობა, ავის მოხარკულობის შესახებ. ჩვენ ამის საწინააღმდეგო ჩვენებანიც გავგაჩნია, და გავგაჩნია-მეტად საბატოო ჩვენებანი ქართული ფოლკლორული და უცხოური ლიტერატურული, სევანთა შრომისმოყვარეობის შესახებ... „სვანი“ ხომ მიწის მუშას ნიშნავს, არხის ოსტატს, მკის ოსტატს, კახეთის, ქართლის, გურია, სამეგრელო, იმერეთის მეურნეობა დიდად დავალებულია ამ „სვანებით“; არქანჯელო ლამბერტი ხომ მოწმობს თვალთ ნახულს, თუ როგორი ინტენსიურა იყო სვანი მეურნეების მოხმარება სამეგრელოში XVII საუკუნეში და ეს ხომ, უეჭველია. ძველი ტრადიციის საქმე იყო... ასე რომ სვანი მარბიელი და სვანი მუშა ერთიმეორეს გვერდით არსებობენ. არბევდნენ კი და მშინ ზარსა სცემდნენ იმათ, ვისაც ქონება გააჩნდა. ასე რომ მულახელი და საერთოდ სვანი ყველასათვის თანაბრად ავის მოხარკულნი და უწყალონი საფიქრებელია არც ყოფილან... (საინტერესოა ხალხის გადმოცემანი იმის შესახებ, არიან თუ არა) სვანეთში ბარიდან შემოთესლებული, ე. ი. უხერხდებოდა თუ არა ბარელ „ბოროტმოქმედს“ სვანეთში თავის გადარჩენა, თავისუფალ ქვეყანაში „გასვანება“. პრინციპულად აქ შეუძლებელი არაფერია. ავი ქართველები ასეთი დევნილები მთას ეფარებოდნენ („მყრელობის“ დროიდან.), ლეკეთში იკარგებოდნენ და ლეკდებოდნენ კიდევაც (ჭარ-ბელაქანი)...

ასე რომ სვანის „უწყალობა“, ავის მოხარკულობა, მშვიდობა, დინჯი მუშაობა, ოქრომჭედლობა, მკისა და არხის ოსტატობა, ყველაფერი ეს უნდა განხილულ იქნას ბარისა და მთის რთულ ურთიერთობაში, ბარის საზოგადოების კლასებად და წოდებებად დანაწილებულობის, კლასობრივი ურთიერთობის გათვალისწინებით და სხვა და სხვა.

რატომაა სვანური ეკლესიები ასე მცირენი და მრავალრიცხოვანი. უეჭველია საგვარეულო წყობილებასთან კავშირშია. ეს ხომ ბარის საქართველოშიაც შენიშნულია (გ. ჩუბინაშვილი). იქ რომ „ჯვარის ხანა“ იყო, ჯვარის „ამართვის“ ხანა, აქ „ხატების“ (საერთოდ მთელს დასავლეთ საქართველოში) ხანა იყო. (ჯვარი-

-ხატი... მცხეთის ჭვარი, მანგლისის ჭვარი და სხვა ათასი ჭვარი). აქ კი იმის ხატი, ამის ხატი (კვირიკეს, ლამარიას, წმ. გიორგის დასხე: და სხე.). როდის და როგორ ხდება ხატების ეს შეერთება, მთავარი ხატების გაჩენა, მთელი სვანეთის სალოცავის გაჩენა?

არ ვიცი როგორ და როდის შემოდის დიდი ეკლესიები ჩვენში (ბოლნისი, ჭვარი, წრომი) მაგრამ X—XII საუკუნის კოლოსები რომ ფეოდალური ურთიერთობის გარკვეული საფეხურის გამარჯვებას უკავშირდება ეს კი საფიქრებელია.

გუშინ მულახში შესანიშნავი ცნობა დავიპოვე: სვანებს აქვთ თურმე სიმღერა, სადაც აღნიშნულია, რომ სვანთა მოსახლეობა ზღვამდე უწევდა (ზღვის თევზს იკერდნენ — ასეთი თქმა აქ ვერ გაჩნდებოდა, სვანეთში მხოლოდ კალმახი იპოვება...). მესტიის რაიონის მდივანმა კვადუმ ისიც მითხრა: სვანეთში გადმოცემით ამბობენ, რომ ფოთი ძველ დროში სვანეთისა იყო. რომ სვანური მოსახლეობა ფოთს უწევდა. ფოთის რა მოგახსენოთ და სვანეთი რომ გარკვეული ნაწილით ზღვას უწევდა, ეს ცნობილია ლიტერატურულადაც. მდინარე ხობი რომ სვანეთზე მიედინება, ეს ბერძენ მწერალს დაუცავს (მახსოვს ეს სადღაც ს. კაჯაბაძესაც აქვს აღნიშნული). ხობის წყლის მარჯვენა სანაპიროს ტოპონომიაც ხომ საოცარ სიმრავლეს ავლენს სვანური ტოპონომებისას, ხოლო ასეთ კონტექსტში დადიანების მიერ ხობის მონასტრის ამოჩენება შეიძლება შემთხვევითი გარემოება არ იყოს, ამრიგად ხალხური გადმოცემა, ლიტერატურული ცნობა, ტოპონომიკა თანხმობით მოწმობენ ერთსა და იმავეს...

შეიძლებოდა კიდევ მეტის გაბედვა: სვანთა მონაწილეობის მოწმობა შეიძლება იყოს, „აფხაზეთის“ უძველესი მოსახლეობის ნიშნად შეიძლება გამოდგებოდეს სვანური ლეჩხუმი, ცხუმი და ცხომარი... ასე რომ სვანები ვინ იყოს, დიოსკურიასში მოვაჭრე ერთერთი ტომი კი არ იყოს გარედან მოსული, არამედ დიოსკურიის მკვიდრი ტომი, რომელმაც მას სახელი დაუმკვიდრა...

თამარის „გალმერთება“ იმიტომ შეიძლებოდა, რომ ღმერთი სვანის გაგებათ იგივე კაცი იყო, ოღონდ ზეკაცი. სვანის ღმერთი სრულიადაც არ იყო ის მოუწვდომელი რაღაც, ბარში რომ ჰქონდათ წარმოდგენილი, არამედ უფრო მაღალი (ძლიერი, წმინდა, სათნოიანი, მშველელი, საქმეში, ომში, გზაში) ვიდრე ჩვეულებრივი ადამიანი, მაგრამ არა ისე მარჯარებელი, გონებაშეუღვამი, საშიში და

სასტიკი (და ზოგჯერ უსამართლოც კი, თუმცა სამართლიანობას იჩემებდა), როგორც ღმერთი ქვეყნის შემოქმედი...

სვანური ხატები ყველა ასეთი ადამიანისებური თვისებების (უფრო მაღალს) მატარებელნი არიან... გაღმერთებამდის მათ ცოტა აკლიათ, ხოლო კულტად ქცეულნი მეფენი ხომ ამ ხატების ძმები არიან...

ასე რომ ამა თუ იმ საზოგადოების ღმერთი ამავე საზოგადოების შემამოქმედი და იმ თვისებების მატარებელია, რომლითაც მას ეს მისი შემოქმედი საზოგადოება აღჭურავს... ის ძველი ღმერთები, გვაროვნული წყობის საზოგადოების ღმერთები ადამიანის თვისებების მატარებელნი არიან (ზღრ. ძველი საბერძნეთის პანთონის მკიდრნი). თვით ამ გვაროვნული საზოგადოების სხვადასხვა საფეხურზე ეს ღმერთები სხვადასხვა თვისებებს იძენენ, მაგრამ კლასობრივ საზოგადოებაში გადასვლამდე ეს ღმერთები ძირითადად ადამიანის თვისებებისა რჩებიან, აგრე ძლიერ არ შორდებიან ადამიანს და ადამიანისათვის გაღმერთების გზა საბოლოოდ დახშული და მოჭრილი არაა. ადამიანიდან ხატამდე, ხატიდან თავბატამდე ან ღმერთამდე (ღმერთი, ღერბეთიც, ხომ ერთ-ერთი ხატი იყო ოდესმე...). და გმირი ადამიანი, სხვებისაგან განსხვავებული სათნოებით დაჯილდოებული ადამიანი, ადვილად ირიცხება ღმერთთა შვილების რიგში, ნახევარ-ღმერთები... ზღრ. ოდისე და სხვები დედით ადამიანები, მამით ღმერთები და პირუტყუ, ღმერთკაცები (ქართული ფოლკლორი, ამირანიადა...); და მეფეებიც ადვილად თავსდებიან ღმერთის კარზე როგორც ღვთის შვილები...

გუშინწინ, 18. VII, მამისამ¹ რ. ხარაძე-ა. რობაქიძის წიგნი მომიტანა, კონკრეტულად დაკავშირებით რომ დაუბეჭდავთ. ჭერ არ წამოკითხავს. ჩავხედე, კარგად გაუფორმებით.

მაგრამ უსიამოვნო ბეჭევა შეცდომა სვანთა სეპარატიზმის შესახებ „სხვა ქართველური ტომების მსგავსად გვიანფეოდალურ ხანაში“. ჩანს სეპარატიზმის ბუნება არ გაუთვალისწინებიათ საერთოდ და საქართველოს პოლიტიკური დაშლის ბუნება კერძოდ.

რა არის სეპარატიზმი, როდის და სად ჩნდება ის, როდის და როგორ წარმოიშვა ეს მოვლენა საქართველოში, რა პირობა იყო ამისათვის აუცილებელი და იყო თუ არა საამისო პირობები და თუ იყო რამდენად ძლიერი იყო ის სვანეთში? შეიძლება თუ არა სეპარატიისტული განწყობილება თანაბრად გავავრცელოთ მთისა

¹ მამისა ბერძნული — ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომელი.

და ბარის ქართველ ტომებზე ერთნაირად გვიანფეოდალურ საქართველოში?

სეპარატიზმის შესახებ სამწუხაროდ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე არაფერი თქმულა არც მარქსისტული, არც წინამარქსისტული. საქართველოს პოლიტიკური დაშლის კონტაქტაციას კმაყოფილებოდნენ და ამ მოვლენის ბუნების ახსნით თავს საგულდაგულოდ არავენ იწუხებდა. საქართველოს პოლიტიკური დაშლა გვიანფეოდალური ხანისა ს. კაკაბაძეს საქართველოს სოციალ-ეკონომიური დაწინაურების შედეგი ჰქონია, ზოგს კიდევ გარეშე მტრების ზეგავლენის შედეგი ჰგონია ის; ბოლო დროს წამოყენებულ იქნა შეხედულება (ჩემი) რომ ეს მოვლენა, საქართველოს პოლიტიკური დაშლა, შედეგია მისი სტაგნაციური ვითარების („ჩიხის“), მისი ნიშანია სათავადოების სისტემის გამარჯვება. ეს „თეორიები“ ყველა გაუმართავია, საკითხი მეტად მნიშვნელოვანია და შესასწავლად რთული. რა არის ჩვენი ადრეფეოდალური ურთიერთობა? ერთი დაშლა ხომ VI—VII ს-ში დაიშალა თითქო იბერია, კოლხეთი... რა იყო ეს სამთავროები ადრეფეოდალური ხანისა (სენიორიები?), როგორი იყო ეს გაერთიანება, IX—X საუკუნეში რომ მიმდინარეობდა, როგორი სახელმწიფო წარმოიშვა (ადრეფეოდალური თუ განვითარებული ფეოდალიზმისა), რა იყო მამასა-დაძე, შემდგომ დაშლის მიზეზი, განვითარება თუ შეფერხება ამ განვითარებისა. როგორი იყო როლი გარეშე ძალებსა, კერძოდ მონგოლებისა, თემურ ლენგისა და ყველა სხვა თურქმანებისა, ყიზილბაშებისა და ბოლოს, ოსმალეთ-ერანისა. ყველა ამ ფაქტს შეწყობა უნდა, შინა და გარეულ მოვლენებს შეფასება და პროცესის სახით გამართვა უნდა. ამის ერთიანი სურათის დადგენას არა-ვინ ცდილობს და მოვლენას, სეპარაციის ფაქტს განმარტობებულად და ისტორიული პერსპექტივის გაუთვალისწინებლად ხსნიან და ამიტომაც არის, რომ ამ კარდინალურ საკითხზე დღემდე გარკვეული, გამართული, მწყობრი პასუხი არ მოიპოვება... ეთნოგრაფები რა გასამტყუნებელია, როცა ისტორიკოსებს თავი არ შეუწუხებიათ და საკითხი ასე თუ ისე არ შეუსწავლიათ. უკანასკნელად შრომა დაიწერა (მ. ლორთქიფანიძე) სპეციალურად საქართველოს გაერთიანების (ფეოდალური გაერთიანების) შესახებ და იქაც კი ეს საკითხი არ დასმულა. რა გაერთიანდა, რა მივიღეთ იმ გაერთიანებისაგან, რა საზოგადოება არის ეს XI—XIII საუკუნის საზოგადოება, სახელმწიფო. ამის ნათლად გარკვევით ხომ პასუხი გაეცემიდა იმ დიდ საკითხსაც, თუ რა იყო ქვეყნის პოლიტიკური დაშლა

XIV—XVI საუკუნეებისა?... პირადად არც ჩვენ მოგვიცია ერთიანი, მწყობრი, მეცნიერული, ისტორიული სურათი (პროცესი) საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარებისა VI—VII—X—XIV—XVI საუკუნეებისა. ეპიზოდების სახით, ცალკე მოსაზრებათა სახით ეს გამოთქმული გვაქვს სხვადასხვა ნაშრომებში ამ 30 წლის მანძილზე, რაც სქემატურად ასე წარმოიდგინება: საქართველოს (იბერიის, კოლხეთის) დაშლა სამთავროებად შედეგი იყო მისი განვითარების, ფეოდალური ურთიერთობის საბოლოოდ გამარჯვებისა; ადრემონათმფლობელური იბერია, კოლხეთი, სამოქალაქოებისა (ქალაქებით) და ზეგანის სამხედრო დემოკრატიისაგან შედგებოდა. ზეგანი უმრავლესობა იყო (სტრაბონი), უმნიშვნელოვანესი იყო და სამოქალაქოებს ზეგანი არასოდეს დაუმორჩილებიათ თავისი ადრემონათმფლობელური ორგანიზაციისათვის. ასე რომ ადრემონათმფლობელური იბერია-კოლხეთში ორი წყობის თანაარსებობა იყო: ბარული ადრემონათმფლობელური და ზეგნური, კიდევ უფრო წმინდად დაცული მთური სამხედრო დემოკრატიისა...

ფეოდალური ურთიერთობა ეს იყო ზეგნის სოციალურ-ეკონომიური დაწინაურების შედეგი და მისი გავლენის გაძლიერება ბარზე უკეთ, ბარისა და ზეგნის მეურნეობის შერწყმა ზეგნის უპირატესობით, სუსტი მონათმფლობელური ურთიერთობის თანდათან გაქრობა და ფეოდალურის ზიარება. აქ, უეჭველია, არამცირე მნიშვნელობა ჰქონდა თვით იმ ფაქტს, რომ მონათმფლობელური მსოფლიოს საყრდენი და გამვლენი „რომი“ მოიშალა, გაფეოდალურდა... და ამ ახალ ქართულ (სახალხო ქართულ) ნიდაგზე წარმოიშვა სამთავროები, მეტნაკლებად თვითკმარი ორგანიზაციები თავისი „მთავრებით“ (იგივე „მეფეები“). ორი საუკუნის გასულს (დაახლოებით) ეს ორგანიზაციები უკვე აღარ შეეფერებოდნენ ახლად შექმნილ ვითარებას, სამთავროები იჩენენ ძლიერ ანტიესპარატულ ტენდენციას და ორასი წლის ბრძოლის შედეგად ეს ტენდენცია იმარჯვებს, ყალიბდება ბატონყმური, გაერთიანებული, წინაბურჟუაზიული სახელმწიფო („დავითის სამეფო“) შესაფერისი სახელმწიფო წყობით...

ბარის კულტურის ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობა შესაფერისი იდეოლოგიით (სასულიერო, საერო), სოციალური წყობით (დიდებულები, აზნაურები, გლეხები, სხვადასხვა კატეგორიები), ძლიერ გავლენას ახდენს მთიანეთის ტომებზე, ხელს უწყობს მათს. კავშირს ბართან, იჩენს მთის საზოგადოებაში ბარის სოციალური წყობის აგენტებს (ერისთავებს, ვარგებს, გამგებლებს, აზნა-

ურებს...), შეაქვეს ქრისტიანობა, მაგრამ ფეოდალური ურთიერთობა იმ ძალისა არასოდეს ყოფილა, რომ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიური ვითარება ბარისათვის გაეფიციებინა, სრულიად ბარისათვის დაემსგავსებინა, ბარული იდეოლოგია გაებატონებინა: მთაში „ერისთავი“ სულ სხვა შინაარსისა იყო ვიდრე ბარში, მთაში „აზნაური“ („ვარგი“) სულ სხვა შინაარსისა იყო ვიდრე ბარში, მთაში „გლეხი“, ის იყო მსახებოდა, მაგრამ შესაფერის ნიადაგს მოკლებული არ ვითარდებოდა; მთაში ქრისტიანობა, კერძოდ სვანეთში, განსაკუთრებით თავისებური იყო, შეიძლება ითქვას „სვანური“ იყო, ე. ი. იდეოლოგია, რომელიც სამხედრო დემოკრატიისა, თუ ადრეფეოდალური ურთიერთობის შესაფერისია თავისი შინაარსით, საგყარეულო ღმერთებით („ხატებით“). თითოეულ გვარს თავისი ღმერთი (ხატი) ჰყავდა, ზოგიერთი ძლიერი ხატი დაბმულიც ჰყავდათ, რომ მათ სხვა ხატები არ დაეღწათ, რომელნიც ამ ეკლესიაში შემოეყვანათ. ჩანს, ამ უცხო ხატებს არ იგუებდა, თავისი სასუფეველის მათთვის გაზიარება არ სურდა... აქ უკვე ქრისტიანული აღარაფერია. მოივონე „ქართლის ცხოვრებაში“ დატული შეხედულება ღმერთების ონის შესახებ... აქაური ბაპები ხომ იგივე მოგვებია. ჩანს, ბიზანტიიდან გავრცელებულ ქრისტიანობას მეტად სუსტად უმოქმედნია, რომ სახელიდა მარტო შეუთვისებინებია მღვდელთმსახურისა (პაპ), ხოლო შინაარსეულად ისინი ძველი წარმართებივე დარჩენილან. ქართულ ქრისტიანობას უფრო მეტი ძალა გამოუჩენია XI—XII საუკუნეებში და უფრო მოგვიანებით, ქართულ სოციალურ-პოლიტიკური გავლენის გვერდით ძლიერი ეკლესიათა მშენებლობა უწარმოებია. სვანი ერისთავები, ვარგები და სხვა ჩენილები მონაწილეობენ ამ მშენებლობაში, მეფეები დიდად სწყალობენ და ამ თავისი აგენტების საშუალებით პოზიციებს იმაგრებენ ამ დაუპყრობელ ქვეყანაში...

(სვანი ერისთავთერისთავები შინაარსისა, როგორც ის სვანი „მეფეები“ არ ყოფილან ლაზიკის და მით უფრო ბიზანტია-რომის მეფის შინაარსისა. მართალია მათ ამტკიცებს, უკეთ სვანთა ბელადის მიერ ამ საპატიო თანამდებობის მიღებას ადასტურებენ ეს მეფეები ბიზანტია-რომიდან, თუ ლაზეთიდან, მაგრამ ეს მოვლენა მეტად მცირედ მოქმედებს სვანთა ბელადების შინაარსზე და ისინი არსებითად სამხედრო დემოკრატიის ბელადებადვე რჩებიან და მეფის მათ მხოლოდ სახელი აქვთ). „დაუპყრობელ ქვეყანაში“-მეთქი ვიმეორებ იმიტომ, რომ ასეთი ქვეყნის „დაპყრო-

ბა“ ბარის მიერ შეუძლებელია: დამპყრობლის და დაპყრობილის ეკონომიური და სოციალური წყობა მეტრისმეტად დაშორებულნი არიან ერთიმეორეს, შინაარსეულად ისინი ერთიმეორეს არ გვანან და ამ ორი საზოგადოების გაიგივების (აშიმილაციის) ყოველგვარი ცდა მარცხით მთავრდება. ბარი წინ მიიწევს ახალს, უფრო მაღალს ფორმებს ეზიარება სოციალურ-ეკონომიური განვითარების გზით, მთა მეტრისმეტად ნელა იცვლება და ძველი სოციალურ-ეკონომიური ფორმები თითქმის უძრავი რჩება; ფეოდალური ურთიერთობის ბარის მეურნეობას ძალა არ შესწევს ასეთი ელიტური გავლენისა... ოჯახური (გვარეულობის მიხედვით) ხელოსნობა, ოქრო-ვერცხლის მკედლები, რკინის მდნობელ-მკედელნი, მესაქონლეები, მონადირენი, თივის მოყვანის ოსტატები, მცირედ შეხორბლეები... ასეთი იყო სვანეთი I საუკუნეში (სტრაბონი), ასეთივე იყვნენ ისინი შემდეგ... თაფლი, ტყვე, ტყავები, ბეწვეული — მათი გასატანი საქონელი და ბარში მუშაობა: არხები, სათიბ-სამკალი, გზები, ხის მუშაობა — ეს იყო მათი მეურნეობა ფეოდალური საქართველოს ძლიერების ხანაში...

და რა შეექმნათ სვანებს სასეპარაციო XV—XVI საუკუნეებში, რა მეურნეობის სახე შეუცვალათ, რა ახალი სახე მეურნეობისა გაუჩნდათ?

რა კვებავს სეპარაციას, ასეთ მოდრეკილებას? მეურნეობის, უმთავრესი დარგის მაინც, თვითცმარობა. ასეთი თვითცმარობა ორი გზით შეიძლება: წარმატების გზით, ე. ი. დაბალი მეურნეობის საზოგადოება (ვთქვათ სამხედრო დემოკრატია), უფრო მაღალ საფეხურზე ადის, ავითარებს ახალ მეურნეობას, ვენახს, პურეულს, მორწყვის საქმეს, თესვის საქმეს, საქონლის ჭიშებს აღმჯობესებს, მეცხვარეობა, მეზრახეობა მელორეობა... იქმნება თვითცმარობის საფუძველი და გარკვეულს ვითარებაში ჩნდება ტენდენცია სეპარაციისა. თავის თავად ობობისა, რაც სრულიად არ არის, როგორც ვხედავთ, რაღაც ოდიოზური... პირიქით, თავისთავადობა ამ შემთხვევაში გამართლებულია და პროგრესს ემყარება, ის თვით პროგრესულია. ასეთი საზოგადოება ცენტრს ვეღარ ურიგდება; სამძიმო ტვირთად და განვითარების შემაფერხებლად გამოდის ძალად გამაერთიანებელი ცენტრი, რომელიც ვერაფერს აძლევს არსებითს ასეთ საზოგადოებას და მხოლოდ შიშველ მოხარკე — ექსპლოატატორის სახით წარმოადგება ამ ახალი და დაწინაურების გზაზე შემდგარ საზოგადოების თვალში. ამრიგად ასეთ ვითარებაში თავის თავადობა

(სეპარაცია) ყოველმხრივ გამართლებულია და მას მხარს უჭერს ამ საზოგადოების უმრავლესობა.

მეორე გზა სეპერაცია — თავის თავად ობისაკენ ესაა სამეურნეო და ცემის გზა. ფეოდალური ურთიერთობის ხანის გაერთიანება იმ სახისა და იმ ხარისხის არასოდეს არ არის, რომ მისი (გაერთიანების) მოშლა არ შეიძლებოდეს. გაერთიანებაში შემავალი უფრო მცირე ერთეულები სამეურნეო თვითკმარობას მეტ-ნაკლებად, ძირითადად ინარჩუნებენ. გაერთიანება იმ ხარისხს არ მიღწევს, რომ შემადგენელი ერთეულების თვითკმარობა საბოლოოდ მოშალოს და ახალი ქვეყნები (დარგობლივ დანაწილებული) წარმოშოს, ახალი, ორგანულად გაერთიანებული დიდი ქვეყანა წარმოშოს. (საქართველო XII საუკუნისა ამ პროცესის პირველ მონაკვეთში იმყოფებოდა)... ასეთ ვითარებაში საკმაოა მეტ-ნაკლებად არახელშემწყობი პირობების ხანგრძლივი მოქმედება, რომ სუსტი გამაერთიანებელი ძალები (რომლებიც ისე არ დაუფლებიან საზოგადოებრივ ცხოვრებას, რომ ორგანულად შეედუღებანთ ცალკეული ერთეულები) კიდევ უფრო სუსტდებიან და ძალაში შედის, ან ვითარებას ეუფლება ძველი დაკნინება-შემცირების გზაზე მდგარი და ახლა გამოცოცხლებული ძალები თვითკმარობისა. პატარა ერთეულების თვითკმარობა ახლა უკვე რეაქციის ნიშანია და მისივე შედეგი (სათავადობები)... თუ იმ ძველ დროს ის პროგრესის ნიშანი იყო (სამთავროები), ახლა მათი გამოცოცხლება სამეურნეო სოციალური დაჩიხულობისა და ეკონომიური რეგრესის შედეგია.

მონგოლ-თათართა ორასწლოვანმა ბატონობამ, ბოლომოუღებელმა რბევამ, უზარმაზარი სიმდიდრის გაფლანგვამ ურდოს ხარკისა და ბასაკების ჩასანთქავად გაღებულმა, ინტენსიური მეურნეობის მოშლამ (სარწყავი არხების მოშლა, მევენახეობის დაკემა, შშენებლობის დაკემა, მთელი მხარეების აოხრებამ) და ბოლოს საგარეო ურთიერთობის სიძნელეებმა: ბიზანტიის დაკემამ, მთიანეთის ჩაქეცვამ, ოსმალეთის გაძლიერებამ და თურქმან-ყიზილბაშების თარეშებმა, სომხეთის დაკემამ და თემურ ლენგის უმაგალითო თარეშებმა... ყველაფერმა ამან ძირიანად შეარყია გაერთიანებული საქართველოს ის ძალები, რომელნიც ამ გაერთიანებას იწვევდა...

წარმოიშვა სამეფოები, სამთავროები, რომლებიც ემყარებიან ახლად წარმოქმნილ სათავადოებს — თვითკმარ სამეურნეო ჩამორჩენილ ორგანიზაციებს. „საქართველო“, ან „ყოველი საქართველო“, „ერთობილი საქართველო“ მოიშალა, სეპარაციის ძალები და-

ეფულა ქვეყანას და მცირე ერთეულებმა თავისთავადობა დაიჩემეს. ეს იყო ღრმა რეაქცია, ჩიხი, სტაგნაციური ვითარება (მე აქ გვერდს ვუვლი დიდი მნიშვნელობის მოვლენათა აღნიშვნას, როგორც იყო მოსახლეობის დისპროპორციის წარმოქმნა, მწარმოებელი მოსახლეობის შემცირება კატასტროფიული და თავადაზნაურობისა, მთავრებისა და მეფეების კარის მომრავლება, ექსპლოატატორთა და ექსპლოატირებულთა ურთიერთმეფარდების დარღვევა მუქთამქამელთა სასარგებლოდ („ოფიტარას ოცი გლეხი ოცდახუთი ხელოსანი“), ბეგარა-გადასახადების გაღივება, ბოლომოუღებელი ხარკი, ბოგანოთა, ხიზანთა, ტაბარუკთა კატასტროფული გამრავლება და სხვ.).

სევანეთი? სევანეთი არც მონგოლებს მოუთარეშებიათ, არც თემურლენგს. სევანეთს არც თურქები სტუმრებიან, არც სხვა ვინმე. სევანეთი, პირიქით, თავისუფალი და თავშესაფარი რჩებოდა ბარში შვეიწროებულთათვის. სოციალურ-პოლიტიკურად სევანეთი იმავე წყობისა რჩებოდა, რაც აქამდე იყო (სამხედრო დემოკრატია და ადრეფეოდალური ურთიერთობა). ერთადერთი ის შეიძლება დაფიქვიათ, რომ მთაში შესუსტდა ბარის გავლენა (ისევე როგორც არაგვისა და ქსნის ხეობებში. შღრ. „ძეგლის დება“), გავლენა პოლიტიკური. მთას არ სიამოვნებდა, საფიქრებელია, რომ ერისთავები ცდილობდნენ აქ ბარულ ერისთავობას, ან ვარგები ბარულ აზნაურობას და აჯანყდნენ, აუჯანყდნენ ეკლესიასაც, სადაც პაპების ნაცვლად ბარული დეკანოზები გაჩენილიყვნენ. და თუ გიორგი ბრწყინვალემ ძეგლი დაუდო მთას, აქ ბაგრატი დიდმა სევანეთი ერთგულებასზე დაჰფიცა... მაგრამ ეს იყო არა სევანთა სეპარატიზმი, თავისთავადობა (რეაქციული). როგორც ამ დროს ბარში ხდებოდა, არამედ სოციალურ-პოლიტიკური ბრძოლა სევანეთის სინამდვილისათვის უცხო წყობის წინააღმდეგ. სასეპარაციო სევანეთს, სათავისთავადო არა ჰქონდა რა. არც როგორც პროგრესის შედეგი, არც როგორც რეგრესის შედეგი.

რალა იყო „აფხაზთ მეფეთა“ (დასავლეთ საქართველოს მეფეთა) დროს და ამის შემდეგ, გაერთიანებული საქართველოს ეპოქაში...? რით შეიქმნა სევანეთი აგრე საყურადღებო? იარაღის მკეთებელნი, სამკაულის მკეთებელნი, სამეფო არხების გაყვანის ოსტატები, ხის ოსტატები, მონადირენი ბეწვეულით, მთიბავეები და, უმთავრესად, მთაშენებლები მეთისა. სევანთა ერისთავთერისთავების მსახურით უხუცესობა სწორედ ამას მიუთით-

თებს (ხელშეწავი, ნახე კარის გარიგება). ამის ტრადიცია იყოს შეიძლება, რომ ლეჩხუმელი მოლაშქრენი იყვნენ მეფის ტალანი (ვგონებ ლატალის ხალხური ეტიმოლოგიაც ტალანს უკავშირდება...).

ეს იმის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ სვანეთის ერისთავი განსაკუთრებით მისანდო იყო აფხაზთა მეფისა, როცა ეს უკანასკნელი ადგილობრივ დინასტიებს (ერისთავებს, ვერხოსისას, ჯურისას, ფერსათისას და არგვეთისას) იმორჩილებდა... ამით, უნდა ვიფიქროთ, აიხსნება, რომ ოდიშა და გურიაში ძველი დინასტიების ადგილზე („ქობულეთი“ მოწმობს ალბათ, რომ აქ ქვაბლიჩეები ბატონობდნენ „გურიელების“ უწინ) ვარდანისძეები დასხდნენ საქართველოს მეფის ნება-სურვილით. ამ ვარდანისძეების გააღიერებას მეფის კარზე, მოჰყვა სვანი ვარგების გაანაწილება დასავლეთსა, თუ აღმოსავლეთ საქართველოში აგრე მრავლად რომ ჩანან (მაჭაყარიანები, ჩარკვიანები, ქაბუციანები, ეორეოლიანები, დედოღრიანები, იოსელიანები, ბერეუიანები, ჯაფარიძეები, კუტეიძეები, ყიფიანები, ნიუარაძეები, ჩიქოვანები, ფარჯანიანები და სხვ.). ესენი თუ ამათი მეგვარე წინაპარი იყვნენ ის მეომარი ვაჟაკები, ბელადს (ერისთავს) რომ მოჰყვებოდნენ ბარში საშოვარზე... ზოგი ვინმე მთაშივე ბრუნდებოდა, სხვები ბარში სხდებოდნენ აწნაურებად (ყმები ეძლეოდნენ სამხედრო სამსახურის სამუქოდ) და მტკიცედ იკიდებდა სვანეთში ფეხს მეფის ხელისუფლება. სვანი ჩინილები მეფის ერთგული და მისანდონი ხდებოდნენ. ქართული ქრისტიანობაც ამ პროცესის თანამგზავრი იყო. კონსტანტინოპოლით შემოსული ბერძნული ქრისტიანობა, როგორც ჩანს, არ იყო ძლიერი. მთხრობაში მას დიდი რამ კვალი არ დაუტოვებია. არქიტექტურაში ვანსაკუთრებით: სვანური ეკლესიები ბიზანტიურის ტიპისანი არ არიან. არც ერთი ეკლესია არ არის X—XII საუკუნეთა ადრე დროისა. ვანსაკუთრებით ძლიერად არის წარმოდგენილი XIII—XIV ს-ები, როცა, საფიქრებელია, რაღაც არსებითი ხასიათის ტეხილს ჰქონდა ადგილი სვანეთის ცხოვრებაში (მურყვამიანი სახლები და სხვ.).

სვანეთის ცხოვრების ამ ისტორიული მონაკვეთის გაცნობისას ადამიანს ბუნებრივად უჩნდება ეჭვი სვანეთის სოციალური აღნაგობის შესახებ. მაგრამ საკმაო არის გვიანი ხანის სვანთა (XIX ს.) ცხოვრებას გავეცნოთ, რომ ეჭვი გაიფანტოს და სვანეთი XII—XIII საუკუნეებისა სამხედრო დემოკრატიულად ადრეეკოდალურ ურთიერთობაში გარდამავალ საზოგადოებად ვეცნოთ. მხედველო-

ზაში უნდა გვეკონდეს, რომ სვანეთის სამეურნეო პირობები ისეთი
 იყო, რომ შემდგომი უფრო მაღალი ტიპის საზოგადოებრივი ურთი-
 ერთობის პირობებს არ ქმნიდა. (ამდენადვე „სვანური ფეოდალიზ-
 მი“ გაუგებრობა... ასევე გაუგებრობა დაღმეშქელიანების „თავა-
 დობა“. ეს იგივე ვარგებია, როგორც რიჩგვიანები, ან ჩარკვიანები,
 ან იოსელიანები და მრავალი სხვა, ოღონდ ამათვე უფრო ძლიერი
 ტირანები თავთავიანთ სოფელში, ადრეფეოდალური „უფალნი“,
 მთავრები...). და ამას იქით სვანეთის საზოგადოებრივი განვითარე-
 ბა არ წასულა. ამ ნიადაგზე იყო, რომ ძირეულმა სვანეთმა შეძლო
 და ეს გაძლიერებული, ან ასეთ გზაზე შემდგარი ჩენილები (ფარ-
 ვები) თავიდან მოიცილა და ძველი თავისუფლება შეინარჩუნა (ეს
 იგივე იყო, რაც იმიერკავკასიაში აბაძახებრი-
 სა და სხვათა „რევოლუცია“ XVIII საუკუნის
 მიწურულს). სვანური თემი საბოლოოდ გატეხილი არ
 იყო. მართალია სათიბების საკუთრება (ყიდვა, მიმძღავრება, დაჩე-
 მება) შემოსულიყო, მაგრამ ეს ისეთი მკირე მასშტაბის მოვლენა
 იყო, რომ სამიწო ფეოდალური ურთიერთობისათვის საკმაო არ
 იყო. სვანთა მიერ სვანის ექსპლოატაცია სამამულო ურთიერთობის
 ნიადაგზე ჩანასახში თუ იყო და მისი განვითარება ვერ ხერხდებო-
 და და ასეთი ურთიერთობა წამყვან (პროგრესულ) ურთიერთობად
 არ ვითარდებოდა (უპერსპექტივო იყო). მიმძღავრებას წართმევას,
 უხეშ ხერხებს და საშუალებებს აქ, რა თქმა უნდა, ჰქონდა ადგილი,
 ამის არაერთი მოწმობა მოიპოვება, მაგრამ ასეთ მოვლენათა წინააღ-
 მდევე ბრძოლა, ასევე ძლიერი იყო და პერსპექტივიანი: თემი ძლიე-
 რი გაერთიანება იყო და თემის მტუხელნი მოკლებულნი იყვნენ იმ
 გადამწყვეტ პირობას, რაც მათი გამარჯვებისათვის აუცილებელი
 იყო: აქ ფეოდალურ ურთიერთობას გამარჯვება არ ეწერა... მამასა-
 დამე მიწაზე ყოველი კერძო საკუთრება კი არ არის საკმაო
 პირობა ფეოდალიზმის გამარჯვებისათვის, არამედ მიწის ის ფეო-
 დალური საკუთრება, რომელიც საშუალებას აძლევს მიწის მფლო-
 ბელს იყოლიოს დაქვემდებარებული მიწის მფლობელები, რომელ-
 ნიც მიწის მოქმედთა ექსპლოატაციას ეწევიან და ამ გზით მიღე-
 ბული შრომის ნაყოფს თავის პატრომს უზიარებენ... შეიძლება
 ისიც იყოს, რომ მიწის მფლობელს დაქვემდებარებული მიწის მკე-
 რელნი არ ჰყავდნენ და თვითონ პირდაპირ ეწეოდნენ მიწის მოქმედ-
 თა ექსპლოატაციას, ეს იქნებოდა ადრეფეოდალური ურთიერთობა,
 უსამშაღსაფეხურო („უზნაურო“). განვითარებული ფეოდალიზმი
 კი, უამსაშაღსაფეხუროდ არ წარმოიდგინება. არჩილმა რომ აზ-

ნაურებს მისცა კახეთი ეს არის ებოჯალური ჩვენება იმის, რომ ადრეფეოდალური უროიერთობა ამ ქვეყანაში დასრულდა: გაჩნდნენ სამხედრო მოვალეობის მქონებელი მიწის მქვერლები, ყოფილი ტაძრეულები, რომელნიც მიწის მოქმედთა ექსპლოატაციით ინაზ-ლაურებენ სამხედრო სამსახურს შეფის (საშუზერენის, პატრონის) წი-ნაშე. აი ეს საშუალო რგოლი — აზნაურები — აკლდა სვანურ თა-ვადებს დადეშქელიანებს, გარდაფხაძეებს, გვლოვანებს და ამდენად-ვე ისინი ხარისხობრივად არ განსხვავდებოდნენ კარგებისაგან, ოდონდ ეს იყო, რომ უფრო ძლიერები იყვნენ და სათემო მიწის დაუფლება მოესწროთ... სხვა ვარგებს „მოესწრეს“ სვანებმა და თა-ვიდან მოიცილეს თემის მოლალატენი.

სვანეთის სიციწროვე არ იქლეოდა საშუალებას აზნაურების ყოლისას. ხოლო სადაც არ არის ეს დამაკავშირებელი რგოლი სიუ-ზერენსა და მიწის მოქმედს შორის, იქ არც განვითარებული ფეო-დალური უროიერთობაა, იქ მხოლოდ ადრეფეოდალური უროიერ-თობაა, სამხედრო დემოკრატიის ნეტნაკლებად ძლიერი გადმონაშ-თებით (ყველაფერ ამას კარგად უდგება ჩემი თეორია თავისუფალ მოლაშქრეთა გაგლებებისა და გააზნაურების შესახებ, როცა ბარის ადრეფეოდალური საზოგადოება განვითარებულ ფეოდალურ საზო-გადოებად იქცა: მეფე-დიდებულები, პატრონები, აზნაურები, შემა-კავშირებელი რგოლი და გლებები — მიწის მოქმედნი). აი ეს შემაკავშირებელი ფენა ვერ განვითარდა სვანეთში და ამიტომაც იქ ან ადრეფეოდა-ლური უროიერთობა დამყარდა (ქვემო სვანეთი, სა-დადეშქელიანო სვანეთი) ან სამხედრო დემოკრატიას შეემორჩა...

ეპოქალურია „ქართლის ცხოვრების“ ჩვენება: „დამიუბოძაკა-ხეთი ტაძრეულთა და აზნაურ ყვნა ისინი“. აქ არის „აზნაუ-რის“ კლასიკური განმარტება: აზნაურია, ძეგლას დამწერის წარმოდგენით, ის სამხედრო პირი (=ტაძრეული), რო-მელიც ამ სამხედრო სამსახურს სანაცვლოდ, ამ სამხედრო სამსა-ხურის წესიერად შესრულების გარანტიად ფლობს პატრონისაგან ნაწყალობევე მიწა-ადგილს, ამ ადგილზე მოსახლე მიწის კაცებით... დავით აღმაშენებლის ბრძანება არიშოიანისადმი კლასიკურია კახელი აზნაურის, ყოფილი ტაძრეულის, ანუ ტაძრეული აზნაურის (ბეჭა-ალბულა) შინაარსის გასათვალისწინებლად. იმ ძველი დროიდან (არ-ჩილის დროიდან) მოკიდებული დავითის ეპოქამდე ტაძრეული აზნა-ური იმავე შინაარსით დარჩენილა: სამხედრო საქმის ვალდებული

და ამ ვალდებულების პირობად მიწა-ადგილის მფლობელი მეომარი, ერისთავის („ბარის შიანის“) საკონტროლო...

შეიძლებოდა თუ არა ასეთი აზნაური სვანეთში? რა თქმა უნდა, არა. სვანეთში „ვარგი“ შეიძლებოდა და იყო კიდევაც, ბარში ის აზნაურად იქცეოდა, ყმა და მამულს მიიღებდა სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ, აქ სვანეთში კი ის ვარგად რჩებოდა... ძლიერი და მრავალრიცხოვანი გვარის თავკაცი. ვარგივე იყო, მაგრამ მეფის მოხელეობით დაწინაურებული, ის იქ სვანეთშივე დიდგვარობდა (ქტიტორები, მელომეები, ჩენილები).

ესენი შეადგენდნენ აფხაზთა მეფეების საყრდენს ლაზ დიდგვარობის დამორჩილების საქმეში, განვითარებული ფეოდალიზმის წარმოქმნის საქმეში, ადრეფეოდალური ურთიერთობის გადალახვის საქმეში. ესენი იყვნენ ის თავგამოდებული მოლაშქრენი, რომელთა ღონით დაეითი თურქ სელჩუკებს, ძველ ერისთავებს (ადრეფეოდალური ხანის „მთავრებს“) ანადგურებდა და განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის საქართველოს (ბატონყმურ საქართველოს) საფუძველს უმაგრებდა... (მ—2, 20. ფურც. 1—25), ფურც. 73—77, ფურც. 98—100).

[ლაზიკის ისტორიული გეოგრაფიისათვის]¹

გ ა ს ვ ლ ა I

13. IX. 60.

ამ გასვლამდე, გუშინ, 12/IX, ყმაწვილებთან მქონდა საუბარი შორაპანზე. შორაპანი — სამი ხეობით გამოშავალი გზის ჩამკეტავი ციხე (ყვირილის, ძირულის, ჩხერიმელის). სტრაბონის დროს ეს ციხე მოქმედია. ეს გარემოებები სათარიღოა: ჩანს, კოლხეთის საზღვარი იმ დროსაც შორაპანზე გადიოდა და. მაშ, არგვეთი უკვე იმ დროს იბერიაში შედიოდა. ამისივე მოწმობაა, ცოტა უფრო ნაგვიანევი, ბორისა და კლდეეთის არქეოლოგიური მონაპოვარი... უცნაურია, რომ ქართული გადმოცემით შორაპანი და დიმნა (ვახუშტი უიგივებს დიმს) ფარნავაზმა ააგო. შეიძლება ამ გადმოცემაში ის ამბავი იყოს არეკლილი, რომ სადღაც იმ დროს, იბერიის დიდი ექსპანსიის ხანაში, როდესაც მცხეთის სამეფო დაიარსდა, მისი პოლიტიკური საზღვრები შორაპანამდე მოიწია და მაშასადამე, შეიძლება ისიც ვივარაუ-

¹ პირველად დაიბეჭდა ქუთაისის აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის „მასალებში“ 1968 წ.

ლიათ, რომ იბერიული მოსახლეობის არგვეთში დამკვიდრება ამ ხანას და წინა ხანას ემთხვევა. თუ არა შორაპნის (და დიშნას) აგება ფარნავაზის მიერ გაუგებარია: სტრატეგიულად შორაპანი თავდაცვითი ციხეა: ის ყვირილა-ძირულა-ჩხერიმელას გზებზე შემოსეულთაგან იცავს კოლხეთს. ხოლო თუ ქართულ გადმოცემას გავიზიარებდით, უნდა გვევარაუდნა; რომ ფარნავაზმა კოლხეთის ამ ნაწილზე საბატონოდ ააგო ეს „ს ა ნ ა პ ი რ ო“ ციხეები... საყრდენი ციხეები კოლხეთში შეტევისათვის. (ხანისწყალი — ს ა ზ ლ ვ ა რ ი? ... ა ქ ა მ ე თ ი ს ა ზ ლ ვ ა რ ი? ...).

ქართული ცნობის ფასი, მე ვფიქრობ, იმაშია, რომ ის ადასტურებს ბერძნული წყაროების (სტრაბონს და სხვა) ჩვენებებს იმის შესახებ, რომ შორაპანი იმ ძველ დროსვე სასაზღვრო ხაზია იბერია-კოლხეთს შორის (დ ი მ შ ი უ ნ და მ ი ვ ი დ ე რ ო გ ო რ ც კ ი ვ ა მ ო ი დ ა რ ე ბ ს) და გვაზარაულებინებს, რომ ეს ხაზი ასეთი დაიდო „ფარნავაზის დროს“ ე. ი. იბერიის დიდი ექსპანსიის ხანაში, რაც პოლიტიკურად გამოიხატა იბერიის სახელმწიფოდ გარდაქმნაში (დასრულდა სამხედრო დემოკრატიის ხანა, წარმოიქმნა სახელმწიფო).

შორაპანი ბერძნული წყაროებით და სკანდე სიმარეებია და ქალაქები, როგორც ეს სიმონს ჰგონია (72, 155)². შორაპანი და სკანდე „ლაზებს ძველად აუგიათ“ (155) დიდი გაქირვებით, რადგან იქ საზრდო სრულიად არაფერი მოდის და მშენებელთ ზურგით უხდებოდათ იქ სურსათის მიტანა“ (155)...

როგორც ვხედავთ, ლაზური გადმოცემით (მათ უნდა მიეწოდებინათ ეს ცნობა ბერძნებისათვის) შორაპანი ლაზების მიერაა „ძველად“ აგებული... მაგრამ სტრაბონით ის კოლხების მიერ უნდა იყოს აშენებული. მაინცდამაინც ამ ტრადიციით ფარნავაზი გამოირიცხებულია.

შორაპანი (და სკანდა) მნიშვნელოვანია როგორც თავდაცვისათვის, ისე თავდასხმისათვის. რომაელები და სპარსელები დიდად ეცილებიან ურთიერთს. რომაელებს ისინი მტრის გზების ჩამკეტავად სჭირდებოდათ (ამ მიზნით იყვნენ ისინი თავის დროს აგებული) ხოლო სპარსელებს ისინი სჭირდებოდათ საყრდენ პუნქტებად ლაზიკაში შეტევისათვის (155—156)...

² იგულისხმება პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II, თბ., 1934 წ. ქვემოთ ყველგან ამ ტომის გვერდებია მითითებული.

სხვა დროს უნდა ისტორიულ-გეოგრაფიულად აღწეროთ ყველა ეს ციხე-ქალაქი მთელი ლაზიკის ისტორიულ-გეოგრაფიული ზოგადი მიმოხილვისას, რაც წინ უნდა უძღოდეს, როგორც შესავალი, ნაშრომს: „ეგრისი აღრიფუოდალურ ხანაში...“.

მაინც ცალკე განსახილველია იბერიის ეს დიდი ექსპანსიის ხანა, რაც, როგორც საფიქრებელია, სამხედრო დემოკრატიის ხანაში დაიწყო და ფარნავაზით დაგვირგვინდა: იბერია არ გვეთუში პოლიტიკურად გაბატონდა, ეთნიკურად უფრო ღრმადაც შეიჭრა ეგრისში, ჰერეთი შემოირთო — მისი დასავლეთი ნაწილი, მთიელთ შეუტია...

დღეს 13/IX. ვარდციხეში წავედით. ღრუბლიანია, ქინქულავს. საწყენია: თვალსაწიერი არ გვექნება, ფოტოც უხეირო გამოვა...

„ყველაზე შესანიშნავი ქალაქები კი მაინც არის აქ როდოპოლისი და მოხირისი“ (73). მოხირისზე შემდეგ, ხოლო როდოპოლისი რომ მართლაც შესანიშნავი ქალაქი უნდა ყოფილიყო, ეს ერთი შეხედვითაც კი სარწმუნოა. ვარდციხე ყვირილის, რიონის და ხანისწყლის შესაყარშია. ფაზისი სანაოსნო (დიდი ხომალდებისათვის) სწორედ ამ პუნქტიდან არის. ეს გარემოება იქამდე თვალსაჩინოა, რომ ძნელია მას არ დაუტკავშირო ვარდციხის ქალაქობა. მაინცდამაინც ქალაქ ვარდციხის მნიშვნელობა დიდად უნდა ყოფილიყო ამ გარემოებასთან დაკავშირებული. ფართო, უხვმოსავლიანი და ჭანსალი ქვეყანა (ბაღდათის მხარე), სანაოსნო გზა, სახმელეთო გზები იბერიიდან („დაბლობში ერთი ქალაქი იყო, სახელად როდოპოლისი, რომელიც ყველაზე უწინარეს ზღვებოდა გზაზე იბერიიდან კოლხიდაში შემოსულთ“ (156). ეს გზა იბერიიდან აქ დასაღვენია: ჩანს ის ფაზისის მარცხნით მოჰყვებოდა, შეიძლება აჭამეთზე (ან დიშზე) გამოივლიდა. „აჭამეთი“ ფრიად საინტერესო ჩანს. უნდა ვიფიქროთ ნაწარმოებია „აჭამ“-ისაგან. XII საუკუნეში ეს სახელი დამოწმებულია (გეგუთთან ერთად). ჩანს იგი ძველია. აჭამი სპარსელის სახელია. ხომ არ არის აჭამეთი იმის ნაკვალევი, რომ ამ ადგილას აჭამთა სადგომი იყო ხანგრძლივად? სამცხიდან — ბაღდათზე... ბაღდათი ისევე ნაწარმოებია, როგორც გელათი, ქუთათი და სხვა. ბაღდა, ბაღდათი, ბაღდა-ვა, ბაღდავაძე... ზესტაფონში ახლაც სახლობენ ბაღდავაძეები. ასე რომ როდოპოლისში თავს იყრიდნენ გზები მოხერიისიდან, იბერიიდან, სამცხიდან, პეტრა-

ღან და, გარდა ამისა, ს რ უ ლ ფ ა ს ო ვ ა ნ ი ს ა ნ ა ო ს ნ ო ა რ-
ტ ე რ ი ა... ვარდციხე დიდი სამიწათმოქმედო რაიონის წარმონაქმ-
ნიც ჩანს.

უჩვეულოა იმ დროისათვის როდობოლისის მდებარეობა (იუს-
ტინიანეს ნოველა მას, არქეოპოლისის გვერდით, ხაზგასმით უდი-
დეს და ძველ სიმაგრეს უწოდებს 198), „ეს ქალაქი ადვილ მისად-
გომი იყო და იეროზიმის მიტანაც სრულიად არ იყო ძნელი. ამიტომაც
ლაზებმა ის ამას წინათ მიწასთან გაასწორეს, რადგან ემინოდათ
სპარსელთა შემოსევისა“ (156). თუ ორი მხრით ვარდციხე ხანის-
წყლისა და ფაზისის ნახევარკუნძულზე იყო, სამხრეთით და დასაუ-
ღეთით მართლაც ადვილმისადგომი იყო ამ ველობში გაშენებული.
ბუნებრივი რელიეფით ის სრულიად დაუცველი იყო, მხოლოდ ხე-
ლოვნური თხრილით იყო გამაგრებული.

ქალაქი ყოველი მხრით გარშემოვლებული ყოფილა რიყის
ქვისაგან ნაგები კედლით. ეს კედელი სხვადასხვა დროს უშენე-
ბიათ: სამი ხანა მაინც ჩანს; თანდათან აუმაღლებიათ. არსად ჩანს,
რომ ის შუა — ან გვიან საშუალ საუკუნეებში შეეკეთებინათ...
უქანასენელი ფენი თითქო „ბიზანტიური ხანის“ კედლის წყობით
ხასიათდება...

სიმონ ყაუხჩიშვილს სწორად აქვს მოკლედ მოხაზული ამ ქა-
ლაქის მდებარეობა, ოღონდ არაფერს ამბობს იმის გამო, თუ რამ
გამოიწვია ამ ქალაქის აქ წარმოქმნა.

საყურადღებო გარემოებაა — ალბათ სხვაგანაც აღვნიშნავ —
რომ ლაზები და რომაელები თვითონვე თხრიან თავიანთ ციხეებს —
გალავნებს იმის შიშით, რომ სპარსელებმა არ დაიკაფონ ისინი და
არც ერთხელ სპარსელები არ მიმართავენ ანალოგიურ ღონისძიებას,
რით უნდა აიხსნებოდეს? იმით, რომ სპარსელები შემომტევენი არი-
ან და უცხო, მომტრო ქვეყანაში მოქმედებენ, სადაც მათ უციხო-
უვალავენოდ ბოგინი არ შეუძლიათ?

ბერძნული წყაროები არსად იხსენიებენ ქალაქის მოსახლეობას,
რაც საფიქრებელია, სამხედრო მოხსენებათა ხასიათით აიხსნება,
იორემ თუ სხვაგან არა, არქაიოპოლისისა და ფოთში ხომ მაინც არაა
საუკვო მოქალაქეთა არსებობა... გამონაკლისს წარმოადგენს ვარდ-
ციხე, სადაც გარნიზონის გარდა მოქალაქეებიც მოიხსენიებთან (და
ესეც სამხედრო საქმის მოთხრობასთან დაკავშირებით). ამ მონა-
თხრობიდან აშკარად ჩანს, რომ მოქალაქე ვარდციხელები ქალაქის
გალავნის შიგნით ცხოვრობენ. აქედანვე ჩანს, რომ ვარდციხის გარ-
შემო მოსახლეობა არსებობდა სოფლების სახით...

ცალკე აღსანიშნავია ვარდციხის სიდიდე-ფართობი. აქვე შეიძლება აღინიშნოს ქალაქთა სიმრავლე ლაზიკაში. როგორც ჩანს, ბერძნული ცნობები მეტად საფრთხილოა: ვარდციხე, მაგალითად, ფაზისის მარცხენა სანაპიროზეა და ბერძნულივე წყაროებით ერთი ყველაზე შესანიშნავი ქალაქია. ამავე დროს, ფაზისის მარცხენა სანაპირო, სხვა ადგილას დახასიათებულია, როგორც ნაყლებად დასახლებული, რომ იქ არაფერია ისეთი, რომ მოხსენებულ ღირდეს. აშკარაა ცნობა სხვადასხვა პირობა მიერ არის მოწოდებული და იმ შემთხვევაში, როცა მხარის დაუსახლებლობაზეა საუბარი, ავტორი ნებისმიერად აზოგადებს თავის ცნობას, შეიძლება სწორს, რომელიმე გარკვეული კუთხის შესახებ, უფრო კი ქვემო გურიის შესახებ; თუ არა დიდი და უშესანიშნავესი ქალაქი, თუ გარშემო მოსახლეობა არა ასე უდაბნოში იგი არ წარმოიდგინება. რომ ლაზიკის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარე სოფლებიანი იყო, ამას თვით ბერძნულივე წყაროები მოწმობენ სხვა ადგილას. სურათი ასეთი იხატება; სამხრეთი ლაზიკა შედარებით თხლად დასახლებული გამოიყურება, ჩრდილოეთი ლაზიკის ჰეგემონობა უეჭველია, მაგრამ სამხრეთშიაც შემორჩენილა ზოგან ძველი მორქმულობა; აღარაა ძველი ვანი-დაბლაგომი, ფიქვენარი, შემორჩენია და ისევე ყვავის ვარდციხე მისი „ქვეყნით“.

მაინც ეს ქალაქების სიმრავლე დამახასიათებელია და კარგად მოწმობს ლაზიკის დაწინაურებულობას ადრეფეოდალური ურთიერთობის ხანაში, თანაც ეს ქალაქები სრულიადაც იმ რიგისანი არ არიან, როგორიც შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, იყო დიოსკურია ან სხვა ასეთი სატომთაშორის სასაზღვრო პუნქტი, სადაც სხვადასხვა ტომებთან (უპირატესად მთიულებთან) საგაცვლა-გამოცვლო ურთიერთობა ხორციელდება (სადაც ფული არც თუ დიდად არის პატივცემული და გაცვლა ნატურით წარმოებს). ასეთი „ქალაქები“ უძველესი დროიდანვე არსებობდა (და კლასობრივ საზოგადოებას არ გულისხმობდა) და ბერძნული ფაქტორიებიც ასეთ ადგილებში შენდებოდა... ასეთივეა ნაგულისხმევი ძველი ფაზისი, თუ ის ცნობა რამდენადმე მაინც სარწმუნოა, რომ აქ სამოცი სხვადასხვა ტომის ხალხი მოდიოდა სავაჭროდ.

მაგრამ ეს მოვლენა, შეიძლება ვიფიქროთ, ახასიათებდა თავდაპირველ დიოსკურიას და ფაზისს, ხოლო დროთა განმავლობაში, ადრე თუ გვიან, ეს ვითარება უნდა შეცვლილიყო და ეს სააღებშიცემო პუნქტები ნამდვილ ქალაქებად უნდა ქცეულიყვნენ... (როდის??).

სულ სხვა ვითარებაა ციხე-გოჯი და ვარდციხე. ეს უნდა ვიფიქროთ, ნამდვილი ქალაქებია, საზოგადოებრივი განვითარების გამოხატულება, მისი ნაყოფი. თითოეული ამ ქალაქის საზოგადოება ეს თითოეული ამ ქალაქის „ქვეყანაა“ უპირველეს ყოვლისა და ეს ქალაქი ამ „ქვეყნის“ საზოგადოებრივ-სამეურნეო, ე. ი. სოციალურ-ეკონომიური განვითარების გამოხატულებაა თავისი სოფლის მეურნეობით, ხელოსნობით, ვაჭრობით, ფულით (ამ კონტექსტში კოლხური თეთრის ასო ნიშნები MO, Φ და სხვა გასაგებია...). უცნაურია რომ ამ დროის ლაზური წარმოშობის მონეტა არა გვხვდება... ერთადერთი განძი, ისიც სულ ბიზანტიური წარმოშობისა, მოგვეპოვება VII საუკუნიდან... მაინც ეს ფაქტი ვერ შეარყევს ჩვენს რწმენას, რომ ამ დროს ლაზიკაში ფული ტრიალებდა და რომ ეს ქალაქები ნამდვილი ქალაქები იყო და არა „ქალაქოლები“ (თუმცა ისიც ანგარიშგასაწევიან, ბერძნული წყაროები რომ მოწმობენ ლაზთა ვაჭრობის შესახებ: — საქონელს უშუალოდ ცვლიანო. როგორ იყო საქმე ამ დროის რომის იმპერიაში? ხომ არ იყო აკრძალული დამოკიდებულ ქვეყნებში ფულს მოჭრა? როდის და რატომ შეწყდა საკუთარი მონეტების მოჭრა კოლხიდაში, ყირიმში, სინოპში და სხვა ქალაქებში? განა აიეტისა და ელინისტური ხანის კოლხეთი უფრო მდიდარი და საზოგადოებრივად უფრო განვითარებული ქვეყანა იყო, ვიდრე V-VI საუკუნის ლაზიკა? მაშ რით აიხსნება, რომ ლაზური მონეტა არსად ჩანს, ხოლო კოლხური ცი დღესაც ასობით მოიპოვება?...).

ბაღდადში წავედით, საჩემო, დღეს რომ მაინტერესებს აქ ამ „ქვეყნის“ შეხედვა (როკითი, ფერსათი, დიმი, ბაღდადი და სხვ.), ვარდციხის ქვეყნისათვის თვალის მოვლება. ფერსათი თავისი ძველი მონასტრით შესანიშნავია. IX საუკუნეში ეს მონასტერი მოქმედი იყო. ქართულია ის თუ ბერძნული? ეს ხომ ვარდციხის საეპისკოპოსოშია და ალბათ ბერძნულია ჭერ ისევ...

აჯამეთში შესვლა არ მოგვიხერხდა, საშვები იყო საჭირო. ქუთაისში დავბრუნდით და გეგუთს ავედი. დიდი სამუშაო შეუსრულებია სიძველეთა დაცვის კომიტეტს; გრანდიოზული სანახაობაა. საჭიროა მოკლე წარწერები მნახველთათვის... ეს გრანდიოზული სასახლე ამ შუა ეელში ფრიად დამაფიქრებელია: საზამთრო სასახლე მთელი თავისი ატრიბუტებით, რაღა უნდა ყოფილიყო თბილისის სასახლე მისი მოხატული კედლებით (ქუთა). გეგუთის სასახლას

მეცნიერულ-ისტორიული შესწავლით შეიძლება რეალური სურათი აღვადგინოთ საქართველოს მეფის და მისი კარის ცხოვრებისა...

მაგრამ მე დღეს სხვა რამ მაინტერესებს: ხომ არ არის ეს ადგილი — „გეგუთი“ — ძველ კოლხ მეფეთა ადგილსამყოფელი? ხომ არაფერი საამისო კვალი არ უპოვიათ ამ ძველის გაწმენდის დროს. საინტერესოა გეგუთი სოფლის და პატრიკეთის „გორიკები“... (უნდა ვნახო...).

ბ ა ს ვ ლ ა II

14. IX. 60.

ცნობილი მოხალისე, სიძველეთა მცოდნე პეტრე ჯაბუციანი მოვძებნე. ოთხმოცი ყორღანი მაქვს აღრიცხულიო. ხალხი აქ ყველა ამ ხელოვნურ ბორცვებს „გორიკას“ უწოდებს, პეტრე კი მათ ყველას გამოუცლებლივ ყორღანად თვლის. ჩემს განზრახ შეკითხვაზე, თუ სადღა ცხოვრობდნენ ეს ყორღანების მკვიდრნი ვიდრე დანიშნულნი იყვნენ მეთქი, მან დაჯერებით მიპასუხა: მოხეტიალენი იყვნენ და მუდმივი საცხოვრებელი არა ჰქონდათო... პეტრეს წაყვანა მეგზურად, დღეს არ მოხერხდა და მე უმაწვილებით (დ. ბერძენიშვილი, ო. თორთლაძე)³ წავედი ჭიხაიშში. ცნობებიც მქონდა (ივანე რუხაძემ მაცნობა) ჭიხაიშის სიძველეთა შესახებ და, ნიშანდობლივად მეჩვენებოდა სახელი „ჭიხაიში“, ქუთაის-სამტრედიის გზატყეცილით წავედი. დაახლოებით მეოცე კილომეტრზე, გზის მარჯვენა მხარეზე საექვო შემადლება შევნიშნე, გადავედი. ჩვენ თვალწინ გრანდიოზული სანახაობა გადაიშალა. ეს არ იყო ყორღანი, არც საცხოვრებელი ხელოვნური ბორცვი იყო ეს (თუმცა ხალხი ამასაც „გორიკას“ უწოდებს; ასე დაადასტურა ბაშელმა კაკაბაძემ). ეს იყო უზარმაზარი წრე, აბსოლუტურად მართალი. ეს წრე შედგება ორი თხრილისაგან, თითოეულის სიფართო იქნება ოცი მეტრი; შიგნითი წრე გარს უვლს წრიულსავე ფართობს, რომელიც ხელოვნურ ბორცვს წარმოადგენს. ორი მიწაყრილი (ხაი, ბლისკინი?) წრე, ორი თხრილი და შიგნით ბორცვი, აი რისგან შედგება ეს ნაგებობა: ერთგან შევნიშნე მეტად დამახასიათებელი ნიშანი; ამ ნაგებობაში შესავალი „კარი“; ეს შესავალი მეტად ნიშანდობლივი მოჩანს; ის პერპენდიკულარულად კი არა სჭირს გარეთა მიწაყრილს, არამედ ირიბად, ასე რომ კარში გასავალი მანძილი ხელოვნურად გაგრძელებულია, კარი ვიწროა; შუა ბორცვი შუაში ჩაზნექილია, რაც ქმნის საცდურს ამ ბორცვის ყორღანად მიჩნევისას, რომ ამას

³ ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომლები.

არ უარყოფდეს მთელი კომპლექსი ამ ნაგებობისა: ორი ზვინური (გაღ), ორი თხრილი ერთნაირი სიფართისა და კარი... ყველაფერი გვაფიქრებინებს, რომ ჩვენ წინაშეა დღემდე ხელუხლებლად მოღწეული საველე ბანაკი (საჭიროა რომაული ბანაკის აღწერის გაცნობა). მე, ბუნებრივია, ვამაჩსენდა „კასტირი“ გუბის წყალზე, ციხურა-ჩოლაბურის შესართავთან, საველე ბანაკები, ბერძნული წყაროები რომ იხსენიებენ ლაზიკაში, ისულებით, სიმონ ყაუხჩიშვილი ვარაუდობს ტეხურის შესართავში (იგივე ბანაკი ხომ არ იგულისხმება არაბების ამოწყვეტაში VIII საუკუნეში? შეიძლება ეს მოთხრობა ნამდვილ ამბავზე იყოს აგებული...).

არც ერთი ამ ბანაკთაგან დღემდე არ მოღწეულა გარდა ციხურასი (უნდა კიდევ ვნახო), ისულასი (უნდა ვნახო). ეს უკანასკნელიც დაზიანებულია, ჩვენი „გორიკა“ კი ამ მხრით ხელუხლებელია. შესანიშნავია: რა დიდი მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო ეს დიდი ომი ლაზიკაში, რომ ამდენი ძეგლი შემორჩა დღემდე. ციხეები, ქალაქები, ციხურები... მეორე ხანა ძეგლებით ასეთივე მდიდარი ეგრისში მხოლოდ XI—XII საუკუნეა (მოქვი, ჭყონდიდი, ბედია, ჭუთასი, ნიკორწმინდა, გეგუთი...). ზვინულებზე, ისევე როგორც შიდა ბორცვზე, საგულისხმებელია ნაგებობანი — ავღარში თავმესაფრები, ამის ნაკვალევი, უნდა ვიფიქროთ, შიდა ბორცვის შუაში ჩაზნექილობა, ნიშანდობლივია, შეიძლება, ისიც, რომ ყველა ეს ბანაკი, ისულას გარდა, ცხენისწყლის აღმოსავლეთითაა მუხურისში. (შეიძლება ამიტომ, ისიც ვიფიქროთ, რომ ეს სპარსელთა ჯარის ნაბანაკარია...). რაც არ უნდა იყოს ჩვენი დღევანდელი მონაპოვართ დიდად კმაყოფილი ვარ: კიდევ ერთი ცოცხალი კვალი აღმოჩნდა იმ დიდი განსაცდელის ხანისა (ჩვენ უცხოური წყაროების ამბარა ვართ. ამათ კი ობიექტურობას ვერ მოვთხოვთ. ზშირად კი აშკარა წინააღმდეგობაში ვიჭერთ და ტენდენციურობას ან უმეტრობას ვამჩნევთ: ლაზები თავმოყვარე, მორაჭმული, განათლებული, თავგამოდებული მებრძოლი ხალხია ციხეები აუფიასთ, ქალაქები აქვთ, ვაჭრობას ეტანებიან, სხვადასხვა ტომებს ბრძანებლობენ; ლაზებს არაფერი აქვთ, გაქირვებით ძლივს თავს ირჩენენ, შხდალები არიან, ვერაგებიც არიან...). ეს ეპოპეა, რომ ამ დროის ლაზს აღეწერა, ჩვენი წარმოდგენა ამ გრანდიოზული ამბების შესახებ სულ სხვა იქნებოდა... ჩვენ უნდა შევძლოთ და რეალური სურათი აღვადგინოთ ქართველი ერის ისტორიის ამ მონაკვეთისა...

ქ ი ხ ა ი შ შ ი მივედით. გორაკები მოვიკითხეთ. მიგვასწავლეს დიდ ჭიხაიშში, შუბლაძეების უბანში (ახლა ვაშაყიძეები ცხოვრობენ).

ჯიხაიში „ჯიხას“ ძებნა ბუნებრივია. მაგრამ აქ უცხოის არსებობას არავინ გვიმოწმებს. იცინან მხოლოდ „გორიკები“... საფიქრებელი ხდება რომ ერთ მათგანს აქაური ზანური მოსახლეობა ჯიხას უწოდებდა (რა კავშირშია ურთიერთთან ჯიხა და ღიხა?). შეიძლება ის ერთი „გორიკა“ მართლაც „ჯიხას“ წარმოადგენდა... აქ საინტერესოა: ვარდციხე, ციხესულორი, დაბლაგომის ნაციხვარა, ქვილიშორის „ციხე“. ქვაციხე, და ციხურა (ჩოლაბურზე), ტოლების ნაციხვარა. „ციხეს“ გულისხმობს ასევე ქაჭთა ციხე (პეტრა), — ხოლო ჯიხაიში, ჯიხათი (ნინოთში), ჯიხანჭირი და ჯიხანჭური ქობულეთის რაიონში „ჯიხას“ გულისხმობს. ხომ არ გამოდგებოდა ეს მოვლენა ზანურ-ქართული მოსახლეობის მონაცვლეობის სათარიღო მომენტად? თუ ქვაციხეს, ვარდციხეს, ციხურას, ან ქვილიშორის „ციხეს“ თავდაპირველად ჯიხასაგან ნაწარმოები სახელი ჰქონდათ, რატომ შეიცვალა ეს სახელები, მაშინ როცა ჯიხაიშსა, ჯიხათსა და ჯიხანჭირში ისინი შემორჩა? იმიტომ ხომ არ შემორჩა ეს უფრო ძველი სახელები, რომ ისინი საგეოგრაფიო სახელებად გაქვევდნენ, ხოლო ასეთი სახელის შესატყვისი მატერიალური შინაარსი უკვე გამჭრალი იყო (ან ახალი მოსახლეობა მას ვერ ხედავდა). ახალი მოსახლეობა გაქვევებულ სახელს ითვისებდა და მის შინაარსს არ არკვევდა, ხოლო იქ კი, სადაც ნამდვილ „ციხეს“ ხედავდა, იქ მის ჯიხა სახელს ციხე სახელით სცვლიდა... (ეს სახელდახელო მოსაზრება შემდგომ გაცხრილვას საჭიროებს...).

ასე თუ ისე, ჯიხაიში დღეს არავითარი „ციხე“ არ არის.

ეს პირველი გორიკა გაქრობის პირასაა. გარშემო მოსახლეობა თანდათან თხრის (უფრო კი თლის) ამ ბორცვს და იატაკის სატყეპნაე მასალად მიაქვს. დღეს ამ ოდესმე უზარმაზარი ბორცვის მეათედი თუ არის გადარჩენილი. მისი სიმაღლე, თუ გადარჩენილი ნაწილის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ხუთი-უქვსი მეტრი უნდა ყოფილიყო; ის სრულდებოდა, როგორც გადარჩენილი ნაწილიდან ჩანს ეაკობით, რომლის სიფართო ათასამდე კვადრატული მეტრი შეიძლება ყოფილიყო... ამ ბორცვის გადარჩენილი ნაწილის გვერდები გაშიშვლებულია და მნახველს საშუალება აქვს დაიდასტუროს, რომ მთელი ეს შრე (5—6 მეტრი) „კულტურულ“ ფენას წარმოადგენს: დამწვარი თიხა (ხანძრის ნაკვალევი), კერამიკის უხვი ნამსხვრევები სხვადასხვა ეპოქისა, ძვლოვანი ნაშთები და თუ აქაურების მონათხრობს დავუჭერებთ, „რკინის“ საგნებიც... (საჭიროა და აუცილებელი ამ ძეგლის გათხრა სანამ მთლად არ გამჭრალა...). ძეგლს, როგორც ეტყობა, გარშემო თხრილი შემოუყვებოდა. ხომ არ იყო

ეს „გორიცა“ თავდაპირველი „ჭიხა“, ე. ი. ასეთ გორაკებს (აღამიანის საცხოვრებელი) ხომ არ ეწოდებოდა ზანურად „ჭიხა“? ან შეიძლება ისეთ დასაგუქებას, რომელზედაც სიმამრე იყო მოწყობილი „ჭიხა“ ეწოდება, ე. ი. ხომ არ იყო ამ ბორცვზე ერთ დროს უთუოდ საზოგადოების საცხოვრებელზე, ჭიხა აგებული, ანუ ეს გორაკი ხომ არ იყო ჭიხად გამოყენებული? ამათზე ნივთიანი საუბარი მაშინ შეიძლება, როცა ეს დასხვა ასეთი ჭიხა-ციხე-გორიკები მეცნიერულად შესწავლილი იქნება (ჯერ კი ისინი აღრიცხულიც არ არის. კაბუციანი 80-მდე „ყორღანს“ ვარაუდობს. რა თქმა უნდა, ის გაცილებით უფრო მეტი მოიპოვება ვაკე-იმერეთში, გოგოლაშვილმა არანაკლები რაოდენობით აღრიცხა ის ოდიშში).

ამხ. ბორია ვაშაყიძე, სოფლის მალაზიის გამგე, მოვიდა ჩვენთან და სხვა გორიკების ჩვენება იცისრა... ორი „გორიცა“ ვნახეთ სოფლის მიდამოში. ჩვეულებრივი ბორცვები ჩანს თხრილშემოვლებული. უხვად აზრდილი ნარ-ეკალი გვიშლის მათ მოიხლვას.

ივანე რუხაძისაგან ვიცოდი „საწურბლიას“ შესახებ. წავედით. მალე შარის მარცხნივ „ჩვეულებრივი“ გორიცა გამოჩნდა („ჩვეულებრივის“ ეწოდებოდა სამი-ოთხი მეტრის სიმაღლე ბორცვის, რომელსაც გარშემო თხრილი სიმამრის მიხნით კი არ აქვს შემოვლებული, არამედ ამ ბორცვის შესაზვინავად. მაინცდამაინც თხრილი, როგორც სიმამრე, აქ მეორეხარისხოვანი მოვლენაა. ამას თუნდაც ის მოწმობს, რომ ამ თხრილის პირზე (მისასვლელში) ზვინული წრე არ შეინიშნება. არის თუ არა ასეთი გორიცა ყორღანი? ზოგჯერ შეიძლება, ზოგჯერ კი ამის წინააღმდეგია ამ ბორცვის წაგრძელებული (ოვალური) ფორმა და წანაკეთი ფართობის შედარებითი სიდიდე).

ცოტაც გავიარეთ და ასეთივე გორიცა შევნიშნეთ. არაო, გვითხრეს, ეს გორიცა კი არა ჭიქთუბნის ნაეკლესიარიაო. ამ ბორცვზე ეკლესია იდგაო. მართლაც ეკლესიის ეზოა საფლავეებით (ვინმე ყორღანის მდიდრულად გაფორმებული საფლავი). ეს სასაფლაო შესანიშნავია. ჩვენმა ეთნოგრაფებმა უთუოდ უნდა ნახონ ის (ასევე ქვილიშორის სასაფლაოც. როგორც ჩანს ამ ქვით მდიდარ რაიონში ქვაზე მუშაობა ტრადიციულად დარჩენილა. ასეაო, მითხრეს კურსებში. მამა-პაპით, ათადან ბაბადან ქვის მთლელები არიან, ალბათ გელათიც. ამათ ააშენესო... ეს არ ვიცი, მაგრამ ჩვენმა ეთნოგრაფებმა რომ ეს დარგი სწორედ აქ უნდა შეისწავლონ უდავოა). ჭიქთუბნის საფლავის ქვების მსგავსი მე სხვაგან არ შემხვედრია (უეჭველოა

აქ ასეთი ბევრი იქნება: ტრაფარეტი იქნება, თუმც ინდივიდუალ-
ბაც შეინიშნება ამ ტრაფარეტში).

ჯიქთუბნის ეკლესია ტიპურ გორიკაზე მდგარა. საკმაოდ მოზ-
რდილი ოვალური ბორცვი. — ჩვეულებრივი გორა...

კიდევ საკმაოდ ვიარეთ და ჯიხაიშის დასავლეთით კულაშის
გზაზე 5-ოდე კილომეტრში საწურბლიას მივალწიეთ. „საწურბ-
ლია“ შეჩქებევია ამ გორიკას იმიტომ, რომ მის თხრილში უკანასკ-
ნელ დრომდე მზავლად იყო წურბელა. ახლა ეს თხრილი ამომზრა-
ლია და ზედ სიმინდის ყანაა. თხრილი ისეთივე სიფართისაა, რო-
გორც სხვაგანაც გორიკის ივარშემო (20—25 მეტრი), ოღონდ ესაა,
რომ აქ ეს წრე ვაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე სხვაგან. ეს თხრი-
ლი შემოუვლის შემადლებულ ფართობს (ვაკობს), რომელიც სულ
ცოტა ორი ჰექტარი იქნება. ამ სიდიდის გორიკა იშვიათია (ასეთივე
უნდა ყოფილიყო პატრიკეთის გორიკა; ასეთივე სიფართისა,
უნდა ვიფიქროთ, იყო ჯიხაიშის გორიკა შუბლაძეების
უბანში...) ეჭვი არაა, ამ გორიკას პირველადი დანიშნულება საზოგა-
დოების საცხოვრებელი ნაგებობაა. სამწუხაროდ უაკობს ისე ფა-
რავს მცენარეული, რომ ზედაპირზე ცხოვრების ნაკვალევი არაფერი
შეინიშნება (მე კი ამჯერად გორაკების შესწავლის მიზნით არ წა-
მოვსულვარ. სადამდე ვრძელდებოდა ამ გორიკებზე ცხოვრება, რა
როლს ასრულებდა ეს თხრილი, როგორ ეგუებოდა, ან როგორ
ებრძოდა გორიკის საზოგადოება ამ თხრილში ჩამდგარ წყალს და
სხვა ასეთი საკითხები ბუნებრივად დაისმება ამ ნაგებობათა შეს-
წავლისას. შეიძლება მაღარიის მძინვარება „ქუთაისის ქვეყანაში“
რომ არის დამოწმებული საშუალო საუკუნეებში, ამ გორიკების
ბლისკინების შედეგი იყო? მაგრამ ასე გვიან ჯერ ისევ გორიკებით
ცხოვრობდნენ?... ერ-თ-ე-რ-თ-ი „ტ-ი-პ-ი-უ-რ-ი“ გ-ო-რ-ი-კ-ა უ-
ნ-დ-ა ა-რ-ქ-ე-ო-ლ-ო-გ-ი-უ-რ-ა-დ „შ-ე-ვ-ი-ს-წ-ა-ვ-ლ-ო-თ...“)

იანეთის მიდამოში მიუთითებენ აგრეთვე „გორიკას“, მაგრამ
ჩვენ ის ვერ ვნახეთ, თანაც გვეჩქარება. ქუთაისში დავბრუნდით.
„ჯიხაიშის“ მატერიალური საფუძველი ვერ დავიდასტურე. ის შემ-
დგომ ისტორიულ არქეოლოგიურ კვლევას საჭიროებს, ეს კია, რომ
ის ჩემი დღევანდელი ამოცანის მიღმა დგას და ჩემთვის რაც შეე-
ძინე ესეც საკმაოა ამჟამად...

ბ ა ს ვ ლ ა III

15. IX.

მე ხომ ამჯერად V—VI საუკუნეთა ლაზიკის ისტორიული ფე-
ოკრაფია მაინტერესებს, კერძოდ — მოხერისი. უჭიმერონის საკი-

თხი მაინც გადაუჭრელია. „ქეთაისის ახლო“ სხვა ციხეებიც უნდა დაიძებნოს გარდა არქიელის გორისა და ცუცხვათისა. კერძოდ, საცდურიანი ჩანს ქვიშილეთის ციხე, ვახუშტი რომ ასახელებს...

დღეს ასეთი სოფელი არ არსებობს თუ ამ სახელში ქვილიშორი არ იმალება. პეტრე ჭაბუკიანმა ციხის შესახებ ქვილიშორში არაფერი იცის, სამაგიეროდ ამ მხარეში (წყალტუბოს „ქვეყანაში“) ის ასახელებს ხომულის ციხეს... ეს ციხე, აღმოჩნდა რომ მე მინახავს წყალტუბოში მკურნალობის დროს. 1941 წელს, მე მაშინ ის ჩვეულებრივ ფეოდალური ხანის ციხედ მივიჩნიე, უფრო კი კოშკად და დიდი ყურადღების ღირსად არ მიმიჩნევია. პეტრემაც, როგორც ეჩვენებოდა, ასეთ ციხეზე მიგვიყვანა. პირველი შეხედვისას ახლაც ასე მეჩვენა ის, მაღალი (ხუთსართულიანი) ოთხკუთხა კოშკილა მოჩანდა შორიდან... დოღობერიძეთა საბატონო თუ იყო, ვფიქრობდი, ახლო მისვლისას და სახელდახელო დაკვირვების შედეგად სულ სხვა ვითარება გადაგვეშალა თვალწინ. ეს ციხე, ზედაპირული დაკვირვებაც კი საკმაოა, მოწიფული, ან გვიანი საშუალო საუკუნეების ძეგლი არ არის. ციხე წარმოადგენს დაგრძელებულ ოთხკუთხედ გალავანს, რომელიც მოზოლუდავს ტერიტორიას 35X42 მ. გალავნის სიმაღლე დღეს არ ჩანს: ყველგან დაზიანებულია, ყოველ კუთხეში დატანებულია ოთხკუთხა ბურჯი. ყველა ბურჯი (გარდა ამ მაღალი კოშკისა) მასიურია. გალავნის კედლის სისქე 3 მეტრია. ბურჯი კედლიდან წინ არის წამოწეული... შესანიშნავია, და არაჩვეულებრივია, რომ გალავანი (ზღუდე) როგორც შიგნიდან, ისე გარედან შეპერანგებული ყოფილა თლილი ქვით. სამხრეთის მხრიდან გალავნის შუა ნაწილში მცირე ნაგებობაა, რომელიც ღია კარით გადაყურებს იქვე ღრმა ხევში გამოშავალ წყაროს. უეჭველია ეს ნაგებობა სწორედ ამ წყაროს ვარაუდობს. საერთოდ წყალტუბოს გარემო — ხვამულიც და სხვა სოფლებიც წყლით მეტისმეტად ღარიბია. აქ ნიადაგი ისეთია, რომ წყალს არ იჭერს. ქვეყანა მოსავლით დიდად უხვია (ხილი, ვენახი), წყალი მეტად მცირეა. ბევრგან წვიმის წყლით გადიან იოლას, ასე რომ ამ ციხის აქ აშენება დიდად ჩანს დამოკიდებული ამ წყაროსგან... გარშემო შორ მანძილზე წყარო არსადაა. ბუნებრივია თუ აღამიანმა აქ დაიდო ბინა (შემდგომ კი ციხე წამოიქიმა, შეიძლება ეს ციხე თავდაპირველად „გორა“ იყო სოციალურად?).

როგორც შევნიშნეთ ის მეოთხე (მაღალი) კოშკი არსებითად განსხვავდება: ის თხელყედლიანია და არც შეპერანგებულია, არც ყრუა, როგორც დანარჩენი კოშკები. ასე რომ ეს კოშკი უფრო

ნაგვიანეე შთაბეჭდილებას სტოკებს და შეიძლება სადღაც გვიან-
ფეოდალურ ხანაში ყოფილყო გაკეთებული. შეიძლება ისიც, რომ
საერთოდ ეს ციხე გვიან ხანაშიაც გამოიყენებოდა როგორც ციხე
(აქ თითქო ოსმალებიც კი მდგარან, როგორც აქაურები გადმოგვცუ-
მენ), მაგრამ მე მაინც ვწამს, რომ ეს ციხე ძირითადად აგებულია
ადრეფეოდალურ ხანაში... ყრუ, სქელი კედელი, ყრუ-ბურჯები,
თლილი ქვის პერანგი, წაგრძელებული ოთხკუთხედი, დიდი ფარ-
თობი, ერთადერთ წყაროს პირას, ეს ციხე უცილობლად ბატონობ-
და პატრონობდა ამ „ქვეყანას“. აქვე საფიქრებელია, გამოვილიდა
დიდი გზა ქუთაის-ხონზე და გორდზე მიმავალი ნაქალაქევისა-
კენ. ამას მოწმობს, უნდა ვიფიქროთ, „კასტირის ხიდი“ გუბის
წყალზე...

ხომულის ციხისათვის პერანგი ჯერ ისევ XIX საუკუნეში
ენერგიულად შემოუცლიათ. აქვე აზნაურ ლოლობერიძის სახლი,
როგორც ამ ოჯახის დიასახლისმა, მესხის ქალმა დაგვიდასტურა,
სულ ერთიანად ამ ციხის ქვებისაგან აუგიათ... პერანგის შემოცლა
დღესაც ვგრძობდებამ და დაკვირვებულ თვალსა შეუძლია დღეს შე-
აზრდოს, რომ ოდესმე ეს ციხე იშვიათი სანახაობის ნაგებობა იყო...

ახლა ამ სოფლის სახელწოდებაც დამაფიქრებელი მეჩვენება:
ხომული (ხვამული). „ხვამ“—ძირი ზანური ჩანს. ხომ არ შეიძლე-
ბა ქართული ხვამული მიგველო იმავე ზანური სიტყვისაგან, რომე-
ლიც ბერძნული წყაროთი გადმოცემულია როგორც „უქიმერონი“?
ბერძნული წყაროთი უქიმერონი დახასიათებულია როგორც მიუღ-
ვომელი ციხე. ამ მხრივ უფრო უდგება ოხომირა, თუ მას ცუცხ-
ვათს გაუიგივებდით, რომელიც მიუღვომლობით, რა თქმა უნდა,
უფრო შესაფერისია ბერძნული წყაროს ჩვენებასთან და ქუთაისის
სიახლოვითაც არანაკლებ მისაღებია, ვიდრე ხომული... ასეა თუ
ისე, ვფიქრობ, მნიშვნელოვანი ფაქტი დავიდასტურეთ: მოხერისის
ქვეყანაში ბერძენისპარსელთა ომების დროს
მოქმედებდა მნიშვნელოვანი (მესამე) ციხე ნაქა-
ლაქევი-მუხერისის გზაზე მდებარე...

ქვილიშორში წავედით. ქვილიშორი უციოდურესი სოფელია
„წყალტუბოს ქვეყანაში“ ჩრდილოეთით. აქედან ბილიკები გადადის
ლეჩხუმში (გორმალალათი). ქვიანი ზეგანია და მოსახლეობა (400 კომ-
ლი) შორიშორ განლაგებულა. სოფელი მოსავლიანია, თუმცა წყლის
სიმცირეს განიცდიან და ნიადავიც ბევრგან გაშიშვლებულია ტყის
გაკაფვის გამო. ვინმე მეტყევე ქანელიძე შეგვხვდა და ჩვენი მეგზუ-
რობა იყისრა. ჩემს შეკითხვაზე მეტად ნიშნადობლივი პასუხი

მომცა: ჯანელიძეები სვანები ვყოფილეთ, იქიდან რაჭას გადმოვსულეთ. ხის ოსტატები ვიყავით და იმერეთში ყველგან დავდიოდით. აქ-იქ სოფელში ვესახლებოდით და ამის შედეგია რომ ჯანელიძეს ყველგან შეხვდებიო.

ჯანელიძემ „ციხე“ დაგვიდასტურა ქვილიშორში. დიდის ტანჯვით მივალწიეთ. გზაში შესანიშნავად ნაგები ეკლესია შეგვხვდა XIX საუკუნისა, ეზო-სასაფლაოთი, სანაქებო ხელოსნობით შესრულებული ლოდებით; (ასეთივე სტილით ხონის სასაფლაოა). ეს ციხე“ მეტად ორიგინალურია. [მაგრამ ვიდრე ამ ციხეზე ვიტყვოდეთ რასმე, არ შემიძლია არ აღვნიშნო: მოხერისის ქვეყანა აგრე შექმბული ბერძნული წყაროებით უთუოდ აქ იგულისხმება თუ მთლად არა, ნაწილობრივ მაინც. ცუცხვათი (ოჯრიბა) აღმოსავლეთით, ქუთაისი შუაში და ხომულის ქვეყანა დასავლეთით. (ხონი სად იყო ნახვა უნდა) ქმნიდნენ მოხერისს, რომლის ცენტრში V—VI საუკუნეებში ქუთაისი უნდა მივიჩნიოთ. მაინცდამაინც ქუთაისმა დაიჭირა ის ადგილი, თუ ოდესმე სხვაგან სადმე იგულისხმებოდა ასეთი ცენტრი].

ქვილიშორი ისევეა „ციხე“, როგორც ძეგრში, ე. ი. აქ აღარავითარი ციხე არაა და ციხის სახელი ხალხს გადაუტანია იმ გამოქვაბულზე, საიდანაც ერთი ნაკადული-რუ გამოდის და აქვე წისქვილს აბრუნებს. საერთოდ დღეს ეს ციხე-წისქვილი უდაბური ადგილია (მოსახლეობა აქ ახლოს არაა), მაგრამ არაა მიუღღგომელი.

გამოქვაბული კლდეშია ჩრდილოეთით, კლდის თავზე ტერასისებური ვაკობია (მცირე დაქანების), ეს ვაკობი ოდესმე გარშემოვლებული ყოფილა გალავნით (ზღუდით). ეს თუ იყო „ციხე“, დღეს ამ ციხის მცირე ნაკვალევილა ჩანს სამხრეთისა და აღმოსავლეთის მხრიდან... აღმოსავლეთის კედელი ბუნებრივ კლდეს ებჯინება, რომელიც საფიქრებელია ჩრდილოეთის „ციხის“ კედელს წარმოადგენდა. რაიმე გარკვეული ნიშანი ამ „ციხის“ დასათარიღებლად არ ჩანს. ის ითქმის გარკვევით მხოლოდ, რომ ეს „ციხე“ ფეოდალური ხანისა არ არის. ოდესმე აქ არსებული ციხე, უეჭვქლოა ამ წყაროთი იყო შეპირობებული. ჩვენ ახლა ციხის თავზე ვზივართ, გვეუბნება აქაური მეწისქვილე გოგიძე. ქვევით ბეჩოა (გლოსა: „კლდეა“). ბეჩოში გამოდის ციხის წყალი, ქვემოთ მას უწოდებენ რ უ შ ა ვ ა ს. რუმავა ქვევით ჭალაში იქარგება... (ედიბერიძე, ლურსმანიძე, ჯანელიძე, ვარდანაძე და სხვა — აქაური გვარები).

„ძველად ამ წყალს (გამოქვაბულიდან გამოშავალ რუს) კ ი რ - ც ო მ ი თ მიგოზილი კარები ჰქონდა“ (გოგიძე) — ალბათ „ციხე“

იყო. ქვილიშორიდან გზა მართლაც გადავა გორმაღალათი ლეჩხუ-
მისაყენ ქვილიშორი-გორმაღალი-ლაქეპილა-ოყურეში, მაგრამ ეს
აღის ვიწრო საცალფეხო მთის გზა, „ციხენის გზა“. არც რაიმე ძეგ-
ლი ამ ბილიკზე არ მოიხსენიება (არაფერი უთქვამთ), ასე რომ
საეჭვოა, რომ ეს მნიშვნელოვანი შემაერთი ტრაქტი ყოფილიყოს
ლაზიკა — სკვნიას შორის.

ამრიგად „ციხე“ ქვილიშორში ყოფილა, მაგრამ არც თუ მიუღ-
გომელი, როგორც ეს ვახუშტისათვის უთქვამთ, ხოლო ამ ციხის
დათარიღებისათვის რაიმე ნიშანი დღეს აღარა ჩანს, გარდა იმისა,
რომ ეს წყარო მართლაც უნდა ყოფილიყო აქ „გორის“. „ციხის“
წარმოშობის ადგილი...

17. IX

ბ ა ს ვ ლ ა IV

დღეს მინდა პატრუჯეთ-ბაში ჩავიარო. რიონის პირის სოფლე-
ბია გ ე გ უ თ ი (იაშვილი, ამალლობელი), პ ა ტ რ ი კ ე თ ი (ვინ პატ-
რიკი იყო აქ?), ტ ყ ა მ ი რ ი (ავიაშვილი), ო ფ შ ე ვ ი თ ი (ნიყარა-
ძე), ს ა ყ უ ლ ი ა (ნიშნაძე — საეკლესიო აზნაური?), ბ ა შ ი (სა-
ეკლესიო). ყველაფრიდან ჩანს, რომ ეს სოფლები ძველადვე არსე-
ბობდნენ: ბაშს „მატიანე ქ-ა“ იცნობს, სახელიც დამახასიათებელი
აქვს: ბაუი; ადგილმდებარეობაც საამისო: აქედან რიონის გადასვ-
ლით გზა ვანს მიდის უმოკლესი მანძილით (აქ ხომ არ იყო ფონი?).
მაინცდამაინც აქ რომ ნავსადგური იყო, ვარანგების ეპიზოდრიდან
კარგად ჩანს; პ ა ტ რ ი კ ე თ ი აგრეთვე თავისი სახელით დამაფიქ-
რებელია; ტ ყ ა მ ი რ ი საკუთრივ ზანური (— ჰანური) სახელი (დი-
დი ტყე), ოფშევითი ცნობილია გვიან საშუალ საუკუნეებში —
სიმონ მეფის ომი ოფშევითს...). მაგრამ ყველაზე ნიშანდობლივი ის
არის, რომ ამ სოფლების ტერიტორიაზე ყველგან მოიპოვება „გო-
რიკა“ (ზოგან ორი-სამი), ამკარა მოწმობა უძველესი მოსახლეო-
ბისა. „გოროიების“ ყორღანობამ დიდი ხანია თქვენი ქირი წაიღო
და ამასთან ერთად „სკვითურმა თეორიამ“. „გორის“ ჩვენეულ გა-
გებას ცხოვლად უჭერს მხარს დასავლეთ საქართველოს დაბლობის
ეს საცხოვრებელი „ნაგებობანი“; ამ მხრით ყველა ეს „გორიკა“,
„ღობაგუძუბები“, „ნაოხვაძუბები“, „ღიხაკურბულაები“, და შეიძ-
ლება, უძველესი „ჩიხაები“ უნდა აღრიცხულ-შესწავლილ იქნან
(გეოგრაფიული განსაზღვრება, აზომვა, არქეოლოგიური გათხრა) და,
როგორც ვხედავთ, მეტისმეტად მნიშვნელოვან დასკვნებს მივიღებთ
ამ ქვეყნის უძველეს ისტორიაში. „გორიკებზე“ დაკვირვება, ბუ-

ნებრევი, საკითხს დასვამდა იმის შესახებ, თუ რა შეესატყვისება მათ, როგორც საცხოვრებელ ერთეულს, ზეგანში, სადაც გორიკების ხსენებაც კი არ არის და ასეთი სახელოც კი არ გაუგონიათ... „ქვაციხე“, „ქვილიშორის ციხე“, „ძევირის ციხე“ და „ჯიხაიში“ — შეიძლება ამ მიმართულებით რისამე მანიშნებელი იყოს (თუ ტერმინოლოგიურად არა, ისტორიულ-სოციალური შინაარსით მაინც)... ისე მეჩვენება, რომ სახელი გორიცა აქ გვიან შერქმეულია, ქართულად მოსაუბრეთა მიერ. (მაშინ როცა აღმოსავლეთ საქართველოში იგივე „გორა“ ძველადვე შერქმეული ჩანს)... გასათვალისწინებელია „აფხაზური“ გვარა — აწანგვარა, აჩიგვარა... მაგრამ სხვა სახელებიც: ზურგულა (ოზურგეთი), დიხაგუტუბა, დიხაჯურზულა არაფერს ამბობენ. უფრო ნიშანდობლივია ნაოხვამუ, ხომული, ოხომირა (ისინი ამ გორაკების გარკვეულ დანიშნულებაზე მოუთითებენ) და კიდევ უფრო, ვფიქრობ, საყურადღებოა ჯიხა, რომელიც ასეთი გორიკის სოციალურ ფუნქციაზე მოუთითებს... შეიძლება სწორედ ჯიხა იყო ასეთი საცხოვრებელი გორიკების თავდაპირველი სახელი ზანურად, ხოლო ქართულად გორა (და ციხე?) და მხოლოდ გვიან ეს სახელი მიისაკუთრა სამხედრო თავდაცვითმა გორიკამ?

ასეა თუ ისე, ამ პირველყოფილ ნაგებობათა შესწავლა დიდ-მნიშვნელოვანი საქმეა: ის სრულიად ახალ ფურცელს გადამლის ჩვენი ქვეყნის წარსულისას. ჯერ კი, როგორც ვთქვი, ეს გორიკები აღრიცხულიც კი არ არის. ისტორიული-გეოგრაფიის განყოფილებამ ეს ამოცანა უნდა ახლავე წამოიწყოს.

აქ გორიკას ყოველ სოფელში ასახელებენ. ზოგიერთ სოფელში რამოდენიმეს. ზოგი შეიძლება ყორჯანიც იყოს (ყორუსისებური), უმრავლესობა კი, უეჭველია, საცხოვრებელი გორაებია (ოვალური, მეტნაკლებად, ფართობით) თხრილით გარშემოვლებული. ბატრიკეთის გორიკა გამოირჩევა თავისი სიდიდით. სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტის ჰეტუდენტი თუნგიზ გიორგის ძე ვაჩიბერიძე გაგვყვა ძეგლის საჩვენებლად. მამამისი გიორგი ვაჩიბერიძე თევზის მოშენების ინიციატორია. მას კობრი მოუშენებია იმ თხრილში გორიკას რომ შემოუყვება. ამ წყლის ზედაპირი 1—1½ ჰექტარია. მისი განი (თხრილის განი) ოცდახუთი მეტრია. თხრილს გარედან ზვინული შემოუყვება (სიმაგრისათვის?). შიგნით გორა — ორი ჰექტარი ფართობი. ახალ მონაწილეში მრავლად იპოვება კერამიკის ნამსხვრევები და რაღაც შენობის ნაკვალევი (შედულებული კედლის ნაშთი). ეს გორიკა, რა თქმა უნდა „ჩვეულებრივი“ არაა. ის,

თუ შეიძლება ვუწოდოთ, დიდი გორიკას წარმოადგენს. ასეთივე დაახლოებით უნდა ყოფილიყო ჭიხაიშის ორი გორიკა: შუბლა-ძეების უბანში (აქაც ხომ აუარებელი კერამიკული და სხვა რიგის ნაშთები ჩანს) და „საწურბლია“ კულაშისაკენ მიმავალ გზაზე. სხვა დანარჩენი გორიკები, ჩვენ ყოველ სოფელში გვხვდება, „ჩვეულებრივი“ მცირე გორიკებია.

გავიარეთ პატრიკეთი, ტყაჩირი, ოფშქვითი, საყულია, და ბაშს მივატანეთ. აქ ბაშში სამ გორიკას ასახელებენ. რიონზე ბორანი, ვანში მიდის გზა. მოწმობს გორიკების ეს სიმრავლე მოსახლეობის სიხშირეს, თუ ისინი სხვადასხვა დროისანი არიან? მაინცდამაინც ის ხომ ცხადია, რომ ამ ველობში საერთოდ და რიონის ნაპირას, კერძოდ, მოსახლეობა დიდი ხნით წინ უსწრებდა ფეოდალურ ხანას (მეთევზეობა რიონზე და ნაოსნობა)...

სამტრედი-ქუთაისის გზით უკან დავბრუნდით. მე-12 კილომეტრზე რომაელთა ნაბანაკევი (აქაურების გამოთქმით იგივე გორიკას) გამოვუარეთ, დევი და ოთარი ნაბანაკევის კარის გასაზომ-გასასინჯავად გავგზავნე. დაღლილი ვარ, თვითონ ვერ გავყევი. დაბრუნებულთ საინტერესო ცნობა მოიტანეს: ნაბანაკევი კარის მხრიდან მესამე თხრილი და ზვინული შემოლუყვება ოდრიკალის სახედო. ამკარაა, ბანაკის გამაგრების ხერხია. ვაზომვა-შესწავლა სხვა დროისათვის გადავდე (ეს ძეგლი ადვილი მისასვლელია) და სახლში დავბრუნდი.

დღევანდელი გასვლიდან ის ცოდნა შევიძინე, რომ: გორიკები ველის შოვლენაა, ველი და რიონის პირი მჭიდროდ არის დასახლებული, ამას გორიკათა სიმრავლე მოწმობს, გორიკები სხვადასხვა სახისანი გვხვდება. ქარბოშს „ჩვეულებრივი“ გორიკა, დიდი გორიკა სულ სამი შეგვხვდა დღემდე, ნაბანაკევი — ერთადერთი აქამდე, გვხვდება კონუსისებური მცირე ზვინულები (აქ ამასაც გორიკას უწოდებენ) — ალბათ ყორღანები (ესენიც იშვიათად გვხვდება)...

ამინდი ხელს არ გვიწყობს... შორს ვერსად წავალ... ისევ გელათში ავალ. დიდი დავითის შენამოქმედს კიდევ ერთხელ შევხვდავ და კიდევ რაღაც მაინტერესებს. ჩემი დაკვირვებით გზა ქუთაისიდან გელათზე გადიოდა ცუცხვათისაკენ და აგრეთვე ქართლისაკენ. ორი ხიდი წყილწითელაზე და ჭიშურაზე ამ ჩემს მოსაზრებას

უჭერს მხარს. მწვანე ყვავილა-წყალწითელა-გელათი-ჭიშურა (გოდოგანი)-სიმონეთი-ძვერის ხილი-სკანდე,

გელათში აუარებელი ხალხი ირეოდა, კვირაა და მნახველები მოდიან, ძეგლი ასე თუ ისე მოვლილია.

გელათის ძეგლ-მუზეუმში მ. ნიკოლეიშვილი დაგვხვდა და დაგვატარა. მანვე გვიჩვენა ჩემს დაჯინებულ შეკითხვაზე ძველი გზა მთის შემოვლით, რომ ჭიშურას ხეობაში გადაივლიდა...

სასტრეკმა წვიმამ ხელი შეგვიშალა. ვნახე დავით ნარინის შესანიშნავი პორტრეტი, დიდი დავითის საფლავი გამამხნევებელი წარწერით. (თუ ეს წარწერა არა, ვინ გაბუდავდა მისთვის გულზე ფეხი დაედგა და ისე შემოსულიყო ეკლესიის ეზოში. საფლავი კარბუქში არის განზრახ გარდღივარდმო მოთავსებულნი, რათა შემომსვლელმა ფეხი ვერ აუქციოს... დიდბუნებოვანს რაღაც ცოდვა, ჩანს, ედიდებოდა და ყველას უზიარებდა..)

ერთხელ კიდევ შევხედე განძის კარს...

19. IX

გ ა ს ვ ლ ა VI

დღეს რომაელთა ნაბანაკევი, დიდი ჭიხაიშის გორიკა და ხონი შინდა მოვიარო, ნაბანაკევის შესასვლელის მოწყობილობა მაინტერესებს. ოთარმა გაზომა.

ოდრიკალეს (ორივე?) ბოლოზე შესასვლელია იმ თხრილში, რომელიც ბანაკის გარეზვინულს გასდევდა ამ ოდრიკალის სივრცეზე: ზვინულის ეს ნაწილი უფრო დაბალი ყოფილა დანარჩენ ნაწილებზე. ამ ზვინულის შიგნით შესასვლელი, როგორც ჩანს, ერთი იყო და არა ორი ამ ოდრიკალის ბოლოებზე, როგორც შეიძლება იფიქროს კაცმა. ჭიხაიშის გორიკაც ვცადეთ გაგვეზომა. დაშლილობა-დაქცეულობის გამო, სამწუხაროდ მისი ზუსტად გაზომვა არ ხერხდება. უხვად მოვიძიეთ კერამიკის ნამსხვრევები არქაული ხანისა. ცხოველთა და ადამიანის ძვლებიც, კაცის იარაღებიც და ერთი ბრინჯაოს ნემსი (?). ყველაფერი მოწმობს ინტენსიურ ცხოვრებას, მრავალ საუკუნეთა მონაცვლეობას (ნივთებს ვპოულობთ ოთხი მეტრის სიღრმეზე), ხანძარს... ამ ძეგლის თავგადასავლის შესაგნებად აუცილებელია ამ გადარჩენილი ნაწილის გათხრა...

ხონში წავედით; აქ მე ჩემთვის ამჟამად ნიშანდობლივ საინტერესოს არაფერს ვეღვი, მაგრამ ხონი მაინც საინტერესოა: გასარ-

კვევია, თუ რა იყო მიზეზი და როდის მოხდა ამ პუნქტის დაწინაურება...

სამწუხაროდ ნიშანდობლივ საამისოს მე აქ ვერაფერს ვხედავ: შეიძლება ეს ეკლესია მოგვეცემდა რასმე, რომ შესწავლილი იყოს... საშუალო საუკუნეებში, როგორც ცნობილია, ხონი სახელგანთქმული პუნქტია.

აწინდელი ეკლესიის ნანგრევები ნაგვიანევიან... ერთი კი ჩანს თითქო, რომ ხონი საგზაო მანძილი შეიძლება ყოფილიყო ნაქალაქევიდან მუხერის — ქუთათისისაკენ... თვით ტერმინი ხონი შეიძლება საამისოდ რასმე იძლეოდეს?... (ხანი?...).

ცხენისწყლის გამოგვლების ადგილს, შიანტერესებს (ლეჩხუმის კარები). ახლა გვიანია რომ იქით წავიდეთ... მათხოჯამდე შინც გავალ. იქ, შითხრეს, ცხეც არისო და მონასტერიცო... აქ სკოლის წინ შეფერდით. ჩემი ყოფილი მსმენელები აღმოჩნდნენ ისტორიის მასწავლებლები. ვუთხარი მოსვლის მიზანი, არისო ნაციხარი დაგვიდასტურეს და გამყოლად მეცხრე კლასის მოწაფე ავთანდილ ჩიმაკაძე გაგვატანეს.

დიდის წვალებით ავედით „ნაციხარზე“. ჯერ ისევ შორიდანვე გამოჩნდა კედლის წყობის მიხედვით — სწორად ვაღიღო კვადრები — რომ ეს ძეგლი უბრალო ფეოდალის ციხე არ ყოფილა; არამედ ადრეფეოდალური ხანის ნაგებობა. მეტისმეტად ძნელად მისაღვამ ადგილზე აგებული, ის უცილობლად ბატონობს ცხენისწყლის მარცხენა მხრით მომავალ გზაზე სკვმნიდან ლაზიკაში, ისევე როგორც ბატონობდა ამ ახლო ქვეყანაზე (ხონზე?...). ასე რომ მე არ მეჩვენება შეუძლებლად, რომ ეს ციხე VI საუკუნის ერთ-ერთ სიმაგრედ მივიჩნიო, ასევე აწინდელი მონასტერიც, ასევე მთაგორაზე აგებული ვინ იყოს იმ ადგილასაა, რომელიც მაქსიმე აღმსარებლის წამებაში არის ნაგულისხმევი (?).

ციხეს შიგნით დატანებული აქვს ცოფი, რომელიც ამავე დროს ციხის გარე კედლის ჩრდილო-აღმოსავლეთის ნაწილს წარმოადგენს. მათხოჯი საეკლესიო სოფელი იყო. გვიან ხანაში მას საერთო ფეოდალი, როგორც ჩანს, არც ჰყოლია. ეს ციხე თავისი იერიით განვითარებული ფეოდალური ხანისა არ ჩანს. ამრიგად, ვფიქრობ, ასეთი ვარაუდი დადასტურდება: გზა ხიდიდან (აქვეა ახლო ცხენისწყლის პირზე სოფელი „ხიდი“ — „ბომბოას ხიდი“) მათხოჯზე გამოვივლიდა. აქედან ხონს, კასტირის ხიდს გუბის წყალზე (დედალა-ურს), ხომულს (მალაქ-წყალტუბოს), ქუთაისს, წყალწითელა-გე-

ლათს, კიშურა-გოდოგანს, სიმონეთ-ძევრის ხიდს და სკანდეს გაივლიდა და იბერიისში (არგვეთში) შედიოდა.

21. IX.

ბ ა ს ვ ლ ა VII

კასტორი — აგრე შეტყვევლი სახელი. ეს ადგილი 1954 წელს მე და ნინამ ვნახეთ (მანამდე კი, 1949 წელს, მე ასეთი სახელი გვიშტიბელი კაცისაგან გავიგონე...).

მაშინ ადგილის მოხილვის უყეთესი პირობები გვქონდა. გაზაფხული იყო და სიმინდი ჯერ არ ამოსულიყო, ახლა, შემოდგომაზე სიმინდის გარდა აღარაფერი ჩანს.

მეწისქვილე ვალერიან გოდერიძე ვნახეთ. მან მხოლოდ ის იცის, რომ ამ ადგილს კასტორი ჰქვიათ „კასტორის ფონი“, „კასტორის წისქვილი“, „კასტორის გორაები“ — ეს იცის. მე მახსოვს, მაშინ „კასტორის ხიდიც“ დამისახელეს, თუმცა გოდერიძე კატეგორიულად უარყოფს ასეთ სახელს და იმ ხიდის კურტანს — დღემდე გადარჩენილ ერთადერთ ძეგლს, „წისქვილის ლაგამს“ უწოდებს. მისი ცნობით, აქ ძველად დედალოურელ გლეხებს სასოფლო წისქვილი ჰქონდათ აგებული იოსელიანების წისქვილის (აწინდელი წისქვილია) საპირისპიროდ. ის წაუღია გუბის წყალს და ეს ლაგამი გადარჩენილა. აქ უნდა წისქვილის „სათაური“ ყოფილიყო. მაგრამ ამ ლაგამის ნაგებობა: განი — 3,80, h — 3,50 და მისი მიმართულება, ყოველად საექვოს ხდის გოდერიძის ცნობას და გვარწმუნებს, რომ ჩვენ წინ არის ძველისძველი ხიდის „კურტანი“, მდინარე გუბის წყალი აქ (და საერთოდაც) მეტად დაკლავნილად მიედინება და ქმნის ფართო ნახევარკუნძულებს ფლატე ნაპირებით (ალაზნის „მოსაბრუნების“ მსგავსად). ერთ-ერთი ასეთი ნახევარკუნძული უნდა ყოფილიყო ის კასტორი, სადაც, როგორც ამ სახელიდან ჩანს, ყოფილა მოწყობილი რომაული ჯარის სადგომი... ამ ხიდით, საფიქრებელია, შედიოდა გზა ამ კასტორში და მიემართებოდა აწინდელი ხონით, „ხიდისაკენ“ ცხენისწყალზე...

გოდერიძის ცნობით: გუბის წყალს ქმნის სამი მდინარე: ყუმი (მთავარია, ის წყაროსავეთ გამოდის გამოქვაბულიდან), სემი და კოლასკური.

გზა სამეგრელოდან სწორედ აქ გამოივლიდა (წყალტუბოს სამკურნალოდ რომ დადიოდნენ): სამეგრელო, ხონი, საწულუკიძო, დედალოური, კასტორის ფონი-გვიშტიბი-წყალტუბო...

ორ გორიკას გვისახელებს გოდერიძე: „ნასამჭედურალი გო-

რე“ — სოფ. გუბის წყლის ბოლოზე და აწინდელი ხიდის თავს, ცოტა მოშორებით, მარჯვნივ ხონი — წყალტუბოს გზაზე...

ბ ა ს ვ ლ ა VIII

რატომ ვაპირებდი. „უფხოვობით“ არ მომიხერხდა, ასე შემო-
მითვალა გ. გობეჯიშვილმა⁴. ლეჩხუმშიაც (კაგერში), როგორც
ჩანს, ვერ წავალ...

ღღეს მინდა ო ნ ო გ უ რ - ც ი ხ ე - გ ო ჯ ი მოვიხილო. ხონი-
მათხოჯი გავიარეთ. ცხენისწყალზე ხილით გავედით (ახალი ხილი).
ხუნწი გავიარეთ. ზევით. ცხენისწყლის მარცხნივ გვისახელებენ
(მათხოჯში გვითხრეს) სოფელ „ხილს“: ძველი გზის ნიშანი...

მარტვილში მივიღვივართ. საოცრად მოუვლელი გზა... გავიარეთ
ნახარებაუ და გეგეჭკორს მივატანეთ. მარტვილში ავედით. წარმტა-
ცი სანახაობა... მე არა მწაშს აქ მარტვილში უძველეს დროსვე
რომ არ ყოფილიყო აღამიანის საცხოვრისი. იმ დროიდან კი (VII
ს.) აქ ეკლესიაც გადარჩენილია... ეს „მარტვილის ქვეყანა“, ბუნებ-
რივია ვიფიქროთ, იმ დროს უკვე არსებობდა, მაგრამ არა ჩანს, რომ
ის დამოუკიდებელი ერთეული იყო. თუმცა ო ნ ო გ უ რ - ც ი ხ ე
ემის მოწმობა უნდა იყოს, რომ გვიანდელი სალიბარტიანო, მართა-
ლია ნოქალაქევისაგან დამოკიდებულს, მაგრამ მაინც ერთ ერთე-
ულს („ქვეყანას“) წარმოადგენდა. სამწუხაროდ, მე ონოგურის ცი-
ხე ვერა ვძებნე, მაგრამ იმ აზრის არა ვარ, რომ ის სადღაც ღრმად
ნეწში იმყოფებოდეს... უფრო სადღაც მარტვილის მახლობლად
არის ის საძიებელი (გორდი ხომ არა? დ ა ვ ა შ ა ვ ე, რ ო მ „გ ო რ -
დ ი“ დ ა ხ ი დ ი არ ა ვ ნ ა ხ ე... მაგრამ რას იზამ, „ვოლგით“
უნაგირას ძებნა ძნელია...).

უნაგირას მთა აქ მარტვილში გაუგონიათ, სადღაც შორს,
ჩრდილო-აღმოსავლეთით ასახელებენ... ვახუშტის კი ის ცნობა მი-
აწოდეს, როგორც ჩანს, რომ უნაგირას მთა ისაა, რომელიც მთელ
სალიბარტიანოს ჩრდილოეთიდან გასდევს ნოქალაქევიამდე. ბანძე-
ლი კიკალმშვილი ამ ქედს ბ ა ე რ ი ს მ თ ა ს უწოდებს და მას
უნაგირა ამ ქედის სახელად არც გაუგონია (ბანძეში ხომ არ იყო ის
ციხე ონოგურისი — ონოლია???)

მარტვილის ტაძარს, სვეტს და მცირე ტაძარს იცავენ, მაგრამ
ყოვლად უცნაურია, მეორე მხრით, აქვე მონასტრის ეზოში გამარ-
თული ტურისტული ბაზა. ბაზის თანამშრომელი, ახალაია, გონიერ

⁴ არქეოლოგი, ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომელი.

ახალგაზრდა ჩანს, წარსულის პატივისმცემელია, დაკვირვებაჲ აქვს. მარტივლის მიდამოებში გვისახელებს დ ი ხ ა კ უ რ ზ უ ლ ა ს. მოვი-
ნახულე უძველესი „ჩვარის ტიპის“ ეკლესია. IX საუკუნის სვეტი,
და გვიანფეოდალური სამეგრელოს მატრიანე-ეკლესია, ჩაქოვანების
საძვალე.

უკმაყოფილო მივდივარ „ონოგურისი“ ვერ დავადგინე. „ეოლ-
გა“ ამ უფხოობაში ხალხს მიკლავს (აქაური მუზეუმის გამგე ელი-
ავა უნდა მოვიშველიო).

უცნაურია: ხონი-გეგეჭკორის (სარაიონთაშორისო გზა სრული-
ად მოუფლელია, ხოლო გეგეჭკორ-სენაკის ასეთივე დანიშნულების
გზა კარგად მოვლილია: ალბათ რკინიგზით (სენაკი) აიხსნება. ასეა
თუ ისე. ჩვენ დიდი შეება ვიგრძენით. ბანძა გავიარეთ, ლეხანდრა-
ვოში (გურული მეგრელიშვილები — ხანდრავები აქედან თუ
არიან გამოსული...) მდინარე აბაშის მარცხენა მხარეზე, შუა ველ-
ში „ძველისძველი“ სიმაგრის ნაშთია „ნოჯიხევი“. ოვალური
ფორმის ფართობი ორ ჰექტარამდე გარშემოვლებულია ზღუდით
(ძლივლა ჩანს ზოგან სულ წაშლილია); ფართობის შუაში რაღაც
ნაგებობის კვალი. ზედაპირული დაკვირვება, მცირე მოჩიჩქნით,
ვინ იცის, ზოგადი დათარიღების საშუალებას მოგვცემდა, უსაბუ-
თოდ, ზოგადი შთაბეჭდილებებით მაინც ვფიქრობ, რომ ნოჯიხევი
განვითარებული ფეოდალური ხანის ნაშთი არაა: ამ დროს ველში
ასეთი ჯიხას აგების საჭიროება აღარ იყო...

დავტოვეთ ნოჯიხევი, ახლოს შარის მარცხნით „გორიკა“ მო-
ჩანს, აქ ალბათ დიხაკურზულას ეძახიან...

მივდივარ მდინარე აბაშის ხეობაზე. მალე ტეხურის ხეობაში
ვიქნებით. თუმცა აბაშის ხეობა ცალკე ქვეყანაა ნიშანდობლივ აღ-
ნიშნული, ჩემთვის ცხადია, რომ ეს ხეობა ერთი მიკროქვეყანაა.
შეიძლება ამ ფაქტს გულისხმობდეს ციხე ონოგურისი არქეოპოლი-
სის ახლოს და მის საკონტროლო ადგილში... წყაროები გარკვევით
მოწმობენ, რომ ონოგურისის ციხე, იგულისხმება რა თქმა უნდა,
მისი ქვეყნით, ცალკე ერთეულია, მაგრამ არც ისე ცალკე, როგორც
ვთქვათ, მუხერისის ერთეული, არქეოპოლისი და მუხერისი ორი
თანაბარტოლი (მნიშვნელობით) ერთეულია, ასევეა ვარდციხის ერ-
თეული, მაგრამ ონოგურისი უფრო დამოკიდებულია. როგორც
ქვეყანა, არქეოპოლისიოდან.

საერთოდ მთელი ლაზიკა ამ მხრით, ისევე როგორც მთელი
საქართველო, „ქვეყნებად“ იყოფა. ქვეყანა ზოგი დიდია
და „დამოუკიდებელი“, ის, შეიძლება, ბატონობდეს რომელიმე

მცირე ქვეყანაზე, ან ქვეყნებზე, ზოგი ქვეყანა კი მცირეა, ის შეიძლება დამოკიდებული იყოს უფრო დიდ ქვეყანაზე (მეურნეობრივად, პოლიტიკურად). თითოეულ ქვეყანას, დიდს გინდა მცირეს, თავისი „ცენტრი“ აქვს. ქვეყნის სიდიდე-სიმცირისაგან დამოკიდებულია მისი „ცენტრის“ მნიშვნელობა, ცენტრის (ციხის, ქალაქის) სიდიდე-სიმცირე. ზოგ ქვეყანას მხოლოდ ციხე ახასიათებს, როგორც ცენტრი (პრინციპულად ყოველი ცენტრი შეიცავს „ქალაქს“). დიდ ქვეყანას კი განვითარებული „ქალაქი“ ახასიათებს ციხის გვერდით (სულ ერთია როგორ ურთიერთობაში იქნება ქალაქი და ციხე: ცალ-ცალკე თუ ერთი ზღუდის შიგნით). სკანდნე ციხეა (ჩიხორი გვიან შექმნილი ქალაქია); ასე ტელეფისი ციხეა, შორაპანი ციხე-ქალაქია ურთიერთისაგან გამოყოფილი ციხით და ქალაქით, ვარდციხე ქალაქია ციხით ერთ ზღუდეში ისევე, როგორც არქეოპოლისი. ვარდციხეში მუხერისში, არქეოპოლისში ქალაქი ჰეგემონობს, შორაპანში ციხის მნიშვნელობა უპირატესია, სკანდნე მხოლოდ ციხეა. ორი ციხე (თავისი „ქვეყნით“) ისევე, როგორც ორი ქალაქი აგრეთვე თავისი ეკონომიური რაიონით — ქვეყნით, ერთ ტერიტორიაზე ვერ იბოგონებენ. ორივეს თავთავისი ქვეყანა უნდა. დიდი ქალაქი დიდ ქვეყანას გულისხმობს *ceteris paribus*.

მცირე ქვეყნები, მეურნეობრივი განვითარებისდა კვალად, დამოუკიდებლად ველარ ძლებენ, ერთიანდებიან უფრო დიდ ერთეულებად ციხე-ქალაქით „ცენტრში“, სათავადობად ფეოდალურ ხანაში...

ასე რომ ეს „ციხეები“ (ქალაქები) იმ თავიდან *in principe* ბუნებრივად, მეურნეობრივი განვითარების შედეგად წარმოშობილი რამ არის, „ქვეყნის“ პოლიტიკური და სამეურნეო გამობატულება და არა ნებისმიერად, რაციონალურად აგებულ-დაარსებული რამ (როგორც ეს, მაგალითად, მოთხრობილია ეგროსის, ქართლოსის და მათი შვილების ციხე-ქალაქთა მშენებლობის შესახებ...)

ამრიგად ქვეყანა წარმოიშვა საზოგადოების მეურნეობრივ-განვითარებისდა კვალად გარკვეულ ტერიტორიულ სივრცეზე. აბუნებრივ პირობებს მით უფრო დიდი მნიშვნელობა აქვთ, რაც უფრო სუსტია საზოგადოების საწარმოო ძალთა განვითარება. წარმოიშვიან მცირე და დიდი ქვეყნები როგორც საზოგადოების წევრთა რაოდენობის თვალსაზრისით (უსხვი ბუნებით ტერიტორია მეტ მოსახლეობას იტევს), ისე ტერიტორიის სიფართოვის თვალსაზრისით თითოეულ ქვეყანას მისი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე (სამხედრო დემოკრატია, კლასობრივი ურთიერთობა) უჩნდება ქ

ლაქი, ციხე. ქვეყნები ერთიმეორეს ებრძვიან, ურთიერთს იმორჩილებენ, უკეთ, ქვეყნის უფალნი იბრძვიან, ქვეყნებს იმორჩილებენ.. ჩნდება ცენტრალური ქვეყანა გამაერთიანებელი ქვეყანა. მაგრამ ეს მცირე ქვეყნები გაერთიანების შემდეგაც არა ქრებიან, არამედ ბუნებრივად ინარჩუნებენ ერთგვარ თავისთავადობას, დამორჩილებული ქვეყნების საციხისთავოების სახით (ეს ვითარება გვაქვს ჩვენ ლაზიკაში I საუკუნეში). ფეოდალური ურთიერთობის ბატონობის ხანაში ეს ერთეულები (აღრე ხანაში) სამთავროებად ყალიბდებიან, შემდეგ, გვიანფეოდალურ ხანაში სამთავრო-სათავადოებად...

ამრიგად, ჩვენ ისე გვეჩვენება, რომ ონოგურისი მისი ქვეყნით არქეოპოლისის მომიჯნავე და მისგან, სამეურნეო გაერთიანების თვალსაზრისით, დამოკიდებული ქვეყანა იყო, და არა მხოლოდ პოლიტიკური თვალსაზრისით, როგორც ვთქვათ, რომელიმე მუხერისი ან ფოთი და სხვა...

მიუდრეკართ და ბუნებრივად მიჩნდება აზრი, რომ ეს ონოგურისი არქეოპოლისის მომიჯნავე ქვეყანაშია. ასეთი ქვეყანა კი მდინარე აბაშის ხეობაა. ბანძა ამ ციხის სალოკალიზაციოდ ზულ უფრო და უფრო მისაღებად მეჩვენება. აქვე ონოლიას „ნაჯახოვ“ (ჯახუა შღრ. ნაგვაზაუ, თუ ნაჯიხვაუ) და თვით სახელი ონოლია მეტყველი მეჩვენება. (სამწუხაროდ ეს აზრი მე უკან დაბრუნებისას მომივიდა, ზუკაზე ჩხრეკისას, თორემ უგზობას როგორმე დავძლედი და ონოლიას მისი ნაჯახოვუთი ვნახავდი).

ვახუშტი აღნიშნავს ბანძაში „კეთილნაშენ“ ციხეს, შეიძლება ეს ციხე იგულისხმებოდეს ონოლიას?

ასეთი აზრის გარემოცვაში ონოლია მეტყველი მეჩვენება. ნოლა, გავრცელებული საგეოგრაფიო სახელი ჩანს ზანურ სამყაროში, ვახუშტი მას აღნიშნავს (ნოლის ხევი, ნოლა, 150). სალომინაოში: ნოლა ცნობილია საჯავახოში, ნორადიდი უნდა ყოფილიყო სადღაც ქვემო აქარაში, ან ქვემო გურიამი (აქედან გვარი ნოლაიდელი) და ბოლოს ნოლელა და ონოლია აბაშის ხეობაში, ის ქანურად „ქალაქს“. საეპრო ადგილს ნიშნავს.. ხომ არ შეიძლება ონოლიასთან დაკავშირება ბერძნული ონოგურისის... უშლის თითქო ურსუფიქსი, რომელიც ონოლიაში არ ჩანს, მაგრამ, ვფიქრობ ასეთი სუფიქსის გაქრობა შეუძლებელი არ უნდა იყოს: ხომ გამოითქმის ახლა, მაგალითად, კეთილა და კეთილარი...

მაინცდამაინც ონოგურისის დაგულება ონოლიაში თუ ენობრივ სიძნელეს ხვდება, მატერიალურ-შინაარსობლივ ის კარგად ეთანხ-

მება წყაროების ჩვენებას. საჭიროა ოღონდ ამ ციხის დათვალიერება და თუ იქ იმ ძველი დროის ციხე აღმოჩნდებოდა, ენობრივი სიძნელეც გადაულახველ დაბრკოლებას ვერ შექმნიდა...

ნოქალაქევეს მივატანეთ. გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას სტოვებს. მისი ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა პირველ რიგში უნდა დაისვას. ძველია ნოქალაქევი, ქართული ტრადიცია აქაც საზნალო ჩანს, მაგრამ მასზე უფრო ძველია ამავე ტრადიციის თანახმად ეგრისი — ბეღია. ხომ არ არის ამ ტრადიციაში იმის კვალი, რომ ერთი ზანური ტომის ჰეგემონობა გარკვეულ დროს მეორე ტომმა შეცვალა?... აქვე მოსატანია მესამე „ქვეყანაც“ აია — მუხერისის (ვანის?). რომელი რომელს სცვლიდა, რომელი რომელთან თანაბრსებობდა, როგორი თანმიმდევრობით ხდებოდა ეს ცვლა? ამისათვის საჭირო იქნებოდა სამივე ქვეყნის ცენტრის თანაბარი არქეოლოგიური შესწავლა. მაინცდამაინც არქეოპოლისი ლაზიკის ადრეფეოდალური ხანის ცოცხალი ქალაქია... როცა ამ „ცენტრების“ სიძველეზე ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს მათი ქალაქობა, მათი პოლიტიკური ჰეგემონობა, თუ არა ძველი წინაქალაქობრივი ხანის მოსახლეობის კვალი სამივე პუნქტში, შესაძლებელია, თანაბრად აღმოჩნდეს. ასეთ მომენტს კი არქეოლოგიური შესწავლით თუ დავადგენთ მხოლოდ.

ვიწიროდ ალებული არქეოპოლისი ტახურის ქვეყნის ცენტრია და მისი დასავლეთისა. VI საუკუნეში ის უცილობლად პირველია თავისი მნიშვნელობით დასავლეთ ლაზიკაში. ბერძნული წყაროების ცალმხრივობით აიხსნება (რამდენადაც ლაზიკის დასავლეთი უმუშაოდ საომარი მოქმედების სარბიელი არ იყო), რომ დასავლეთი მხარის ციხე-ქალაქები ამ წყაროებში არ იხსენიება, ისევე როგორც არაერთი ციხე აღმოსავლეთ ლაზიკისა ასევე მოუხსენიებლად დარჩენილა (ხოლო ამათ შესახებ ერთი თვალის მოვლენაც კი საკმაოა). ასე რომ ლაზიკის VI საუკუნის ისტორიული გეოგრაფიის დასადგენად სხვა ხერხების (ენობრივ-ფილოლოგიური) გვერდით, საჭიროა ყველა აწინდელი ნანგრევების მოხილვა იმ სახელმძღვანელო მოსაზრებით, რომ ფეოდალური ხანის ციხეები ადვილად შესაძლებელია ადრეფეოდალური ხანის ციხეებზე იყვნენ დაშენებული...

ვახუშტი უთუოდ ძველს, რაღაც საზნალო ტრადიციას ემყარებოდა, როცა აღნიშნა: „ეს (ნაქალაქევი) აღაშენა, ა: მეფის ფარნაოზის ძამს ქუჯიმ, ქალაქი და ციხე, და ამისი საერისთოვე იყო სრულიად რიონის დასავლეთი სვანეთით

შემუსრა ყრუმ, არამედ იყო კვალად ქალაქი, და შემდგომად მოოხ-
რდა ქალაქი, აწ არს ციხე კვალად და სასახლე დადიანისა“ (167).
ვახუშტის აზრთა მსკვლელობა ისეთია (ნახე სადაც ვაკეზე აქვს
საუბარი, ან ქუთაისზე), რომ ნაქალაქევის მნიშვნელობა განსაკუთ-
რებით დაეცა და მისი საერისთავო შემციირდა VIII საუკუნეში,
ხოლო მისი ადგილი დაიჭირა ქუთათისმა („აფხაზთა“ მეფეები)
რომელმაც ნაქალაქევის საერისთავოს დიდი ნაწილი მიიტაცა ისუ-
ლეთამდე... (ეს უკვე რიგით მესამე, საკუთრივ შუაფეოდალური ბა-
ნის ცენტრის გადანაცვლება იყო: კოლხური, მეგრული, ზანური,
ან კოლხური, ზანური, მეგრული) და ქართული (— აფხაზური),
ე. ი. ადრეკლასობრივ-სამხედრო დემოკრატიული, ადრემონათ-
მფლობელური, ადრეფეოდალური, შუაფეოდალური...

სენაკისაკენ წავედით, მრისხანედ მოჩანს შხეთის (იქაურმა
ქალმა გვითხრა შხეფი) ციხე. ნახვა უნდა, ვანა ის ნაგვიანევია?..
ვერ ვნახეთ, არც გვიკითხავს აგრე ნიშანდობლივ რუკაზე რომაა
აღნიშნული უფლისა კარი ნაქალაქევის დასავლეთით..
„უფალ“ იმ ადრე ხანაში ზანურისათვის მოსალოდნელი არაა.
შეიძლება ამ „უფალში“ ნაგვიანევი ქართული დმერთი იგულისხ-
მებო?...

სენაკიდან სამტრედიისაკენ გორიკებს ვამჩნევთ...

24. IX

გ ა ს ვ ლ ა IX

მინდა სკანდე ვნახო (შეიძლება უფრო სწორი იყოს სკანდა)
შდრ. საკანდელოძე. სკანდა და შორაპანი ერთად იხსენიებთან წყა-
როებში, მაგრამ როგორც ჩანს, შორაპანი უფრო მეტი მნიშვნელო-
ბისა იყო და შეიძლება უფრო ძველიც... სკანდა შართლაც მოუ-
სავლიან, მთიან ქვეყანაშია გამეხებული და უბირველეს ყოვლისა
საგზაო ციხეა იბერიის საზღვარზე... გზა ქუთაის-ჩხარ-სკანდაზე
ნიშანდობლივ ჩანს. სკანდის ამ გზას დაეკვირდი ის მოხერხებულად
გაივლის ციხის ქვეშ და ახლო მთების ფერდობებით თავისა-ქვა-
ციხეს მიემართება. სამწუხაროდ აგრე მრავალმეტყველი საზნოს
ციხე ვერა ვნახე... ვერ ვვიჩვენეს... „საზანო“ შესანიშნავია სკანდა-
შორაპნის სასაზღვრო ზაზზე.. ეგრები რომ უფრო გვიან (თუ უფრო
ადრე?) არიან გამოსული პოლიტიკური ჰეგემონობის სარბიელზე,
თითქო იმის მოწმობაა არა იმდენად საზანო, რამდენად ზანათი,
ზანა, და სხვა ასეთი სახელები აწინდელი ოდიშის ტერიტორიაზე

(მეგრულად გაფორმებული საგეოგრაფიო სახელები ზან ტომის ფუძით)...

თერჯოლას ჩამოვეუარეთ, თბილის-ქუთაისის შარაზე გამოვედით და ციხურა მოვინახულეთ. ციხურა, ასე მეჩვენება, რომაულ-ნიზანტური ხანის ნახელავია, რა თქმა უნდა იმ სახით, როგორც ის დღეს წარმოგვიდგება. ციხურაზე მოპოვებული არქეოლოგიური ნაშთები უძველესი ხანისაც გვჩვენება, მაგრამ ეს იმის მოწმობაა, რომ აქ გორა იყო მდინარის პირას (ჩოლაბური), ხოლო შემდეგი რომაელებმა გამოიყენეს: სიმაგრედ აქციეს; ორმაგი თხრილი ზეინულებით შემოავლეს. ეს არ ჩანს რომ სახელდახელო სადგომი იყოს რომაული ჯარისა, ის ხანგრძლივ ჯდომას გულისხმობს. შეიძლება შორაპნის საპირისპიროდ აგებული „ციხეა“... ასეა თუ ისე, ციხურა ერთ-ერთი მეტყველი ნაკვალევია რომ-ბიზანტიის ხანიდან კასტირისულეთ-ნაბანაკევის გვერდით. შეიძლება ცნობა იმის შესახებ, რომ თომა არმენიელმა იმპერატორის ბრძანებით მრავლად ააგო სიმაგრეები ლაზიკაში, ასეთ სიმაგრეებს შეეხება (ტარიელს⁵ აქვს ციხურაზე ანაკრეფი მასალა. ნინას ჰქონდა ნილბიანი ოქროს ბეჭედი...). ოთარს ციხე ავაზომინე.

25. IX.

ბ ა ს ვ ლ ა X

დღეს ვისვენებ: ნინა საკაჟიას გამოქვაბულის ასაზომად წავიდა, ოთარი თან წაიყვანა... სახლში ბევრი საქმე მაქვს. დღის ბოლოს პოწამეთას წავედი (იქვეა საკაჟია). შესანიშნავი ადგილია წყალწითელას მიერ შექმნილი ნახევარკუნძული. უეჭველია, ადრეფეოდალური ხანის ძეგლი (დღეს იქ საამისო არაფერია). საყურადღებოა ტურქმინი მოწამეთა (არღვეთის გვერდით): მსაზღვრელის გასუბსტანტივება...

26. IX.

ბ ა ს ვ ლ ა XI

ამას წინათ ბაღდადში რომ ვიყავი, ღრუბლიანი დღე იყო, დიშს ვერც კი შეუხედე. აქაურობმა დიშში ციხის შესახებ არაფერი იცოდნენ.

⁵ ტარიელ ჩუბინაშვილი, ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომელი.

ლეონტის ცნობა შორაპნისა და ღიმნას მშენებლობის შესახებ ფარნავეზის მიერ არ მასვენებდა და გადაწყვეტიტე დიშს წავიდე, როგორც კი ამინიდი იქნება. შემთხვევით, გიორგი ცქიტისვილს თავის სადისერტაციო შრომასთან დაკავშირებით ღიმნის მოხილვა გადაუწყვეტია. ჩემთან მოვიდა და სასიამოვნო ცნობა მოიტანა, რომ ღიმნის „ციხე“ იპონა...

წავედით. ნანუთის ქედის შტო. ერთი ძნელად მისადგომი გორა. ადგილობრივ ამ ადგილს ნაციხარს და ყელს უწოდებენ. კოლექტივიზაციამდე ეს გორა ტყით ყოფილა დაბურული და არც ციხე ჩანდა. მაინცდამაინც ღიმნის ციხე წერილობითა წყაროებმა არ იცის. ადგილობრივი მცხოვრებლები (გარუჩავა, ჩხეტია...) გვიმონწმებენ, რომ აქ, ამ ვორაზე და მის ფერდობებზე მიწის მუშაობის დროს უხვად პოულობენ რკინის ნივთებს: თხებებს, შუბის პირებს და სხვ. აგრეთვე მნივეებს და კერამიკას (ვიორგამ ჩაიწერა).

ყველაფერიდან ჩანს რომ ეს გორა ძველი სამოსახლო ყოფილა და მისი სახელი ღიმნი ყოფილა. ლეონტის ცნობა იმ მხრით მაინც საარწმუნო ჩანს, რომ მის დროს არსებობდა ტრადიცია შორაპნისა და ღიმნის შესახებ და ამ ტრადიციას მხარს უჭერდა იმ დროის შორაპანი და ღიმნი... ღიმნის აღმოჩენით ქართული ტრადიციის სანდოობა მატულობს. ან კი რამოტივი შეიძლება მოიძებნოს, რომ ლეონტიმ ბერძნული ცნობებით ლაზების მიერ აგებული შორაპანი ფარნავეზ იბერს მიაწერა? — არაკითარი, გარდა იმისა, რომ ამ დროს ცოცხალი იყო გადმოცემა ფარნავეზ იბერის მშენებლობის შესახებ არგვეთში... მაგრამ არც იმის მოტივია ადვილმოსაძებნი, თითქოს ლაზებმა მიიჩემეს ფარნავეზის ნაშენები და ლაზთა აგებულად გამოაცხადეს... შორაპანიც და ღიმნიც, როგორც ჩანს, ჯერ ისევ წინაცლასობრივი დროის გორაებია და ამდენადვე — ზანური ტომის საცხოვრისი... იბერიის დიდი ექსპანსიის ხანაში („ფარნავეზის ეპოქა“), შესაძლებელია ამ გორაებს იბერიელები დაეუფლენ, ციხე-ქალაქებად აქციეს და შემდგომი ექსპანსიისათვის საყრდენ პუნქტებად გაიხადეს... შემდეგ, იბერიის დასუსტებისას, ისინი ისევ კოლხთა ხელში აღმოჩნდა და ლაზებმა ის შეინარჩუნეს კიდევაც... ასეა თუ ისე (ამას არქეოლოგია დააზუსტებს) ღიმნი დადგენილია. საინტერესოა თვით სახელი „ღიმნი“ — მრავლობითი რიცხვით წარმოდგენილი (იბერული ფორმა? ღიმანისი, ღუმანი, ტბა ჭავახეთში, ღუმალა არგვეთში, ჭავახეთში...?).

აქვე საინტერესოა „ყელი“. ცხადი ნიშანი, რომ აქ გზა გადიოდა და როგორც გვიმონწმებენ და რელიეფიც გვეუბნება, ეს გზა

ხანისწყლის ხეობიდან აქ ობჩაში შევიდოდა და სვირ-
ქვალთ — ფუთით იბერიისაკენ მიემართებო-
და (ავაზისის ერთი (მთავარი) ტრაქტი ვარციხეზე წავიდოდა და ვან-
ზე გავლით. ავაზისის სამხრეთით, „რომისაკენ“ მიიმართებოდა, მე-
ორე კი — ობჩა-ღიმით)...

ბაღდათს ციხე (თხმელის ციხე) მე ძველი არ მეჩვენა. მაინც-
დამაინც საამისოდ მეტი ნიშნების მოპოვება იქნებოდა საჭირო, ჭერ
კი ის ისევე ოსმალთა ციხედ რჩება (1723 წ.), ჩვენი გამჩანაგებელი,
ტყვეთა გასასყიდ პუნქტად...

27. IX.

ბ ა ს ვ ლ ა XII

ციხურას აზომეა დაგვაკლდა... შორაპანსაც ვნახავ. ვიდრე გი-
ორგი, ოთარი და დევი ციხურას ზომავდნენ, მე ის აზრი მიმტკიც-
დება, რომ ეს პუნქტი გორა იყო ძველი კოლხური და რომაელებ-
მა ბანაკად გადააქეთეს. გაღმა, სვირის ბოლოზე გიორგიმ გორა
შენიშნა, ცოტა ხნია შემდეგ, იქვე არც თუ დიდად შორს, მე შევნი-
შნე კიდევ უფრო რელიეფურად გამოსახული გორა, — ყელგადა-
ჭრილი, განმხოლოებული...

შორაპანი რომ ციხეს გარდა ქალაქიც იყო, მე დღეს უფრო
მეტად დავრწმუნდი და საქმაოდ მოზრდილი ქალაქიც. ციხე ამ ქა-
ლაქისაგან გამოყოფილი იყო და თავის მხრივ ორ ნაწილად იყო-
ფოდა: ციხე და დედა-ციხე. სიმონ ყაუხჩიშვილს ის საფუძვლიანად
შოუსინჯავს არქეოლოგიურად. ყველაფერი მოწმობს სიძველეს,
ესაა ოღონდ, რომ ძველი უძველესისა და ნაგვიანებისაგან გარჩე-
ული არაა (ამას შემდგომი შესწავლა გაარკვევს). ჩემს წინაშე კი
ახლა ის საკითხია: თუ აქ ქალაქი იყო, სად და რა იყო მისი „სა-
მოქალაქო“, მისი ქვეყანა. ამისათვის თავდაპირველად უნდა
გვეცოდნოდნა, თუ ვინა იყო იგი. თუ ის ლაზებისა იყო, მისი ქვეყანა
დასავლეთითა უნდა ყოფილიყო (უღუე-საღვინე, ან ფუთ-ვაჭვე-დი-
ლიკაური ვერაფერი სამოქალაქო ქვეყანაა...) ასეთი რამ შეიძლება
აწინდელი ქვედა საქარა და ზესტაფონ-კვალითი ყოფილიყო...
ასე რომ, თუ შორაპანი იბერიელთა ციხე იყო, მაშინ მისი სამო-
ქალაქო იბერიელების უნდა ყოფილიყო. ეს კი საეჭვოა. მაინცდა-
მაინც ბერძნული ცნობები საეჭვო ჩანან იმ მხრით, რომ შორაპნის
გარშემო არაფერი სიკეთე არ მოდის. უნდა ვიფიქროთ ცნობა შე-
დგენილია ტენდენციური მოხსენების საფუძველზე... საყურადღე-

ზოა, რომ შორაპანი და დიმნა, განსხვავებით სხვა იმ დროის საგეოგრაფიო სახელებისაგან, ნარიანი მრავლობითით არის წარმოდგენილი და არა ები, ეფი-თ, როგორც ეს უფრო მოსალოდნელი იყო ზანურ სამყაროში...

სასანიანთა სპარსეთს, იბერიის დაპყრობით, რომაელთა წინააღმდეგ საომარი პოზიციები მკვეთრად გაუუმჯობესდა. იბერია ღრმად იყო შემოჭრილი ლაზიკაში და იმ უკანასკნელის დაპყრობა დიდ სიძნელეს აღარ წარმოადგენდა, რაკი სპარსეთი იბერიას დაეუფლა. თავისი ქვეყნის ფასი, ამ თვალსაზრისით, ლაზებმაც კარგად იცოდნენ და სპარსელებმაც. მაგრამ სპარსელები საამისო ნაბიჯებს ერიდებოდნენ, ვიდრე იბერია პოლიტიკურ თავისთავადობას ინარჩუნებდა და სპარსეთის დამპყრობლურ პოლიტიკას ებრძოდა.

მაგრამ მდგომარეობა ერთბაშად შეიცვალა, მას შემდეგ, რაც სპარსეთმა იბერია და პერსარმენია დასძლია და ამ ქვეყნების ინკორპორაცია განიზრახა... რომს სხვა გზა არ ღარჩენოდა, თუ არა წინასწარი ღონისძიების მიღება შესაძლებელი ხიფათის (უკეთ კარზე მომდგარი) წინააღმდეგ. ეს ღონისძიება იუსტინიანემ დასახა (ქარის შეყვანა მოკავშირე ლაზიკაში... ციხეების და ქალაქების აგება... პეტრას აგება ბიზანტიის თავდაცვის მომენტს გულისხმობს იმ „უდაბურ ადგილას“)... მართლაცდა იბერია პოლიტიკურ-ტერიტორიულად უშუალოდ ესაზღვრებოდა მუხერის-სამოქალაქოს, ხოლო ეთნიკურად ვითარება კიდევ უფრო შორს იყო წასული და ბაღდათ-ვანი-საჭავაძო-გურია, ქართლის (იბერიელ) მოახალშენეთა სარბიელი ჩანდა (აქ უნდა ტოპონომიკური დაკვირვებანი...). ამჟამად დროს არგვეთი რაჯამიაც შეჭრილიყო...

მებრძოლმა მხარეებმა სწორად შეაფასეს პოზიცია და დაიწყეს გადამწყვეტი ომი ლაზიკისათვის... არც ერთი მხარე არაფერს ერიდებოდა: ქარის უკმაყოფილება (ბევრ საძარცვეს ბუნებრივია ველარაფერს პოულობდნენ ყოველწლივ გაძარცულ ქვეყანაში), გარშემო ქვეყნების მძიმედ დახარკვა დიდი ქარის შესანახად, მრავალრიცხოვანი ქარისათვის ციხეების და ბანაკების აგება (დიდ გზებსა და რიონის პირებზე ბანაკების აგება). ქარი შედარებით მცირე რაზმებად უნდა დაენაწილებინათ, ამას მოითხოვდა სხვას გარდა (სამხედრო თვალსაზრისი) ქარის რჩენის საკითხი, დიდი ფულადი ხარჯები (ქარის დასაქირავებლად, არისტოკრატის მოსასყიდად, მეფედ იდუკაცების რუგა და სხვა). უცნაურია: რატომ მეტი რაოდენობით

არ მოიპოვება სპარსულ-ბიზანტიური ფულების განძები ამ დროიდან...

(ამრიგად ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიის გათვალისწინებით ნათელი ხდება ისტორიული სურათი).

28. IX.

გ ა ს ვ ლ ა XIII

ვანში მისულა ბაღდადიდან მიწოდდა, მაგრამ უგზოზე მიმოსვლამ მორალურად ისე მომქანცა, რომ უარი ვთქვი, როგორც კი შევიტყე, რომ ის გზა სრულიად მოუვლელია, სამტრედიაზე გავლით წავედი. რიონის სამხრეთით გზა ტობანიერამდე ვიწრო ზოლს მისდევს და მოსახლეობაც ასეა — ლენტეხით, ან მცირედ შეჭრილი ხევებში და სერებზე; დაბლაგომის ნამოსახლარი თავისი ნაციხვართ, შუამთის გორიკა და სხვა... აქ შემთხვევით მონაპოვარი არქეოლოგიური მასალა, უეჭველს ყოფს, რომ რიონის სამხრეთის ამ ზოლში მოსახლეობა ძველ დროსვე ყოფილა. დაბლაგომიდან გზა ციფწყალათი ოფეთ-საჭავახოში შედიოდა, რომლის ბოლოს ნოლა და ციხე ტოლები იყო პეტრასაკენ-მიმავალ გზაზე...

ვანის (—ციხესულორი) ქვეყანა სრულიად გარკვევით გამოიყოფა დიმ-ფერსათის და ვარდციხის ქვეყნისაგან (სამწუხაროდ მე ამ ქვეყანაზე გავლა ამჟერად არ მომიხერხდა) და გვიანი ხანის საჩიჯავაძოს უდრის (მისი აღმოსავლეთ კიდური სოფელი ბაგინეთია). უნდა მოხილულ იქნეს ეს მიკროქვეყნები: სალომინაო და სხვა, გასარკვევია ვანის და ვარდციხის ურთიერთობა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ისინი ერთი ეპოქისანი არ არიან, რომ ვანი უფრო აღრინდელი ხანის ქალაქია, ხოლო ვარდციხე უფრო ნაგვიანევი (არქეოლოგიური შესწავლა უნდა).

ასეა თუ ისე ვანი, როგორც ეს აქამდე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალიდან ჩანს, დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობის პუნქტი უნდა ყოფილიყო ანტიკურ ხანაში და მის უწინარეს... საეჭვოა ოღონდ, რომ ის იმ დროის კოლხეთის პოლიტიკური ცენტრი ყოფილიყო. მაინცდამაინც ამაზე საფუძვლიანი მაჩელობა მაშინ შეიძლება, როცა ქუთათისი, ვარდციხე და ნაქალაქევი არქეოლოგიურად თანაბრად შესწავლილი იქნებიან. ბევრი რამ მოწმობს რომ ეს იყო საკმაოდ მოზრდილი ქალაქი, ფრიად გამაგრებული, მდიდარი არისტოკრატით... ისიც უდავოდ ჩანს, რომ ვანს უმჭიდროესი კავშირი ჰქონდა დასავლეთის სამყაროსთან (ელინურსა და ელინისტურ სამყაროსთან), ისევე როგორც დაბლაგომსაც... მაგრამ ყველაფერი ეს ცოტაა იმისათვის, რომ ავხსნათ ვანის აგრე და-

წინაურებულობა... მაგრამ თუ დავუშვებდით, რომ ვანის ქვეყანა მო-
იცავდა აღმოსავლეთით მდებარე ფერსათის ქვეყანასაც... (ასეც
უნდა ყოფილიყო). ვანის ქვეყნიდან გზა საჯავახოში ორკეზე, სა-
ფიქრებელია, გადაივლიდა და აქედან სუფსის ქვეყანაში შედიოდა
საყვავისტყე-ციხე-ჩოხატაურით ერკეთ-ხიდისთავზე...

მეტყველია ვანის მიდამოში „ბაში“, რიონის გაღმა, შეიძლება
აქ იყო სადღაც „მ ი ქ ე ლ ფ ო ნ ი“ (და ვინ იცის, ეს ცოდნა გამო-
იყენეს ლაზებმა, დაგისთვის ჭარს რომ შეუერთდნენ სპარსელებისა-
თვის მოულოდნელად).

რაც არ უნდა იყოს, დამახასიათებელია, რომ ვან-დაბლაგომი-
დან მოკიდებული ფიქვინარამდე (და პეტრამდე) არაფერი გვხვდებ-
ა ლიჩსმესანიშნავი რიონის სამხრეთით, მაგრამ როგორც ვან-დაბ-
ლაგომი, ისე ფიქვნარი უძველესი ქალაქური მოსახლეობაა, მაშინ
როცა რიონის ჩრდილოეთი მხარე უფრო ნაკვიანვეად გამოიყურება
(არქეოლოგია იტყვის). ხომ არ არის ეს მოვლენა იმის მოწმობა,
რომ ოდესმე ჰეგემონობდა რიონს სამხრეთი („კოლხეთი“), ხოლო
შემდეგ პირველობა ჯერ ზანურმა ტომმა, ხოლო შემდეგ მეგრულმა
იგდო ხელთ... დამახასიათებელია, რომ ადგილობრივ, არგონავტების
ლაშქრობის ერთი ეპიზოდი, ოქროს საწმისიანი ვერძის ტყავი, რი-
ონის სამხრეთისათვის დაუკავშირებიათ (და პროკოპი ცდილობს გა-
აქარწყლოს ეს შეხედულება)...

ვნახეთ ვანის გათხრები, გამოხრებლებიც... (ვანზე სხვა დროს...).

ჩემი დროც ამოიწურა. დღეს ვისვენებ და ხვალ თბილისში
დავბრუნდები. ამოცანა კი, არათუ ვერ შევასრულე, ის მხოლოდ
დასაწყისშია: **ლ ა ზ ი კ ი ს ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი გ ე ო გ რ ა ფ ი ა**
ა დ რ ე ფ ე ო დ ა ლ უ რ ხ ა ნ ა შ ი . ქვეყანა უაღრესად მდიდარია
ამ ხანის ძეგლებით და ბერძნულ წყაროებს, როგორც ირკვევა, ამ
ძეგლების დიდი ნაწილი მოხსენებულაც არა აქვთ. საჭიროა ზედ-
მიწევნით მოვლა, აღრიცხვა, რაც ხანგრძლივ მუშაობას მოითხოვს
(აღნიშნულია მთის წვერზე ციხეები, გუბაზი რომ თავს აფარებ-
და, აღნიშნულია „მიწის ციხეები“, რომელი და სპარსელი ჯარები
რომ ბანაკობდნენ, აღნიშნულია „მრავალი ციხესიმაგრე“ რომაელები
რომ აგებდნენ, აღნიშნულია გზები სხვადასხვა მიმართულებით,
ქვეყნის შიგნით და მის გარეთ მიმავალი, დახასიათებულია ეს გზე-
ბი, ოღონდაც ერთი ეს ობიექტი სახელდებით მოხსენიებული არაა.
ეს უნდა ჩვენ დავადგინოთ, რაც ყოველად შესაძლებელია, და გავშა-
ლოთ ის ცხოველი ისტორიული ეპოქა დასავლეთ საქართველოს
(ცხოვრებისა).

დღეს გურიაში გავიპარე. გული არ დამიდგა მენახა ჩემი სამშობლო კუთხე, ნაცნობი ადგილები, ტოლების ციხე, ნოლა და საჯავახო. როგორი პატარა და შეცრული ქვეყანაა. ალბათ მისი ცენტრი „ოჩე“ თუ იყო (ან ორკე?!). მალე „სუფსის ქვეყანაში“ გადავდი. ეს უფრო მოზრდილი ქვეყანაა, სად იყო მისი „ცენტრი“ — დასადგენია...

ვნახე ჩემი ჩოხატაური... არც ერთი ნაცნობი. სახლებიც კი სულ ახალია. თითქო უცხო ქვეყანაში ვარ, ან უკეთ გარიყული ვარ. ჩემი სკოლა ვნახე. გადარჩენილია, მაგრამ რაღაც სხვა დაწესებულებაა შიგ... აქ ახალი ცხოვრებაა, უჩემო ცხოვრება... და მეც სწრაფად უკან დავბრუნდი, ჩემი ეზოც, ჩემი სოფელიც კი არ მინახავს. ან რა აზრი აქვს: იქაც ასე ყველაფერი ახალი იქნება, მე კი უცხო...

მაგრამ უცხო და „გარიყული“ არა იდეური გაგებით, არამედ ფიზიკური გაგებით: იდეურად, სიასლეში მე, რა თქმა უნდა, ახალთან ვარ და შეიძლება უფრო „ახალიც“ ვიდრე ეს ჩემი სოფელი, მაგრამ მე ამ სოფლის მხოლოდ ძველს შევეზარდე და მის განახლებაში მონაწილეობა არ მიმიღია... ეს ქმნის „კონფლიქტს“. ერთი სიტყვით, მომაწვა მოგონებანი და უკაცოდ უტოლ-ნაცნობოდ ისინი კიდევ უფრო დამძიმდნენ... გართობა-ლხინის, თამაშის, თუ შრომის, ან გლოვის ადგილები, ყველა ერთნაირის ნაღვლით მაგონებდნენ თავს და ეს იმიტომ, რომ აღარსად იყვნენ ჩემი ლხენისა თუ გლოვის მონაწილენი. შალვას⁶ ძველია თითქო ყველას სიმბოლო.

არავის დავმშვიდობებეივარ (არავინ იყო) ისე გამოვბრუნდი ჩემი ჩოხატაურიდან, სადაც მე ჩემი ყმაწვილობის საუკეთესო წლები გავატარე...

ქუთაისში დავბრუნდი. პეტრე ქაბუჯიანი მოვიდა და მაცნობა, რომ ისეთივე ნაბანაკევი, მე რომ აღმოვაჩინე (და მას ვუჩვენე), ყოფილა თითქოს იანეთში, სადაც ყვაპის წყალი ერთვის ჩიონსო... ამხელად მე მას ვერ ვნახავ... შემდგომი მოსვლისას ალბათ...

P. S.

კ ვ თ ა ი ს ი

30. IX.

გელათში მუზეუმის მუშაკები და ინსტიტუტის მეგობრები შეხვედრას გვიწყობენ, სიამოვნებით წაეალ (თუმცა შეუძლოდ ვარ).

⁶ შალვა ძნელაძე. მხატვარი, ავტორის ბავშვობის მეგობარი.

ავალ გელათში და ერთხელ კადევ ვნახავ გოლიათის საფლავის ქვას, გოლიათურად გაშოლტილ დავითს კარიბჭის გარდიგარდმო... ვნახავ და კაცური კაცობის სიამაყეს ვიგრძნობ...

[**წინაშეწინაპი ლაზიკის ისტორიული გომბარაფის შესახებ**]

1. გეოგრაფია II, პროკოპი, გვ. 72—82

ლაზებს მიაჩნიათ, რომ მათი სამეფო კოლხთა სამეფოს გაგრძელებაა, რომ ლაზები პირდაპირი, ჩამომავლობითი და არამხოლოდ პოლიტიკური მემკვიდრენი არიან კოლხეთის სამეფოსი და კოლხთა, რომ, მამასადამე, ძველი კოლხიდა მათ აქვე ეგულებათ, რომ მათი „სამეფო უძველესია“; რომ ძველად (გულისხმობენ კოლხთა სამეფოს დროს) ისინი სპარსთა მოკავშირენი ყოფილან, რომ შემდეგ ხანებში ლაზთა წინაპრებს მოუხდათ რომელებთან კავშირის შეკვრა, ამის მიზეზი არ იციან. ჩანს ქველად ყოფილა.

ლაზები ვაქრობას კეთილშობილ საქმედ სთვლიან, მათ ცხოველი ვაქრობა ჰქონდათ პონტოს რომელებთან...

ჭარის ჩაყენებამ და სავაჭრო მონობლიამ შეაწუხა და შეურაცხყო აქამდე თავისუფალი ლაზები...

მათ შესანიშნავად ესმით რომისა და სპარსეთის ქიშპი, ჩრდილოეთიდან მომდგარი მომთაბარენი და ლაზეთის, როგორც საფარის მნიშვნელობა როგორც რომის, ისე სპარსეთისათვის...

სად, რომელი გამოსავლები, იგულისხმება, უნდა დაეცვათ ლაზებს? (აფხაზეთის მთებთან გადაშოსავლები და ზღვის პირის გზა) ამ გზების დაცვა ევალებოდა, უნდა ვიფიქროთ, აფხაზეთის კედელს, რომელიც ჩანს იმან გაავლო, ვინც ამ ქვეყნების ბუფერული ქვეყნის — ლაზიკის — დაპყრობა გადაწყვიტა და გამოსავლების დაცვა თავის ხელში აიღო. ეს კედელი ერთიანად კეტავდა სამივე გამოსავალს: ზღვისას თუ მთებისას. რჩებოდა ერთი გზა „თაკვერის გზა“, რომელიც დაუცველი იყო და სვანეთ-ლეჩხუმით შემოდიოდა მოხერისში. ამით აიხსნება სპარსელების დიდი ინტერესი სვანეთისადმი (ბიზანტიონში მისასვლელი ასტრახან-დნეპრით თვით თურქთა ხელმწიფეებისათვის ამ დროს კარგად იყო ცნობილი...).

და რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა: ლაზები თავის წინაპარ კოლხებს და კოლხეთს სახვაგან კი არა, ამავე ტერიტორიაზე გულისხმობენ (sic!).

2. გეორგიკა II, პროკოპი, გვ. 100

გულისხმობს კავკასიონის დასავლეთს: „აქ ბევრი სხვადასხვა ტომი ცხოვრობს, მათ შორის ალანებიც და აბასგებიც, რომლებიც ქრისტიანები არიან და ძველთაგანვე რომაელთა მეგობრები. აგრეთვე ზიქნიცი და მათ შემდეგ ჰუნებიც. რომელთაც საბირები ეწოდებათ“.

ერთი სიტყვით, კავკასიონის დასავლეთ ნაწილში „კავკასიანი“ (ქართული წყაროებით) ცხოვრობენ, მასში შედიან ალანები, აბასგები, ზიქნი და ჰუნები.

განსაკუთრებით ყურადღებამისაქცევია, რომ პროკოპი აბასგებს ტომების ამ (კავკასიანთა) ჯგუფში იხსენიებს, და იგულისხმება, ლაზებისაგან ამკარად გამოყოფს. და ეს მიუხედავად იმისა, რომ აბასგები ლაზებივით ქრისტიანები არიან და ძველთაგანვე რომაელების მეგობრები.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ ციტატის აზრი. ან უკეთ. ის გაგება, რომელსაც ეს ციტატი ემყარება, იგივეა, რაც შემდეგ გამოთქმული აქვს ლეონტი მროველს, რომ მამასადადგე. შეიძლება ვიფიქროთ, პროკოპი კესარიელის თუ მისი წყაროს წარმოდგენა კავკასიის მოსახლეობაზე ისეთივეა, როგორც ლეონტის (სომხები, იბერები, ლაზები... და კავკასიანები. საინტერესოა, რომ ამ ბევრ ტომს შორის პროკოპი არ უთითებს აფშილებს), რომ აბასგები კავკასიანთა (მთიელ) ტომთაგანია, სადაც მრავალი ასეთივე ტომი ცხოვრობს, რომელთაგან აბასგები ქრისტიანობით და რომაელთა მეგობრობით გამოირჩევიან (ციტატში ქრისტიანობა შეეხება მხოლოდ აბასგებს და არა ალანებს: ალანები IX—X საუკუნეში ქრისტიანდებიან).

3. გეორგიკა II, პროკოპი, გვ. 100—102

ასწერს ბოასს, რომელიც შემდეგ ფაზისად გადაიქცევა (ჩანს შტაბში წარმოდგენილ მოხსენებათა საფუძველზე ადგენს თავის მოთხრობას და ერთიმეორეში ურევს ცნობებს...) და განაგრძობს. რომ ფაზისი „განაგრძობს მდინარეობას, ნაოსნობისათვის გამოსადეგი ვიდრე ევქსინად წოდებულ ზღვამდე, სადაც მისი შესართავია, და მის ორივე მხრით ლაზიკე არის. მაგრამ მარჯვნივ მთელი ის ქვეყანა დიდ მანძილზე ვიდრე იბერიის საზღვრამდე დასახლებულია ადგილობრივი მცხოვრებლებით. ლაზთა სოფლები ხომ აქ ყველა მდებარეობს მდინარის აქეთა ნა-

პირას და ქალაქებიც მათ ძველითგანვე აქ აუშენებიათ, მათ შორის არის არქეოპოლისი, ძალიან გამაგრებელი, სევასტოპოლიც არის იქ და პიტიუნტის სიმაგრეც, ხოლო სკანდა და სარაპანი იბერიის საზღვრებისაკენ. ყველაზე შესანიშნავი ქალაქები კი მაინც არის აქ როდოპოლისი და მოხიროსი. მდინარის მარცხენი, ისეთ მანძილზე, რომელსაც ერთ დღეში გაივლის მსუბუქად დატვირთული კაცი, ლაზიკის საზღვრებია, ხოლო ეს მხარე მოსახლეობას მოკლებული ჩანს. ამ მხარის მეზობლად რომაელები ცხოვრობენ, რომელთაც პონტოელები ეწოდებათ. ლაზიკის მიწა-წყალზე, იმ ადგილას, სადაც ადამიანებს არასოდეს არ უცხოვრიათ, ლუსტინიანე მეფემ ჩემ დროს ქალაქი პეტრა გააშენა... ქალაქ პეტრადან პირდაპირ რომ მიდინხარ სამხრეთისაკენ, გვხვდება რომაელთა საზღვრები, აქ კი ადგილები მკიდროდ არის დასახლებული: რიხედ წოდებული და ათინა და ზოგი სხვა ვიდრე ტრაპეზუნტამდე“.

როგორც დამახინჯებული არ უნდა იყოს ეს ადგილი, ის მაინც უდავოა რომ ლაზიკის სამხრეთი ნაწილი, ყვირილა-რიონის მარცხენა ნაწილი, პროკოპის სუსტად დასახლებულად ეჩვენება. და ეს მართლაც ჩანს. მაინცდამაინც ლაზიკის ეკონომიური, თუ პოლიტიკური დონე მართლაც ყვირილა-რიონის ჩრდილო (მარჯვენა) მხარესაა... პროკოპი შეეცდომით ასახელებს ყვირილის მარჯვენით როდოპოლისს (მოხერისა გვერდით მეორე შესანიშნავ ქალაქს), რომელიც სწორედ ამ მდინარის მარცხნით იყო, ასევე არ ასახელებს ტელეფისის ციხეს, რომელიც როგორც ჩანს რიონის მარცხნით იყო. არ ასახელებს ვაშნარს, რომელიც, როგორც არქეოლოგიური შესწავლა ამტკიცებს, სწორედ ამ დროს მნიშვნელოვანი პუნქტი უნდა ყოფილიყო... ჩანს, პროკოპიმ მიწოდებული ცნობები ვერ გამოიყენა სრულად და სისწორით, ან ცნობები ვერ მიაწოდეს სწორად....

ზოგადი მსჯელობა კი ფაზისის მარჯვენა და მარცხენას განსხვავებულობის შესახებ კატეგორიულია და საერთოდ დამაჯერებლად გამოიყურება. უცნაურია მხოლოდ და არც მიზეზია სადმე ნაჩვენები ასეთი განსხვავებულობის. ჩვენ ვერ ვიფიქრებთ, რა თქმა უნდა, რომ ეს მოვლენა იმთავიდანვე ასევე იყო და რიონის სამხრეთი ლაზიკა იმთავითვე მოუშენებელი იყო. სამწუხაროდ ლაზიკის ეს მხარე არქეოლოგიურად მეტისმეტად სუსტად არის შესწავლილი, მაგრამ რაც დოკუმენტურად ვიცით, ისიც საკმაოა იმის უარსაყოფად, რომ ეს მხარე სრულიადაც ასე გაუღაბურებული არ ყოფილა

იმთავითვე. რომ აქ გვიანი ბრინჯაოს (ხევი, გოგოლეისუბანი. ცეცხლაური, ვაკისკვარი, ხუცუბანი და სხვ.), ელინისტურის (თუ მისწინა) და ანტიკური ხანის ძეგლები მნიშვნელოვანი პუნქტების სახით წარმოგვიდგება პეტრა, ფიკვენარი, დაბლაგომი, ვანი, ურეკი. ასევე ცხადად მოჩანს ვაშნარი, — ეს ადრეფეოდალური ხანის მნიშვნელოვანი პუნქტი.

მამასადამე პროკოპის მიერ აღნიშნული ვითარება ეს არის არა იმთავითვე მოცემული ფაქტი, არამედ რაღაც კონკრეტულ ისტორიულ მოვლენასთან დაკავშირებული ფაქტი. პროკოპი თითქოს გახაზავს, რომ ლაზებს რიონის მარჯვენა მხარისათვის მიუქცევიათ იმთავითვე გამსაკუთრებული ყურადღება (101)... შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს იყო შედეგი ლაზთა ტომის გამსაკუთრებული დაწინაურებისა და ეს იმ დროს, როცა კოლხთა ჰეგემონობა შეაჩივრებდა მითრიდატე-რომის ბატონობამ? ხომ არ მოიშალა კოლხიდა და რომმა ხომ არ წამოსწია კოლხეთის სხვადასხვა ტომები (divide...) — ლაზები, აფშილები, აბაზგები (არიანე...). (ეს, რა თქმა უნდა, ოდნავაც არ უპირისპირდება ფეოდალიზმის ჩასახვეპსთან სავარაუდო პროცესს...). ამ კონტექსტში ვაშნარის ვითარება დამაფიქრებელია... შეიძლება პროკოპის მიერ ამ პუნქტის მოუხსენებლობა მისთვის სათარილო მომენტად გამოდგეს: რომ ამ დროს ეს პუნქტი ჯერ კიდევ რაიმე ღირსშესანიშნავს არაფერს წარმოადგენდა, რომ, მამასადამე, ეს ქალაქი მისი ტაძრით VII—VIII საუკუნის ფაქტია, დამახასიათებელია, რომ „გურია“ არ იხსენიება პროკოპისთან ან აგათიასთან, მაშინ როცა მოქმედება სწორედ ამ ტერიტორიაზე მიმდინარეობს. „გურია“, საერთოდ რომ ვთქვათ, ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ეწოდება კინტრიშ-ნატანებს სუფსის ბასეინებს. ამ ქვეყნის შუაგული, შეიძლება ვიფიქროთ, „გურიანი“ იყო. პეტრას დასავლეთით მცირე „ქვეყანა“ იყო ქორხამდე; ის შეიძლება ცალკე (მონათესავე) ტომის საცხოვრისი ცენტრი იყო. კინტრიშ-ნატანები კი ერთ ერთეულს — „ქვეყანას“ წარმოადგენდა, რომლის მიმართ სუფსის შუა და ზემო წელი განაპირს წარმოადგენდა, შეიძლება ტომობრივადაც რამოდენადმე განსხვავებულს. სხვა „ქვეყნის“ ნაწილი (თუ სხვა „ქვეყანა“ არა) იყო საჭაფახოს წყლის (ხევის წყლის) ბასეინი (თითქო ვახუშტიც ასე ფიქრობდა...).

ისე ჩანს, რომ „გვიანი“ (ფეოდალურად გაერთიანებული) გურიის „ცენტრი“ არ იყო პეტრა-ფიკვენარი: ეს პუნქტები ფეოდალურის წინა ხანისანი არიან...

ქვეყნის ფეოდალიზაციასთან ერთად, შესაძლებელია პეტრას — ბიზანტიელთა სტრატეგოსის რეზიდენციის — საწინააღმდეგოდ, ბიზანტიელთა დასუსტებასთან ერთად, წამოიწია გურიანი (ვაშნარი). რომელმაც, შესაძლებელია, დასაბამი მისცა შემდგომში ფეოდალური გურიის გაერთიანებას. ამავე ხანებში შესაძლებელია შეიქმნა ხინოს საეპისკოპოსოც. სამი „ქვეყნის“ კარგი მაჩვენებელია, რომელთაგან გურია შედგა: ჟღმთის (სუფსის ქვეყანა) შემოქმედის (ნატანების ქვეყანა) და პატარახინოს (კინტრიშის ქვეყანა) საეპისკოპოსოები...

4. გეოგრაფია II, პროკოპი, გვ. 112

მერმერომ სამი ათასი მეზობლი პეტრას დატოვა, „თვითონ კი შოელი დანარჩენი ჯარით უკან გაბრუნდა. რადგანაც მას, იმავე გზით იქითყენ მიმავალს, არაფერი საჭირო სახსარი აღარ ხვდებოდა, ყველაფერი კი, რაც ჯარმა იბერიიდან მოიტანა, პეტრაში დასტოვა, გადასწყვიტა წასულიყო სხვა გზით, იქაურ მთებზე, სადაც გაიგო მან, რომ მცხოვრებლები იყვნენ, რათა ჯარისკაცებს შეძლებოდათ რბევით ერჩინათ თავი“.

ცხადია, მერმეროე პეტრაში მოტულა რიონის მარცხენა სანაპიროთი, მაგრამ არა მთების გზით, არამედ დაბლობით (ამ დაბლობშიაც, როგორც ჩანს, ვიწროები არ აკლდა...), სადაც მოსახლეობა არ იყო, ან მეტად თხლად იყო. ახლა უკან ბრუნდება, ცხადია, ისევ რიონის სამხრეთი ქვეყნით, მაგრამ მთებით, სადაც მოსახლეობა შერჩენილიყო. გამოდის, რომ რიონის მარცხენით უმთავრესად ბარის მოსახლეობა იყო აყრილი. და ამასში გამომიხატებოდა სწორედ კულტურული ქვეყნის დატემა-გაუფასურება. ლაზიკაში რომ ახლა პატრუს არ სდებდნენ რიონის მარცხენა სანაპიროს (კობლეთის სამხრეთს), ეს იმიტომ, რომ განვითარებულ ლაზიკის საზოგადოებას გავერანებულად ეჩვენებოდა (და ასეც იყო) უქალაქო, ბარზეგნების უმოსახლო ქვეყანა, გაუდაბურებულ გზებით (ხოსროს და მერმეროეს გზა იბერიიდან პეტრამდე). სხვაგვარად რომ ითქვას: მთების ღრმა ხეობებში მოსახლეობა კი არ განსახლდებოდა ამ დროს ქვეყნის დაწინაურებულობას, ეს კი არაა წამყვანი და აქ კი არაა ქვეყნის ეკონომიური და პოლიტიკური ცენტრი, არამედ განვითარებულ გზებზე მდებარე სოფლებსა და ქალაქებში, ბარის მე-

ურნეობაში, ალებმიცემობაში... ეს აღარაა სამხრეთ კოლხეთში და ეს არის ჩრდილო კოლხეთში (მუხერის-სამოქალაქო-ში, ჭყონდიდში, ფაზის-სევესტოპოლის ზღვისპირეთში, ნოქალაქევის ქვეყანაში)...

5. გეორგიკა II, პროკოპი, გვ. 113

გუბაზი ფიქრობდა „თუ სპარსელები დაძლეულნენ რომაელებს მდინარე ფაზისის იქით და ვიწრობის გადასვლას და პეტრაში მიივლას შეტლებდნენ, ვერავითარ ზიანს ლაზთა მიწა-წყალს ამით ვერ მიიყენებდნენ, რადგან ისინი ვერასგზით ვერ გადალახავდნენ ფაზისს, განსაკუთრებით იმიტომ, რომ მათ ნაევები არ ჰქონდათ... და მდინარის აქეთ (ე. ი. მარჯვენა სანაპიროზე) ყველგან სიმაგრეებიც ფაუკეთებით ლაზებს. რათა ნაევებით მომავალი მტრისათვის ხმელეთზე გამოსვლა არ ყოფილიყო შესაძლებელი“. უნდა მოიძებნოს ეს სიმაგრეები...

ემჩნევა, რომ ლაზები უმთავრეს ყურადღებას რიონის მარჯვენა ლაზიკას აქცევენ. ეს მხარე უფრო მოშენებულია. ყველაზე უფრო სავარაუდებელი ამის მიზეზი ის შეიძლება იყოს, რომ კარგა ხანია კოლხეთში პოლიტიკური ჰეგემონობა ერთი კოლხური ტომის ხელთაა, იმათ ხელთ, რომელნიც რიონის მარჯვენით ცხოვრობენ... აქვე შესაძლებელი ხდება იმის ვარაუდიც, რომ ელინისტური და მის უადრეს ხანის კოლხეთთან ამ გვიან კოლხეთს კავშირი (ისტორიული) გაწყვეტილი არ აქვს, მაგრამ ამ ორ ეპოქას შორის რაღაც დიდი ტეხილია: რიონის სამხრეთი ქვეყანა, რომელიც, როგორც ჩანს, წინ უსწრებდა ჩრდილოეთის მხარეს (ფიკვენარი, დაბლაგომი. ვანი) ჩამორჩენილა, გაუდაბურებულა, მთავარი გზის მოსახლეობა აღგვილა და მთებშილა შემორჩენილა. დამახასიათებელია: ქვეყნის წარმატებულობად ითვლება არა მთელი მოსახლეობა, არამედ ბარის მოსახლეობა, — ციხე-ქალაქები, გზისპირა სოფლები, ბარულ-ზეგუნური მეურნეობა, სიმდიდრე-დოვლათიანობა აქ არის და არა მთაში. სამხრეთ-კოლხეთის დაზიანება სწორედ ამაში გამოიხატა ქალაქები და ბარის სოფლები გაქრა... როდის მოხდა ეს? რომაელების მიერ კოლხიდის დაპყრობის ხანაში? კოლხეთი დაანაწილეს მისი წინწამოწეული ნაწილი მძიმედ დაარბიეს, ხელმწიფობა მოშალეს საბოლოოდ, ჰეგემონი ტომის სიმტკიცე გატეხეს და სხვა კოლხური ტომი წინ წამოაწიეს (ლაზები), ქვეყანა დაანაწილეს...

მერმეროემ რომ ხუთი ათასი კაცი კოლხეთში დატოვა „როდესაც ეს ხუთი ათასი ლაზიკის საზღვრების მახლობლად მივიდა (ἐπεὶ ἐγγύστερα τῶν Λαζικῶν ἐσχεῖται ἡλίθιον), ყველანი დაბანაკდნენ მდინარე ფაზისის გასწვრივ და იქიდან ჯგუფ-ჯგუფად უვლიდნენ იქაურ სოფლებს და არბევდნენ“. უნდა გავიგოთ მხოლოდ ასე: მერმეროემ მთელი თავისი ლაშქრით რიონის სამხრეთით „სხვა გზით“ „მთიან სოფლების“ რბევით (მიდა გურიის გზით) აიარა. ლაზიკა-იბერიის საზღვარზე მისვლისას, ეს იყო უკვე ფაზისის (ე. ი. ყვირილის) სამხრეთი სანაპირო, ე. ი. აწინდელი ვანის ქვეყანა, ან ბაღდათის მხარე (იქნებ „აჯამეთში“-?), მან ხუთი ათასი კაცი დატოვა და ეს ჯარი იბერიის საზღვართან ახლოს ფაზისის გასწვრივ, მის მარცხენა მხარეს სარბევად მოედო. ასე რომ ეს უცნაური „ლაზიკის საზღვრების მახლობლად მივიდა“ უპირისპირდება ნაგულისხმევ იბერიის საზღვრებს და არა ისე, რომ სპარსელთა ჯარი აქამდე ლაზიკაში არ ყოფილა...

ასე რომ ეს ეპიზოდი ხდება იბერია-ლაზიკის საზღვრის ახლოს, რიონ-ყვირილის მარცხენა სანაპიროზე. აქ, ჩანს, მოსახლეობა არც ისე თხლადაა. აქ სპარსელებმა ბანაკი დასცეს, ხოლო ათასი კაცი მზვერაგ-გუშაგებად გაგზავნეს დასავლეთისაკენ. გუბაზმა. რომელიც, ჩანს, შორაპან-სყანდეს მიმართულებით ვიწროებს იცავდა, დაგისტე იხმო, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ ფოთში იმყოფებოდა რომაელთა ჯარით, დაგისტე თავისი ჯარით რიონის სამხრეთი სანაპიროთი მოვიდა სადღაც ერთი დღის სავალზე სპარსელთა ბანაკიდან. ლაზები კი, რიონის ჩრდილო სანაპიროთი („საკუთრივ ლაზიკა“) მოეშურებოდნენ მტერთან შესახვედრად. სადღაც ამავე ერთი დღის სავალზე სპარსელთა ბანაკიდან, ლაზებმა მდინარე გადმოლახეს ფონით (სად? აბაშის მიდამოში ალბათ, მიქელოფონი) და რომაელებს შეუერთდნენ — შეერთებული ჯარი თოთხმეტი ათასამდე იყო. რომაელ-ლაზებმა მტერი დაამარცხეს, „დიდ მანძილზე დაედევნენ მტერს და მიალწიეს იბერიის სიღრმეში“. აქ ისინი სპარსელთა სხვა ნაწილებს შეეჩხენენ, დაამარცხეს და ხელთ იგდეს დიდი რაოდენობის სურსათი „რაც კი ბარბაროსებს იბერიიდან წამოეღოთ, რათა პეტრაში შემოეტანათ“ (117). ეს ამბავი რომ „იბერიის სიღრმეში“ ხდება. აქ შეხვდნენ რომაელ-ლაზები „სხვა სპარსელებს“. აქედან ცხადია არაბვეთი იბერია არის (ეს ხომ ისეც ცხადი იყო სკანდა-შორა-

პანის ლოკალიზაციისას), მაგრამ ეს ის იბერიკი არაა, საიდანაც სურსათი მოაქვთ... (ეს იყო 550 წელს) (წიგნი 31, ფურც. 30, 36, 40 142—44).

7. გეორგიკა II, გვ. 119

პროკოპი კესარიელი საჭიროდ სცნობს წინ წაუმძღვაროს თავის ისტორიას, ლაზიკაში 550 წლის შემდგომ ამბებისას, სპეციალური აღწერა იმისა, „თუ როგორ არიან ხალხები დასახლებული ეგრეთ წოდებულ ექსინის პონტოზე“... რომ წამკითხველისათვის ნათლად წარმოსადგენი იყოს ლაზიკის ქვეყნები და ისიც, თუ რა ტომები მკვიდრობენ მის გარშემო (119).

პროკოპი ეკამათება ძველ მწერლებს, ამხელს მათი ცნობების მიუღებლობას, შეცდომებს, მითითრობას, ითვალისწინებს იმისაც, რომ „ამ ამბების დაწერათა შემდეგ მრავალი საუთუნე გავიდა, რომელმაც ბევრი ცვლილება შეიტანა არსებულ მდგომარეობაში, მომხდარ ამბებთან დაკავშირებით. როგორც მაგალითად ხალხთა გადასახლებასთან და მმართველთა და სახელწოდებათა შეცვლასთან დაკავშირებით“ (190)... „მე არ ვაქვეყნებ მითითებს, ან უადრესად ძველ ცნობებს... არამედ ზედმიწევნით მოვიყვან იმ სახელებს და მოვლენებს, რომლებიც ამჟამად თითოეულ ამ ადგილს შეეფერება“ (121).

როგორც ვხედავთ, პროკოპი საგანგებო ამოცანად ისახავს რეალური (არაწიგნობრივი) ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნობები მოგვარწოდოს VI საუკუნის პონტოს, კერძოდ, ლაზიკისა. იწყებს პონტოდან: „პონტოში რომ შედინარ, მარჯვნივ ცხოვრობენ ბითონიელები და მათი მეზობლები, ონორიატები და პათლაგონელები; რომელთაც უჭირაეთ ზღვისპირა ქალაქები ჰერაკლია და ამასტრიისი და სხვა ადგილებიც; ამას შემდეგ ცხოვრობენ ეგრეთ წოდებული პონტოელები ვიდრე ტრაპეზუნტის ქალაქამდე და მის საზღვრებამდე... ტრაპეზუნტელთა სფერვლები ვრცელდება დაბა სუსურმენემდე და ეგრეთ წოდებული რიზემდე, რომელიც ლაზიკაში ზღვით მიმავლისათვის ორი დღის სავალი გზით არის დაშორებული ტრაპეზუნტს... ამ ადგილების მარჯვნივ აღმართულია ჭანეთის მთები. რომელთა გადაღმა რომელთა ქვეშევრდომი არმენიელები ცხოვრობენ (92—93). ამ ჭანეთის მთებიდან ჩამოდის მდინარე, სახელად ბოასი, რომელიც მის შემდეგ რაც გამოივლის მრავალ ქალას და

შემოუვლის მთავორიან ადგილებს, ლაზიკის სოფლების მახლობ-
ლად გასწევს და ერთვის ეგრეთ წოდებულ
ეექსინის პონტოს, მაგრამ უკვე აღარ ეწოდება ბო-
ასი, ვინაიდან, როდესაც ის ზღვის მახლობლად მიდის; ივე-
ლის ამ სახელს და იქიდან სხვა სახელწოდებას მიიჩქმევს: სახელს
ის თავის მიმდევართაგან იძენს. მას სხვათა შორის
ადგილობრივი მცხოვრებლები აკამფსის უწო-
დებენ იმის გამო რომ მისი დამორჩილება. ზღვასთან შეერ-
თების ადგილას. შეუძლებლი ხდება (121—122)... ასე რომ პონტოს
ამ ადგილას მცურავნი ვერც შიგ ლაზიკში ახერხებენ შენაგებას,
ვერც იქიდან გამოსვლას და ვერც ახლოს ვაცურვას, ვინაიდან არსად
არ შეუძლიათ დაიძორჩილონ წყლის მდინარება. არამედ
შორს უნდა ავიდნენ ზღვაში, სადმე შუა პონტოში მივიდნენ და ისე
აიციდნონ მდინარის შესართავი“... (123).

„რიზეს მოსდევს მიწა-წყალი ერთი ხალხისა, რომელიც რომაელებსა და ლაზებს შორის მოსახლეობს. იქ მღვდარე-
ობს ერთი სოფელი, სახელად ათინა... ათინის შემდეგ მდებარეობს
არქაბე და აფსარუც რომელიც კი სამი ღლის სავალი ვნით
არის რიზეს მოშორებული. ის ძველად აფსურტად იწოდებოდა...
(და მოგვითსრობს მედეა — აფსირტეს მითს...) ამ აფ-
სირტეს საფლავი ქალაქის აღმოსავლეთით არის. ეს ქალა-
ქი ძველად მრავალმცხოვრებიანი ყოფილა. მას გარშემო უვლავდა
მრავალი კედელი და შემკული იყო თეატრითა და იპოდრომით და
მას მრავალი სხვა რამეც ჰქონდა. რაც ჩვეულებრივ ქა-
ლაქის სიდიდის მოიხსენებელია. ამჟამად აქიდან სხვა არა-
ფერია დარჩენილი, გარდა ნაშენობათა საძირკვლებისა.

ასე რომ გაკვირვების ღირსია ის, ვინც ამბობს, რომ კოლხები
ტრაპეუნტელების მოსაზღვრე არიანო“ (123—124).

„ამბობენ აგრეთვე, რომ რომაელთა თვითმპყრობელ ტრაიანეს
დროს, იქ (რიზე-გონიას ქვეყანა — ნ. ბ.) ვიდრე
ლაზებისა და სანიგების ქვეყნამდე დაფუძ-
ნებულ იქნა რომაელ ჯარისკაცთა რაზმები.
ამჟამად კი იქაური მცხოვრებლები არც რომაელთა და არც ღვასთა
ქვეშევრდომები არ არიან გარდა იმისა, რომ რადგან ისინი ქრის-
ტიანები არიან, ლაზთა ეპისკოპოსები უწევსებენ მათ
მღვდელთმსახურებს“ (125).

...„დღემდე ისინი არავითარ გადასახადს არ იხდიან“ (125).

პროკოპი ცხად ცნობებს გვაწვდის, ამრიგად პონტოელებ-

ზე („ტრაპეზუნტის ქალაქამდე და მის საზღვრებამდე“), ტ რ ა პ ე-
 ზ უ ნ ტ ე ლ თ ა ს ა ზ ღ ვ რ ე ბ ზ ე (სუსურმენემდე და რიზემდე);
 რიზე-აფსარუნტს შორის (ან, შეიძლება, პეტრას მისადგომებამდე)
 პროკოპი საგანგებოდ აღნიშნავს „ერთ ხალხს“, რომელიც რომაელებ-
 სა და ლაზებს შორის მოსახლეობს“ (123). აღნიშნავს მათ დამოუ-
 კიდებლობას, ლაზებსა და რომაელებს შორის მოსახლეობას, მაგ-
 რამ, პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მიუხედავად ისინი ლაზებ-
 თან უფრო ახლოს დგანან, ვიდრე რომაელებთან (ტრაპეზუნტელებ-
 თან): მ დ ვ დ ე ლ თ მ ს ა ხ უ რ ე ბ ს მ ა თ უ ნ ი შ ნ ა ვ ე ე ნ ლ ა ზ-
 თ ა ე პ ი ს ყ ო პ ო ს ე ბ ი. ვინ არის ეს ხალხი? პროკოპი მათ სა-
 ხელს არ გვაძენობს. არიანეს დროს აქ თითქოს იგულისხმებიან
 ს ა ნ ე ბ ი, მ ა კ რ ო ნ ე ბ ი, ე ნ ი ო ხ ე ბ ი... სადღაც აქვე იგულის-
 ხსმებიან დკრიტებიც...

პროკოპი კ ა ტ ე გ ო რ ი უ ლ ა დ უ ა რ ყ ო ფ ს, თ ი თ ქ ო
 ე ს ხ ა ლ ხ ი (რიზე-ათინა-გონიას შორის) კოლხები ყოფილიყვნენ
 (ჩანს, ქსენოფონტეს ცნობას ეკამათება, არიანეს რომ აქვს დამო-
 წმებული ტრაპეზუნტელები კოლხებს ესაზღვრებიანო).

ჩვენი დღეის მიზნებისათვის საინტერესო ისაა, რომ ლ ა ზ ი კ ი ს
 პ ო ლ ი ტ ი კ უ რ ი ს ა ზ ღ ვ რ ე ბ ი კ ო რ ო ხ ა მ დ ე თ უ
 შ ი დ ი ო დ ა, ა მ მ დ ი ნ ა რ ე ს მ ა ი ნ ც არ გა და ს ც დ ე-
 ბ ო დ ა. მაგრამ უფრო საფიქრებელია, რომ პროკოპი ლ ა ზ თ ა
 ს ა ზ ღ ვ რ ე ბ ს პ ე ტ რ ა ზ ე ი გ უ ლ ი ს ხ მ ო ბ ს: „ქალაქ აფსა-
 რუნტიდან ქალაქ პეტრამდე და ლ ა ზ თ ა ს ა ზ ღ ვ რ ე ბ ა მ დ ე,
 სა და ც ე ვ ქ ს ი ნ ი ს პ ო ნ ტ ო თ ა ვ დ ე ბ ა, ე რ თ ი დ ლ ს
 ს ა ვ ა ლ ი გ ზ ა არ ის...“ (126). მაინცდამაინც ეს ტერიტორია
 ა ფ ს ა რ უ ნ ტ ი დ ა ნ პ ე ტ რ ა მ დ ე პროკოპის ეთნიკურ ლაზი-
 კაღარ წარმოუდგენია (თითქო ბათომის ქვეყანაა...
 „თამარას“ შესწავლა უნდა... აფსარუნტის, ბათომის, პეტრას ქვეყ-
 ნები. უკანასკნელი ლ ა ზ ი კ ა შ ი ი გ უ ლ ი ს ხ მ ე ბ ა...).

ნიშანდობლივია, პროკოპის კოროხი: ბ ო ა ს ი, რომელიც კანე-
 თის მთებიდან ჩამოდის... — „შემოუვლის მთავორიან ადგილებს,
 ლაზიკის სოფლების მახლობლად გასწევს და ერთვის ეგრეთ წოდე-
 ბულ ევქსინის პონტოს“. მაშასადამე კოროხის ქვემო წელი „ლ ა-
 ზ ი კ ი ს ს ო ფ ლ ე ბ ი ს მ ა ხ ლ ო ბ ლ ა დ“ ი გ უ ლ ი ს ხ მ ე-
 ბ ა... (ესეც ბუნდოვანია...). აქ ქვემო წელში კოროხს ბოასის ნაცვ-
 ლად „აკამფსისს უწოდებენ იმის გამო, რომ მისი დამორჩილება,
 ზღვასთან შეერთების ადგილას შეუძლებელი ხდება (122)“. პრო-
 კოპი ისე ჩანს, ბერძნულის საშუალებით ამ უცნაური სახელის ეტი-

მოლოგიას იძლევა. „ადგილობრივი მცხოვრებლები“, რომლებიც ამ მდინარეს აკამფსისს უწოდებენ, ბერძნები არ არიან. ეს სახელი იმავე ძირისა ჩანს, რაც აფსარ ნაფსეის ნავსადგური, სუფსა, ნაფსიორი (?)...

ამის შემდეგ პროკოპი ლაზთა ქვეყანას გულისხმობს და ასახელებს კიდევაც (126).

პროკოპით პონტო თავდება პეტრასთან (126).

ნახევარმთვარე სანაპიროს გადასავალი უდრის ხუთასორმოცდაათ სტადიონს (126) ($550 \times 180 = 990000$).

„მას უკან (ე. ი. ნახევარმთვარის უკან, ანუ მის აღმოსავლეთით) მდებარე მთელი ქვეყანა არის ლაზური და ასეც იწოდება“ (126). გამოდის, რომ პეტრამდე ქვეყანა არ არის ლაზური.

„ამათ (ე. ი. ლაზებს) შემდეგ შიდა ხმელეთში მოდის სკვირია და სვანია, ეს ტომები ლაზთა ქვეშევრდომები არიან. იქაურ მცხოვრებლებს მთავერებად ჰყავთ თვისტომთაგანნი, ხოლო როდესაც მთავარს აღსასრულის დღე მოადგება, მათ ჩვეულებრივ მეორე მთავარი ენიშნება ლაზთა მეფის მიერ. ამ ქვეყნის გვერდით, სახელდობრ იბერიის გასწვრივ, ცხოვრობენ ძველითგანვე იბერთა ქვეშევრდომი მესხები, რომელთაც მთებში აქვთ საბინადრო ადგილები“... (127).

„ამათ უკან აღმოსავლეთით არის იბერია, რომელიც პერსარმენიელებამდე აღწევს“ (127).

ყურადღებას იქცევს, რომ პროკოპი ამ სპეციალურ მიმოხილვისას ლაზთა უშუალო მეზობლებად იბერიელებს არ ასახელებს... მეორე მხრით იგი ამ ომების მსვლელობის მოთხრობისას არაერთხელ გულისხმობს, რომ ლაზიკის აღმოსავლეთით უშუალოდ იბერია მდებარეობს, (რომ სკანდე და შორაპანი ლაზთა სასაზღვრო ციხეებია ლაზიკასა და იბერიას შორის, რომ სპარსელთა ჯარი აღმოსავლეთიდან იბერიაზე გამოვლით შემოდის ლაზიკაში და სხვ.). უნდა ვიფიქროთ, რომ პროკოპიმ საჭიროდ არ დაინახა იბერიის მოხსენიება ლაზიკის საზღვრებთან კავშირში, რადგან იბერიელთა მოხსენიება მას მოუხდა აქვე მესხეთის ტერიტორიის გარკვევასთან დაკავშირებით. მოსალოდნელი კი იყო... ტექსტს ხომ არ აკლია?

მეორე მხრით, არც მესხების საბინადროა მთლად ნათლად მოხაზული „ამ ქვეყნის (ე. ი. ლაზიკის — ნ. ბ.) გვერდით, სახელდობრ

იბერიის გასწვრივ ცხოვრობენ ძველითგანვე იბერთა ქვეშევრდომები მესხები, რომელთაც მთებში აქვთ საბინადრო ადგილები“... „ამათ (ე. ი. მესხებს უკან? — ნ. ბ., უფრო სწორი და მიმზიდველი მეჩვენება „ამათ“-ში ვიგულისხმობთ ლაზებს. — ნ. ბ.) უკან, აღმოსავლეთით არის იბერია რომელიც პერსარმენიელებამდე აღწევს“. ასეთი (ჩემი კონიექტურა) წაკითხვისას ლაზთა ქვეყნის მოსაზღვრე ტომები და ხალხები სამხრეთით თუ აღმოსავლეთით ნაჩვენები აღმოჩნდებოდა (თუშკა ბუნდოვანობა მაინც ჩანდა: „იბერიის გასწვრივ“).

მაინტეგრაციის ნათელია, რომ პროკოპი ლაზიკაში იბერიელებს არ ხედავს და არც ლაზებს იბერიაში. გამოდის, რომ არგვეთი მას საკუთრივ იბერიის ნაწილად ეგულება და არა ქვეშევრდომ (არაიბერიულ) ტომად, როგორც, მაგალითად, მესხები.

თითქო ისე ჩანს, რომ პროკოპი ამ სპეციალური ექსკურსის წერისას ზღვრდებოდა არა მარტო პოლიტიკური მომენტით (ტომების ასეთი თუ ისეთი პოლიტიკური თავისთავადობა, ან დამოკიდებულება), არამედ ეთნიკური მომენტითაც. პირველის მაგალითებია სკიძია, სვანია, აბშილია, აბასგია, მეორესი — მესხები. ანუ რომ მოსალოდნელი იყო, რომ პროკოპი დაასახელებდა კიდევაც ეთნიკურად განსხვავებულ ტომს ლაზიკაში. თუკი ასეთი რაიმე მას თუ მის ინფორმატორს, იქ შეემჩნია. და თუ ასეთ რასმე ვერ ეხედავთ კესარიელის ექსკურსში, ეს იმის მოწმობაა, რომ VI საუკუნის ლაზიკაში აღარ ჩანდა აგრე რიგად ტომობრივი გამოკვეთილობა (არც პოლიტიკური და არც ეთნიკური) რომ ლაზიკა ერთი მთლიანი ხალხი იყო და ძველი ტომობრივობის კვალი გაქრობის ვზაზედ იდგა. თორემ ძველად რომ ეს ტომობრივობა აშკარად ჩანდა, ამას ხომ ძველი ბერძნული წყაროები მოწმობენ (ეკრიტიკე, მონრალი) ჩანს, ამ ხნის განმავლობაში ეს უახლოესი მონათესავე ტომები (ლაზები, ეგრები და სხვ.) ერთიმეორეს ისე დაახლოვებიან, ერთიმეორეს ისე შერწყმიან, რომ მათი სხვადასხვაობა ჩვეულებრივი მიმომხილველისათვის შეუძმჩნეველია. ამასვე მოწმობს ის გარემოება, რომ პროკოპი ნათ ყველას ერთი სახელით იცნობს — ლაზი — და ისიც, რომ ეს „ლაზები“, თავისი ძველი ტომობრივი წარმომავლობის მიუხედავად, ყველანი თავიანთ თავს კოლხთა ჩამომავლად სთვლიან (კოლხთა პეგემონობა ხომ უეჭველია, ხომ დადასტურებულია, რომ „კოლხური“ — მეგრულ-ზანური ტომები ეთნიკურად ცალკადაც არსებობდნენ...).

მეორე მხრით ეს გარემოება (პროკოპის ექსკურსის შედეგები) იძვასაც მოწმობს, რომ აფშილია, სკვიშია და სვანია საკმაოდ შორს იდგნენ ლაზებისაგან, ასევე შორს იდგნენ, საფიქრებელი ხდება, შესხები იბერიელებისაგან (ეთნიკურად). ასეთ კონტექსტში არგვეთის ცალკე მოუხსენებლობა მხოლოდ იმის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ იბერიის ეს ნაწილი ლაზთა ეთნიკურ მონათესავედ არ ეჩვენებათ...

ეს გარემოება, ე. ი. ლაზიკის ერთიან ხალხად წარმოდგენა იმის მოწმობაც უნდა იყოს თითქო, თუ როგორ ბუნებრივად, თანდათანობით, შეუმჩნეველად ხდებოდა იბერთა შემოთესლება ლაზიკაში, თუ ჩვენ ვგულისხმობთ, რომ იბერიელები აქარა (ქვემო)-გურია-საჭავჭავო-ვან-ფერსათში აღრიდანვე შემოდინან და არა მხოლოდ VIII—IX საუკუნეებში, როგორც ამას მარი და ივანე ჭავჭავიშვილი ვარაუდობენ. ძნელად ასახსნელი იქნებოდა ამ მეცნიერთა ნაგულისხმევი: როგორ მოხდა, რომ არაბთაგან შევიწროებულმა ლტოლვილებმა ეს ამოდენა ქვეყნები ხელთ იგდეს ლაზიკის („აფხაზეთის“—) აგრე დაწინაურებულობა-მორკმულობისას (იოანე საბანისძის მოწმობა)?

პროკესი, ბუნებრივია, ასე წარმოვიდგინოთ: რაღაც დროს, ვიდრე ლაზთა სამეფო წარმოიშეებოდა (თუ ეგერთა ტომის ჰეგემონობა შეიქმნებოდა) კოლხთა ტომის ჰეგემონობა დაეცა, კოლხთა სამეფო მოიშალა და, როგორც ჩანს ეს მოშლა დიდ რაღაც მოვლენებთან იყო დაკავშირებული... გაქრა ძველი ქალაქები, მოიშალა სამეფო ხელისუფლება, შეწყდა კოლხური თეთრის მოჭრა, აწყდა ქვეყნის უფრო დაწინაურებული მხარე და სწრაფად აღდგომის წყაროები დაუშრტა (დასავლეთთან ურთიერთობა?...). ამავე ხანებში თანდათან წინ წამოიწია სხვა კუთხე (ნაკლებად დაზიანებული) და პოლიტიკური ჰეგემონობა დაიჩემა, რასაც უეჭველია საფუძვლად ედო სამეურნეო-ეკონომიური დაწინაურებაც (ახალი ქალაქები, ციხეები...). პროკოპის დროს ეს დიდი ამბები აღარ ახსოვთ (შეიძლება დასამახსოვრებელი კატასტროფის სახით არ მომხდარა ის ძველი ამბები), და მხოლოდ ფაქტს აღნიშნავენ, რომელიც მძიმე შემკვიდრეობის სახით აგრე შესამჩნევი ყოფილა იმ დროის ლაზიკაში: რომ ფაზისის სამხრეთით არც ქალაქები უშენებიათ ლაზებს (ეს მართალი ჩანს), არც ღარსმოსახსენებელი დაბასოფლებია იქ, ზოგან კი მოსახლეობა დიდ ნაწილში აწყვეტილია (ქვემო გურია, კახაბერი) და ეს იმ დროს, როცა ლაზიკის ჩრდილო მხარე მორკმული ქვეყანაა (ავათია). აი ამ მივიარდ-

ნილ კუთხეში (ფაზისის სამხრეთით), ბუნებრივია, ადვილად იკვლევს გზას იბერთა მოახალშენობა აჭაროდან, სამცხიდან, არგვეთოდან... VI საუკუნეში ეს პროცესი დამთავრებული არაა (მოსახლეობა ჯერ ისევ თხლადაა...) და არც, როგორც ჩანს, იქამდეა მისული, რომ ეთნიკურად შესამჩნევი გამხდარიყო: ლაზიკა აქაც ლაზიკადვე რჩება. (მაინცდამაინც ტოპონიმიკურ ფაქტებზე დაკვირვება ამის ვარაუდის საბუთს იძლევა, რომ ამ დროს და უფრო გვიანაც ამ მხარეში ზანურ-იბერიული მოსახლეობის სიმბიოზია...).

სავარაუდებელია, რომ იბერიელთა შემოსახლების პროცესი ამის შემდეგაც გრძელდებოდა, შეიძლება არაბობასაც (ამ პირობებში) გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონოდა, ამ პროცესში (აი ისევე, როგორც, საფიქრებელია, ხდებოდა შავშეთ-კლარჯეთ-ტაოში) და ფაქტი კი ის აღმოჩნდა, რომ IX—X საუკუნეებში ეს მხარე (და კიდევ უფრო მეტიც: რაჭა-ლეჩხუმი და მოხერისის ერთი ნაწილი...) უკვე ეთნიკურად იბერიული ხდება...

პროცესი არც ამაზე დამთავრებულა და მოხერისის იბერიზაცია (ეთნიკური) ამის შემდეგ უნდა წასულიყო სწრაფად... ჩვენ არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ეს (იბერიზაცია) იყო ვისიმე განზრახული პოლიტიკის ნაყოფი. იქ სადაც მოსახლეობა თხელი იყო და გარედან მოსული ესახლებოდა იქმნებოდა სიმბიოზი, რომელიც იმ ელემენტის გამარჯვებით სრულდებოდა, ვისაც მეტი ძალა აღმოაჩნდებოდა (რელიგიის ენა, სახელმწიფო ენა, კულტურა...) თუ ეს არა, სრულიად არაა სავარაუდებელი, რომ კოლხეთში ჩასახლებული იბერიელები იბერიელებადვე დარჩებოდნენ... მაშასადამე, იბერიელთა შემოსახლებით ლაზთა იბერიზაცია ქართულ ქრისტიანობას ქართული დამწერლობით და ქართულ („აფხაზურ“) სახელმწიფოებრიობას მჭიდროდ უკავშირდებოდა და მაშასადამე ქრონოლოგიურადაც უპირატესად V—X საუკუნეებზე მოდის... ეს არ უარყოფს სიმბიოზის სიძველეს, მაგრამ გვიხსნის იბერთა გამარჯვების საფუძვლებს. თუმცა პოლიტიკურ-კულტურული უპირატესობა რომ საკმაო არ იყო იბერიზაციის გამარჯვებისათვის, ჩანს იქიდან, რომ ის კუთხე, სადაც სიმბიოზი არ ყოფილა და ძველი ლაზური მოსახლეობა შერჩა, აქ არც იბერიზაცია მომხდარა (გარდა მაღალი ფეოდალური წრეებისა); ასე რომ იბერიზაციისათვის საკმაო არ იყო რელიგიურ-კულტურული უპირატესობანი, ან პოლიტიკური ჰეგემონობა, ამისათვის საჭირო იყო აგრეთვე ჩამოსახლება (ჩვენს ამ დსკვენს რამოდენადმე აფერხებს რაჭა-ლეჩხუმის, უკეთ სვიმონიანის იბერიზაცია. შესწავლა უნდა რაჭის და ლეჩხუმის კილო-

ებს, რაჟის და ლეჩხუმის ტოპონიმოცას. სვანია რომ ლაზური არ იყო, ეს სადავო არაა; მაგრამ ვინ იყვნენ ეთნიკურად სკვიმიელები, ვისთან უფრო ახლოს იდგნენ ლაზებთან, თუ იბერიელებთან? როცა ლაზიკის ომი დამთავრდა, რატომ სვანეთით სკვიმია არ დარჩა სადავოდ? გამოდის თავკერის გზა არ აინტერესებდათ ირანელებს?... ისე ხომ არ მოხდა, რომ ირანმა სკვიმია, ლაზიკისად იცნო მისი ლაზიკისთან მეტი სიახლოვის გამო?... რა საფუძველზე მოხდა მათი იბერიზაცია? აქაც შესაძლება იგულისხმება?...).

პროკოპი განაგრძობს: ფაზისიო ერთვის პონტოს „ნახევარ-მთვარა ნაპირის შუაში. ზოგიერთები ამბობენ, რომ აქ ფაზისი ორად ჰყოფს ხმელეთს. ჩამომდინარე წყლის მარცხნივ არის აზია, ხოლო მარჯვნივ ევროპად იწოდება. ევროპის ნაწილშია ლაზთა ყველა საბინადრო ადგილი, ხოლო მეორე ნაწილში არც რაიმე ქალაქი აქვთ ლაზებს, არც სიმავრე და არც დაბა მოხსენების ღირსი, გარდა იმისა, რომ რომაელებმა იქ პეტრა ააშენეს წინათ“ (127). პროკოპის ეს ცნობა შეიძლება ვაშნარ-სპონიეთის დამთარი-ლებელ მომენტად გამოგვეყენებინა, ე. ი. რომ ამ დროს ვაშნარ-სპონიეთი (გურიანთა ციხე) ან სულ არ არსებობდა (გასინჯვა უნდა), ან ის ჯერ კიდევ მოხსენების ღირსი არ იყო. რა თქმა უნდა, ამ დროს რომ სპონიეთის ის ტაძარი ყოფილიყო, რომლის ნანგრე-ვებმა ჩვენ დრომდე მოაღწია, პროკოპი მას ალუნიშვნელად ვერ დატოვებდა.

მეორე მხრით იმ დასკვნის ვარაუდით შეიძლება, რომ ლაზიკის ამ ნაწილის (ქვემო გურიის) განვითარება სწრაფი ნაბიჯით წავიდა წინ რომი-სპარსეთის ამ ომის დამთავრების შემდეგ. ისე რომ მალე მხარის ცენტრმა აქეთ გადმოინაცვლა („გურია“), მიუხედავად იმი-სა, რომ პეტრა განაგრძობდა არსებობას და საეპისკოპოსო კათედრაც კონსტანტინეპოლის საპატრიარქომ აქ დააარსა. ხომ არ იყო ეს ფაქტი დაკავშირებული იბერიზაციის გა-ძლიერებასთან, ე. ი. ხომ არ არის ვაშნარ-გურია იბერიზაციის გა-მობახილი?... (ტოპონიმოლოგიური შესწავლაა საჭირო). მაგრამ წყაროთ-მკოდნეობის თვალსაზრისით საჭიროა პასუხი გავცეს კითხვას: რა მიზეზია, რომ პროკოპი ასე ამკარად ცდებდა (არ ცდებდა, ის საზღ-ვისპირო ლაზიკას გულისხმობს) როდოპოლისის ლაზიკის ამ ნაწი-ლში დაუსახლებლობით? ან შეიძლება, მას არასწორი ცნობა მია-წოდეს (101, 186)... ამავ დროს მან ამ ქალაქის მდებარეობა იცის: „დაბლობში ერთი ქალაქი იყო, სახელად როდოპოლოსი, რომელიც ყველაზე უწინარესი ხვდებოდა გზაზე

ი ბ ე რ ი ი დ ა ნ კ ო ლ ხ ი დ ა შ ი შ ე მ ო ს უ ლ თ; ა დ ვ ი ლ მ ი ს ა დ გ ო მ ი ი ყ ო დ ა ი ე რ ი შ ი ს მ ი ტ ა ნ ა ც ს რ უ ლ ი ა დ ა რ ი ყ ო ძ ნ ე ლ ი. ა მ ი ტ ო მ ლ ა - ზ ე ბ მ ა ი ს ა მ ა ს წ ი ნ ა თ მ ი წ ა ს თ ა ნ გ ა ა წ ო რ გ ს, რ ა დ გ ა ნ ე შ ი ნ ო ლ ა თ ს პ ა რ ს ე ლ ა შ ე მ ო ს ე ვ ი ს ა“ (187)...

ასევე დგას საკითხი ტელეფონის ციხის მიმართაც (თუ აკაკი შანიძის მიხედვრად ს. ყაუხჩიშვილის კვლევა სწორია, რომ ტელეფონის დღევანდელი ტოლებია...).

პროკოპი განაგრძობს (ლაპარაკი აქვს ფაზისის სამხრეთ ნაწილზე): „სადაც ლაზიკის ამ ნაწილში, როგორც ადგილობრივი მცხოვრებლები ამბობენ, ის საწმისი ინახებოდა, რომლის გულისთვის, პოეტების ზღაპრობით, არგო იქმნა განმზადებული. ჩემის აზრით, ამას ამბობენ ისინი სრულიად უსაფუძვლოდ. მე ვფიქრობ, იასონმა რომ მედევასთან ერთად საწმისი წამოიღო, ის ვერ დაემალებოდა აეტს, რომ მეფის სასახლე და კოლხთა სხვა საბინადრო ადგილები მდინარე ფაზისით არ ყოფილიყო გამოცალკევებული იმ ადგილს, სადაც ის საწმისი იყო დაცული, რომელსაც ამ ამბების აღმწერელი პოეტები იხსენიებენ“ (128).

პროკოპი, როგორც ამ საკმაოდ ბუნდოვანი ადგილიდან ჩანს, ეკამათება ადგილობრივ მცხოვრებლებში შემორჩენილ გადმოცემას კოლხეთში გათამაშებული აქტის ნიშანდობლივი ლოკალიზაციის შესახებ. ადგილობრივი გადმოცემით ეს იყო (იგულისხმება) რიონის სამხრეთით. მაშასადამე აეტის სასახლე (და მაშასადამე კოლხეთის ცენტრი) აქვე აქვთ ნაგულისხმევი. პროკოპი უარყოფს ასეთი კონცეპციის რეალობას (ჩემთვის არც თუ მთლად ნათელი არგუმენტაციით).

აქ ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ადგილობრივ შემონახული ტრადიცია, რომ ძველი კოლხეთის ცენტრი სწორედ რიონის სამხრეთი მხარე იყო, რომელიც ახლა ასე დაცემულია (უნდა ვნახო არგონავტების თავგადასავლის ვარიანტები...).

პროკოპი განაგრძობს: „ფაზისი... ერთვის ევქსინის პონტოს იქ, სადაც ეს უკანასკნელი თავდება“ (128). წინ კი პროკოპი (გვ. 126) სულ სხვას ამბობდა: „ქალაქ აფსარუნტიდან ქალაქ პეტრამდე და ლაზია საზღვრებამდე, სადაც ევქსინის პონტო თავდება, ერთი დღის სავალი გზა არის“. გამოდის, რომ ევქსინის პონტო მთავრდება პეტრასთან და ფაზისის შესართავთანაც. მაგრამ პროკოპი იქვე აზუსტებს (128): „ნახევარმთვარას იმ

ერთ დასაწყისში, რომელიც აზიისა არის, მდებარეობს ქალაქი პეტრა, ხოლო მის პირდაპირ, მეორე ნაპირას, ევროპის ნაწილში აფსილების ქვეყანაა. „აფსილები ლაზების ქვეშეცდომნი არიან და ისინი ძველთაგანვე ქრისტიანები იყვნენ, როგორც სხვა დანარჩენი ტომებიც, რომლებიც მე ამ წიგნში მოვიხსენიე“ (128).

ლაზიკის პოლიტიკური წყობილებისათვის ნიშანდობლივია: საკუთრივ ლაზებს გარდა, ლაზიკის პოლიტიკურ ერთეულში არაერთი ტომი შედის, ზოგ მათგანს საკუთარი მთავარი ჰყავს (აბასგები; სკვშიები სვანები), რომლებსაც ლაზთა მეფე უმტკიცებს, ზოგს კი ისეთი მთავარი არა ჰყავს, (აფშილები, მისიმიელები). გაურკვეველია: აფშილებს არიანეს მოწმობით (II საუკუნეში) მეფე ჰყავთ (რომის იმპერატორის ნებით). ახლა კი, VI საუკუნეში, აფშილებს ეს უფლება წართმეული აქვთ და ისინი ლაზთა ქვეშევრდომნი არიან. ამ მხრით გამოდის, რომ აფხაზებს ეს უფლება საკუთარი მთავრის (და არა მეფის) ყოლისა ლაზთა ჰეგემონობის პირობებშიაც შეუნარჩუნებიათ, მაშინ როცა აფშილებს ეს უფლება დაუკარგავთ.

ლაზთა სამეფო II საუკუნეშიაც არსებობდა (არიანე), როცა მის ჯვერდით და მისგან გამოუყიდეზღად ასეთივე სამეფონი არსებობდნენ (მახელონ) მაკრონ-ჰენიოხებისა აფშილებისა, აბასგებისა და სანიგებისა (უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს (მახელონ) მაკრონ-ჰენიოხებია ის „ერთი ხალხი“, პროკოპი რომ ასახელებს რიზე-აფსარუნტს შორის. ის გარემოება, რომ ამ მახელონებს, მაკრონებს და ჰენიოხებს ერთი მეფე ჰყავთ, მათი ერთიერთ შორის ახლო მონათესავეობის მოწმობა შეიძლება იყოს მხოლოდ. ამასვე მოწმობს პროკოპის ცნობა „ერთი ხალხის“ შესახებ... მაგრამ სად გაქრნენ ფარესმანეს სამფლობელო ზედრიტები? ლაზთა უშუალო მეზობლად არიანე აკი მათ ასახელებს? როგორც არ უნდა იყოს, არიანე და პროკოპი ერთში თანახმანი არიან: ლაზები ევქსინის პონტის აღმოსავლეთით ცხოვრობენ და ტოპეზუნტელების მეზობელნი არ არიან). ახლა, VI საუკუნეში სუოათი სრულიად შეცვლილია: მაკრონ-ჰენიოხებს დამოუკიდებლობა არ დაუკარგავთ (ისინი არც ბიზანტიელებს ემორჩილებიან, არც ლაზებს. ორივესთან კეთილგანწყობილებას იცავენ. პროკოპი არ აღნიშნავს, რომ მათ მეფე ჰყავთ, მაგრამ ეს არ გამოდგებოდა იმის მოწმობად, რომ მაკრონ-ჰენიოხებს მეფე არ ჰყავთ). ზვიდრიტები, შეიძლება ვიფიქროთ, ბათომის ქვეყანა-

ში იგულისხმება (წყაროთა ჩვენებანი აქ წინაუკმოა). თუმცა ამას საექვოდ ხდის ანონიმის ცნობა, რომ ზვდრიტებს პირველად ვიზიტები ერქვათ (ვიწე?)...

მაკრონ-ჰენიოხებს, მართალია, დამოუკიდებლობა შეუნარჩუნებიათ, მაგრამ ლაზთა ერთგვარ გავლენას განიცდიან (რაც II საუკუნეში ნაგულისხმევი არ არის): ეკლესიურად ესენი ფაზისის სამიტროპოლიტოში შემოდინან (ეკთეზი-ტებში რად არ არის ეს გარემოება ასახული? ჩანს, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქომ შეცვალა ეს წესი, პოკოპის დროს რომ მოქმედებდა).

კიდევ უფრო მეტი გავლენა მოუპოვებიათ ლაზებს აფშილიაზე. ამით არც მეფე ჰყავთ, არც მთავარი და ემორჩილებიან ლაზებს. ასევე მორჩილებაში ჰყავთ ლაზებს მისიმიანელები და აბაზგები. ჩანს არიანეს ხანის შემდეგ ლაზები დიდს წარმატებაში შესულან და მართლაც ძველი კოლხეთის პოლიტიკური მემკვიდრეობა დაუჩემებიათ.

რის ნიადაგზე აიხსნება ეს წარმატებანი? ამ კითხვაზე რამოდენადმე მაინც სარწმუნო პასუხის გაცემა, პირდაპირ ჩვენებათა არარსებობის პირობებში მაშინ შეიძლება, როცა ამ ქვეყნების ისტორიული გეოგრაფია (არქეოლოგია) შესწავლილი გვექნება (ჯერ კი მხოლოდ ვიწყებთ). წინასწარული მსჯელობა (რეტროსპექტიული ხეზით) ასეთი იგვესახება. არც ერთ ქვეყანას ამ მხარეში გარდა ლაზიკისა საქალაქო ცხოვრება არ განუფითარებია გვიანანტიკურსა და ადრეფეოდალური ურთიერთობის ხანაში. ყველა ეს საზღვისპირო ქალაქი სანიგეთ-აბაზგია-აბშილია-ლაზიკა-მაკრონ-ჰენიოხიაში უპირველეს ყოვლისა უცხოური კოლონიებია, დიდად დამოკიდებული მეტროპოლიებზე. რა თქმა უნდა, ისინი სავაჭრო ურთიერთობაში არიან მათ მოსაზღვრე ტომებთან, მაგრამ, როგორი მჭიდროც არ იყო ეს ვაჭრობა, ამ ქალაქთა არსებობა უპირატესად მეტროპოლიებზე დამოკიდებული რჩებოდა (და ამდენად ეს პუნქტები, „ქალაქოლებს“ უფრო ჰგვანდნენ, ვიდრე ნამდვილ ქალაქებს...). დამახასიათებელია, რომ ვერც ერთმა ამ საზღვრისპირო ქალაქთაგანმა ვერ შექმნა სახელმწიფო და ბოლომდე ფაქტორიის მდგომარეობას შერჩა... ფაზისი და დიოსკურია (კოლხურზე და „ცხუმური“) თითქო სხვეზე წინ წავიდნენ, თუმცა საბოლოოდ ქალაქობის ვითარებისაგან ვერ გამოვიდნენ, როგორც დამოუკიდებელი, საკუთარი ეკონომიკის არმქონენი, უსახელოდ მიილივნენ.

და ქვეყნის შემდგომ განვითარებაში ეკონომიური მნიშვნელობა დაკარგეს, როგორც კი რომისა და აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ეკონომიური ურთიერთობა (მონებით ვაჭრობა) მინელდა...

უფრო მყარი, ადგილობრივ წარმოებით ურთიერთობაზე დამყარებული უნდა ყოფილიყო შიგნით ქვეყანაში რიონის სანავსადგურო ქალაქები (დაბლაგომი, ვანი, აია). შემთხვევითი არ არის, რომ მითი იქაურ მიწისმოქმედებას, ოქროს ს ი მ რ ა ვ ე ლ ე ს და სხვა მეტალებს (სპილენძს) აღნიშნავს... შემთხვევითი არც ის არის, რომ მოხერხისი, აგრე შექმნილი სამეურნეო განვითარების თეალსაზრისით ადრეფეოდალურ ხანაში, იმ ძველ დროსაც იხსენიება კოლხურ თეთრზე მო ლიგატურის სახით (II საუკუნე). ამ სიმდიდრე-მორკმულობას მოწმობენ არქეოლოგიური ჩვენებანი. მაგრამ იგივე არქეოლოგიური ჩვენებანი იმავე დაუინებით მოწმობენ, რომ ამ ქალაქების დამოკიდებულება დასავლეთის ანტიკურ სამყაროსთან მეტისმეტად მკიდრო იყო და, საფიქრებელია, ვაჭრობა პასოური იყო (ე. ი. მონებით ვაჭრობა აქაც დიდ როლს თამაშობდა). მაინცდამაინც ამ ქალაქების ვითარება, მართალია, იმ ფაქტორიებისაგან განსხვავდებოდა: ეს ქალაქები მათი „ქვეყნებით“ მწარმოებელი ერთეულები იყვნენ (ამ მხრით საზღვისპირო კოლონია — ქალაქების „ქვეყნები“ — საწარმოო ტერიტორიული ერთეულები არც კი მოიხაზება...), მაგრამ საგარეო ვაჭრობას, ე. ი. მონათმფლობელური რომის მომსახურებას (ე. ი. კოლონიობას) აქ უპირატესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა...

სხვა ვითარებას ვამჩნევთ ადრეფეოდალურ ხანაში: ფაქტორიები ჩიავდებიან, ქრებიან, ახალი ქალაქები წარმოიშვიან და არც ერთი მათგანი არ წარმოშობილა ზღვის პირას (პეტრა იუსტინიანეს პოლიტიკის ნაყოფია და ვერც იხეირა...), არამედ ქვეყნის შიგნით (როდოპოლისი, არქეოპოლისი, შორაპანი, ქუთათისი). რა თქმა უნდა, ამ ახალქალაქებზე ურთიერთობა ჰქონდათ დასავლეთთან, განსაკუთრებით პონტოს ქვეყანასთან, მაგრამ ამ პუნქტების ქალაქობა, ექვს გარეშეა, ქვეყნის შიგნით სამეურნეო განვითარებას ემყარებოდა უპირატესად და არა საგარეო ვაჭრობას. ამის მოწმობაა მოხერხის-ქუთათისი, როდოპოლისი, შორაპანი და არქეოპოლისი. ყველა ესენი კი ლაზიკის ქალაქებია, ხოლო ამავე დროს არც ერთი ახალქალაქი არა ჩანს სხვა მხარეებში (აბასგია-აფშილი-სკვიმინია-სუანია და სხვ.). უკვე ეს ფაქტი, გვაძლევს, ვფიქრობ, საბუთს დაუღუშავთ ლაზთა დაწინაურება, სხვა მოძმე ტომებთან შედარებით. (ეს კარგად ჩანს პროკოპისა და აგათიას თხზულებებში)

ხოლო ეს დაწინაურებულობა ეკონომიური (მიწის მოქმედება, — მოხერხისი), და კულტურული მიღწევანი (ლაზთა განათლებულობა), პოლიტიკური წარმატება (სახელმწიფო წყობილება) მხოლოდ იმას შეიძლება მიუთითებდეს, რომ ლაზიკა ახალი ურთიერთობის განვითარების გზით საგრძობლად წინ უსწრებს სხვა ტომებს. ამასვე მოწმობს, რომ საკუთრივ ლაზური ტომები ურთიერთს შერწყმიან, მაშინ როცა სხვები განაგრძობენ ცალკე არსებობას და ლაზთა, უნდა ვიფიქროთ, უმჭიდროესი გავლენის ქვეშ ექცევიან...

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ლაზთა ეს გავლენა აფშილთა ტომზე განსაკუთრებით ძლიერი იყო. მაინცდამაინც აფშილთა ტომის იმ ნაწილზე, რომელსაც ზღვისპირეთი ეკირა (ყოდორსა და ლალიძგას შორის). ასე რომ კელასურის კედელი არა მარტო იმპერიის სამხედრო ღონისძიება იყო, მთიელთა და მთის იქითელთა შესაკავებლად, არამედ, აფშილეთის შიგნით გავლებული, იმის მოწმობაც იყო, რომ კედლის შიგნით ქვეყანა განსხვავებით: კედლის მიღმა ქვეყნისაგან, საკუთრივ ლაზიკაში იგულისხმებოდა და იმპერიის განსაკუთრებულ საზრუნაეს წარმოადგენდა. და უეჭველია ამ კედელმა დიდად შეუწყო ხელი ლაზ-აფშილთა შემდგომ შერწყმას, მაგრამ, როგორც ვთქვით, ეს კედელი თვით უნდა იყოს მანიშნებელი, რომ ლაზ-აფშილთა შერწყმა (აფშილების გალაზება) ამ დროისათვის უკვე თვალსაჩინო იყო. აქვე შეიძლება იმის დაშვებაც, რომ აფშილები არც კედელს მიღმა ჩრებიან ხელუხლებელნი და ცხოვლად ერევიან აბაზგების ტომს. აქ უკვე საწინააღმდეგო სურათი შეინიშნება: პოლიტიკურად ძლიერი აბაზგია თვით ექცევა სანეურნეო განვითარების მხრით უფრო დაწინაურებულ აფშილთა გავლენის ქვეშ (აფსუა — აფსარი...), (მთელი ეს მსჯელობა სავარაუდოა და იმ დაშვებას ემყარება, რომ აფშილეთის ტერიტორია ზღვისპირეთისა იწყებოდა „ნახევარ მთვარის“ ევროპულ წვერთან, ე. ი. დაახლოებით ლალიძგასთან...).

პროკოპი ნიშანდობლივ ასწერს კავკასიონს და საგანგებოდ აღნიშნავს იმ გასაულებს, „რომელთაც იქ მოსახლე ჰუნთა ტომები სპარსელთა და რომაელთა მიწა-წყალში გაჰყავს. ამ გასაულებიდან ერთს ჩურო ეწოდება, ხოლო მეორეს ძველითგანვე კასპიის კარს ეძახიან“ (129). პროკოპი, როგორც ჩანს, ამ ორ კარს ასახელებს, როგორც ყველაზე ცნობილს, ან ისეთ კარებს, რომლებითაც იმიერკავკასიაში მობინადრე ჰუნთა ტომები ჩვეულებრივ შემოდინოდნენ, თუ არა პროკოპის არ შეიძლება არ სცოდნოდა სხვა არაერთი გადმოსავალი (აფხაზეთის კედელი რომ დარაჯობ-

და... მაგრამ იყო კი ეს კედელი? და თუნდაც არ ყოფილიყო ჭერ კედევ, ეს იმის მოწმობა მაინც არ იქნებოდა, რომ ის გადმოსასვლელები არ არსებობდნენ — ქლუხორის, მარუხის), რომლითაც მთის იქითელი ტომები შემოდისოდნენ. აკი თურქი ელჩები 568 წელს სწორედ ამ გზით მიმოდინ ბიზანტია-თურქეთში... ან (გეორგიკა III, 221) ხოსრო მეფე აკი აღნიშნავს მერმეროეს მიერ მოწოდებულ ცნობას, რომ სვანები ერთი „ტომთაგანია, რომელიც კავკასიის გარშემო ცხოვრობს, ჰყავს მთავარი და ამ ქვეყანაზე სკვითები გადიან“.

გარდა ამისა პროკოპი, როგორც მისი აღწერილობიდან ჩანს (აქვე, 135), კარგად იცნობს იმიერკავკასიაში შავი ზღვის პირით გასავალს და აქ მოსახლე ტომებს, და თუ ამის მიუხედავად ამ ორ კარს ექცევა განსაკუთრებული ყურადღება, ეს იმით აიხსნება, რომ იმიერკავკასიელი ველურები სწორედ ამ კარებით შემოდისოდნენ (თუმცა ლეონტი მროველი ოვსთა კარის და დარუბანდის გარდა სხვა გადმოსავლებსაც ჰგულისხმობს: ლიახვის ხეობით ან, შეიძლება, კასრის კარითაც)... კი მაგრამ რაღას მოწმობს მაშინ აფხაზეთის კედელი?... ყველაფერი ეს იმას ნიშნავს, რომ პროკოპის მიზნად არ დაუხაზავს კავკასიონის გადმოსავლები ჩამოთვალოს, არამედ ასწერს კავკასიონის ქედს, თუ სადამდე მიიშრთება ის აღმოსავლეთ-სამხრეთით (ჩრდილო-დასავლეთი მიმართულებების აღწერის შემდეგ) და ასახელებს ამ ნაწილში დირს შესანიშნავ პუნქტებს: ოვსთა და დარუბანდის კარებს, თუ არა ხომ ცნობილია (გეორგიკა III, 216—217) მენანდრე პროტიქტორიდან, რომ 50-წლიანი ზავით პირველ დებულებად იყო დამტკიცებული, რომ „სპარსელები ნებას არ აძლევენ არც პუნებს, არც აღანებს, არც სხვა ბარბაროსებს ევრეთ წოდებულ ჩორისა და კასპის კარების შესავალი ვიწრობებით გადავიდნენ ჩომანელთა სამფლობელოს წინააღმდეგ, და რასაკვირველია, არც რომაელები გზავნიან ჭარს სპარსელების წინააღმდეგ, არც ამ ადგილს და არც მიდიელთა სხვა საზღვრებზე“. მე ვფიქრობ, რომ აქ იმიერკავკასიელები ნაგულისხმევი არა მარტო, როგორც სპარსეთის მხრით შემომავალი (ჩორისა და კასპის კარებით) არამედ რომაელთა სამფლობელოს მხრიდანაც. ესენი იგულისხმებიან იმ „ჭარშ“, რომელთა შესევისაგან დაზავებულ ქვეყანაში რომაელები თავს შეიკაებენ. თუ ასე არა, ეს პირველი მუხლი უაზროა...

პროკოპი განაგრძობს: „ის ქვეყანა, რომელიც კავკასიის მთი-
დან დაწყებული კასპიის კარამდეა გადაქიმული, ალანებს
უქირავთ“. ალანთა განსახლების აღმოსავლეთი საზღვარი
პროკოპის სწორად აქვს ნაჩვენები (ოვსთა კარი, დარიალანი); ამას-
ვე მოწმობს ქართული წყაროებიც. სამწუხაროდ აგრე ცხადი არაა
ალანთა საცხოვრისის დასავლეთი საზღვარი...

„აქ (დასავლეთ იმიერკავკასიაში—ნ. ბ.) ცხოვრობენ ჰუნები,
ეგრეთ წოდებული საბირები და ზოგიერთი სხვა ჰუნური ტომე-
ბიც. აქედან დაიძრნენ, როგორც ამბობენ, ამაზონები და თემისკუ-
რისა და მდინარე თერმოდონტის გარშემო დაბანაკდნენ“... (კამ-
თობს ამაზონების არსებობის გარშემო და ფიქრობს), „რომ ბარ-
ბაროსებმა გამოილაშქრეს ამ ადგილებიდან აზიაზე დიდძალი ჯარითა
და თავიანთი ცოლებითურთ და, დაიბანაკეს რა მდინარე თერ-
მოდონტის ირგვლივ, დასტოვეს იქ ცოლები, ხოლო თვითონ მთელ
აზიას შეესივნენ“ (132). რა თქმა უნდა, პროკოპი არ გულისხმობს,
რომ ეს ბარბაროსები ჩოჩის ან კასპიის კარებით შემოვიდნენ...
მაგრამ ეს იყო ძველად ოდესღაც... ახლა კი ასეთი შემოსევები
დასავლეთ კავკასიონით ჩვეულებრივი არაა... კი მაგრამ საიდან, რა
გზით მოდიან ის საბირები თუ სხვა იმიერკავკასიელი, რომელთა
ქარში რომ მსახურებენ? აკი სოტერიქე ფულის დასარიგებლად
იმიერკავკასიაში უნდა წასულიყო აფშილია-მისიმიანეთზე რომ გა-
ემგზავრა (ეს ხომ ჩვეულებრივი ამბავი იყო?...).

და პროკოპი განაგრძობს თავის საეტიკალურ ისტორიულ-გეოგ-
რაფიულ ექსკურსს... „აფსილებისა და ნახევარმთვარა ნაპირის შემ-
დეგ მერავე ნაწილში ზღვის პირას აბაზგები მოსახლეობ-
დნენ, რომელთა საბინადრო ადგილები კავ-
კასიონის მთებამდე გრძელდებოდა“. მთლად ნა-
თელი არაა აბაზგების აღმოსავლეთი საზღვარი: რა მოსატანი
იყო აქ ნახევარმთვარა ნაპირი? აბაზგები ხომ აფსილების შემდეგ
მოსახლობდნენ, ხოლო აფსილები სწორედ ნახევარმთვარა ნაპირის
შემდეგ, მის ბოლოდან. (აბაზგების აღმოსავლეთი საზღვარი — გვ.
158) აბაზგიის არც დასავლეთის საზღვარია სახელდებით აღნიშნუ-
ლი, სამაგიეროდ სამხრეთი და ჩრდილოეთი საზღვრები გარკვევით
ნაჩვენებია: ზღვა და კავკასიონის ქედი. სამწუხაროდ,
პროკოპი არ აღნიშნავს, აბაზგები კავკასიონის გადაღმა გადასწვდე-
ბოდნენ (სევანებივით) თუ არა. თითქო უნდა ციგულისხმობთ, რომ
არა („კავკასიის მთებამდე“). ამას უნდა მოწმობდეს პროკოპისავე
ცნობა, რომ „აბაზგების საზღვრების შემდეგ კავკასიონის მთის გას-

წერივ ცხოვრობენ ბ რ უ ქ ე ბ ი, აბაზგებსა და ალანებს შუა“ (აქვე, გვ. 135).

„აბაზგები ძველითგანვე ლაზების ქვეშევრდომები იყვნენ, ხოლო მუდამ ჰყავდათ, ორი თვისტომი მთავარი, ამათგან ერთი დაწესებული იყო დასავლეთის ნაწილში, ხოლო მეორე აღმოსავლეთისაში“ (133). შესანიშნავი ცნობაა იმ მხრით, თუ როგორ ძლიერი იყო ლაზთა პოლიტიკური გავლენა. ხომ ცხადია თითქო, რომ ლაზები ეთნიკურად აბასგებს არ ეკვროდნენ, რომ მათ შორის აფშილთა და მისიმიანელთა ტომები ბინადრობდნენ. ასეთ პირობებში აბაზგებზე ლაზთა პოლიტიკური გავლენა უნდა გულისხმობდეს კიდევ უფრო ძლიერ გავლენას აფშილეთ-მისიმიანელეთზე... (exceptis excipiendis სპარსეთი-იბერია-ლაზიკა და რომი-ლაზიკა-იბერია...). და მართლაც გარკვევით ჩანს ეს მოვლენა: არც აფშილებს და არც მისიმიანელებს თვისტომი და არც არავითარი მთავარი არა ჰყავთ (ძველად კი აფშილებს მეფე ჰყავდათ) და მათი ციხეები ლაზ მოხელეთათვის ღიაა (162—163). აბაზგებს კი, როგორც ვხედავთ, „მუდამ (არიანეს ცნობით კი მათ ერთი მეფე ჰყავდათ) ჰყავდათ ორი თვისტომი მთავარი“ (133). მეორე არანაკლებ საყურადღებო ცნობა ისაა, რომ აფშილები „ძველითგანვე ქრისტიანები იყვნენ“ (128), ასევე მისიმიანელებიც, ხოლო აბაზგები აქამდე წარმართებად რჩებიან და მათი გაქრისტიანება მხოლოდ იუსტინიანეს დროს მოხდა VI საუკუნეში. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ქრისტიანობას აფშილეთში (და მისიმიანეთში) ლაზიკიდან მართავდნენ. ამ კონტექსტში მეტად საინტერესოა იმის გარკვევა, თუ სად ააშენა „იუსტინიანე მეფემ აბაზგების ქვეყანაში ღვთისმშობლის ტაძარი“ (135). კულაკოვსკის მოსაზრებას, რომ ეს ტაძარი სებასტოპოლისში (ცხუმში) ააშენეს, ხელს უშლის ის გარემოება, რომ ცხემი აფშილთა ქვეყანაში იგულისხმება („ქართლის ცხოვრება“) და თუ აქ (ცხუმში) აბაზგია იყო (დასავლეთი აბაზგია?) სადღა იყო აფშილეთი?

ასე რომ უფრო მართებულია თითქო ვიფიქროთ უვაროვთან და კონდაკოვთან ერთად, რასაც მხარს უჭერს „ქართლის ცხოვრება“, რომ იუსტინიანემ აბაზგებს ტაძარი ააშენა ბიჭვინტაში. თითქო ამას არ ეწინააღმდეგება ჩვენი დროის არქეოლოგიური ძიებანი... მაგრამ როგორღა აიხსნება, რომ აბაზგების ავტოკეფალური სამთავარეპისკოპოსო სებასტოპოლისშია ეკთვინებით, ხოლო სებასტოპოლისი, როგორც მი-

ღებულია იგივე დიოსკურია — ცხუშია? (ამ მნიშვნელოვან საკითხს შესწავლა უნდა).

აქვე (133—135) პროკოპის მოთხრობილი აქვს აბაზგებ-სა და მათი მეფეების ურთიერთობის ამბავი, საიდანაც ჩანს, თუ როგორ გამრყვნელად ზემოქმედებდა (საქურისები, ტყვეები) ქრისტიანული უკვე ბიზანტიონი მის გავლენის ქვეშ მოყოლილ ტომებზე (მთავრებს ფული სჭირდებათ, ბიზანტიონთან ურთიერთობა ფულის საჭიროებას უძლიერებს მათ. ტყვე — ლამაზი ყმაწვილები — ყველაზე ხელსაყრელი საქონელია... ასეთი მეზობლობა არც შემდეგ მოშლიათ აფხაზებს... თურქები...). საყურადღებოა, რომ ამის მსგავსი რომ არაა აღნიშნული არც ერთი ტომის მიმართ (ალბათ იმის გამო, რომ ესენი ქრისტიანები იყვნენ...).

პროკოპი განაგრძობს: „აბაზგების საზღვრების შემდეგ კავკასიონის მთის გასწვრივ ცხოვრობენ ბრუქები (βρούχοι), აბაზგებსა და ალანებს შუა. ხოლო ევქსინის პონტოს ნაპირას ზიქები არიან დამკვიდრებული. ზიქებს ძველად რომაელთა თვითმპყრობელი უყენებდა მეფეს, ამჟამად კი ეს ბარბაროსები არაფერში აღარ ემორჩილებიან რომაელებს“ (135-6). (აქამდე პროკოპი გვიხატავს თავისი დროის ვითარებას...). ცხადია, ეს ჯიქები ამ დროს არ მორჩილებენ არც ლაზებს და არც აფხაზებს.

ამის შემდეგ პროკოპი მოგვითხრობს სანიგებზე (წიგნური ცნობებით?) და ქრონოლოგიური შეუსაბამობით. ს. ყაუხჩიშვილიც შენიშნავს ამ გარემოებას (136); თითქო სანიგების სანაპიროზე იყო რომაელების მიერ გაშენებული სებასტოპოლისი და პიტოუნტი (არქეოლოგია ამ ფაქტს ადასტურებს, თლონდ სანიგების ქვეყანა იყო თუნდაც იმ ძველ დროს ეს სანაპირო?). ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოა ის ცნობა, რომ რომაულმა პიტოუნტმა და სებასტოპოლისმა, როგორც რომაელების სამხედრო სადგომებმა, პროკოპის დრომდე მოაღწიეს (თუ, შესაძლებელია, გვიან, ხელმეორედ, შემოიყვანეს გარნიზონები ლაზების ოკუპაციასთან ერთად?). მეორე მხრით, საყურადღებო ისაა, რომ ბიზანტიელი სახელმწიფო მოღვაწე მთელი სანაპიროს ოკუპაციად სთვლის არიანეს დროის პოლიტიკურ ვითარებას: „პირველ ხანებში რომაელ ჯარისკაცთა რაზმებს ეჭირათ მთელი ადგილები ტრაპეზუნტის საზღვრებიდან დაწყებული ვიდრე სანიგების ქვეყანამდე, როგორც ეს ჩემ მიერ უკვე ითქვა: ამჟამად კი მათ დარ-

ჩათ მხოლოდ ეს ორი სიმაგრე, სადაც ჩვენ დრომდე ჰქონდათ სა-
დარაჯოები“ (137). პროკოპის, ჩანს, ისა სურს სთქვას, რომ პიტი-
უნტსა და სებასტოპოლისში რომაელები მაშინაც რჩებოდნენ, რო-
ცა სხვა ადგილებიდან (ტრაპიზონიდან სანიგებაამდე) თავისი გარნი-
ზონები გაიყვანეს (როდისღაც II—V საუკუნეთა შორის).

ახლა კი ხოსრო რომ პეტრაზე წამოვიდა, მან განიზრახა პიტ-
უნტისა და სებასტოპოლისის დაპყრობა. ჯარი გამოგზავნა, მაგრამ
უშედეგოდ: რომაელებმა ეს ციხეები მოთხარეს და ტრაპეზუნტში
გასცურეს. სპარსელებმა დანგრეული ციხეები მიატოვეს და პეტ-
რას დაბრუნდნენ (137).

143 გვერდზე პროკოპი უბრუნდება ისტორიული ამბების მო-
თხრობას, მას შემდეგ რაც „მთელი ეს ქვეყანა აღვწე-
რე და ნათლად დავადგინე ჩემი აზრი ამის
შესახებ“ (143).

ამით პროკოპიმ დაასრულა ექვსინის პონტოსპირეთის, ლაზი-
კისა და მის გარშემო ქვეყნების აღწერა, რაც აგრე საგულდა-
გულოდ განიზრახა. ამიტომ ჩვენ გვაქვს საფუძველთ
ვენდოთ მის მიერ მოწოდებულ ცნობებს განსაკუთრებით იმ შემთ-
ხვევაში, როცა ჩვენი ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ მისი
დროის ესა თუ ის მოვლენა (ამა თუ იმ ტომის პოლიტიკური ვითა-
რება) განსხვავდება ძველად არსებულისაგან (ეს ძველი ვითარება
მან ლიტერატურული გზით იცის). მაგალითად, ის, რომ რომაული
გარნიზონები სებასტოპოლ-ბიკვინტაში ძველი დროიდანვე უტკლუ-
ლად რჩებოდა იმ დროს, როცა სხვა საზღვისპირო პუნქტებში
ტრაპეზუნტის ქვეყნიდან სანიგეთამდე რომაუ-
ლი გარნიზონები აღარ იყო (აფსარუნტში, ფაზისში და სხვაგან)...
მეტად საინტერესო ფაქტია, თუ რით იყო გამოწვეული, რომ რო-
მაელთა სახელმწიფოს საერთო უკან დახვევისას, სებასტოპოლ-
ბიკვინტა გამონაკლის წარმოადგენდა?...

ასევე სარწმუნოა პროკოპის ცნობა, რომ ზიქები ძველად რო-
მაელებს ემორჩილებოდნენ, ეხლა კი „ეს ბარბაროსები არაფერში
აღარ ემორჩილებიან რომაელებს“ (135). ცხადია ზიქები არც ვინმე
სხვებს ემორჩილებიან (ზიქები პონტის ნაპირას სახლობენ ამ
დროს), მაშასადამე არც ლაზებს და არც აფხაზებს... როგორ და
როდისღა მოხდა, რომ ზიქთა სამთავარეპისკოპოსო შეიქმნა, რომე-
ლიც კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შევიდა (ნიკოფ-
სია), ან როგორ მოხდა, რომ ეს ეპარქია მცხეთის სამწყსოში
აღმოჩნდა (თუ მართლა ასე იყო...). რაღაც მნიშვნელოვანი, ჩანს,

პოლიტიკური ამბები ხდება VII—VIII—IX საუკუნეში. სან-გეზი საბოლოოდ ქრებიან (აბაზგებსა და ზიქებში ითქვიფებიან?). ხოლო გაძლიერებული აბაზგები იმორჩილებენ ჯიქებს (ნცოფსიამდე), ბრუქებს, აფშილებს (ჩაჩის ტომს გარდა, რომელიც ლაზიკას შეერწყმის)... ეს დიდი ამბები უნდა იგულისხმებოდეს ლეონ I და ლეონ II პოლიტიკურ მოღვაწეობაში...

გვ. 143—154. პროკოპი კვლავ უბრუნდება საკითხს იმის შესახებ, თუ რა მოტივებით ხელმძღვანელობდა ხოსრო, როცა ლაზიკის დაპყრობას ასე დაუჩინებთ ლაშობდა (193 გვერდზე შესანიშნავია: ხოსრომ ლაზიკის აყრა გადაწყვიტა და ამის ერთ-ერთი მოტივი ისიც იყო, რომ „იბერიაც ხომ მომავალში უშიშრად ეპყრებოდა, რადგან იბერებს აღარ ეყოლებოდათ ის ხალხი ვისთანაც ისინი განდგომის შემთხვევაში, თავს გადაიჩინებდნენ“... ლაზების და იბერების ნათესაურ რმეზობლობის უდავო მოწმობაა...).

პროკოპის აღნიშნული აქვს, თუ როგორ თანდათანობით, ამ დიდი მეტოქეობის პირობებში, მივიღა სპარსეთი იმ დასკვნამდე, რომ რომის გასატეხად მისთვის აუცილებელია ლაზიკის დაპყრობა, რომ ლაზიკა ბიზანტიონის გასაღებია, როგორც ხმელეთით ისე ზღვით შეტევისათვის...

ეს არ ესმოდათ ხოსროს დიდებულებს, რომელიც მეტად უკმაყოფილონი იყვნენ ლაზიკაში ლაშქრობით, სადაც არც საშოვარი ჰქონდათ ბევრი რამ, ხოლო ზარალი საშინელი ჰქონდათ.

პროკოპი განაგრძობს მოხერხების მომხდარი ბრძოლის შესახებ, ქვეყნის პოლიტიკურ-გეოგრაფიული აღწერის გამო რომ შეწყვიტა (გვ. 118-ზე). ხორიანე, როგორც ვიცით, იპსისის მარჯვენა მხარეს დაბანაკდა. რომაელთა და ლაზთა ჯარი იპსისის მეორე მხარეს დადგა (ე. ი. მარცხენა მხარეს — 146—147).

ლაზების ინიციატივა. სამშობლო, ცოლშვილი, ნათესაუგები, გუბაზის სიტყვა 148—149. ჯარის წყობა: წინ მხედრები ლაზები (წინ), რომაელები (მომორებით), შემდეგ ქვეითება ცალ-ცალკე: ლაზები გუბაზის მეთაურობით, რომაელები დაგისტეს მეთაურობით. ლაზი მხედრების უკუტყევა. ჯარის დაქვეითება, ომი. რომაელთა და ლაზთა გამარჯვება. ხორიანეს სიკვდილი.

სპარსელთა ბანაკის აღება (აღანი ვაჟკაცი ბანაკის კიწრო შესავალში).

სპარსელები უკუიქცნენ „სპარსელთა დანარჩენი ჯარიც გაბრუნდა უკან, მის შემდეგ, რაც მან გაამაგრა პატრაში მყოფი მცველი რაზმები დიდძალი სანოვაგით და ყველა საქირო საგნით“ — 154.

„აქ დამთავრდა სპარსელების ეს შემოსევა კოლხეთის ქვეყანაში“ — 154.

8. გეორგიკა II, გვ. 74

იოანე ციბემ „დააჩერა მეფე იუსტინიანე ლაზების ქვეყანაში ზღვისპირა ქალაქი აეშენებინა, სახელიად პეტრა“.

გვ. 83. „პეტრა ზღვისპირა ქალაქია კოლხეთში, ეგრეთ წოდებულ ექქსინის პონტოსთან; ის უმნიშვნელო იყო წინათ, ხოლო იუსტინიანე მეფემ გარეზღუდისა და სხვა მინაშენების საშუალებით გაამაგრა და ყოველმხრივ გააშვენიერა კიდეც“.

გვ. 85. „ქალაქი პეტრა მიუვალაია ჯერ ერთი ზღვის მხრით, მეორე ციცაბო კლდეებით, რომელიც იქ ყოველმხრით არის აღმართული: აქედან არის რომ მას ეს სახელწოდება ხვდა წილად“. კი მაგრამ იუსტინიანე თავის 535 წლის ნოველაში ამბობს: „შემდეგ მდებარეობს ჩვენი ლაზიკე, სადაც არის ქალაქი პეტრა (ή Περραιύς ἔσσι πάλις), რომელსაც ჩვენგნით ხვდა წილად ქალაქი გამხდარიყო და დარქმეოდა და რომელსაც მიენიჭა ჩვენი უზენაესობის სახელიც და ეწოდება იუსტინიანე“. ჩანს პეტრა ბერძენთ მიერ შერქმეული სახელი კი არ ყოფილა, არამედ ძველ ქალაქს ასერქმევია (ქვიანი? ქვაციხე,* ქვალჯიხა, ქვალონი, ქვალში? პანტურანი?).

აქვე გვ. 101: „ლაზიკის მიწა-წყალზე, იმ ადგილას, სადაც ადამიანებს არასოდეს არ უცხოვრიათ, იუსტინიანე მეფემ ჩემს დროს ქალაქი პეტრა გააშენა. აქ იოანე, ეგრეთ წოდებული ციბე, მონოპოლიონის დამაწესებელი — როგორც ეს ჩემ მიერ ზემოთ იყო მოხსენებული, ლაზთა განდგომის მიზეზი შეიქმნა“.

პროკოპი აქ ცდება, ან ჩვენ არ გვესმის მისი ნათქვამი სწორად. პეტრა რომ ძველადვე არსებობდა ამას თვით პროკოპი მოწმობს (და არქეოლოგიაც მოწმობს). იუსტინიანემ ის გაამაგრა და ქალაქად აქცია...

ძველმა ქართულმა მწერლობამ ლაზიკა არ იცის (ბერძნულის გავლენით იშვიათად თუ მოიხსენება ხოლმე ლაზიკა — ისიც კანეთის მისამართით. თამარის ისტორიკოსი...) და ბერძნულ ლაზიკეს ეგრისად (კოლხეთის შესატყვისობით), ან სამეგრელოდ გადმოსცემს (ისევე როგორც ვახუშტის ეგრისში შეაქვს იმერეთი, გურია, ოდიში, ლეჩხუმი, სვანეთი, აფხაზეთი, — ეს უკვე ისტორიულ-პოლიტიკური თვალსაზრისით...). მაგრამ ხომ არსებობდა ძველ ქართულში ზან (საზანო რად ღირს) ზანათი და სხვ. სვანურმაც ხომ მხოლოდ ზან (*ლაზან) იცის... რით აიხსნება ეს მოვლენა? შეიძლება იმით რომ ქართული მწერლობის (ქრისტიანული მწერლობის) შემოსვლის ხანაში. მაინცდამაინც ჩვენი წერილობითი ძეგლების შექმნის ხანაში ლაზობა აღარ იყო და ქვეყნის პოლიტიკური მესაჯეობა ეგრათა ტომს ეპყრა. მაგრამ საფიქრებელია განა, რომ IV—VI საუკუნეებში ეგრისელები თავიანთ თავს ლაზებს არ უწოდებდნენ? ბერძნული წყაროებით თითქოც უწოდებდნენ (კოლხების ჩამომავლობით თავი რომ მოჰქონდათ). ისიც დამაფიქრებელია, რომ ამოდენა ლიტერატურაში ერთხელაც არ მოიპოვება „ეგრი“ სახელი... ამავე დროს ქართულმა და მისგან დამოკიდებით სომხურმა ეგრი იცის მხოლოდ...

მეგრულად ხომ ერთი და იგივე მნიშვნელობით არ იხმარება ლაზი და ეგრი? მეგრულმა ორივე ეს სატომო სახელი იცის (შეიძლება მეგრულად ზანს ეინო ეწოდებოდა და აქედან მივიღეთ ეინოსქუა. ეს მეტად საინტერესო ფაქტი იქნებოდა ეგრ-ლაზების სატომო ურთიერთობისათვის...). ყოვლად უეჭველია, რომ ჰეგემონობის თვალსაზრისით ერთი მეორეს უსწრებდა (რომელი რომელს?... ანალოგები „ერი“, „ქართველი“, აზნაური...).

აქვე გეორგიკა IV₂ — 422, აქაც ბერძნული *Λαζიკή* გადმოცემულია „სამეგრელო“-თი. (წიგნი 31. ფურც. 2—20, 50, 51, 59, 64).

ცხადია, რომ აბაზგთა აჯანყება ეს იყო ომი დამპყრობელის წინააღმდეგ, ომი თავისუფალი, დამოუკიდებელი არსებობისათვის. (ცხადია: რომა — პომპეუსმა კოლხეთი დაიპყრო. უკეთ, მითრიდატე პონტოელს წაართვა დაპყრობილი კოლხეთი. თავდაპირვე-

ლად ერთი მმართველი დაუნიშნა დაპყრობილ (provincia) ქვეყანას, შემდეგ კი ამ ქვეყნის ნიადაგი მოუსინჯავს და ის რეალური პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად მოუწყვა: კოლნთა ტომის პოლიტიკური ჰეგემონობა არ აღუდგენია და ქვეყანა ხუთ ურთიერთისაგან დაშოუყიდებელ სამეფოდ დაუყვია. რომი მცირედაც არ იყო დაინტერესებული ამ სამეფოების საშინაო საკითხებით. მას საყრდენი კოლონიების ვაჭრობა (უმთავრესად მონების მოპოვება) აინტერესებდა და ეს „მეფეები“ ასეთი ვაჭრობის აგენტები უნდა ყოფილიყვნენ. რომაელთა ვარნიზონები შემუშავებული status-ის დაცვის გარანტია იყო...

სულ სხვა ვითარება იყო იუსტინიანეს დროს. ახლა პოლიტიკურ მომენტს რომისა და ყოფილი კვლხეთის ამ სამეფოებს შორის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და რომაელთა ვარნიზონს ქვეყნის შიგნით ურთიერთობაში აქტიური ჩარევის მისიაც ევალებოდა. ქრისტიანობა და სხვა „რალაც ახალი წესები“ იქითკენ მიმართული ღონისძიება იყო, რომ მოსახლეობა სპარსეთთან ამ გადამწყვეტი მეტოქეობის დროს თავის მხარეზე ჰყოლოდათ).

აბაზგთა აჯანყებამ იუსტინიანეს დიდი შეშფოთება გამოიწვია. რომაელთა დიდი ჯარი აბაზგიის საზღვარს მიადგა. ეს საზღვარი, აბაზგიის შესავალი ადგილი ისეთი ზედმიწევნით აქვს პროკოპის აღწერილი, რომ შეეკვება შეუძლებელია: ეს არის ანაკოფიის ციხე (158): „აფსილიის საზღვრების შემდეგ აბაზგიის შესავალში ასეთი ადგილია: მაღალი მთაა გადაქიპული, რომელიც კავკასიის მთებოდან იწყება და თანდათან ეშვება, როგორც კიბე, და ევქსინის პონტოსთან თავდება. ამ მთის ძირში აბაზგებს ძველადვე აუშენებიათ უმტკიცესი სიმიარე, ღირსშესანიშნავი სიდიდის. აქ შეხიზნულები მუდამ იგერიებენ შემოტევას მტრისა, რომელსაც არსად არ შეუძლია ამ ძნელი ადგილის გადალახვა“ (158)... „რომაელთა ჯარი აბაზგებისა და აფსილელთა საზღვრებს შუა ჩავიდა“ (159). სრულიად უდავოა, რომ ესაა აფსილებისა და აბაზგების საზღვარი, რომ, მაშასადამე, აბაზგიის აღმოსავლეთი საზღვარი VI საუკუნეში ანაკოფიის ზღვისპირი და ციხეა, რომ ანაკოფიამდე ლაზიკის სანაპიროდან მოკიდებული „ნახევარმთავრის იქით“ აფსილთა სანაპიროა, რომ, მაშასადამე სებასტოპოლისი აფსილეთშია. მაშ როგორღა შევუთანხმოთ ეს ადგილი იმ ცნობას (გვ. 136) პროკოპისავე. რომ რომაელებმა სანი-

გების ზღვისპირეთში ორი სიმაგრე გააშენეს: სებასტოპოლისი და პიტეონტი? ამის მომდევნო მოთხრობიდან კარგად ჩანს, რომ პროკოპი აქ იმ ძველ დროს ფულისხმობს, როცა რომაელებმა ეს სიმაგრეები გააშენეს, როცა რომაელები ფლობდნენ მთელ საზღვისპიროს „ტრაპეზენტის საზღვრებიდან დაწყებული ვიდრე სანიგების ქვეყამდე“ (136), პროკოპის სჯერა იმ ლიტერატურული ცნობისა (არიანე, ანონიმი...), რომ უძველეს დროს ეს სანაპირო სანიგებს ეკუთრათ (თუმცა მან ეს არ აღნიშნა) და კარგად იცის, რომ მის დროს, ე. ი. VI ს-ში, ვითარება შეცვლილია და სანიგების სანაპიროზე ახლა აფშილები (სებასტოპოლისი) და აბაზგები ბატონობენ. (ისიც შესაძლებელია, რომ სანიგების სახსენებელი სავსებით გამჭრალი არც კი იყოს და აფშილეთ-აბაზგების გვერდით ამ სანაპიროს ზოგჯერ ძველი სახელითაც იხსენიებდნენ...).

საინტერესოა, რომ აბაზგებს ეს ციხე ძველადვე აუშენებიათ. მაშ პროკოპის დროს აბაზგები ამ სანაპიროზე ახალმოსულებად არ ითვლებოდნენ (და ეს თითქო არიანეს პერიპლუსიდანაც ივლისხმებოდა: არიანე ხომ იმ ქვეყნებს ასწერს, რომელთა სანაპირო რომაელთა დასამხარი იყო...).

ანაკოფიის ციხით აბაზგები თავს იცავდნენ აფშილებისაგან და ებუჭრებოდნენ აფშილებსავე (ან სანიგებს?): სატოპოტაშორისო სასაზღვრო ციხე...

მედგარი ომი, აბაზგთა დამარცხება, ციხის დანგრევა (161). ს. ყაუხჩიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია ამ ომს დაუკავშიროს მოთხრობა იბერთა მეფის ფარსმანის ლაშქრობის შესახებ ტასკუნთა ქვეყანაში (161—163).

ამავე ხანებში (550-ანი წლები) პროკოპი მოგვითხრობს აფშილთა განდგომის შესახებ. ზემოთ პროკოპი კატეგორიულად აღნიშნავდა, რომ აფშილები ლაზიკის დასავლეთი მოსაზღვრეა, რომ აფშილეთის საზღვისპირო იქ იწყება, სადაც ნახევარმთვარას სანაპირო მთავრდება, რომ აფშილები ლაზების ქვეშევრდომნი არიან და ისინი ძველთაგანვე ქრისტიანები იყვნენ (128). საინტერესოა, რომ პროკოპის არ ახსენდება აფშილების მეფე არიანედან... ჩანს თავისი დროის რეალურ სურათს იძლევა (მაშ რალა მოსდის როცა სებასტოპოლისს და პიტეონტს სანიგთა სანაპიროზე იხსენიებს? — ისტორიულ სურათს და არა თავისი დროისას ჰვლისხმობს, ან ამ სანაპიროს აფშილეთ-აბაზგიის სანაპიროს გვერდით, ძველი სახელი სანიგეთი კიდევ ეწო-

დებოდა), რომ აფშილები „ძველითგანვე“ ლაზთა ქვეშევრდომები არიან (162). რა თქმა უნდა, ეს „ძველითგანვე“ არ ჰგულისხმობს რომელიმე მეორე საუკუნეს, როცა კოლხეთი დაქუცმაცებულ იქნა რომის ნების შესაბამისად და აფშილებსაც, ისევე როგორც კოლხეთის შემადგენელ სხვა ტომებსაც, მეფე გაუჩინეს რომის კეისრებმა (არიანე). მხოლოდ შემდეგ, გვიან, ლაზიცა წამოდგა და კოლხეთის პოლიტიკური აღდგენა განიზრახა. მან ამ მიმართულებით გარკვეულ წარმატებას მიაღწია (დაიმორჩილა აბაზგები, აფშილები, მისიმიანელნი, სვანები, თაკვერი), თუმცა ძველი კოლხეთის ყოფილ ბრწყინვალეობამდე შორს იყო და დამოუკიდებელი, ძლიერი კოლხეთის აღდგენა საოცნებო საგნად ჰქონდათ გადაქცეული კოლხეთის პატრიოტებს (აიეტის სიტყვა).

ლაზთა მიერ აფშილთა დამორჩილება და მისი კოლხეთში შემოყვანა, აფშილთა გაქრისტიანება — ყველმ ეს საფიქრებელია, IV—V საუკუნეებში მოხდა.

პროკოპის მიერ მოთხრობილი ეპიზოდი ფრიად მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს. აფშილეთში არის დასახლებული ციხე წიბილე. არ უნდა იყოს საეკვო, რომ ესაა წებელედა. ეს იყო, როგორც ჩანს, აფშილეთის მთავრის სიმაგრე. ამიტომაც იყო, რომ სპარსელებმა როცა ეს ციხე ხელთ იგდეს, მათ ეგონათ, რომ „აფსილიაც თავის ხელში იგდეს“ (168—164). მაშასადამე აფშილეთის პოლიტიკური ცენტრი იყო ციხე წიბილე, აფშილეთი წიბილეს „ქვეყანა“ იყო. აფშილეთში, უძველესია, სხვა ციხეებიც მოიპოვებოდა თავ-თავისი მცირე „ქვეყნებით“, მაგრამ წიბილე ყველა ამ მცირე ქვეყნების გამაერთიანებელი ქვეყნის (აფშილეთის) პოლიტიკური ცენტრი იყო. გამოდის, რომ სებასტოპოლისი, რომელიც აფშილეთის შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა, აფშილეთის პოლიტიკურ სამყაროში არ იგულისხმებოდა, საკუთრივ რომაელთა კოლონიად ითვლებოდა, იმ საზღვისპირო ტერიტორიით, რომელსაც ეს კოლონია კონტროლს უწევდა. (ფრიად საყურადღებოა კოლონიების სტატუსისათვის. ასეთი შეხედულება პროკოპიმ ზემორეც გამოთქვა, როცა აღნიშნავდა (136) „პირველ ხანებში რომაელ ჯარისკაცთა რაზმებს ეჭირათ მთელი ადგილები ტრაპეზუნტის საზღვრებიდან დაწყებული ვიდრე სანიგების ქვეყნამდე“ — ე. ი. არიანე-პროკოპის ისე ესმით, რომ რომაელი გარნიზონები შავი ზღვის აღმოსავლეთში, ამ სანაპიროს დაპყრობას, უშუალო მფლობელობას წინაშეა, ხოლო აქვე გარშემო ტომები მეფეებით რომის მორჩილებას იყვ-

ნენ. პირველნი კოლონიები იყვნენ, მეორენი პროვინციები და შეიძლება ფედერატებიც... და მართალი უნდა იყოს პრაქობი).

პრაქობის ცნობა სხვა მხრივაც არანაკლებ საინტერესოა: „აფსილები ძველით განვე ლაზთა ქვეშევრდომები არიან. ამ ქვეყანაში არის ერთი ციხე, მეტად მტკიცე, აღგილობრივი მცხოვრებლები მას წიბელს უწოდებენ. ლაზთა შორის ერთმა წარჩინებულთაგანმა, სახელად ტერდეტმა, რომელსაც ეგრეთ წოდებული მაგისტროსის ძალაუფლება ეპყრა ამ ხალხში და რომელიც ლაზთა მეფე გუბაზთან წაჩუბებული იყო და მასთან უკმაყოფილება ჰქონდა, ფარულად აღუთქვა სპარსელებს, რომ ამ ციხეს გადასცემდა: ის კიდევ წამოუძღვა სპარსთა ჯარს და აფსილიაში გაემართა ამ საქმის შესასრულებლად. როდესაც ისინი ციხეს მიუახლოვდნენ, თვითონ მისი მხლებელი ლაზები თურთ დაწინაურდა და გალავნის შიგნით შევიდა. რადგან ამ ციხის მცველ რაზმს არ შეეძლო არანდობოდა ლაზთა მთავარს (ἄρχοντι); და როდესაც სპარსთა ჯარი ციხესთან მივიდა, ტერდეტმა ის შეუშვა. ამიტომ მიდებს ეგონათ, რომ მათ არა მხოლოდ ლაზიკე, არამედ აფსილიაც ხელთ იგდეს“ (162—164).

ორი გარემოება იქცევს ყურადღებას: ლაზთა და აფსილთა ურთიერთობა და ლაზიკის საშინაო პოლიტიკური ვითარება.

აფსილები ლაზთა მეფის ქვეშევრდომებია. მათი ქვეშევრდომობა ისეთია, რომ მათი მთავარი ციხეც კი ლაზთათვის ღიაა. ამ მთავარ ციხეს აფსილი მეომრებივე იცავენ აფსილი ციხისთავის მეთაურობით, მაგრამ ეს ციხისთავი უსმენს ლაზ მთავარს, თუმცა არა ისე, რომ მთავარს (და მის მეფეს) შეეძლოს აფსილთა უნებურად ამ ქვეყნის პოლიტიკური ბედი გადაწყვიტოს. ასე რომ აფსილები მორჩილებენ ლაზთა მეფეს, გარკვეული პირობით: აფსილებსაც ეკითხებათ თავისი ქვეყნის ბედი. მეორე მხრით ლაზები მოვალენი არიან დაიცვან, დაეხმარნენ აფსილებს, როცა საამისო საჭიროება იქნება, ხოლო თუ ამ პირობას ლაზთა მეფე არ შეაჩუბებს, აფსილები უფლებამოსილად სცნობენ თავს გადაუდგნენ ლაზთა მეფეს სხვას მოემხრანენ, ან თავის თავად დაარჩინენ. ლაზთა მეფე ლაშქარს გზავნის (რომელთა რაზმის 1000 კაცისაგან შემდგარს) და იარაღით ლაზობს მათ დამორჩილებას. უეჭველია ასევე იარაღითაა ყველა ეს ტომი „ძველითგანვე“ დამორჩილებული. საქმე ომამდე არ მისულა და აფსილები ძველებუ-

რადვე ლაზთა ქვეშევრდომობაში შევიდნენ (165). სამწუხაროდ, ჩვენ პირდაპირი ცნობა არ შემოგვნახვია იმის შესახებ, თუ სადამდე გრძელდებოდა აფშილთა ასეთი დამოკიდებულება ლაზთა მეფისაგან, მაგრამ „ქკუასთან ახლო“ ზოგადი მოსაზრება შეიძლება წამოყენებულ იქნეს.

ქართული წყაროები საკმაო ჩვენებებს შეიცავენ იმისას, რომ რომაელთა პოლიტიკა ამ ქვეყანაში თანდათან იმ მხრით შეიცვალა, რომ რომს ქართლის შეტევის წინაშე სულ უფრო და უფრო გადააქვს მთავარი ყურადღება აფხაზეთზე (აბაზგ-აფშილეთზე) და თავის დასაყრდენად გაიხდის მას. აფხაზეთისადმი საგანგებო ყურადღების მიქცევა იწყება იუსტინიანეს დროსვე — აფხაზეთი (აბაზგ-აფშილეთი) ძლიერ უნარს იჩენს, იერთებს ტომებს, პოლიტიკურად ბატონდება — ხოლო VIII საუკუნეში აფხაზეთს რომი ისევე აფასებს, როგორც იბერიას (ლაზიკით). (ამ საკითხს საფუძვლიანი შესწავლა უნდა). ის მოხდა, როგორც ჩანს, რომ ლაზებს ყმები წაუვიდნენ (რომის თანხმობით), გაერთიანდნენ და ყოფილ — „პატრონს“ შემოუტყიეს (ყოლორ-ლალიძეს შორის ქვეყანას...).

სხვა გარემოება, აქ რომ ყურადღებას იქცევს, ესაა ლაზთა მაგისტროსის ტერადეტეს მოქმედება. ტერადეტე მაგისტროსია, მაგრამ ფარსანტივიტ მეფის რაზმების სახრდალი არ არის.

11.

გეორგიკა II, გვ. 181—188

იპისის ნაპირას დამარცხებისა და ხორიანეს დაღუპვის შემდეგ სპარსელებმა საქმის გამოსასწორებლად და პეტრას გადასაარჩენად დიდი ჯარი გამოგზავნეს მერმეროეს სახრდლობით. გაზაფხულზე მერმეროე ლაზიკისაკენ წამოვიდა, როგორც ჩანს, პეტრასაკენ მიეშურებოდა და იგულისხმება, მარშრუტაც შესაფერი დაუქერია. „მაგრამ გზაში მან გაიგო ყველაფერი, რაც მოხდა, და სრულიად შეცვალა ეს გზა. რადგან კარგად იცოდა, რომ მდინარე ფაზისის იქითა მხარეს ლაზებს პეტრას გარდა სხვა არც ერთი დასახლებული ადგილი არ მოეპოვებოდათ, ის გაბრუნდა და დაიჭირა იბერიიდან კოლხიდის ქვეყანაში გადასასვლელი ადგილები, სადაც ფაზისის გადასვლა შეიძლება ფონში, გადალახა ეს მდინარე ფაზით, გადალახა აგრეთვე მეორე მდინარეც, სახელად რეონი — არც ეს არის იქ სანაოსნო — და ფაზისის მარჯვენა მხარეს რომ აღმოჩნდა, წაიყვანა ჯარი ერთი ქალაქის, არქეოპოლისის, წინააღმ-

დევ, რომელიც არის მთავარი და უდიდესი ქალაქი ლაზების ქვეყანაში“ (181).

ნათელია, მერმეროე პეტრაში მიიწვედა, ის, ჩანს, იმავე გზით მიდიოდა, როგორც თავის დროზე ხოსრო მეფე წავიდა, — ფ ა ზ ი ს ი ს (ყვირილა-ჩიონის) მ ა რ ც ხ ე ნ ა ს ა ნ ა პ ი რ ო. სამწუხაროდ ნიშანდობლივ არ ჩანს ამ მარშრუტის ურთიერთობა შორაპანთან (თუმცა შორაპანი ამ დროს „მიწასთანაა გასწორებული“ რომაელთა მიერ...). მაინცდამაინც ნაგულისხმევი ისაა, რომ იბერიიდან კოლხიდაში შემოსეულთ პირველი ქალაქი შეზღუდვა როდოპოლისი (186), ე. ი. იგულსხმება, რომ მარშრუტი ფაზისის (ყვირილის) მარცხნით მოიმართება. არა ჩანს ოღონდ როგორი იყო მარშრუტი მთიან არგვეთზე. შეიძლება კი უფრო მეტი საბუთით ვივარაუდოთ, რომ ის (გზა) ძირულის სანაპიროთი ან, კიდევ უფრო, ჩხერიმელას სანაპიროთი მიდიოდა. ნებოძირი შეიძლება სააღისო ნიშანი იყოს, ასევე ბოჩ-კლდეეთი...

მერმეროემ ფონით გადალაზა ყვირილა (აშკარაა შორაპანსა და ვარდციხეს შორის, შეიძლება სწორედ ზ ე ს ტ ა ფ ო ნ ი...) შემდეგ გადალაზა ჩიონი და არქეოპოლისის წინააღმდეგ გაემართა. არქეოპოლისი მთავარი და უდიდესი (ἡ πρῶτη τε καὶ μεγίστη) ქალაქი იყო ლაზიკაში და მისი ალებით მერმეროეს, ჩანს, ერთი დაკვირით სურდა მოწინააღმდეგე გაეტეხა. დამახასიათებელია, რომ ფაზისი (ფოთი) როგორც ლაზიკაში არის, მაგრამ არც მთლად ისე, როგორც არქეოპოლისი, ან როდოპოლისი, ან ქუთაის-მოხირისი. მაინცდამაინც ის არ არის მთავარი და უდიდესი: ჩანს, მისი მნიშვნელობა ლაზიკასთვის აგრე დიდი არაა... ის, როგორც შეიძლება ვიფიქროთ, რომაელების საყრდენი პუნქტია (ზღვის მხრით უზრუნველყოფილია)... თითქო იგრძნობა, რომ ეს ქალაქი, სადაც ამ დროს უკვე დიდი ხანია საეპისკოპოსო კათედრაა, ლაზიკასთან საბოლოოდ შერწყმული არაა და კოლონიის იერს ატარებს (ლაზიკის საეკლესიო მოწყობა-მეტროპოლია ოთხი საეპისკოპოსოთი — უეჭველია იუსტინიანეს დროის ან მისი შემდგომი ხანის აქტია და არა ამის უწინარესი, ამით ფაზისი (ფოთი) კიდევ უფრო შეეარწყო ლაზიკას, რომელიც ამიერიდან რომაელების პროვინცია იყო).

სხვა რამ, თვალში რომ სცემს პროკაპის მკითხველს, ისაა, რომ ლაზები ასეთი თავგამოდებით არ იკავებენ მოხერისის ქვეყანას და შით უფრო ფაზისის სამხრეთს (პეტრა გამონაკლისია, და მისთვის ბრძოლა წმინდა სამხედრო მოსაზრებით აიხსნება. პეტრა რომაელ-

თათვის ლაზიკის გასაღებია). თუ ფაზისის სამხრეთის მიმართ ასეთი რამ ადვილი ასახსნელია პროკოპის ჩვენებათა საფუძველზე (ქვეყნის მოხრებულობა, მოსახლეობის სითხელე, ქალაქების არარსებობა), ასეთი საფუძველი სრულიად გამორიცხებულია მოხერისის მიმართ, პირიქით, ეს ქვეყანა ყველაზედ მოსაველიანია, ხშირი მოსახლეობით; ის ლაზიკის საუკეთესო ნაწილია (ამდენადვე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ვა-ნ-ს აჭ ა ვ ა ხ ო მ ო ხ ე რ ი ს შ ი ა რ ი გ უ ლ ი ს ნ მ ე ბ ო დ ა, რადგან პროკოპის შეხედულებით ეს ქვეყანა— ფაზისის სამხრეთი — გავერანებული იყო... თუ, რა თქმა უნდა, პროკოპის წყარო არ აჭარბებს და ის, რაც, შეიძლება, ახასიათებდა პეტრას ქვეყანას, ფაზისის სამხრეთზე ნებისმიერად არ ავრცელებს)... მაშ რით აიხსნება მოხერისის აგრე გამეტება? სამუშაო როდ, საამისო რაიმე ჩვენება არ ჩანს. ამიტომ შეიძლება დავუშვათ, რომ ლაზები მოხერისის იკავენ, მაგრამ მათი უმთავრესი საყრდენი მაინც ცხენისწყლის დასავლეთია.

12. თუ არქეოლოგიური შესწავლა აქვს მხარს დაუჭერდა (დღის გათხრა უნდა) მაშინ ფარნავაზის მოღვაწეობა (შორაპნის და დიშნას აგება) შეიძლებოდა იბერიის ექსპანსიის ადრე ხანის მოვლენად მიგველო, ხოლო ლაზების მიერ სკანდა-შორაპნის აგება უფრო გვიანი ხანის ფაქტად წარმოგვედგინა, როცა იბერიის, სავარაუდებელია, დასუსტებისას ლაზიკას კვლავ დაუჭერია არგვეთის ეს ქვეყნები.— შორაპნისა და დიშნის ქვეყანა...

რა თქმა უნდა, ჩვენი ასეთი მოსაზრება სრულიად არ ეთანხმება ს. კაკაბაძის ვარაუდს ფარნავაზის მოღვაწეობის დროისა და ვითარების შესახებ, — ქართველების მოსვლა მცხეთაში (აზო) II საუკუნეში (ხორძენედან), არტაქსიას მიერ ამ ქვეყნის (ხორძენეს) მოტაცების შედეგად და შემდეგ ნელ-ნელა მცხეთის დასავლეთი ქვეყნის შემოერთების (დაპყრობის) შესახებ ვიდრე ლიხის მთამდე (იხ. ს. კაკაბაძე: ქართ. სახ. გენ. საკითხები).

დღეს ამ ავტორის წინააღმდეგ არქეოლოგიაც ლაპარაკობს (ბორი, კლდეეთი)... ასე რომ ჩვენ ვფიქრობთ, გვაქვს საფუძველი არ უარვყოთ „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა და შორაპანი და დიშნა (და სკანდა) განვიხილოთ კოლხეთ-იბერიის ურთიერთ შორის ტერიტორიულ მიტაცების ნიშნად (არ გ ვ ე თ ი ს ა თ ვ ი ს ბ რ ძ ო ლ ი ს ნ ი შ ნ ა დ), როცა იბერია დასაყრდენს იქმნიდა კოლხეთის ტერიტორიაზე თავისი მფლობელობის შემდგომ გასაფრცელებლად (საეუთრივ მუხერისის ქვეყანაში), ხოლო ლაზიკა საპასუხო ღონის-

ძიებათა მიღებისას ამავე ციხეებს ემყარებოდა („დიდის გაჭირვებით“ ამენებდა) საშიში შემოტევის ასალაგმავად (საინტერესოა, რომ დიშნი არ ჩანს ბერძენ-სპარსელთა ომისას, უნდა ვიფიქროთ, ძველი მნიშვნელობა დაკარგული ჰქონდა, თორემ ის რომ ამ დროს არსებობდა, უეჭველია. არქეოლოგიამ შეიძლება აქაც გაგვცეს პასუხი...).

საყურადღებოა, რომ რომაელები (და ლაზები) არ ცდილობენ სკანდა-სარაპანის დაცვას და თბრიან მათ, რათა მტერმა არ დაიკავოს. ჩანს. დაცვის იმედი არ აქვთ. მაშ რად (და როდის) ააგეს თავდაპირველად?.. არც როდოპოლისს იცავენ (ს. კაკაბაძეს ეს ჰგონია დიშნა). „ლაზებმა ის მიწასთან გაასწორეს, რადგან ეშინოდათ სპარსელთა შემოსევისა“. „ადვილმისადგომი იყო და იერიშის მიტანა სრულიად არ იყო ძნელი“ (187). საერთოდ ისე ჩანს, რომ სპარსეთის მხედრობა ჯგობნის რომაულს. შემტევიც სპარსელები არიან. რომი მხოლოდ აქტიური თავდაცვის ტაქტიკას ადგას. პეტრე ერთადერთი პუნქტი ჩანს, რომლისთვისაც რომაელები განსაკუთრებით ზრუნავენ და მის დატოვებას სპარსელთა ხელში ვერ ურიგდებიან, მაგრამ აქაც საბოლოოდ მისი შენარჩუნების იმედი არ აქვთ და თვითონვე თბრიან მას (180). ბოლოს და ბოლოს რომაელებმა არ მოთხარეს მხოლოდ ფოთი და არქეოპოლისი და აქ მოიგეს სწორედ ომი... ეს იყო გენერალური ბრძოლა.

ის გარემოება, რომ სპარსელებმა ლაზების მიერ დანგრეული სკანდა კვლავ ააგეს, მოწმობს, რომ ამ პუნქტს ი ბ ე რ ი ი დ ა ნ ლ ა ზ ი კ ი ს ა ც ე ნ გ ზ ა ზ ე მნიშვნელობა ჰქონია. ორი გზით ჩანს უტევენ სპარსელები: ფაზისის (ყვირილის) მარცხენა მხრით (როდოპოლისისაკენ) და სკანდაზე მომავალი გზით (საზანოზე?) არგვეთიდან...

მერმეროე ფაზისის შესართავისაკენ მიდის (ფოთი) გზად არქეოპოლისს ჩაუვლის. გ ზ ა ა შ კ ა რ ა ა ...

13.

ქცა 1, 24

ფარნავაზი „მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგუტრსა ზედა:... განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი.

ერთი გაგზავნა მარკუს ერისთავად, და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუ/რ/ადმდე (ეგრისისა), რიონს ზემოთ. და ამანვე ფარნავაზ ალაშენნა (ალუშენნა — B) ორნი ციხენი შორაპანი და დიშნა“.

მოტანილ ციტატაში აღაშენნა იქნება თუ აღუშენნა სულერთია („აღუშენა“ უფრო გლოსას ჰგავს), ორივე შემთხვევაში მოქმედი არის ფარნავეზი, ხოლო პუნქტები შორაპანი და დიშნა, ორივე მარგკსში იგულისხმება (და რამდენადაც მავონდება ასე ესმის ვახუშტისაც 163). ასე რომ, მარგკსის დასავლეთით საზღვარი ყვირილა-ხანისწყალზე არის ნაგულისხმევი („საჩინო სალომინაოს საზღვრის ხაზი რიონიდან ფერსათამდე“. 163).

ვახუშტი, აღწერა 150, ხანის წყლისათვის: „ხანის წყლის აღმოსავლეთ და ყვირილის მდინარის სამკრით, ფერსათის კალთას, არს დიში, სადაცა ჰყო პირველმან შეფემან ფარნაოზ ციხე მტკიცე, და აწ არს დაბა“.

ვახუშტი, ჩანს, არ ექვობს რომ აწინდელი დიმი იგივე დიშნაა ლეონტისეული. დიშნას ანალოგიებად გამოდგებოდა გომნა (ხეობაში) და ვარხუნა გარისის გვერდით (ახლა „ვარხუნო“ გარუსულეხული ჩანს). გომნის და ვარხუნის ნაცვლად. ჩემს სოფელში იტყოდნენ ხოლმე: სერნა (სერის ნაცვლად).

14. გეორგია II, გვ. 188—194

მერმეროემ არქეოპოლისის აღების მიზნით ჯერ რომაელთა იმ რეზერვის განადგურება განიზრახა, რომელიც ფაზისის შესართავთან მდინარის მარჯვენა მხარეს იყო დაბანაკებული. სარდალმა ჩაუარა არქეოპოლისის ზღუდეებს და ფაზისის შესართავისაკენ გასწვია. რომაელთა ჯარმა ბრძოლა არ მიიღო: სპარსელები ბევრად უფრო ძლიერნი ჩანდნენ. რომაელებმა მარაგი მდინარეში გადაყარეს, ნავებში ჩასხდნენ და ფაზისის მარცხენა მხარეს გავიდნენ. მერმეროეს რომაელთა ბანაკი ცარიელი დაუხვდა. მან გადასწვა სადგომები (ჩანს ბანაკი მხოლოდ თხრილებისაგან კი არ შედგებოდა, არამედ, ხის სადგომებისაგანაც). რაკი მტერმა მიპრიდა, მერმეროე არქეოპოლისს დაბრუნდა და ქალაქის აღება სცადა.

„არქეოპოლისი მდებარეობს ერთ მეტად ქუშ სერზე და მას ჩამოუდის მდინარე, რომელიც ქალაქის ზემოთ აღმართული მთებიდან ჩამოდის.“ აღწერა ქალაქის სიმაგრისა... (188—189).

არქეოპოლისი არაერთ საკითხს სვამს. ჯერ თვით სახელის შესახებ, საფიქრებელია რომ ეს ბერძნული სახელი მეგრული სახელის თარგმანია ისევე როგორც, მაგალითად ვარდციხე „როდოპოლის“ (თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ვარდციხე შედგებო-

დეს არა ვარდისა და ციხისაგან არამედ ვარდ(თა) თუ ვარდ(თ) სატომო სახელისაგან: ვარდთციხე-ვაჩიხე... და სახელის არასწორი ეტიმოლოგიის შედეგად თარგმნეს იგი როდობოლის. წინააღმდეგ შემთხვევაში „ვარდის“ სპარსულიდან მეგრულში შემოსვლის მეტისმეტად ადრე ხანა ჩანს...); მაშასადამე პოლის რომ „ციხეა“ (-ჩიხა), სადაო არაა. საკითხია თუ რა სიტყვის თარგმანია, ან რა სიტყვის შესატყვისია არქაიო (Ἄρχαίο) ბუნებრივია ვიფიქროთ „ძველი“ (ს. კაკაბაძე ცდილობს ძველი გონჯს მოუსადაგოს: ცუდი, უსახური, მაშასადამე ძველიო. და ამრიგად არქაიოპოლოსი ციხე გონჯის თარგმანიაო...).

მაგრამ ამაზე ნაკლებად მისაღები შეიძლება არ იყოს ციხე გოჯის გაგება ციხე ქორი (ჯიხა ქორი), შდრ. ამავე ხანაში დამოწმებული „ჯიხახორა“ მოქვის წყლის ხეობაში, როგორც იმ მხარის უფლმს სადგომი.

ბერძნული ტრანსკრიპციით გადმოცემული ეს ჯიხა ხორა იგივე „ჯიხა ქორი“ იქნება. ჩანს, ამ რაიონში, მოქვის წყლის აუზში, სვანური ქორი მტკიცედ იყო ხმარებაში და შემოგერჩა ჯიხა ქორი, მაშინ როცა ტეხურის ხეობაში ჯიხას გვერდით ქორის მეგრულიზაციაც მოხდა: ქოჯი, ქუჯი, გოჯი. შემდეგ კი ეპონიმიზაციის საშუალებით გოჯი, ქუჯი, ამ ციხის დამაარსებლად და პირველ ერისთავად იქნა გაგებული. რაც შეეხება ცნება „ძველს“ (არქაიო) ასეთი (პარალელური) სახელი მას შეიძლება ამ დროსვე რქმეოდა (ჯვეში?), რაც იმის მოწმობაც იქნებოდა, და ამას არქეოლოგიაც მხარს უჭერს, რომ ეს ქალაქი მართლაც ძველი იყო. შდრ. ქართულ ტოპონიმიაში ჩვეულებრივი „ძველი“ (ძველი გავაზი, ძველი ანაგა, დაბაძველი, ძველი ნეკრესი, ძველი სარკინეთი, ძველი არქევანი, ძველი ჩელეთი, ძველი პერეთი, ძველი გაჩიანი, ძველი ბერ, ვახუშტი 313) ძველი სენაკი, ძველი მცხეთა... დაპირისპირებით ან არადაპირისპირებით ახალთან (ახალქალაქი, ახალდაბა, ახალსოფელი, ახალსენაკი...). ასე რომ არქეოპოლისის ნამდვილი ადგილობრივი სახელწოდება მთლად ცხადი არ არის... ცხადი ისაა, რომ იმ დროს ეს ქალაქი ძველ ქალაქად იყო ცნობილი იმის გარდა, რომ ის პირველი ქალაქი იყო ამ დროის ლაზიკაში.

15. ომის სურათი. საბირები და დოლომიტები სპარსელთა ჯარში. სპილოები (ათეულ ათასობით ცხენი). სპარსელთა დამარ-

ცხება ოთხი ათასი კაცი დაეღუპათ. ეს აღწერა შედგენილია ამ ბრძოლის მონაწილის მოხსენების საფუძველზე: რეალური აღწერა. საყურადღებოა, რომ აქ არ ჩანან ლაზები. ისინი თუ იგულისხმებიან მხოლოდ. ჩანს მოხსენების შემდგენელს ლაზები არ აინტერესებს კეთილმოსახსენებლად და განსაკუთრებულ ხალისს იჩენს ლაზთა მოლაღატეობის აღსანიშნავად. აქაც იმ ომის დროს „ერთი ლაზი“, ლაზებს შორის წარჩინებულნი, რომელიც არქეოპოლისში ცხოვრობდა, მოლაღატურად, შეუთანხმდა მერამეროეს, რომ ის თავის საშობლო ქვეყანას გასცემდა“ (198). მერამეროემ მას საწყობებში ხანძრის გაჩენა დაავალა, როცა სპარსელთა ჯარი ქალაქის იერიშს წამოიწყებდა. მართლაცდა ლაზმა „როდესაც დაინახა რომ შეტევა გაჩაღდა, ჩუმად წაუკიდა ცეცხლი იმ შენობებს“ (192).

ჩვენ ამ ცნობისაც კმაყოფილნი ვართ... ეს მოლაღატე ლაზი წარჩინებულია (წიგნი 44, ფურც. 12—16, 19, 20, 22—24, 26—26).

16. ერთი საყურადღებო გარემოება უნდა აღინიშნოს. ლაზიკაში რომ ეს ამოდენა ციხეებია, ისინი ხომ ყველა ნებისმიერად აშენებული არაა და, ლაზურ სინამდვილეში ბუნებრივად წარმოშობილნი, თითოეული თავის „ქვეყანას“ ჰგულისხმობს... ასე რომ, მცირე გამოკლებით, ეს ციხეები იგივე ადმინისტრაციული ცენტრებია ლაზიკისა, მისი განვითარების, მისი სამმართველო ტერიტორიულ ერთეულებად დანაწილების ნიშნებია. ასე რომ როდესაც პროკოპის (ან აგათიას) ერთი მხარის შესატყვისობით აქვს ხმარებული ქუთაისის ქვეყანა, ან მოხირისი ქალაქი და მოხირისის ქვეყანა, ეს უეჭველი მოწმობაა იმისა, რომ პროკოპისთან ციხე-ქალაქი ისევე იგულისხმება თავისი „ქვეყნით“, ვითარცა სამეურნეო და სამხედრო ადმინისტრაციული ერთეული, როგორც, შემდეგ, განვითარებულ საშუალო საუკუნეებში... ასე რომ ჩვენ სარწმუნო პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ სურათად წარმოგვიდგება შორაპნის ქვეყანა მისი ციხისთავით, სკანდეს ქვეყანა მისი ციხისთავით, ცუცხვათის ქვეყანა მისი ციხისთავით, ქუთათის ქვეყანა მისი ციხისთავით, უქიმერიონის ქვეყანა თავისი ციხისთავით, ონოგურისის ქვეყანა თავისი ციხისთავით, არქეოპოლის ქვეყანა თავისი ცი-

ხისთავით (ასევე აფშილეთში — წებელდა, მისიმიანეთში, აფხა-
 ზეთში), ფ ა ზ ი ს ი ს ქ ვ ე ყ ა ნ ა თავისი ციხისთავით, პ ე ტ რ ა ს
 ქ ვ ე ყ ა ნ ა თავისი ციხისთავით (ბერძენი სტრატეგოსით), ტ ე ლ ე-
 ფ ი ს ი ს ქ ვ ე ყ ა ნ ა თავისი ციხისთავით, რ ო დ ო პ ო ლ ი ს ი ს
 ქ ვ ე ყ ა ნ ა თავისი ციხისთავით. უეჭველია ყველა ეს ციხე თა-
 ნაბარი მნიშვნელობის არ იყო, მათი შემავალი ქვეყნები ყველა
 ერთნაირი სიდიდისა და მნიშვნელობის არ იყო, მაგალითად არქე-
 ოპოლისი და ონოგურისი, ან მოხირისი და ტელეფისი, ან სკანდე
 და სხვა..., მაგრამ უეჭველად გვეჩვენება, რომ ეს ციხეები, მნი-
 შვნელოვანი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრები იყო, საი-
 დანაც ამ ქვეყნების მმართველობა ხორციელდებოდა. (მ—2, 3,
 ფურც. 3).

დამახასიათებელია, რომ ლაზიკის ციხეების ინდივიდუალური
 ამგებელ-მფლობელი არავენ ჩანს, იგულისხმება არა მოხელე-
 ამგებელი, როგორც, მაგალითად, თომა არმენიელი და იოანე ცი-
 ბე, არამედ პოლიტიკური მფლობელი, აი როგორც ვთქვათ, ლიპა-
 რიტ ბაღვაში, კლდეკარის ციხის ამგებელი და მისი უფალი. აქა-
 იქ აღნიშნულია ციხეები, აგებული „ლაზების მიერ“ (როდოპოლი-
 სი, სკანდე. შორაპანი, უქიმერიონი, ქუთათისი, ონოგური, არქეო-
 პოლისი, — ზოგი მათგანი შეაქეთეს ბიზანტიელებმა, ზოგი სპარ-
 სელებმა, ზოგიც მოთხარეს ერთმა თუ მეორემ), მაგრამ არსაიდან
 ჩანს, რომ ეს ციხეები ვისიმე კერძო მფლობელობაშია, ან საშვი-
 ლიშვილო მმართველობაში. ციხეებს, მისი ქვეყნით, განაგებენ (ზოგ-
 ჯერ ლალატადაც გასცემენ, მტრის გარნიზონებს შეაყენებენ შოც),
 მაგრამ არსად ჩანს, რომ ამ ციხეებზე და მის ქვეყნებზე ამ დიდებუ-
 ლებს საშვილიშვილოდ მიუწვდებოდათ ხელი. ზოგი მათგანი მა-
 გისტროსია და გუბაზის სამეფოში არაერთია „მაგისტრო-
 სის“ პატივის მქონებელი. რა ეწოდებოდა ადგილობრივ ამ სო-
 ციალურ ფენას პროკოპი რომ „ლოგიმოს“-ს უწოდებს (წარჩინე-
 ბული? შერაცხილნი?), ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ასეთები რომ მრავ-
 ლად იყვნენ, ეს პროკოპის მოწმობიდან ცხადად ჩანს (genetivus
 pluralis)... მაგრამ ის ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი მოვლენა მა-
 ინც ჩანს თითქო: თუ ციხისა და ქვეყნის საშვილიშვილოდ მფლო-
 ბელი არაა, მაშ რის საფუძველზეა ეს დიდი კაცი (ლოგიმოს). „მაგი-
 სტროსი“ ჰო მეფის მიერ ენიჭებოდა დიდკაცს, მაგრამ დიდკაცო-
 ბა-შერაცხილობა ხომ მეფის წყალობა არ იყო? პროკოპი მეტის-

მეტად ფაქიზია ასეთი კვალიფიცირებისას, ის არისტოკრატიის დიდი მომხრეა, და მის მიერ ასეთი კვალიფიცირება ლაზ დიდკაცებისა საყურადღებოა, და ფასიანი მოწმობაა იმისა, რომ ამ დროს ლაზიკაში უკვე არსებობს სოციალური ფენა დიდკაცებისა, გვარიანებისა... რას ემყარებოდა მათი სოციალური უპირატესობა??

18.

გეორგიკა II, გვ. 109

პეტრას გარემოცვისას რომაელთა შორის იყო ჯარის წინამძღოლი „ერთი ახალგაზრდა, წარმოშობით სომეხი, სახელად იოანე თომას ძე, რომელსაც მეტსახელად გუზის ეძახდნენ. ეს ის თომასა, რომელმაც მისდამი მეფის მიერ გაცემული ბრძანებით, ააგო მრავალი სიმაგრე ლაზიკის გარშემო რომ არის“.

და ეს — მრავალი „სიმაგრე“ ცხადია უპირველეს ყოვლისა იყო ლაზიკის დაპყრობა.

19.

გეორგიკა II

პროკოპის ასე წარმოუდგენია, და იმ დროს სხვარიგად არც არავინ წარმოიდგენდა (ეს ახლათ, რომ არც ქვეყანაზე აქვთ წარმოდგენა და არც მის ციხეზე, რომ ციხე ქვეყნისაგან მოწყვეტილად წარმოუდგენიათ, როგორც ეს არის ჩვენს დროში, ცხოვრებისაგან გარიყული ციხე-ნაციხვარები, როცა ქვეყანას სხვა ცენტრი (ქალაქი) გაუბატონდა...), რომ ესა თუ ის „ქვეყანა“ (დიდი თუ მცირე) სამმართველო ერთეულებისაგან შედგებოდა. შეიძლება ის ერთი სამმართველო ერთეული ყოფილიყო, შეიძლება რამოდენიმე. მაგალითად მოხირისი რამოდენიმე ერთეული უნდა ყოფილიყო: ქეიშილეთის ქვეყანა (ხომულის ქვეყანა), ქუთათისის ქვეყანა, ოხოშირის ქვეყანა (ფართე გაგებით მოხირისი მთელ „ვაკის“ მოიცავდა და შეიძლება კიდევ მეტს)... და როცა პროკოპი (და აგათია) აღნიშნავენ, ან უკეთ გულისხმობენ, რომ ამა თუ იმ ციხეების დაპყრობით სპარსელებმა ლაზებს და რომაელებს გზა მოუჭრეს სკვიმნია-სვანეთში შესასვლელით, ეს იმას ნიშნავს, რომ სპარსელებმა ამ ციხეთა შემავალი ქვეყნები დაიპყრეს და არა მხოლოდ ციხეები... ციხე მაშინ უქვეყნოდ არ წარმოიდგინებოდა და ამიტომაც იყო, რომ ქვეყანას ციხის სახელი ერქვა, ხოლო ციხეს ქვეყნის სახელი. (ასევე იყო ქალა-

ქიცი აქედანაა, რომ ხშირად ქვეყნის ცენტრის სახელი იგივე ქვეყნის სახელია... ეს უძველესი დროიდან მოდის, ჭერ კიდევ გორაების ხანიდან...), (ვახუშტიმ შესანიშნავად იცის დეხვირის მნიშვნელობა)...

ასე რომ პროკოპი (და აგათია) როცა ციხეს ასახელებენ, აქ ქვეყანაც იგულისხმება და პირუჯუ — ქვეყანა უციხოდ არ წარმოიდგინება.

20.

გეორგიკა II

ეს პეტრა როგორი ქალაქია, რომ არც ერთი მოქალაქე არ ჩანს მთელი ამ ომის განმავლობაში. იქ მხოლოდ გარნიზონია ან რომაელების, ან სპარსელების, ქონება რაიმე თუ ჩანს, ის ამ მეციხოვნეებისაა, მათი სურსათ-სანოვაგეა, ან მათი (მეციხოვნეების) საკუთრება რამ, კერძოდ, იოანე ციხეს დიდი ქონება, — სხვა აქ არაფერია. არა ჩანს აქ მოსახლეობა გარდა გარნიზონისა. ასეთი რამ თუ საერთოდ იყო, ის იმ ციხის გარეთაა სადღაც ახლოს საგულისხმებელი... ამ გამუდმებული ომის პირობებში, ალყებისა და ხოცვა-ტყვევნის პირობებში, ეს მოსახლეობა, რა თქმა უნდა, ვერ იბოგინებდა... თითქო ისე უნდა გავიგოთ, რომ პეტრა არ იყო „ქალაქი“. არამედ სამხედრო სადგური, ციხე, ქვემო გურიის მეტატონე გორა, რომლის დაბა (ქალაქი) სადღაც ახლოს იყო აქვე (-აწინდელი ქობულეთი ხალვაშიანთ უბანი, — დაგვას შესართავი), ხოლო მისი „ქვეყანა“ მთელი მხარე იყო... თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ პროკოპის და აგათიას თხზულებებში არსად არაფერია ნათქვამი მოსახლეობის შესახებ. ფოთის ომის დროს, მაგალითად, ფოთის მოსახლეობა არსად ჩანს და ხომ ვერ ვიტყვიტ ამის საფუძველზე, რომ ფოთში მოსახლეობა არ ყოფილა? პროკოპისა თუ აგათიასთვის მოწოდებული ცნობები, უნდა ვეფიქროთ, ისეთი ხასიათისანია, რომ არასამხედრო საქმეს იქ ყურადღება არ ექცევა, მომხსენებელთ მხოლოდ ომი, ლაშქარი აინტერესებთ...

მაგრამ არც ეს ახსნა არის საკმარისი მოსახლეობის მოუხსენებლობისათვის. შეიძლება ციხე მეციხოვნე ჯარით ცალკეა წარმოსადგენი, ხოლო ქალაქი (რაბატი) ცალკე (ფოთის მიმართ ასეთი რამ თითქო სადღაც მახსოვს, რომ ფოთელები ვაჭრობას კედლის გარეთ ეწევიან...). მართლაც პეტრას ომი ისეთი სიზუსტითაა აღწერილი, გარნიზონის რაოდენობა, მათი საკმლით მომარაგების

საქმე ისეთი სიზუსტითაა მოთხრობილი, რომ ციხეს შიგნით მათ გარდა უეჭველობით არავენ იგულისხმება... „მშვიდობიანი მოსახლეობა“ პეტრაში, ამ ციხეში იუსტინიანემ რომ გაამაგრებინა იოანე ციხეს, არ იგულისხმება. ასეთი, შეიძლება, სადღაც ახლოს არის და უეჭველად უნდა იყოს. ამ მხრით, შეიძლება პეტრა მართლაც „ქაჯეთის ციხე“ იყო ტიპური. აი ასეთი როგორც შოთას აქვს დახატული და ვინ იცის შეიძლება ციხეების ამ ტიპს შეერქვა „ქაჯთა ციხე“, ე. ი. ისეთი ციხე, რომელიც მშვიდობიან მოსახლეობას, სამოქალაქო საქმიანობას არ გულისხმობს, რომ ასეთი რამ მის გარეთ მიზდინარეობს, რომ ამ ციხეში ქაჯნი სხედან თავისი ხელმწიფით, მაგრამ ეს ქაჯები: უხილავი ადამიანები კი არ არიან, არამედ ჩვეულებრივი ადამიანები (ხორციელები) არიან, როგორც მათ ახასიათებს ფატმან ხათუნი, ოღონდ მხნე ვაჟაკები არიან (ქაჯ)... აღამუტი... ამ კონტექსტში ფრიად საყურადღებოა, რომ პეტრას ციხეს საშუალო საუკუნეებში როგორც ჩანს, „ქაჯთა ციხე“ ერქვა (caithihea) და ამ ნიადაგზეა, შესაძლოა, შემუშავებული წარმოდგენა (XVIII თუ XIX საუკუნის დასაწყისი?), რომ აქ იყო შოთას ქაჯეთი. ეს ცნობა მე ამოკითხული მაქვს ერთი ქართველი მხედრის და მწერლის (თითქო თუმანიშვილი უნდა ყოფილიყო) წერილიდან, რომელსაც ის ქვემო გურიაში მყოფი სწერს ადრესატს (ვის არ მახსოვს) თბილისში შოთას პოემასთან დაკავშირებული საკითხი აქ ჩვენი დაკვირვება-კვლევის საგანი ამჟღად ვერ იქნება, მაგრამ ის კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ „ქაჯეთის ციხე“ შოთას კი არ მოუგონებია, არამედ ასეთი ცნება აქამდეც არსებობდა. უფრო გვიან „ქაჯეთის ციხე“ ტაოშიცაა სადღაც დასახელებული, ხოლო ქაჯთა ქალაქს ლეონტი მროველი არაერთს იცნობს (ქაჯათიხ)...

თითქოს მართლაც შეიძლება ვარაუდი, რომ ერთი ტიპის ციხეები: მიოვალს, მშვიდობიანი მოსაქმეობის არ შემცველს, გარნიზონის (მებატონის, ექსპლოატატორის, მძარცველ-მეკობრის, მხნე ვაჟაკების და აქედან გრძნეულების) სადგურს ქაჯთა ციხე ეწოდებოდა... ცალკე საკითხია: როგორ მოხდა, რომ ეს ზოგადი სახელი ციხის ტიპისა პეტრას საკუთარ სახელად შეერქვა. ხომ უეჭველია, რომ ასეთი სახელი მას შეერქვა VI საუკუნის შემდეგ და XV საუკუნეზე უფრო ადრე?...

21. რით აიხსნება, რომ ლაზიკის უმთავრეს ქალაქ არქეოპოლისში. ბერძნულმა ეკლესიამ საეპისკოპოსო არ დააარსა? განა

ვარდციხე, ან პეტრა, ან ზელანდოსი უფრო დიდი მნიშვნელობისანი იყვნენ? რა თქმა უნდა არა, ორი რამ არის საჯაროდ: ან ის, რომ ლაზიკის საეპისკოპოსოები დაარსებულია მას შემდეგ, რაც არქეოპოლოსის მნიშვნელობა დაეცა, დაკნინდა. მურვან ყრუმდე ასეთი რამ არ წარმოიდგინება. მაგრამ ეს თარიღი მეტად გვიანია. და თუ ეს აქტი (საეპისკოპოსოების დაარსება) უფრო ადრე ხანისაა, მაშინ ჩვენ უნდა დავუშვათ, რომ აბისენონის საეპისკოპოსო მოიცავს არქეოპოლოსს. ეს კი იმის საბუთიც შეიძლება იყოს, რომამ უცნაურ სახელში აბაშა გვეგულისხმბა, იგივე ჭყონდიდი. სიმონ ყაუხჩიშვილის ვარაუდი, რომ აბისენონ ცაიშია, საექვო ჩანს თუნდაც ამიტომ: არქეოპოლოსი უგულვებელყოფილი ჩანს... მარტვილში კი დღემდე შემონახულია VII საუკუნის ტაძარი...

ს. კაკაბაძეს ზიგანეოსი ჰგონია ნაქალაქევი...

22. უქიმერიონი ისტორიულ-გეოგრაფიულად დღემდე დაუდგენელია. ს. ყაუხჩიშვილმა მხოლოდ ისა სცადა, რომ უარყო უქიმერიონისა და არქიელის გორის იგივეობა. მაინც მისი შრომისაგან დამოუკიდებლად ზედმეტად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნას უქიმერიონის ძებნა სხვაგანაც. თვითონ პ-ლი ავტორიც შეეცადა ამ მიმართულებით გამოეთქვა რამოდენიმე მოსაზრება. ერთხელ ის უქიმერიონს ონოგურისს უიგივებდა, შემდეგ, ჩანს, ეს აზრი უარყო და სხვა პუნქტების შესახებ მსჯელობდა, მაგრამ გადაწყვეტილი დასკვნა არ მოუღია და საკითხი მისი აზრით ღიად დარჩა. სიმონისათვის მხოლოდ ისაა ცხადი, რომ უქიმერიონი არქიელის გორა არ არის.

საკითხი საინტერესოა. უქიმერიონი, ისევე როგორც იმ დროის ლაზიკის ციხეთა უმრავლესობა, საკუთრივ ლაზთა ნახელავია. მისი აღმოჩენა და გათხრა-გაწმენდა ჩვენს ისტორიულ ცოდნას დიდად გაამდიდრებდა. ამ ციხის შესახებ ხომ განსაკუთრებით ნიშანდობლივი ცნობა შემოუნახავთ პროკოპის და აგათიას. ეს ციხე, როგორც მოწმობენ, სრულიად გარკვეული დანიშნულებისა ყოფილა: სკვიმნია-სენანეთის გზის ჩამკეტავი სიმაგრე ყოფილა, მაგრამ, ივულისხმება, მას სხვა დანიშნულებაც ჰქონია — ახლო ქვეყანაზე ბატონობა. ციხე, ამავე დროს, ყოვლად მიუდგომელ ადგილზე ყოფილა აგებული. როგორც ვხედავთ, ციხე აგებული ჩანს მისი სამხედრო და საზოგადოებრივი ფუნქციების სრული გათვალისწინებით, რაც ლაზთა კულტურის უეჭველი მოწმობაა (საამისო მოწმობანი იმ დროს ლაზიკას არ აკლია). ამავე დროს ივულისხმება, რომ ეს ციხე

მოხირისის ქვეყანაშია და არა მის გარეთ, ე. ი. ს. ყაუხ-ჩიშვილის სამართლიანი დაკვირვებით — ცხენისწყლის აღმოსავლეთით (თუმცა არამართ „ცხენის წყალსა და რიონის შუა“, როგორც ამას ჰგონებს პ-ლი მკვლევარი). ყველა ამ ჩვენებათა შემდეგ თითქო არ უნდა გაძნელებულიყო უქმეერიონის ადგილმდებარეობის დადგენა. ის შეუძლებელია ონოგურისი იყოს: ონოგურისი მოხირისის გარეთაა, ის არ შეიძლება ვაკე იმერეთში იყოს: სკვიმნია-სვანეთის გზის ჩამკეტავია. მაშასადამე ის სადღაც ოკრიბაშია (ძველი გაგებით ივანე ჯავახიშვილს რომ აქვს რუკაზე). ქუთათისიც ოკრიბაშია (ამ გაგებით) თუმცა, როგორც ჩანს, სიმონის საბუთიანობისაგან დამოუკიდებლად და მისგან განსხვავებით, უქმეერიონი ქუთათისის ციხე (არქიელის გორა) არ არის. პროკოპი რაღა ამ ციხეს მიაწერდა სკვიმნია-სვანეთის ჩამკეტაობას, როცა თვითონ ქუთათისის ციხე, დაბლობში რომ იყო, არანაკლებ ჩამკეტავი იყო ამ გზისა, ის ხომ მერმეროეს ხელთ იყო და მამ ლაზებსა და რომაელებს სკვიმნია-სვანეთზე ამ მიმართულებით ხელი აღარ მიუწვდებოდათ... ასეთ პირობებში ბერძენ მწერალს უქმეერიონის ეს თვისება, გზის ჩამკეტაობა, აღარ სჭირდებოდა, რაკი ეს გზა ქუთათისში სპარსელთა გარნიზონის ყოლით უკვე ჩაყვტილი იყო...

ახლა, თუ არქიელის გორა გამორიცხულია, ოკრიბაზე გამვლელი და სკვიმნია-სვანეთს მიმავალი გზა სხვა რომელი შეიძლება იყოს: ან ქვიშილეთი, გუბისწყლის აღმოსავლეთით და რიონის დასავლეთით (აქედან გზა მთიანეთზე მიდის გორმალაზე გადავლით ლეჩხუმში შედის), ან ცუცხვათის ციხე. ცუცხვათი ასევე ოკრიბაშია, ოღონდ ქუთათისის ჩრდილო აღმოსავლეთით და ისევე დაშორებით, როგორც ქვიშილეთის ციხე ჩრდილო-დასავლეთით. ის კიშურა-წყალწითელას შუა არის შაფათას ღელეზე. ქუთათის-მოხირისიდან გზა ნააგარევ-ნაბოსლევეზე (გოდოგანზე) გადმოდის და ცუცხვათის გავლით ახალსოფელ-საწირეზე და ტყიბულში შედიოდა, საიდანაც გაქრილ-ნაქერალათი გზა გადიოდა რაქამში...

სამწუხაროდ მე ქვიშილეთის ციხე არ მიწახავს, ისტორიულ-ვეოგრაფიულად არ დამიზერავს, ამიტომ არ შემძლია იმ უპირატესობით მსჯელობა, მას რომ შესაძლებელია ჰქონდეს (თუ სხვა პირობები ცუცხვათის თანაბარი ექნებოდა), გზა სკვიმნიაში და სვანეთში, რაც ერთის შეხედვით ცუცხვათს თითქო არ აქვს: აქედან გზა რაქამში გადადის. თუმცა ცუცხვათის ეს ნაკლი შეიძლება მოჩვენებითი იყოს, თუ გავითვალისწინებთ რომ სვანეთი იმ დროს თუ

მთელს არა, ზემო რაქას მაინც ერქვა. „ქართლის ცხოვრება“ ამის ნოწმობაა, ამისივე მოწმობა უნდა იყოს სვანეთზე ცილობის ეპიზოდის ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის. საფიქრებელია, გარდა ამისა, რომ იმ დროს ეგრეთ წოდებული ქვემო რაქა სკვიმნიაში წედიოდა (თუ ზემო რაქა სვანეთში შედიოდა, ქვემო რაქა ბუნებრივია სკვიმნიაში იყო). ხოლო თუ ეს ასე იყო, მაშინ ცუცხვათის ციხესთან შედარებით. ქვიშილეთის ციხეს ის უპირატესობა აღარ ექნებოდა (სკვიმნია-სვანეთში გზა) და ცუცხვათი ასეთივე საბუთიანობით შეიძლება ყოფილიყო უქიმერიონის ციხე, როგორც ქვიშილეთის ციხე. გარდა ამისა ცუცხვათს ის უპირატესობა აღმოაჩნდებოდა, რომ მის გვერდით მოხსენებულა (ასევე იყო XV—XVI ს-შიც) სოფელი „ოხომირა“, რაც სიტყვასიტყვით იგივე უქიმერიონია. სულ ადვილად წარმოსადგენია, რომ საგეოგრაფიო სახელი ოხომირა მაშინ მთელ იმ „ქვეყანას“ (ცუცხვათის ქვეყანას) რქმეოდა ამ სალოცავის მნიშვნელობის გამო; რქმეოდა ის თვით იმ ციხესაც, მართლაც ყოვლად მიუვალ ადგილს რომ აუცილთ ლაზებს ამ ქვეყანაზე საბატონოდ და იმ გზის ჩამკეტავად, რომელიც როგორც ჩანს, შემდეგდროინდელ გელათს ჩამოუვლიდა და ცუცხვათ-ანალსოფლის გავლით ტყიბულს შედიოდა, რომ აქედან გაჭრილ — ნაქერალათი სკვიმნიაში (ქვემო რაქაში) და აქედან სვანეთში (ზემო რაქაში) შესულყო და ოსეთის გზით კავკასიონი გადაეღაბა...

ცუცხვათის ციხე მე ვნახე. მისი არქიტექტურის შესახებ ბევრს ვერაფერს ვიტყვი. ისე კი ერთის შეხედვით ეს არის უქველესი ციხე (ვადარჩენილი ნაგებობების მიხედვით), მისი განსაკუთრებით დამახასიათებელი ბურჯებით, წყობით, ფორმით...

აქ მხოლოდ ის გადმოცემა ახსოვთ, თუ როგორ გამოიტყუათათრები ციხიდან ამყოლოდემ...

განსაკუთრებით მიუვალ ადგილას ნაგები ეს უძველესი ციხე, ეს ყოვლად უექველია, ამ გზისა (იმისაგან დამოუკიდებლად, თუ სად შედიოდა ეს გზა, — სკვიმნია-სვანეთში თუ რაქაში) და ამ ქვეყნის მებატონე ექსპლუატატორი იყო. ეს ცუცხვათი ხომ იდეალური ქვეყანაა, ერთი მთლიანი. გზები აქედან, ცუცხვათიდან სხვადასხვა მიმართულებით შეიძლება წასულიყვნენ მოხირის ქვეყანაში, მაგრამ ეს ციხეც იმიტომ იყო აქ, რომ როგორც ეს ქვეყანა, ისევე ეს გზები ყველა გამოუკლებლივ, ამ ციხის ქვეშ გავლილიყვნენ... ისიც ბუნებრივად სავარაუდებელია, რომ ეს ციხე ბატონობდა, არა მარტო ცუცხვათის ქვეყანაზე (დღეს რომ წარმოგვიდგება), არამედ გაცილებით უფრო დიდ ქვეყანაზე, ვინ იცის ოკ-

რიბის მთელ აღმოსავლეთ ნაწილზე. ის მინდა ვთქვა, რომ ცუცხვა-
თის საციხისთავო დიდი ტერიტორია უნდა ყოფილიყო რიონისა,
წყალწითელა-ჭიშურასა და ნაქერალას შუა. შეიძლება ამ საციხის-
თავოს განსაკუთრებული მნიშვნელობის ნაგვიანევი მოწმობა იყოს,
რომ აგიაშვილები ციხისთავთ-ციხისთავები არიან, ხოლო ოკრიბაში
თავადი არაეინაა და ოკრიბელნი მეფის ტალანი იყვნენ.

23.

გეოგოგია IV₂, გვ. 278—279

„ადრანუჯის ციხე ძალიან მტკიცეა და აქვს დიდი „რა-
ბატიცი“ და დაბაქალაქი“.

არტანუჯი, თითქო ასე გამოდის, პირველ ყოვლისა არის
მტკიცე ციხე. მაინცდამაინც ეს რაბატი, თუ დაბაქალაქი
ამ ციხის აუცილებელი რაღაც ნაწილი არაა: ის შეიძლება იყოს,
შეიძლება არა (აშოტმა განაახლა დანგრეული არტანუჯი „დაშენა
ეგრეთვე ციხედ და წინაკერძო მისსა — ქუეშეთ აღაშენა ქა-
ლაქი“ ისევე ვთქვათ, როგორც ატენი... მაგრამ ატენის ციხე მა-
ნამდევ იყო, ვიდრე ატენის ქალაქი აშენდებოდა, ასევე, საფიქრე-
ბელია, იყო არტანუჯიც.). არტანუჯის მნიშვნელობა მის ქალაქობა-
ში კი არ იყო, არამედ იმ მოხერხებულ ადგილმდებარეობაში, საი-
დანაც გზები მიემართებოდნენ ბრავალი მიმართულებით, რის გა-
მოც აქ უამრავი ბაჟი შემოდის და. არაა მართალი
ს. ყაუხჩიშვილი რომ ფიქრობს, თითქო არტანუჯი ქალაქობით იყო
სახელგანთქმული. ასე რომ ყოფილიყო, ის არც ისე უსახელოდ
დაკნინდებოდა ამ აყვავების ხანაში XI—XIII საუკუნეებში, როცა
ის აღარაფრით არ ჩანს რომ განიარჩეოდა სხვა ასეთივე საერის-
თავთერისთავო საჯდომი ციხისაგან. არტანუჯს ხომ ბანა-ტაოსკარმა
აჯობა იმავე აყვავების ხანაში... (სწორედ იგივე როგორც ეს მოუ-
ვიდა კლდეკარის ციხეს..). არტანუჯი ძლიერი ციხე იყო. მისი ქვე-
ყანა მდიდარი და ფართე იყო (ხომ არ ცდება აქ პორფიროგენეტი
როცა არზენს ასახელებს და თეოდოსიოპოლის ციხის ქვეყანა —
არზნ — ხომ არ გამოაქვს არტანუჯის ქვეყანად?), აქ გზები გადიო-
და, ქარავნები მიმოდისდნენ და არტანუჯის ციხის პატრონს დიდი
ბაჟი შემოსდიოდა. აქვე შექმნილა დიდი რაბატი... პორფიროგენე-
ტი სწორედ ამ ბაჟზე ამახვილებს ყურადღებას. (რაც თავისთავად
განსაკუთრებით საინტერესოა). არტანუჯის შემოსავალი უპირველეს
ყოვლისა ეს ბაჟია... და თუ ეს გზები დაეცემიან, გადაინაცვლებენ

და სპ., არტანუჯის მნიშვნელობაც დაეცემა (და დაეცა კიდეც XII—XIII ს-ში). (წიგნი 31. ფურც. 32—33, 37, 91—92, 93, 97—101, 114).

[მოხირისი — აფთაისის სამოქალაქო]

1. „მ უ ხ რ ი შ ი“ ხომ არ იყო ბერძნული მოხირისის საფუძველი?

მუხტურიში = მუ-ხურ-ი-ში. (ჩხენიში, ჭიხაიში, ჩუნეში, კულაში) ხურ, ხორუა.

„ქუთათიში“ არაა საფიქრებელი რომ ყოფილიყოს. ამ „ში“-ს ქართული ისევე ში-თ შემოინახავდა, როგორც შემოინახა კულაში, ჭიხაიში, ჩხენიში და სხვა ათასი ში...

ასე რომ ეს სი (ქუთათისი) ქართული სუფიქსია (ანალოგია არ გვაქვს. რატომ არ გვაქვს გელათისი-გელათისი, ბაღდათისი-ბაღდათისი და სხვა??).

მეორეს მხრით არც მეგრული თიში ჩანს და ეს იმიტომაც, საფიქრებელია, რომ თი-ც და ში-ც ორივე ერთი ფუნქციისანი არიან. (მ—2, 21. ფურც. 137).

2. გეორგიკა II, პროკოპი, გვ. 118—119

„შემდეგ წელს (იგულისხმება ზავის მეხუთე წელი, ე. ი. 550) მიღთა ჭარის დიდი სიმრავლე შეიჭრა კოლხეთის ქვეყანაში. მათ სათავეში ედგა ერთი ჰპარსელი, მახელად ხორიანე, ომებში ძალიან გამოცდილი: მათ მოკავშირეებად მისდევდა მრავალი ბარბაროსი ალანთა ტომიდან. როდესაც ეს ჭარი ლაზიკის იმ ადგილში მივიდა, რომელსაც მოხირისი ეწოდება, დასაბანაკებლად დადგა მოხერხებულ ადგილას. იქ ჩამოდის მდინარე იპისი, არც დიდი და არც ნავთსავალი, რომლის გადასვლა შეუძლიათ ცხენოსანთ და ფეხდაფეხ მავალთაც; ამის მარჯვენა ნაპირას (სვ მდემ) გაიკეთეს თხრილსიმაგრე, მაგრამ ნაპირას კი არა, არამედ კარგა მოშორებით იქიდან“...

ერთი საინტერესო მომენტი შეინიშნება. სპარსელებს კოლხეთში სპარსულ ჭართან ერთად არც ერთხელ არ ჰყავთ იბერიელები. და ეს გასაგებიცაა: იბერია დაპყრობილი ქვეყანაა, ასაჩანყებლად მზადაა, ამავე დროს ეს ქვეყანა სასტიკად ირბევა სპარსელთა ჭარისათვის სურსათის ძლევიით და, უნდა ვიფიქროთ, არასანდოა დამპყრობლისათვის. იბერიელ წარჩი-

ნებულთა ერთი ნაწილი ლაზიკაში (ბიზანტიაში) იყო შეხიზნული, სხვები კი მძიმე ხარკს შესდგომოდნენ. სპარსელთა „მომხრეებსაც“ ჩანს არა ჰქონდათ ხალისი მათთან ლაშქრობისა. დამახასიათებელია, რომ სპარსელთა ჯარში არც არმენიელები ჩანან, არც ალბანელები.

მოხირისი ლაზიკის ადგილია, მხარეა. მდინარე იპპისი მოხირისშია, მაგრამ არაა მთლად ნათელი ამ მდინარის მარჯვენა მხარეც მოხირისშია თუ არა, ხორიანე აღმოსავლეთიდან მოვიდა ამ მდინარესთან. არა ჩანს გადაიარა თუ არა, თუმცა ამ მდინარის ადგილგადასასვლელობაზე საუბარი და მისი „მარჯვენა“ მხარის დასახელება უფრო სანდოს ხდის ასეთ გაგებას. მაგრამ მაშინ ისე გამოდის, რომ მოხირისი ცხენისწყლის მარჯვენა მხარესაც მოიცავს.

3. გეორგია II, (პროკოპი), გვ. 96

(ლაზიკაში) „იბერიის საზღვრებიდან რომ შედიხარ, იქვეა ლაზების მიწა-წყალზე ორი სიმაგრე, რომელთა დაცვა ძველითგანვე ადგილობრივი მცხოვრებლების საზრუნავს შეადგენდა, თუმცა მათ ბევრი ნაკლებობის გადატანა უხდებოდათ; რადგან იქ არ მოდის არც ხორბალი, არც ღვინო, არც სხვა რამ სიყვითე...“

თუ ეს ორი სიმაგრე სკანდე და შორაპანია, როგორც სამართლიანად ფიქრობს ს. ყაუხჩიშვილი, მაშინ ეს ამონაწერი იმის მოწმობაა, რომ პროკოპი არ იცნობდა ამ ადგილებს... ხოლო თუ იცნობდა და მაინც ასე სწერდა (ე. ი. თუ მას სამხედრო თუ სხვა რამე მოხსენებათა ცნობები სწორედ აქვს გადმოცემული), ეს იმას ნიშნავს, რომ სკანდესა და შორაპანის სანახები, სადაც მხოლოდ ქვრითა მოდის და ისიც მცირედ, მოხირისის ფარგლებში ნაგულისხმევი არ შეიძლება იყვნენ, რომ სკანდესა და შორაპანის ქვეყნები მოხირისის გარეთაა.

იქვე, გვ. 185.

ეს ცხებები მოხსენებულია, როგორც ლაზიკის სიმაგრეები.

4. გეორგია IV, ბასილი სოფენელი, გვ. 191

Notitia dignitatum-ში, რომლის უკანასკნელი რედაქცია 413—415 წლებს მიეკუთვნება, მოხსენებული საგეოგრაფიო სახელი *Mochora*, სადაც რომაული კოპორტა იდ-

გა, სიმონ ყაუხჩიშვილს შესაძლებლად შიარნია გაუფივეოს ბიზანტიელი ისტორიკოსების მიერ აღწერილ მუხურისს, „რომელსაც ბიზანტიის მმართველები დიდ სტრატეგულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ“ (გვ. 192) — და უყურადღებოდ სტოვებს აღონციის მიერ მოტანილ საბუთს, რომ იმ დროს, ე. ი. „при составлении Not. dign. названные города еще не были подчинены римлянам и власть дука не могла заходить так далеко“. აღონცი აქ გულისხმობს ბიჭვინტას და სებასტოპოლისს. მაგრამ ეს დებულება ამდენადვე შეეხება ლაზიკის სხვა პუნქტებსაც ზილანეოსს და მოხორას.

აქვე სიმონ ყაუხჩიშვილი, როგორც ჩანს Mochora-ს (მუხურისს) ერთ პუნქტად (ქალაქად) გულისხმობს ლაზიკაში და არა ქვეყანად, ისევე როგორც ყველა სხვა პუნქტია ამ ნოტაციის დასახელებული და არა ქვეყანა.

5. გეორგიკა IV₂, კონსტ. პორტიროგენეტი, გვ. 279—280.

„აღრანუჯის ციხის მიწა-წყალი, ესე იგი არზენი (?), დიღია და ნაყოფიერი და წარმოადგენს იბერიის, აფხაზეთისა და მესხთა ქვეყნის გასაღებს“.

შდრ. მოხირისი ასევე წარმოადგენდა სკვიმნი-ნი-სვანიის (და მარტო სკვიმნია-სვანეთის?) გასაღებს.

აღბათ ისევე შეიძლებოდა თქმულიყო კლდეკარის ციხის მიწა-წყალზე რომ ის დიღია და ნაყოფიერი („ქვეყანა“) და წარმოადგენს სომხთის (დმანი-ლორე), ჯაფახეთის (ნარდევან), თორ-გუჯარეთის (საბიტახჩი), ზენა სოფლის (ტანას ხეობა, კლდეკარ-სამაქალო) მანგლისის გასაღებს. საკუთრივ კლდეკარი (პუნქტი) კი არა, არამედ წარმოსადგენია ის ქვეყანა (თრიალეთისანი), რომელიც შეიპყრა ლიპარიტ ბაღვაშმა და რომელსაც უთავე ციხე კლდეკართა. ასე რომ ამიერიდან ეს იყო ქვეყანა კლდეკართა, ისევე როგორც იყო, აღბათ, ცუცხვათის ციხის, ოხომირას ქვეყანა, ან საჩხერის (მოლდამნახეს, ჩიხას?) ქვეყანა, ან სხვილოს ქვეყანა და სხვა ათასი...

ახლა სრულიად გასაგებია, რომ მოხირისის „ქვეყანა“ ერთი ორგანული მთლიანი იყო (სხვა ასეთივე ქვეყნებოვით) და გააჩნდა „ცენტრი“ საიდანაც მისი მართვა ხორციელდებოდა. ეს იყო, შეიძლება ვიფიქროთ ქვეყანა „სამოქალაქო“, „ქვეყანა ქუთათისისა“ (მაგრამ გვიან შერქმეული: არც „ქალაქი“ და არც „ქვეყანა“ სიძ-

ველეს ვერ დაიჩემებენ); მისი ძველი სახელი, საფიქრებელია, სწორედ მუხურო იყო, გვიან გაქუთათისებული (როცა მუხურში მან პირველობა მოიპოვა). ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით დღესავე ნათელია, რომ მუხურის ქვეყანა უნდა ყოფილიყო ის ტერიტორია (ცენტრი), რომელსაც უნდა თავის გარშემო შემოეყრიდა სხვა მის გარშემო მდებარე მცირე „ქვეყნები“ (რა თქმა უნდა, საზოგადოებრივი ივანვითარების გარკვეულ ხანაში)... ზოლო სად იყო ამ ქვეყნის ცენტრი სხვადასხვა დროს, საძიებელია (ვანი...?). (წიგნი 31, ფურც. 23, 61, 113).

6 გეორგიკა III, აგათია, 159.

„ზამთარი რომ დადგა, სპარსელები მაშინვე დაიძრენ იქიდან და გაბრუნდნენ კოტაისსა და იბერიასში, რადგან იქ უნდოდანათ ზამთარი გაეტარებინათ...“

თუ აქ დამახინჯება ან შეცდომა არაა ამ საგეოგრაფიო სახელებში, მაშინ მეტად საინტერესო შენიშვნის საბუთი ჩნდება: რომ ქუთაისი ისეთივე ქვეყნის სახელია, როგორც იბერია. თუ ეს ასეა, გამოდის, რომ ქუთაისი აქ მოხირისის ნაცვლად არის ნახმარი (ამის შესავსი რაღაც სხვაგანაც შეინიშნება).

ეს დაკვირვება თითქო გარკვეულად ეხმარება იმას, რომ გვიან, საშუალსაუკუნეებშიაც „ქუთაისი“ არა მხოლოდ ქალაქის, არამედ „ქუეყანა ქუთათისისა“, ან კიდევ სამოქალაქო ქუეყნის შინაარსითაც იხმარება... (მ—2, 21. ფურც. 121).

7. ქუთაისი დას. საქართველოს ფეოდალური ცენტრი. ის გარემოება, რომ ცხუმში, ფოთი ველარ შერჩნენ ძველ მნიშვნელობას, იმის მოწმობა შეიძლება იყოს, რომ ეს საზღვისპირო ქალაქები ძირითადად მაინც კოლონიები იყვნენ და არაადგილობრივი წარმოშობისა. ფოთი რომ ლაზიკის „საეპრო ქალაქი“ იყო, ზოლო არანაკლები საეპრო პუნქტი ჩანს სებასტოპოლისი, იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ ეს პუნქტები საეპრო პუნქტები იყვნენ კოლონიტებსა (მოქალაქეებს) და გარშემო ქვეყანას შორის (ტომები). ამიტომაც მოხდა, რომ ეს პუნქტები დაეცნენ სწორედ ამ ეპოქაში, როცა ქვეყანა (ლაზიკა) დაწინაურდა (ფეოდალურად): მეტროპოლიასთან კავშირი შეუსუსტდა კოლონიებს, ზოლო განვითარებულმა ფეოდალურმა ურთიერთობამ ლაზიკაში შესაფერისი ცენტრები ქვეყნის შიგნით წარმოშვა... ყველაზე შესანიშნავი იყო ამ მხრით

ქუთათისი, რომელმაც თამამად დაიჭირა პოლიტიკური ცენტრის ადგილი, ბუნებრივი პირობები (მოხირისი), ტრადიცია, ქართული ელემენტი... ამიტომ სრულიად ბუნებრივად მოხდა რომ აფხაზთ მეფეებმა ქუთათისი გაიხადეს საჯდომად და იქ (და მის გარშემო) გააჩაღეს დიდი მშენებლობა (ბაგრატი, გელათი, გეგუთი, პალიასტომის ღვთისმშობელი).

ქუთათისის სატახტო ქალაქად ქცევა ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებას მოასწავებდა (მ—2,21. ფურც. 119).

8. პალიასტომის ხატი, „ქუთათისის და პალიასტომის ღვთისმშობელი“ (ლევან დადიანის სიგელით). რუსმა ელჩებმა ეს ხატი ნახეს ქუთათისის ტაძარში...

ეს უნდა იმის ნიშანი იყოს, რომ ფოთიდან (პალიასტომიდან), სადაც ეს ეკლესია მართლაც მოიპოვებოდა (ეს ჩანს ფოთის ომის აღწერილობიდან VI ს.), ალბათ ბერძნული, ეს ხატი ქუთათისში იქნა გადმოტანილი იქ მეტროპოლიის გაუქმებასა და ქუთათისში ლაზიკის საეკლესიო ცენტრის გადმოტანასთან დაკავშირებით. როგორც საფიქრებელია, ეს უნდა მომხდარიყო ბაგრატ-III დროს, რომელმაც ქუთათისი ჰყო საეპისკოპოსოდ...

ასე რომ ჩემი წინა ვარაუდი, რომ ფოთის მეტროპოლია ჰყონდიდში იქმნა გადატანილი, ან პ. ინგოროყვას ვარაუდი, რომ ქუთათისმა ვარციხის საეპისკოპოსო შეცვალა — მცდარია: ეს საეპისკოპოსოების ცვლა ისე კი არ უნდა გავფიქროთ, რომ ეს ბერძნული კათედრების მარტივი ცვლილება იყო ქართულით, არამედ ისე, რომ ახალ (ფეოდალურ) ხანაში, ახალი ცენტრები (პოლიტიკური, ეკონომიური) წარმოისახა, ახალი ადმინისტრაციული დაყოფა გახდა საჭირო და ახალი საეპისკოპოსოებიც ამისდა მიხედვით გაჩნდა, ხოლო ძველი, დროწასული და შინაარსს მოკლებული, დაყინებული, — გაუქმდა... (მ—4, 28. ფურც. 2).

9. ქცა I, ჟუანშერი, 240—241

ბიზანტიის კეისარმა „შსახურებისა“ და „რგების“ სამუქფოდ მირსა და არჩილს ორი გვირგვინი გამოუგზავნა და გუჯარი.

მირი წყლულებისაგან დამძიმდა. დასავლეთ საქართველო (აფხაზეთს გარდა) მირის საუხუცესო იყო (ეგრისი, სვანეთი, თა-

ქუთაისი, არგუეთი და გურია)¹... ეს დარჩა არჩილს საუხუ-
ცესოდ... ხოლო მამა ჩვენის ნეშტით მცხეთას ვერ წარვეციტო და
შენო „წარსცენ ძუალნი მისნი და დაჰფლენ საყდარსა ქუთა-
თისსა, რათა იპოვოს იგი საწამებელად სამკვ-
დროსა ჩუენისა“.

ქუთაისი და ციხე-გოჯი ორივე დიდად მნიშვნელოვანი ჩანან,
მაგრამ ზოსროიანები უპირატესობას მაინც ქუთაისს ანიჭებენ. მათი
მამა სტეფანოზი იქ იმარხება, „რათა იპოვოს იგიძაწამებელად სამკვ-
დროსა ჩუენისა“. (მ—2, 21. ფურც. 134).

10.

ქცა I. ჭუანშერი, 242

მირ და არჩილი ეგრისში არიან. მირმა თავისი საგანძური ქუთა-
ისში და ციხე გოჯში დაფლა. მამა მათი სტეფანოზი იქვე ეგრისში
გარდაიცვალა და მფოთის მიზებით ის მცხეთას, მათ საძვალეში,
ვერ წაიღეს. მირი ანდერძად უტოვებს არჩილს: „წარსცენ ძუალნი
მისნი (ე. ი. სტეფანოზის — ნ. ბ.) და დაჰფლენ საყდარსა ქუთათის-
სა, რათა იპოვოს იგი საწამებელად სამკვდროსა ჩუენისა, და შენ
დაადგერ აქა და ემოყურებოდი ბერძენთა“.

ქუთათისის ქუეყანა ჯერ კიდევ პროკოპი კესარიელთან
ჩანს მოხირისის სახით. ის, რა თქმა უნდა, ეგრისია, მაგრამ ეგრისის
შიგნით რაღაც ნიშნით ცალკე ქვეყანას ქმნის (ამავე დროს ეგრისის
გარეთაა არგვეთი, ის იბერიაშია), ისევე როგორც ცალკე ქვეყანას
ქმნის რიონის მარჯვენა სანაპირო პეტრადან — როდომოლისამდე...
ქუთათისის ქვეყნის ამ ფაქტს ემყარება, საფიქრებე-
ლია, ქართლის შეფეებებს არჩევანი, რომ ციხე გოჯში არ დაიდგეს
ბინა: ისიც ხომ მათი იყო — საგანძურნი იქაც ხომ დაფლეს (ქცა
236). ასე რომ ქუთათისი ეგრისშია, მისი ერთ-ერთი
ქვეყანაა (მ—2, 6. ფურც. 129).

1 აქ სამოქალაქო არაა ნახსენები ის, უნდა ვიფიქროთ, იგულისხმება
ქუთათისში, რომელიც „სამკვდროდ“ სურთ დაიღონ ზოსროიანებმა...

არც რაჟაა ნახსენები. შეიძლება ეს გარემოება საინტერესო მოწმობა
იყოს ჭუანშერის წყაროს სიძველისა ამ ნაწილში. ნაგულისხმევ დროს (VIII ს.)
რაჟა ჯერ შართლაც არ უნდა ყოფილიყო, როგორც ადმინისტრაციული (ეთნიკუ-
რი) ერთეული. ის ამ დროს თაკვერსა და სვანეთში შედიოდა ძველებურად.

ამ დროს რომ რაჟა არსებულებოდა ის უნდა მოხსენებულიყო ყოფილიყო.

11. ქ^ა I, ჟუანშერი, 242₁₅

არჩილი ეუბნება აფხაზთ მთავარს: „წარვალ და დავეშენებ ბიციხე-გოჯს და ქუთათისს“.

იქვე, 243₄

„წარმოვიდა არჩილ (აფხაზეთიდან) და დამკვდრა ეგრიისს ვიდრე შორაპნამდე“...

ქუთათისი ეგრისშია; ეგრისია შორაპნამდე. (მ.—2,21. ფურც. 135).

12. ქ^ა I, სუმბატ დავითის ძე, 385₁₇

მძევალი ბაგრატ ბიზანტიიდან „მოვიდა წინაშე მამისა თვისა გიორგი მეფისა და დედისა თვისა მარიამ დედოფლისა ქალაქსა მათსა ქუთათისს“.

იქვე: გ-ი მეფე გარდაიცვალა თრიალეთს და „დამარხეს იგი ქუთათისს“.

ქუთათისი აფხაზთა მეფეთა რეზიდენცია და საძვალეა.

ქ^ა I, დ-თის ისტორიკოსი, 333₃. დავით მეფე თურქთა მოსაჩვენებლად „ქუთათისს გარდავიდა“. აქ ქუთათისი უფრო ქვეყანას გულისხმობს ვიდრე ქალაქს.

ქალაქში, პუნქტში არ „გაღადაიან“, არამედ ქვეყანაში: „გარდავიდის აფხაზეთს“ და მრავალი სხვა. (მ.—2,21. ფურც. 129).

13. ქ^ა I, მატიანე ქართლისა, 299₆

ამ ცნობიდან თითქოს ისიც შეიძლება განვსაზღვროთ, თუ სამოქალაქოს ტერიტორია სადამდის ვრცელდებოდა სამხრეთის მიმართულლებით. მეფემ ანაკოფიას აფხაზეთის ლაშქარი მიუყენა, ქუთათისს მოვიდა და ქუთათისის სამოქალაქოს ლაშქარი შემოიყარა, მესამე ლაშქარი მან ხუფათს შემოაყენა. ესენი იყვნენ გურიელი აზნაურნი და ლომსიანნი (ოდიშის, სვანეთის, რაჭის, არგვეთის ლაშქარი მეფეს არ დასჭირებია...). თითოეულ ციხეს მისი დასამხარი ქვეყნის ლაშქარი შემოაყენა, თვითონ კი საცქუთარი სამეფო ლაშქარი შემოიყარა ქუთათისის სამოქალაქოსი.

თითქო ისიც ჩანს, რომ ორგვარი ლაშქარი იყო საფეოდალო

ქვეყნების და საკუთრივ სამეფო: ქუთათისის სამოქალაქო-
სი...

მაინცდამაინც ის ცხადად ჩანს, რომ „სამოქალაქოში“ არ
დროს ქუთათისის სამოქალაქო იგულისხმებოდა და არა
რომელიმე სხვა პუნქტის (ვანის, ციხე გოჯის...).

გარდა ამისა, თითქო ისიც დგინდება, რომ გაღმა მხარე
(როინის და ყვიჩილის გაღმა მხარე) ქუთათისის სამოქალაქოში არ
შედის. მით უფრო არ შედის გურია (ეს ისედაც ცხადი იყო). გვე
რითა მოსაზღვრედ აქ ლომსიანნი არის დასახელებული. უნდა ვიფიქ
როთ აქედან არის შემორჩენილი ლოსიანთ ხევი იქნებ საღლი
ნიწოსაც კავშირი აქვს ამ ლომსიანთან... დამახასიათებელია: ყვი
ჩილა-როინის გაღმა მხარე, მარცხენა მხარე, გურიაც ხომ როინის
მარცხენაა. ერთ რაღაც ერთეულად (ძველი მონაგონარი) არის სა
კულისხმევი... მაინცდამაინც ქუთათისის სამოქალაქოში
ის არ იგულისხმება (მ—2,21. ფურც. 141).

14. ქ'ცა I, მატიანე ქართლისა, 299,

ბაგრატ IV ანაკოფიას შემოდგომოდა ასაღებად. ამ დროს მას
ტფილელებმა უხმეს. ბაგრატმა ანაკოფიას დატოვა „ქუაბულელ ქა
ქას ძე ოთალო აფხაზეთისა ლაშქრითა. ამოიარა და მო
ვიდა ქუთათისს, და მოიყენა ქუთათისისა სა
მოქალაქოსა ლაშქარი, და გურიელნი აზნა
ურნი და ლომსიანნი მოიყვანა ხუფათსა, დაუდგნენ
ფილაკავანნი და ბრძოდეს. და ამოიარა მეფემან და მოვიდა ქაროლს

შესანიშნავია! აქ დადასტურებულია არა მარტო ის, რომ „სა
მოქალაქო“ ერთი სამხედრო-ადმინისტრაციული ტერიტორიული
ერთეულია, არამედ ისიც, რომ ეს ერთეული არის ქუთათისის
სამოქალაქო და არა ისეთი სამოქალაქო როგორც აკად. ს. ჯა
ნაშია ვარაუდობს (იხ. შრომები II, 320—321). მოტანილი მოწმე
ბა, ვფიქრობთ იმის უფლებასაც გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ „სა
მოქალაქო“ ამ დროს ზოგადი ტერმინი იყო და ამა თუ იმ სამოქ
ალაქოს სახელდობრ (ნიშანდობლივ) აღნიშვნისათვის საჭირო იყო
განმსაზღვრელის დართვა, რათა შეითხველს სტოდნოდა ოფიციალურ
სამოქალაქოზე იყო საუბარი: „ქუთათისისა სამოქალაქო
ქოსა ლაშქარი“ ეს იყო ის ლაშქარი, რომელიც გამოდიოდა
ქუთათისის სამოქალაქოსაგან, ე. ი. იმ ტერიტორიიდან რომელსაც
„ქუთათისის სამოქალაქო“ ეწოდებოდა. ბუნებრივია ვარაუდი, რომ

იყო აგრეთვე სხვა სამოქალაქო, ვიქვათ, გორის... მაგრამ თუ ის არ გვხვდება, ეს უნდა ვიფიქროთ, იმის გამოა, რომ მათ აგრე დიდი მნიშვნელობა არა ჰქონიათ: ქუთათისის სამოქალაქო მთელი საე-რისთავო იყო... (მ—2,21. ურც. 142).

15. ქცა I, მატიაზე ქართლისა, 303₆

ბაგრატ IV თავისი ძე გიორგი (XI ს. 50-ანი წლები) „დაუტევა ქუთათისის მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა და წარვიდა საბერძნეთს“.

ქუთათისი „აფხაზეთის სამეფოს“ სატახტო ქალაქია (მ—2, 21. ფურც. 130).

16. ქცა I, მატიაზე ქართლისა, 316₂

ნიანია ქვაბულისძე სხვა მთაგრებთან ერთად გიორგი მეფეს განუდგა. „ნიანია წარულო ქუთათისისა საქურქლე და შედგა ქუთათისის შიგა“.

მეფის საქურქლეა ქუთათისში (იგულისხმება ციხეა იქ).

აქ კი ქალაქი იგულისხმება. ნიანია სხვებზე უფროა ქუთათისის დასამხარზე, შეიძლება რაღაც პრეტენზიებითაც („ნეფე ქვაბულიძე“?).

ეს ფეოდალი თითქოს მართლაც გაღმა მხრელი უნდა იყოს. ქვაბულიძეებს სად შეიძლება საბუღარი ჰქონდეს? არც ოდიშის, არც სვანთა, არც არგვეთის ერისთავებს ასეთი სახელი არ ახასიათებთ. გურიის ქობულეთი მოსატანი არ ჩამს. ნიანია ქვაბულისძე ქუთათისის დასამხარად არის: ამას გულისხმობს ცნობა. თუ ეს ქუთათისის ერისთავი არაა, მისი მეზობელი მაინცაა (თუ ამ დროს ქუთათისი საერისთავო ჭერ კიდევ არ იყო...).

ეს კი იმ ჯამის ცნობას, რომ ვანში ძველად ნეფე ქვაბულიძე იყო მისაღებს ხდის... (მ—2,21. ფურც. 128).

17. ქცა I, დავითის ისტორიკოსი, 319₁₇

1180 წ. „და დღესა ივანობისასა ასისფორნი და კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შუაშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგვეთი, სამოქალაქო და ჰუონდიდი აღიესო თურქითა. მოსრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი. და მასვე ერთსა დღესა დაწუეს ქუთათისი, და არტანუჯი. და

უდაბნო 5 ი კლარჯეთისანი. და დაყვეს ამით ქუეყანათა შინა თურქთა ვიდრე მოსლვადმდე თოვლისა“.

„სამოქალაქო“ ისეთივე „ქუეყანაა“, როგორც ქართლი, არგვეთი, ჭყონდიდი და სხვა...

ამ „ქუეყანაში“ შედის ქუთათისი.

ჯალაბი-მოჯალაბე-სამოჯალაბო, სამოქალაქო (მ—2, 21. ფურც. 120).

18. MO-მოხირისი. თუ „მო“ ნიშნავს „მოხირისს“, (ამას დასაბუთება უნდა) მაშინ, უეჭველია, მოხირისი ქალაქის (პუნქტის) სახელია, და არა მხარის.

მეორეს მხრით უეჭველია მოხირისი მხარის სახელიც იყო (პროკოპი, აგათია).

ასე რომ ეს ნუმიზმატიკური ფაქტი არის მოწმობა იმისი, რაც წერილობით წყაროებშიაც შეინიშნება: რომ მოხირისი ერქვა როგორც მხარეს, ისე მის „ცენტრს“ (ქალაქს).

ეს ხომ ზოგადად ცნობილი ამბავია (მ—2, 4. ფურც. 42).

19. ქცა I, დავითის ისტორიკოსი, 354₁₃

დავითი „მრავალგზის გუბილავს იგი დამალტობელად დაწუთა თვსთა ცრემლითა ხილვასა ზედა თვითსახეთა სენთა მიერ განცდილთასა და ხილვად საძნაურთა, რომელი შეემთხუევიან მიუნდობელთა ამათ და უბადრუეთა კორცთა, რომელთა ზრდის სსუათა უმეტეს ქუეყანა ქუთათისისა“.

არ შეიძლება ამით მტკიცება, რომ „ქუეყანა ქუთათისისა“ იგივე „ქუთათისის სამოქალაქო“ იყო, მაგრამ არც ამის უარსაყოფელი საბუთი მოგვეპოვება... იმის მტკიცება კი თამამად შეიძლება, რომ ქუთათისის ქუეყანა ქუთათისის სამოქალაქოში შედიოდა, თუმცა თუ ჩაუფიქრდებით, შეიძლება ვიგულისხმოთ, რომ „ქუთათისის სამოქალაქო“ მოითხოვს „მიწა-წყალს“, „ტერიტორიას“, „ქუეყანას“...

ასე რომ ორივე გამოთქმის სრული ფორმები იქნებოდა: ქუეყანა ქუთათისის სამოქალაქოსა, (ლაშქარი) ქუთათისის სამოქალაქო ქვეყნის. ასე რომ ორივე გამოთქმა გულისხმობს როგორც ქვეყანას. ისე სამოქალაქოს.

ასე რომ „ქუთათისის სამოქალაქო“ არის
„ვივე ქუთათისის ქვეყანა“.

„ქუთათისის ქვეყანას“ კი ანალოგონები უხვად მოეპოვება და
შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ეს ძველი დროიდანვე მოდის. ამა თუ
იმ ქალაქის, ციხის ქვეყანა ესაა ამ პუნქტზე დამოკიდებული ტე-
რიტორია გეოგრაფიულად და პოლიტიკურად. ამ მოვლენას ფეს-
ვები აქვს ძველისძველ დროში, როცა ესა თუ ის პუნქტი დაწინაურ-
და, გარშემო პუნქტებს გაუბატონდა. ამის შემდეგ მისი სახელით
აღინიშნა მასზე დამოკიდებული ტერიტორია, ხოლო იმ შემთხვევა-
ში კი, როცა ეს ტერიტორია კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობისა
გაქდა გარშემო ქვეყნების დამორჩილებით, ამ ცენტრალური პუნქ-
ტის სახელი მთელ სახელმწიფოს შეერქვა. ეს ტერმინი სამოქალაქო
არაა საფიქრებელი, რომ ამ ტერიტორიას იმთავითვე აღ-
ნიშნავდა.

ტერმინი „ქალაქის“ ნაგვიანეობასაც (შედარებით) რომ შე-
ურიგდეთ, „სამოქალაქო“ მაინცდამაინც ქართულად გაფორმებუ-
ლი სიტყვაა, რაც იმ ადრე ხანაში ეგრისში საფიქრებელი არაა. მის
ნაცვლად შეგარულად გაფორმებული ტერმინი იყო მოსალოდ-
ნელი.

მაგრამ სიმძიმე ისაა, რომ „სამოქალაქო“ აღმოსავლეთ საქართ-
ვლოში დამოწმებული არა ჩანს... ამიტომ ამ ტერმინის აღმოს. სა-
ქარველიში წარმოშობილობა მხოლოდ შესაძლებლობად რჩება.

ამავე დროს ძნელი დასაშვებია, რომ ეს ტერმინი ამ შინაარ-
სით (მთელი ოლქის მნიშვნელობით) ასე გვიან (განვითარებული
ფეოდალიზმის ხანაში) შეერქვა ამ ტერიტორიას: უნდა გვეგულის-
წმა, რომ ამ დროს ქუთათისი იმ ტიპის (ფეოდალური!) ქალაქი იყო,
რომ მისი სანახები (აგარაები...) აღმინისტრაციულად და პოლიტი-
კურ-ეკონომიურად მისივე ხელქვეშეთი, მთელ ოლქს შეადგენდა
(გურია, საეგროის, არგვეთის და რაჭის გვერდით მოსახსენებელ
ეროეულს!).

აქ შეიძლება და (გურიანი — გურია) საანალოგიოდ და
ამ შესაძლებლობის რამოდენადმე გასამაგრებლად საშუალ საუკუ-
ნეების თბილისის „საამირო“ მოგვეტანა, მაგრამ საამირო სხვა პო-
ლიტიკურ ვითარებაში არის წარმოქმნილი... თუმცა თბილისი თავი-
სი სანახებით (ეს საკუთრივ საამირო) რამოდენადმე ჰგავს სამო-
ქალაქოს და საშუალ საუკუნეებში წარმოქმნილი კია, უფრო მის
ადრეულ ხანაში... („მცხეთა“ დიდი მცხეთა...).

ქუთათისისათვის ასეთი პოლიტიკური მომენტი ისაა, რომ აფ-

ხაზთ მეფეებმა განადიდეს იგი, მოხაზეს, შეწობელ მთავრებს მოს-
ტაცეს და თავისთვის დასაყრდენი შექმნეს და სხვარიგად არც შე-
ქლოთ დამაგრება ამ ქვეყანაში. ერთი დიდი ერთეული ხომ უნდა
გაეჩინათ სხვა მთავრების გვერდით... და როგორც ჩანს აფხაზთ
მეფეებმა შექმნეს ასეთი ერთეული, მაგრამ როგორ შექმნეს? რა-
ციონალურად მოხაზეს თუ რაღაც ტრადიციას დაემყარა, რაღაც
ტრადიცია გააცოცხლეს? საფიქრებელია, რომ აფხაზთ მეფეებმა
არა მარტო საუკეთესო რაიონი მიიტაცეს, არამედ გარკვეული
ტრადიციის ადგილი, როგორც ოდესმე მეფის საქონებელი ხელთ-
იგდეს. (რატომ ნაქალაქევი არ აირჩიეს?).

როგორია ქართული ტრადიცია ქუთაისის შესახებ? (არქეო-
ლოგია არა გვაქვს ამ ქალაქისა)...

ქუთაისი და ციხე გოჯი. VIII საუკუნეში ქუთაისი თითქო წი-
ნაურდება მირისა და არჩილის თავგადასავალი... ციხე გოჯი ინგ-
რევა (მურვან ყრუ): ქუთაისი ხოსროვანთა (ქართლის) სამეფოდ
ბელი ხდება...

შეიძლება ეს ტრადიცია არც ხელაღებით უარსაყოფი იყოს.
(ს. ჭანაშია, შრომები, I) აღ აფხაზთ მეფეებმა ქუთაისი შეარჩი-
ეს; როგორც მირის მემკვიდრეებმა (გვირგვინი აფხაზთა შთავარს,
მირის სიძეს). ასე რომ „აფხაზთ მეფეებს“ წარმოქმნის წინ ქუთა-
ისი უკვე დაწინაურებული ჩანს პოლიტიკურად და ამ ქვეყანაში
(ეგრისში) პოლიტიკური პირველობა უკვე ამ ქალაქს აქვს. ტრადი-
ცია არ გულსხმობს, რომ ეს ქალაქი ახლა აშენდა, პირიქით...
(თუმცა არც ისაა ნაგულისხმევი, რომ ქუთაისი უფრო ძველი იყოს,
ვიღრე ციხე გოჯი...).

ამრიგად, გამოდის რომ აფხაზთა მეფეებმა ქუთაისი დაიპყრი-
რეს ხოსროვანთა გადაშენებასთან დაკავშირებით და რომ, მამასა-
დამე, ეს ქალაქი მისი სამოქალაქოთი ჯერ ისევე
აფხაზთ მეფეებამდის არსებობდა...

არაა საფიქრებელი, რომ ქუთაისს ეგრისის სამეფოში მნიშვნე-
ლობა დაკარგული ჰქონდა, თუმცა პოლიტიკური ცენტრი აქ არ უნ-
და ყოფილიყო. ბერძნული წყაროებით ქუთაისის ციხე მეტად დი-
დი მნიშვნელობის ციხეა, ხოლო მისი შემავალი(?) ქვეყანა (გვიანი
„ქვეყანა ქუთათისისა“), გვიან რომ „სამოქალაქო“ ეწოდებოდა,
ხომ განსაკუთრებით (მოხირისი) საყურადღებოდ ეჩვენებათ.

ასეთივე ქვეყანა ვანსაც ჰქონდა, ფოთსაც ჰქონდა ციხე-გოქსაც
და სხვა. მაგრამ, საფიქრებელია, ქუთაისის „სამოქალაქო“ განსა-

ქუთრებით მნიშვნელოვანი იყო. მაშ როგორ და რატომ იყო, რომ ქუთაისს ეგვიპტის სამეფოში პირველობა არ ჰქონდა?

ეგვიპტის, შეიძლება, მთიანეთის (მანრალო) გაბატონება იყო და ამ მთიელების მთავარ საყრდენს ციხე-გოჯი წარმოადგენდა ქუთაისის საპირისპიროდ. ქუთაისსაც დაეუფლნენ და მთელ დასავლეთ საქართველოსაც, ოღონდ მთავარი ადგილი სამეფო ფელი ძველი ციხე-გოჯი შეინარჩუნეს... ხოსროვანებმა კი ისევ ქუთაისი წამოაწიეს, ზოლო მათ მემკვიდრე აფხაზთ მეფეებმა იგივე ქალაქი მისი სამოქალაქოთი მთელი მომავალი საქართველოს სატახტო ქალაქად აქციეს... (მდრ. ბაგრატიის სიგელი: „მოვიდეს სახლსა სამკვიდრებელსა ჩუენსა ქუთათისს“ და არჩილ-მირის მამის ქუთაისში დამარხულობის იდეა...) („ეკრიტიკე“ — ერკეთი?) (მ—2,21. ფურც. 146—149).

20. ქცა II, ისტორიანი და აზმანი, 49₁₁

ვარდან დადიანმა „შეყარა ყოველი სუანეთი და აფხაზეთი, საეგროი, გურიი, სამოქალაქო, რაჭა, თაკურთი და არგუეთი“.

აქ სამოქალაქო ისეთივე ქვეყანაა, როგორც რაჭა ან თაკურთი, ან გურია, ან საეგროი და სხვ.

ნაგულისხმევია, რომ თითო ერთეული სამხედრო ერთეულიცაა, ე. ი. საერისთავოა, სადროშოა.

ვახუშტი ამას ქუთაისის საერისთავოს უწოდებს...

შესანიშნავი ცნობაა და გამორიცხვის წესით შესაძლებელი ხდება მოიხაზოს სამოქალაქო. თითქო ცხადია, რომ სამოქალაქოში არ შედის მის გარშემო მდებარე ქვეყნები არგვეთი, რაჭა, თაკურთი, საეგრო; საკითხი გაურკვეველია ოკრიბის (მაგრამ ოკრიბა ხომ არგვეთია!) მიმართ. ასევე არაა ცხადი სამოქალაქოს გავრცელებულობა საჯავახო, საჩოქაეადო, სალომინაოს მიმართ, ე. ი. ყვირილ-რიონის გაღმა მხარე. ავტორი აქ ქვეყნებს თითქო მათი სამხედრო ერთეულების თვალსაზრისით ასახელებს, — საერისთავოებს: საეგრო ოდიშს უდრის, ჩანს თაკურთიც სამხედრო ერთეულად წარმოადგინებოდა აფხაზეთის, სვანეთის, საეგრო, გურიის, და არგვეთის გვერდით. ასევე ცალკე სამხედრო ერთეული იყო, როგორც ჩანს, რაჭაც (ამ დროის რაჭის ერისთავები ზომ ცნობილია...). ქვეყნის თვალსაზრისი რომ ჰქონოდა ოკრიბას ვერ გამოსტოვებდა (აკი

ნიკორწმინდოს საბუთი იცნობს ოკრიბას... ასე რომ თითქო ოკრიბა სამოქალაქოს საერისთავოშია ნაგულისხმევი, მაგრამ ასეთი ახსნისასაც რჩება რიონის გაღმა მხარე.

ოკრიბის საკითხს ვახუშტი კარგად უვლს, ხოლო ეს გაღმა მხარი რჩება გაურკვეველი. „ნეფე ქვაბულიძე“ თუ არა, ფარჯანია-ნები და შემდეგ ჩიჭავაძენი ხომ აქედან არიან, მაგრამ თითქო ვაკის ერისთავები მოგვიანო ხანაში (ჩხეტისძენი) აქ წვდებოდნენ. გასარკვევია ეს ვაკის ერისთავი (საჩხეძო), მისი საზღვრები, ამჟამად შედიოდა თითქო სალომინაო...

„ლომსიანნი“ და „გურიელნი“ რომ სამოქალაქოში არ შედიოდნენ ეს ჩანს ბაგრატ IV შესახებ ცნობიდან ქცა, I, 299. მაგრამ ფერსათოს ქვეყანა მაინც განუსაზღვრელი რჩება. შეიძლება განა ვიფიქროთ რომ ეს ქვეყანა გურიაში ან არგვეთში იყო? (მ—2, 21. ფურც. 125—126).

21. სამოქალაქო ეთნიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულია და შეიძლება ვიფიქროთ ძველიდან მომავალ ეთნიკურ მომენტსაც ემყარება... (მ—2, 21. ფურც. 152).

22. ეს ტერმინი არაა საფიქრებელი, რომ ამ ადგილის მიმართ აღრევე ყოფილიყოს ნახსარი. თითქო ის უფრო საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინი ამერეთში უნდა იყოს წარმოშობილი, მაგრამ აქას არ მოწმობს მისი აქ მოუხსენებლობა. ამავე დროს მისი პირველადი წარმოშობა საშუალ საუკუნეებში ასევე გაუმართლებელი ჩანს. თუნდაც წარმოშობილიყო, მას უნდა საამისო ტერიტორიული საფუძველი ჰქონოდა. ეს კი (ტერიტორიული მონახაზი) გაცილებით უფრო ძველს ხანაში არის ნაგულისხმევი. ასე რომ ვამოდის ტერიტორიული მონახაზი დიდხანია არსებობდა და ის უფრო გვიან ამ ქართული ტერმინით აღინიშნა. აქედან დასკვნა: ეს ტერმინი ზოგადი სახელია ასეთი ტერიტორიული მონახაზებისათვის. და თუ სხვაგან არსად გვხვდება, ეს მხოლოდ შემთხვევითი გარემოებაა.

ეს არის ქვეყანა — საკმაოდ დიდი ერთეული, სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული, რომელიც იმ ძველ დროს, ეკონომიურ ერთეულად (სწორედ ერთეულად!) ნაგულისხმევი, შეადგენს ამ უძველესი ქალაქის სახაზებს (აწ ნანგრევებად ქცეულს) (მ—2, 21. ფურც. 154).

გიორგი მეფესაო (თამარის მამას) „და აფხაზეთი, სუანეთი და ყოველი სამოქალაქო აქუნდა დაწყნარებით“...

აქ ცნება სამოქალაქო გაფართოებულად არის ნახმარი. ყოველი სამოქალაქო თითქო მთელ დასავლეთ საქართველოს ნაიავეს აფხაზეთისა და სუანეთის გამოკლებით. ფრიად ნიშანდობლივად გარემოება შეიძლება იგულისხმებოდეს...

იყო ქუთათისის ქვეყანა“, მალარიით რომ ხასიათდებოდა. ქვეყნის სამოქალაქო იყო, მაგრამ ის არ მოიცავდა მთელ „სამოქალაქოს“ (სამოქალაქო ქვეყანას, „ქუთათისის სამოქალაქოს“). იხმარება სამნაირად: სამოქალაქო, ქუთათისის სამოქალაქო, ყოველი სამოქალაქო, ქუთათისის ქვეყანა.

ქუთათისის ერისთავი, ქუთათისის ერისთავი, ციხე გოჯის ერისთავი, ვახუშტი (მ--2, 21. ფურც. 122).

მეზანგარიშგასაწყევია XIX ს. დასაწყისის ვაკის და ქუთათისის ქვეყნა (იხ. გორდევი, საისტორიო მოამბე, I, 1924).

ქუთათისის სამოქალაქოს ტერიტორიული შემოხაზვა რამდენიმე ხერხდება (და თუ დავეუშვებთ, რომ ქუთათისის სამოქალაქო მთლიან ძველი მოხირისის ქვეყანაა, მაშინ ჩვენ მოხირისის საზღვრებიც მეტნაკლებად მოხაზული გვეჩნებოდა...). ვახუშტი კარგევედ ასახელებს ქუთათისის საერისთავოს და მარადილად სამოქალაქოს, როგორც სამხედრო აღმინისტრაციულ ერთეულს გარკვევით აღნიშნავს თამარის ისტორიკოსი. (ქვეყანა სამოქალაქო, ჭყონდიდის ქვეყნის გვერდით, იმავე თხზულებაში სხვაგანაც იხსენიება. ჭყონდიდის ქვეყანა ესაა ნაკვიანევი სალიპარტიანო და ნაადრევი ონოგურიის ქვეყანა... მაშინ ხომ არ შეიძლება დავუშვათ, რომ ჭყონდიდი იგივე ონოგურისია?). აი ეს სამხედრო აღმინისტრაციული ერთეული, ეს საერისთავო ქვეყანა გამარტივების ხერხით შეიძლება შემოიხაზოს. ცხადია, რომ ამ საერისთავოში არ შედიოდნენ ის ქვეყნები, რომელნიც სხვა სამხედრო ერთეულებს, სხვა საერისთავოებს შეადგენდნენ. მაგალითად ასეთი სამხედრო ერთეული (საერისთავო) იყო გვიანი სამხედრო (შოტლანდის — ვახუშტი, 154-და დიმ-ბაღდათის ქვეყანა), ასეთივე იყო საქვადლიძო-საფარჯანიანო (ვანის ქვეყანა) და როგორც საფიქრბელია ყვირილა-რიონის სამხრეთი. სამოქალაქოში (ისევე როგორც

ძველ მოხიროსში) არ შედიოდა. ასევე არ შედიოდა ქუთათისის სამოქალაქოში არგვეთის ქვეყანა: არგვეთის მთავრები — დავითი და კონსტანტინე საამისო საჭმალ საბუთია. მეორეს მხრივ ქუთათისის საერისთავო არ გადასცდებოდა როგორც ჩანს ცხენისწყალს... მაგრამ როგორც ვახუშტი გვაცნობს, ქუთათისის საერისთავო შედარებით გვიან წარმონაქმნია. (162—165). თითქო ისიც შეიძლება ვივარაუდოთ, თუ როდის უნდა ჰქონოდა ამ ფაქტს ადგილი: ისა, თუ როგორ გაიზარდა (გაჩნდა?) ქუთათისის საერისთავო არგვეთისა (ოკრიბა) და ციხე-გოჯის საერისთავოს (ვაკე) ხარჯზე... მაგრამ ვახუშტის ერთი ისეთი გამოთქმა აქვს ნახმარი, რომ ქუთათისის ქვეყანა ციხე-გოჯის ჰეგემონობის დროსაც არსებობდა, თუმცა შემცირებული („ამისი“, ე. ი. ციხე-გოჯის „საერისთოვე იყო სრულიად ჩიონის დასავლეთი სევანეთით“—166, ან კიდევ: ვაკე, „პირველად იყო საერისთო ციხე-გოჯისა და შემდგომად იქმნა ქუთათისისა. ოკრიბისათანა“ — 164 და აქვე 165). ასე რომ ისე გამოდის ვახუშტით, რომ ქუთათისის საერისთავო წარმოშობილია ციხე-გოჯ-არგვეთის საერისთავოთა ხარჯზე, უპირატესად ციხე-გოჯის ხარჯზე. მაინცდამაინც სამოქალაქოს ტერიტორია (საერისთავო) ვახუშტით გარკვეულია, მაგრამ, მისი წარმოდგენით, ქუთათისის საერისთავოს (სამოქალაქოს) არაფერი აქვს საერთო ძველ მოხიროსთან... (მ—2, 21. ფურც. 112—113).

25. მუხერისის ქვეყანა ეს იყო იგივე ქუთათისის ქვეყანა, ანუ სამოქალაქო („გვიანი“).

ამ ქვეყნის ერთიანობას, მის ნაყოფიერებას რომ აღნიშნავენ (აგათია) და ამავე ქუთათისის უწოდებენ, აქედან ცხადად ჩანს, რომ ეს არის ორგანიზებული (ბუნებრივად) ერთეული, რომლის ცენტრი არის ქუთათი... ეს იგულისხმება (და ალბათ ამას გულისხმობენ კიდევაც ის ძველი მწერლები და შემდეგ გვიან ქართველი მწერლები)... „სამოქალაქოში“.

ეს ტერმინი დიდხანს მაწვალებდა და მხოლოდ ახლა, ქვეყნის თეორიის დაყენებისას ხდება გასაგებო (მ—2, 21. ფურც. 97):

ე ბ რ ი ს ი, ა ფ ხ ა ზ ე თ ი

[ეპრილი და ქართლთან მისი უკთივეათოვის განვითარება]

1. ყოვლად ანტიისტორიული იქნებოდა წარმოდგენა, თითქო კოლხეთი ერთი ხალხი იყო, ან ქვეყანა კოლხეთად იწოდებოდა იმიტომ, რომ აქ მხოლოდ ურთიერთმონათესავე ტომები ისხდნენ. კოლხეთში სხვადასხვა ტომთა (მონათესავე თუ არამონათესავე) არსებობა დადასტურებულია (ბერძნული წყაროები). ამის ნიადაგზე იყო შესაძლებელი, რომ კოლხეთის პოლიტიკურ ნანგრევებზე არაერთი სამეფო წარმოიშვა. ასე რომ ძველი კოლხეთი ეს იყო ტომთა გაერთიანება (ნებაყოფლობითი თუ ნაძალადევი) ერთი კოლხური, თუ კოლხთა ტომის ჰეგემონობით — (ისევე როგორც ლაზიკა, ან ისევე როგორც იბერია). ეს შინაგანი გაერთიანება, ტომობრივ თავისებურებათა მოშლა, ერთ ხალხად გადაქცევა ამ პოლიტიკური ერთეულების შიგნით შიშდინარე პროცესია, რომელიც მეტის თუ ნაკლების ინტენსივობით წარმოქმნის ხალხს. კოლხეთშიც ეს პროცესი, უეჭველია, მოქმედებდა, მაგრამ არც ისე ღრმად და ძლიერად, რომ ყველა შემადგენელი ტომი გამქრალიყო... ასე რომ, როცა ლაზები, გვიან, კოლხობას იჩემებენ, კოლხთა მემკვიდრეებად აცხადებენ თავს, ამით მათ არა მარტო ისა სურთ სთქვან, რომ ისინი ძველი და ძლიერი სახელმწიფოს მემკვიდრენია, არამედ ისიც, რომ ისინი კოლხთა ნათესაურად ჩამომაკვლები არიან.

ასე რომ კოლხეთმა ვერ მოასწრო ერთ ხალხად ჩამოყალიბება და ის ჰეგემონი ტომის დასუსტებისას (გარეშე და შინაური არახელსაყრელი პირობები) დაიშალა. სკეპტუბები (ტომთა ბელადები და ერთსა და იმავე დროს სათრამურისტავეები) ვახელმწიფდნენ

(რომის ლოცვა-კურთხევით). ლაზთა სახელმწიფო იმით განსხვავდებოდა კოლხთა სახელმწიფოსაგან, რომ ტომთა გაერთიანების პროცესი აქ უფრო შორს ჩანს წასული: თუ ერთის მხრით რიგი ტომები (სვანია, სვეიმნია, აფშილია, აბაზგია, მისიმანები) ლაზიკას ემორჩილებიან (აფთონომიის პირზე), მეორე მხრით უფრო ახლო მონათესავე ტომები საბოლოოდ შერწყმიან ურთიერთს (ეგრები, ლაზები). სამაგიეროდ აქ თავი უჩენია ახალ მოვლენას, — იბერთა ჩამოთესლებას... არც ლაზთა პეგემონობის ხანაში დასრულებულა ტომთა შერწყმის პროცესი (ლაზიკის წყობილება: მეფე მოხელეები, ტარეულები, ერისთავ-სატრაპ-სკეპტუხები, ხელდებულნი — ქვეშევრდომი მეფე, მთავრები) და ლაზიკა ერთ ხალხად ვერ გადაიქცა. აქ მოუსწრო იბერიზაციამ. იბერიამ ამ მხრით გაუსწრო კოლხეთს და მის მემკვიდრე ლაზიკას. იბერ-ქართების შერწყმა, კახის და ჰერის გაიბერქართება ადრე დასრულდა (მხოლოდ მთაღა იყო ეთნიკური შეტევის ობიექტი); ასევე ადრე დასრულდა, როგორც ჩანს, მესხებისა და ჭავჭავების შერწყმა ქართთან და ამ ახალგაზრდა ხალხმა ექსპანსია წამოიწყო კოლხურ-ლაზურ სამყაროში: შეუტია ჯვანისა (ზემო რაქა), სვეომიას (ქვემო რაქა-ლეჩხუმი), დიშნა-ჯანის ქვეყანას, საჯავახო-გურიას, ბათუმის ქვეყანას, აჭარას. (წიგნი 44, ფურც. 5—6).

2. თუ გამართლდებოდა ს. ჯანაშიას მოსაზრება, რომ ტერმინი სასპერევიში საიგივე თავსართია რაც სა-მეგრელო, საქართველო და სხვ., ეს იქნებოდა უადრესი დადასტურება ისტორიული გეოგრაფიის ცნების გაჩენისა ქართულ ენაზე. თუმცა საექვო ბევრია...

ს ა ე გ რ ო ქ ო ა I, 316 (ხომ არის ს ა ე გ რ ო ი ქ ო ა II, ისტ. აზმ. 49).

ეგრი. გამოდის, თავდაპირველად ნიშნავდა მეგრელს (ეგრი, ერკეთი) თუმცა ლეონტი (5320, 541) მეგრელის აღსანიშნავად ხმარობს მეგრნი. *ხეხი, ხეხიღ...* ეგრი, ეგრისი, მეგრელი. იბერი, იბერეთი, იბერელი. (მ—2, 4. ფურც. 33).

3. ქ ო ა I, ლეონტი, 2210.

ფარნავაზმა განძი იპოვა. „მაშინ ფარნავაზ წარგზავნა მონა თვისი ქუჩის თანა და რქუა: „მე ვარ ნათესავი უფლოს მცხეთოსის ძისა, და ძმისწული სამარა მამასახლისისა, და არს ჩემთანა ხუასტა-

გი დიდძალი. აწ ინებო, რათა მით ხუასტაგითა მოვიდე შენ თანა, და ვიყუნეთ ჩუენ ძმა და ვიჭმაროთ ჩუენ ხუასტაგი იგი ორთავე. გამოუჩნდეთ ჩუენ მტერად აზონ ერისთავსა, და სუემან ჩუენმან გუცეს ჩუენ ძლევა კეთილი“.

მაშინ განიხარა ქუჯი სიხარულითა დიდითა და რქუა: „აღდეგ და მოვედ ჩემ თანა, და ნუ შურობ ხუასტაგსა შენსა, და ხუასტაგითა შენითა განგმრავლენ სპანი შენნი, ვიდრე გამოუჩნდეთ მტერად აზონისა, მაშინ განიხარონ ყოველთა ქართველთა აწყუედილთა მისგან და მიწყუდეულთა. და ვგონებ, რომელ ჰრომთა მათგანნიცა გამოგუერთნენ. რამეთუ უროცხუნი აწყუედილ არიან მათგანნიცა აზონისგან“.

მაშინ ფარნავაზ ფარულად წარვიდა სიხარულითა, და რომელი შესაძლებელ იყო განძისა მისგან წარიტანა თანა, და დედაცა და დანი მისნი მის თანა. და მივიდა ქუჯის თანა და რქუა მას ქუჯი: „შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა, და შენ გმართებს უფლობა ჩემი. აწ ნუ შურობ ხუასტაგსა შენსა, რათა განვამრავლენთ სპანი; და უკეთუ მოგუეცეს ძლევა, შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ შონა შენი“.

გადმოცემა ქართლისა და ეგრისის ურთიერთობის შესახებ. ჩანს, ძველი დროიდანვე არსებობდა. „მოქცევათ“ ყოველი ქვეყნის დამპყობელმა ალექსანდრემ არიან ქართლისა მეფის ძეს აზონს „მეუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდგია მას ჰერეთი და ეგრის წყალი და სომხითი და მთაჲ ცროლსა და წარვიდა“.

„მოქცევაჲსა“ და ლეონტის გადმოცემა ქართლისა და ეგრისის ურთიერთობის შესახებ მსგავსების გვერდით არსებითი ხასიათის განსხვავებასაც შეიცავს. ლეონტით ქართლის და ეგროსის წილი ქვეყნები თარგამოსის დროიდანვე ცალ-ცალკე არსებობდნენ. ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ქართლში დატოვებულმა ერისთავმა „დაიბყო ქართლსა ზედა ეგრისიცა“. ეს „ეგრისი“ ლეონტის კონცეფციის თანახმად იყო ეგროსის წილი ლიხიდან მკირე ხაზარეთის მდინარემდე. და რომ მართლაც ამ ტერიტორიას ჰგულისხმობს ლეონტი „ეგრისში“ ეს ჩანს იქიდან, რომ ეგრის წყლის ქვემოთმა „არა ინებეს განდგომა ბერძენთაო“ და ამიტომაც ეგრის წყალი იქმნა საზღვარი ამიერიდანაო... ცალკე საკითხია თუ ვის ჰგულისხმობს ლეონტი ეთნიკურად ეგრის წყლის ამ ქვემოთში.

ვახტანგ გორგასალის ისტორიკოსი V საუკუნეში აქ „აფხაზეთს“ გულისხმობს. ვინც არ უნდა იყოს ვახტანგის ისტორიკოსი, იგივე ლეონტი თუ სხვა ვინმე, სულ ერთია, მას აქ ის შეცდომა მოსდის,

რომ თავისი დროის (ე. ი. XI საუკუნის) ეთნიკურ-პოლიტიკურ ვითარებას V საუკუნის მოვლენად წარმოგვიდგენს. ბერძნული აუთენტური ცნობები პროკოპი, აგათია — გარკვევით უარყოფენ ასეთ ვითარებას.

„მოქცევა“ არაფერს გვაძეცნობს ეგროსის წილზე, არც იმაზე, რომ აზომ დაიპყრა ეგროსიც. არც ეგროსის წყლის ქვემოთი აინტერესებს ამ წყაროს და მხოლოდ იმის აღნიშვნით კმაყოფილდება, რომ ქართლი აღექსანდრემ პირველ ქართველ მეფეს მისცა. სამეფოდ და იგულისხმება ეგროსიც ეგროსის წყალზე მასვე მიეკუთვნა...

საფიქრებელია ლეონტი (თუ მისი წყარო) თხზავს ისტორიას, მაგრამ ახსნა უნდა თუ რის საფუძველზეა, რომ „მოქცევა“ და ლეონტი აგრე სხვადასხვა თვალსაზრისს ადგანან?...

ლეონტი ერთში უთუოდ სარწმუნოა: საიდან არის, რომ ლეონტიმ (თუ მისმა წყარომ) ეგროსი მოიგონა, მას ამიერკავკასიის ერთი ნაწილი (ქუეყანა ზღვის პირისა) არგუნა, ტერიტორია ზუსტად შემოუსაზღვრა, ქართლოსის ძმად დასახა და ცოცხალი და საინტერესო სურათი დახატა ამ ორი მოძმე ნათესავის პოლიტიკურ-კულტურული ერთობისა? „მოქცევა“ ცნობა აზონის სამეფოს საზღვრების შესახებ უეჭველად მოწმობს, რომ აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს კულტურულ-პოლიტიკური ერთიანობის შესახებ გადმოცემა ლეონტის დროს შეთხზული კი არ არის, არამედ გაცილებით უფრო ადრე ხანიდან მოდის, როცა აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ერთობა (ფეოდალური) ჭერ კიდევ არ არსებობდა, „მოქცევა“ „ეგროსის“ არ ასახელებს, მაგრამ უეჭველია გულისხმობს ასეთ ქვეყანას. ამას მოწმობს ამ წყაროში მოხსენებული „ეგროსის წყალი“, რომელიც საზღვრად არას აქაც წარმოდგენილი. ეს საგეოგრაფიო სახელი ეგრო, ეგროსი, რომ ძველიდანვე არსებობდა სარწმუნოა (სომხური ეგერ, აფხაზური აკრ, მეგრული ინგირი...)

[მაშ ლეონტის თუ მისი წყაროს შემოქმედება აქაც ისეთივე ხასიათისაა, როგორც ქართლოს-მცხეთოსის მიმართ: არსებობდა საგეოგრაფიო პუნქტი ქართლი. არსებობდა გადმოცემა მისი დიდი მნიშვნელობის შესახებ ძველად, ვიდრე მცხეთა გაუსწრებდა. ეს „ქართლი“ მისი ერთი ნაწილით შემდეგაც სამეფო რეზიდენციად და მთავარი ღმერთის რეზიდენციად რჩებოდა... ამავე დროს მცხეთა გადიდქალაქებულიყო. და აი, როცა დიდი ისტორია ჩათავდა და ახალი ცხოვრება დაიწყო, როცა „არმაზნი შემციორდებოდეს და კალაჲ განდიდნებოდა“ შეიქმნა მწყობრი გადმოცემა. ისტორია ჩა-

თავებული ცხოვრების შესახებ: ქართლოსი, მცხეთოსი და მთელი პერსონიფიკაცია ამ ისტორიის შექმნის დროს ძველად მიზნული ძველების (თავისებური მეცნიერულ ისტორიული შემოქმედება ისტორიული გეოგრაფიის ჩვენებათა საფუძველზე...). ფსიქოლოგიურად შესანიშნავია და სარწმუნო, რომ ასეთი ისტორია სწორედ VII—VIII საუკუნეებში შექმნილიყო თავისი პირველი რედაქციით. ეს იყო წარსული ეპოქის ისტორიული შექმნება, როცა ახალი რაღაც იშვებოდა, ლეონტი მროველმა საფიქრებელია, მის დროს გაბატონებული თეორიის თანახმად (ზიბლია) გამართა ეს ისტორია, რაშიაც მისი მთავარი სახელმძღვანელო იყო მოსე ხორენელი...].

არსებობდა კაცკასიის მსოფლიო, არსებობდნენ ამ მსოფლიოში „ნათესაები“; პოლიტიკურად ეს ნათესაები ურთიერთის მოძვენი იყვნენ, ისე რომ ერთ დროს მათ ზაერთო ენაც კი ჰქონდათ: ყველანი ერთი მამის თარგამოსიანთა ნათესავი იყვნენ. შემდეგ, წაგულისხმევია, თითოეული ძმის წილი ქვეყანა ცალკე ნათესავი (ცალკე ეთნიკური ერთეული) შეიქმნა თავისი ენით, (ნათესავის ორშინა-არსიანობა: 1. სისხლით ჩამომავალი და 2. კულტურული ერთობა...).

აი ასეთი ერთეული იყო ეგრისი სხვა ასეთივე ერთეულების გვერდით ქართლთან ერთად და ლეონტი (თუ მისი წყარო) ამ ფაქტიდან ამოდიოდნენ, როცა „ცხოვრებასა“ კმნიდნენ. ამავე დროს, უეჭველია, მოიპოვებოდა რაღაც რეალური საფუძველი იმისათვის, რომ შექმნილიყო ისტორიული სურათი ქართლისა და ეგრისის იმ განსაკუთრებული ურთიერთისაბლოვისა ფარნავაზისა და ქუჯის ურთიერთობით რომ არის წარმოადგენილი. არც ეს არის, რა თქმა უნდა, ლეონტის მიერ შეთხზული. თუ პერსონიფიკაციით არა, არსებითად მაინც, ასეთი კულტურული და პოლიტიკური ერთობა ეგროსიან-ქართლოსიანთა „მოქცევადაც“ იგულისხმება ალექსანდრეს დროიდანვე. ასე რომ, თუ ლეონტის შემოქმედების აღმოჩენას დავისახავდით მიზნად, აქ ეს იქნებოდა ქართლოსის და მისთანათა (თარგამოსის ძეთა) კერძოდ, ეგრისის და ციხე გოჯის პერსონიფიკაცია ისევე, როგორც ფარნავაზის არმაზთან დაკავშირება... მოკლედ, ჩემი აზრი ისაა, რომ ეგრის-ქართლის ძველი კავშირი აქ საგანგებოდ ხაზგასმულია. ასევე ხაზგასმულია ქართლის უპირატესობის მომენტი „ჩრდილოეთის“ თარგამოსიანებში, კედოდ, ეგრისთან ურთიერთობაში...

შესაძლებელი ზღვება ფიქრი, რომ ასეთ ტენდენციას საფუძველი ჯერ კიდევ მონათმფლობელური ქართლის ძლიერების ხანაშივე:

ჩაეყარა (არგვეთი, სამოქალაქო...), ხოლო საბოლოო „ისტორიის სახე მან მიიღო საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის დროს... ამ ისტორიის ასეთი მიზნობრივი გამართულობის მოწმობაა, თანაც ნაგვიანვე აღამართულობისა, რომ არც ერთი ცოცხალი ისტორიული პიროვნება, ბერძნული წყაროებით რომ არაერთია დასახელებულნი იმ ხანაში, აქ არ მოიხსენიება და არც სხვა ვინმე ეგრისელი ქუჯის გარდა ვერ დაუსახელებია ჩვენს წყაროს. არც ბერძენთა მონაწილეობა ეგრისის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, თვით დიდი ომიც კი VI საუკუნეში არ აგონდება ჩვენს ავტორს... ყველაფერი ეს ლონტის ისტორიის ზღაპრულობის მოწმობაა, რა, თქმა, უნდა, მაგრამ ეს კიდევ არაა საკმაო საბუთი იმისათვის, რომ ჩვენ ხელაღებით უარვყოთ ჩვენი წყარო და ქართლ-ეგრისის ძველი კულტურული და პოლიტიკური თანამშრომლობა ზღაპრადვე გამოვაცხადოთ... (მ—2, 16. ფურც. 10—14.).

4. ქ'ცა I, ლეონტი, 24₃

ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა. „და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვთგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ. და მან ქუჯი აღაშენა ციხე-გოჯი“...

რატომ არ ეწოდა სუანეთის, ან არგუეთის მსგავსად ეგრისს ეგრეთი (ერგეთი შდრ. ერკეთი)?? (მ—2, 7. ფურც. 82)..

5. ქ'ცა I, ლეონტი, 24₁

ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა, ბერძენნი განდევნა, ქართლი და ეგრისი გააერთიანა.

„ხოლო ეგრის წყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკვდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“. ფარნავაზმა ქუჯის მისცა ცოლად თავისი დაე. „და მისცა ქუჯის ქუეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა. ზღვთგან მთამდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი, და დაამტკიცა იგი ერისთავად მუნ“.

ლეონტი, რა თქმა უნდა, არა ფიქრობს, რომ „ეგრის წყალს ქუემოთ“ ეთნიკური ეგრისია.

თუ ეს არა, რად არ ინებეს „მკვდრთა მის ადგილისათა“ ვანდგომა და თავისთავადობა?. და ან როგორ შეიწყნარეს ფარნავაზმა

და ქუჩიკი ეგრისელთა ასეთი მოქმედება (თუ ისინი ეთნიკურად ეგრისელები ყოფილიყვნენ)?...

ლეონტის წარმოდგენა შემდეგი შეიძლება იყოს მხოლოდ: ეთნიკური ეგრისი ესაა რიონიდან ეგრის წყალმდე და ზღვიდან მთამდე (sic! ს ვ ა ნ ე თ ი თ); ეგრის წყლის ქვემოთ ეგრისელები (მეგრელები) არ არიან, თუმცა ეგროსის წილი არიან. („მერჩულე“ — 4, ფურც. 18).

6. ქ'ცა I, ლეონტი, 24₁₋₂, 146₄

ფარნავაზმა ბერძნები (აზო) დაამარცხა, ქართლი ხელთ იგდო. ქუჩიკი დაემორჩილა. და ფარნავაზ „მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა“...

ეგრისის დასაპყრობლად „გამოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთით, რამეთუ მეკდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“... ადგილი — ქუეყანა.

ეს ადგილია „აფხაზეთი“, საიდანაც ეპიტანგის ყრმობისას ეგრისის დასაპყრობლად „გამოვიდეს ბერძენნი აფხაზეთით, რამეთუ ბერძენთა ჰქონდა ეგრის-წყალს ქუემოთი კერძი ყოველი“.

ლეონტი-ჯუანშერის კონცეფციით ეს „ეგრის წყალს ქუემოთი კერძი ყოველი“ ისევე ეგროსის წილი ქუეყანაა (ქ'ცა, 5₁₂₋₁₅), როგორც დანარჩენი ეგრისი ლიხის მთასა და ეგრის წყალს შუა, ან კიდევ შიდა ეგრისი სეანეთით, ეგრის წყალსა და რიონის შუა (ქ'ცა, 24₁₋₅).

ამრიგად არის სამნაირი ეგრისი: 1. ეგროსის წილი — ლიხის მთა ხაზარეთის მდინარე; 2. ლიხის მთა — ეგრის წყალი (ორნი ეგრისთავნი ეგრისისანი — მარგვის და შიდა ეგრისის, თუმცა სხვა ადგილას ესევე არგვეთი ეგრისში არ იგულისხმება... მერყეობს...); 3. ეგრის წყალი — რიონი — „შიდა ეგრისი“.

(ქ'ცა I, 24, ივანე ჭავჭავაძის კონიექტურა სადავოა: მთელი ნახევარი დასავლეთ საქართველო განუსაზღვრელი რჩება!)¹ (მ—2, 6. ფურც. 68).

¹ იგულისხმება ივ. ჭავჭავაძის შენიშვნა: „მარგუეთის“ საზღვრებად ლეონტი მროველს დადებული აქვს „მცირით მითიგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუადმდე. რიონს ზემოთ“... თავდაპირველად მე მგონია ეწერებოდა: ვიდრე ზღურადმდე ეგრისასა რიონს ზემოთ“ და მერმინდელ გადამწერთავან დამახინჯებული იქმნება, თუ ასე შევასწორებთ, მაშინ მარგუეთის დასავლეთი საზღვარი იქნება რიონი“... (ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 51, აბ., 1965).

„მაშინ ამან საურმაგ წამოიყვანნა იგინი ყოველთა ქავეკასის ნათესავთა ნახევარნი, და რომელნიმე მათგანნი წარჩინებულ ყვნა, და სხუანი დასხნა მთიულეთს, დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სუანეთი“.

აქ განმარტებულია ეგრისის მთიულეთი, „რომელ არს სუანეთი“.

აქ ზაინტერესო ისაა, რომ ეგრისის ნაწილი მთიულეთი, რომელიც ქართლის მთიულეთს ესაზღვრება არის სუანეთი, ე. ი. არ არის რაქა (რაჭის მთიულეთი), (მ—2.16. ფურც. 47).

„და ამისვე აღერკის შეფობასა შინა მოვიდეს ათორმეტოა წმინდათა მოციქულთაგანი ანდრია და სკმონ კანანელი აფხაზეთს და ეგრისს. და მუნ აღესრულა წმინდა სკმონ კანანელი ქალაქსა ნიკოფსისასა, საზღვარსა ბერძენთასა. ხოლო ანდრია მოაქცივნა მეგრელნი და წარვიდა გზასა კლარჯეთისასა“.

როგორც აქედან ჩანს, ლეონტი გარკვევით ჰგულისხმობს იმ ძველ დროს „აფხაზეთს“, ასე რომ ეგრისის წილ ეგრისში ლეონტის აფხაზეთიც ეგულება ისევე, როგორც, ვთქვათ, სუანეთი, ან მარგვსი, ან კიდევ ქართლში კლარჯეთი, ჭავჭავთი, კახეთი და სხვა...

გასარკვევეი ოღონდ ისაა, თუ ვის ჰგულისხმობს ლეონტი თუ მისი წყარო ამ „აფხაზეთში“ (მ—2, 16. ფურც. 26).

მეგრანი (—მეგრელნი) როგორაა ნაწარმოები?... ისევე როგორც „მარგვი“?

57₁₂: „მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრისათა“, და აქვე, 57₁₃: „ორნი ერისთავნი ეგრისისანი“.

57₁₄: „მაშინ ოვსთა და მეგრთა გარდაბოვლეს მთა მცირე იქვე 57₁₈: „მეგრთა და ქართველთა“...

65₂₃: ეგრი (ვარიანტი ეგრისი);

70₂₀: მირიან მეფეს „აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრის წყლამდე“

„ეგრის წყალი“ გამოთქმა მოწმობს რომ ის შექმნილია მანამ, ვიდრე ტერმინი „ეგრისი“ შეიქმნებოდა, რომ ეს გამოთქმა წარმოშობილია ეგრისაგან, მაგრამ ხომ შეიძლება რომ ასეთი სახელწოდების პუნქტი შესორჩენილიყოს გვიანა?...

მაინცდამაინც ეგრის წყალი იმის უთუო მოწმობაა, რომ ტერმინი ეგრი რეალურად არსებობდა (ამას მოწმობს სომხური *ნახე* და აფხაზური აგრ...) (მ—2, 7. ფურც. 84).

10. ქცა I, ლეონტი, 577

აღნიშნულია „ორნი ერისთავნი ეგრისისანი“. ყოველ ექვს გარეშეა რომ ერთი მათგანი არის შარგვს (არგვეთის) ერისთავი (24), ხოლო მეორე იყო „ერისთავი ეგრისისა“ (24).

ასე რომ ეგრისში იყო ორი საერისთავო არგვეთის და ეგრის.

ესაა par excellence ეგრისი, ისევე როგორც იყო „ქართლი“ და par excellence „ქართლი“ (შიდა და ვარე) (მ—2, 16. ფურც. 13).

11. ქცა I, ლეონტი, 6522

„და მეფობდა ესრეთ მირიან მცხეთით გაღმართ ქართლს, სომხითს; რანს, ჰერეთს, მოვაცანს, და ეგრის“.

როგორც ჩანს ლეონტი არ ჰგულისხმობს, რომ ეგრი სპარსთა ხელთ იყო. მაშინ, როცა ქართლი სპარსთა ხელთ იყო: სპარსთა მეფემ ქასრუმ (მირიანის მამამ) მისცა მირიანს „ქართლი, სომხითი, რანი. მოვაცანი და ჰერეთი“ (64), ხოლო შემდეგ თავის ძმა ბარტამთან გაბრძობის შედეგად მირიანს არგუნეს „ქართლი, სომხითი, რანი, ჰერეთი და მოვაცანი“ და „გულის-სადეზად მისცეს ჭაზირეთი, და შაშის ნახევარი, და ადარბადაგანი“ (67). გამოდის რომ მირიანს ეგრი როგორც მამის ნამემკვიდრევი არ მიუღია... ან ხომ არ იგულისხმება ეგრი „ქართლში“? ასეთი მოსაზრების წინააღმდეგია ზემორე მოწმობა: ეგრი ცალკეა დასახელებული და ქართლი ცალკე... კი მაგრამ სად (ვისთან) იყო ეგრი, როცა ქართლი სპარსთა მეფეს ქასრეს ეპყრა? ან თუ თავისთვის იყო, ვინ შემოიყვანა მირიანის ქართლში?...

33. 70₂₀.

„და მეფობდა მირიან მუნ ქართლს, რანს, ჰერეთს და მოვაცანს. და აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრის წყლამდე“...

ცხადია ლეონტის წარმოდგენაში ეგრისი მეტია: ის ეგრის

წყალს იქითაც იგულისხმება, ოღონდ ასეთია (ეგრის წყლამდე) ის ახლა შემცირებული... (მ—2,16. ფურც. 17).

12.

ქცა I, ლეონტი, 136²²

„განდგეს კლარჯნი ვარაზ-ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა. და დაიპყრეს ბერძენთა თუხარისი და ყოველი კლარჯეთი ზღვითგან არსიანთამდე. და დარჩა ვარაზ-ბაქარს ქართლი თვნიერ კლარჯეთისა, და ჰერეთი და ეგრისი“ (რანი და მოვაკანი სპარსელებმა ჩამოართვეს).

ჰერეთისა და ეგრისის მდგომარეობა ლეონტისთან თავისებურია. ამ ქვეყნებთან ქართლის დამოკიდებულება მაინც განსხვავდება ქართლის დამოკიდებულებასაგან რანთან, მოვაკანთან. სომხითთან (და რამოდენადმე ჰგავს კავკასიანებთან, ვთქვათ ღვალებთან, აფხაზებთან დამოკიდებულებას)... ჰერეთი და ეგრისი დასაწყისში ისეთივე ფასის ერთეულებია, როგორც ყველა სხვა რუკაში თარგამოსიანები...

ქასრე სასანიანმა მირიანს მისცა ქართლი, სომხითი, რანო, მოვაკანი და ჰერეთი (64, 67). შემდეგ ბერძენთა შემწეობით თრდატ სომეხ არშაკუნიანთა უფლისწულმა სომხითი დაიბრუნა. ბერძნებმა თრდატ და მირიანი მოარიგეს და საზღვარი განუჩინეს (70). ამის შემდეგ მირიან მეფობდა ქართლს, რანს. ჰერეთს და მოვაკანს „და აქუნდა ეგრისიცა ვიდრე ეგრის წყლამდე“. (70) (ეს ლეონტით, ასე იყო ფარნავაზის დროიდანვე).

და აი მირიანის დროს ქრისტიანობა შემოვიდა. ქართლთან ერთად მირიანმა ჰერეთიც „განამტკიცა სარწმუნოებასა ზედა სამებისა წმიდისასა“ (128), ხოლო რანში ქრისტიანობის გავრცელების საქმეს დიდი ღვაწლი დასდო ბაქარ მირიანის ძემ (130). და აი ბაქარის შვილისშვილის ვარაზ-ბაქარ მირდატის ძის დროს. სპარსელებმა სომხითი და შემდეგ ქართლი დაიპყრეს. დახარკეს. სპარსთა ერისთავმა ვარაზ-ბაქარს შემოუთვალა: „პირველად მომეც რანი და მოვაკანი, რამეთუ საზღვართა სპარსეთისაგანთა არს, და მათი არს, რომელნი სრულიად შვილნი არიან სპარსთა მეფეთანი და სხუნან საყდართა მამათა მათთასა; და თქუენდა კმა არს ქართლი. რომელნი ნაშობნი ხართ მკეველისანი. გაქუნდეს უკუე ქართლი და ხარკსა მისცემდეთ მეფეთა ზუასროვანთა“. (136). ვარაზ-ბაქარმა „მისცა რანი და მოვაკანი“ (136)... „ამისა შემდგომად განდგეს კლარჯნი ვარაზ-ბაქარისაგან და მიერთნეს ბერძენთა... და დარჩა

ვარაზ-ბაქარს ქართლი თყნიერ კლარჯეთისა, და ჰერეთი და ეგრისი“ (137). დამახასიათებელია, რომ სპარსეთი ვარაზ-ბაქარისაგან არ ითხოვს „ჰერეთს“ (ეგრისიც არაა მისი ყურადღების საგანი). სპარსეთს ერისთავის განცხადებით ვარაზ-ბაქარისათვის („მკველის ნაშობათვის“) კმა არს „ქართლი“. და ამ ქართლში კი აღმოჩნდა ჰერეთი და ეგრისიც. თითქო ისე გამოიღის, რომ სპარსელები ჰერეთს და ეგრისს პოლიტიკურ „ქართლში“ ჰგულის ხმობენ. ეგრისს რომ თავი დავანებოთ (ის ჯერ კიდევ ფარნავაზის დროიდან პოლიტიკური ქართლის შემადგენლობაში იგულისხმება), ჰერეთი სპარსეთისათვის არ უნდა ყოფილიყო ყურადღების არაღირსი. ის ხომ ქართლის პოლიტიკურ ერთეულში მხოლოდ მირიანის დროიდან შევიდა რან-მოვაკანთან ერთად...

ეს გარემოება, ჰერეთის ცნობა ქართლისად სპარსელების მიერ, აიხსნება ლეონტის (თუ მისი წყაროს) რეალურ-პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით: ჰერეთი ისე ორგანულად შემოვიდა ქართლში, ან უკეთ ქართლმა ისე ღრმად შეაღწია ჰერეთში, ჰერეთის გაქართულმინაარსიანება ისე შორს იყო წასული ამ დროისათვის (ე. ი. იმ დროისათვის, როცა ლეონტი, თუ მისი წყაროს შემქმნელები მოღვაწეობდნენ), რომ ის უკვე რანისა და მოვაკანის, ან სომხითის რიგის ქვეყნად არ ჩაითვლებოდა ქართლის მიმართ (ასევე ეგრისიც). ჰერეთი და ეგრისი, წარმოშობით ტოლღირებულებას ერთეულები ყველა დანარჩენ თარგამოსიანელებთან, ახლა უფრო ახლოს იდგნენ ქართლთან ვიდრე სხვები. ეს იყო სინამდვილე, რომელსაც ისტორიული აზნა ესაჭიროებოდა და ლეონტიმ, თუ მისი წყაროს შემქმნელებმა მარჯვედ მოუარეს საკითხს. ეგრისი უძველესი დანგვე (ფარნავაზის დროიდანვე) ქართლის პოლიტიკურ ნაწილად გამოაცხადეს (ეგრისის უდიდესი ნაწილი ხომ ამ დროისათვის გაქართულმინაარსიანებული იყო), ხოლო ჰერეთი (ასევე გაქართულმინაარსიანებული) სპარსეთმაც კი თითქმის ქართლის პოლიტიკურ ერთეულში იცნო.

ქართლის ქვეყანა პოლიტიკურ-კულტურული შინაარსით... (მ—2,4. ფურც. 79—81).

13. ლეონტის პოლიტიკური აზროვნებისათვის ნიშანდობლივია, რომ ქართული სახელმწიფოს მშენებლობის თანასწორი მონაწილეა ეგრისი. ფარნავაზი ეგრისის დამპყრობელი კი არაა, არამედ ქუჯის მოკავშირეა. საერთო ძალით იბრძვიან დამპყრობელი ბერძნების წი-

ნალმდეგ (აზო). (ამ ბრძოლაში მონაწილეობა არ ინებეს ეგრის წყლის იქითელებმა...) შეიძლება ვითქვითოთ, რომ ეს ტრადიცია შექმნილია იმ დროს, როცა ეგრისი, იმპერიის მიერ შევიწროებული, აღმოსავლეთ მოძმისაკენ მიიწევედა, როცა იმპერია აფხაზეთს ეფერებოდა, როცა ამავე დროს ქართლი სულ უფრო და უფრო ღრმად შედიოდა მოაშე ეგრისში, როცა რიონის სამხრეთი ქართული ხდებოდა (ოპრკის საერისთავო... ვახუშტი...)... (მ—2, 3. ფურც, 20).

14. აკად კ. კეკელიძე სარწმუნოა ლ. მროველის ისტორიულ-ლიტერატურულ განხილვა-შეფასებაში, რომ ლეონტი რუისის ეპისკოპოსია, რომ ის XI საუკუნის შუა ხანის (±) მოღვაწეა, რომ მას განუზრახავს დაეწერა ქართველთა თავდადსავალი დსაბამიდან და რომ მან ეს მოთხრობა ქართლში მეფობის გაუქმებამდე მოიყვანა. ლეონტის ლიტერატურული წყაროების მიკვლევაშიც, აკად. კ. კეკელიძე სარწმუნოა (ძირითადად).

ჩვენი ისტორიკოსების ამოცანა ამდენადვე გაადვილებულია, მოუხედავად ამისა ლეონტის ისტორიოგრაფიული განხილვა-შეფასება დიდი სიძნელის საკითხების გამუქებას მოითხოვს, მაგრამ ლეონტის საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ ასეთი სამუშაო უნდა გაწეულ იქნას. ქართული ისტორიოგრაფია დღეს იმ სიმაღლეს არის მიღწეული, რომ ლეონტის „კ რ ი ტ ი კ უ ლ ი ა თ ვ ი ს ე ბ ა“ ყოვლად გარდაუვალია. (ამის მოწმობაა თუნდაც ის გარემოება, რომ ერთხელ უარყოფილი და განდევნილი ის კვლავ შემოვიდა ქართულ მეცნიერულ ისტორიოგრაფიაში; საბჭოთხაროდ, უარყოფითი ჰიპერკრიტიკა უკრიტიკობამ შეცვალა): ლეონტიმ ხომ ქართველთა ცივილიზების საკითხი ამოცანად დაისაბა და თავისი დროის შესაფერისად გადაჭრა. ამ საკითხის მეცნიერული შესწავლა ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა და ჩვენი მეცნიერება ამ საკითხის გამუქებისას ვერასოდეს გვერდს ვერ აუვლის იმას, ვინც ეს საკითხი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში პირველად დასვა და გაამუქა.

ლეონტის დებულებათა შეწყნარება თუ უარყოფა, მათი კრიტიკული განხილვა მუდამ სავალდებულოდ დარჩება ჩვენს ისტორიოგრაფიაში და ეს ასეც იყო დღემდე: ფეოდალური ხანის ქართული ისტორიოგრაფია ლეონტის ისტორიულ კონცეფციას იზიარებდა, ბურჟუაზიული ხანის ქართული ისტორიოგრაფია ძირითადად უარყოფდა მას, თუმცა სამაგიეროს მოცემას, რამდენადმე მაინც მეცნიერულად დამაჯერებელი სურათის მოცემას ვერ ახერხებდა — თუ

ასეთად არ ჩაეხედით ენობრივი მოვლენების ანალიზის საფუძველზე აგებულს, დროსა და სივრცეში განუსაზღვრელ „ისტორიულ“ კონცეფციებს. ჩვენ დღეს შეუდარებლად უკეთეს პირობებში ვიმყოფებით. ლეონტის არსებითი კრიტიკაც შეგვიძლია და მისგან განსხვავებული ისტორიული კონცეფციის დასაბუთებაც. ასეთი მუშაობაც მიმდინარეობს დღეს საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში, სრული იმედია, ია წარმატებით დასრულდება და ჩვენ ვაღმოხდინი გამოვალთ არა მარტო ჩვენი დროის საზოგადოების წინაშე, არამედ ჩვენი ცივილიზაციის ისტორიის პირველი ავტორის წინაშეც.

დღეს მე, ჩემი ამოცანის საჭიროებისდა მიხედვით, რამდენიმე ეგრძო საკითხს შევეხები. რა იყო იმის საფუძველი, რომ ლეონტი ევროსის სამფლობელოს დასაველეთის საზღვარს ყუბანზე სდებდა? ლეონტით (თუ მისი წყაროთი) ეს ასე იყო ალექსანდრობამდის. მხოლოდ ფარნავაზ-ქუჯის აჯანყების დროს მოწყდა ძველ ეგრისს (თუ ევროსის წილი იყო, მაშასადამე „ევრისი“ იყო. ლეონტის კონცეფციით ხომ ქვეყანა ამის უწინარეს ცარიელი იყო (?), ეს საკითხი დიდი მნიშვნელობისაა... — და თარგამოსიანებმა — ჰაოსმა, ქართლოსმა, ჰეროსმა, ბარდოსმა, მოყაცანმა, ლეკოსმა, კავკასოსმა და ევროსმა — დაასახლეს მათი წილი ქვეყნები მათივე ნათესავით...) მისი ერთი ნაწილი, რადგან „მკედრთა მის ადგილისათა არა ისურვეს განდგომა ბერძენთა“. და ეს ნაწილი იყო ევროს წყალს ქვემოთი ქვეყანა. ლეონტი არ აღნიშნავს, თუ რატომ არ ისურვეს ამ ევროსიანებმა განდგომა, მაგრამ ამ საინტერესო ფაქტს მაინც აღნიშნავს, რომ მათ არ ისურვეს, მაშასადამე აქტიურად დაიჭირეს ხსენებული ვიღაც ვიღაც, ვიდრე დანარჩენმა ევროსიანებმა იმ პოლიტიკურ სიტუაციაში, რომელიც შეიქმნა ალექსანდრობის შემდეგ, როცა ევროსიანი ქუჯი ქართლოსიან ფარნავაზთან ერთად აუჯანყდა დამპყრობელ ბერძნებს (აზონს) ან, უკეთ, როცა ევროსიანმა ქუჯიმ სენო ქართლოსიანების (ფარნავაზის) უპირატესობა, ქართლოსიანთ ჰეგემონობა. ამიერიდან ლეონტის (თუ მის წყაროს) და ჯუანშერის წარმოდგენით ქართლოსიანები და ევროსიანები (მისი ხსენებული ნაწილით, ანუ საკუთრივ ევრისი, რომელშიაც უნდა ვიფიქროთ, იგულისხმება „შიდა ევრისი“ სვანეთით და გარე ევრისი, ე. ი. არგვეთი) ერთიმეორეს არ გაპყრიან და ერთ სახელმწიფოს ქმნიან, ერთ კულტურას ქმნიან. რამდენად საფუძველიანია, ან რამდენად ნაკვიანევად შენათხზია ასეთი კონცეფცია, ეს ცალკე კვლევის საგანია, ჩვენთვის საყურადღებო კი ამჟამად ისაა, რომ ლეონტი თუ მისი წყარო ძველი ევრისიდან გარკვე-

ვით სწევეტს მის დასავლეთ ნაწილს და ის იმ სამყაროში არ შემო-
ყავს ფარნავაზ-ქუჯის შემდეგ რომ შეიქმნა, ე. ი. ქართული კულ-
ტურის სამყაროში...

ჯუანშერი ავითარებს ლეონტის ამ კონცეფციას (ის, უეჭველია,
იცნობს ლეონტის თხზულებას) და გადმოგვცემს შემდგომ თავგადა-
სავალს ეგრის წყლის ქუემოთი ქვეყნისას. ბერძნები ხელალებით
არ უარყოფდნენ, იგულისხმებდა, ქართლოსიან-ეგროსიანების პრე-
ტენზიას ეგრის წყლის ქუემოთ ქვეყანაზე (= „აფხაზეთზე“)
ოღონდ ხანდაზმულაბას იშველიებენ. მაინც ამ სადავო ქვეყნის
ერთი ნაწილი --- ეგრის წყალსა და კლისტრას შორის ბერძნებმა
დაუთმეს ვახტანგს (ნამზითვად მისცეს) და ამიერიდან ეგროსის წი-
ლი ქვეყნიდან მხოლოდ კლისტრას დასავლეთი („სახუ აფხაზეთი...“)
ჩნებოდა და ასე იყო ვიდრე VIII - IX საუკუნემდე, როცა ეგროსის
წილი ქვეყანა „აფხაზეთად“ გამოდიოდა. ამ უკანასკნელ ვითარებას
„მატიანე ქართლისას“ ავტორი გადმოგვცემს და ამით შეაქნებს ლე-
ონტი-ჯუანშერის კონცეფციას...

ამრიგად, ლიხის მთასა და მცირე ზაზარეთის მდინარეს შორის
ქვეყანა ეგროსის წილი იყო, ეგროსიანებით დასახლებული
იყო. აღექსანდრობიდან ამ ქვეყნის დასავლეთი ნაწილი ბერძენთა
ხელში იყო. (რაც რომ ამ ეგროსიანებს სურვილი არ ჰქონდათ სხვა
ეგროსიანებთან ერთად ყოფნისა).

რა ნიადაგზე შეიძლება შექმნილიყო ის შეხედულება, რომ
ეს ქვეყანა ეგროსის წილი იყო, რომ იქ ეგროსიანები სახლობდნენ.
ორში ერთი: 1. ან XI საუკუნეში, როცა ლეონტი წერდა (ან როცა
მისი წყარო იქმნებოდა) ეგრის წყლის ქუემოთი ქვეყანა (ე. ი.
ჯუანშერის „აფხაზეთი“) ეგროსიანთა ქვეყანა იყო, ან 2. თუ ამ
დროს ის ეგროსიანთა ქვეყანა აღარ იყო, იგულისხმებოდა, რომ
ოდესმე ეს ქვეყანა ეგროსიანთა იყო...

უეჭველია ლეონტის დროს ტერმინი აფხაზეთი არსებობდა (ამ
ტერმინს იცნობს იოანე საბანის ძე, მერაზულე და XI საუკუნის ყვე-
ლა მწერალი) და ყოვლად ცხადია, რომ ამ ტერმინს იცნობდა ლე-
ონტი, თუნდაც რომ ეს მწერალი VIII საუკუნის მოღვაწე ყოფი-
ლიყო. ლეონტი არ გაუბრძის რომ პოლიტიკურ ეგრისში დაასახე-
ლოს სვანეთი, მამ რა არის მიზეზი, რომ ეს ავტორი (თუ მისი
წყარო) არ ასახელებს „აფხაზეთს“, მაგრამ ამავე დროს ეგრის
წყალს ქუემოთ ქვეყანას (ეგროსის წილსვე) გამოჰყოფს ცალკე ერ-
თეულად, რომლის მკვიდრებმა ბერძენთა ხელში ყოფნა ირჩიეს და

საერთო საქმეს ქართლოსიან-ეგროსიანებისას მხარი არ დაუჭირებს? უნდა ვიფიქროთ, ლეონტის წყარო არ იცნობდა ამ მხარისათვის სხვა საერთო სახელს გარდა ეგროსისა, ამიტომაც გამოთქევამს წყარო აღწერით ტერმინს: „მკვდრთა მის აღგილისათა“. მაინცდამაინც იმ დროს ლეონტის წყარო რომ გულისხმობს, იმ აღგილს ერთი რამ სპეციალური სახელი არა ჰქონია თორემ, ლეონტი (თუ მისი წყარო) ამას დაასახელებდა კიდევაც. ჩანს ის ქვეყანა საერთო ეგროსის წილში იგულისხმებოდა. მაგრამ დასაშვებია ისიც, რომ ლეონტი (თუ მისი წყარო) გულისხმობდა ეგროსის წილის ამ მხარის რაღაც განსხვავებულობას, ვთქვათ, სვანეთივით, მაგრამ ტომობრივ სხვებურობას, შეიძლება ვიფიქროთ, მრავალ ტომების არსებობას, უპირატესად ეგროსიანელებისას, რომელნიც ერთ პოლიტიკურ სხეულად არ გაერთიანებულყო. მაშინ ლეონტის (თუ მისი წყაროს) კონცეფცია ასე წარმოდგებოდა: ეგროსის წილი ქვეყანა აღექვანდრობის ხანაში არაერთი ეგროსიანული ტომიდან შედგებოდა (ისევე როგორც ქართლოსიანთა ქვეყანაც... კახი, კუხი, ქართი, მესხი...) შიდა ეგროსი, მარგვი, სვანეთი, ეგროს წყალს ქვემოთი ტომები. აღექვანდრობის დროიდან მთელი ეს ქვეყანა აზონის ხელთ იყო („დაიპყრა ქართლსა ზედა ეგროსიცა“ გვ. 19—შესანიშნავია: ამ დაპყრობილ „ეგროსში“, ბუნებრივია, იგულისხმება ეგროს წყალს ქვემოთი მხარეც ეგროსის ნაწილისაგან. გამოდის, რომ ლეონტი ეგროსის წილს, ეგროს წყალს ქვემოთია თუ ზემოთი, — ეგროსის უწოდებს. და ეს ბუნებრივია მისი კონცეფციის მიხედვით). ასე რომ „შიდა ეგროსს“ უპირისპირდება გარე ეგროსის სახით არა მხოლოდ არგვეთი, არამედ, როგორც ჩანს, ეგროს წყლის ქვემოთი ქვეყანაც.

ასე იყო ფარნავაზის დრომდე, როცა ეგროს წყლის ქვემოთი ქვეყანა დანარჩენ ეგროსის გამოეყო... ამ ქვემო ქვეყანაში სხვა ეგროსულ ტომებს შორის შეიძლება „აფხაზებიც“ ცხოვრობდნენ „აფშილების“ გვერდით, ან ჩაჩებისა და სანების გვერდით... და ამ კონცეფციის მოხედვით აფხაზეთი გვიან გამოდის გამაერთიანებელ ტერმინად. მაინცდამაინც ასეთ გამაერთიანებელ ტერმინს ლეონტი (თუ მისი წყარო) არ იცნობს, უკეთ, ლეონტი მისდევს მის წყაროს, რომელიც ასეთ ტერმინს არ იცნობს, თორემ ლეონტი ისევე იცნობდა ამ ქვემოთის გამაერთიანებელ ტერმინს, როგორც მისი დროის სხვა მოლვაწენი (საბანისძე, მერჩულე, ფუანშერი, მატიანეს ავტორი).

ლეონტის წყაროდ ამ ნაწილში ჩამოდენადმე საგულისხმებუ-

ლია „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“... (შდრ.!) მაშასადამე, აფხაზეთი გაჩნდა ან, ყოველ შემთხვევაში, გამაერთიანებელ ტერიტინად იქცა ვკინან, ალექსანდრობის შემდეგ.

ეგრის წყალი რომ საზღვარი იყო, ამას მოწმობს როგორც ქართული (ლეონტი, ჭუანშერი), ისე ბერძნულ-რომაული წყაროები (არიანე, V საუკუნის პერიპლი, პროკოპი...), - ოღონდ ლეონტით ეს იყო საზღვარი ეგროსიანთა შიგნითი, სატომო საზღვარი შიდა ეგრისსა და ეგრის წყალს ქუემოთს შორის, ჭუანშერით კი. ეს იყო საზღვარი საბერძნეთის სამფლობელოს „აფხაზეთს“ და საქართველოს სამფლობელოს ეგრისს შორის...

მაინც რა იყო საფუძველი იმისა, რომ ეგრის წყლის დასავლეთის საზღვარი ყუბანზეა დადებული? — ან ლეონტის დროს არსებული პოლიტიკური (და ეთნიკური) ვითარება, ან პოზიტიური გადმოცემა. პირველი ვარაუდი ვალდებულს გაგვხდის დაგვეშვა: რომ ლეონტის დროს „აფხაზეთი“ ყუბანის მდინარემდე აღწევდა. რომ მთელი ეს ტერიტორია „აფხაზეთს“ ეჭირათ და რომ ეს „აფხაზეთი“ ლეონტის ეგროსიანებად მიაჩნდა...

იმ შემთხვევაში კი, თუ ლეონტი თავისი დროის ვითარებას კი არა, ძველ წყაროს, ზეპირს თუ წერილობითს, გადმოგვცემს, ჩვენ ვალდებულნი ვართ დავეუშვათ ეს წყარო ხსენებულ ტერიტორიას ან: 1. ოდესმე ეგროსიანელებით დასახლებულს, ხოლო აწ არა ეგროსიანელებით სახეცვლილს გულისხმობდა, ან: 2. ოდესმე ეგროსიანელებით დასახლებულს, ხოლო აწ იც ეგროსიანელებით (მხოლოდ ტომობრივად რამოდენადმე განსხვავებულს...) დასახლებულს გულისხმობდა...

ორივე შემთხვევაში ეს ტერიტორია უძველეს დროს ეგროსიანელებით დასახლებული იგულისხმებდა. რაც შეეხება ლეონტის (თუ მის წყაროს) დროის ვითარებას, ამას ლეონტი ვერ გაგვირკვევს. დანამდვილებით ის შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ამ ტერიტორიის აწინდელი მკვიდრნი (აფხაზები, აფშილები, ჩაჩები, სანიგები), ან ლეონტის და მის თანამედროვეებს ყველა ისინი, ან ზოგი მათგანი არაეგროსიანელებად მიაჩნიათ, ან ყველა ისინი, ან ზოგი მათგანი ეგროსიანელებად (ტომობრივად დაწინააღმდეგებულ) მიაჩნიათ. მაგრამ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ლეონტი თუ მისი წყარო არ გულისხმობენ ამ ქვეყანაში ასეთ ღრმა ცვლილებას — ეგროსიანელების შეცვლას კავკასიანელებით: მოსალოდნელი იყო, რომ ამ ფაქტს აღნიშნავდა ლეონტი თუ მისი წყარო...

მაგრამ აქ სამსჯელობო მასალას მოგვცემდა „ქართლის“ მავალითი: ისევე როგორც „ქართლი“ იყოფა, „შიდა ქართლად“, ანუ საეკლესიო ქართლად და, საგულისხმებელია, სხვა ქართლად, რომელსაც თავისი საკუთარი სახელიც აქვთ (კახეთი, მესხეთი და სხვა), ასევე ეგრისიც იყოფა შიდა ეგრისად, რომელსაც სხვა სახელი, გარდა ეგრისისა, არა აქვს ეგრის წყალსა და რიონს შუა, (ეგრის წყალი გამოდის, სატომო საზღვარია ეგრისის ერთ-ერთი — ძირითადი ტომისა. ერგე სახელმწიფო საზღვარა...) მაშინ როცა სხვა ყველა ნაწილს თავ-თავისი საკუთარი სახელი აქვს. გარდა საერთო სახელისა „ეგრისი“ (არგვეთი, სკვმნია — ლეჩხუმი, გურია...). მაშასადამე რეალურად ისტორიული ვითარება ასე წარმოიდგინება: იყო ტომობრივი ეგრისი, შემდეგ რომ შიდა ეგრისი ეწოდებოდა და იყო პოლიტიკური ეგრისი, სადაზღვისა და ამ ეგრისის პოლიტიკური ჰეგემონობა (გარკვეულ დროს) აღწევდა. ამ პოლიტიკური ჰეგემონობის ქვეშ მოქცეული ყველა ეგროსიანული ტომი ეგრისში, არა ტომობრივს არამედ, შეიძლება, ტომთა კავშირის ადრესახელმწიფოებრივ გაერთიანების „ეგრისში“ შედიოდნენ: აქ იყვნენ ყველა ეს კოლხები (ს. ჯანაშია: კოლხი=ე-გრ-ი), ეგრის წყლის ქვემოთნი (აფშილები, აფხაზები, მისიმიანები, სანიგები...), თუ რიონს გარეთნი... ამის მოწმობად შეიძლება გამოდგებოდეს „ძველი ლაზიკა“ ბერძნული წყაროებისა... მაინცდამაინც ეს დროსა და ვითარებაში გაურკვეველი მოწმობა ქართულ ტრადიციასთან შეპირისპირებით (ყუბანი) ისტორიული მნიშვნელობისა ჩანს: რომ კოლხეთი (=„ეგრისი“, „ლაზიკა“) იმ ძველ დროს ეთნიკურ-პოლიტიკურად მართლაც უწევდა „სადა კავკასიის წუერი წასწულები“...

დამახასიათებელია, რომ ლეონტის ერთ-ერთი წყარო — „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, აზონის სამეფოს დასავლეთის საზღვარს ეგრის წყალს უჩვენებს. ეს წყარო უემპველია უფრო ადრეა დაწერილი, ვიდრე საქართველო პოლიტიკურად გაერთიანდებოდა და ამდენადვე ასეთი ტრადიციის არსებობა (X საუკუნეში და ამაზე უწინარეს) იმის მოწმობაა, რომ ეს ტრადიცია არ არის შექმნილი საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ფაქტის გავლენით, რომ, ამიტომ ეს ტრადიცია ძველ რაღაც ფაქტებს ემყარება... მაგრამ კარგად შეიმჩნევა, რომ ლეონტი (და ჭუანშერი) იცნობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“, თუმცა აქვე არანაკლები სიცხადითა ჩანს, რომ ლეონტი არსებითად განსხვავდება „მოქცევაჲს“ კონ-

ცეფციისაგან და განსხვავდება იქამდე არსებითად, რომ იპულებუ-
ლი ვხდებით სხვადასხვა წყაროს არსებობა დავუშვათ თითოეულ
მათგანისათვის. დეტალური შედარება სხვა დროს, ახლა კი ზეპი-
რად შეიძლება დაჭერებით აღინიშნოს: 1. „მოქცევამთ“ აზონი იყო
პირველი ქართველი მეფე, ლეონტიმ აზონი იყო ალექსანდრეს
ერისთავი უცხოელი და ქართველთა მტერი; 2. „მოქცევამთ“ ქართ-
ლში ქართველები აზონმა მოიყვანა არიან ქართლით ალექსანდრო-
ბის ხანაში, ლეონტით ქართლოსიანები ქართლოსმა მოიყვანა ძე-
ლისძველად; 3. „მოქცევამთ“ ქართველების უწინ ქართლში ბუნ-
თურქები იხდნენ, ლეონტით ქართლოსიანებზე უწინ ქართლში
არავინა ჩანს, ქართლოსიანები აქ თითქო პირველმოსახლენი არიან;
4. „მოქცევამთ“ ქართველები არიან ქართლით მოდიან, ლეონტით
ქართლოსი და მისი ნათესავი არარატ-მასისის ქვეყნიდან მოდიან (ეს
შედარება დეტალური აუცილებელია ამ ორი ძირითადი წყაროს
შეფასებისათვის. „ლეონტის საკითხის“ გარკვევისათვის. მოვასწ-
რებ?...).

აფხაზების ვინაობის გარკვევისათვის დიდმნიშვნელოვანი ჩანს
გადმოცემა ჭუჭა ხალხის არსებობისა და მათი დაღუპვის შესახებ —
აწანგუარა... ს. ჭანაშია... მაგრამ ეს შეიძლება აწინდელი აფხაზები-
სა იყოს და იმ ძველ აფხაზებთან კავშირი არ ჰქონდეს?... რაგინდ
დამოკიდებული ჩანს ლეონტი მოსე ხორენელისაგან, კავკასიის
ხალხთა მონათესავეობის და ქართველების ტომობრივი შედგენი-
ლობის საკითხში ის არავისაგან დამოკიდებული
არა ჩანს (შეიძლება დავუშვათ, რომ ის იცნობდა ბერძნულ
ქრისტიანულ მწერლობას, სადაც ხალხთა მონათესავეობის საკითხი
და მისი სხვადასხვაგვარი გადაწყვეტა უხედავ მოიპოვებოდა. მაგრამ
ისეთი გადაწყვეტა, როგორსაც ჩვენი ავტორი გვთავაზობს, რამდენ-
ნადაც ცნობილია, არაფერს მოეპოვება). მით უფრო საყურადღებოა
ლეონტის ეს ორიგინალური კონცეფცია. ყალბი ეფერემისა და მოსე
ხორენელის წიგნებში მოცემული იდეები ლეონტის არ ავალბდა
მისი დროის კავკასიის ხალხები ურთიერთის მონათესავე თარგამო-
სიანებად წარმოედგინა. ქართველების შესაყვანად მსოფლიო ისტო-
რიის ფერხულში საკმაო იქნებოდა, ვთქვათ, ქართლოსის გამოცხა-
დება პაოსის ძმად და თუ ლეონტი ამას არ დაკმაყოფილდა და ამ
კონცერტში მთელი კავკასიის ხალხები შემოიყვანა, უეჭველია, ამას
საკმაო საფუძველი მოეპოვებოდა. აქ ჩვენი ავტორი უთუოდ ორი-
გინალურია და მოსე ხორენელის კონცეფციას ასწორებს და უპი-

რისპირდება: ლეონტი ნათლად მოხაზავს ყველა ამ ხალხთა საზღვრებს, მაშინ როცა ხორენელით ჰაოსის სამფლობელოს ჩრდილო-საზღვრები სრულიად გაურკვეველია („სადამდისაც ამ გმირის ხმალი მისწვდება...“) ხორენელით ჰაოსს იმეები არა ჰყავს და ის მხოლოდ საკუთარი ძალით (შვილები, შვილიშვილები) ებრძვის ნებროთს (ბელს). ლეონტით კი ჰაოსი, მართალია უფროსი, მაგრამ მაინც ძმა თარგამოსიანთა და საერთო ძალით იბრძვიან ეს ძმები ჰაოსის სარდლობით ნებროთის წინააღმდეგ. ხორენელით სომხური ენა ჰაოსს ბაბილონის ენათა გაყოფიდან მოჰყვა. ლეონტით ბაბილონის გოდლით თარგამოსი წამოვიდა ენათა გაყოფის შედეგად და, იგულისხმება. მისი ენა, სომხური, იყო ყველა მისი შვილების ენაც. ლეონტიმ განძთა ქუბით იცოდა, რომ ენათა გაყოფის შემდეგ „მიერიდგან იქნა ქუეყანა სამეოცდა ათ ენათა და სამეოცდა ათ მთავრად და ყოველისა ენასა დაადგინეს მეფე“.

ცხადია, ლეონტის უნდა გაერკვია, როდის და როგორ წარმოიშვა ქართული. ენის საკითხში ლეონტი არ მისდევს განძთა ქუბს (როგორც ეს ივანე ჭავჭავაძის შვილს ჰგონია). იქ სომხითი იმთავითვე იგულისხმება. ნოეს შვილებით მამის სიკვდილის შემდეგ „...წარვიდეს აღმოსავლით და ჰპოვეს ველი ქუეყანასა და წურუღუსა და დაეშენეს მუნ და იყო სიტყუა მათი ერთ და ენასა ზრახვიდეს აღამისდგან ვიდრე მუნ დღემდე ენასა ასურულსა ფრიად ვრცელსა ვიდრე სომხითამდე და არს იგი მეფე ყოველისა ენისა“... ლეონტით კი სომხითი ენათა გაყოფის შედეგად შეიქმნა, როცა ბაბილონით წამოსული თარგამოსი თავისი ნათესავით მასის — არარატის სანახებში დაეშენა. ცხადია სომხურიც ამ დროიდან არის აქ ნაგულისხმევი. თორემ ნოეს კიდობნის ადგილი — „სომხითი“ რომ ენის ნიშნით იყოს ნახმარი. მაშინ როგორღა ამბობს იგივე ავტორი („ქუბები“), რომ აღამისითგან ამათი ენა ასურული იყო? და თუ სემი, ქამი და იაფეტი ასურულად მეტყველებდნენ, გამოდის რომ სომხეთში, სადაც სომხურად მეტყველებდნენ, ნოეს ჩამომავლობას არ უცხოვრია, ან არადა სომხითში სომხურ ენაზე არ მეტყველებდნენ.

მაგრამ ლეონტის ორიგინალობა სხვაგან კიდევ უფრო თვალსაჩინოა. ვერსად რა თქმა უნდა, ჩვენი ავტორი ვერ იპოვიდა კავკასიელ ხალხთა მონათესავეობის იმ სურათს, რომელიც მას აქვს მოცემული. კერძოდ ქართლოსიანთა ურთიერთდამოკიდებულებებისა: ძმები, შვილები, შვილიშვილები მათი მეტნაკლები სიახლოვის ხაზგასმით. აქ ლეონტი სრულიად დამოუკიდებელია და მისი მონაცემები ფრიად საგულისხმოა.

ეს დიდი მნიშვნელობის საკითხი მთელი სიღრმით უნდა დაის-
ვას: სად, როდის, როგორ და რატომ შემუშავდა ლეონტის ეს თეო-
რია კავკასიის ხალხთა მონათესავეობისა, როგორ და რა ნიადაგზე
მოიხაზა XI საუკუნის ქართველი პოლიტიკური მოაზროვნის ცნო-
ბიერებაში ეს ერთეული — დიდი ქვეყანა; სად და როდის ჩა-
ისახა ასეთი იდეა, სად და როდის მიიღო ასეთი დასრულებული სა-
ხე? მართლაცდა ხომ ვერ ვიფიქრებთ, რომ ასეთი მოხაზვის საკმაო
საფუძველი ჩამომავლობითი მონათესავეობის შესახებ „ცოდნა“
იყო, წერილობით თუ ზეპირ გადმოცემის სახით არსებული? რა რე-
ალურ-ისტორიული საფუძველი მოეძებნება ასეთ კონცეფციის
შექმნას? ხომ არ არის ეს მოვლენა იმის ღრმა და ნიშანდობლივი
მოწმობა, რომ კავკასიაში ამ დროს, ფეოდალური ურთიერთობის
აღმავლობის ხანაში მიმდინარებოდა ისეთი პროცესი, რომელიც
ხელს უწყობდა (იწვევდა) ასეთი მონათესავეობის კონცეფციის შე-
ქმნაზე, თუ აქამდე შემონახული ზეპირგადმოცემის მეცნიერულ
გამართვას. ერთი სიტყვით, მიზნდა ვთქვა, რომ ლეონტი მროველი-
სეული კავკასიის ხალხთა მონათესავეობის თეორია იკვებებოდა
კავკასიის ფეოდალური საზოგადოებრივი ცხოვრების იმავე წყარო-
ებით, რომელთაც საფუძველი შეუქმნეს ვეფხისტყაოსნის კულტუ-
რას, რომ ლეონტი მროველის მონათესავეობა და ვეფხისტყაოსნის
ძმადნაფიცობა ერთი და იმავე წყაროთი მორწყული ფეოდალური
სამყაროს ნაყოფია.

რა თქმა უნდა, არაა მართებული ლეონტის კრიტიკა ამ ნაწილ-
ში იმ მხრივ, რომ მან ქართველების ძმები (მეგარელები, ჰერები)
და უფრო შორი მონათესავეები, შეიძლება საეჭვო მონათესავეებიც
(კავკასიანები, ლეკები, სომხები, ალბანები) ერთხარისხიან მონა-
თესავეებად წარმოადგინა. აწინდელი ჩვენი ცოდნის მოთხოვნა
XI საუკუნის მწერლისაგან რა მეცნიერული სარგებელია. მთავარი
და მეცნიერებისათვის საინტერესო სწორედ ის არის, თუ რატომ
„ცდებოდა“ ჩვენი ავტორი და რატომ ქართლოსიანებად არ წარმოგ-
ვიდგინა, ვთქვათ, ჰერნი და ეგრნი? აქ ხომ თეორია რაიმე არ ბოკაე-
და მას? კაცმა რომ იფიქროს, კოლხების, ლაზების არაქართველობა
ლეონტის შეეძლო ხალხთა მონათესავეობის შემცველ ბერძნულ
ქრისტიანულ მწერლობაში ამოეკითხაო, ასეთი ვარაუდი არ გამოდ-
გებოდა: ლაზებისა და იბერიელთა ერთობაზე იქ არსდაა საუბარი.
ასე რომ თუ ლეონტი იმ ლიტერატურას იცნობდა, გამოდის, რომ
ის არ იზიარებდა ამ ცნობებს და ლაზებს (მეგარელებს) ქართლოსი-

ანების ძმებად წარმოიდგენდა ამ ლიტერატურული ცნობების საპირისპიროდ. ასევე ითქმის ჰერებზეც. და როცა ასეთ პირობებში ჰერნი და ეგრანი ჩვენს ავტორს ქართლოსიანთა ძმებად ჰყავს წარმოდგენილი (ისევე როგორც ყველა სხვები), ამას უეჭველია, საკმაო საფუძველი მოეპოვებოდა ლეონტისა და მისი დროის საზოგადოების თვალში. თანაც ლეონტი ხაზგასმით აღნიშნავს, თუ როგორ შემოვიდნენ როგორც ეგრები, ისე ჰერები ქართულ კულტურულ სამყაროში, როგორ „ქართველებად“ იქცნენ ისინი (სხვა მეზობელ ტომებთან ერთად: დვალეები, ღურძუკები, სვანები, აფხაზები...) ასე რომ ლეონტი აქ ყოვლად ისტორიული ჩანს და სწორედ ამის ახსნაა საჭირო: რა საფუძველი ჰქონდა ლეონტის რომ ჰერებს და ეგრებს ქართლოსიანებად წარმოიდგენდა.

ასევე ყოვლად ისტორიულია ლეონტი თვით ქართლოსიანთა კლასიფიკაციის საკითხში... (მ—2, 17. ფურც. 1—11).

15. ქცა I, ჟუანშერი, 145₂₂, 146₁

ოსებმა „მოიტყუენეს ქართლი თავითგან მტკურისად ვიდრე ხუნანამდე... რომელ დაურჩეს წარუტყუენველად ჭეგნი ქართლისანი, კახეთი და კლარჯეთი და ეგრისი“. (სიმონ ყაუხჩიშვილის პუნქტუაცია პრინციპულ შეცდომას შეიცავს).

ე გ რ ი ს ი კახეთთან და კლარჯეთთან ერთად ქართლის ქვეადაა გამოცხადებული.

ეს ასე იყო პოლიტიკურად, თორემ ჩვენმა ავტორმა კარგად იცის, რომ ეგრისი ქართლოსიანთ ნათესავი არაა შდრ. აქვე 137₂ (ამ მოწმობის შესახებ მე სპეციალური შენიშვნა მაქვს „ქართლში“ — ნახე) (მ—2, 16. ფურც. 16).

16. ქცა I, ჟუანშერი, 234₃₁, 235₁₋₆

მურვან ყრუმ როცა შეიტყო, რომ მეფენი ქართლისანი „წარვიდეს ეგრისად და მუნით კუალად მიიცვალნეს აფხაზეთად, შეუდგა კუალსა მათსა და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრისის ქუეყანისანი. და ციხე იგი სამზღუდე, რომელ არს ციხე-გოჯი. შემუსრა, და შევლო ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა“...

ე გ რ ი ს ი ქუეყანა. კლისურის ზღუდე საზღვარია, იგულისხმება საზღვარი ქვეყანათ შორისი, რომელი ქვეყნის?? აქვე ქვემოთ: ეს „იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა“. სამწუხაროდ, ჟუანშერი არ ასახელებს იმ

მიკროქვეყნებს (ეთნიკურ-სამეურნეო რაიონებს), რომელთა საზღვარი იყო კლასურა, თუმცა ამას მიყოლებული ცნობა, რომ მურვან ყრუმ „შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი“ გვაფიქრებინებს, რომ კლასურა საზღვარზე იყო აფშილეთსა და რაღაც ტომს შორის (ეს ტომი არ იყვნენ ეგრისელები, მაგრამ არც აფშილები, იყვნენ თითქო) (მ—2, 6. ფურც. 125).

17.

ქცა I, ჟუანშერი, 241₃

მირმა ანდერძად დაუგდო არჩილს: „მისცენ მათ (ე. ი. ერისთავებს) ასულნი ჩემნი და განუყვენ მათ ქუეყანანი ქართლისანი: ნახევარი შენ და ნახევარი მათ. ხოლო საუხუცესოდ რომელ მქონდა, მომიცემია შენდა, და გქონდეს საუხუცესოდ: ეგრისი, სუანეთი, თაკუთერი, არგუეთი და გურია. ხოლო კლარჯეთი და შუა მთიულეთი მიეც ასულთა ჩემთა, რათა მუნ შინა იყვნენ ეამთა ამათ ბოროტთა“. (მირი და არჩილი ამ დროს იყვნენ ანაკოფიაში). ეგრისში აქ იგულისხმება საკუთრივ ეგრისს გარდა ეგრის წყალსა და კლასურას შორის ქვეყანა; არჩილი ეუბნება ლეონ ერისთავს: „აწ უწყიეს შენება ადგილთა ჩუენთა კლისურიტგან აღმართ. წარვალ და დავეშენები ციხე-გოჯს და ქუთათისს“. (242₁₅) და მერე „წარმოვიდა არჩილ და დაემკვდრა ეგრისს ვიდრე შორაპნამდე“...

ეგრისია ეგრის წყლიდან ვიდრე შორაპნამდე, შეიძლება კლისურიტდან?

ამ საკუთრე ეგრისში არ შედის სუანეთი, თაკუთერი, არგუეთი, გურია.

აქ გურია არგუეთის და სხვათა (ისევე როგორც თვით საკუთრივ ეგრისის) თანასწორი მნიშვნელობის ქვეყანაა. არგუეთსა და გურიას შორის ასეთივე მნიშვნელობის სხვა ქვეყანა დასაბელებული არაა: ჩანს არც იყო...

ამ დროისათვის გურია, როგორც ჩანს, საესეებით გამოკვეთილი ქვეყანაა. (ხანისწყლიდან პეტრამდე?? ფერსათი??). (მ—2, 6. ფურც. 130).

18.

ქცა I, ჟუანშერი, 243₄

აფხაზეთიდან არჩილ მეფე წამოვიდა და „დაემკვდრა ეგრისს

ვიდრე შორაპნადმდე. და განაგნა ყოველნი ციხენი და ქალაქნი და აღაშენა ციხე საზღუარსა ზედა გურიისა და საბერძნეთისასა“.

ამ აღგილიდან ისა ჩანს, რომ ეგრისი შორაპნადმდე მოდიოდა XI საუკუნის მოღვაწეთა წარმოდგენით და რომ გურია ან არ შედიოდა ეგრისში, ან თუ პოლიტიკურად შედიოდა ეგრისში, ის მაინც განსხვავებულ ქვეყნად იგულისხმებოდა. სამწუხაროდ ჭუანშერი არ ასახელებს ამ ციხეს. საფიქრებელია, რომ ეს ციხე იყოს პეტრა (ქაჭთა ციხე). არაა საფიქრებელი, რომ აქ იგულისხმებოდეს გონიო: ეს ციხე ლაზიკაში დიდი ომის დროსაც კი ბერძენთა ხელში იყო (ტუსალებს აქ ათავსებდნენ) — VI ს-ში. მით უფრო ამის შემდეგ ლაზიკის დასუსტების ხანაში არაა საფიქრებელი, რომ ის ლაზიკის ხელთ გადმოვიდა... მაგრამ მოტანილი ადგილი ყურადღებას იქცევს იმ მხრით, რომ მოსალოდნელ „საზღუარსა ზედა საქართველოსასა და საბერძნეთისასა“ — ნაცვლად შდრ. 2354-5 აქ წერია „გურიისა და საბერძნეთისასა“. რატომ არ იხმარა აქაც გურიის ნაცვლად, „საქართველო“, ან რატომ არ იხმარა იქ (2354-5) საქართველოს ნაცვლად იმ ქვეყნის სახელი „ეგრის წყლის ქვემოთი კლისურამდე“? ან შეიძლება ამ ქვეყანას ერთი სახელი არ ჰქონდა? რად არ იხმარა „ეგრისი“? აქი „ეგრისში“ ამის შემდეგ არაერთხელ იგულისხმობს ამ ქვეყანასაც...

მოკლედ რომ ვთქვათ, მე ჭერჭერობით ვერ მოვახერხე მტკიცე რაიმე პრინციპი დამეჭირა ჭუანშერთან ამ ტერმინების ხმარებაში... საფიქრებელია, რომ ასეთი მტკიცე პრინციპი არ ჰქონდათ... რეალური ვითარების გავლენა იყო... (მ—2, 6. ფურც. 79, 127).

18. ქ'ცა I. მატიანე ქართლისა, 251₁₁

„ხოლო რაჟამს მოუძღურდეს ბერძენნი, გადგა მათგან ერისთავი აფხაზთა, სახელით ლეონ მისწული ლეონ ერისთავისა, რომლისად მიეცა სამკვიდროდ აფხაზეთი. ეს მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა მეფისა, და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე, სახელ—იდგა მეფე აფხაზთა, რამეთუ მიცვალეზულ იყო იოვანე და დაბერებულ იყო ჟუანშერ. და შემდგომად ამისსა ჭუანშერცა მიიცვალა“.

ეპოქალური ხასიათის ამ პოლიტიკურ ცნობაში ჩვენი მიზნისათვის ის არის აღსანიშნავი, რომ ეგრისი ამ ავტორსაც აფხაზეთიდან ვიდრე ლიხამდე წარმოუდგენია და ამ ეგრისში ის

გულისხმობს არა მარტო შიდა ეგრისს, არამედ არგვეთსაც და გუ-
რიას. ერთი სიტყვით მატთანე ქართლისას ავტორის ცნობით ეპო-
ქალური მოვლენა მოხდა: ძველი ეგრისი (ეგრის
წყალი) აღდგა, ოღონდ არა ეგრისის სახელით,
ან ქართლის სახელით, არამედ აფხაზეთის სახელით,
რადგან მეფე იქმნა აფხაზეთის ერისთავი.

ამრიგად წარმოიქმნა ახალი ქვეყანა ძველისძველი ეგ-
რისის ადგილზე — აფხაზეთი (მ—2, 7. ფურც. 5).

20. ქცა I, მატთანე, 316₁

გიორგი მეფეს (მეორეს) დიდებულები გაუდგნენ: „ივანე მოი-
რთა კახნი და დადგა ქსნის პირსა; და ნიანია წარულო ქუთათისისა
საქურქლე და შედგა ქუთათისს შიგა; და ვარდან გაადგინა
სუანნი ავისა მოხარკულნი, და არბიეს და ამო-
სწყედეს საეგრო“.

ეგრი თავდაპირველად ტომის სახელია (ტოტემი გრ? ეპონიმი
ეგრი (ეგროსი), ისევე როგორც ქართ, -კახ. და სხვა...) აქედან სა-
ეგრო, ან ეგრისი — ეგრების ქვეყანა.

ეგრი ერქვა იმ ქვეყანასაც, რომელიც ეგრის ტომს აეთვი-
სებინა, საეგრო მეორე რიგის წარმოება ჩანს. მ-ეგრ-ელი შეიძლება
ამ კოლექტივის წევრის სახელიც ყოფილიყო, თუმცა არაა გამორი-
ცხული, რომ კოლექტივის წევრსაც ეგრი ეწოდებოდა (სომხური
ხეხრე თითქო ამის მოწმობაა).

ასე რომ საეგრო და სამეგრელო ერთი და იმავე ში-
ნაარსის ცნებებია: საეგრო უფრო ძველი, სამეგრელო უფრო ახალი.

ჩვენი ავტორის ისტორიული გეოგრაფია ლიხს ქვემოთი კერძი-
სა: არგვეთი, ლომსიანი, გურია, თაკვერი, სვა-
ნეთი, საეგრო, აფხაზეთი, სამოქალაქო (მ—2,
16. ფურც. 46).

[აფხაზეთი ძართულ წაართვაში, მისი დამოკიდებულება
ძართულ სამხაროსთან]

1

პაბო, 59

ერთი საყურადღებო ფაქტი შეინიშნება. საბანის ძე შრომას
წერს მანამდე ვიდრე აფხაზეთა მთავარი მეფე გახდებოდა. ეს მთა-
ვარი კი ფლობს მთელ დას. საქართველოს; ამას გულისხმობს საბა-
ნის ძის მიერ ნაჩვენები საზღვრები ამ მხარისა, ამავე დროს საბა-

ნის ძე ამ ქუეყანას აფხაზეთს უწოდებს. ჩანს აფხაზთა მთავარს-ბერძენთა ნებართვით მთელი დას. საქართველო გაუერთიანებია თავისი პოლიტიკური უფლების ქვეშ, ისევე როგორც ლაზები აერთიანებდნენ ამ ქუეყანას IV—VI საუკუნეებში (აქაც რომის პოლიტიკა გარკვეულ როლს ასრულებდა). რა ნიადაგზე მოხდა აფხაზთა მთავრის ასეთი წარმატება?... იმ ნიადაგზე ხომ არა, რომ რომიც მხარს უჭერდა (ჩრდილოეთიდან თავის დაცვა), იბერიისა და აფხაზთა მთავრის თანხმობა კავშირი (სტეფანოზი, მიჩი და არჩილი, ლეონ I და რომის კეისარი)...

ასეა თუ ისე აფხაზეთი დას. საქართველოს მომცველი ცნება არის ჭერკიდევ ლეონ II-ის გამეფებამდის, მისი მთავრობის დროსვე.

საბანის ძე აფხაზეთს აქ. რა თქმა უნდა. პოლიტიკური მნიშვნელობით ხმარობს. მან კარგად იცის, რომ ეს ძველი ეგრისია. ასევე პოლიტიკური მნიშვნელობის.

აქედან შესაძლებელი ხდება ლეონ II-ის როლის უფრო მიახლოებითი განსაზღვრა. მან რომის ბატონობა უკუაგლო და ეგრისის იდენტული ტერიტორია (კოლხეთი?), იბერია რომ დაპატრონებოდა (ეხენისწყალსა და ლიხს შორის?), გაიერთა... ვახუშტის აზრით მანვე მისტაცა ოძრხის ერისთავს გურია, ე. ი. იბერიის ეს ნაწილიც (მ—2, 16. ფურც. 75).

2.

ჰაბო, 5823. 59720

ნერსე ერისთავი ევდრა „მეფესა მას ჩრდილომასა. რამთა ვანუტეთს იგი მიერ ქუეყანად აფხაზეთისა, რამეთუ პირველადვე წარეგზავნნეს მას დედა და ცოლი და შვილნი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი, რამეთუ კრძალულ იყო ქუეყანად იგი შიშისაგან სარკინოზთამასა...

და ვითარცა მიიწინეს იგინი ქუეყანად აფხაზეთისა. მთავარმან მის ქუეყანისამან შეიწყნარა ნერსე ყოვლით ერთ მისითურთ“.

და ჰაბომ იხილა „ქუეყანად იგი საეცს ქრისტეს სარწმუნოებითა და არავინ ურწმუნოთაგანი მკვლად იპოვების საზღვართა მათთა. რამეთუ საზღვარ მათდა არს ზღუად იგი პონტომასი სამკვლრებელი ყოლადვე ქრისტიანეთად, მისაზღვრადმდე ქალდიამას, ტრაპეზუნტიამ მუნ არს, საყოფელი იგი აფსარეასი და ნაფსაას ნავთსადგური. და არს ქალაქები იგი და ადგილები საბრძანებულად

ქრისტეს მსახურისა იონთა მეფისა, რომელი მოსაყდრე არს დიდსა ნას ქალაქსა კონსტანტინეპოლისასა“.

ჩვენი მკვლევრები თანხმობით სცნობენ, რომ ამ აფხაზეთში იოანე საბანის ძე მთელ დას. საქართველოს (ეგრის-აფხაზეთს) კვლისხმობს (იხ. კ. კეკელიძე, ს. ჭანაშვილი, პ. ინგოროყვა...) რაც, ჩვენც ვფიქრობთ, სწორი უნდა იყოს. შთაბეჭდილება ისეთია, რომ ხალხთა აფხაზეთშია. ეს ახალი და უჩვეულო ამბავია და ამიტომაცაა, რომ ავტორი საგანგებოდ ჩამოთვლის ხალხის ამ პუნქტებს. ამით ავტორს სურს უჩვენოს აფხაზეთის პოლიტიკური მორკმულობა (სიდიდე) იონთა მეფის საბრძანებელში. თუ ასე არა, გაუგებარი და აუხსნელი იქნებოდა, საბანის ძის უწიგნურობის ნიშანი იქნებოდა აფხაზეთის დახასიათებისას მის საზღვრებს მიღმა ქვეყნის დახასიათება და თვით აფხაზეთზე კი დღემილი... ამიტომ ბუნებრივია იოანეს სურს თქვას: აფხაზეთი დიდი ქვეყანაა, მასში არა მარტო საკუთრივ აფხაზეთი შედის, არამედ ხალხიაც, სადაც ესა და ეს ქალაქებია და ადგილები და ყველაფერი ეს „საბრძანებელად ქრისტეს მოყვარისა იონთა მეფისა“ არს. ამიტომაც „კრძალულ იყო ქვეყანაჲ იგი შიშისაგან სარკინოზთაჲსა“...

მთელ დას. საქართველოს რომ არ გულისხმობდეს, წარმოუდგენელია, იოანე საბანის ძეს ცალი სიტყვა არ დასცდენოდა ამ ვრცელი ქრისტიანეთის შესახებ, რომელზედაც ჰაბომ გამოიარა, ისევე როგორც ამავე ქვეყანაზე ჩაიარა და ამოიარა ნერსე ერისთავის ცოლშვილმა... და როგორ ადვილგასაგები იქნებოდა ნერსეს ცოლშვილის დახიზნვა საკუთრივ აფხაზეთში იმ დროს, როცა მთელი დას. საქართველო — ეგრისი, გურია, აფხაზეთი, — კეისრის საბრძანებელი, „კრძალულ იყო შიშისაგან სარკინოზთაჲსა“, და ბოლოს, როგორი „საკუთრივ აფხაზეთი“ შეიძლება იყოს ის „აფხაზეთი“, რომლის საზღვარი იყო „მისაზღვრადმდე ქალდიამსა“? გამოდის, რომ აფხაზეთი მთავარს ჭერ სამმართველოდ მიუღია ბერძენთა კეისრისაგან როგორც აფხაზეთი. ისე ეგრისი, ხოლო შემდეგ „დაუპყრია“ ორივე მხარე, ე. ი. უარუყვია ბერძენთა მფლობელობა, ომით გაუდენია ბერძენთა მეციხოვნენი, თავი მეფედ (სუვერენ მფლობელად) გამოუცხადებია, სამეფო ტახტი ქუთაისში გადმოუტანია, იბერიისაგან (ქართლისაგან) არგვეთი, შეიძლება, ფერსათით მიუტაცინია...

ამრიგად, აფხაზეთი სამეფოს წარმოქმნის პოლიტიკური ისტორია ორ საფეხურად იყოფა: 1. აფხაზეთის მთავარი (როდის დაკარგა „მეფობა“, აკი პროკოპი — აგათია აფხაზეთი „მეფეებს“ აღნიშნავენ, ისევე როგორც ლაზიკის მეფეებს?) ძლიერდება (VIII ს.) და ის

ბერძენთა კეისრის ნებით (შეიძლება, რამოდენადმე ძალაუნებურად ლაზიკის საპირისპიროდ, ჩრდილოეთის ნომადების შესაკავებლად) ეგრის (შორაპნაშდე) აფხაზეთის მთავარი ხდება. 2. გაერთიანებული ეგრის-აფხაზეთის მთავარი აუჯანყდება კეისარს, სუვერენი („მეფე“) ხდება. განდევნის კეისრის ძალას.

განთავისუფლებული ქვეყნის მეფე ქუთაისში ჯდება „აფხაზთა მეფის“ სახელით.

მხოლოდ ამ პირობებში არის გასაგები, რომ აფხაზთა მთავარმა „აფხაზთა მეფის“ ტიტული მიიღო: კანონზომიერი განვითარება ჩანს. „აფხაზეთის მთავარმა“ ამ სახელით მთელი დას. საქართველო გაიერთიანა, ამ „აფხაზეთში“ მთელი დას. საქართველო იგულისხმებოდა და როცა, შემდეგ, ეს „აფხაზეთის მთავარი“ დამოუკიდებელი ხელშეიფე გახდა, „მეფის“ უფლების აღდგენა ამ გაერთიანებისათვის ბუნებრივი იყო: კოლხეთის მეფე, ლაზიკის მეფე — აფხაზეთის მეფე. თუ ასე არა, აფხაზეთის მთავარი ახლა, IX საუკუნეში, მეფის ტიტულს ვერ იცადრებდა... ასე ესმის ვახუშტისაც...

ვამბობთ IX საუკუნეში, იმიტომ რომ, იგულისხმება, ახლა „მეფის“ შინაარსში დიდი ხანია ცვლილება მომხდარიყო და ის ძველებურად რაგინდარა მფლობელს (მასსახლისს, ნახევრად საგვარეულო წყობის ქვეყნის მმართველს, სხვა დიდი ქვეყნისაგან დამოკიდებულ მმართველს...) კი არ ეწოდებოდა, არამედ დამოუკიდებელ ხელმწიფეს (სუვერენს), კეისარს, ხალიფას, ან მათ „ძმებს“...

საბანის ძის დამოწმებული დრო ის ხანაა, როცა აფხაზთა მთავარი ჭერ კიდევ მეფე არაა. ის ბერძენთა მფლობელობის ქვეშ იმყოფება. ეს მოწმდება როგორც ქართული ტრადიციით (თუმცა ქართული ტრადიცია მხოლოდ საკუთრივ აფხაზეთს ჰგულისხმობს კეისრის საბრძანებელში), ისე ბერძნული წყაროებით (ბერძენთა მარცხიან ლაშქრობათა შესახებ IX საუკუნეში... ასეთი მარცხისა და მიუხედავად, კეისარი X საუკუნეშიაც კი არა სცნობდა აფხაზთა მეფის სუვერენობას...).

ასე რომ იოანე საბანის ძის ცნობის ის ადგილი, სადაც იონთა მეფის „საბრძანებელზეა“ საუბარი ბუნებრივი ჩანს ისე გავიგოთ, როგორც ის კ. კეკელიძეს ესმის: რომ აფხაზეთი ამ „საბრძანებელში“ იგულისხმება...

და აი, ამ გაერთიანებული ქვეყნის საზღვრები აქვს, ბუნებრივია, მოცემული იოანე საბანის ძეს.

იოანე აღნიშნავს: „ნეტარი ჰაბო უფროა სლა ჰმადლობდა ღმერთსა, რამეთუ იხილა მან ქვეყანაჲ იგი საგსჴ ქრისტესს სარ-

წმუნობებითა და არავინ ურწმუნოთაგანი მკვდრად იპოვების სა-
ზღვართა მათთა. რამეთუ საზღვარ მათდა არს ზღუაჲ იგი პონტოჲ-
საჲ, სამკვდრებელი ყოლადვე ქრისტიანეთაჲ მისაზღვრადმდე ქალ-
დიასა (ცნებისათვის: „მისაზღვრადმდე“ იხილე ოთხთავი, მათე,
27₅₁: DE „და აჲა კრეტსაბმელი იგი ტაძრისაჲ მის განიპო ორად
ზმთაგან, ვიდრე ქუედმდე, და ქუეყანა შეიძრა და კლდენი განსთქ-
დეს“. მათე 27₅₁: C — „და აჲა კრეტსაბმელი ტაძრისაჲ მის განიპო
ორგან ზენადთაგან მიქუენამდე, და ქუეყანაჲ შეიძრა, და ლო-
დნი განსთქდეს“), ტრაპეზუნტიან მუნ არს, საყოფელი იგი აფსარეა-
საჲ და ნაფსაჲს ნავთსადგური. და არს ქალაქები იგი და ადგილე-
ბი საბრძანებლად ქრისტეს მსახურისა იონთა მეფისა, რომელი მო-
საყდრე არს დიდსა მას ქალაქსა კოსტანტინეპოლისასა“.

თუ მოტანილ ტექსტს ბუნებრივად, ძალდაუტანებლად გავი-
გებდით, თითქო საეკვო არ უნდა იყოს, „საზღვარ მათდა“ (ე. ი. იმ
საქრისტიანოსი, სადაც აფხაზეთია) „არს ზღუაჲ იგი პონტოჲსაჲ“...
„მისაზღვრადმდე ქალდიასა“. აქ ცნება „მისაზღვრადმდე“ გაღა-
მწყვეტი მნიშვნელობისაა. მისი ასეთი თუ ისეთი გავებისაგან და-
მოკიდებულა აფხაზეთის პოლიტიკური საზღვრის დადგენა სამხ-
რეთ-დასავლეთის მიმართულებით (მე მგონია პ. ინგოროყვა
მართალია ამ ცნების განმარტებაში). მაგრამ შეიძლება, ვფიქრობთ,
თვით ეს განსამარტავი ცნება „მისაზღვრადმდე“ კონტექსტით გან-
ვმარტოთ. სრულიად მოულოდნელი, უცნაური და უწიგნური წერის
მაგალითი იქნებოდა (რაც საბანის ძეს არასგზოთ არ ახასიათებს),
თუ დაუფშვებდით, რომ ავტორი უმიზეზოდ მოჰყვა იმაზე საუბარს,
თუ რა ღირსშესანიშნავი ადგილებია აფხაზეთის მოსაზღვრე ქალ-
დიამი.

საზღვრის ასეთი დანახელება ყოვლად უვიცური იქნებოდა,
ხოლო თუ ამ ავტორს აფხაზეთს გარეშე ქრისტიანეთის დანახელება
და იქ არსებული ქალაქების და ადგილების ჩვენება უნდოდა. რაღა
ქალდიასთ შემოიფარგლა: იონთა მეფის საბრძანებელი სხვაც ბევ-
რი იყო პონტოს ზღვის მიყოლებით. ასე რომ ძალდაუტანებელი და
არახელოვნური გაგებით, აქ საბანის ძეს საუბარი აქვს ქალაქებსა
და ადგილებზე, რომლებიც იპოვებიან „ზღუაჲ იგი პონტოჲსაჲსაჲ“
„საზღვართა“, ხოლო შემოდინ პოლიტიკურად აფხაზეთში და ყვე-
ლაფერი ეს საბრძანებელია „იონთა მეფისა, რომელი მოსაყდრე არს
დიდსა მას ქალაქსა კოსტანტინეპოლისასა“. საბანის ძე ამჟარაა,
ასაბუთებს თავის აზრს, რომ ქრისტიანეთი კოსტანტინეპოლის ტახ-
ტის საბრძანებელია და ამით კრძალულ არს აფხაზეთიც მუსლიმთა

ხელყოფისაგან... ასე რომ აქ ყველაფერი რიგზეა და დასაბუთებულ-
ლია და იონანე საბანის ძეც უწიგნურს და მოუქნელს არას ამბობს.
თორემ გამოგვივიდოდა, რომ იონთა მეფის საბრძანებელი ქალდია
არის და იმის იქით, ხოლო აფხაზეთი მის გარეთაა და ამავე დროს
მუსლიმთაგან კრძალული კი არს... ეს ყოველად გამოსარიცხავია.

ამრიგად, ტრაპეზუნტი აფხაზეთშია, მამინ ქალდიაც აფხაზეთ-
შია და „მისაზღვრაზღე“ ნიშნავს მთელ ქალდიას და არა ქალდიამდე
ქვეყანას...

ჩვენ სამეცნიერო ლიტერატურაში მოტანილი ადგილი სადავოა.
კ. კეკელიძის და პ. ინგოროყვას აზრით, აქ „საყოფელი აფსარემსა-
ას“ და ნათესაზ ნავთსადგურში იგულისხმება აფსარი (გონიო) და
ნიკოფსია (საყოფელი აფსარემსაჲ — ჰო, მაგრამ ნათესაჲ რომ ნი-
კოფსია იყოს, მე საეჭვო მეჩვენება). თუ მკვლევართა ამ მოსაზრე-
ბას გავიზიარებდით, ჩვენ უნდა დავვეშვა, რომ როგორც ტრაპე-
ზუნტია, ისე ეს ადგილები (საყოფელი იგი აფსარემსაჲ და ნათესე-
ას ნავთსადგური)—ყველა აფხაზეთში იგულისხმება და ეს იმიტომ,
რომ ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან აფხაზეთს, როგორც ამას საბა-
ნის ძე ვარაუდობს, მხოლოდ წარმართული ქვეყნები ესაზღვრებიან
და არა ბერძენთა მეფის ქვეშევრდომი ქვეყანა. ხოლო თუ ნათესაზ
ნავთსადგური ნიკოფსია არის და ის კი, როგორც დავინახეთ, არ
შეიძლება აფხაზეთში არ იყოს [ან კი რა აზრი ჰქონდა ამ დროს
ნიკოფსია გამორთმეოდა აფხაზეთს მთავარს, რომელიც იქამდე შე-
წყალებული ჩანს ბერძენთა მეფის მიერ (ამას ერთხმად სცნობენ
ჩვენი მკვლევრები), რომ მთელი ლაზიკაც მისთვის მიუთვლიათ],
ასევე არ შეიძლება (ეს უკვე კონტექსტის მიხედვით), რომ ტრა-
პეზუნტია და საყოფელი აფსარემსაჲ იმავე აფხაზეთში არ იყოს.
ამ შემთხვევაში შემდგომი ტექსტი: „და არს ქალაქები
იგი და ადგილები საბრძანებლად ქრისტეს მსახურისა იონთა მეფი-
სა“ — იმას ჰგულისხმობს, რომ მთელი აფხაზეთი, ე. ი. ეგრი-
საფხაზეთი არს საბრძანებლად იონთა მეფისა, რაც, როგორც ვნახეთ,
სარწმუნოდ გამოიყურება. მართლაცაა აფხაზეთის მთავარი, საბა-
ნის ძის გავებით, ისევე არაა დამოუკიდებელი ხელისუფალი („მე-
ფე“), როგორც არ არის დამოუკიდებელი ხელისუფალი მთავარი
სტეფანოზ „ქართლის ერის მთავარი“... „იონთა მეფე“ ისევე მეფეა,
სუვერენია. მოსაყდრეა, როგორც მეფეა საკრინოზთა ხალიფა (ბაღ-
დადს მოსაყდრე). აფხაზეთისა და ქართლის ხელისუფალნი მთავ-
რებია ამ მეფეთა „საბრძანებელში“.

აკი როცა იონთა მეფისაგან დამოკიდებულება უარყო და თა-

ვი დამოუკიდებელ ხელმწიფედ გამოაცხადა აფხაზთა მთავარმა „სახელ იდვა მეფე აფხაზთა“. თუ ყველაფერ ამას სწორედ ასე გავიგებთ, ყველაფერი რიგზე იქნება: აფხაზეთის საზღვარია ქალღია (ჩათვლით), რომელშიც ტრაპეზუნტია, საყოფელი აფსარესაჲ და ნაფსაჲ ნავთსადგური შედინ, ან ეს ადგილები ქალღიაში არ არიან, არამედ საკუთრივ აფხაზეთში არიან და ქალღია აფხაზეთში არაა — ეს მიუღებელია. ერთი სიტყვით ტრაპეზუნტია, საყოფელი აფსარესაჲ და ნაფსაჲ ნავთსადგური აფხაზეთშია (მართლაცდა თუ ნიფსაჲს ნავთსადგური ნიკოფსია არის და ნიკოფსია აფხაზეთში არის, მაშინ სხვა დანარჩენიც აფხაზეთშია, „იონთა მეფის საბრძანებელში“...).

მაგრამ დაუშვათ, ტრაპეზუნტია აფხაზეთის გარეთ არის ნაგულისხმევი ე. ი. ქალღია აფხაზეთის გარეთაა. მაშინ საყოფელი იგი აფსარესაჲ და ნაფსაჲს ნავთსადგურიც ქალღიაში, აფხაზეთის გარეთ უნდა ვიგულისწნოთ და ამ შემთხვევაში ნაფსაჲს ნავთსადგურის ნიკოფსიად ვაგება ვამოირიცხება და ის (ნაფსაჲს ნავთსადგური) შვი ზღვის სანაპრეთ სანაპიროებზე ქალღიის ქვეყანაში უნდა ექმნებოთ...

ქალღიის გულეებისათვის აფხაზეთის გარეთ ასევე ხელის შემწეული გარემოებაა ეს ჩამოთვლა ქალღიაში არსებული ქალაქებისა და ადგილების: ეს როგორი აფხაზეთის საზღვარია, თუ საზღვარს ასახელებდა, ტრაპეზუნტია აფსარესა საყოფელის (გონიის) გვერდით?...

მაგრამ ვკეტყვიან, ხომ შეიძლება, რომ ქალღიის ადგილების ასეთი დასახელებით საბანის ძე ახასიათებდა ამ ქვეყანას (ე. ი. ქალღიას), რომელიც საბრძანებელი იყო იონთა მეფისა? — მაშინ გამოვა, რომ იონთა მეფის საბრძანებლისაგან აფხაზეთი გამოირიცხებოდა. შეიძლება კი რომ საბანის ძის პოლიტიკური წარმოდგენა ასეთი ყოფილიყო? და თუ აფხაზეთი იონთა მეფის საბრძანებლის გარეთ იყო, როგორღა იყო „კრძალულ“ ქვეყანა იგი შიშისაგან სარკინოზოფსაჲ? (საბანის ძის პოლიტიკური წარმოდგენით სამი „ხელმწიფე“ იყო თანაბარი ფასის: სუვერენი ბაღდადის ხალიფა, ხაზართა ზაყანი და იონთა მეფე... ყველა სხვა მფლობელები ამათ საბრძანებელში იყვნენ. — მთავრებ ი... ან შეიძლება ტერმინი „საბრძანებელი“ საბანის ძეს სურს აღნიშნოს უშუალო სამფლობელო რაზმა მეფისა, მაშინ როცა აფხაზეთი, მისი აზრით, მაინც სხვაგვარი სამფლობელოა. ე. ი. ყმადნაფიცი ქვეყანაა საკუთარი დინასტიით, სამთავროა...). (მ—2, 16. ფურც. 52—59).

3. მერჩულემ დას. საქართველოს აღსანიშნავად ერთი ტერმინი იცის: აფხაზეთი, ის ეგრისს არ ხმარობს (მ—2, 5. ფურც. 231).

4. ქცა I, ჟუანშერი 215, ქრონიკები I, 53
ეგრემ მცირის „უწყებინა“.

„მათვე ეამთა შინა ისტკნიანეს მეფობისათა, აფხაზნიცა შეიცვალნეს უმჯობესად. და ქრისტიანობისაჲ შეიწყუნარეს ქადაგებამ: რამეთუ პალატსა შინა იუსტინიანე მეფისასა იყო ვინმე საქურისი, აფხაზი ნათესავით, და ევეფრატა სახელის დებით, რომელი წარივლინა მეფისა მიერ ქადაგებად მათდა და აღთქმად, ვითარმელ: ამიერიტგან არცა ერთილა ვინ ნათესავისა მათისაგანნი განჯუღბულ იქმნეს მამაკაცობისაგან, რკინისა მიერ იძულებითა ბუნებისაჲთა: რამეთუ მრავალნი იყვნეს მათგანნი მსახურ სამეუფო-დასა საწოლისა, რომელთაჲ საქურის იცის წოდებამ: ჩუჭულებამან: ვინაჲცა იუსტინიანე ტაძარი წმიდისა ლუთისმშობლისაჲ აღაშენა აფხაზეთსა შინა და მღღელნი დაადგინნა მას შინა, რათა უგანცხადებულესად ასწავებდენ შჯულსა ქრისტიანობისასა“.

აფხაზეთი XI საუკუნის ქართველის თვალში ცალკე ნათესავია, ნათესავის ნიშანი კი იყო ენა (მ—2, 16. ფურც. 72).

5. გ-ი ხუცეს მონაზონი, 154

ანტიოქიის პატრიარქთან გიორგი მთაწმინდელს დიდმნიშვნელოვანი პაექრობა ჰქონდა.

პატრიარქი საეკლესიო კანონის თანახმად მოითხოვდა, რომ „ქართლის“ ეკლესია ანტიოქიის პატრიარქს დაქვემდებარებოდა იმის საფუძველზე, რომ ქრისტეს მოციქულთაგანს იქ („ქართლში“) არავის უქადაგნია, მაშასადამე, სამოციქულო საყდარი იქ არ არის.

პატრიარქის ამ დებულების გასაბათილებლად გიორგი მთაწმინდელმა ანდრია მოციქულის მიმოსვლა დაუსახელა:

„ჩუენ პირველწოდებულისა... ნაწილნი ვართ და სამწყსონი და მის მიერ მოქცეულნი და განათლებულნი. და ერთი წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგანი, სიმონს ვიტყუ კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდებინს. ამათ წმიდათა მოციქულთა განათლებულნი ვართ“.

რა შინაარსითაჲ აქ ნახმარი ცნება აფხაზეთი (მე მგონია — მთელი დას. საქართველოს შინაარსით) სულერთია ის „ქუე“

ყანასა ჩუენსა“ არის და არც არაფერი საცილობელი არ არის (მ—2, 16. ფურც. 65).

6. გ-ი ხუცეს მონაზონი, 159_ა

გიორგი ათონელი შავი მთიდან საქართველოში მოდიოდა... „მოვიწინით სამისონს ქალაქსა ზღკეს-კიდისასა. და მუნ განვყიდენით საქედარნი ჩუენნი და ესრეთ ნავითა წარვემართენით კე რ-ქოთა აფხაზეთისათა და კეთილითა და ჰამოფთა ნიავითა მივიწინით ფოთს და მიერ სავდრითა ქუთათისს ქამთა სთულისასა“.

აქ აფხაზეთი, ცხადია, დასავლეთ საქართველოს შინაარსითაა ნახპარი (მ—2, 16, ფურც. 60).

7. გ-ი ხუცეს მონაზონი, 160_ა

ბაგრატ მეფე ქართლს იყო ზამთარმა მოატანა. მეფე „ჩუეულებისაებრ თვისისა წარვიდა აფხაზეთად და აწვა ბერსაცა წარსლვად. რაფთა მუნ დაიზამთროს და განისუენოს, და ვითარმედ არს ქუეყანაჲ იგი ბარი და ტფილი. და ვითარცა წამოვემართენით მივიწინით ჰყონდიდს, მეფე სრულიად აფხაზეთს შთასვლად წარემართა, ხოლო ჩუენ ეპისკოპოსმან ჰყონდიდელმან არა განგკტვენა. რამეთუ მოწაფე იყო ბერისაჲ. და ზამთარი იგი მუნ დავეყავთ“.

ჩვენ ზემოთაჲ (159) ვნახეთ, რომ ავტორი აფხაზეთს ხმარობს ძველი ეგრიის (ეგრის-აფხაზეთის) შინაარსით, ესევე ტერმინი აფხაზეთი მოეპოვება მას საკუთრივ აფხაზეთის მხარის აღსანიშნავად: „სრულიად აფხაზეთი“.

და ეს საერთო მოვლენაა: ეგრიისი იყო შიდა. ანუ საკუთრივ ეგრიისი, რომელიც მოიცავდა (პოლიტიკურად) დიდ ქვეყანას, ასევე აფხაზეთი, ასევე იყო იმერეთი (გვიან), რომელიც შედგებოდა საკუთრივ იმერეთისა და დანარჩენებისაგან, ასევე იყო ქართლი (შიდა ქართლი, ანუ საკუთრივ ქართლი და სხვა დანარჩენი), ასევე იყო კახეთი (კახეთი, კუხეთი, ჰერეთი)... (მ—2, 16. ფურც. 66).

8. ქცა I. ჟუანშერი, 157_ა

ვახტანგმა ოსები დაამარცხა, მოკავშირე ჯარი დაითხოვა ..და

სპითა დიდითა ქართლისათა წარმოვიდა გზასა აფხაზეთისასა. სულგრძელად და უშიშად იწყო ბრძოლა ციხეთა აფხაზეთისათა. რამეთუ მეფე ბერძენთა ლეონ დიდი უცალო იყო ბრძოლისაგან სპარსთასა, და ვერშეძლებელი იყო სპათა გამოგზავნად აფხაზეთს; და სამ წელ წარტყუნნა ყოველნი ციხენი აფხაზეთისანი ვიდრე ციხე-გოჯამდე. და მოვიდა სახლსა მისსა, ქალაქსა სამეუფოსა მცხეთას“...

აქ უკვე აფხაზეთი ეწოდება არა მარტო ეთნიკურ აფხაზეთს, არამედ მთელ იმ ეგროსის წილს, ტერიტორიას, რომელიც მიტაცებული ჰქონდა საბერძნეთს: ზემორე აფხაზეთად იგულისხმებოდა ეგროს წყლის ქვემო ქვეყანა ბერძენთა ხელში რომ იყო ფარნავაზის დროიდან, აქ ჯუანშერი ბერძენთა მიერ მიტაცებულობის ნიშნით „აფხაზეთში“ გულისხმობს ქვეყანას ციხე — გოჯამდე. კონცეფცია ასეთია (თითქო): ეგროსის ქვეყნის ერთი ნაწილი ქართლოსიანთა ხელთაა, ესაა შიდა ეგროსი და მარგვისი (გარე ეგროსი), მეორე ნაწილი — ეგროს წყალს ქუემოთი ბერძენთა ხელთაა, — ესაა აფხაზეთი (იმ ქვეყნის მკვიდრნი, რომელთაც არ ისურვეს განდგომა ბერძენთაგან და ფარნავაზის დროიდანვე მათ ხელთ დარჩნენ). ვახტანგის დროს ბერძნებმა შიდა ეგროსის დიდი ნაწილი მიიტაცეს (ციხე-გოჯამდე) და ძველადვე მიტაცებულ ქვეყანას „აფხაზეთს“ შეუერთეს და გაფართოვდა აფხაზეთის საზღვრები ქართლის საზღვრების შემცირების ხარჯზე.

როგორც „ქართლი“, ისე „აფხაზეთი“ აქ პოლიტიკური ცნებებია. „აფხაზეთი“ საბერძნეთის მხარეა, „ქართლი“ ქართლოსიანთა მხარე (მ—2, 7. ფურც. 86).

9.

ქცა I, ჯუანშერი, 1779-18

კეისარი და ვახტანგი დამოყვრდნენ. საქმე წინდობისა განაგეს. ტერიტორიული საკითხებიც მოაგვარეს:

„უკუმოსცა კეისარმან საზღვარი ქართლისა, ციხე თუხარისი და ელარჯეთი ყოველი, ზღვთაგან ვიდრე არსიანთამდე, და ქვენი რომელნი მოსდგმანან ლაღთა.

და გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერძნეთისა, ქუეყანა ზღვს პირისა, რომელ არს აფხაზეთი, და რქუა ესრეთ: „ეგროს წყლითაგან ვიდრე მდინარედმდე მცირისა ხაზარეთისა — ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა აღუქსანდრო-

ბითვან, რომელი აწ შენ მიგიღია მკლავითა ჩუენგან. აწ იგი უკუ-
მოგუეც, და ოდეს წარიყვანებდე ცოლსა შენსა, ასულსა ჩემსა, მა-
შინ მოგცე მისგან ქუეყანა“. და დაუწერა ეგრიის წყალსა და
კლისურასა შუა ქუეყანა ზითვად, და სხუა აფხა-
ზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა“.

შესანიშნავი მოწმობაა იმისა, თუ როგორ ესმოდათ XI საუკუ-
ნის ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს პოლიტიკური ვითარება.
(ჭუანშერი და ლეონტი აქ, ისევე როგორც სხვაგან, ყველაფერში
ერთიმეორეს ხვდებიან).

1. აფხაზეთის ტერიტორია უცილობელი
სიცხადითაა მოხაზული, არც ლეონტისთანაც იგუ-
ლისხმებოდა—ქცა, 241, თუმცა ქვეყნის ზოგადი—„ეგრის წყალს ქუე
მოთი“ — და არა სახელდობრივ „აფხაზეთი“ — აღნიშვნით [და ეს
იმიტომ ხომ არა, რომ „მკვდრთა მის ადგილისათა“ ერთიანი სახე-
ლი იმ დროს არ ჰქონდათ და ლეონტი იმ ძველისძეველ ვითარებას
გადმოგვცემს?... ხომ არ არის ეს ფაქტი იმის მაჩვენებელი, რომ
ლეონტი რაღაც სახლო წყაროს — ზეპირ გადმოცემას, თუ წერი-
ლობითს — შეუცვლელად იყენებს, ხოლო ჭუანშერი ამ ქვეყანას
აფხაზეთს უწოდებს მისი დროისათვის (XI ს.) შექმნილი ვითა-
რებისდა შესაბამისად, როცა მდინარითვან მცირისა ხაზარეთისა და
ეგრის წყალს შუა აფხაზეთი შექმნილიყო, — თუმცა არც მთლად
უდავოდ აფხაზეთი: ეს მზითვად გაცემული ნაწილი აფხაზეთისა
ეგრის წყალსა და კლისურას შორის, ერთი რაღაც „ქუეყანა“ ჩანს.
მართალია აფხაზეთში შემავალი პოლიტიკურად, მაგრამ მაინც თა-
ვისთავადი ქუეყანა გარკვეულ საზღვრებში, ეგრის წყალი — კლი-
სურა. ამ საზღვრებს იქით იყო „სხუა (ე. ი. დანარჩენი) აფხაზე-
თი“.

ასე რომ თითქო მითითება გვაქვს იმისა, რომ XI საუკუნეშიაც
არჩევდნენ, რომ პოლიტიკურად ერთი აფხაზეთი „ეგრის წყალს
ქუემოთი“ ორი ქვეყნისაგან შედგებოდა: „ეგრის წყალსა და
კლისურასა შუა ქუეყანა“ და „სხუა აფხაზე-
თი“].

2. ეგრისი, ისევე როგორც ლეონტისთან, აქაც შიდა ეგრისი და
გარე ეგრისი იგულისხმება: ბერძენთა კეისარს სიტყვაც კი არ ჩა-
მოუგდია ეგრის წყალ—ციხე-გოჯს შორის ტერიტორიაზე, ვახტანგ-
მა რომ მკლავით დაიბრუნა. მაგრამ ქართველი პოლიტიკური მოღ-
ვაწენი უცხო ქვეყნად არც აფხაზეთს უყურებენ მათი წარმოდგე-
ნით ვახტანგი სხვისი ქვეყნების მიმტაცებელი არაა. და როცა მან

„საბერძნეთის საზღვარი“ აფხაზეთი დაიპყრო. ეს მან ჩაიდინა არა-როგორც მიმტაცებელმა, არამედ შურის მძიებელმა საკუთრივ ქართლის ქვეყნების (კლარჯეთი და შიდა ეგრის) მიტაცებისათვის... ჯუანშერს ისე აქვს მოთხრობილი, რომ შერიგებისას მსჯელობა შექმნილია მიტაცებ-მოტაცებული ქვეყნების შესახებ. კეისარს „გამოუკითხავს“ ვითარება და უცვნია, რომ შიდა ეგრისი და კლარჯეთი უდავოდ ქართლის სახელმწიფოს კუთვნილი ქვეყნებია (ამიტომაც კეისარმა კლარჯეთი უკუმოსცა ვახტანგს. ხოლო შიდა ეგრისი — ვახტანგის მიერ უკმოღებული თავისთვის არ მოითხოვა).

ეგრის წყლის ქვემოთი ქვეყნის შესახებ კი. რომელიც ვახტანგმა ასევე დაიპყრო სამი წლის ომით (ქ.ცა 157), მსჯელობა შექმნილია და კეისარს უხდება ამტკიცოს, რომ ეს ქვეყანა („აფხაზეთი“) ალექსანდრობიდან მათ ხელთაა. ხ ა ნ დ ა ზ მ უ ლ ო ბ ი ს ეს ს ა ბ უ თ ი ა ს ე თ წ ა რ მ ო დ გ ე ნ ა ს ე მ ყ ა რ ე ბ ა (ჯუანშერის წარმოდგენას): ეგრის წყლის ქვემოთი ეგროსის ნაწილია. მაგრამ ალექსანდრობიდანვე (ე. ი. უკვე ცხრაასი წელია) საზღვარი არს საბერძნეთისა და ეს ასეა იმის გზომ — ასე ესმის ლეონტის, რომ „მკვლრთა მის აღგილისათა არა ინების განდგომა ბერძნთა“.

თავისთავად ფრიად საინტერესოა ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა შორის შექმნილი, თუ არსებულ-გადმოცემული ასეთი შეხედულება ეგრისსა და აფხაზეთზე... ეგრისიცა და აფხაზეთიც (ეგრის წყლის ქვემოთი ქვეყანა) ხომ იგივე ეგროსის წილია, მაშასადამე ერთიეური მონათესავეობის პრინციპით ისინი თანაბრად მოძმეებია ქართლოსიანების. და მოუხედავად ამისა, ჩვენ პოლიტიკურ მოღვაწეთა დამოკიდებულება შიდა ეგრისისა და ეგრის წყლის ქვემოთისთან სხვადასხვანაირია. ეგრის წყლის ქვემოთი მხარს არ უჭერს ქართლოსიან ფარნავაზის დიდ საქმეს ქართლის სახელმწიფოს შექმნისას, მაშინ როცა შიდა ეგრისი თავგამოდებით იბრძვის ამ საქმისათვის... ეგრის წყლის ქვემოთი „საბერძნეთის საზღვარი“ ხდება, შიდა ეგრისი — ქართლის საზღვარი... ასეთი შეხედულება XI საუკუნეში ვერ შემუშავდებოდა, როცა „აფხაზეთი“ საქართველოს გაერთიანების საქმეს მეთაურობდა... ამიტომ საბუთიანია ვიფიქროთ, რომ ეს კონცეფცია შექმნილია წინა საუკუნეებში ფეოდალური აფხაზეთის სამეფოს წარმოქმნის ხანაში, როცა კეისარების პოლიტიკა (VI—VII სს) განსაკუთრებით ხელსაყრელი იყო აფხაზეთის სამთავროსათვის ლაზიკის დამდაბლებს ხარჯზე... არც ის არ არის უმართებულო, რომ საკეისრო განსაკუთრებული გულისყურით ეკიდებოდა აფხაზეთს უძველესი დროიდანვე (კოლ-

სეთის დანაწილების ხარჯზე!) და მის დამოუკიდებლობას კოლხეთ-
ლაზიკისაგან ხელს უწყობდა... [ერთადერთი შუალედი ხანა ეს იყო
ლაზთა სამეფოს ძლიერების ხანა (IV—VI საუკუნეები), როცა რომი
შეურაგდა ლაზთა უპირატესობას და ყველა ეს ტომობრივ-სა-
ხელმწიფოებრივი გაერთიანებანი (აფხაზეთი, აფსილეთი, სვანეთი)
ლაზიკის ხელისად იცნო... მაგრამ საკუთრომ ჩქარა იგრძნო ამ პო-
ლიტიკის უხერხულობა და ისევ ძველ კზას დაუბრუნდა, თუმცა
სულ სხვა შედეგები მიიღო... ახლა სხვა დრო იყო, ფეოდალური
ქვეყანა იშვებოდა]... აი ასეთი პოლიტიკური ურთიერთობის შედე-
გად იყო შექმნილი ეს ისტორიული კონკრეტია. საერთოდ სწორი:
მკირე ხაზარეთის მდინარემდე ეგროსი... წილია (კოლხეთი), ეგრის
წყლამდე შიდა ეგრისია, ეგრის წყლის ქვემოთი ალბათ „*ქვემო ეგ-
რისია“, არგვეთი (ფერსათი გურია) ზემო ეგრისია და გარე ეგრი-
სია. ამ ეგროსის წილ ქვეყანაშია სვანეთი, თაკურთი, არგვეთი, ფერ-
სათი... გურია, შიდა ეგრისი და ეგრის წყლის ქვემოთი, სადაც
გარკვეული დროიდან ერთი პოლიტიკური ერთეული ყალიბდება
(ბერძენთა ხელის შეწყობით)...

საინტერესოა ეს ეგრის წყალსა და კლისურას შორის ქვეყანა.
ის თუმცა „აფხაზეთია“ ჭუნაშერის განმარტებით, მაგრამ მაინც
ცალკე ქვეყანა. საყურადღებოა, რომ გვიან XVI—XVII საუკუნეებ-
ში ეს ქვეყანა სავსებით მიეგრულია (ეველიას ჩაჩი? ოჩამჩი-
რე, ლაწირი, ქვაციხე, კვახჭირი...) და აფხაზური ენა მხოლოდ კო-
დორის დასავლეთით არის. საფიქრებელია, რომ XI საუკუნეშიც
კარგად ჩანდა ამ ქვეყნის განსხვავებულობა სხვა აფხაზეთისაგან...
და ეს განსხვავებულობა VI საუკუნეშიაც დადასტურებულია პრო-
კოპის მიერ, რომელიც აფხაზეთს გარკვევით უჩვენებს ანაკოფიის
დასავლეთით. აფხაზეთის, რა თქმა უნდა, არა ეთნიკურის, არამედ
პოლიტიკურის, აგრე წამოწევა აღმოსავლეთისაკენ საკეისროს ხელის
შეწყობით ხდება VII—VIII საუკუნეებში. კიდევ მეტი, საქმე იქამ-
დე მიხულა (ვითომ ვახტანგის ყრმობისას), რომ ბერძენებს ეგრის
წყალ-ციხე-გოჯს შორის ქვეყანა მოუტაციათ და ჭუნაშერი ამ შიდა
ეგრისს, ამ მიტაცების საფუძველზე, ე. ი. პოლიტიკური
თვალსაზრისით „აფხაზეთად“ გულისხმობს (ქცა, 157.
ვახტანგმაო „სამ წელ წარტყუენნა ყოველნი ციხენი აფხაზეთი-
სანი ვიდრე ციხე-გოჯამდე“)...

აქ ჭუნაშერი თავისი დროის პოლიტიკურ ტერმინს ხმარობს
(მაინც სადაა ეს ეგრის წყალი? ეგური, ეგრი...) (მ—2,6.
ფურც. 97—101).

არაბობა ჩამოდგა. სტეფანოზ ერისმთავარს ორი ძე ჰყავდა მიპრ და არჩილ. „და განუყო ყოველი ხუასტაგი სამეფოსა მისისა, საგანძური ოქროსა და ვერცხლისა და თუალთა პატიოსანთა: და ნახევარი წარიღო ქუეყანასა ეგრისსა და წარიყუანა ძე თვისი პირმშო ნიპრა“...

„შემდგომად მცირედთა ეამთა შევიდა არჩილცა ეგრად-ვიე“...

რალაც ახალი და ისტორიულად რეალური ჩანს ამ დროიდან, თუ ცოტა უფრო გვიან, ქართლისა და ეგრისის ურთიერთობაში... თუმცა არჩილ მეფის ნაკვალევი მაინც და მაინც არ ეტყობა საბანის ძის პოლიტიკურ წარმოდგენას...

საბანის ძე აუთენტური წყაროა და ამ წყაროთი ის ქვეყანა (რომელი?) იონთა მეფის საბრძანებელია და არა ქართველ ხოსროიანებისა...

მაგრამ ლეონ II და შემდეგი „აფხაზთ მეფენი“ ხომ რეალურია... და ამის შემდგომი ისტორია მატთანე ქართლისათ მოთხრობილი ხომ რეალურია... „მოქცევაჲც“ ხომ იზიარებს ლეონტის კონცეფციას ამ ნაწილში...

ჩანს უკვე IX—X საუკუნეში ცდილობენ ისტორიულად დაასაფუძვლონ ის, რაც განხორციელებულა (მერჩულეს „ქართლი“, უბიხას შენება. ფერსათის მონასტერი) და ლეონტიმ ამ ამოცანის გამართვა აიღო თავის თავზე (მ—2,16. ფურც. 71).

მურვან ყრუმ „ვითარ ცნა, რამეთუ მეფენი ქართლისანი და ყოველნი ნათესავნი მათნი წარვიდეს ეგრიხად და მუნით კუალად მხიცივალნეს აფხაზეთად, შეუდგა კუალსა მათსა და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრისის ქუეყანისანი. და ციხე იგი სამზღლდე, რომელ არს ციხე-გოჯი, შემუსრა, და შევლო ზღუდე იგი საზღვარი კლისურისა...“

და ვითარცა შევლო ყრუმან კლისურა, რომელი მას ეამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა, და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი. და მოადგა ციხესა ანაკოფისასა... მუნ შინა იყვნეს მამინ მეფენი ქართლისანი მირ და არჩილ; ხოლო მამა მათი გარდაცვალებულ

იყო და დამარხულ ეგრისა შინა. და ერისთავი კვისრისა ლეონ შესრულ იყო ციხესა შინა სობლისასა“.

შესანიშნავი ადგილია ცნობათა სოხვეით ისტორიული გეოგრაფიისათვის.

მირ და არჩილ არიან მეფენი ქართლისანი: მირ და არჩილი ქართლიდან „წარვიდეს ეგრისად და მუნით კუალად მიიკვალნეს აფხაზეთად“; მურვან ყრუ ლტოლვილების კვალს მიჰყვა და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ეგრიისს ქუეყანისანი... შემუსრა, და შევლო ზღუდე და საზღვარი კლისურისა“.

აქ ავტორი არ განმარტავს, თუ ეს „საზღვარი კლისურისა“ — „ზღუდე“ რას საზღვრავდა, მაგრამ შემდგომ აბზაცში (არაა საფიქრებელი, რომ ამ აბზაციდან სხვა ავტორი წერს... უფრო საფიქრებელია, რომ იგივე ავტორი წერს, მაგრამ სამუშაოს რამოდენიმე ხნით შეწყვეტის შემდეგ) იგივე ავტორი ხაზგასმით განმარტავს, რომ „კლისურა“ (ასეთი ყოფილა ჩვეულებრივი სახელი ამ სასაზღვრო ადგილისა...) „მას ეამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა“.

გვეს გარეშეა, ჩვენი ავტორი აქ ამ ტერმინებს „საბერძნეთს“ და „საქართველოს“ პოლიტიკური შინაარსით ხმარობს, თუ ასე არა, „ქალაქი აფშილე თისა ცხუმში“, ან „ციხე ანაკოფისა“ რა საბერძნეთი იყო... და აქი იქვე, ზემორე, ავტორი გვამცნობს, რომ მირ და არჩილ მეფენი ეგრისიდან „მიიკვალნეს აფხაზეთად“. ისინი კი, როგორც აქვეა აღნიშნული, ანაკოფიის ციხეში იყვნენ... ასე რომ სახელმწიფოებრივად ჭუნშერის წარმოდგენით არის ორი ქვეყანა. „საქართველო“ და „საბერძნეთი“. საზღვარი მათ შორის არის „ზღუდე იგისაზღვარი კლისურისა“.

მირ და არჩილი მეფენი ქართლისანი არიან. აშკარაა „ქართლისანი“ აქ მოძველებული ტერმინია ტრადიციით რომ მოდიხ (როცა მირ და არჩილის წინაპრები ქართლოსიანთა ნამემკვიდრევის გარდა სხვა ქვეყანას არ ფლობდნენ) და ამ მოძველებულ, ტომობრივ-ეთნიკური წარმოშობის ტერმინში შეტანილია ახალი შინაარსი, — პეროსის და ეგროსის წილი ქვეყნები... ეთნიკურ-ტომობრივად კი, ქართლის გვერდით და მის სწორად აქ იგულისხნება არაერთი ქვეყანა: ეგრიისი (რომელიც ასევე ორგვარი შინაარსის მქონებელია) და აფხაზეთი (რომელიც ასევე ორგვარი

შინაარსის მქონებელია). ეგრისი ხომ „შიდა ეგრისისა“ და მამასა-
დამე, გარე ეგრისისაგან შედგება: არ გვეთი, მრავალჯერ მოხსენ-
ებულნი და გური იმავე ჭუანჭურის მიერ მოხსენებული (ქცა
238₁₅ 241₆) თავვერი, სვანეთი და, ვინ იცის, — ფერსათი. საფიქრე-
ბელია, გარდა ამისა, რომ არც „ქვეყანა ქუთათისისა“ იგულისხმე-
ბოდა ამ დროს საკუთრივ ეგრისში...

პოლიტიკური აფხაზეთი კი, ჭუანჭურის მოწმობით, ეთნიკურ-
ტომობრივად შედგება შემდეგი ქვეყნებისაგან: საკუთრივ აფ-
ხაზეთი, აფშილეთი. ყველა ქვეყანა, რომელიც აფხაზეთის
მეზობლად ცხოვრობს და საბერძნეთს ემორჩილება საბერძნე-
თია, ან აფხაზეთია (sic); ამიტომაც არის, რომ ეგრის წყალსა
და კლისურას შორის ქვეყანა „აფხაზეთია“, როგორც ამას კეისარი
გულისხმობს ეახტანგთან საუბარში (ამ ქვეყნის მიღმა აქი „სხუა
აფხაზეთია“, ე. ი. დანაჩენი აფხაზეთი), მაგრამ
ხომ ცხადია, რომ ეთნიკურ-ტომობრივად ეს ქვეყანა აფხაზეთი
არაა, რომ კლისურას დასავლეთითაც კი ეთნიკურ-ტომობრივად
აფხაზეთი კი არა, აფშილეთია (ცხუმი ქალაქი აფშილეთისაა), რომ,
როგორც პროკოპი კესარიელი მოწმობს, აფხაზეთის ეთნიკურ-ტო-
მობრივი საზღვარი სადღაც ანაკოფიის აღმოსავლეთით, ახლოს, გა-
ივლიდა და რომ ანაკოფია იყო საკუთრივ აფხაზეთში.
ანასვე გულისხმობს ჭუანჭურს და სხვა ქართული წყაროებიც
(„თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა“). სამწუხაროდ ჭუანჭურს არ დას-
ჯირებია ასეთივე ზედმიწევნით აღენიშნა პოლიტიკური აფხაზეთის
სხვა ქვეყნები. ის აფხაზეთის მეზობელი ქვეყნების დასახელებით
იფარგლება: დასავლეთით ჭიქეთი და ჩრდილოეთით ოსეთი...

დამახასიათებელია, რომ არც ლეონტი და არც ჭუანჭური ამ
ეგრის წყლის ქვემო ქვეყანას ეთნიკურ-ტომობრივი ტერმინით არ
იხსენიებენ. ეს გარემოება იმის მოწმობა მაინც არის, რომ ეს ქვე-
ყანა არც „ეგრისია“ და არც „აფხაზეთი“, მაგრამ ის არც აფშილე-
თია: ჭუანჭურს ჰქონდა შემთხვევა ეს აღენიშნა, თუ ეს აფშილეთი
იყო, როცა კლისურის საზღვარზე. აფშილეთზე და მის ქალაქ
ცხუმზე ლაპარაკობდა... ის კი არა, ისიც შეიძლება შენიშნულ იქ-
ნას, რომ ჭუანჭური საქართველო-საბერძნეთს შორის საზღვარზე
მითითებისას (კლისური ზღუდე), ამ „ეგრის წყლის ქვემო ქვეყა-
ნას“ უკვე ეგრისში გულისხმობს და აფშილეთი იმ ზღუდის ჩრდი-
ლო-დასავლეთით მოსაზღვრე ქვეყანად ეგულება (წებულდა, აბუჯა,
გუმი)... რომ, მამასადამე, შეიძლება საფუძვლიანი ფიქრი, რომ
საზღვარი კლისურისა არის არა იმპერატორის მიერ ნე-

ბისმიერად, მხოლოდ სამხედრო მოსაზრებით შეჩივრებული სიმავრეთა სისტემა, არამედ „საზღვარი“ სატომთაშორისოც...

ჭუანშერი არ ამტკიცებს (თუმცა არც უარყოფს), რომ კლისურა ვახტანგ გორგასლის დროს უკვე ზღუდიანი იყო... თუ ეს შემთხვევითი გარემოება არაა და ჭუანშერის მიერ ამ ზღუდის მოუხსენებლობა იმას მოწმობს, რომ აქ იმ დროს ზღუდე არ იგულისხმებოდა, მაშასადამე აქ ანაქრონიზმია, ან კიდევ ე. ი. რომ „კლისურა“ უზღუდო ვიწრო გასასვლელს — კარს — ნიშნავს, მაშინ კიდევ უფრო მეტი საბუთი გვეძლევა იმისა, რომ ეს აღგილი ტომობრივი საზღვარი იყო, რაღაც ტომსა და აფშილებს შორის, რომ მაშასადამე ეს ზღუდე გვიან (მედარებით) გაავლეს ამ სატომთაშორისო და სახელმწიფო საზღვარზე... (მაგრამ ვიდრე ამ ზღუდის არქეოლოგიური შესწავლა არა გვაქვს საუბარი საქირო არაა...).

ლეონტი-ჭუანშერის პოლიტიკურ აზროვნებაზე დაკვირვებით კიდევ ერთი საინტერესო მომენტი შეინიშნება: „აფხაზეთი“ მისი სამეფოს სახით მის პოლიტიკურ გაფორმებამდე (ე. ი. ლეონ II აჯანყებამდე) იქმნება. პოლიტიკურად „აფხაზეთი“ ეწოდება ბერძენთა სამეფლობელოს შავი ზღვის სანაპიროზე. ეს იყო ლაზთა მეფის (ჭუანშერ-ლეონტი ქართლის მეფის) საწინააღმდეგოდ, მის საპირისპიროდ მიღებული ღონისძიება... საბერძნეთის საზღვრების გაფართოება ამ ქვეყანაში ესაა აფხაზეთა ერისთავის ქვეყნის გაფართოება... (მ—2,6. ფურც. 102—105).

12. ქცა I, ჭუანშერი 2354

„და ვითარცა შევლო ყრუმან კლისურა, რომელი მას ეამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისა და საქართველოსა, და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი, და მოადგა ციხესა ანაკოფისასა... მუნ შინა იყენეს მაშინ მეფენი ქართლისანი მირ და არჩილ; ხოლო მამა მათი გარდაცვალებულ იყო და დამარხულ ეგრესა შინა. და ერისთავი კეისრისა ლეონ შესრულ იყო ციხესა შინა სობლისასა, რომელ არს გარდასაუვალსა ოცეთისასა“.

მოთხრობა რეალური იერისაა, რეალურობას მოწმობს ისიც, რომ აფხაზეთა ერისთავი, შემდეგ აგრე განდიდებული, დამოწმებულია საბანის ძით. ხოლო მისი განდიდება ბერძენთა მეფის მიერ ამ ეპიზოდში (იხ. შემდეგ) ირის დამოწმებული.

ქართული ისტორიული თვალსაზრისი, რომ პირველად კეისარმა გააძლიერა აფხაზეთის ერისთავი, ხოლო შემდეგ ეს ერისთავი აუჯანყდა კეისარს, მართალი ჩანს... უამისოდ ლეონ II-ის აქცია გაუგებარია... ასე რომ საბანის ძის ცნობა ისე გაგებული, რომ იმ დროს აფხაზეთი მთელს ეგრისსაც მოიცავს სწორი ჩანს და ეს არის მაშინ „საბრძანებელი იონთა მეფისა“. ხოლო თუ ეს ასეა, ჯუანშერის თხრობის ნაწილი იმის შესახებ, თითქო ბერძენთა კეისარი ეგრისს ქართლის მეფის სამფლობელოდ სცნობდა, საეპეოა და, უნდა ვიფიქროთ, ნაწილობრივ მაინც, შეთხზულია... თუნდაც ის ფაქტი, რომ აფხაზეთის ერისთავი ბერძენთა მეფის მოხელე ეყმო ქართლის მეფეს, ან ის, რომ ეგრისს ბერძენთა კეისარი ქართლის მეფის სახელმწიფოდ სთვლის (და ეს იმ დროს, როცა ქართლის მეფენი თვით არიან არაბთა მიერ უკიდურესად შევიწროებული).

მაგრამ ჩვენ ასევე გადავაპარებდით ჩვენს კრიტიკაში, თუ ხელაღებით უარყოფდით არჩილის (სტეფანოზ მიპრიო) მოღვაწეობას... ის დიდი მოვლენები, რომელსაც ადგილი ჰქონდა დასავლეთ საქართველოში VIII—IX საუკუნეთა მიჯნაზე, ის დიდი ნახტომი, რომელიც დას. საქართველოს საზოგადოებამ განიცადა, ის ღრმა მეტამორფოზი, როგორცაც ეს საზოგადოება წარმოდგა (ეგრისულ-აფხაზერიდან ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებამდე), რა თქმა უნდა, ერთი თაობის მოვლენა არაა და ხანგრძლივსა და ღრმა პროცესს გულისხმობს... უნდა ვიფიქროთ, არც XI საუკუნის პოლიტიკურ მოღვაწეთათვის იყო ეს მოვლენა ადვილგასაგები და... განაგრძეს ლეონტის კონცეფცია იმით, რომ მურვან ყრუს ამბებზე მოხერხებულად დაუკავშირეს სტეფანოსისა და მისი შვილების მოღვაწეობა ეგრისში (მეც მგონია ს. კაკაბაძე მართალია, რასაც ეთანხმება კ. კეკელიძე, რომ ქართლში მეფობის დროიდან, ვიდრე პაატა IV დასასრულამდე ერთი ავტორის ნახელავია მთელი ეს ისტორია)... ამ ავტორებს (თუ ერთ ავტორს) ისეთივე საბუთი ჰქონდათ, რაც ლეონტის (თუ მის წყაროს): ქვეყანა ერთიანი ქართული კულტურის ასპარეზი გამხდარიყო. „აფხაზთა“ მეფეები საქართველოს აშენებდნენ ეგრისში... და ახსნა სპიროდა ამ უცნაურ მოვლენას და ჩვენმა ავტორებმა ბუნებრივად გამართეს ფაქტები: ხოსროიანებმა შეამზადეს ძველი ეგრისის გამოსვლა ფეოდალური საქართველოს გამაერთიანებლის როლში აფხაზთა მეფის მოთავეო-

ღით... ეს საეკვეო კონცეფცია იმდენად მაინც არის მართალი, რომ VII—VIII საუკუნეებში ქართლის შეღწევა დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებით ინტენსიური უნდა ყოფილიყო (ჯერ ისევ პროკოპი აღნიშნავს რიონის მარცხენა მხარის უდაბნოობას და ეს ვანისა და დაბლაგომის ქვეყანაში) (მ—2, 16. ფურც. 68—69).

13. ქ^აცა I, ჯუანშერი 240⁶

კეისარმა მოსწერა ლეონს (ყრუს წასვლასთან დაკავშირებით): „შენდა მიბრძანებიეს ერისთაობა აფხაზეთისა შენ და შეილთა შენთა და მომავალთა შენთა მიუკუნისამდე. არამედ კეთილად პატივსცემდი მეფეთა და ერთა მაგათ ქართლისათა, და ამიერითგან ნულარამცა კელგეწიფების ვნებად მათდა და საზღვართა მათთა ეგრისათა, ვიდრემდის იყვნენ მანდა ანუ განვიდენ მანდიოთ“.

ერთი სიტყვით, აზრი ამ ადგილისა (და საერთოდ მთელი ამ გადმოცემისა ყრუს ლაშქრობასთან დაკავშირებით) ისაა, რომ ქართული თვალსაზრისი ამზადებს საქართველოს გაერთიანების იდეას. კეისარი ლეონს საშვილიშვილოდ უმტკიცებს აფხაზეთის ერთიანობას და ხოსროიანებთან კეთილმეზობლობას ავალებს ამ თავის მიხედვით.

ეგრისი ამ თვალსაზრისით იმთავითვე ქართული სახელმწიფოებრიობის სარბიელია. აფხაზეთი კი („ალექსანდრობიდან“) ბერძენთა კეისრისაა [„საბერძენთა“. როგორ კარგად ჩანს ეს უფლებრივი მომენტი ყველა ამ „სა“ ტერმინში. ეს „საბერძენთი“ ხომ აქ იგივე „აფხაზეთია“ და მამასადამე „აფხაზეთი“ არის „საბერძენთი“. თითქო ხელშესახებად იგრძნობა, რომ „აფხაზეთი“ — იმისაგან დამოუკიდებლად, თუ რა წარმოშობისაა ეს „ეთ“ სუფიქსი: 1. მრავლობის აღმნიშვნელი სიტყვა (თი, თა) 2. genetivus pluralis — აღნიშნავს აფხაზ მრავლობას, ან აფხაზ მრავლობის ქვეყანას, ხოლო საბერძენთი აქ აღნიშნავს იმას, თუ ვის ხელთაა, ვის ეკუთვნის ეს აფხაზეთი... საფრანგეთი, სასომხეთი...].

ჩვენი ავტორი, ჩანს, იზიარებს ლეონტის კონცეფციას არა მარტო იმის შესახებ, რომ ეგრისი იმთავითვე, ე. ი. ქართლის სამეფოს წარმოქმნის დღიდანვე, ფარნავაზიანების სამყაროში შედიოდა, არამედ აღიარებს ლეონტისთან ერთად იმ ფაქტს (ისტორიულ მოვლენას), რომ საბერძენთი მუდამ დამპყრობელი იყო და მუდამ მტრობდა ქართლს (ამას ათქმევენებს ჩვენი ავტორი კეისარს).

ლეონტით ქართლის სამეფო ბერძენ დამპყრობელთა წინააღ-

მდეგ ბრძოლაში წარმოიშვა (ამ მხრივ ლეონტი სრულიად საწინა-
აღმდეგო შეხედულებას ავითარებს „მოქცევაჲსთან“ შედარებით...
ხომ არ ზემოქმედებდა ლეონტის კონცეფციის შემუშავებაზე მისი
ეპოქის ბერძენ-ქართველთა ურთიერთობა? და ხომ არ უბიძგებდა
ესევე გარემოება მას სპარსეთისაკენ...), ქართლი კი, ჩვენი ავტორის
წარმოდგენით (ამას ათქმევინებს ავტორი კეისარს), ქრისტიანობის
მიღების შემდეგ მუდამ კეისარის სასარგებლოდ მოქმედებდა...

ეს იყო ლეონტის შეხედულება („ჯუანშერი“), რომელიც, სა-
ფიქრებელია, საუკუნეთა სიგრძეზე მართლაც შემუშავდა ქართლში
და თავიანი გამოხატულება პპოვა XI საუკუნის პოლიტიკურ მოღვა-
წეთა პირში. ბაგრატ III-ის, გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ის დრო-
ის ბერძენ-ქართველთა ურთიერთობა ასეთი შეხედულების შემუშა-
ვებისათვის პოზიურ ნიადაგს წარმოადგენდა.

ლეონტის კონცეფციას ჩვენი ავტორი იმ მხრითაც იზიარებს,
რომ ბერძნებს საეგრიხო ნაწილის ეგრის წყლიდან — ნიკოფსიამდე
მიმტაცებლად სთვლის და სხვაგვარად არც აზროვნებდა მაშინ ქარ-
თველი პოლიტიკოსი: ამის დამაჯერებელი მოწმობაა გიორგი მთაწ-
მინდელი. რომელიც საქართველოდ (და არაბერძენთაგან მიტაცე-
ბულად) სთვლის ნიკოფსიას, სადაც განისვენებს სიმონ კანანელი,
ე. ი. საქართველოდ სთვლის მთელს აფხაზეთს...

ასეთი ტენდენციის მქონებული ავტორები (ლეონტი, ჯუანშე-
რი...), რა თქმა უნდა, არ შეთხზავდნენ აფხაზეთის საკეისროსადმი
მიკუთვნებულობას, თუ ისეთი ფაქტი არ ექნებოდათ, რომლის უარ-
ყოფა შეუძლებელი იყო... მაგრამ რითღა უნდა აიხსნას, რომ ეგრი-
სის დამოკიდებულებას საკეისროსაგან არ აღნიშნავენ (ეს
ხომ მთელი ეპოქაა ორი-სამი საუკუნის სიგრძისა?...). უნდა
ვიფიქროთ ჩვენი ავტორების ისტორიული მეხსიერება VI —
VIII საუკუნეთა ფაქტებით (გადმოცემებით) იკვებებოდა, როცა კე-
ისრების გულისყურმა აფხაზეთში გადაინაცვლა, როცა ეგრისი დი-
დად დაზარალებული (დიდი ომი, რიონის მარცხენა ნაპირის განად-
გურებულობა, ქართლის შელწევა, ხელდებულების დაკარგვა) მიიჩ-
რდილა... ასე რომ ჩვენს ავტორებს ჭიუტი ისტორიული ფაქტები
ხელს უშლიდნენ ეგრისის ქართლთან დაკავშირებულობა ამ საუკუ-
ნეებში (VI—VIII) რომ ინტენსიურად მიმდინარეობდა, საუკუნეთა
სიღრმეში გადაეტანათ...

ბერძენთა ხელის აფხაზეთი კი ყველას მოეხსენებო-
და და აი ჩვენმა ავტორებმა ასევე დააძველეს ეს მოვლენაც და მა-
კედონელის მოსვლას დაუკავშირეს მათი გამოთიშვა საეგროდან. მაგ-

რამ ერთი „ჭიუტი“ ფაქტი რჩებოდა, რომელიც გამართვას მოითხოვდა: ქუეყანა ეგრის წყალსა და კლისურას შორის. ჭერ მარტო კლისურის კედლები რად ღირდა და მეორეც ის ფაქტი, რომ მოსახლეობა ამ „აფხაზეთში“ ისეთი არ იყო, როგორც სხვა აფხაზეთში... და ჩვენმა ავტორებმა გამართეს ეს ჭიუტი ფაქტი და ამ ვეება სასაზღვრო კედელს, მათ სასახელოდ უნდა ითქვას, ისტორიაში ადგილი მოუძებნეს (თუმცა ის კი არ მოიხსენიეს თუ ვინ შექმნა ეს კედელი)...

და ამრიგად ჩვენმა ავტორებმა მწყობრი ისტორიული სურათი შექმნეს: ბერძენთა კეისარს მონაწილეობა მიაღებინეს აფხაზეთის გაძლიერებაში (ეს ასე იყო ნამდვილად), კეისარს აღიარებინეს ეგრისის „იმთავითვე“ კუთვნილება ქართლისადმი და კეისარი აფხაზეთ-ქართლში უზენაეს მეთვალყურედ გამოიყვანეს: აფხაზეთის კლისურამდე უშუალო მფლობელი, ქართლის მწყალობელ-სიუზერენი...

ამის შემდეგ ერთი აჯანყება და ეს საბერძენეთის აფხაზეთი ქართლის აფხაზეთად იქცა და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ლეონიდებს თუ ეროვნული ვერა, დინასტიური წარმოდგენა აფხაზთა მეფობაზე მაინც ჰქონდათ... ასე რომ „დივანი“ ეს იყო მკვდრად შობილი „მანიფესტი“, რა თქმა უნდა, ის ბაგრატიის კრელოს არ გამოხატავდა (მ—2,16. ფურც. 61—64).

14.

ქცა I, ჭუანშერი 242₁₅

არჩილი ეუბნება ლეონს „აწ უწყიეს შენება ა დ გ ი ლ თ ა რ უ ე ნ თ ა კ ლ ი ს უ რ ი თ გ ა ნ ა ღ მ ა რ თ. წარვალ და დავეშენებ ციხე-გოჯს და ქუთათისს. აწ ითხოვე თავისა შენისათვის რა გნებავს ჩემგან, ნაცვლად კეთილისა მსახურებისა შენისა“.

ხოლო ლეონ რქუა: „მომცა მე კეისარმა ქუეყანა ესე მკვდრობით კეთილად სიმკნითა თქუენითა. ხოლო ამიერითგან არს ესე მამულობით სამკვდრებელ ჩემდა კ ლ ი ს უ რ ი თ გ ა ნ ვ ი დ რ ე მ დ ი ნ ა რ ე დ მ დ ჟ დ ი დ ა დ ხ ა ზ ა რ ე თ ა დ, ს ა დ ა დ ა ს წ უ დ ე ზ ი ს წ უ ე რ ი კ ა ვ კ ა ს ი ი ს ა ა მ ი ს“.

XI საუკუნის მოღვაწეთა წარმოდგენით კლისურა იყო საზღვარი ბერძენთა კეისარისა და ქართლის მეფის სამფლობელოს შორის, რომ ბერძენთა კეისარმა აფხაზეთის მთავარს მკვიდრად მისცა ქუეყანა „კლისური-თგან ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთად“...

ქართულმა წყაროებმა (ლეონტი) იციან რომ ეგრის წყალს ქვე-
მოთ კლისურამდე, ვახტანგ გორგასალამდე (შიდა) ეგრისში არ შე-
მოდიოდა, არამედ სხვა აფხაზეთთან ერთად იყო და მაშასადამე
„აფხაზეთში“ შედიოდა (თუმცა არავინ იცის. თუ რა ერქვა მაშინ იმ
ქვეყანას...) VI საუკუნიდან მოკიდებული კი, ეს ქვეყანა ეგრისში შე-
მოდიოდა ბერძენთა კეისრისა და ქართლის მეფის მორიგების საფუ-
ძველზე... (მ—2, 16. ფურც. 80).

15.

ქცა I, ლეონტი 247

არჩილის წამებაში ერთი საყურადღებო ადგილია, არჩილი ეუბ-
ნება ამირას: „მამამან ჩემმან და ძმამან დასხნეს ყოველნი საგან-
ძურნი ციხესა მას, სადათ — იგი შეიქცა ყრუ ამირა და აწ აქუს
იგი ბერძენთა“... ეს „ციხე“ (თუ ციხენი) კი, როგორც ეს აქვს
მოხსენებული ჭუანშერს (აქვე 236) არის ქუთათისი და ციხე-
გოჭი.

გამოდის, რომ ამ წყაროთი ეგრისი (და, თავისთავად ცხადია,
აფხაზეთიც) VIII საუკუნის მეორე ნახევარში (?) ბერძენთა ხელქვე-
შეთი ქვეყანაა. ასე რომ ეს ცნობა კარგად უდგება საბანის ძის ცნო-
ბას აფხაზეთის ყოფნის შესახებ იონთა მეფის საბრძანე-
ბელში. (მ—2, 16. ფურც. 78).

16. ქართული წყაროები (ლეონტი, ჭუანშერი) საკუთრივ აფხა-
ზეთის შემოსვლას ქართულ კულტურულ სამყაროში
უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტად სთვლიან. ეს იყო ახალი ქართლის
უდიდესი გამარჯვება საბერძნეთთან ურთიერთობაში. მთელი ძველი
ხანის განმავლობაში ეგროსის წილი ქვეყნის ეს მხარე ბერძენთა
ხელში იყო და ქართულ კულტურულ შემოქმედებაში არ მონაწილე-
ობდა. მხოლოდ გვიან, VI საუკუნიდან, ეგრის წყალსა და კლისურას
შორის ქვეყანა ქართლის აოლიტიკურ საზღვრებში შემოდის და
ბერძენთა. სამფლობელო აფხაზეთი კლისურას დასავლეთით მდებარე
ქვეყანას მოიცავს. ეს იყო ქართული წყაროების წარმოდგენით პირ-
ველი წარმატება ეგროსის წილი ქვეყნის შემოერთების ხაზით. მე-
ორე და გადამწყვეტი გამარჯვება ეს იყო ლეონ I-ის შემოსვლა ქარ-
თულ ფეოდალურ სამყაროში (ბიზანტიის „ნებართვით“), ხოლო ამა-
ვე საუკუნის დასასრულს ეს პროცესი აფხაზეთის შემოსვლისა ქარ-
თულ კულტურულ სამყაროში დაგვირგვინდა ბიზანტიის უკუგდე-

ბით და ფეოდალურ ქართლთან საბოლოო გაერთიანებით... (მ—2, 16, ფურც. 169).

17. ქ^ა I, მატიაწე 274₇

დავით კურაპალატმა უფლისციხეს „შემოკრიბნა ქართველნი აზნაურნი და უბრძანა: „ესე არს მკვდრი ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისა... ამას დაემორჩილენით ყოველნი“.

ეს „აფხაზეთი“ არის დასავლეთ საქართველო, რომელშიაც შეიძლება ჩიხას საერისთავო არ იგულისხმებოდეს, ან შეიძლება (ეს უფრო სწორი შეიძლება იყოს) ტაო, ქართლი, აფხაზეთი სამეფოების გაგებით იყო ნახმარი: ბაგრატი უფლებრივად მართლაც „მკვიდრი“ იყო ამ პოლიტიკური ერთეულებისა. (მ—2, 16. ფურც. 37).

18. ქ^ა I, მატიაწე 275₅

„და მეფობდა აფხაზეთს თეოდოსი მწუხარე. განირყუნა ქუეყანა იგი...“

ამავე ივანე მარუშის-ძემან იწინააღმდეგედა, რათა მოიყვანოს ბაგრატ მეფედ აფხაზეთისა. და მის თანა ყოველთა დიდებულთა, ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა გამოითხოვეს ბაგრატ მეფედ დავით კურაპალატისაგან... შთაიყვანეს იგი აფხაზეთს, დალოცეს მეფედ და დაემორჩილენ ყოველნი ბრძანებასა მისსა“.

პოლიტიკურად ქართლი „აფხაზეთსა მეფის სამფლობელოა“, მაგრამ ის ჯერ მაინც აფხაზეთად არ იწოდება, როგორც ეს მოუვიდა ეგრიისს. აფხაზეთმა აკი მოიცვა ეგრიისი. მაგრამ ეს იყო ჯერხონით: როცა აფხაზეთს მეფე თავის სატახტო ქალაქს, სამეფოსა-ჯდომს ქართლში გადმოიტანდა, ისევე როგორც აფხაზეთს შთაერმა თავისი საჯდომი ქუთაისში გადმოიტანა, ქართლსაც ბუნებრივია, აფხაზეთი ეწოდებოდა, როგორც ეს დავით აღმაშენებელმა მოიმოქმედა... და აკი ეწოდებოდა საქართველოს „აფხაზეთი“ მუსულმანურ სამყაროში...

ჯერ კი გარდამავალი ხანა იყო. აფხაზეთს მეფეებს „ქართლი“ მხოლოდ ნაწილობრივ ეკუთვნოდათ (ეთნოგრაფიული ქართლი) და ქართველთა მეფე (და მეფეთ-მეფე) ჯერ კიდევ ბოგინობდნენ. მაინც-დამაინც მატიაწეს ავტორი „ქართლს“ „აფხაზეთში“ ჯერ არ გულისხ-

მობს (278) და ბაგრატ მეფე მისი გადმოცემით არის „აფხაზთა და ქართველთა მეფე“ (278) (მ—2, 16. ფურც. 38).

19. ქცა I, მათიანე 279₁

ბაგრატმა კახეთს გალაშქრება დააპირა. „აწჳა სპათა აფხაზეთისა და ქართლისათა, და თვთ წარემართა ზემოთა ლაშქროთა, გაიარა თრიალეთი, გავლო კიდი მცხეთისა. და მოერთნეს ლანა აფხაზნი და ქართველნი. დადგა თიანეთს, და იწყო შემუსრვად კახეთისა... აღილო ქუეყანა პერეთისა“...

აქ ყოვლად უდავოდ ჩანს: ქართ-ქართლი = შიდა ქართლი, ქართველნი = შიდა ქართლის მკვიდრნი, აფხაზეთი = დას. საქართველო, აფხაზნი = დას. საქართველოს მკვიდრნი (მ—2, 16 ფურც. 41).

20. ქცა I, მათიანე 281₆

ბაგრატიანთა „არაჲინ ყოფილ არს სხუა ზეფე მსგავსი მისი ქუეყანასა ქართლისასა და აფხაზეთისასა“.

ჩვენი ავტორი ქართლს და აფხაზეთს არც ერთხელ ერთიმეორეში არ ურევს. ესენი ცალკე ქვეყნებია ერთ სამეფოდ გაერთიანებულნი.

ლეონტის ტენდენცია ქართლის ფართედ ხმარებისა (ეგრისის შემცველი) ჩვენს ავტორს არ აქვს, მის ქართლში შეიძლება ძველი იბერია კი იგულისხმებოდეს (ქართლი — ქართველთა მეფეების სამფლობელო შავშეთ-კლარჯეთი, სამცხე, ჭავჭავთი და სხვა), მაგრამ აფხაზეთი ჩვენი ავტორის ქართლში არც ერთხელ არ იგულისხმება (მ—2, 16. ფურც. 42).

21. ქცა I, მათიანე 280₁, 281₁₇

სომეხთა მეფე გაგიკ „მოვიდა წინაჲმე ბაგრატ აფხაზთა მეფისა. შეკრბეს ორნივე ძორაკერტს“.

„ესე ბაგრატ, აფხაზთა და ქართველთა მეფე წარებატა ყოველთა კელმწიფეთა ყოვლითა განგებითა“.

ავტორი თანაბრად იხსენიებს ბაგრატ მეფეს ხან აფხაზთა მეფედ ხან აფხაზთა და ქართველთა მეფედ.

მაგრამ არც ერთხელ არ იხსენიებს მხოლოდ ქართველთა მეფედ. ამავთა სწორედ აფხაზთას უპირატესობა: ისაა გაერთიანების ინიციატორი... (კახა თორელიც კი აფხაზთა მეფეს უწოდებს დავით ლაშას ძეს...).

აქ ჩვენი ავტორი „აფხაზთა და ქართველთაში“ ამ ტიტულის ისტორიას (ის თუ როგორ წარმოიქმნა ეს ტიტული) კი არ გულისხმობს, არამედ რეალური ვითარებიდან ამოდის.

მატიანე 295₁₂, 297₄: „ბაგრატ აფხაზთა მეფე“; „აფხაზთა მეფისა ლაშქარნი“ ტფილისს შემოადგა. მინდოდა დამეჭირა რაიმე ნიშანი, თუ როგორ არის, რომ ზოგჯერ აფხაზთა მეფედ უწოდებს, ზოგჯერ კი აფხაზთა და ქართველთა მეფეს, მაგრამ ვერ შევნიშნე (მ—2, 16. ფურც. 43).

22

ქ¹ცა, I, მატიანე 299₆

„იყო ქამი გაზაფხულისა და ბაგრატ აფხაზეთს იყო; მოადგა ანაკოფიას და მისწურა წასაღებელად“. ბაგრატს უხმეს ტფილისიდან: „წამოვიდა და მოაყენა ანაკოფიას გარე ქუაბულელ ჭაჭას ძე ოთალო აფხაზეთისა ლაშქრითა. ამოიარა და მოვიდა ქუთათისს, და მოიყენა ქუთათისისა სამოქალაქოსა ლაშქარი, და გურიელნი აზნაურნი და ლომსიანნი მოიყვანნა ხუფათსა... ამოიარა მეფემან და მოვიდა ქართლს“.

აქ აფხაზეთი საკუთრივ აფხაზეთის შინაარსითაა ნახმარი: მისგან გამორიცხულია სამოქალაქო, გურია, ლომსიანნი... საინტერესო ლაშქრის წყობის სურათია: თემობით 1. აფხაზეთის, 2. ქუთათისის სამოქალაქოსი (მთელი ოდიშია?), 3. გურიისა, 4. ლომსიანთხევის (მ—2, 16, ფურც. 44).

23.

ქ¹ცა I, მატიანე 303₆

ბაგრატ მეფემ ლიპარიტთან ბრძოლა წააგო. სამეფო დატოვა და საბერძნეთს წავიდა.

„ამისსა პირველ სუმოდა ძე მისი გიორგი ბაგრატს, დაუტევა ქუთათისს მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა და წარვიდა საბერძნეთს“.

ცხადია, სამეფო აფხაზეთისა ეწოდებოდა დასავლეთ საქართველოს ქუთათისით (ტახტი): როგორც წინა და შემდგომი ადგილებიდან ცხადია სხვა დანარჩენი საქართველო ლიპარიტს დარჩა.

ასევეა „აფხაზეთი“ გაგებული ქვემორეც: (304₁₂) ბაგრატ მეფე საბერძნეთიდან დაბრუნდა. მას „მიეგება ყოველი ლაშქარი აფხაზეთისა ზღვს პირსა ხუფათს“. იგულისხმება დასავლეთ საქართველოს ლაშქარი, რადგან „ზემოკერძი დაუკლებლად“

(იქვე) მხოლოდ ლიბარტის ემორჩილებოდა, ხოლო „ლიხსაქუემოთი კერძი დაწყობით აქუნდა ბაგრატი“ (იქვე).

აი, ეს „ლიხს ქუემოთი კერძი“ იყო „აფხაზეთი“ (მ—2, 16, ფურც. 50).

24.

ქ'ცა I, მატინე 315₅

ბაგრატი მეფე (მეოთხე) „იყო კაცი სახითა უშუენიერესი ყოველთა კაცთასა, სრული სიბრძნითა, ფილოსოფოსი ენითა, სვანი ბედითა, უმდიდრესი ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა“.

აქ უკვე „აფხაზეთად“, ამჟამად. იგულისხმება როგორც საკუთრივ აფხაზეთი (— „ლიხის ქუემოთი კერძი“), ისე აფხაზეთი და ქართლიც, ე. ი. მთელი საქართველო: ამ „ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა“—ში იგულისხმება ბაგრატის მამაც, პაპაც და საკუთრივ აფხაზეთის მეფენი („ლეონიდები“).

ასევე იხმარება აფხაზეთი საქართველოს გაგებით იქვე 315₁₂: გიორგი მეფე იყო „უუხუესი ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა“ (მ—2, 16, ფურც. 45).

25.

ქ'ცა II, ბას. ე. მ. 115₁₁

გიორგი მეფის და რუსუდანი, „სძალ-ყოფილი დიდთა სულტანთა,... მამულად მოყვანებული დედოფლად დაჯდა ქართველთად. უფროსდა დიდებად სახლისა თვისისად და ყოვლისა ამის სამეფოსა“.

ქართველთად აქ იმავე ფართე მნიშვნელობითაა ნახმარი. ქართველი აქ ნიშნავს მთელი საქართველოს მკვიდრს. ამის პირდაპირი ჩვენებაც აქვე მოიპოვება: „ეს ქართველთა დედოფალი“ იყო „დიდება სახლისა თვისისა და ყოვლისა ამის სამეფოსა“.

მოულოდნელ-გაუმართლებელი იქნებოდა „ქართველთაში“, რომ ქართლის მკვიდრი გვეგულისხმა: რუსუდანი ბაგრატიონთა სახლის ყველა საქმეში, საშინაოში თუ საგარეოში, თამარის მეურვედ და საქმის მეთაურად გამოდის...

ამრიგად „აფხაზნი“, „აფხაზეთი“ თანდათან იცვლება „ქართველით“ და საქართველოთი და ეს ჯერ კიდევ მეათე საუკუნიდან მოკიდებული. აფხაზი („მეფე აფხაზთა“) ტრადიციით რჩება დას. საქართველოს მკვიდრის მნიშვნელობით ერთხანს და მასაც ქართვე-

ლი ფარავს, ხოლო აფხაზი და აფხაზეთი საერისთავოს სახელს, აფხაზეთს შერჩება. უცხო ხალხებში კი აფხაზი იყინება და რჩება... აქ კი, ცოცხალ სინამდვილეში მას იგივე მოსდის, რაც ყოველ ცოცხალ ტერმინს (მ—2, 7. ფურც. 112).

26.

ქცა II, ე. ა. 179₁₅

„ამათ ულხინობთა კირთა შინა იყო რა ქუეყანა საქართველოსა, და სხუანიცა უდიდესნი ძნელბედობანი აღმოუჩნდებოდეს... ამათ კირთაგან შეიწრებული მეფე რუსუდან იყო რა ქუთათისს და ყოველსა აფხაზეთსა, და იქმნა ძე მისი დავით ვითარცა წლისა ხუთისა, ინება მეფედ ყოფად ძისა მისისა“.

კარგი მაგალითია: ქუეყანა საქართველოში შედის ყოველი აფხაზეთი, ე. ი. მთელი ლიხთიქითი. „აფხაზეთს“ ეს „ყოველი“ (ე. ი. მთელი, მთლიანი) დასჭირდა იმიტომ, რომ უამისოდ უამთააღმწერლის ენაზე „აფხაზეთი“ საკუთრივ აფხაზეთს საერისთავო ქვეყანას ნიშნავს (მ—2, 7. ფურც. 119).

27.

ჯვარის მონასტრის ალაპი № 239

„ალაპი და პანაშვიდი აფხაზეთა მეფეთ მეფისა კოსტანტინესი, ჯვარის მონასტრისა ახლად შემკაზმავისა“.

კოსტანტინე ლიხთიქითის მეფეთ მეფე იყო, გარდაიცვალა 1327 წელს.

ძველი ტრადიცია აღდგა, ან უკეთ ძველი შინაარსით წარმოჩნდა „აფხაზეთა მეფეთ მეფე“ ლიხთიქითის მეფე, აფხაზეთა მეფეებად, გაერთიანებულ საქართველოს მეფენიც ხომ იწოდებოდნენ (კახა თორელის დაწერილი).

თუმცა კონსტანტინე რომ მეფეთ მეფობით მოიხსენიება, ეს გაერთიანების შედეგად შემუშავებული ტიტულის ტრადიციაა. პირველი მეფეთ მეფე იყო ბაგრატის მამა — გურგენი, რადგან მისი შვილი ბაგრატი მისივე სიცოცხლეში მეფე იქნა (იხ. სუმბატ...).

მაგრამ ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ისაა, რომ ჭეყენის ორ სატახტოდ გაყოფის შემდეგ, დასავლეთის ტახტს აფხაზეთა მეფის ტახტი ეწოდა, ე. ი. ძველი სახელი დაუბრუნდა (თუმცა მეფეთ მეფობით), (მ—2, 16. ფურც. 49).

1. ქ'ცა I, ჭუანშერი, 177₁₁

ვახტანგი და კეისარი დაზავდნენ. „და გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერძნეთისა, ქუეყანა ზღვს პირისა, რომელ არს აფხაზეთი, და რქუა ესრეთ: „ეგრისწყლითგან ვიდრე მდინარე დმდე მცირისა ხაზარეთისა—ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა ალექსანდრობითგან, რომელი აწ შენ მიგიღია მკლავითა ჩუენგან. იწ იგი უკუმოგუეც, და ოდეს წარიყუანებდღე ცოლსა შენსა, ასულსა ჩემსა, მაშინ მოგცე მისგან ქუეყანა“. და დაუწერა ეგრისწყალსა და კლისურასა შუა ქუეყანა ზითვად, და სხუა აფხაზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა“.

კ. კეკელიძე მართალია, რომ ეს ავტორი (ვახტანგის მეფობის მომხრობი) იგივე ლეონტია. ვახტანგის ცხოვრება ისეთი ორგანული გაგრძელება მეფეთა ცხოვრებისა სტილით, მოთხრობის ხასიათით, მოვლენათა ცოდნით პოლიტიკური ურთიერთობის იგივეობით (ჭუანშერი აგრძელებს, ავითარებს, სწყვეტს იმ პოლიტიკურ ამბებს, რომელიც დასახული ჰქონდა, რომელიც შექმნილიყო ლეონტით, წინა ხანებში: ეგრისწყალი ალექსანდრობიდან, კლარჯეთის მიტაცებულობა ბერძენთა მიერ, სპარსეთთან ურთიერთობა...), რომ კეკელიძე, ვფიქრობთ, მართალია.

ხოლო თუ ეს ასეა, მაშინ ქვეყანა კლისურას და ეგრისწყალს შუა იგივე აფხაზეთია (XI საუკუნის მწერლის პოლიტიკური ტერმინოლოგიით!), ოღონდ ეს ქვეყანა აფხაზეთი რაღაც ნიშნით მაინც განსხვავებულად არის საგულისხმებელი, ვიდრე „სხვა აფხაზეთი“. ასე ესმოდათ, უნდა ვიფიქროთ, XI საუკუნის პოლიტიკურ მოღვაწეებს. ამისივე ნიშანი იყო კლისურა საზღვარი... რა საფუძველზე? იმ რეალურ-ისტორიულ საფუძველზე, ჩვენ რომ ანგარიშს ვერ ვუწევთ, — კლისურას კედელზე. მართლაცდა ეს კედელი ხომ სწორედ ამ ქვეყანას, ეგრისწყალსა და კლისურას შორის „აფხაზეთს“, მოზღლდავს, გამოჰყოფს სხვა აფხაზეთისაგან და მას ეგრისს უერთებს!...

საფიქრებელი ხდება: ძველად (ალექსანდრობამდე) „აფხაზეთი“. ე. ი. ზღვის პირის ქვეყანა ეგრისში შემოდიოდა (კოლხეთი...) ეგრისის ქვეყანა სხვადასხვა ტომებისაგან შედგებოდა, (ისევე როგორც ქართლოსის ქვეყანა) შვილებისა და შვილიშვილების წილებად... ერთ-ერთი ასეთი წილი

ზღვის პირის ქვეყანა იყო, რომელიც თავის მხრივ ასევე მცირე ქვეყნებისაგან (ტომებისაგან) შედგებოდა...

ეგრისი ამ მხრით იყოფოდა: 1.— შიდა ეგრისად და 2. გარე ეგრისად. ამ უკანასკნელში შედიოდა არგვეთი (რომელიც, შეიძლება ვიფიქროთ, შედგებოდა საკუთრივ არგვეთისა და გურიისაგან) და აფხაზეთი, რომელშიაც შედიოდნენ საკუთრივ აფხაზეთი, აფშილეთი, ჩაჩი, სანიგეთი... სვანეთიც ხომ ეგრისში შედიოდა...

იმ ქვეყანას („აფხაზეთს“) იმ ძველ დროს, რა თქმა უნდა, აფხაზეთი არ ერქვა. ასეთი სახელი მას გვიან შეერქვა იმ საფუძველზე, რომ აქ „აფხაზური“ ტომები ისხდნენ... სატომო საზღვარი ეგრის წყალი იყო. ეგრები, როგორც ჩანს, ძლიერად უტევდნენ აღმოსავლეთიდან „აფხაზურ“ ტომებს აფშილებს, ჩაჩებს... გარკვეული დროისათვის, მეგრელთა შეღწევა კლისურამდე განხორციელდა... (ლაზიკის სამეფოს ძლიერების ხანაში ეს ფაქტი ბერძნული წყაროებითაც დასტურდება: აფხაზებს მეფეები ჰყავდათ, თუმცა ლაზებს მორჩილებენ. მათ აფშილებზე და მისინიანებზე ხელი არ მიუწვდებოდათ. აფშილები და მისინიანები ლაზებს მორჩილებენ და არც თავისი საკუთარი მმართველები ჰყავდათ...). ასე რომ ეთნიკურად მეგრელთა გაძლიერება ხდება ამ სექტორში (ისევე როგორც სკვმნია სვანეთში, ამავე დროს ხდება მეგრელთა ეთნიკურად შევიწროება ქართის მიერ არგვეთ-გურიაში...)

გარკვეულ დროს ბერძენთა სამეფოს პოლიტიკა გადაქრით დგება „აფხაზთა“ მხარეზე ზღვის პირის ქვეყანაში და მის გაძლიერებას (ეგრისის ხარჯზე) ხელს უწყობს: აფხაზეთი ხელს იწვდის სადავო ქვეყანაზე—ეგრის წყალსა და კლისურას შორის. აქ უსწრებს ახალი შოვლენა: ძველი დავა ეგრიოსის წილ ქვეყანაში ახალმა ქართულმა შეღწევამ დაასრულა — ქ ა რ თ უ ლ ი ფ ე ო დ ა ლ უ რ ი ს ა ხ ე ლ მ წ ი ფ ო „აფხაზეთი“ ი შ ვ ა ქ უ თ ა ი ს ი თ ს ა თ ა ვ ე შ ი ...

ასე რომ ქართული წყაროებით, და ეს წყაროები აუთენტურია IX—XI საუკუნეთა ვითარებისათვის, საქმე ასე წარმოიდგინება: ძველი დროიდანვე სატომთაშორისო დავაა. საკუთრივ ეგრისსა და გარე ეგრისს შორის. არგვეთსა და გურიაში ამ დავაში მესამე (ქართი) ერევა და საკუთრივ ეგრისი თანდათან უკან იხევს: არგვეთს სამოქალაქოც მიჰყვება, ხოლო კიდევ უფრო გვიან — თავვერი და ვურია... ბრძოლა ამაზე არ დამთავრებულა და შიდა ეგრისსაც შეუტრის (ვახუშტით ქუთაისის საერისთავოს საზღვრები ისულეთ-უნავირაზე გადიოდა ცხენისწყლის გაღმა... საერთოდ კი ტერიტორია რიონსა და აბაშას შორის საცილობელი გახდა). ასევე საცილობელი

იყო ტერიტორია ეგრის წყალსა და კლისურას შორის, სადაც შეტევა შიდა ეგრისიდან მოდიოდა და აფხაზური ტომების ასიმილაციით აღინიშნებოდა. საკუთრივ აფხაზეთი, თუ თავის შიგნით მცირე ერთეულებს იმორჩილებდა, შიდა ეგრისთან მეტოქეობაში, მარცხდებოდა, განსაკუთრებით ლაზთა სამეფოს აღმავლობის ხანაში (IV—VI სს.): — ზღვის პირის ტომები სულ უფრო და უფრო ადრეფეოდალურ ეგრისში შემოდიოდნენ...

ბერძენთა პოლიტიკურმა ინტერესებმა აფხაზეთის გაძლიერება მოითხოვა. საბერძენეთმა აფხაზეთის საშუალებით სცადა თავისი მფლობელობის განადგება შავი ზღვის აღმოსავლეთ ზღვისპირეთში და სპარსეთთან ქიშპი... ჩრდილო კავკასიაზე აქედან დასამხარ-ხელმისაწვდომი იყო. (ხაზარეთი, ალანები)... და აფხაზეთითვე სცადა ეგრისის მორჩილებაში ყოლა... აფხაზეთი გაძლიერდა და მთელს ეგრისზე წამოიწია (ეს უნდა იყოს დამოწმებული იოანე საბანის ძის თხზულებაში..., მაგრამ აქვე ყრუდ ისიც დამოწმებულია, რასაც ჯუანშერი მოწმობს: ქართლის ძლიერი შეღწევა ეგრისში — ქუთაისის საკითხი — და ქართვების პრეტენზიები...). სწორედ ამ პირობებში უნდა იყოს შექმნილი ლეგენდა ფარნავაზის და ქუჯის ურთიერთობის შესახებ, ქართვების და ეგრების ერთკულტურურობის შესახებ, დაპირისპირებით ზღვის პირის ეგრისთან, რომელიც ახლა ბერძენების მხარის დაჭერით მთელი ეგრისის მიტაცებას ცდილობდა...

და ქართმა გაიმარჯვა: აფხაზეთმა ძველი ეგრისი მართლაც გააერთიანა, მაგრამ ქართვეზე დაყრდნობით... ამ ხანებისათვის ისეთი ვითარება მომწიფდა, რომ კავკასიის სარბიელზე ქართული ფეოდალური ურთიერთობა ძლიერად გამოვიდა და მან ძველ ეგრისში ისე ძლიერად მოიკიდა ფეხი, რომ საკუთრივ ქართლის უკიდურესი სივიწროვის პირობებში (არაბების ბატონობა) აქ ქართული სახელმწიფო იშვა, აფხაზთა დინასტიის მეთაურობით... ქართლის პოლიტიკური დახმარების გარეშე მეორე ქართლი (—აფხაზეთი) წარმოიშვა და დედა ქართლზე უმაღვე პრეტენზია განაცხადა... (ამის დასაბუთებას მიზნად ისახავს ლეონტი-ჯუანშერი)...

ამრიგად, არავითარი აფხაზი ფეოდალური ეროვნების კონსოლიდაცია არ მომხდარა, როგორც ამას ამხ. ზურაბ ანჩაბაძე ჰგონებს. VIII საუკუნეში აფხაზეთი — კლისურას დასავლეთით — (ამ საზღვრებში კონსოლიდირებული — ამას გარკვევით უჭერენ მხარს ქართული წყაროები) გ.მოდის არა მცირე სატომო ტერიტო-

რიის დასაუფლებლად (ამის მოწმობა არსადაა), არამედ გამოდის ძველი კოლხეთის, ან უფრო სწორად ძველი ლაზიკის (ეგრისის) როლში — მთელი ეგრისის გამაერთიანებლად. იწყებს ამას ბერძენთა დახმარებით და როგორც ქართული წყაროები მოწმობენ, ქართული ელემენტის თანაგრძნობით (ბერძენთა კეისრის „წერილი“ ლეონ ერისთავს... გვირგვინები...) და ასრულებს ბერძენთაგან განდგომით და ქართველად ტრანსფორმაციით. ამ დროს უკვე აღარ იყო დრო (ასეთი დრო გასული იყო) აფხაზი ფეოდალური ეროვნების ჩამოყალიბებისათვის (აფხაზებზე გაცილებით ძლიერი და დიდი ტრადიციის მქონებული ეგრისიცი არ აღმოჩნდა ამისათვის მომზადებული). ამიერიდან კავკასიაში ფეოდალური ახალი ეროვნებანი არ კონსოლიდირდებიან და ამ ხანისათვის წარმოქმნილ ერთეულებში შედიან და შემოქმედებენ ან ქართულს, ან სომხურს (ცალკე საკითხია ალვანია...) ფეოდალურ გაერთიანებებში: მხოლოდ ქართლმა და სომხეთმა შეძლეს, დიდი ქვეყნების ქიდილში თავი გამოიტანეს, საკუთარი ეროვნული სახით ფეოდალური ურთიერთობის სიმაღლეზე ავიდნენ, სხვები კი — ისეთი განვითარებული ერთეულებიცი, როგორცი იყვნენ ალბანეთი და ეგრისი, ძველ სამყაროს გადაყვნენ. ასე რომ VIII—IX საუკუნეები ეს არის ეპოქა არა აფხაზი ეროვნების კონსოლიდირებისა ეგრის წყლის დასავლეთით, არამედ ეს იყო აფხაზეთის საბოლოოდ შედგომა ქართულ ფეოდალურ ეროვნებაში „საკონსოლიდაციოდ“ (რაკი ეს ტერმინი მოსწონთ), ქართული ფეოდალური ეროვნების დიდი კულტურული და პოლიტიკური გამარჯვების ნიშანი...

და კიდევ ერთი რამ: რას ნიშნავს „კონსოლიდირება“ და რა ნიადაგზე ხდება ის და როდის? რა სალაპარაკოა დღეს, რომ ასეთი რამ მხოლოდ სისხლით მონათესავეობაზე და ენით სიახლოვეზე არ ხორციელდება.

სხვადასხვა დროს „კონსოლიდაციის“ საფუძველი სულ სხვადასხვაა...

და რა საფუძველი იგულისხმება ამხ. ზურაბ ანჩაბაძის ნავარაუდევ კონსოლიდაციაში? ფეოდალური ეროვნება, როგორც ამხ. ზ. ანჩაბაძე გულისხმობს, როგორ წარმოიდგინება ფეოდალური სახელმწიფოს ორგანიზაციის გარეშე? საერთო სახელმწიფო ენისა და დამწერლობის გარეშე (აფხაზეთი ხომ ქრისტიანული იყო?) ვთქვათ, დამწერლობა, ე. ი. სახელმწიფო ენა აფხაზებს ბერძნული ჰქონდათ (მას შემდეგ, რაც ქრისტიანობა მიიღეს, ეს ხომ აუცილებელი იყო), მაშინ „კონსოლიდაციის“ საფუძველი სადაო იყო: აფხაზურს რა

უპირატესობა ჰქონოდა, ვთქვით, აფშილურთან ან ჩაჩურთან, ხოლო რაც შეეხება ტომურ შეღწევას და ასიმილაციას, ამას ხომ საუკუნეები სპირდებოდა (ამ პირობებში „კონსოლიდაცია“ განვითარებულ ურთიერთობას ჰგულისხმობს ან კოლონიზაციას...). ეგრისმაც კი ვერ შეძლო „კონსოლიდაცია“ და ეგრისული არაერთი ტომი დაიკარგა და ეს იმიტომ, რომ მეურნეობრივად შეუკავშირებელნი იყვნენ ეს ტომები. ხოლო კულტურის ენა უცხო ჰქონდათ. კოლონიების არსებობა, ბერძნულ-რომაული სახელმწიფოებრივი და კულტურული გავლენა. ქართლის (ირანის) გავლენა მეტად ძლიერი აღმოჩნდა და მეგრული ცენტრი იქამდე ვერ გაძლიერდა, რომ ერთი მთლიანი ერთნოვანი ქვეყანა ჩამოყალიბებულიყო, როგორც ეს მოხდა, ვთქვით, ქართლში. სადაც კახი, კუხი, ჰერიც კი... მესხი, ჭავჭავი, კლარჯი, შავში — ყველანი ქართულენოვანი შეიქმნენ.

(ლეონტიმაც კარგად აცის, რომ ერთნოვანობა აუცილებელია სახელმწიფოებისათვის... სხვა საბუთიც რომ არ გვქონდეს, ესეც საკმაოა ქართლის სამეფოს არსებობისა და მისი ეროვნული კულტურის დამოწმებისათვის იმ ძველ დროს... ასე რომ ლეონტი თუ დეტალებში არა, ზოგად პრინციპულად ყოველად მართალია).

სულ სხვა ვითარებაა ეგრისში: აქაური ისტორიული გეოგრაფია საგულისხმო სურათს გვიშლის თვალწინ ქართლთან შედარებით: ეგრისში ძველი საგეოგრაფიო სახელები (მთლად უძველესის გამოკლებით) ეგრისულია, უფრო გვიანი კი ქართულია, ქართლში კი ძველი საგეოგრაფიო სახელები უცხოურია, ან წინაქართულია, ნაკვიანევი კი ქართულია. ეს კი იმას უცილობლად მოწმობს, რომ ეგრისული ტომების „კონსოლიდაცია“ არ მოხერხდა და ის ქართულმა დაიჭირა, ქართლში კი ეს „კონსოლიდაცია“ მოხდა, ქართულმა გაიმარჯვა და ქართული მონათმფლობელური სამეფოს მემკვიდრე ფეოდალური საქართველო იშვა. ეგრისში კი ეს არ მოხერხდა და არც არავითარი მეგრული ფეოდალური ეროვნება არ ჩამოყალიბებულა, არამედ თავისი ადგილი მან ფეოდალურ ქართულ ეროვნებაში იპოვა. ეგევე იოქმის, კიდევ უფრო მეტის საფუძვლით, აფხაზეთზე: ფეოდალური ეროვნების ჩამოყალიბებისათვის აფხაზეთს არც კოლხური სახელმწიფოებრივი ტრადიცია გააჩნდა და არც რეალური სხვა საშუალებანი. სწორედ ამიტომაც მოხდა „უცნაური“ ამბავი: აფხაზთა დინასტია სათავეში ჩაუდგა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს შენებას, ქართული კულტურის სამსახურს. ზურაბ ანჩაბაძის მიერ ნუვარაუდევი აფხაზი ფეოდალური ეროვნების კონსოლიდაციის პირობებში, აფხაზთა დინასტია, აფხაზთა მეფენი, აფხაზური სახელ-

მწიფოს შემქმნელნი და მოღვაწენი უნდა ყოფილიყვნენ, ბერძნულის ადგილას აფხაზური დამწერლობა უნდა გაეჩინათ, ე. ი. უნდა შეეძინათ ყველა ის ნიშანი, რომელიც ფეოდალურ ეროვნებას ფეოდალური სახელმწიფოთი ახასიათებს. აფხაზთა ისტორიული სამეფო ყოვლად უარყოფს აფხაზურ ფეოდალური ეროვნების კონსოლიდაციას. (მ— 2, 16, ფურც. 29—36).

2. ბაბილონა ლომინაძის მიერ აღმოჩენილი ფაქტი (აფხაზეთის საკათალიკოსო ტახტის გადმოტანის შესახებ — XVI ს. ნახევარი) ავსებს ლამბერტის და სხვათა ცნობებს აფხაზთა საზოგადოებრივ-სარწმუნოებრივი ვითარების შესახებ გვიანფეოდალურ ხანაში და მოწმობს (თუნდაც ნაწილობრივ) „მცნება სარჯულოს“ ცნობას (და სხვა მისგვარ ცნობებს) აფხაზთა სარწმუნოებრივი მიქცევის შესახებ.

მაინცდამაინც უღაგოა, რომ აფხაზთა ასეთი სარწმუნოებრივი მეტამორფოზი, ეს არაა „ნაგვიანევი ამბავი, როგორც ჩვენში ფიქრობენ, ეს არაა XVII საუკუნის მოვლენა, არამედ გაცილებით უფრო ადრე დაწყებული პროცესია. ჩვეულებრივ ისეა მიღებული, რომ ასეთი მეტამორფოზი მხოლოდ მთის ჩამოწოლის შედეგი იყო. პ. ინგოროყვა ამ დროს (XVII ს.) ეთნიკურ შეცვლასაც კი ვარაუდობს „ქართული აფხაზეთისას“ აწინდელ (არაქართულ) აფხაზეთად...

ფიქრობენ, რომ ეს ჩამოწოლა მოხდა გვიან, XVII ს-ში ცნობილ ანარქიასთან დაკავშირებით 1657—1700-ან წლებში. მაგრამ სხვები ამ ჩამოწოლას, როგორც ხანგრძლივ პროცესს წარმოიდგენენ და უკვე მონგოლობიდანვე იწყებენ (მაგალითად მე)... არც ახლა უარყოფ ასეთ რასმეს (მთიელთ ჩამოწოლას); თითქო მცირე რამ ხელშესახები საამისოდ მასალა მოიპოვება კიდევ. კერძოდ ოსმალთა მიერ (ადლერის მხრიდან) დასავლეთის აფხაზთა (მთიანეთის) გამოყენება აღმოსავლეთ-სამხრეთი აფხაზეთის დასამორჩილებლად ქართულ ფეოდალური აფხაზეთის მისაქცევად... მაგრამ ვფიქრობთ სხვა საბუთითაცა საჭირო და ასეთი საბუთი მოიპოვება კიდევ: ისე რომ, მთის ჩამოწოლა ერთადერთ მომენტად არ გამოიყურება. მაინცდამაინც ამ მომენტის მნიშვნელობა მეტად შენელებდა და მოვლენის ახსნაც უფრო ბუნებრივ-ისტორიულად გამოჩნდება. ეს სხვა საბუთი, მეფიქრება, არის ის, რომ ქრისტიანობა აფხაზეთში უცხო ენაზე იყო გავრცელებული და ასეთადვე რჩებოდა, რამდენადაც აფხაზები ამ ქრის-

ტიანული ენების (ბერძნულის, ქართულის) მიმართ ენობრივად უცხონი იყვნენ და უცხონივე რჩებოდნენ. იმისათვის რომ წერილობითი სჯული შეეთვისებინათ საჭირო იყო: 1. აფხაზები საზოგადოებრივი განვითარების შესაფერის დონეზე მდგარიყვნენ და 2. ამ წერილობითი სჯულის ენა აფხაზებისათვის უნდა გასაგები ყოფილიყო... აფხაზები კი საზოგადოებრივი განვითარების ხაზით არაა საფიქრებელი, რომ დიდად დაწინაურებული იყვნენ, ამ მხრით აწინდელი აფხაზეთის ძველი მოსახლეობა ორი სხვადასხვა სახეობისა ჩანს: პირველი — ბარი, — აღმოსავლეთი ეგრის წყალს ქვემოთი კელასურამდე, ძველი დანე ქრისტიანული, ლაზების ძლიერი გავლენის ქვეშ მყოფი, გალაზების გზაზე მდგომი. ნიშანდობლივია XI საუკუნის ქართველების შეხედულება ამ ქვეყანაზე, როგორც V საუკუნიდანვე შემოსულზე (ნაშთითვი) ქართულ კულტურულ სამყაროში (ლეონტი). პროკოპის და ლეონტი-ჯუანშერის ცნობები აქ ერთიმეორეს ეთანხმებიან მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ პროკოპი აბაზგიაში მხოლოდ აწინდელი აფხაზეთის დასავლეთს — მთიანეთს ჰგულისხმობს და აღმოსავლეთი — ბარი მას აფსილიად ეგულება; ლეონტი-ჯუანშერი კი თანახმად IX—X საუკუნეში წარმოქმნილი პოლიტიკური ვითარების საფუძველზე შექმნილი წარმოდგენისა, „აფხაზეთში“ გულისხმობენ აფშილეთსაც, თუმცა აფშილეთის არსებობა კარგად იციან. მაგრამ ვიმეორებთ, ეს (ლეონტი-ჯუანშერის) წარმოდგენა იყო ამ დროის პოლიტიკური ვითარების ანარეკლი და პროკოპის წარმოდგენას, სწორსა და რეალური ვითარების ამსახველს, არსებითად არ ეწინააღმდეგება. [ფრიად ნიშანდობლივია ამ ქვეყნის — ეგრისწყალ-კელასურს შორის — თავდადასავალი. ეს ტომი თავისთავადია (აფშილები) და II საუკუნეში საკუთარი მეფე ჰყავდა (არიანე), ეს ტომი ლაზთა მეფის მორჩილებაშია და ქრისტიანულია. მას ლაზები განაგებენ (VI ს.) იმ დროს, როცა აფხაზები დამოუკიდებელნი არიან (პროკოპი). ქართული წარმოდგენით ეს ტომი (ქვეყანა) V საუკუნიდან ქართულ სამყაროში შედის (ლეონტი-ჯუანშერი), თუმცა მათივე წარმოდგენით ამ ქვეყანას აფშილეთს უკვე „აფხაზეთი“ ეწოდება — IX—X საუკუნის მოვლენათა შედეგი. ლაზთა გავლენა, როგორც ჩანს, აქ არ წყდება და ეს ეგრის წყალს ქვემოთი ქვეყანა მეგრულენოვანი ხდება კოდორამდე (ლაშბერტი)].

და მეორე მთიანეთ-დასავლეთი. ეს ნაწილი თავის მხრით ორ ერთეულად იყოფოდა: არიანე აქ ორ სამეფოს ასახე-

ლებს: აბაზგებისას და სანიგებისას, ორი მეფე ჰყავთ პროკოპის მიხედვით აფხაზებს... ქვეყნის ეს ნაწილი ქართული წარმოდგენით (ლეონტი) უფრო შორსა დგას ქართული სამყაროსაგან და ბერძენთავენ არის პირმიქტული. ასეთი წარმოდგენა შეიძლება ანარეკლი იყოს VII—VIII საუკუნეებში ბიზანტიის პოლიტიკისა, რომელიც სულ უფრო და უფრო პროაფხაზური ხდებოდა ლაზთა მეფეების საწინააღმდეგოდ. თუმცა პროკოპიდანაც კი ჩანს, რომ ბერძნები აფხაზეთში ძველი დანევესხედან მაშინაც კი, როცა ლაზიკა მათი გარნიზონებისაგან ჯერ კიდევ თავისუფალი იყო. ასე რომ აფხაზეთის, განსაკუთრებით „სხუი აფხაზეთის“ პრობერძნულობა (თავისად სთვლის მას ბიზანტია), ქართულ ტრადიციას რომ დაუცავს, რეალურ-ისტორიული საფუძვლისა ჩანს...

ამრიგად ეგრის წყალს ქვემოთი ქვეყანა ორი სახისა ჩანს: ქართული კულტურის გავლენის ქვეშ მყოფი (აფშილეთი) და ბერძნული ხელისუფლებისა და კულტურის გავლენის ქვეშ მყოფი საკუთრივ აფხაზეთი და სანიგეთი. ქრისტიანობაც კი სხვადასხვა დროს გავრცელდა ამ ქვეყნებში: აფშილეთში ის ადრევე უნდა გავრცელებულიყო ლაზიკის გაქრისტიანებასთან ერთად — VI ს-ში აფშილეთი საქრისტიანოა — მაშინ როცა აბაზგია-სანიგიაში ის (პროკოპის თანახმად) იუსტინიანე კეისრის თაოსნობით გავრცელდა...

ბერძნული ქრისტიანობა აფხაზეთისათვის უცხო, თავზე მოხვეული მოძღვრება იყო. მისი გაზიარება-შეთვისება მოითხოვდა: ან აფხაზები უნდა გაბერძნებულნი ყვნენ კულტურულად, ან ეს სარწმუნოება აფხაზურ ენაზე უნდა გამართულიყო, თუ არა, აფხაზეთში ქრისტიანობა მუდამ ზედაპირული დარჩებოდა, და თავის არსებობისათვის მუდამ ახალსა და ახალს ძალებს მოითხოვდა საბერძნეთიდან. საკუთრივ აფხაზეთში არც ერთი მონასტერი არ ჩანს, რომ სჯულის მეცნიერნი და მოძღვარნი ამოზრდილიყვნენ (მაქსიმე აღმსარებლის თავგადასავალში ლაზიკა-აფშილეთის მონასტრები იხსენიება თითქო...). ბერძნული ქრისტიანობა ასეთ პირობებში ბერძნული კულტურის აფხაზეთისათვის, ე. ი. მაღალი საზოგადოებისათვის თუ იქნებოდა ხელმისაწვდომი, გასაგები და სასურველი, თორემ აფხაზური მასებისათვის ის გაუგებარი (სოციალურად) და უცხო იყო, ხოლო ენობრივად მიუწვდომელი. ასეთ პირობებში მისი მხოლოდ ზედაპირულად შეთვისება თუ მოხერხდებოდა და, გასაგებია, აფხაზური ეროვნული

ზეპირგადმოცემით, ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული სარწმუნოებრივი შეხედულებანი ცოცხალი რჩებოდნენ...

ასეთივე სურათებსა ვხედავთ ჩვენ ენობრივად ქართულ ფშავში (ხარკაშნელი კახეთს გაიქცა), ლუჩქეთში (ლუნძთა კათალიკოსი კი, ცნობილია, იყო და ის ისლამს კი არ გაუქრია. არაჰელადგილობრივმა წარმართობამ... ამავ დროს მათი მოძმე უღები (ბარელები) ქრისტიანობას შერჩნენ...). ფშავში (ფხოვი) ქრისტიანობას ხელს არ უწყობდა ამ თემის საზოგადოებრივი განვითარება (ისევე როგორც ხევში), ხოლო ლუჩქეთში მას ხელს არ უწყობდა არც საზოგადოებრივი განვითარება და არც ენობრივი მომენტ. ისევე როგორც ალან-ოსეთში (დვალეთში) და სვანეთში...

ბერძნული ქრისტიანობა ეს იყო კოლონიების ქრისტიანობა. და სანამ ძლიერი იყვნენ ეს კოლონიები, სანამ ძლიერი იყო მეტროპოლია (ეს კოლონიები, როგორც ჩანს სრულიად დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულებად არასოდეს -ქცეულან) — ბიზანტია და მისი გავლენა შავი ზღვისპირეთზე, კოლონიების მნიშვნელობა და გავლენაც გარშემო ადგილობრივ საზოგადოებაზე შესაფერისი ძალისა უნდა ყოფილიყო. კერძოდ ასევეა სავარაუდებელი ქრისტიანობის გავრცელების საქმეშიც.

(დამახასიათებელია ეკთეზისების ჩვენებანი: ლაზიკაში იგულისხმება პეტრას, როდოპოლისის, ფოთის, აბისენონ და ძელანევის საეპისკოპოსონი... ეს უკანასკნელი, როგორც ცნობილია, „ეგრის წყლის ქვემო“ ქვეყანაშია. ჩანს ეს ტერიტორია — ე. ი. აფსილია ლაზიკად განიხილებოდა. აფხაზეთის სამთავარეპისკოპოსო სებასტოპოლისშია. უდავო მოწმობაა აფხაზეთის გავრცელებულობისა კლისურამდე და მამასადამე აფშილეთის ქალაქი ცხუმის მოქცევისა აფხაზეთში, რომლის საზღვარი პროკოპის მიხედვით გუმისტა-ანაკოფიას შორის იდო. მაინცდამაინც ეკთეზისებიდან ისა ჩანს, რომ „ეგრის წყლის ქვემოთი“ ქვეყანა კლისურამდე ლაზიკაში იგულისხმება, მაგრამ ხომ შეიძლება, რომ ეს იყო აფშილეთის აღმოსავლეთი ნაწილი, ლაზიკად ქცეული იმ დროს, როცა აფშილეთის დასავლეთი ნაწილი, კელასურ-გუმისტას შორის (აბუჯა?) აფხაზეთად მითვლილიყო. ქართული წყაროების და არიანეს შეწყობა აფსილიის შესახებ თითქო ასეთი დაშვების საფუძველს იძლევა...).

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო მართავს ამ ქვეყნების ქრისტიანულ ეკლესიას, ის ამარაგებს აფხაზეთის ეკლესიას მქადაგებლებით — მოძღვრებით („პაპებით“). ასევე იყო საქმე ლაზიკაშიაც.

ქრისტიანობა ამ ქვეყნებში სახელმწიფო პოლიტიკის ნაწილია და იუსტინიანეს ზრუნვა ქრისტიანობის გავრცელებაზე ნიშანდობლივია...

მაგრამ დამახასიათებელია, რომ ბიზანტია არ ცდილობს ხელი შეუწყოს აქ ადგილობრივი ქრისტიანობის (ლაზურად, აფხაზურად) ჩამოყალიბებას და კოლონიების პროზელიტობას სჯერდება. (მაშინ, როცა სულ სხვა სარწმუნოებრივი პოლიტიკა ახასიათებს მას იბერიის მიმართ...). ასეთ პირობებში ბერძნული ქრისტიანობა ბუნებრივია წარმატებით ვერ შეასრულებდა იმ მისიას, რისთვისაც მოწოდებული იყო, როგორც რელიგია: ფართო მასების ცნობიერებაში უცხო ენის სარწმუნოება ვერ სძლედა დიდის ხნით შემუშავებულ ეროვნულ წარმოდგენებს. ასეთ პირობებში ქრისტიანობა ფორმალური ხასიათისა რჩებოდა და ბერძნულ კულტურას მეტ-ნაკლებად ზიარებული თვით მაღალი საზოგადოებაც კი, უფრო პოლიტიკურად იყო ახალი (უცხო) სარწმუნოების მიმდევარ-გამტარებელი, ვიდრე სარწმუნოებრივ-მსოფლმხედველურად. იოანე საბანის ძის მთელი ლიხთიქითი ქრისტიანულია და არავინ ურწმუნო იქ არ იპოვება. ასე იყო ოფიციალურად, პოლიტიკურად. ამის კმაყოფილი იყო ბიზანტია, ამას სჯერდებოდა იმპერატორის კარი: სპარსეთთან, არაბეთთან, თუ მთის იქითთან ურთიერთობაში ეს იყო საიმედო მონაპოვარი... ასევე პოლიტიკურად უყურებდნენ ქრისტიანობას (ისევე როგორც მაზდეიანობას, თუ მაჰმადიანობას) ადგილობრივი არისტოკრატია (ხშირი გადასვლა-გადმოსვლანი...); რაც შეეხება ხალხის ფართო მასებს, ის თავის ძველ სარწმუნოებრივ წარმოდგენებს იცავდა და თუ ამ ახალი უცხო მოძღვრებიდან რამეს ითვისებდა ეს იმას და ემდენად, რამდენადაც ახლად შექმნილი მის ძველ ტრადიციულ წარმოდგენებს ეთანხმებოდა, ე. ი. მასები ისევე „წარმართნი“ რჩებოდნენ, თუმცა ფორმალურად „ქრისტიანები“ იყვნენ...

ამიტომაც ბიზანტიის მისუსტების პირობებში, კოლონიების მნიშვნელობის შემცირების პირობებში, ფეოდალური ურთიერთობის აღმავლობისა და ქართული კულტურის გავრცელების პირობებში ადვილშესაძლებელი გახდა დიდი მნიშვნელობის ფაქტი: — ლიხთიქითში ბერძნული ქრისტიანობის შეცვლა ქართული ქრისტიანობით. დიდხანს ამ ფაქტს არ სცნობდა საპატრიარქო (ნიკოლოზ მისტიკოსი — გიორგი II), არც, როგორც ჩანს, აფხაზთა მეფეები ეშურებოდნენ დემონსტრაციას ამ დელიკატურ საქმეში (ერთი საპატრიარქოს სამწყოს წართმევა მეორეს მიერ ყოვლად გამორიცხული იყო...). ამით აიხსნება,

რომ აგრე გვიან უქმდება ფოთის სამიტროპოლო საყდარი (ქუთაისში გადმოაქვთ), ძელანევის საეპისკოპოსო (ბელიაში გადააქვთ) პეტრას საეპისკოპოსო (ხინოში გადააქვთ)...

ჩნდება ახალი კათედრები ახალი, ფეოდალური, ურთიერთობის შესაფერისი. ამ რიგად, ფეოდალურ საქართველოში ქართული ქრისტიანობა მყარდება (თუ იოანე საბანის ძე VIII საუკუნეში ქრისტიანობას — თუნდაც ბერძნულს — შეჰხარის „აფხაზეთში“, გიორგი მერჩული იმას აცხადებს საზეიმოდ, რომ ქრისტიანობა იქ X საუკუნეში ქართულია.) სრულიად სარწმუნოა, რომ ქართული ქრისტიანობა ლიხთიქითში უძველესიდანვე უნდა შეღწეულიყო, რამდენადაც იბერიის პოლიტიკური საზღვრები არგვეთის დიდ ნაწილსაც მოიცავდა — სკანდა-შორაპნის ხაზი... X საუკუნის მოღვაწე, აფხაზთა მეფე დემეტრე ლეონის ძე ხომ ქართული ქრისტიანობის მოღვაწეა არგვეთში — უბისაში...

ქართული ქრისტიანობის „აფხაზეთში“ (—ეგრისში) აღრე გავრცელებულობის მოწმობაა, რა თქმა უნდა, მცხეთის კათალიკოსის ეგროსის კათალიკოსად მოხსენიება VII ს-ში და სხვა... მაგრამ ეს საკითხი ცალკე შესასწავლი დიდი მნიშვნელობის საკითხია და მასზედ საუბარი იმედი გვაქვს იქ გვექნება, სადაც აღრე ფეოდალური ლაზიკის შესახებ გვექნება საუბარი (მოვასწრებ?)... აქ კი შეიძლება ითქვას (სხვაგანაც მაქვს სადღაც ამის შესახებ მსჯელობა. „მაკეტშიაც“ კი მაქვს, ვგონებ...) მოკლედ: ქართული ტრადიცია ქართის კულტურის შეღწევის შესახებ ლიხთიქითში რეალურ-ისტორიული იერიისა ჩანს; ბერძნული (თანამედროვეთა) ცნობები მოწმობენ ლეონტის ცნობის სიმართლეს, რომ არგვეთი ძველიდანვე ქართლის ნაწილად უქცევიათ. დღეს არქეოლოგიაც მოწმობს ამასვე (ბორი, კლდეთი) (რომ არაფერი ვთქვათ ო. ჯაფარიძის მიერ ყურადღებამიქცეულ ფაქტზე: რომ საჩხერის ქვეყანა შიდა ქართლის ზეგანის კულტურის ქვეყანა ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანაში... თუმცა ეს მოვლენა, შეიძლება იმ ხანისაც კი იყოს, როცა ქართის კულტურაზე ამ ქვეყანაში და საერთოდაც, ლაპარაკი ნაადრევი იყოს); პროკოპი კესარიელით სრულიად გარკვეულად ჩანს, რომ რიონის სამხრეთი ქვეყანა სუფსის ხეობით (უფრო კი შესაძლებელია, ნიგოთის ქედის ქვეყანა) თუმცა ლაზიკად ითვლება, მაგრამ არა ასეთ ლაზიკად, როგორც რიონის ჩრდილოეთი... საფიქრებელი ხდება, რომ ამ დროს ხდებოდა ამ დაზიანებული

ტერიტორიის დასახლება სამცხე-არგვეთიდან (საჩინო-საჯავახო), სამცხიდან (ზემო გურია) და „ეგრის ქვეყნიდან“ (ბათუმის ქვეყნიდან) — ქვემო გურია... ამავე ხანებში ქართის ელემენტი თაკვერსაც ასახლებს (რაჭა-ლეჩხუმი). ისტორიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებანი ამ დებულების წამოყენებას შესაძლებელს ყოფს...

ასე რომ ქართული ქრისტიანობის შედწევა ლიხს ქვემო ქვეყანაში არსებითად განსხვავდებოდა ბერძნული ქრისტიანობის პოზიციებიდან ამავე ქვეყანაში. ბერძნული ელემენტი, რომელსაც უნდა ვიფიქროთ, ეს ქრისტიანობა თავდაპირველად ემყარებოდა, მხოლოდ ზღვისპირა კოლონიებში ბოგინობდა და მისი ხვედრითი წონა ლიხთიქითის საზოგადოებაში სულ უფრო და უფრო მცირდებოდა რომის მონათმფლობელური იმპერიის დასუსტებასთან დაკავშირებით. ბერძნული ენა ყოველად უცხო იყო მოსახლეობის ფართო ფენებისათვის, ასევე უცხოდ გამოიყურებოდა ბერძნულ კულტურას ნაზიარები ბერძნული ქრისტიანობა...

ქართული ქრისტიანობა ქართული მოსახლეობის შედწევას მისდევდა, ის ღვიძლი იყო ამ მოსახლეობისა. მაგრამ ქართული ქრისტიანობა მეგრულ მოსახლეობისათვისაც არ უნდა ყოფილიყო, რა თქმა უნდა, ისე შორს, როგორც ბერძნული ქრისტიანობა არც ენობრივად, არც კულტურულად... აღმავალ ფეოდალურ ურთიერთობასთან შეხამებული ქართული ქრისტიანობა ამ მხრითაც უფრო სათნო და მისაღები უნდა ყოფილიყო ფეოდალური ურთიერთობის საფეხურზე შემდგარი ეგრისისათვის... ამიტომაც მოხდა, რომ ქართული ქრისტიანობა ეგრისში მიიღეს, როგორც ღვიძლი და მის შემდგომ შემოქმედებაში ცხოვლად მონაწილეობენ (ჰყონდიდის სვეტი). ამ კონტექსტში დამაფიქრებელია: ის ქართული წარწერა პალესტინიდან, გ. წერეთელმა რომ გამოსცა, მართლა „ლაზთა მონასტრისა“ ხომ არ არის?.

ამრიგად ქართული ქრისტიანობა ლიხთიქითში ქართული მოსახლეობით შედიოდა და იგი თავის მხრით ამ ქვეყანაში ქართიზაციის ძლიერ ფაქტორად გამოდიოდა. ამასვე დიდად ხელს უწყობდა არა მარტო ის გარემოება, რომ ქართვები და მეგრელები საერთო კულტურის შემოქმედი ღვიძლი ძმები იყვნენ, არამედ ისიც, რომ საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით ისინი ერთ საფეხურზე იდგნენ — აღმავალი ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველზე...

ლიხთიქითის მოსახლეობის კულტურული დაკავშირება ურთიერთთან განსაკუთრებით ინტენსიური უნდა ყოფილიყო სწორედ ამ

ფეოდალური აღმავლობის ხანაში. ამ პროცესს ხელს ვერ უშლიდა ბიზანტიის სამეფო კარის პოლიტიკა იქითკენ მიმართული, რომ ტომთა გათიშვის გზით საკუთარი ბატონობა შეენარჩუნებინა...

VIII—IX საუკუნეებში ეს კულტურული შერწყმა საკმაოდ შორს წასული პროცესი უნდა ყოფილიყო. თავისთავად ეს ინტენსიური პროცესი ქართის ელემენტის შეღწევისა ლიხთიქითში და ეს განსაკუთრებით იმ დროს, როცა იბერიას დამოუკიდებელი პოლიტიკური არსებობა უკვე დაკარგული ჰქონდა და ძლიერ შევიწროებას განიცდიდა ჭერ სპარსელების, ხოლო შემდეგ არაბთა ბატონობის შედეგად, მაშასადამე, კოლონიზაცია არა ომით, დაპყრობით არამედ... უნდა ვიფიქროთ. მშვიდობიანად, — მოწმობაა იმისა, რომ ეს ორი ქვეყანა მკიდრო კულტურულ კავშირში უნდა ყოფილიყო ურთიერთთან: — დაახლოებით ისეთივე პროცესი, როგორც დგინდება კლარჯეთ-შავშეთისათვის VII—VIII საუკუნეებში, როცა ქართლიდან ლტოლვილებმა კვლავ დაასახლეს ამოწყვეტილი ქვეყანა...

IX საუკუნის დამდეგისათვის ლიხთიქითი აყვავებული ქვეყანაა. მოსახლეობა მშვიდობიანად ცხოვრობს და წინ მიიწევეს. ბერძენთა მფლობელობა თითქმის ნომინალურია. აფხაზთა მთავარი, ბერძენთავე მიერ გაძლიერებული, მთელ ლიხთიქითსა ფლობს, მაგრამ ეს არის აფხაზთა მიერ ეგრისის დაპყრობა. ეს არის აფხაზთა მთავრის ჰეგემონია, მაგრამ ძველი ტომების გაერთიანებისაგან ეს გაერთიანება არსებითად განსხვავებულია, ეს გაერთიანება არც ძველ ლაზთა მეფის ხელთ გაერთიანებას ჰგავს, არც, მით უფრო, კოლხთა სახელმწიფო გაერთიანებას. აფხაზთა მეფეების პოლიტიკის პროგრესულობა იმაში იყო, რომ ის როგორც აღმავალი ფეოდალური საზოგადოების განსახიერება, ბუნებრივია, ამ საზოგადოებას დაემყარა, ხოლო ეს საზოგადოება ძირითადად, კულტურულად ქართული იყო და ეს იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა წარმოშობისა იყო ამ კულტურის მატარებელი: ქართლის, მეგრულის თუ აფხაზურის. ასეთ პირობებში გასაგებია აფხაზთა მეფეების ქართული პოლიტიკა, მათი „ქართლსა ზედა“ ბრძოლა. (ამ ბრძოლაში, გასაგებია, მცხეთის ეკლესია აფხაზთა მეფეების მხარეს. უნდა მდგარიყო...).

უძველეს ხანაზე საუბარი (კოლხეთის სამეფოს ან ეგრისის სამფლობელოს შესახებ) ჭერჭერობით ნაადრევია (თუმცა ვანის გათხრებს: რაკის გათხრებს და საერთოდ ლიხთიქითის არქეოლოგიას, თუ ისტორიულ გეოგრაფიას საკმაოდ შუქი შეაქვთ ამ უბანშიც), მაგრამ უფრო მოგვიანო ხანაში (აღრეფეფუდალური ურთიერთობის ხა-

ნაში) ჩვენ რეალურად ვგრძნობთ, რომ ლიხთიჭითი და განსაკუთრებით ამ ქვეყნის ბარ-ზეგანი ერთი კულტურის ქვეყანა მიუხედავად ამ მცხოვრებ ტომთა განცალკევებულობისა.

მართალია ზოგი ტომი უფრო დაწინაურებულია, ზოგი უფრო პრიმიტიულია, მაგრამ მეტ-ნაკლებად ყველა ფეოდალური ურთიერთობის საფუძვრზე ჩანან შემდგარი. (სხვა სურათია მთიანეთში, სადაც სამხედრო დემოკრატია მოჩანს). ქართულ ტრადიციას კარგად შემოუნახავს ეს მომენტი (ლეგენდაში გახვევის გზით: ფარნავაზის და ქუჩის მოღვაწეობა, ვახტანგ გორგასალის მოღვაწეობა, ეგრის წყლის ქვემოთის საგანგებო აღნიშვნა, ბერძენთა პრეტენზიები საკუთრივ აფხაზეთზე...).

და ეს კულტურული ურთიერთობა ახლა, ახალ ხანაში ამკლავნებს ახალ ტენდენციას ამ ტომების უმაღლესი კლასების კულტურული შერწყმისას („ტომები“ ამ ხანისათვის რუდიმენტულია..). ჩვენ არ ვიცით ოფსიტეს და სკეპარნას კულტურული სახე, მაგრამ ის კი ვიცით, რომ ლეონ აფხაზთა მთავარი, ისევე როგორც მისი მემკვიდრენი, ქართული კულტურის წრეში არიან ძირითადად მოქცეულნი. დამახასიათებელია ქართული ტრადიციის ცნობა ლეონ მთავრის ყმობის შესახებ სიძობით. საშუალსაუკუნეებში სიძე-სიმამრობა და საერთოდ „მოყვარობა“ მძევლობის გვერდით, ერთ-ერთი ძლიერად მოქმედი საშუალება იყო არა მარტო პოლიტიკური გავლენისათვის, არამედ კულტურული ურთიერთობის ხელის შეწყობისათვის.

ვინც ამ ინსტიტუტს დაკვირვებია, მისთვის საცილობელი არ შეიძლება იყოს ეს გარემოება და გასაგებიც იქნება ის დაყინება, როგორც ამას ესა თუ ის ფეოდალური სახლი მიმართავდა. კულტურულ უპირატესობის პირობებში, ესა თუ ის სახლი მარჯვედ იყენებს ამ ინსტიტუტს მოყვრის სახლში თავისი კულტურული გავლენის დასამყარებლად, ხოლო ნაკლები კულტურის მქონეები არ ებრძვის ასეთ გავლენას, მით უფრო, თუ კულტურულ უპირატესობას თან ახლავს შესაფერისი პოლიტიკური ძალა... სხვა ანალოგიურ ფეოდალურ ხანისათვის დამახასიათებელ ინსტიტუტებთან (მამამძუძეობის, მძევლობის...) ერთად, მოყვრობა ერთ-ერთი ძირითადი საშუალებაა კულტურული გავლენის შესატანად. ქრისტიანობა და ქართველობა ფეოდალური საზოგადოების უმაღლესი ფენებისათვის სინონიმურ ცნებად უნდა ქცეულიყო და ეს ასეც იყო. აფხაზი დონილები და მათი უახლოესი გარემოცვა მხოლოდ ქრისტიანები კარგად ყოფილან, არამედ „ქართველი“ ქრისტიანები. ფეოდალური

ურთიერთობა მათ ამ პირობებში უმჭიდრესად აკავშირებდა მათივე კლასობრივ მოძმეებთან (იგივე პროცესი *exceptis excipiendis* ამავე დროს მიმდინარეობდა მეტის თუ ნაკლების ინტენსივობით ყველა აჩაქართულად მოსაუბრე ტომებს (თუ ხალხებს) შორის. დამახასიათებელია ქართული ტრადიცია: ამ ტრადიციას ეგრები ფარნავაზის დროიდანვე შემოჰყავს ქართულ კულტურულ სამყაროში, პერები ქრისტიანობის შემოსვლის დროიდან — მირიანი, ეგრის წყალს ქვემოთი კლისურამდე ვახტანგ გორგასლის დროიდან, ხოლო საკუთრივ აფხაზეთი, ამ ტრადიციას ბერძენების აღმოსავლეთით ეგულება...).

ასე რომ აფხაზი მაღალი საზოგადოება უნდა ქართული ყოფილიყო (და იყო კიდევაც), როცა აფხაზთ მეფეები საქართველოს გამართიანებლის როლში გამოვიდნენ. მაგრამ სულ სხვა იყო აფხაზთ მასების ვითარება.

აწინდელი აფხაზეთის ტერიტორია იმ ძველ დროს, როგორც ეს ცნობილია; სხვადასხვა ტომებით დასახლებული ქვეყნები იყო. მისი აღმოსავლეთი ნაწილი, „ეგრის წყლის ქვემოთი“ (კლისურამდე), შიდა ეგრისის მეზობლად მდებარე ქვეყანა ოდესმე ცალკე სამეფო (II ს.), ადრე საშუალო საუკუნეებში ლაზთა სამეფოში შემოდიოდა. ქართული ტრადიციაც და ბერძნული წყაროებიც (პროკოპი) ამას თანახმად მოწმობენ. პროკოპით ისიც შეინიშნება თითქო, რომ ეს ქვეყანა უფრო მჭიდროდ არის ლაზიკასთან დაკავშირებული, ვიდრე სხვა ასევე ლაზთა მეფის მორჩილებაში მყოფი არალაზური ქვეყნები (სკვმნია, სვანია...). შესაძლებელი ხდება იმის ფიქრიც, რომ ამ ქვეყანაში მეგრული ელემენტი ძლიერად იყო თავიდანვე წარმოდგენილი. განსაკუთრებით ქვეყნის ბარისა და ზეგანის ნაწილში (კოდორი, ოჩამჩირე, ჭიხახორა თითქო ამას მოწმობენ). ლაზურ სამყაროში დარჩა ეს ქვეყანა მას შემდეგაც, რაც ლაზიკის სამეფო დაეცა და აფხაზეთის სამთავრო წამოიწია. და ასევე რჩებოდა ის საშუალოსაუკუნეთა სიგარძეზე, ვიდრე XVII საუკუნის მიწურულამდე. ამ ხნის განმავლობაში ეს ქვეყანა მთლიანად გამეგრულდა, (ლაშბერტი)...

აწინდელი აფხაზეთის მეორე ნაწილი, კოდორ-გუმისტას შორისი (შუა სოფელი) აფხაზეთის ძირითადი ტერიტორია, საკუთრივ აფხაზეთის მეზობლად მდებარე ქვეყანა იყო. (აქვე მთებში აფშისთა მეზობლად მისიმიელები სახლობდნენ...). აღმოსავლეთის მეზობელთა (ლაზების) გავლენა უფრო მცირე უნდა ყოფილიყო, ზაინცდამაინც კლისურები იმის მოწმობაა, რომ იმ დროს (ამ კედ-

ლების აგების ეპოქაში); ეს ქვეყანა უფრო ახლოა (პოლიტიკურად) საკუთრივ აფხაზეთთან, ვიდრე ლაზიკასთან.

კიდევ უფრო შორს იდგა საკუთრივ აფხაზეთი (ანაკოფიის დასავლეთით). ის პოლიტიკურადაც არ მორჩილებდა ლაზთა მეფეებს, უმეშვეო პოლიტიკურ ურთიერთობაში იმყოფებოდა ბიზანტიასთან და ასე იყო, როგორც ჩანს, ძველი დროიდანვე... მეორე მხრით ეს საკუთრივ აფხაზეთი უფრო მჭიდრო ურთიერთობაში იმყოფებოდა, ბუნებრივია, მთისძირობა, თუ მთის იქითაც მოძმეებთან...

ასე რომ თუ აფხაზთა მასა ბერძნული ქრისტიანობის გაუგებარი იყო, მისი ყოველმხრივი უცხოურობის გამო (მთის იქითელები მეტიხმეტად მცირედ განიცდიდნენ ქრისტიანობის გავლენას და საბოლოოდ „წარმართნი“ რჩებოდნენ... ნიკოლოზ მისტიკოსი და გიორგი II...), ის ასეთივე უნდა აღმოჩენილიყო (დაახლოვებით) თვით ქართული ქრისტიანობის მიმართაც, რომელსაც, სავარაუდოა, საკმაოდ გვიან უნდა შეეცვალა ბერძნული ქრისტიანობა.... (ბიჰვინტის საეპისკოპოსოს დაარსების საკითხი... გიორგი II და ნიკოლოზ მისტიკოსი... ეკთეზისები...)... რა თქმა უნდა ვითარება შეიცვალა და გვიან (XII—XIII სს) ქართული ქრისტიანობა უფრო ღრმად შეიჭრა მასებში [და ეს იმ ნიადაგზე, რომ ქართული ფეოდალური ურთიერთობა კავკასიის ფეოდალური ურთიერთობის ცენტრი გახდა (ვეფხისტყაოსნის კულტურა)]. მაგრამ, საფიქრებელია, ქართული ქრისტიანობა და ქართული ფეოდალური კულტურა აქ მაინც ზედაპირული იყო და თავის შიგნით უპირატესად ფეოდალურ წრეებს ითრევდა, ხოლო ძირეული მასა ძველებურად „წარმართი“ (= აფხაზი) რჩებოდა და ქრისტიანობას მხოლოდ თავისებურად „წარმართულად“ ითვისებდა, მაშინ როცა ფეოდალური წრეები ქართველდებოდნენ (ქართული ფეოდალური კულტურა, ქართული მწიგნობრობა, ქართული ქრისტიანობა... ზრდილობა, მეფის თუ ფეოდალთა კარი, დარბაზის ყმები...).

ასეთივე რჩებოდნენ ყველა ეს კავკასიანები: ჩერქეზ-ჯიქეზი, ოსები, ლუჩქები, დიდო და ავარები... ე. ი. ყველა ისინი, სადაც ქართულმა ქრისტიანობამ, ქართულმა კულტურამ საზოგადოების უფართოესი მასების გაქართველება ვერ შეძლო... [კიდევ და კიდევ ისმის საკითხი, როგორ მოხდა, რომ პერეტი გაქართდა (ქართველი შესახლდნენ, სტრაბონის ცნობა კამბეჩანის მოსახლეობის შესახებ), სკვმნია, სამოქალაქო, არგვეთი, გურია გაქართდა, ხოლო ოდიში („შიდა ეგრისი“) შერჩა „მეგრელობას“ — ძველი პოლიტიკური ჰეგემონობის მატარებელი ხალხი... პოლიტიკური ცენტრი გა-

რე ეგრისში ე. ი. ქუთაისში იქნა გადმოტანილი... ჰეგემონობა და-
კარგა, ის ქართზე გადმოვიდა... ქუთათისის საერისთავო... შევიწრო-
ებული ოღიში, გაქართვების საზღვარზე მდგომი, კულტურულად
(ფეოდალურად) დიდი ხანია გაქართვებული, შერჩა *patua* ენას.

ასე რომ „მეგრელობა“ ფეოდალურ საქართველოში კულ-
ტურულად არც არსებობს; აქ ისეთივე ფეო-
დალური საქართველოა, როგორც მის მეზო-
ბელგურიაში, ან სამოქალაქოში, თუ სხვაგან:
ქართული კულტურა ღრმად არის ხალხში გამჯდარი და თუ რომე-
ლიმე აფხაზეთში მხოლოდ თავადები ქართველდებიან (ანჩაბაძე,
შარვაშიძე...), აქ ეს მოვლენა საერთო ტენდენციაა: თოფურიძე, ჭი-
ქიძე, აფაქიძე, კორთოძე, ჭილაძე, მკეცისძე, ემენელაის ძე და სხვა
ათასი...].

და როცა გვიან ქართული ფეოდალიზმის (ვეფხისტყაოსნის
კულტურის და მისი ეკლესიის) ძალა შესუსტდა (ივანე ჯავახიშვი-
ლის გამოთქმით, თემობრივობა გამოცოცხლდა იხ. მისი „ისტორია“
ქვ. 181), როცა მთამ შემოუტია ბარს [და თემობრივობის გამოცო-
ცხლება აქ პირველ რიგში ერისთავ-აზნაურობისა და ქრისტიან-
ული ეკლესიის წინააღმდეგ გამოსვლებში გამოიხატა; ასე იყო დი-
დოეთ-ავარიაში — გაქრა ქრისტიანობა, ასე იყო ქსან-არაგვზე
(ძეგლის დება..), ასე იყო სვანეთში (ბაგრატ V..), ასე იყო დვალეთ-
ოსეთში], — თემობრივობა აფხაზეთშიაც „გამოცოცხლდა“. (მ—
2, 15. ფურც. 152—167).

3. ჩვენ რომ მხოლოდ უცხოურ წყაროებს დავემყაროთ სრუ-
ლიად აუხსნელი დაგვრჩებოდა დასავლეთ საქართველოში შექმნი-
ლი პოლიტიკური ვითარება VIII—IX საუკუნეში რომ შეიქმნა და
რომელიც ქართული („აფხაზთა მეფის“) სამეფოს წარმოქმნაში გა-
მოიხატა... უცხოური წყაროები ცალი სიტყვითაც კი არ გვაცნობენ,
რომ VIII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოს უდიდესი ნაწილი
გაქართვებული იყო (არგვეთი, მოხირისი, საჯავახო, გურია, რაჭა, აქა-
რა). ამიტომ ქართული წყაროები, თუნდაც გვიანი, ამ გარემოებაზე
რომ მიუთითებენ, სარწმუნოდ გამოიყურებიან. ქართული წყაროე-
ბით ის ჩანს, რომ აღმოსავლური და დასავლურ ქართული ტომე-
ზის ეთნიკური შერწყმა დიდი ხანია მიმდინარეობდა და VIII საუ-
კუნის მიწურულისათვის ამ პროცესმა ისეთ საფეხურს მიაღწია, რომ
იქ, ლაზიკაში, ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნა რეალურად შესა-
ძლებელი გახდა, უკეთ, აქ სხვა სახელმწიფოს არსებობისათვის

რეალური პირობები აღარ იყო. რა თქმა უნდა, იგულისხმება ფეოდალური სახელმწიფო მთელი დასავლეთ საქართველოს გამაერთიანებელი.

ასე რომ აფხაზთ მეფეთა პოლიტიკა რომ ქართული იყო, ეს ლაზურის ქიშპით თუ შიშით გამოწვეული კი არ იყო, არამედ ერსადერთი სწორი პოლიტიკა იყო და სხვა არჩევანი აფხაზთ მეფეებს არ ჰქონდათ... ასეთივე იქნებოდა ლაზთა დინასტია რომ ჩადგომოდა სათავეში ფეოდალურად გაერთიანებულ დასავლეთ საქართველოს... ლაზურიცა და აფხაზურიც გადასული ხანის შესაფერისი იყო. ფეოდალური დასავლეთ საქართველო მხოლოდ ქართული შეიძლება ყოფილიყო... უკეთ რომ ითქვას, ამ საფეხურის (მალაღლი) ფეოდალური გაერთიანება ძველი კოლხეთის ტერიტორიაზე სხვა არ შეიძლებოდა ყოფილიყო თუ არ ქართული... (წიგნი 56, ფურც. 12—13).

4. ჩაჩ (ჩა(ნ)ჩ, ჩა(მ)ჩ, ჰა(ნ)ჰ, ჰაჰ) ფრიად გავრცელებული ჩანს. ამ ტომის ღრმა ქართველიზაციაზე (თუ იმთავითვე ქართველობაზე) მიუთითებს მისი აგრე გავრცელებულობა აჭარის ონომასტიკონში (ჩაჩავა, ჩაჩიბაია, ჩანჩიბაძე, ჩაჩბა, ჰაჰასძე, ჰანჰისძე, ჰანჰათა, ჰაჰიეთი, ჩანჩაბერი, ჩიჩიკაშვილი? ჩაჩაშვილი?...).

ასე რომ უთაღო ჰაჰასძე (XI ს.) შეიძლება მართლაც ჩაჩასძე ე. ი. ჩაჩბას სახელწევალი იყოს. შეიძლება ეს მხედართმთავარი ყველაზე ადრინდელი მოწმობა იყოს „აფხაზ“ ჩაჩბასი. ვინ იყვნენ ეს ჩაჩები? ევლიათი ის „ტომი“ იყო. ეგევე იგულისხმება ქართული ონომასტიკონითაც. თუ ევლიას ცნობა ჩაჩის „მეგრულადაც“ საუბრის შესახებ სწორია, მაშინ უნდა დავუშვათ, რომ ეს ტომი ძლიერ ეგრიზაციას განიცდის (ევლია ჩაჩს თითქო აფხაზად სთვლის, მაგრამ ცალკე ტომად და მეგრულადაც მოსაუბრედ)². ასე იყო თუ არა, ის მაინც ცხადია, რომ ჩაჩთა ეგრიზაცია ძლიერია. ეს თვით ამ ჩაჩის უძველესი წარმომადგენლის (ჩაჩბას) გვარსახელიდან კარგად ჩანს: შარვაშიძე. ეს გვარსახელი აშკარად მეგრული წარმოებისაა: შარვაში პლუს ქართული ძე. ევლიას ცნობა (ჩაჩის აფხაზობა) და ჩაჩის ონომასტიკონი (მისი გავრცელებულობა გურია სამეგრელოში და შარვაშისძის ჩაჩობა) შეიძლება ასე შევა-

² ევლია ჩელუბის მოგზაურობის წიგნი, გ. ფუტურჩის თარგმ. ნაკვ. I, თბ. 1971, გვ. 100

რიგით: ჩაჩი ტომია კავკასიანური, შეიძლება აფშილების მონათესავე, უძლიერესი გავლენის ქვეშაა ეგრისის მხრით. ის ეგრი არ არის (ჩაჩბა კი არა, მაშინ ა გ რ ბ ა გვექნებოდა). მაგრამ გამორიცხულია განა ჩაჩის ქართველობა? მით უფრო, თუ ჭ ა ნ ჭ ა თ ს და ჭ ა ჭ ი ე თ ს (შეადარე ჭ ა ნ ი ე თ ი) ამავე ძირიდან ნაწარმოებად ვივარაუდებდით... ასე რომ ევლიას ცნობა არც ისე ფუძემდებლური ჩანს...

ჩაჩბა, ჩაჩიბა, ჩა(ნ)ჩიბა — ჩაჩური წარმოება კი არაა, არამედ აფხაზური, ისევე როგორც აგრბა. და ეს მოწმობანი ჩაჩის ტომის არსებობის დასამტკიცებლად გამოდგებიან მხოლოდ...

მეორე მხრით, თუ ევლია ჩაჩში მეგრულისაგან განსხვავებულს, აფხაზურის მონათესავე ტომს ხედავს, აფხაზები ამ ტომს „აფხაზებს“ არ ეძახიან, არამედ ჩაჩს და მეორეც, აფხაზები ჩაჩის ტომის შვილს, ყველაზედ განთქმულს — ჩაჩბას — თუ ერთის მხრით ჩ ა ჩ ი ს შ ვ ი ლ ს (—ჭაჭას ძეს) უწოდებენ, მეორეს მხრით ამ გვარს ჩაჩ-შარვაშიძეს „ქართველს“ უწოდებენ. არაა საფიქრებელი რომ ეს „ქართველობა“ იმ ნიადაგზე მოხდა, რომ შარვაშიძე ფეოდალი „ქართულ სამყაროს“ ფეოდალი იყო (მაშინ ანჩაბაძეც და სხვებიც ქართველებად უნდა ეგულვათ აფხაზებს); ასე რომ ჩაჩბას ქართველობა თითქო უფრო ეთნიკურ მომენტს ჰგულისხმობს... მაგრამ „შარვაშიძე“ ხომ ეგრისზე მიუთითებს, უკეთ, იმ ტომზე, რომელიც მეგრულის დილაექტზე ქმნიდა თავის ონომასტიკონს... ასე რომ ჩაჩ შარვაშიძის ქართველობა უფრო ფეოდალური კულტურის ერთიანობის შედეგადაა მიღებული, როცა ეს კულტურა საყოველთაო გახდა კავკასიის უდიდეს ნაწილში და როცა, საფიქრებელია ჩაჩ-შარვაშიძემ განსაკუთრებული ენერგია და უნარი გამოიჩინა და საქართველოს მეფეების („აფხაზთა მეფეების“) პოლიტიკის დასაყრდენი გახდა შორეულ (პროვინციად ქცეულ) აფხაზეთში...

ჩაჩის გავრცელებულობისათვის საინტერესოა აგრეთვე ქართლის საგეოგრაფიო სახელი ჩ ა ჩ უ ბ ე თ ი (ქანჭათისა და ჭაჭიეთის ანალოგიით). ხომ არ გვაქვს ჩვენ აქ კვალი ფეოდალური ხანის „კოლონიზაციისა“, როცა მეორე მხრით ა ჩ ა ბ ე თ ი ც წარმოიშვა და სხვა და სხვა...

ფრიად საინტერესოა, თუ სად მოსახლეობდა ეს ჩაჩი (ჩაჩის ასეთი გავრცელებულობა გამორიცხავს იმის დაშვებას, რომ „ჩაჩი“ ტომი კი არ იყო არამედ შეთაურის, წინამძღოლის სახელისაგან ნაწარმოები სახელი, აი როგორც მომთაბარე ტომებში იყო ყაჯარი, ოსმანი და სხვა...).

სად გულისხმობს მას ევლია? ამასთან კავშირში ფრიად საყუ-

რადღებო ჩანს საგეოგრაფიო სახელი ო ჩ ა მ ჩ ი რ ე... დღეს მას ორგვარი ახსნა მოეპოვება ამხ. ამხ. ჟიქიასი და როგავასი, ამხ. როგავას. ეტიმოლოგია იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ ის ძველია და ზანური ენის საფუძველზე იხსნება. ასე რომ ჩვენი აფხაზოლოგების აფშილისის შუა გულში ასეთი ზანური წარმოების საგეოგრაფიო სახელი ფრიად ნიშანდობლივია... მაგრამ შეიძლება ო ჩ ა მ ჩ ი რ ე ჩაჩ-საც დაუკავშირდეს და ზანური ენის ნიადაგზევე აიხსნას: ო ჩ ა (მ)ჩირე — ოჩა(ნ)ჩირე ოჩაჩირე — ჩაჩირი (მაგრამ რა არის ეს რი? სიმრავლის აღმნიშვნელი?...)

ამ ჩვენი სახელდახელო შენიშვნიდან ის მაინც ჩანს, რომ: 1. დასავლეთ საქართველოში ტომთა სიმრავლე აგრე ნიშანდობლივ ხაზგასმული ბერძენ მწერადთა მიერ (სტრაბონი, არიანე, პროკოპი და სხვანი) რეალური ამბავია, და რომ გულმოდგინე დაკვირვებით, როცა ჩვენ დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, ონომასტიკონი და ისტორიული გეოგრაფია გათვალისწინებული გვექნება, შესაძლებელია არაერთი იმ ძველი ტომის სახელისა და ადგილსამყოფელის დადგენა... 2. ისიც ჩანს, თუ როგორის ინტენსივობით აერცვლებდა ქართლი თავის დიდ საქმეს ქართველური, თუ არაქართველური ტომების შემოკრებისას. საფიქრებელი ხდება (და დასაშვებიც), რომ ქართლი მარჯვედ სარგებლობდა ტომების ურთიერთშორის ქიშპითაც... ისიც ნათელი ხდება, თუ რას ნიშნავს იმ დროს „ქართველი“, რა ახალი შინაარსით ივსება ეს ცნება ფეოდალური ურთიერთობის მოწიფულობის ხანაში (ვეფხისტყაოსნის კულტურით), როგორ არის, რომ ჩაჩბა შარვაშიძე „ქართველია“, ქართული კულტურის გამტარებელი. ალბათ ასეთივე უნდა წარმოვიდგინოთ „ქორთოძეთა“ გვარი ეგრისში, ისევე როგორც დადიანი (სვანი) ეს ქრისტიანი-ზაციის გამოხატულება კი არ ყოფილა (ესენი დიდი ხანია ქალკედონიტები იყვნენ ბერძენ-ქრისტიანები...), არამედ ფეოდალური მოწიფულობის ხანის დადგომისა... ამ პროცესში ერთი იყო აფხაზი და ჩაჩი (ანჩაბაძე, შარვაშიძეს არ ჩამოუყვარდებოდა), სვანი, თუ ეგრი... მ ა რ უ შ ი ა ნ ს, მ ა რ უ შ ი ს ძ ე ს, მ ა რ შ ა ნ ი ა ს ქართლის, უკეთ საქართველოს პატრიოტობაში ვერაფერს შეეცილება და არაა გამორიცხული, რომ ეს გვარი ძირუელად დალი — წებელდელი სვანები ყოფილიყვნენ.. (წიგნი 56. ფურც. 17—20).

5. ქართული ფეოდალური აზროვნება მუდამ ერთ სამყაროდ სთვლიდა კავკასიას (ლეონტი), კიდევ უფრო — „საქართველოს“, რომლის სწორუფლებიანი წევრები იყვნენ ჰეროსის, ქართლოსის და

ეგროსის ხვედრი ქვეყნები — მათ შორის სვანეთი, აფხაზეთი... ყველა ესენი „ქართველები“ იყვნენ და ეს არა მარტო კონფესიური თვალსაზრისით, არამედ ფეოდალური კულტურის თვალსაზრისით. ამ თვალსაზრისით, ამდენადვე, აქ არ შეიძლება სხვადასხვა ეროვნებაზე, როგორც ეთნოკულტურულ ცნებაზე, საუბარი. როგორც ფეოდალური ქვეყანა, აფხაზეთი ისეთივე საქართველო იყო, და აფხაზი ისეთივე ქართველი იყო, როგორც ეგრისი და მეგრელი, როგორც ჰერეთი და ჰერი, როგორც ქართლი და ქართლელი... ამას ასე გრძნობდა იოანე მარუშის ძე, ან თათლო შარვაშიძე და ცოტნე დადიანი, კახაბერ გურიელი და ბექა ჭაყელი, ამას ასე გრძნობდნენ კობტას თავს შეთქმულნი და არავინ მათგანი სხვად არა გრძნობდა თავს, თუ არა „საქართველოს“ შვილად: სხვა ერთიანი ფეოდალური-კულტურული ერთეული „საქართველოში“ იმ დროს არ არსებობდა. (წიგნი 37. ფურც. 1).

6. ზ. ანჩაბაძეს როგორღაც გამორჩა ისეთი მნიშვნელობის წყარო, როგორიცაა „მცნება სარჯულო“ (XV ს.) ეს ხომ მთელი ეპოქის მაჩვენებელი დოკუმენტია, რომელიც უპირატესად საკუთრივ აფხაზეთის ვითარებას გვიჩვენებს. ზ. ანჩაბაძეს შეეძლო ეს ძეგლი დაეკავშირებინა გიორგი ბრწყინვალის ძეგლისდებასთან, ბაგრატ V დროის სვანეთის დაფიცების აქტთან და „ძეგლი ერისთავთასთან“ და ის დაინახავდა ბევრს რასმეს საინტერესოს აფხაზეთის ვითარების ასახსნელად. აგრე თვალგამახვილებული ის მეტის ყურადღებით მოეკიდებოდა მისიონერთა ცნობებს აფხაზთა სოციალური წყობის შესახებ XVI ს-ში, ყველა ამასთან მოიშველიებდა XIX საუკუნის აფხაზეთის ცნობილ ფაქტებს (ადვილად დასადგენ ფაქტებს) აფხაზთა სოციალური წყობის შესახებ და მიიღებდა მეცნიერულად დამაჯერებელ წინამძღვრებს კლასიკური ფეოდალიზმისა და მის წინა ხანის აფხაზებზე მსჯელობისათვის... (წიგნი 56. ფურც. 9).

7. განა ოსების ჩამოწოლა ქართლში XIV ს-ში უმაღლვე კლასთა ბრძოლად არ იქცა? განა კახელების გალექება (დავით იმამყულის წერილები ვახტანგთან) კლასთა ბრძოლა არ იყო? და განა XVIII ს. ფაქტი „საინგილოს“ გაჩენა იმავე კლასთა ბრძოლის ნიადაგზე არ აიხსნება? განა ლექთა უპირატესობა ტომობრივი მომენტი იყო?? ჩამოსულ ოსებს, როცა ისინი ტომური რჩებიან და არ ქართველებიან, როცა ისინი ქართულ ფეოდალურ ურთი-

ერთობას გადაშენებით ემუქრებიან, ქართული ფეოდალური ხელისუფლება არ ინდობს, „ალფხურის“ (გიორგი ბრწყინვალე) მათ. ხოლო იგივე ფეოდალური ხელისუფლება (მეფე, თავად-აზნაურობა) ხიზნებად დაისევამს მათ და ბატონყმობას სთავაზობს, როცა ისინი ტომობრივად კი არა, გლეხურად მოდიან. განა ასეთივე არაა სურათი ჰერეთში? ლევანი, ალექსანდრე, თეიმურაზ, არჩილი, იმამყული... სად ტომობრივობა და სად აზონის აზნაურნი, სად ტომობრივობა და სად საურმაგის წარჩინებულნი, სად ტომობრივობა და სად სპარსთა ჯარები (ქართველ მეფეებს), სად ტომობრივობა და სად ოსები და სხვა კავკასიელი როქის ჯარი.

სად ტომობრივობა და სად ბაგრატ IV „წარმართნი“;

სად ტომობრივობა და სად ლიპარიტ ბაღვაშის ვარანგები და ტაღმანი;

სად ტომობრივობა და სად დავითის ყივჩაყნები, მონასკა;

სად ტომობრივობა და სად ყუბასარი, ან ყივჩაყნი ახალენი;

სად ტომობრივობა და სად ეს ქალაქები არაბულსპარსულ-სომხური მოსახლეობით;

სად ტომობრივობა და სად ორტაღები (ურია, სოშეხი, მაჰმადიანი);

სად ტომობრივობა და სად ბრძოლა ველთან, მომთაბარე ელებთან;

სად ტომობრივობა და სად ბრძოლა მთასთან (მთიული, სვანი, ოსი);

სად ტომობრივობა და სად აზნაურთა მოსულობა.

მაგრამ ლეკებმა, ოსებისაგან განსხვავებით, ის შეძლეს რომ ტომობრივ ჩამოსახლდნენ და ქართულმა ფეოდალურმა ხელისუფლებამ ვერ შეძლო მათი „ალფხურა“, რაც შედეგი იყო სპარსეთ-ოსმალეთის მხრით შათი მხარის დაჭერისა ფეოდალური საქართველოს საზიანოდ (შაჰ-აბაზი და სხვა).

და რატომ არა გვაქვს საბუთი ასეთივე სურათი აფხაზეთშიაც ვივარაუდოთ? მთიული აფხაზები ტომობრივ ჩამოვიდნენ. დამხდური აფხაზური მოსახლეობა ეძმო მოსულთ კლასობრივი ბრძოლის ნიადაგზე (გაქართველებული აფხაზთა ვად-აზნაურობის წინააღმდეგ ბრძოლაში). მაშასადამე, აფხაზების ტომობრივი ჩამოსვლა და მათი ბრძოლა ქართული ფეოდალური ურთიერთობის წინააღმდეგ, იყო ამავე დროს ბრძოლა „ქართულის“ წინააღმდეგ და აფხაზეთი „მიიქცა წარმართად“.

ადღგა ადრეული ფეოდალიზმი. აფხაზური მიწის-მფლობელობა (მარვაშიძე ისევ ჩაჩბა გახდა, ხოლო ანჩაბაძე — აჩბა). აფხაზი თავად-აზნაურობა შეურიგდა შექმნილ ვითარებას... და იწყო „გააფხაზება“ არა მარტო მოძმე აფხაზებმა (ბარელებმა), არამედ ბარი — ზღვისპირეთის ყველა გლეხმა. შეიქმნა აფხაზობა (ადრეული ფეოდალიზმი). „ქართულ“ ბატონყმობაში სულ-ამოხუთული გლეხობა არა მარტო ზღვისპირეთისა მიეტანა აფხაზობას, არამედ აფხაზეთი ყველა ბატონყმობის წინააღმდეგ მებრძოლი ქართველი გლეხის თავშესაფარი გახდა. და შეიქმნა ახალი აფხაზეთი. რა შუაშია აქ ტომობრივობა, ის რალაცას ხელს უშლის, რალაცას ხელს უწყობს და მისი როლი ამით ამოიწურება. არსებითია ერთი: კლასთა ბრძოლა („მერჩულე“-ს ფურც; 22—23).

8. შესანიშნავია ცნობა, ლამბერტი რომ გვაწვდის აფხაზი ქალის განათლებულობის შესახებ (ლევან დადიანის მეუღლე). ეს ქალი აფხაზეთის მთავრის ქალია, „აფხაზურ სამყაროში“ გაზრდილი. ამ ქალის ზრდილობა ტიპურია ქართველი ფეოდალის ქალისათვის (262). ქსოვა-ქარგვა (ხელსაქმე), წერა-კითხვა, „დიასახლისობა“, სილამაზე, ყოფაქცევა — თინათინის, ნესტანის და თამარის (თამარიც ხომ ქსოვდა და ქარგავდა, მწიგნობარი იყო და იამბიკოებს წერდა, ქვეშევრდომებს სათნოებით ნათელს, სითბოსა და სიყვარულს მიჰფენდა, გმირობას და სიქველეს ასაზრდოებდა). ხომ ცნობილია, რომ მწიგნობრობის ამ დაკნინების ხანაში საქართველოში განათლება ქალებმა შემოინახეს. ლევანის და მარიამი რაღა ღირს — „ქართლის ცხოვრების“ გადამწერინებელი... ვეფხისტყაოსნის კულტურის დაცვის საქმე ფეოდალთა სახლებში ქალებმა იტვირთეს... და ნესტანის წერილზე არა მარტო ვანის ქვაბის ეკლესია-სამალავეში შესმული მზეთუნახავი „ლოცულობდა“, არამედ ასევე სალოცავად ჰქონდა ეს წერილი (სიმბოლო ქართული ფეოდალური ქალის განათლებულობა-ზრდილობისა, გმირობისა, პატრიოტობისა) აფხაზ ქალს, (რომელსაც იმ დროს წიგნის ცოდნაში ვერავინ შეედრებოდა თურმე), ეს ჩვენება დოკუმენტურია და განსაკუთრებით საყურადღებო. ეს ფაქტი იმის მოწმობაა, რომ ამ დროს აფხაზი ფეოდალის სახლი „ქართულია“ და ეს ასეა არა მხოლოდ ქრისტიანობის თვალსაზრისით, არამედ საერთო კულტურის თვალსაზრისით. (აფხაზი ქალი აფხაზეთში გაზრდილი სახელგანთქმულია, თავი მოაქვს იმ „ზრდილობით“, რაც საქართველოსათვის

დამახასიათებელია, თავი მოაქვს ვეფხისტყაოსნის კულტურის მატარებლობით. აფხაზი მთავრის სასახლე ვეფხისტყაოსნის კულტურის კერაა: ქართული ფეოდალური კლასიკური „ზრდილობა“ სუფევს აფხაზი მთავრის სასახლეში). და საშუალსაუკუნეების აფხაზეთში არ არსებობდა ფეოდალური კულტურა გარდა ქართულისა, გარდა ვეფხისტყაოსნის კულტურისა... (გაიხსენე ალექსანდრე შარვაშიძის პროტესტი: „Я не ахвазцы, а грузинский князь“...) და ლევან დადიანის კარი, რომელიც ქართული კულტურის (ვეფხისტყაოსნის კულტურის) მართლაც სადგური იყო, სადაც ვეფხისტყაოსნის კულტურა იყო გამეფებული (ისევე, დარწმუნებული ვართ, როგორც აფხაზთა მთავრის კარზე...), აფხაზთა მთავრის ქალისათვის უცხო კულტურული სამყარო კი არ იყო, არამედ დვიძლი, მშობლიური. ამას გულისხმობს ლამბერტი, როცა ამბობს, რომ ამ ქალს ტოლი არ ჰყავდა ზრდილობაშიო. ლამბერტი ამით ხაზს უსვამს იმ კულტურის ერთიანობას, რაც აგრე შემორჩენილი ყოფილა ფეოდალური საქართველოს მაღალ წრეებში ამ დაშლილობის დროს. დამახასიათებელია, რომ ლამბერტიმ კარგად იცის აფხაზი მასების განსხვავებულობა მეგრული მასებისაგან. აფხაზების პრიმიტიულობა, ენის სხვაობა, ყოფა-ცხოვრების სხვაობა... და სწორედ ესაა დამახასიათებელი ფეოდალური ხანისათვის: ორი კულტურა, ამ კულტურების დაშორიშორება (ფეოდალების და გლეხების) და კლასობრივად მონათესავე საზოგადოების კულტურის ერთიანობა... (სომეხი ფეოდალი ქართველ ფეოდალთან უფრო ახლო იყო ვიდრე სომეხ გლეხთან...) ყველა ამას ემატებოდა აფხაზთა მთიელების ჩამოწოლა ე. ი. ადრეფეოდალური ურთიერთობის აღდგენა. (წიგნი 54. ფურც. 39).

9. СМОНПК, XLIV 31—52. თამარაშვილი, 133—137.

გრანეიეს მოწმობა იმითაა საინტერესო, რომ ის მოქვს საზეგრელოში გულისხმობს, მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესოა იმით, რომ აქ ის საჭიროდ სცნობს სამოღვაწეოდ შეისწავლოს მეგრული და ქართული, რომ მაშასადამე, მოქვის რაიონი მეგრელებით დასახლებული ეგულება (ქართული სახელმწიფო და ქრისტიანობის ენა), რაც მისიონერულ მოღვაწეობისათვის აუცილებელია. აქ რომ იმ დროს სხვა ენის ხალხს ეცხოვრა, გრანეიე (და მისიონერები) ამ ხალხის ენის შესწავლას ასევე, საფიქრებელია, საჭიროდ დაინახავდნენ..

ასე რომ მოქვის რაიონი (მოქვის საეპისკოპოსო) მე-17 საუ-

კუნის დასაწყისის არა მარტო პოლიტიკურად სამეგრელოა, ის ეთნიკურადაც მეგრელებით არის დასახლებული.

10. СМОНПК, არქანჯელო ლამბერტი, 187, 198.

ჩამოთვლის „ველურ“ (дикие народы) ხალხებს კავკასიის მთებში რომ ცხოვრობენ. კოლხიდის უახლოესი მეზობლები არიანო: „сваны, абхазцы, аланы, черкесы, цики, (Zichi), карачевцы. Все они хотя величают себя именем христиана, но ни по вере ни по набожности ничего христианского у них совершенно не заметно“.

ასწერს თითოეულს. იწყება სვანებით.

შემდეგ. «Теперь перейдем к остальным народам, которые живут в Кавказских горах. Больше на С. от Мингрелии живут абхазцы (Abcassi или Abaschi), которых турки называют абасами (Abbassa)». უკებს ბუნებას, ხალხის სილამაზეს, ჯოგთა სიმრავლეს, თევზს არ სჭამენ, კიბო ეზიზღებათ.

«В городах и крепостях абхазцы не живут, но (обыкновенно) собираются десять или двадцать семейств одной фамилии, выбирают какое-нибудь возвышенное место, строят здесь из соломы несколько шалашей и обводят все крепким забором и глубоким рвом. Последнее делают потому, что у них обычай грабить друг друга».

სახლში არაფერი აქვთ მორთულობისა (უთვარი). ერთიმეორეს ჰყიდიან მონებად. შეიარაღებული სძინავთ...

მკვდრებს ხის ორეში სდებენ და ხის წვერში ჰყიდებენ (190), იარაღს იმავე ხეზე ჰყიდებენ, ხოლო ცხენს შეკაზმავენ და იმდენს არბენინებენ, ვიდრე არ გასკდება (190).

«Про аланов и циков (Zichi) я отдельно ничего не скажу, потому, что у них такие же обычаи как и у их соседей—сванов и абхазцев». ესაა აფხაზები, მხოლოდ მთიელობით შეიძლება აიხსნას მათი მეურნეობა, ყოფა და სხვა მთიელებთან მსგავსება, ხოლო მეგრელთაგან განსხვავება... მთელს ისტორიას გამოდის ისე გაუვლია, რომ აფხაზებს ამ კულტურულ მშენებლობაში მონაწილეობა არ მიუღიათ...

11. СМОНПК XLIII, 200—201, ლ ა მ ბ ე რ ტ ი

ჩამოთვლის კოლხიდის მდინარეებს და: «Последняя из всех рек Коддора (Coddors — Кодор); это, должно быть Кораче (Coràce),

потому что вся Колхида расположена между Фазисом и Кораксом, и совершенно так, как Фазис отделяет Мингрелию от Гурии, так Коракс отделяет ее от Абхазии, а как за Фазисом мингрельский язык сразу сменяется грузинским, так за Кораксом сменяется абхазским. Отсюда ясно, что Коддорс мингрельцев есть древний Коракс, потому что сейчас после переправы через Коддорс живут абхазцы (abcassi) со своим особенным языком».

ცხადია: ლამბერტის დროს კოდორის დასავლეთით აფხაზეთია, აფხაზი მოსახლეობაა, აფხაზური ენა ბატონობს. ლამბერტი კი იცის, რომ ასეთი საზღვარი ეთნიკურ-ენობრივი აფხაზებსა და მეგრელებს შორის (აბაზგებსა და კოლხებს შორის) იყო კორაქსი. ამ ნიშანზე ლამბერტი ერთიმეორეს უიგივებს ამ ორ სახელს კოდორს და კორაქსს. საფიქრებელია, რომ ლამბერტის არ უნახავს კორაქსის ქედლები, თორემ კოდორს ვერ გაუიგივებდა კორაქსს.

ძველი ეთნიკური საზღვარი კორაქსის მდინარე (კორაქსის კედელი), ლამბერტმა მისი დროის ეთნიკურ საზღვრად გაიზარა, მას არ ეყო ცოდნა-დაკვირვება, რომ ეთნიკურმა საზღვარმა აღმოსავლეთისაკენ გადმოინაცვლა.

12. არქანჯელო ლამბერტი, СМОНПК, XLIII, 2,128

«Границей Колхиды со стороны абхазцев или абасков служит река называемая туземцами Кодором (Coddors), а по моему мнению он и есть древний Коракс.

Сзади, с северо-западной стороны она (—Колхида — Н. Б.) окружена хребтом Кавказских гор, которые населяют дикие варварские народы, описание и перечисление которых потребовало бы подлинного рассказа и даже целой книги. Ближайшими являются абхазцы (Abcassi), аланы, сваны, карацевцы (Caraccioli), джики (Cichi), черкесы (Circassi). Все они именуются христианами, но живут без закона и занимаются охотой и грабежами. Разнообразие их наречий и языков удивительное. Каждая из этих народностей имеет свое собственное наречие, которое настолько разнится от наречия другой народности, что не находишь ни одного сходного звука между ними.

Из мест, которые сейчас имеют своих епископов, первое занимает Дранда (Dandra) на реке Кодоре (Cogase) на границе с Абхазией.

საზღვარი კოდორია. სახელად ქრისტიანები, ნამდვილად წარმართები...

ზემოთ მოყვანილი დაყენებული მოწმობანი იმის შესახებ, რომ აფხაზები აგრე ჰგვანან კავკასიის მთიელ ხალხებს, ყოფაში, სარწმუნოებით, რომ ისინი ციხეებსა და ქალაქებში არ ცხოვრობენ, რომ, როგორც ჩანს, მეხორბლეობა ან სულ არა აქვთ, ან მეტად მცირე, რომ ისინი მეგრელებს არ ჰგვანან ყოფა-ცხოვრებით, — ყველაფერი ეს იმის მოწმობაა, რომ XVII საუკუნის აფხაზები მართლაც კავკასიანებია, საკმაოდ გვიან ჩამოსულნი ბარში. მათ ჯერ კიდევ ვერ აუთვისებიათ ბარი და მთიულურ ცხოვრებას განაგრძობენ. რა თქმა უნდა, ესენი არ არიან აბორიგენები. მათ ვერ შეუთვისებიათ ქრისტიანობა, ისევე, როგორც ვერ შეუთვისებიათ ფეოდალური მეურნეობა (ამ ყოვლად უხვსა და ნოყიერ ქვეყანაში), ისევე როგორც ვერ შეუთვისებიათ ფეოდალური სოციალური წყობა და გორაკებზე გვარებით (ერთი გვარის ხალხი) დასახლებულნი ცხოვრობენ. თუ მათ მიწის საკუთრება აქვთ, ის უთუოდ ამ ინსტიტუტის დასაწყისი სტადია შეიძლება იყოს, რამდენადაც აფხაზები უმოავრესად მეჯოგეობას მისდევენ და არა მიწისმოქმედებას...

ყველაფრიდან ჩანს, რომ აფხაზები XVII საუკუნეში თავისთავადი ხალხია, კავკასიანელთა მონათესავეა, პრიმიტიული ყოფით და წარმართული რელიგიით.

მეორე მხრივ, როგორც იყო აღნიშნული, მომწიფებულ საშუალო საუკუნეებში (VIII—XIII სს.) აფხაზეთი არის განვითარებული ფეოდალური ქვეყანა, საიდანაც ქრისტიანობა მთაში ვრცელდებოდა. ამას მოწმობენ ბერძენი მწერლები, ქართული ფეოდალური მწერლობა (იოანე საბანის ძე), ამას მოწმობს აწინდელი აფხაზეთის არქიტექტურული ძეგლები... და უცბად ხდება ძირფესვიანი გარდატეხა.. მე-15 საუკუნიდან აფხაზეთი „წარმართობს“, აფხაზეთში უქმდება ზედიზედ საეპისკოპოსოები, ქრება ქრისტიანობა — და ეს ხდება არა იმის გამო, რომ აქ ოსმალებმა ძალით დანერგა მაჰმადიანობა, როგორც ეს მოხდა მესხეთში, არამედ სულ სხვა საფუძველზე. მაჰმადიანობა აფხაზთ შორის ფეხს იკიდებს მას შემდეგ, რაც იქ ქრისტიანობა მინელდა.

რა უნდა ყოფილიყო ამის მიზეზი?... ე. ი. რამ გამოიწვია აფხაზეთში ქრისტიანობის მინელება?

სავსებით დაუჯერებელია, რომ ესოდენ ინტენსიურ ფეოდა-

ლურ ქრისტიანულ ქვეყანაში, როგორც იყო აფხაზეთი, საიდანაც ქრისტიანობა იმიერკავკასიის ხალხებშიაც კი ვრცელდებოდა, ქრისტიანობა თავისთავად გაქრა და მისი ადგილი პირველყოფილმა წარმართობამ (გვაროვნული წყობილების სარწმუნოებამ) დაიკირა, განა აფხაზეთი ხეცურეთივით საგვარეულო წყობილებას შერჩა, რომელმაც აქ ბარის გავლენის შესუსტებრს შემდეგ ძველი სარწმუნოების აღდგენა მოითხოვა? ეს ხომ ყოველად დაუჭერებელი რამ არის. განა მეზობელი სამეგრელო უფრო განვითარებული მხარე იყო ეკონომიურად, პოლიტიკურად და სოციალურად? ან როგორ მოხდა, რომ სამეგრელოში საზოგადოებრივი განვითარება გვიან ფეოდალიზმამდე მივიდა, ხოლო აფხაზეთი ადრეფეოდალურ ურთიერთობას შერჩა? რა თქმა უნდა ეს ასე არ ყოფილა. აფხაზეთი ისევე განვითარებული (თუ უფრო არა) ქვეყანა იყო, როგორც სამეგრელო ან საქართველოს სხვა რომელიმე ნაწილი. ამის მოწმობაა აფხაზეთის ბუნებრივი პირობები, ისტორიული წყაროების ჩვენებები, აფხაზეთის მატერიალური ძეგლები (ფეოდალური ციხეები, სასახლეები, ეკლესიები, მონასტრები)...

მაშ რა მოხდა? მოხდა ის, რასაც ადგილი ჰქონდა არაერთგან საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობაში. ფეოდალური ბარის დასუსტების შემდეგ ჩამოწვა მთა. სრულიად შეუძლებელია, რომ აფხაზეთში ინტენსიური ფეოდალური მეურნეობა ექსტენსიურ მთის მეურნეობით შეცვლილიყო, დაწინაურებული ფეოდალური კულტურა მთის ყოფით შეცვლილიყო, რომ აფხაზეთი ქრისტიანობისაგან მიქცეულიყო, თუ იქ მთის ჩამოწოლას არ ჰქონდა ადგილი.

მხოლოდ ამის შედეგად შეიძლებოდა მომხდარიყო ის, რომ განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის ქვეყანა 1000-წლოვანი ქრისტიანობით „უბრუნდება“ ექსტენსიურ მეურნეობას, „წარმართობას“..

ფეოდალურ ხანაში მთიელი აფხაზები რამოდენიმე ნაკადად ჩამოდიან აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ერთ-ერთი ასეთი ნაკადი უნდა ჩამოსულიყო XIII ს-ში, როდესაც ჩრდილო კავკასიაში ოქროს ურდოს მოწოლით კავკასიის ტომები სამხრეთით მოიწევენ (ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე ამავე ხანაში ოსებშიც, რომელნიც გადმოდიან კავკასიის პირაქეთ და ხაფუძველს უყრიან ლიახვის ხეობის ოსურ მოსახლეობას). მთიელ აფხაზების ჩამოსახლების პროცესი გრძელდებოდა მომდევნო საუკუნეთა მანძილზე.. XV საუკუნეში ეს პროცესი საკმაოდ შორს ყოფილა წასული, რის აშკარა მოწმობაა აფხაზთა მიქცევა „წარმართობისადმი“

(„მცნება სარჯულო“). XVII საუკუნისათვის მთიელ აფხაზთა ახალი ნაკადის ჩამოსვლაა სავარაუდებელი, რომელმაც კიდევ უფრო გააძლიერა აფხაზეთის ახალი მოსახლეობა.

ის ფაქტი, რომ ჩამოსული ელემენტები შედარებით ადვილად ერევა დამხდურ საზოგადოებას (აფხაზურსა თუ არააფხაზურს), მასზე გაცილებით დაწინაურებულს, სოციალურ შოვლენათა სფეროში პოულობს ახსნას.

ფეოდალური უღლის ქვეშ მყოფი ადგილობრივი მოსახლეობა ადვილად ურიგდებოდა მთიდან ჩამოსულთ, რომელთაც პრიმიტიულ ყოფასთან ერთად სოციალური თავისუფლებაც მოჰქონდათ.

აფხაზეთში გაბატონებული ახალი ყოფა, რომ სასურველი იყო ფეოდალურ უღელში ჩაბმულ საზოგადოებისათვის, კარგად ჩანს იქიდან, რომ XIX საუკუნეში სამეგრელოს მოსახლეობა მნიშვნელოვანი რაოდენობით გადადის აფხაზეთში და იქ „აფხაზდება“, მხოლოდ იმიტომ, რომ ეს მათ სოციალურ თავისუფლებას ანიჭებდა.

ერთ-ერთი ხელის შემწყობი პირობათაგანი იმისა, რომ მთიელმა აფხაზებმა შედარებით ადვილად შეითვისეს მათი დამხდური თანამოქმენი, იმაში მდგომარეობდა, რომ ადგილობრივი აფხაზური მოსახლეობა, ხალხის ფართო მასა ინარჩუნებდა თავის საკუთარ ენას.

ამის პირდაპირი მოწმობაა XIII ს. ქართველი მწერლის მითითება („ლაშა“).

უნდა აღინიშნოს, რომ გაქართველება უპირატესად გაბატონებულ კლასს შეეხებოდა, ძირითადი მასა მოსახლეობისა უფრო მტკიცედ ინახავდა ეთნიკურ ნიშნებს.

როგორც ჩანს. ძველ (ქართულ) კულტურულ ტრადიციებს გვიან მხოლოდ აფხაზთა გაბატონებული წრეები ინარჩუნებდნენ. დამახასიათებელია ამ მხრივ ის გარემოება, რომ შერევაშიძეებს გვიან თვით აფხაზები ქართველებს ეძახდნენ, ჩანს, იმიტომ, რომ ესენი ძველ ქართულ ტრადიციებს მისდევდნენ. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ XVIII—XIX საუკუნეებშიც აფხაზთა გაბატონებული წრეების სამწერლობო ენა ქართული იყო. ამაზე მიუთითებს ვახუშტიც, რომელიც წერს, რომ აფხაზები თუმცა საკუთარ ენაზე ლაპარაკობენ, მაგრამ დამწერლობა ქართული აქვთოცხადია, ეს ძველი ვითარების გაგრძელება იყო („მერჩულე“ — 4. ფურც. 2—10).

13. როგორ შეიძლება აფხაზეთზე მეცნიერული საუბარი, ამ

ქვეყნის ისტორიაზე მსჯელობა და კელასურის კედლების არ გათვალისწინება. ეს კედელი ხომ მთელი ეპოქის მაჩვენებელია. და ჩვენი ისტორიოგრაფიის ჩამორჩენილობაა, რომ ეს კედელი დღემდე შეუსწავლელ-შეუფასებელია. და განა ეს კედელი ეთნიკური საკითხების ძიებისას მცირე დასაყრდენს მოგვცემდა? ხომ არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ ეს ამოდენა ნაგებობა იმ მცირე ტერიტორიაზე მცხოვრებთათუ მომთაბარეთა წინააღმდეგ იყო თავდასაცავად აგებული. რომელსაც ამას ჩრდილო-დასავლეთი აფხაზეთი წარმოადგენს? რა თქმა უნდა არა. ეს კედელი დასავლეთ კავკასიის (ამიერიმიერ დას. კავკასიის) და ყუბანის აუზის ტომთა მოძრაობის წინააღმდეგ, მათი მოწოლის წინააღმდეგ აგებული ღონისძიება ჩანს და კავშირი აქვს დარუბანდ-დარიალ და, თუ გნებავთ, (და შეიძლება ეს ყველაზე უფრო მაჩვენებელი იყოს) საინგილოში ასეთივე კედლებთან... და თუ ეს ასეა, მაშინ საკითხი ისმის, რატომ არის ეს კედელი გავლებული აქ? უეჭველია არა იმიტომ, რომ ბუნებრივი პირობები ამ თავდაცვითი ნაგებობისათვის აქ იყო უკეთესი. პირიქით, აქ ასეთი პირობები ყოვლად არახელსაყრელი იყო... მაშ რატომ არ იყო შერჩეული უკეთესი ბუნებრივი პირობები, ვთქვათ გაგრის ვიწროები, შემდეგ რომ დემურკას ეძახოდნენ, ან ანაკოფია და მაღალი მთის გადასასვლელები? ყველაზე უფრო საბუთიანია ვიფიქროთ, რომ ხსენებული ადგილები იმყოფებოდა იმათ ყოველმხრივ გარემოცვაში, რომელთა წინააღმდეგ ეს თავდაცვა იყო მიმართული, ე. ი. კელასურის კედელს მიღმა ტერიტორია მტრის „კონტროლს ქვეშ“ იმყოფებოდა. მაშასადამე, აწინდელი აფხაზეთის ამ ნაწილის მოსახლეობა კელასურის კედლის მშენებელთა მტერი, ხოლო იმიერკავკასიელთა მოკეთე იყო (რა თქმა უნდა, გამორიცხული არაა, რომ აქ მოსახლეობის ნაწილი კელასურელთა მომხრე — მოკეთენი იყვნენ, მაგრამ თუ ასეთები აქ ბინადრობდნენ, ისინი დაპყრობილნი უნდა ყოფილიყვნენ გაბატონებული პირიქითელი მოსულების, მიერ). ასეა თუ ისე, იმ დროს როცა ამ გრანდიოზულ ნაგებობას ქმნიდნენ, აწინდელი აფხაზეთის ეს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი სხვა ტომს ეჭირა, ეპყრა პოლიტიკურად, ხოლო სამხრეთ აღმოსავლეთი ნაწილი სხვას...

(თამარაშვილი 146)...

პატრი იოანეს მოხსენებიდან კარგად ჩანს, რომ აფხაზეთის და სამეგრელოს საზღვარი XVII საუკუნის 20-იან წლებში არის „ძველი ქალაქი Schissornum-ი, სადაც მდინარე აუსი იჭყოფს აფხაზეთს სამეგრელოსაგან. აქედან დღენახევარის სავალზეა (გემით) Scorcia, scorua, რომელიც სამეგრე-

ლოს პირველ პუნქტად ითვლება“ (ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით ალბათ).

ეს Schissornum-ი, აფხაზეთშია. პავლე ინგოროყვა ფიქრობს, რომ ეს Schissornum-ი იგივე ანაკოფიაა. აქ საეკვო ბევრია, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ დრანდა, ისევე როგორც ბედი, სამეგრელოშია.

ამავე დროს დრანდა ახლოა აფხაზეთთან, რომელთანაც ქართველებს ძლიერ ცოტა მეგობრობა აქვთ (149).

აფხაზებს ჰამა-სმის წესი ისეთივე აქვთ როგორც ჩერქეზებს (145).

იგულისხმება, რომ დრანდის რაიონი, ისევე როგორც ბედი-სა, ქართველებითაა დასახლებული. უცნაურია ოლონდ სკურჩა (ისკურია), როგორაა სამეგრელოს პირველი პუნქტი, თუ დრანდის რაიონი სამეგრელოშია? განა სოხუმი სადღაა?...

(„მერჩულე“ — 4. ფურც. 11—14).

14.

ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი... 51

სრულიად გაღვებარი იქნებოდა კოდორ-ენგურის შორისი სამეგრელოს ასეთი მტრული განადგურება, ხალხის სულ ერთიანად აყრა-დაყიდვა (1672 წლიდან და შემდეგ) აფხაზთა მთავრების მიერ, თუ აქ სოციალურად ერთნაირი ვითარება იქნებოდა ნაგულისხმევი სამეგრელოსა და აფხაზეთში...

15. საკუთარ ისტორიას გაურბიან... აქვთ თუ არა ისტორიული გადმოცემები? თუ ესენი იმ აფხაზების გენეტიური მემკვიდრენი არიან, მათ ისტორიულ ფოლკლორში თამარი და სხვა ასეთები უნდა ჩანდეს... ნართების ეპოსი მათ მთიელობაზე მიუთითებს.

იბერულ-კოლხურ-ლაზური კავკასიური მოდგმის სხვადასხვა ტომები (ფასიდში და სოხუმში 70 სხვადასხვა ენაზე მოსაუბრე იყო რიდა თავს), ისევე როგორც ალბანიაში... (იბერიაში კი ეს სურათი აღარაა). კოლხთა (ლაზთა) უდიდესი გავლენა... კულტურის ერთიანობა... და ეს ერთიანობა იქამდე შორს იყო წასული (კოლხური კულტურა, შემდეგ ლაზური ე. ი. იგივე კოლხური...), რომ ლეონტი მროველი ერთ ხალხად სთვლის (ეგროსის ჩამომავლობად) ყველა ამათ (ისევე, როგორც ქართლოსის ჩამომავლობად სთვლის კახებს...), ისევე როგორც ალბანეთში, სადაც 26 სხვადასხვა ენა იყო სამ ძმას ჰხელაუს: პეროსს, ბადროს, მოვაკანს...).

ლეონტის სევანებიც ეგრისში ეგულება, ალბათ ეგროსის ჩამოშლემდე („მერჩულე“ — 4, ფურც. 16, 20).

16.

ვახუშტი. აღწერა... 169

„... ქალაქი ანაკოფია. ეს აღაშენეს ბერძენთა. აქვე ერეკლეს კეისარმან დასვა ერისთავი აფხაზთა, ეგრისის მდინარის დასავლეთისა ზღვადმდე. იყო ქალაქი კეთილი... არამედ აწ ოკერ არს. და საზღვარი ოდიშისა და აფხაზეთისა“.

გამოდის, რომ ერეკლე კეისარს სწორედ შუა სოფლისათვის დაუსვამს ერისთავი აფხაზთა და ეს ერისთავი აფხაზთა იქდა ანაკოფიაში.

სამაგიეროდ ქართული თვალსაზრისით ეს ოდიში (ვიწრო გაგებით) არის — „განდგნენ რა ეგრისის მდინარის იქითნი და მიერთნეს ბერძენთა, იტყოდინან: „ოდიში, იუმე ქვეყანა იგი ჩვენი“. (165).

„ხოლო სიგრძე ოდიშისა. არს კავკასიის თხემიდან ზღვამდე და ცხენის — წყლიდამ ზღვადმდევე და მეორე — ეგრისის — წყლიდამ ანაკოფიამდე“ (169).

როგორც ვხედავთ, ეს ტერიტორია შუასოფელი (ეგრისის მდინარიდამ ანაკოფიამდე) საცილობელია. ხან ბერძენთ უჭირავთ და ამ ქვეყანას „აფხაზთა ერისთავი“ მართავს, მაგრამ მას ეგრისელები თავისად სთვლიან და როცა საშუალება აქვთ თავისად შემოაქვთ (ვახტანგ გორგასალი).

მთელი ქვეყანა ეგროსის სამფლობელო იყო (168). ქუჩი ერისთავი იყო რიონის დასავლეთისა. იქდა ბედას. ლევან აფხაზთა მეფემ შექმნა სამი საერისთავო: ცხომის, ბედიის და აფხაზთა. რუსულად მეფის შემდგომ კი „ოდიშისა (ევი) დადიანი, და ბედიელი მას აქეთისა, არლარა ცხომისა“. ერთი სიტყვით ვახუშტი შუა სოფელს ანაკოფიამდე სთვლის. ეს ქვეყანა საცილობელია. ბერძენები მას აფხაზთა ქვეყანაში ათავსებენ, ეგრისელები ეგრის-ოდიშში. არ ჩანს, რომ აქ მოსახლეობა მხოლოდ მეგრულია. როგორც ამას პავლე ინგოროყვა ამტკიცებს. ეს არის ოლონდ, რომ ამ ქვეყანას ანაკოფიამდე ქართული წყარო (და ვახუშტი) უფრო ქართულად გულისხმობს, ვიდრე ანაკოფიის დასავლეთს, რომელიც აფხაზებს გაუსაკუთრებიათ, თუმცა ის ქვეყანაც იმთავითვე ეგროსის წილი იყო.

ვახუშტიმ კარგად იცის, რომ ოდიშის ეს ნაწილი ე. ი. ანაკოფიიდან „აწ ეგრისის მდინარემდე უპყრავსთ

აფხაზთა“ (170). ვახუშტით ერთნაირად მიტოვებული აქვთ ქრისტიანობა აფხაზებს (172). ჯიქებს (172), ალანებს (173) (ამასვე მოწმობს ლამბერტიც).

ეს ალანები კავკასიის განმოღმა ცხოვრობენ სევანეთის დასავლეთით... (173).

ალანები სევანებთან ერთად (ვახუშტით) კავკასიის მოღმისანი არიან!, ხოლო აფხაზები — ეგროსის ჩამომავალნი (170).

17. СМОМПК, XLIII. Карачай, В. М. Сысоева (137)

«Старики Карачаевцы точно указывают время прихода: 1) 120 летний старик Джанкезов говорил в 1896 году, что приход карачаевцев за кубань случился 587 лет тому назад; (ე. ი. 1309 წელს — ნ. ბ.); 2) Хубиев и Алиев говорили, что из Кошкара в Золотой Орде Карча вышел в 1283 году» სისოევს ეს არ სწამს და ფიქრობს, რომ ამათი მოსვლა უნდა მხოლოდ XVI საუკუნეში მომხდარიყო. XIII ს-ში მონგოლთა მფლობელობა დაიწყო. ამათ ნოღაელთა ურდო XV—XVI საუკუნეში გამოეყო, ხოლო ყარაჩაელები ამ უკანასკნელთ გამოეყვნენ ამის შემდეგ...

არაფერი დაუჭერებელი ყარაჩაელების გამოცემაში არაა.

ეკლესიები დიდი და მცირე ზომისანი, ზოგი ფრესკებით მორთული, ბერძნული წარწერებით (97—116). სისოევის აზრით ეს ეკლესიები უნდა X საუკუნისანი იყვნენ. შეიძლება, მაგრამ, შეიძლება ცოტა უფრო გვიანაც. უეჭველია აფხაზეთიდან გავრცელებული ქრისტიანობაა („მერჩულე“ — 4. ფურც. 16—27, 28).

18. თუ რა შორს იყო წასული მეგრული აუ აფხაზური ფეოდალური საზოგადოების გაქართველება, თუ რამდენად რეალური იყო ეს „საქართველოები“, ჩანს იქიდანაც, რომ დამოუკიდებელი არსებობის საუკუნეთა მანძილზე, სახელმწიფოებრივი არსებობის საუკუნეთა მანძილზე, გვიან ხანაში (XVI—XIX საუკუნეებში) ისინი ქართული ენით სარგებლობდნენ როგორც საეკლესიო, ისე სახელმწიფო-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. დადიანის და მარგაშვიდის (ისევე როგორც მათი თავად-აზნაურობის) კარი ქართული იყო და საღმრთო წერილის გვერდით კანცელარიის (დაგვრჩენია ასობით საბუთი) თუ პოეზიის და საერთოდ განათლების ენა აქ ქართული

იყო (ვეფხისტყაოსნის გადმწერლები დადიანის კარზე, დადიანების წიგნთსაცავი...).

ვახუშტი, რა თქმა უნდა, მართალია და სანდო, როცა ამთხავს სანდო ენაზე ლაპარაკობს: „ენით არიან — დიდნი და წარჩინებულნი ქართულის ენითა, არამედ აქუსთ თვისი ენა, გარნა წამხდარი ქართულივე, ვითარცა ღმერთი — ღორ(ონთ)ი, ჩემი—ჩქიმი. და აქუსთ წიგნი ქართულივე და არა სხვა“ ვახუშტი (170).

იქვე (172) აფხაზთა შესახებ: „ენა საქუთარი თვისი აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“ („მერჩულე“ — ნ. ფურც. 24).

დამატება

[ზენოვნები კახეთ-ჰერეთის შესახებ]

1. ერი მართლაც შეიძლება სამხედრო დემოკრატიის ხანის ტერმინი იყოს, ფეოდალურ ხანაშიც შემორჩენილი. ეს ორეოლი ვაჟაკობის („კეთილშობილების“ იერით რომ შეფერადდა ფეოდალურ ხანაში), მამაცობის იმ ხანიდან უნდა დამკვიდრებოდა მოსახლეობის ამ ფენას, როცა ის ერისთავის გარშემო გადამწყვეტი მნიშვნელობის სამხედრო ძალას წარმოადგენდა და ქვეყნის ბატონ-პატრონი ხდებოდა.

ამ სამხედრო დემოკრატიის მიწურულს, ან ადრეფეოდალური ურთიერთობის გარიჟრაჟზე უნდა შექმნილიყო ის პირობები, რომ „მდიდარნი ერისანი“ გამოყოფოდნენ „წვრილ ერს“... მძიმედ შეიარაღებული მხედარი და ქვეითობა ბუნებრივია ერთ სოციალურ ფენაში ველარ დარჩებოდა. და „ერის“ სახელი შერჩა უმრავლესობას წვრილ ერს, ქვეითს (საერო პური...), ხოლო უმცირესობამ „აზნაურობა“ დაიმკვიდრა, წაართვა ერს ჰეროვნობა და თვით მიისაკუთრა აგრეთვე თავისუფლება (აზნაურობა)...

ამით, რა თქმა უნდა, ერის ეთნიკური ვინაობის საკითხი არ დაისმის. ის შეიძლება მართლაც პერის (ერიახი) უკავშირდებოდეს, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, სამხედრო დემოკრატიის ხანაში ძლიერი ერთეული იყო („ერისთავი“ შეიძლება მხოლოდ ერის უფროსს „თავს“ სწოდებოდა. „ერი“ კი, ასეთი გაგებისას, უნდა მხედარ-მეომართა ჯგუფს, გუნდს რქმეოდა). ასე რომ, ერისთავი ეთნიკური პერის უფროსი, თავი კი არ იყო, არამედ უკვე გაფორმებული ქართული ინსტიტუტი.

ქართულისამეთქი იმიტომ, რომ ტერმინი ძირეული ქართულია: ე რ ი ს თ ა ვ ი . . (მ—2, ფურც. 9).

2. «Проход из Иверии в Албанию идет через безводную и неровную Камвисину к реке Алазанию». (Латышев Н. З.).

«... В Камвисине, в которой Арменийцы соприкасаются и с Иверами и с Албанами» (Латышев, 141).

როგორც არ უნდა აიხსნას ეს ტექსტი, ის მაინც ცხადია, რომ უწყლო კამბეჩანი ის ადგილია, სადაც ერთიმეორეს ემეზობლებიან სომხები, იბერიელები და ალბანელები. უეჭველია უწყლო კამბეჩანი გარეკახეთს არასგზით არ შეერქმეოდა (მით უმეტეს იმ დროს), მაშასადამე უწყლო კამბეჩანი იმავე ადგილებში იგულისხმება, სადაც შემდეგ იგულისხმებოდა, (შირაქი) ან უფრო სწორად ქვემო ყარაია, გარეჯა, შირაქი... ეს ადგილები, მაშასადამე, იყო ამ სამი ხალხის შეხვედრის ადგილი — ე. ი. იბერიელები უკვე დიდი ხანია ძველ ეთნიკურ საზღვარს გადასულიყვნენ და ღრმად შეჭრილიყვნენ ალბანიაში აღმოსავლეთის მიმართულებით.

ზემომოტანილი მოწმობა კიდევ უფრო საინტერესოა იმ მხრივ, რომ ალბანია ნაგულისხმევია კამბეჩანის აღმოსავლეთით უპირატესად: გზა იბერიიდან ალბანიისაკენ ამ უწყლო კამბეჩანზე ვადის ალაზნისაკენ. მაშასადამე, ალბანია კამბეჩანს იქით (აღმოსავლეთით) არის და კამბეჩანი მხოლოდ ალბანეთს კი არ ეკუთვნის, არამედ არმენიას, იბერიას და ალბანის. ყველა ამას კარგად ეთანხმება ქართული წყაროები, რომელთა მიხედვით ჰერეთი იმ დროისათვის უკვე ქართლის სამეფოში შემავალი ერთეულია. «ქართლის ცხოვრების» მიხედვით ჰეროსი ქართლოსის ძმია, ისევეა როგორც ეგროსი. ქართლოსი უფროსი ძმია. ქართლოსის სამფლობელოში. მაშასადამე, ჰერეთი არ შემოდის, მაგრამ შემდეგ საქმე ისე ჩანს, რომ ჰერეთი სულ უფრო და უფრო ვიწროვდება და მისი ნაწილი სულ უფრო და უფრო „კახეთში“ შემოდის, ან არადა რჩება სახელად ჰერეთადვე, ხოლო რეალურად კახეთად იქცევა. სტრაბონი, ნინო (ბოდბეში), ვახტანგ გორგასალი ამის აშკარა მოწმობანია, ასე რომ, როცა VII—VIII საუკუნეებში და უფრო შემდეგ ჰერეთის საერისთავო და შემდეგ „ჰერეთის სამეფო“ წარმოიშვის, ეს არის არა ეთნიკური რეალობა, არამედ ტრადიცია, რომლის შინაარსი უკვე მრავალი საუკუნეა რაც ქართული ეროვნული სინამდვილეა.

მით უფრო უნდა ვთქვათ კახეთ-კუხეთზე, რომელიც ქართული ტრადიციის მიხედვითაც კი ქართლოსის ნაშიერია. ასევე ქარ-

თლოსის ნაშიერადვე (მცხეთოსის ძენი) სთვლის ტრადიცია ოძ-
რაახოსს და ჭავახოსს. ეს მოვლენა იმის მოწმობა მაინც არის,
რომ ხსენებული მხარეები (სამცხე და ჭავახეთი) ისე
ძველადვეა გაქართველებული, რომ ტრადი-
ცია მას ამთავითვე ქართულად სთვლის (6,
1. ფურც. 169—170).

3. მინაწერები ს. კაკაბაძის წერილზე „О племени панар“
გვ. 100.

ის გარემოება, რომ ამ ტომს ქართულად წანარ-ები ეწოდებ-
ათ, ყოვლად საეჭვოს ხდის მათ იგივეობას სვანებთან.

ავტორით ისე გამოდის, რომ ქართველები სვანებს წინარებს-
უწოდებდნენ, ხოლო უცხოელები (ოსები და სხვ.) სონებს?...

ეს ცნობა ს. კაკაბაძეს გამორჩა: გიორგი მეფემ „მატიანე ქარ-
თლისაჲ“-ს ცნობით, „მოირთო ძალი კახეთისა და ჰერეთისა“.
(285₁₂). სუმბატ დავითის ძის ცნობით კი, გიორგი მეფემ „მოიყვა-
ნნა წანარნი და შაქნი“ (ქცა I, 323₂₅), თითქო ისე გამოდის, რომ
ძალი კახეთისა ესაა წანარნი.

ციტატა „მეფეთა ცხოვრებიდან“ „а других поселил в Мтиу-
летн начиная от Дидоети до Егриси, что есть Сванети“.

ეგრისის დაზუსტება სვანეთად ჩვენ წყაროს იმიტომ დას-
ჭირდა, რომ ამ კავკასიანების (დურძუკების) თითქოსდა დასახლება
ნაგულისხმევია მთის ძირობაზე. დასავლეთში ის აღწევდა ეგრისის
ქვეყნამდე (ფართე გაგებით), უფრო ზუსტად კი სვანეთამდე... ასეთ
აზრს (ს. კაკაბაძის მსგავსს) ბროსე დიდი ხნით წინ გამოთქვამდა
(Histoire de la Georgie 1,43). ს. კაკაბაძე ბროსეს არ იხსენიებს
(წიგნი 38, გვ. 100, 107, 111).

4. ქცა I, ლეონტი 130₂₃, 131₈

ბაქარ მეფემ „გაუცვალა ქუეყანა დისიძესა მისსა ფეროზს,
რომელსა აქუნდა რანი ბარდავამდის მიცემულად მირიანი-
საგან, და მისცა მის წილ სამშუღლითგან მიღმართ ქუეყანანი ვიდ-
რე თავადმდე აბოცისა მაშინლა ნათელ-ილო ფეროზ და ერ-
მან მისმან“.

„ამან ბაქარ ყოველნი დღენი ცხოვრებისა მისისანი დიდსა
სარწმუნოებასა შინა აღასრულნა, და განამრავლნა მღდელნი და
დიაკონნი ყოველსა ქართლსა და რანსა ეკლესიათა მსახუ-
რებად“.

აქვე უნდა გავიხსენოთ (გვ. 126) რომ „წმინდა ნინო წარემართა წარსლვად რანს, მოქცევად ფეროზისა. და ვითარცა მიეახლა კუთხეს დაბასა ბოდისასა... დასნეულდა მუნ...“.

ამრიგად ამ რანის საკითხი მეტად დამახასიათებელია. ფეროზის რანი ეს იყო ტერიტორია ხუნანიდან ბერდავამდე. ამ ტერიტორიაზე როგორც ჩანს ქართველებს პრეტენზია გასჩენიათ. ფეროზის ქვეყნის მოქცევა ნინოს განზრახვა ყოფილა. ნინოს ეს არ დასცალდა, მაგრამ ფეროზის რანის საქმე ბაქარს მოუგვარებია ფეროზისა და მისი ერისათვის სამშუღლის საერისთავო მიუტია და მოუქცევია, ხოლო მისი დატოვებული ქვეყანა რანი, იგულისხმება, მოუნათლავს.

აქედან ვასაგებია ის ახლო ინტერესი (პრეტენზია), ქართველები რომ ქართლის ამ სასაზღვრო ქვეყნის მიმართ იჩენენ... ჩვენ არ ვიცით ბაქარის მოღვაწეობა რანში მართლაც ასეთი იყო, თუ ეს ნაგვიანევად შენათხზია, მაგრამ ქართველების განსაკუთრებული დაინტერესებულობა რანის ამ ნაწილით ყოველ ექვს გარეშეა...

ასევე დვას საკითხი ჰერეთის მიმართაც, ის ხომ ჯერ ისევ მირიან მეფემ „განამტკიცა სარწმუნოებასა ზედასამებისა. წმიდისასა“ (128). ამრიგად ყოველი ქართლი, ჰერეთი და რანის ნაწილი ქართლიდან განათლდა ნინოს ღვაწლით. ასეთი ისტორიის შემქმნელი ქართველი მოღვაწენი, დამოუკიდებლად იმისაგან მართლა იყო თუ არა ასეთი რამ ისტორიულად, სრულიად ბუნებრივია ნინოსა და ქართლის საგანმანათლებლო საქმიანობას ეგრისზეც გააერცელებდნენ, ე. ი. გულისხმობდნენ, რომ ეგრისი ქართლიდან არის მოქცეული... ასე რომ, ნინოს და მირიანის საქრისტიანო მოღვაწეობის „ყოველი ქართლით“ შემოფარგვლა არ არის ისე ვასაგები, თითქო მათი მოღვაწეობა ამ საზღვრებს არ გადასცდებოდა: როგორც დავიმოწმეთ ამ ყოველი ქართლის მოღვაწეებმა ჰერეთიც, რანიც თავისი სამოღვაწეო სარბიელად აქციეს (მ—2, 4. ფურც. 82—83).

5. ქცა I, მატიანე, 2684

X ს. გიორგი აფხაზთა მეფე კახეთის მეფე კვირიკეს გადაგდებას უპირებდა. „გარდაიცვალა ფადლა ქორეპისკოპოსი, და დაჯდა კურიკე ქორეპისკოპოსად. იმისა შემდგომად გადგეს აზნაურნი გარდაბანელნი, იწყეს ზრახვად გიორგი მეფისა. გამოილაშქრა გიორგი მეფემან, ჩავიდა კახეთად, მოსწუა და ასწყუდა, და წარვიდა თუსადვე ქუეყანად“.

სრულიად წარმოუდგენელია, რომ ეს გარდაბანი იყოს

ლეონტის გარდაბნის საერისთავო (ქვემო ქართლში), ან მისი აღმოსავლეთი ქვეყანა, ან თბილისის მიდამოები, (მტკვრის მარცხნივ): ყველა ესენი ამ დროს თბილისის საამიროში შედიოდნენ...

ამიტომ ეს გარდაბანი უნდა იყოს შიგნით კახეთის გარდაბანი (წიგნი 5. ფურც. 104).

6. ქცა I, დ^რთის ისტორიკოსი, 340

დავით აღმაშენებელი თურქმანებს მუსრს ავლებდა: „გაზაფხულ განდიდნა მტკუარი, რომელ ნადინებსა ვერ დაეტია. ამისითა მინდობითა ჩადგეს თურქმანნი ბარდავს გულდებითა. მაშინ მონახნა მეფემან იგინიცა და ალონს მტკუარსა გაცურდა ყივჩაყითა დაუზრავსა მას წყალსა, მოსრნა თურქნი, არბია ბარდავი, და დაყო ორი დღე, და ნებიერად მოვიდა შინა სახესე ალაფითა. თუე იყო იენისი“.

თურქები ბარდავს დგანან და იმედი აქვთ რომ დავითი მტკვარს ვერ გადალახავს: მდინარე აღიდებულა, ჩანს, დავითი მათ ეგულეობათ მტკვრის მარცხენა მხარეზე რადგან ამ მდინარის მარჯვენა მხარეზე თვით არიან (ტერტერის წყალზე). მართლაც, მტკვრის მარჯვენა ნაპირით დავითის მისვლა არ იყო მოსალოდნელი, რადგან ქვეყნები, ვაგი, შამქორი, განჯა, დმანისიც კი თურქთა ხელში იყო. ამიტომ ბარდავზე მისასვლელად კახეთის გზა იყო მოხერხებული. და ბარდავს მდგომნი თურქმანნიც აქედან ელიან დავითს. მეფეც აქედან წასულა და მტკვარი ალონს გაუცურავს. უნდა ვიფიქროთ ეს პუნქტი (ალონი) სადღაც მტკვრის მარცხენა ნაპირზეა ბარდავის ახლოს. ასე რომ გზა ბარდავიდან საქართველოში კახეთზე მოდიოდა (თბილისი ხომ ამ დროს დავითის ხელთ არ იყო. ასე რომ გზა ქართლიდან მცხეთა-მარტყოფ-ხაშმ-საგარეჯოზე, ან საგურამო-ერწოზე კახეთს და აქედან ალონს)... ალონი უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთი პუნქტი ჩანს, ისევე როგორც მეორე ალონი უკიდურესი ჩრდილო დასავლეთი პუნქტია ძველი ალბანეთის.

შდრ. არ გვეთა და არ გვეთი, აჭარა და აჭი. საზანო...

ქართლი — ასევე სასაზღვრო ადგილია?? (მ—2, 19, ფურც. 8).

7. ქცა I, დ^რთის ისტორიკოსი, 328₁₁, 329₁₃

1104 წელს კვიციე კახთა მეფე გარდაიცვალა, მის ადგილზე და-
ჯდა მისი ძმისწული აღსართან.

დავითი მის შეპყრობას და ჰერეთ-კახეთის შემოერთებას ფიქ-
რობდა... და მართლაც, როგორც ჩანს, დავითის დასაქმებულმა
ჰერ დიდებულებმა, „არიშიანმან და ბარამ, და დედის ძმამან მათ-
მან ქავთარ ბარამის ძემან“ შეიპყრეს აღსართან მეფე და „მოსცეს
მეფესა (დავითს). და აღიხუნა მეფემან ჰერეთი და კახეთი, და ერ-
წუხს ქმნა წყობანი დიდნი და კმა-განსმენილი იგი დიდი ძლევა“...

„ესრეთ და თვთმპყრობელობით დაიპყრა ჰერეთი, და კა-
ხეთი და ნებეირად აღიხუნა ციხენი და სიმ-
გრენი მათნი“. სრულიად გამორიცხულია, რომ აქ მთელი ჰე-
რეთი არ იგულისხმებოდეს, ესე იგი ის ჰერეთი, რომელიც კახთა მე-
თის საბრძანებელში შემოდიოდა და რაღაც ნაწილი („დასავლეთი
ჰერეთი“ პ. ინგოროყვა) იყოს ნაგულისხმევი. ამ დროს ეს ცნე-
ბა ჰერეთი ერთი იყო და გარკვეული შინაარსი ჰქონდა
მელქისედეკის დაწერილი კარგად არკვევს თუ ჰერეთი ამ დროს
რა ქვეყანას ეწოდებოდა (ლაგოდუქი—კაკი): მაინცდამაინც „დასავ-
ლეთი ჰერეთი“, ეს ხელოვნური სახელი აქ გამორიცხულია: მელქი-
სედეკის ჰერეთი იმ დროსაც კახთა მეფის საქონებელია და არა გრი-
გოლისძეთა (გიშელთა) სამთავრო, რომელთა სამფლობელო („შაქ-
ნი?“) დავითმა 1117 წელს შემოიერთა. ეს მცირე სამთავრო ჩანს
გადაურჩა კახთა მეფეებს შემოუერთებელი.

* * *

მას შემდეგ რაც კახეთ-ჰერეთი ბაგრატ III შემოიერთა, ხოლო
შემდეგ კი განდგა (XI-ს-ში), აფხაზთა მეფეები (მეფე აფხაზთა და
ქართველთა) ბუნებრივია კახეთს ეძებდნენ, მის ცალკე
პოლიტიკურ არსებობას უკანონობად სთვლიდნენ... ამას კარგად ამ-
ყლავნებს ისტორიკოსი ერწუხის ომის მოთხრობისას, რომ „უმ-
რავლესნი ჰერ-კახნი მტერთავე თანა გარემოდგომილ იყვნენ
ჩუენდა“. ე. ი. მტერი არის განძელი თურქ-სელჩუკები, რომელთა
მხარეზე დამდგარან ჰერ-კახნი, ესენი მტერნი კი არა, მტრის მხარეს
გადასულნი შინაურები არიან. ასე რომ ისტორიკოსის გაგებით ჰერ-
ნი და კიდევ უფრო კახნი (და მაშასადამე ყველა თარგამოსიანი)
მტერი არაა. მტერი სელჩუკიანი თურქია. ამ შინაურებს
განდგომა და მტერთა თანადგომა კი არა, მეფის (რომელსაც ღმერთი
წველის) ნებისად ყოფნა ევალებათ. იმიტომ რომ ის ღვთის ნებას ას-

რულებს, მაშასადამე გაერთიანების საქმე საღმრთო საქმეა. ასეთია იდეური დასაფუძვლება ამ დიდი პროცესისა.

* * *

დავითის ისტორიკოსი მარტივად (ჩვენთვის მარტივად თორემ თვითონ, უეჭველია, კარგად ესმოდა) გადმოგვცემს:

„კახეთს მეფობდა კვრიკე, კაცი მეფობისავე თანა მეფე-ქმნილი ვნებათა ზედა და ქვემარტი ქრისტიანე. მოსცა ეამიღმერთმან მეფესა დავითის და წარულო კვრიკეს ციხე ზედაზადენი. ქრონიკონი იყო სამას ოცდასამი“ (= 1103 წ.) (326გ).

ისტორიკოსი აქ გულისხმობს, რა თქმა უნდა, ციხე ზედაზადენთან ერთად იმ ქვეყანასაც, რომელიც ამ ციხის შემავალი იყო. ეს ქვეყანა კი საკმაოდ მოზრდილ ტერიტორიას მოიცავდა (მუხნარს, ხერკს და არაგვის თიანეთს). მაინც საინტერესოა, თუ როგორ მოხდა, რომ მცხეთის საქონებელი მუხნარი და ხერკი კახთა მეფეების ხელში გადავიდა. ჩანს, მეფობის გაუქმებისა და ფეოდალური დაქსაქსულობის ხანაში, როცა მცხეთას ძლიერი ხელი არ იცავდა, არაბები ბატონობდნენ, როცა ქართლის ერისმთავრებს არ სცნობდნენ და ცალკეული ერისმთავრები ქვეყნებს იჩემებდნენ, კახეთის მთავარმა მიიტაცა მუხნარი ხერკი და ბაზალეთი (არაგვიდან ქსნამდე). ...ქვეყნობით ეს ზედაზადენის საციხისთავო ქვეყანა იყო.

შესანიშნავია ეს „მოსცა ეამიღმერთმან მეფესა დავითს“... მაშასადამე კახეთის დაპყრობაში დავითს ღმერთი შეეღლის და ეს დამოუკიდებლად იმისგან, თუ როგორი მეფე ზის კახეთში (კვირიკეს ზომ ამ ისტორიკოსის აზრით წუნი არ დაედებოდა)... მაშ საქართველოს გაერთიანების საქმე საღმრთო საქმე იყო (მ—2, 29. ფურც. 28, 31, 33).

8. საარიშიანოსათვის

„არიშიანის სიგელში“ ნიშანდობლივი შეიძლება იყოს გრიგოლ ნაოხრებლის შვილის მოხსენიება (სამწუხაროდ ვეძისკევის მდებარეობა არ ვიცით ეს რომ გვცოდნოდა ჩვენ ჩვენება გვექნებოდა არიშიანის სამოხელეო (საარიშიანო) ტერიტორიის შესახებ...).

ნაოხრებლის ძე კი ჩვენ გარკვევით გვხვდება XIII ს-ში ბელაქნის მხარეში. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ისტორიული პირი იყოს იგივე ნაოხრებლის შვილი...

ამისგან დამოუკიდებლადაც არიშიანის ტერიტორიული განსაზღვრა, ვფიქრობთ, ექვეს არ უნდა იწვევდეს. როგორც „ქართლის ცხოვრება“, ისე დავითის ბრძანება და ათონის აღაპი (ქრონ. 1, 274), თანხმობით მოწმობენ, რომ „არიშიანი“ ჰერეთშია და სამივე შემთხვევაში ეს არიშიანი არის დიდმოხელე. და ეს დიდმოხელობა არიშიანისა ჰერეთის ფეოდალურ პოლიტიკურ ერთეულში შემუშავებული ინსტიტუტია (ისევე როგორც დადიანი დასავლეთ საქართველოში). ე. ი. რომ არიშიანობა დავითს კი არ შეუქმნია, არამედ მან ის განადიდა...

გასარკვევია რა ურთიერთობაშია არიშიანი და ჰერეთის ერისთავი (თითქო ისე უნდა გვესმოდეს „ქართლის ცხოვრების“ შესაფერისი ადგილი, რომ ჰერეთის ერისთავის თანამდებობა არიშიანის საკითხავია: „ქელთ უღვა“), რა ურთიერთობაშია გრიგოლისძენი და არიშიანი?

თუ მართალია ის, რომ არიშიანობა მეფეთა ადგილზე მჯდომია, მაშინ საარიშიანო მართლაც შეიძლება გულისხმობდეს ტერიტორიას ჰერეთის გაღმა მხრისას პლუს შაქი ვიდრე ჩალანუსუნამდე.

ასეთი დაშვებისას ხომ არ იქნება შესაძლებელი შაქის მხარის არეში როგორმე დაუკავშირდეს არიშიანს და საარიშიანოს??

გასაქირი იმაშია, რომ არსებობს საკუთარი სახელი არეში, არიში და არსებობს საგეოგრაფიო სახელი არეში.

(არშას ციხე, არიშუ, არიში, არეში...).

შ. მ. საბ-ბი, 21

დავით აღმაშენებლის ამ ბრძანებაში არიშიანის აჯის გამო, გონივრულია ვიფიქროთ, რომ არიშიანი ხმარებულია მოხელის შინაარსით, უკეთ, თანამდებობის პირის შინაარსით აი ისევე, როგორც „დადიანი“ იმავე ეპოქაში ან „შერვაშიძე“ გვიან (განდგა დადიანი, გურიელი და შერვაშიძე...). არიშიანის აჯა მოწმობს, რომ ეს პირი უფლებამოსილია, რომ ის მოვალეა იშუამდგომლოს დიდი მნიშვნელობის აქტის შესახებ: რომ მეფემ გაათავისუფლოს ნიანია გრიგოლ ნაოხრებლის შვილი ლაშქრობის მოვალეობისაგან ნამზითვი მამულთ. ჩანს იყო ვინმე ნიანია გრიგოლ ნაოხრებლის შვილი. ისიც ჩანს, რომ ეს ნიანია იყო გრიგოლ ნაოხრებლის სიძე და ის მამული ვეძისკევი ამ გრიგოლისაგან ჰქონდა მიღებული ზითვად... ერთი სიტყვით გამოდის, რომ გრიგოლ ნაოხრებლის შვილს ვაჟი არ ჰყავდა, მისი მემკვიდრე ქალი იყო. გრიგოლმა ნიანია ზედსიძედ მოიყვანა და სიძე ამიერიდან მის ფეოდალურ მოვალეობას ასრულებდა და ის იმდენად გრიგოლის სახლის გამგრძელებელი იყო, ე. ი. ფეოდა-

ლური სახლის გაგებით გრიგოლის „შვილი“ იყო. (ამით აიხსნება ეს უჩვეულო გამოთქმა ნიანია გრიგოლ ნაოხრებლის შვილი...). ნიანია იღრმეული სამსახური გასწია. ის „დიდად ნამსახური იყო“ მეფისა. ნიანია მოხუცდა ლაშქრობა აღარ შეეძლო. მას ეს ნამზითვი ვეძისხევი უნდა დაეტოვებინა. ამ მამულს იმას მისცემდნენ, ვინც ამ მამულის ფეოდალურ სამსახურს გასწევდა. და აი გამოდის პირი არიშიანი და მეფის წინაშე შუამდგომლობს ამ სახელმწიფო მნიშვნელობის ფაქტის გამო. რა თქმა უნდა, არიშიანი აქ კერძო ვინმე არ შეიძლება იყოს, არამედ ოფიციალური პირი, რომელსაც ასეთი აჯის უფლება და მოვალეობა აქვს.

ამ არიშიანს აჯას, ჩანს, ის უადვილებდა, რომ ეს მამული ვეძისხევი ნიანიას ნამზითვი იყო, ე. ი. რამოდენიმედ მაინც, თუ მთლად არა, მეფის საკონტროლოდან გამოსული იყო...

მაგრამ რა უშლის ასე გავიგოთ: ნიანიას სხვა „მამულიც“ ჰქონდა. ის დაბერდა ლაშქრობა არ შეეძლო. სხვა მამულები ჩამოერთვა და ნამზითვი შეუწარჩუნეს... ხელოვნური გამოდის. მონაცემები არ ვვაქვს. და არც ის უცნაური დასახელება — ნიანია გრიგოლ ნაოხრებლის შვილი — იქნება გასაგები...

ქცა, I, 328₁₀, 1103 წ.

„რამეთუ ესე აღსართან, კახთა მეფედ ქსენებული, შეიპყრეს ჰერთა დიდებულთა, არიშიანმან და ბარამ, და დედის ძმამან მათმან ჭავთარ ბარამის ძემან, და მოსცეს მეფესა. და აღიხუნა მეფემან ჰერთი და კახეთი, და ერწუნს ქმნნა წყობანი დიდნი და კმაგასმენილი იგი დიდი ძლევა“...

მოცემულ ტექსტით არიშიანი საკუთარი სახელია ისევე, როგორც ბარამ. არიშიანი და ბარამი ძმებია, მათი დედის ძმა არის ჭავთარ ბარამის ძე, მაგრამ ხომ არ შეიძლება აქ არიშიანი იყოს ბარამის სამოხელეო სახელი, ამას თითქოს მხარს უჭერს ერთი ვარიანტის (Mm) ჩვენება — მისმან ნაცვლად მათმან — ისა. ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ საკუთარი სახელი კახეთში იმ დროს ჩვეულებრივია, როგორც ჩანს, არიში (და აქედანვეა საგეოგრაფიო სახელი არიში). არიშიანი კი ამ საკუთარი სახელიდან ნაწარმოები გვარსახელია (მდრ. ვაჩნაძიანი). ამასვე მოწმობს, უნდა ვიფიქროთ, დავით აღმაშენებლის ბრძანება: „აწლა მოვიდა ჩუენს წინაშე არიშიანი და გუეაჯა“... აქ არიშიანი სამოხელეო სახელი ჩანს (დიდმოხელე — ერისთავი). ამას მოწმობს ბრძანების შინაარსი...

მაგრამ თუ მეორე წაკითხვას სწორი, ე. ი. ბარამ არიშიანი კი არ იგულისხმება, არამედ ძმები არიშიანი და ბარამ, ასეთი წაკითხვისას საქმე გაკირდებოდა. თუ არიშიანი საგვარეულო სახელია, არიშისაგან ნაწარმოები, მაშინ ბარამიც არიშიანია და როგორღა მოხდა, რომ ეს სახელი მხოლოდ ერთი ძმის საკუთარ სახელად იქცა, ხოლო შემდეგ სამოხელეო სახელად დარჩა. ან, შეიძლება, არიშიანი აქაც მოხელის (ერისთავის) აღმნიშვნელია და ბარამი ამ არიშიანის ნათესავი არაა: „არიშიანმან (ერისთავმა). ბარამ და დედისძმამან მისმან ქავეთარ ბარამის ძემან“ (?...).

მე კი მგონია, რომ: 1. ან იკითხებოდეს უნდა არიშიანმან ბარამ, ან 2. არიშიანმან, ბარამ, მაგრამ არიშიანმან აქ უბრალო საკუთარი სახელი კი არაა როგორც ბარამ, არამედ ერისთავის დიდ-მოხელის ტიტული უსაკუთარსახელოდ... (წიგნი 5. ფურც. 101—102, 107—108, 109—110).

9. ქცა II, ისტორიანი და აზმანი, 11—12

XII საუკუნის 60-იანი წლები იყო, მეფე გიორგი მუსლიმანურ კოალიციას ებრძოდა. ბრძოლის საგანი ანისი იყო სომხეთით. მუსლიმანებმა შემოუტიეს და გაგი აიღეს. გიორგიმ ლაშქარი შემოიყარა და მტერს გაეგება. მტერმა ქართველთა ლაშქართან შებმა არ ისურვა, გაგი დააგდო და უკან დაიხია. ქართველები ეკლესიის წყალზე ეწივნენ მტერს. ისტორიკოსის აზრით ძლევა ქართველებს უნდა დარჩენოდათ „გარნა უქმ იქმნავე ესევითარი ძლევად განზადებულე-ბა. ანტაკრა ექმნეს ვიეთნიმე დიდებულთაგანნი ვიდრე სადავეთაცა დაჭიდებამდე, ხოლო უფროსლა ვარდან კოლონკელის ძე, რომელსა მას ეამსა ერისთაობაცა ეპყრა ჰერეთს, კაცი დღითა მომწვსებულო და ბრძოლათა შინა ძლიერი და გამოცდილი (აქ ავტორი წიალსვლით მსჯელობს შურისა და ურთიერთის მტრობაზე...). და არა მოუშუეს მეტყუელთა ამისთა: „ვინათგან გაქცეულა სულტანი ყოვლითა სპითა მისითა, ნულარა აღზუავებულ მკადრებლობ ღმრთისა“. ჩვენი ავტორი დიდებულთა ამ საბუთს არ ცნობს: „ესრეთ მიზეზი უმიზეზო, სიტყუა უსიტყუე, საქმე უქმი“...

აქ ამჟამად ჩვენ ორი რამ გვანტერესებს: 1. ვარდან კოლონკელისძე მამულობით ჰერეთის ერისთავი არაა. ის რომელიღაც სხვა კელის მქონებელია, საფიქრებელია ხორნაბუჯის ერისთავი, და „მას ეამსა ერისთაობაცა ეპყრა ჰერეთს“. აქ საინტერესო ისაა, რომ (თუ კოლონკელის ძე ხორნაბუჯის ერისთავია),

პერეთის ერისთავობა არ ეწოდება ხარნაბუჯის ერისთავობას, პერეთის ერისთავობაში „დასავლეთ პერეთი“ (პავლე ინგოროყვას ნომენკლატურით) = კამბეჩიანი არ იგულისხმება, არამედ მხოლოდ „აღმოსავლეთ პერეთი“, ალაზნის გაღმა მხარი.

ასე რომ ჩვენი ავტორის ენაზე პერეთი განსაკუთრებით ალაზნის გაღმა მხარეს ეწოდება.

2. მოტანილი ადგილიდან ჩვენთვის საყურადღებო ისაა, რომ კოლონელის ძე აქსხვა დიდებულებთან ერთად, თუ მოშურნედ და არაკეთილის მსურველად არის კვალიფიცირებული, მოღალატედ მაინც არ იგულისხმება, როგორც ამას ჰგონებს პავლე ინგოროყვა და ამის გამო კოლონელის ძის დასჯასაც კი ვარაუდობს.

ვარდან კოლენკელის ძე რომ არ დაუსჯიათ იქიდან ჩანს, რომ პერეთის ერისთავობა ამის შემდეგაც მის სახლში დარჩა და მხოლოდ 1184—1185 წლის ახლო მისტაცა მის სახლის კაცს (შვილს?) საღირ კოლონელის ძეს ასათ გრიგოლის ძემ „მძღავერობით და მორევეით“, ე. ი. ისტორიკოსის აზრით — უსამართლოდ — პერეთის ერისთავობა.

კი მაგრამ დემნას განდგომის დროს პერეთის ერისთავი არ იყო გრიგოლ ასათის ძე?? (წიგნი 5, ფურც. 122).

10. ქცა II, ქ. ა. 178₈, 207₁₂

აქედან უეჭველად ჩანს, რომ კამბეჩიანი ცალკე ქვეყანაა (ისევე როგორც სომხითი), რომ ეს ქვეყანა პერეთი არაა, რომ ის ისეთივე სამხედრო ერთეულია (სადროშო) როგორც კახეთი ან პერეთი.

აქვე, ისტ. აზმ. 61₈₋₁₁

ცალკე სწერისთავო ქვეყნად წარმოუდგენია „კამბეჩიანის ქვეყანა“, სადაც ხორნაბუჯელი ერისთავი საქმობს საღირ მახატლის ძე.

აქვე, ქ. ა. 230—231

ხორნაბუჯელი ისეთივე ქვეყნის მფლობელია როგორც თორღვა პანკელი კახეთისა ან პერეთის ერისთავი... და საერთოდ ისე ჩანს თითქოს რომ ხორნაბუჯის საერისთავო (კამბეჩიანი) პერეთის ერისთავებს არა ჰქონიათ. ხორნაბუჯელებს კამბეჩიანი (ხორნაბუჯით) არ

დაუკარგავთ, ვიდრე არ გადაშენდნენ XIII საუკუნის მეორე ნახევარში...

თვალის მიდევნებაა საკირო: ჰერეთი გაღმაა, გამოღმა კამბეჩინანია (ხორნაბუჯით). ეს არის ორი ცალ-ცალკე საერისთავო... (წიგნი 12, ფურც. 8).

[„ზემონი და ქუემონი“, „იპირ“-„აპირი“]

1. ქცა I, ჟუნშერი, 217₁₉

სპარსელებს ქართლი ეპყრათ. სპარსეთს გასაქირი დაადგა, თურქები შემოესივნენ. „ესრეთ რა უცალო იქმნეს სპარსნი, მაშინ შეითქუნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი, ზემონი და ქუემონი, და წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა, და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყვნენ ერისთავნი იგი თესსა საერისთავოსა შეუცვალებლად“.

გამოთქმა „ზემონი და ქუემონი“. გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, „ზემონი“-ში იგულისხმება ქართლის ერისთავები „ქუემონი“-ში“ ეგრისის, არგვეთისა და ეგრისწყალს ქუემოთი (შდრ. ბაგრატის სიგელი და შესაფერი ადგილი „ქართლის ცხოვრებიდან“).

ქცა I, მატინე ქართლისა, 279₁

ბაგრატ III-ემ დავით კახთა ქორეპისკოპოსს ქართლის ციხეების დატოვება მოსთხოვა. დავითმა უარი შემოუთვალა. ამ დროს ბაგრატი დღევს იყო (ჩაეახეთში), ტაოს და ქართლის საქმეებს განაგებდა.

ბაგრატი გაწყრა „წარგზავნა კაცი მოსწრაფედ, აწვა სპათა აფხაზეთისა და ქართლისათა და თვით წარემართა ზემოთა ლაშქრითა, გაიარა თრიალეთი, გავლო ჭიდი მცხეთისა. და მოერთნეს თანა აფხაზნი და ქართველნი. დადგა თიანეთს, და იწყო შემუსრვად კახეთისა“.

ზემოთა ლაშქრითა აქ, როგორც ადვილად შესამჩნევია, ნიშნავს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, ე. ი. სამცხე-ჯავახეთის ლაშქარს.

სამწუხაროდ, ასევე ცხადი არ არის, თუ სახელდობრ რა მხარე იგულისხმება „ზემონი და ქუემონი“-ში.

მაგალითად აქვე გვ. 281₉; ბაგრატ მეფემ ქუთაისის ტაძრის კურთხევაზე „შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი კელმწიფენი და

კათალიკოსნი, მღვდელთ-მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი, და ყოველნი დიდებულნი ზ ე მ ო ნ ი და ქ უ ე მ ო ნ ი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი და სხუათა ყოველთა საქელმწიფოთანი“.

სხვა ადგილას ჩვენ დავრწმუნდებით, რომ „ზემო“ მიემართებოდა ქართლს, ხოლო „ქუემო“ მიემართებოდა დას. საქართველოს.

ჩანს „ზემო“ და „ქუემო“ გეოგრაფიული ვითარებისდა კვალად გამოითქმოდა და ის საგეოგრაფიო სახელს დამოუკიდებლად არ წარმოადგენდა.

ქცა, I, მატინე ქართლისა, 291₂

გიორგი მეფე გარდაიცვალა „მასვე ჟამსა მეფე იქნა ბაგრატ ყოველსა მამულსა და სამეფოსა მისსა ზედა, ზემოსა და ქუემოსა, წეწილისა ცხრისასა“.

მოტანილი ადგილის „ქუემოსა“ უთუოდ ნიშნავს დასავლეთ საქართველოს, აფხაზეთს...

იქვე, 296₁₈

ბიზანტიასთან მორიგდნენ „და შემდგომად ამისა მოირკუნა და ეუფლა ზ ე მ ო ს ა და ქ უ ე მ ო ს ა თავის მამულსა ზედა ბაგრატ“.

ამ ავტორს ეს გამოთქმა ზემოსა და ქუემოსა ახასიათებს. და გულისხმობს, უდავოა „აფხაზეთს“ (ქუემოსა) და „ქართლს“ ტაო-კლარჯეთ-მესხეთ-ჯავახეთის მითვლით — (ზემოსა).

იქვე, 298₁₂

„შემდგომად მცირედისა ჟამისა გამოიყვანა ლიპარიტ დემეტრე, ძმა ბაგრატისი, საბერძნეთით ბერძენთა მეფისა ლაშქრითა. და მიერთნეს სსუანდცა ვინმე დიდებულნი და აზნაურნი, მოვლეს ზ ე მ ო ქ უ ე ყ ა ნ ა და ჩ ა მ ო ვ ი დ ე ს ქ ა რ თ ლ ს, მოადგეს ატენს, არეარე მოწუეს ქართლი“.

აქ ზ ე მ ო ქ უ ე ყ ა ნ ა რ ა თქმა უნდა, მესხეთ-ჯავახეთი-თრიალეთია...

იქვე, 302₃

ლიპარიტმა ბაგრატი დაამარცხა არყის ციხესთან, ბაგრატი გაიქცა. „მ ო რ ი კ უ ნ ა ლ ი პ ა რ ი ტ ზ ე მ ო ს ა ქ უ ე ყ ა ნ ა ს ა და ა ლ ი ხ უ ნ ა ც ი ხ ე ნ ი, და მიიერთნა თავადნი კაცნი“.

აქაც „ზ ე მ ო ს ა ქ უ ე ყ ა ნ ა ს ა“ მესხეთ-ჯავახეთ-თრიალეთია...

„წარვიდა ლიპარიტ შუელად ბერძენთა ყოვლითა ლაშქრითა ამის ზ ე დ ა მ ს კერძისათა“.

ქ^აცა, I, მათიანე ქართლისა, 304₁₄

„ლიპარიტ მოირქუნა ზ ე მ ო ს ა კ ე რ ძ ს ა დაუკლებლად... ხოლო ბაგრატს აქუნდა ლ ი ხ ს ა ქ უ ე მ ო თ ი კ ე რ ძ ი დაწყობით“.

ავტორისათვის, როგორც ცხადად ჩანს, ზემოსა და ქვემოს განსაზღვრისათვის ამოსავალი არის ლ ი ხ ი.

ი ქ ე ე, 306₁₆

თურქები „წავიდეს ჯავახეთს და მოადგეს ახალქალაქს, რამეთუ მესხნი აზნაურნი და ზ ე მ ო ს ა კ ე რ ძ ი ს ა ნ ი ძლიერად დგეს ახალქალაქს, და ბრძოდეს სამ დღე“...

ქ^აცა I, მათიანე ქართლისა, 317₉

თურქები დაესხნენ ქართლს. „შეკრბა გიორგი მეფეთ-მეფე ყოვლითა სპითა მისითა, ზ ე მ ო თ ა და ქ უ ე მ ო თ ა, და მოიყვანა მათ წინაშე აღსართან, კახთა მეფე, და დაჰმართეს ერთმანერთსა“...

აქ, რა თქმა უნდა, „ქუეშოთაში“ იგულისხმება ლიხს ქუეშოთი, ხოლო „ზეშოთაში“ ლიხს ზემოთი (მესხეთი და სხვა).

გ-ი ხუცეს მონაზონი, 159_{13, 19}

გიორგი ათონელი საბერძნეთიდან ქუთაისს მოვიდა. „ხოლო აცნობეს მსწრაფლ მეფესა, რამეთუ ზ ე მ ო თ ა ქ უ ე ყ ა ნ ა თ ა იყო“... მეფე გიორგიმ თავისთან იხმო „და წარმო-რამ-ვედ თ, და მოვიწიენით ქუეყანად ქ ა რ თ ლ ი ს ა, სადა იგი-იყო მეფე მთავართა თვსთა თანა“.

ცხადია, ლიხთიქითის მიმართ ქუეყანა ქართლისა არის ზ ე მ ო ქ უ ე ყ ა ნ ა.

ქართ. სამ. ძეგლები II, 19, დ^რთ აღმაშენებლის ანდერძიდან:

მემკვიდრე დიმიტრის დაუტოვეო... „ამას ყოველსა თანა-წარუძღუვანე წმიდა ძელი ცხოვრებისაჲ და მივეც დროშა ჩემი სვიანი, აბჯარნი ჩემნი სამეფონი და საკურტლენი ჩემნი ზემონი და ქუეშონი“.

ამ დროის ძეგვთა საჭურჭლე დასახელებით არის აღნიშნული ატენის საჭურჭლე (აქვე 20) და ქუთაისის საჭურჭლე...

ბუნებრივია, თუ ქუთაისის საჭურჭლეს „ქუემონის“, ხოლო ატენის საჭურჭლეს ზემო საჭურჭლედ გავიგებთ...

კევთა ზემოთა და ქუემოთას გაგებისათვის (მ—1, 29, ფურც. 21, 22, 23, 24, 25, 26. მ—2,7. ფურც. 145).

2. ქცა I, მატიანე, 305₂₉

ივანე ლიპარიტის ძე საბერძნეთს იყო გადახვეწილი. „და თვთ ბაგრატცა გამოიზინდა გამოიყვანა ამას სამეფოსა, და უბოძა მამული ი არგუეთისა და ქართლისა, და ჰმონებდა ერთგულობით“.

„ლიხს ქუემოთი კერძი“ „აფხაზეთი“ იყო. ლიხს ზემოთი „ქარდლი“ იყო, მაგრამ „ლიხი“ რაღა იყო? ლიხი იგივე „არგუეთი“ იყო, რომელიც პოლიტიკურად თითქო ქართლში იმყოფებოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ეთნიკურად ის „ქართლში“ არ იგულისხმებოდა: ეს ამ ჩვენე ტიტატიდან ჩანს. მაგრამ არგუეთი არც აფხაზეთი იყო...

ასევე ჩანს 309₁₀: კაცხი და სუერის ციხე არგვეთში (მ—2, 3. ფურც. 44).

3. ქართველი ერის ისტორია I, 404, 1960

წლის გამოცემა

„იბერი“-საგან არის წარმოდგენილი „ივერი“, რომლის ნაშთად ქართველების სომხური სახელი „ვირქ“ უნდა ჩაითვალოს, და „იმერი“ იმერელი, იმერეთი“.

წინადადება ნათელი არაა, გამომცემელი თითქო (ავტორიც? ნახე 1913 წლის გამოცემა) იმას ამბობს, რომ „იბერისაგან არის წარმომდგარი... „იმერი“, იმერელი, იმერეთი... (მ—2, 7. ურც. 122).

4. ქცა I, ც-ბა დავითისი, 331₁₄

„ხოლო ვიდრე ამა ჟამადმე ქალაქი ტფილისი, რუსთავი და სომხითი და ყოველი სამშკლდე და აგარანი თურქთა ჰქონდეს. ხოლო თრიალეთი და კლდე-კარნი ჰქონდეს თევდორეს, ჰყონდიდელისა დისწულსა, კაცსა გონიერსა და დიდად მყოფსა. რამეთუ რა მეფე გარდავიდის აფხაზეთად (აფხაზეთით). უმცრორე ეშინოდის თურქთა და მათთა ციხოვანთა. მას ჟამსა მეფე გარდავიდა იმე-

რეთს; და შეკრბეს გიორგი ჭყონდიდელსა მწიგნობართუხუცესსა. წინაშე თევდორე, აბულეთი და ივანე ორბელი, და სიმარჯვთ მოიპარეს სამშკლდე“.

ვგონებ პირველად გვხვდება ტერმინი იმერეთი. აქაც სიმონ ყაუხჩიშვილს, უფრო სწორი იქნებოდა უპირატესობა მიეცა საკითხავისათვის „იმერით“ „იმერიოს“: ეს ფორმები უფრო ძველია და იმერეთი მიღებული ჩანს „იმირით“, „იმერით“-ისაგან.

ეს ადგილი განსაკუთრებით საინტერესო იმითაა, რომ ავტორი აქ ამ სიტყვას ხმარობს არა როგორც გეოგრაფიულს, ან ეთნიკურ ტერმინს, არამედ როგორც საგეოგრაფიო ცნებას, მის მიერვე ზემორე მოხსენებული „აფხაზეთის“ ნაცვლად (ე. ი. აფხაზეთის ქვეყანა არის იმერეთის ქვეყანა, ანუ აფხაზეთი არის იმიერეთი; ანუ აფხაზეთი არის იმერეთი).

ეს. თ ან ით იგივე სუფიქსია, რაც სომხით, გელათი, ბაღდათი, ხრეთი. „დიდებულნი იმერნი და ამერნი“... ისტ. და აზმ. იმიერტაო ამიერტაო... (მ—2, 7. ფურც. 89).

5. ქართ. სამართ. ძეგლები II, 24

გიორგი III სიგელი.

„შეკრბეს ყოველნი სამეფოჲსა ჩუენისა მონაზონნი და ებისკოპოსნი იმერნი და ამერნი, კათალიკოზი, მოძღუარი და ყოველნი მეუღაბნონი“...

თუ სწორია ეს წაკითხვა, (ეპისკოპოსი) იმერი (იმირი) და (ეპისკოპოსი) ამერი (ამირი) უკვე შემოსულია. თუ ეპისკოპოსი იყო „იმერი“, ასევე შეიძლებოდა ყოფილიყო წარჩინებული „იმერი“, აზნაური „იმერი“ და აგრე შემდეგ. ე. ი. ადამიანი „იმერი“. აქედან ქვეყანა იმერეთი.

ეს ახსნა უფრო ბუნებრივია, ვიდრე ის. აქამდე რომ ვფიქრობდი (იმირით ქვეყანა — ამირითი ქვეყანა — იმერითი ქვეყანა — იმერეთი და აქედან იმერელი): — რომ „იმერეთი“ მიღებულია იმერითისაგან (პროგრესული ასიმილაციით) და არა იმერისაგან, იმერეთი (მ—2, 7. ფურც. 132).

6. ქცა I, ლაშას მემატინე, 369₂

თამარის დროისაო „ქარავანსა ვერვინ ძარცვდა ამერი და იმერი“.

ბუნებრივია, რომ შექმნილიყო ტერმინი „იმერეთი“ და რომ

იმერეთი გვიან ნაწარმოებია ყველა იმ ეთების ანალოგიით.
(მ—2, 7. ფურც. 90).

7. ქცა II, ისტ. აზმ. 15₁₄

გიორგი მეფე „უამსა ზამთრისასა გარდავიდის ლიხთ-იმერითს. და მიუწიის ზღუად პონტოსა, მოიწიის და მოინადირის აღანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი“.

ამ ლიხთ-იმერიითში მთელი დასავლეთ საქართველო იგულისხმება პონტოს ზღვამდე.

სწორი ფორმაა ლიხთიმერიითი და კ. კეკელიძის კონიექტურა ლიხთ-იმერეთი შეცდომაა: ის ნაგვიანევეა.

აქ „ლიხთიმერიითი“ იგივე „აფხაზეთია“ და მაშასადამე ქვეყნის ეპიკურ-ტერიტორიული აღნიშვნა კი არ არის, არამედ ზოგად გეოგრაფიული ცნება.

გამოდის, რომ იყო გეოგრაფიული ცნება ლიხთიმერიითი. ადამიანი ამ დროს იყო ლიხთიმერი ან იმერი. მაგრამ იმერეთი მიღებულია არა იმერითისაგან, არამედ იმერიისაგან: იმერ-ეთ-ი. იმერიითისაგან ჩვენ ვერ მივიღებდით იმერელს, არამედ გვექნებოდა იმერითელი.

ამრიგად: იყო ლიხთიმერი, ლიხთიმერიითი აქედან განვითარდა იმიერი, იმერი, აქედან მივიღეთ იმერეთი, აქედან მივიღეთ იმერელი... (მ—2, 7. ფურც. 93).

8. ქცა II, ისტ. აზმ. 21₃

გიორგი მეფემას „თანადგომითა... დიდებულთა იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა“ მეფედ დასვა თამარიო. იმიერი ქვეყანა,
იმერი დიდებული,
იმერი ადამიანი,

მაგრამ აღარა გვაქვს იმერი ქვეყანა, არამედ გვაქვს იმერეთი, რაც მოწმობს, რომ ეს ერთსუფიქსიანი *genitivus pluralis* სიმრავლე კი არა, წმინდაგეოგრაფიული ცნებაა: ამიტომაც გვაქვს იმერელი (მ—2, 7. ფურც. 98).

9. ქცა II, ისტ. აზმ. 34₁₄

თამარმაო „იპყრნა ზღვთ პანტოსით ზღუადმდე გურგანისად და სპერიტგან დარუბანდამდის და ყოველნი კავკასიისა იმერელნი

და ამერელნი ხაზარეთამდის და სკვთთამდის“ („იმერნი და ამერნი“ ვახუშტით).

აქ უკვე იმერელნი ან იმერნი კავკასიის ჩრდილოეთის მცხოვრებნი არიან, ისევე როგორც ამერელნი ან ამერნი კავკასიის სამხრეთის მცხოვრებნი. — და, აშკარაა, არავითარი ტომობრივი ერთეულის მნიშვნელობა ამ ტერმინებს (იმერელნი იმერნი და ამერელნი ამერნი) არ აქვთ და ზოგადი მნიშვნელობის ცნებებია მთის იქითის და მთის აქათის აღსანიშნავად (მ—2, 7. ფურც. 101).

10.

ქცა II, ისტ. აზმ. 54₁₃

რუსი რომ დამარცხდა „ლიხთ-იმერთა დიდებულთა... ითხოვნეს ცხოველნი ხატნი და თვთ დედოფალი რუსუდან მათ წინაშე საყოფელად“.

ლიხთიმერნი დიდებულნი; ლიხთიმერი დიდებული იმას მოწმობს, რომ იგულისხმებოდა ლიხთამერი დიდებული.

„იმერი“ რომ ეთნიკური ცნება ყოფილიყო, მაშინ „ლიხთ“ საქირო არ იქნებოდა. სწორედ ეს „ლიხთ“ ანიჭებს იმერს საგეოგრაფიო სახელის ცნებას. როცა ამ დროს ხმარობენ „იმერს“ დამოუკიდებლად, ყოველთვის იგულისხმება „ლიხთ“. ასე რომ დამოუკიდებელი ცნება „იმერი“ ამ დროს შობის პროცესშია და იმერი ამ დროს სრულიადაც არ ნიშნავს დას. საქართველოს რომელიმე ერთი კუთხის მკვიდრს, არამედ გულისხმობს მთელი დასავლეთი საქართველოს ქვეყანას. მხოლოდ გვიან, როგორც ეტყობა, შემოდის ეს ცნება იმერი, იმერეთი დასავლეთ საქართველოს ერთი კუთხის აღსანიშნავად, სახელდობრ არგვეთ-სამოქალაქოს აღსანიშნავად, როცა ლიხთიმერით ქვეყანას პოლიტიკურად ჩამოშორდა ოდიში, აფხაზეთი და გურია.

ქვეყანა „იმერეთის“ წარმოშობისათვის (მ—2, 7. ფურც. 104).

11.

ქცა II, ისტ. აზმ. 99₁₆

თამარიო „ჟამ გარდვიდიან აფხაზეთს და განაგიან საქმენი მანდაურნი, და მოინადირიან კეთილი იგი სანადირო გეგუთი და აჯამეთი, მერმე გარდმოვიდიან ქართლს, სომხითს და დადგიან დურს“...

აფხაზეთშია გეგუთი და აჯამეთი და არა „იმერეთში“, ასეთი ტერმინი იმ დროს არ არსებობდა. რომ არსებულებოდა სწორედ აქ იყო მისი მოხსენიების ადგილი, აქი ერთ-ერთ ვარიანტს ჩაუმატებია — „იმერეთად“ (მ—2, 7. ფურც. 109).

12. ქცა II, ე. ა. 217₁

უმეფობის ეამს ეგარსლანი მეტისმეტად გაძლიერდა. მეფობა ეგულებოდა...

„ამისთვის შეეკრბეს მთავარნი ამერიის საქართველოსანი: შანშე, ვარამ გაგელი, ყუარყარე ჭაყელი, სარგის თმოგუელი... სურამელი გრიგოლ, ქართლის ერისთავი, გამრეველი თორელი, ორბელნი, და მრავალნი ერისმთავარნი და ძებნა ყვეს ლაშას ძისა დავითისთვის“.

იყო ამერი საქართველო, ცხადია იყო იმერი საქართველო.

ამერ საქართველოში შედის სომხეთი; ფორმა ამიერი უკვე გადასულია (მ—2, 7. ფურც. 34).

13. ქცა II, ე. ა. 275₁

„და კულად ამათ ეამთა დამშუნდა ქუეყანა ლიხთიმერი“ (იგულისხმება დავით ნარინის დრო).

ეს ქვეყანა შეიცავს მთელ დასავლეთ საქართველოს და ამდენად ენაცვლება ძველს, ზოგად ცნებებს ეგრისს და აფხაზეთს.

ასე რომ არაა სწორი ჩემი წინა მოსაზრება, რომ ეგრისის და აფხაზეთის შემცველი ზოგადი ცნება დასავლეთ საქართველოს აღსანიშნავად არ წარმოქმნილა-მეთქი.

როგორც ვხედავთ, ის წარმოქმნის პროცესში იყო, მაგრამ ასეთი ზოგადი შინაარსით საბოლოოდ ვერ გაფორმდა: ქვეყნის დამსლამ უსწრო და „იმერეთი“ დას. საქართველოს მხოლოდ ერთი მხარის სახელად დამკვიდრდა და სწორედ იმ ნაწილის, რომელიც ძველიდანვე ერთგვარ განსხვავებულობას ამჟღავნებდა და არც დამოუკიდებელი სახელი ჰქონდა. („არგვეთი“ „იმერეთს“ არ ფარავს). „იმერეთი“, როგორც ქვეყანა გაერთიანების შემდგომი ხანის წარმონაქმია (არგვეთისა, ოკრიბისა, რაჭა-ლეჩხუმისა, ვაკე-სამოქალაქოსა და ფერსათისაგან შემდგარი ქვეყანა)... (მ—2, 7. ფურც. 134).

14. „კარის გარიგებით“ იმერო. იმერი, აღმოსავლეთ საქართველოს (და აჭარას) ნიშნავს, ავიერ, ამერი — დასავლეთ საქართველოს (მ—2, 16. ფურც. 1).

15. ნ. მარი, ჯვრის მონასტ. აღაბ. გვ. XXIII

მოსახსენებელი: „იმერელთ მეფეთ-მეფე ალექსანდრე.“

მამა მისი მეფე ბაგრატ, დედა დედოფალი (სახელი არაა). მეუღლე ალექსანდრესი დედოფალი თამარი“.

აქ „იმერელთ მეფეთ მეფე“, რა-თქმა უნდა, არ ნიშნავს ტომობრივი გაგებით, არამედ ლიხთიქითის გაგებით, ე. ი. აფხაზეთის გაგებით. აქ ალექსანდრე თუ XVI საუკუნის არა, XVII საუკუნისა არის...

აქვე გვ. XXII: „მოიქსენე უფალო ყოველი იმერელნი მართლმადიდებელნი აფხაზეთის კ-ზი დავით, აფხაზეთის კ-ზი ლორთქიფანიძე გრიგოლის“ და სხვ...

აქაც იმერელნი ტომობრივი გაგებით კი არა, ლიხთიქითის გაგებითაა ნახმარი... (მ—2, 16. ფურც. 48).

[მთა და ბარი]

1. სტრაბონის ცნობიდან მარტო ის რად ღირს, რომ ის არას აშობს იბერთა ენის შესახებ, არ აღნიშნავს, რომ მათ მრავალი ენა აქვთ, მაშინ როცა ეს არ ავიწყდება ალბანელთა შესახებ. ამავე დროს აღნიშნავს მთის და ბარის იბერიელთა სხვადასხვაობას ცხოვრების პირობებით. მაშ რით არიან ეს მთიელები იბერიელნი (სხვაგვარად იცვამენ, სხვა მეურნეობა აქვთ, ვიდრე ბარელებს... ბარელები კი სომხებს და მიღებს ჰგვანან...) ერთადერთი დარჩა ენა. ან უნდა ვიფიქროთ ბარელმა იბერებმა დაიპყრეს მთიელები, სარმატები და გააიბერეს, ან ეს მთიელები და ბარელები უძველესიდანვე ერთსისხლნი იყვნენ და მთა და ბარმა ისინი ყოფის თვალსაზრისით დააშორიშორა. ზას გულისხმობს სტრაბონი ცხადი არ არის, უფრო კი მეორეს, თითქო (მაგრამ „სარმატებს ენათესავეებიანო“?...) იმიტომ, რომ სხვა ენის რომ ყოფილიყვნენ, დაპყრობილი რომ ყოფილიყვნენ სტრაბონი ამას აღნიშნავდა, როგორც აღნიშნა მესხების დაპყრობა იბერიელთ და სომხების მიერ, ან სომხების მიერ იბერიელთა ქვეყნების მიტაცება, მაგრამ მის დროს იყო სომ-

ხეთის ერთენიანობა, ალბანიის ერთი პოლიტიკური ერთეულობა, მაგრამ მრავალენიანობა.

სტრატონით გამოდის, — სომხეთი მრავალტომიანია, მაგრამ ერთენიანია (ეს შეასწორა მანანდიანმა: უნდა ვიგულისხმოთ ერთი სახელმწიფო გაბატონებული ენა); ალბანიაც მრავალტომიანია (მონათესავე ტომები) და მრავალენიანია (ამას განვითარების გზით სომხეთის სიმალლისათვის არ მიუღწევია), იბერია კი, როგორც ჩანს, ერთიანი იგულისხმება (ისევე შესწორება შეიძლება სკირადეს: ერთი სახელმწიფო და გაბატონებული ენა, თუმცა ყოფით განსხვავებულ მთიელებს რაღა აკავშირებს ბარელებთან, თუ არ ენის ერთობა?...) და მრავალტომიანი... მარტო ესეც საკმაოა იბერიის პოლიტიკური სურათის გასაგებად, ეს მთიელები განა დაპყრობილნი შეიძლება იყვნენ? მეურნეობით ისინი ბარისაგან დამოკიდებულნი არ ჩანან (ვითომ ყიშლალები?), ყოფა და ქცევა სხვა აქვთ, მაშ რაში გამოიხატება მათი დაპყრობა-დამორჩილება? ასეთ პირობებში მათ როგორ შეიძლება უცხო (დამპყრობელის) ენა შეითვისონ? უნდა ვიფიქროთ ბარი მოიწევს. უძველესი დროიდანვე დასახლებით (მ—2, 19, ფურც. 4—5).

2. უეჭველია მთა „გარდუვალი“ და „საშინელი“ გვიან ხანაში გახდა, როცა კულტურის ცენტრი ბარში გადმოვიდა, როცა მიწათმოქმედება მთავარი, წამყვანი მეურნეობა გახდა. ძველად კი, როცა კულტურა უპირატესად მთიანეთისა იყო, როცა კულტურის „ცენტრები“ მთისპირა ზოლში იყო, როცა მიწათმოქმედებას დამხმარე მნიშვნელობა ჰქონდა (ეს უდავოდ ჩანს ე. წ. ბრინჯაოს ხანაში. რა თქმა უნდა, ხალხი ამ დროს მკვიდრია და არა მსხემი, მაგრამ წამყვანი დარგი მაინც მესაქონლეობაა საზამთრო-საზაფხულო საძოვრებით), ხოლო წამყვანი დარგი მესაქონლეობა იყო, ამ დროს მთა უეჭველია უფრო ათვისებული იყო და ურთიერთობა მთის გადაღმა-გადმორღმის შორის უფრო ნორმალურია... (მ—2, 19, ფურც. 13).

3. სახელმწიფო (განვითარებული საზოგადოებრივი ურთიერთობა, კლასობრივი საზოგადოება, ფულით, ვაჭრობით, ქალაქებით, ხელოსნობით, მიწათმოქმედებით) შეუძლებელია „მთაში“, თუ მას ბარი არ ახლავს; თუ ბარი არ განსაზღვრავს მის სახეს. მხოლოდ ბარში უმთოდ შესაძლებელია სახელმწიფო წარმოვიდგინოთ, მაგრამ შეუძლებელია მხოლოდ მთაში უბაროდ სახელმწიფოს წარმოდგენა. „მთა“ არ იძლევა საამისო პირობას... კავკასიის (და მცო-

რე აზიის) სახელმწიფოები სწორედ ასეთი სამეურნეო შეერთებაა, სამეურნეო შერწყმაა მთისა და ბარის. მხოლოდ მთიანეთის სახელმწიფოს ჩვენ არ ვიცნობთ. იქ მთაში შეიძლება სამხედრო დემოკრატიამდე ამაღლდეს საზოგადოება, მაგრამ ამას ველარ ასცდება... მან, მთამ, სამხედრო დემოკრატიისამ შეიძლება დაიპყროს განვითარებული ბარი, გაუბატონდეს მას, მაგრამ ის ამითვე შედგება ახალ საფეხურზე, ბარის ურთიერთობის გაზიარების საფეხურზე, მისდამი (ბარისადმი) დამორჩილების საფეხურზე სახელმწიფოს წარმოქმნის საფეხურზე. ასე რომ კუნოვ-კაუტცის თეორია მთის მიერ ბარის დაპყრობისა და ამ ნიადაგზე გლეხის გაჩენის, ე. ი. ფეოდალურ სახელმწიფოს გაჩენის თეორია დაპყრობის გზით, — თავდაყირა დასაყენებელია: მთა კი არ იპყრობს ბარს, არამედ მთას იმორჩილებს მეურნეობრივად და, საბოლოოდ პოლიტიკურადაც მთის მიერ „დაპყრობილი“ ბარი (მთიელთა მიერ დაპყრობილი ბარელები...).

ასე რომ ყოვლად არაისტორიულია და ზედაპირული ეს მთიანეთის სახელმწიფოები და არც რაიმე ცენტრის, სახელმწიფოს ცენტრის, დაგულებება შეიძლება სადღაც მთაში... გა უ გ ე ბ რ ო ბ ა ა ა მ ი ტ ო მ კ უ ლ ხ ა ს ც ე ნ ტ რ ი ს ა დ ლ ა ც ს ა მ ხ რ ე თ შ ი (მთაში), თუ კი კტლხა სახელმწიფო იყო და რიონის აუზი ეკუთვნოდა. ხოლო თუ ეს აუზი არ ეკუთვნოდა, ის არც სახელმწიფო ყოფილა, არამედ სამხედრო დემოკრატიის ტიპის გაერთიანება, ან მუპლიდების (ყაჩაღების) ბუდე ალამუტის ციხეში (მ—2,21. ფურც. 115—116).

4. საქართველო გარკვეული დროიდან მთა-ბარის კომპლექსებისგან შედგებოდა. დიად გარკვეულ დროიდან, რადგან საზოგადოებრივი წარმოების გარკვეულ საფეხურზე ჩნდება ასეთი კომპლექსი, ე. ი. საზოგადოებრივი წარმოების გარკვეული საფეხური მოითხოვს ასეთ კომპლექსს და ამ საფეხურზე მდგომი საზოგადოება ეუფლება ერთად მთას და ბარს; ისინი ამ საზოგადოების წარმოებაში ერთიანეორეს ავსებენ.

ასეთი ქვეყნები, ზოგი უფრო მცირე, ზოგი უფრო დიდი, იყო ის ბუნებრივი ერთეულები, რომელთა ჯამი, გვიან, ერთობლივ ტომს (ქართლს, ეგრისს, ალბანეთს და სხვ.) ქმნიდნენ.

საჩხერეს ბარი და მთა, რაჭის, ქვემო ქართლის, შინა ქართლის, მუხრანის, ერწო-თიანეთის, შიგნით კახეთის, გარე კახეთის,

გალმა მხარის და ა. შ. ასეთი ერთეულების დადგენა სახელმძღვანელო შეიძლება იყოს საქართველოს ისტორიის გარკვეული ხანის გასაგებად... (და კაცმა რომ თქვას, ტერიტორიული განვითარების ამ საფეხურს ვერც გადასცილდა ფეოდალური საქართველო). (მ—1, 28. ფურც. 22).

5. ქცა I, ჟუანშერი, 217₁₁

„და შვილნი ბაქურისნი დარჩეს მთიულეთს კახეთისას“.

მთიულეთი ახლავს კახეთს, ის ახლავს ქართლსაც და ახლავს რაქასაც (მ—2, 7. ფურც. 68).

6. X—XII საუკუნეებში არა მარტო „საქართველო“ — ახალი ქვეყანა — წარმოიქმნა, არამედ ჩაისახა კიდევ უფრო დიდი სამყარო კავკასია. მას ჯერ ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელიც კი არ ჰქონია, მაგრამ ყველაფრიდან ჩანდა, რომ მისი სახელი „საქართველოვე“ იქნებოდა...

ამ ქვეყანაში არა მარტო კავკასიის სამხრეთი და აღმოსავლეთი (სომხითი, შარვანი), არამედ მთის იქითი კავკასიონიც (დალესტან—ჩეჩნეთი, ოსეთი, ჩერქეზეთი) აქტიურად მონაწილეობდნენ. იქმნებოდა დიდი „მსოფლიო“ რომლის მორგანიზებელი ცენტრი საქართველო იყო... ამ ახალ ქვეყანაში მთიანეთის მდგომარეობა მეტად თავისებური იყო. მთიანეთი, რამდენადაც უფრო მაღალ კულტურას ეზიარებოდა, სულ უფრო და უფრო შემოდითოდა ქართულ მსოფლიოში, სულ უფრო და უფრო აქტიური მონაწილე ხდებოდა ახალი ქვეყნის მშენებლობისას...

მთიანეთი — საქართველოს სამხედრო რეზერვი, მთიანეთი — ქართული ქრისტიანობის სარბიელი, მთიანეთი — ვეფხისტყაოსნის „ქვეყანა“... მთიანეთი — ყველა თანაბრად როდი მონაწილეობდა, ზოგი (აფხაზეთი, დვალეთი, ჰერეთი) უშუალო ორგანული მონაწილე იყო, ზოგი უფრო ნაკლებად... (მ—2, 7. ფურც. 19).

7. ვახუშტი, აღწერა, 71

მალრან-დვალეთის აღწერის ბოლოს: „ხოლო რაოდენნი ოსნი დავსწერეთ ამ ადგილებთა შინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლეხნი. შემდგომად მეპატრონეთა მათთაგან გადმოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინადგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემციარებულან“.

სხვას გარდა აქედან ისაა საინტერესო, რომ ვახუშტის მალრან-
დვალეთში ოსები გვიან მოსულებად მიაჩნია. წინათ კი აქ ქართვე-
ლი გლეხები ისხდნენ. ამავე დროს ქვეყანას ჰქვიან მაღრან-დვალე-
თი. აქ ეს ტერმინი ვახუშტის კონცეფციის ვითარებაში ვერ გა-
ჩნდებოდა. ქართულად ნაწარმოები ეს ტერმინი ამის მოწმობაა, რომ
ეს ქვეყანა დასახლებული ყოფილა დვალეებით, რომელთაც ქართი-
ზაცია ძლიერ განუცდიდათ, იქამდე, რომ ქართულ ტრადიციას იქ
„ქართველი“ გლეხების ნამოსახლევი უგულისხმებია.

უნდა ვიფიქროთ, ვახუშტი ამ ტრადიციას იმეორებს.

მთისა და ბარის ურთიერთობის მომენტს შეეხება ეს საინტე-
რესო ეპიზოდი... (წიგნი 8, ფურც. 83).

[გზაპისათვის]

1. ზარზმელი, 320^გ

„აჰა ესე რა ჭერ-ჩინებითა ღმრთისაჲთა ეჲმთაცა ჩუენთა იხილ-
ვნეს ახალნი მნათობნი და მოძღუარნი და მასწავლელნი, ვითარცა
ძუელსა შინა ელია და იოვანე, და შემდგომად პავლე თებელი და
დიდი ანტონი, მაკარი, ეფთვი, საბა და გერასიმე. და რად გვქმს
თვთოეულად წარმოთქუმაჲ ყოველნი მსგავსნი და მობაძაფნი მათნი,
რომელთა ვლეს მოსწრაფებით იწროჲ და საჭირველი გზაჲ,
მიმყვანებელი ზეცისა ქალაქად, რომლისა ხუ-
როთ-მოძღუარ და შემოქმედ ღმერთი არს“.

ნიშანდობლივია ეს ხატოვანი თქმა, ბუნებრივია, ის შექმნილია
რეალური მასალისაგან. ჩანს, ქალაქად მიმყვანებელი გზა „იწროჲ“ და
საჭირველი“ იყო. იყო ეს საერთო ქრისტიანული ფორმულა, თუ
მხოლოდ ბასილ ზარზმელისა სულ ერთია, ქართულ ქალაქების ტო-
პოგრაფიას სავსებით შეესაბამება „გზა იწროჲ და საჭირველი“...

ასევე საინტერესოა გამოთქმა, რომ ქალაქს ჰყავს „ხუროთ-
მოძღუარი და შემოქმედი“ (6, 4. ფურც. 62).

2. „ვანი“ და მისგან ნაწარმოები საგეოგრაფიო სახელები გან-
საკუთრებით საინტერესოა. მისი თავდაპირველი მნიშვნელობისა
(ეტიმოლოგიისა) და სადაურობისაგან დამოუკიდებლად ქართულ
სინამდვილეში, მისი ისტორიის გარკვეულ დროს ეს ცნება უკავშირ-
დება სადგურს, ასპინძას, ხანას... შეიძლება ვიფიქროთ,
რომ ვანის თავდაპირველი მნიშვნელობა გზას და საგზაო პუნქტს
კი არა, არამედ საერთოდ საცხოვრებელ ადგილს, სამკვიდრო ად-

გილს ნიშნავდა და მხოლოდ გვიან საგზაო დასასვენებელს (—მან-ზილს) შეერქვა, მაგრამ ის კი უეჭველია, რომ ეს სავანეები გარკვეულ დროს საგზაო დასასვენებელ ადგილებს აღნიშნავდნენ. ასეთ პირობებში ადვილგასაგები ხდება ამ საგეოგრაფიო სახელის სიმრავლე...

ასეთი გაგებისას ნათელია თავფარავანი და ნ ა რ დ ე ვ ა ნ ი (და ეს დამოუკიდებლად იმისგან, თუ რა წარმოშობისა არის ნარდევანი, ვარევანი, რატევანი და სხვ...).

შდრ. სომხური ვ ა ნ ე ბ ი... (მ—2, 19. ფურც. 106).

3. გზებზე მზირობა, მეკობრობა ქაბუჯობის სტილი იყო (ამი-რან დარეჯანიანი). სახელმწიფოს ინტერესები ალარ ეგუება მგზავრ-თა ძარცვას (თუმცა ბაჟი, რახტარი, ზვერი იგივე ძარცვაა შენელებულ-დაკანონებული). დავითმა, უეჭველია, ძლიერი ხელით აღკვეთა ქაბუჯთა ეს ხელობა და გზები ვაჭართა და მოგზაურთათვის უშიშარყო. (ამას მოწმობს გზებზე, ხიდებზე ზრუნვა). ამით მან ძლიერად შეუტია ქაბუჯობას. გიორგი III დროისათვის მეკობრობა კვლავ გაძლიერდა (ქაბუჯობას ახალი მომენტი დაერთო: მოლაშქრე-აზნაურთა გადატყეობა). გიორგი მესამემ ეს საკითხი დარბაზის რჩევის საქმედ გამოიტანა და უმკაცრესი ზომებით შეუტია მას. ეს იყო სახელმწიფოებრივი ბრძოლა ფეოდალური ანარქიის (მისი ქაბუჯობით), წინააღმდეგ...

(საინტერესოა, რომ შარდენს, კონტარინის ძარცვად ეჩვენებათ ქართული ფეოდალური საბაჟო გადასახადები).

აღმოსავლურ დესპოტიებში (ოსმალეთში) მგზავრთა და ვაჭართა ძარცვის უფლება ხელმწიფეს ჰქონდა მისაკუთრებულთა, რასაც თავისი მოხელეების ხელით ახორციელებდა... ასევე იყო მონგოლთა სახელმწიფოებში. ვაჭრებისათვის ეს უცილობლად უფრო ხელსაყრელი პირობა იყო... (ესაა მხოლოდ რომ სავაჭრო რასმეს ველარავინ აწარმოებდა...). („მერჩულე“ — 9. ფურც. 35).

4.

ქ. ს. დ. ტ. IV, 660, 1774 წ.

„ჩირიკაშვილი ტურა და მახარა რაზიას თავის სახლის წინ გზაზედ ელაპარაკებოდნენ: ჩვენც ამ გზაზედ საურმე გზა გვქონიაო; სამართალმა გაბრკო: „საურმე გზა რაზიას წინ ჩირიკაშვილებს დარჩათ და შ ა რ ა დ დ ა ი დ ვ ა“.

როდესაც სა უ რ მ ე გ ზ ა ე რ თ ი კ ო მ ლ ი ს ს ა რ გ ე ბ ლ ო ბ ი ს თ ე ი ს ა ა

გატანილი ის შარა არაა, შარა იმ საურმე გზასა ჰქვიან, რომელიც ერთის კი არა, არამედ სხვის სარგებლობაშიაც არის.

გზა შეიძლება იყოს საურმეც და არასაურმეც (საცალფეხო); საურმე გზა შეიძლება შარა არ იყოს და შეიძლება შარა იყოს, რომ საურმე გზა შარა იყოს, ამისათვის ის შარად უნდა დაიდვას (3, 19 (ბ). ფურც. 70).

[ს ხ ვ ა ლ ა ს ხ ვ ა]

1. ალგ-ეთ-ი, ალგისი, მ-ალგ—ისი, მან-გლისი.

მანგლისი საყურადღებო მაგალითია, „ცენტრის“ სახელის შერქმევისა ქვეყნისათვის. იყო ალგ ტომი, აქედან ერთის მხრით მივიღეთ ალგ-ეთ-ი, მეორე მხრით ალგისი, მალგისი, მანგლისი....

ალგეთი დარჩა ქვეყნის სახელად („ალგეთს ლეკვები“), ხოლო მანგლისი პუნქტის სახელად და ამავე დროს ქვეყნის სახელად (მანჯალის).

შიდა ქართლის („ზენა სოფლის“) დამაკავშირებელი ქვეყანა ქვენა ქართლთან... (მ—2, 4. ფურც. 23).

2. ქცა I, ლეონტი, 51:3

„იყვის ფარნავაზ სპასპეტი ქართლსა შინა, ხოლო მეფე ფარსმან ქუელი იარებოდის და განაგებდის სამეფოსა თქსსა“.

და ასე იყო ქვეყნის მართვა ადრე და შუა საუკუნეების მთელ სივრცეზე. ბაგრატ III, დავით აღმაშენებელი, თამარი, გიორგი ბრწყინვალე, ალექსანდრე I, — ყველანი „იარებოდის და განაგებდის“, „საქმესა მანდაურსა“, ურჩიებს სწურთნიდეს, ერთგულთ შეიწყალებდეს, აგვარებდნენ ხარკის და სამართლის საქმეებს... რა თქმა უნდა, ისეც მოხდებოდა, რომ ამა თუ იმ ქვეყნის საქმე „ცენტრში“ გაირჩეოდა (ოპიზარ-მიწნაძორელთა საქმე ქუთაისის გაარჩიეს), მაგრამ ადმინისტრაციული ღონისძიებანი უპირატესად ადგილობრივ წყდებოდა მეფის მიერ. ასე რომ ქართველი მეფეები, რომ ზამთარს ერთ ადგილას იყვნენ, გაზაფხულს სხვაგან, შემოდგომას სხვაგან და ზაფხულს სხვაგან ეს მათი თავშესაქცევი სეირნობა კი არ იყო იმდენად, რამდენადაც სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის აუცილებლობით გამოწვეული გარემოება...

თამარს, როგორც ჩანს, დიდად ეძნელებოდა ეს ბოლომოუღებელი „იარებოდის“, მაგრამ სხვა გზა არ იყო... ადგილზე მსხდომი

სამხედრო-ადმინისტრაციული მოხელენი (ერისთავთერისთავები, შეფეთა ადგილზე მსხდომნი) ადრე ივიწყებდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას (ქვეყნის ნატურალური მეურნეობა ამას ხელს უწყობდა) და განდგომის გუნებაზე ადვილად დგებოდნენ. ამიტომ მეფე რომ ამ ქვეყანას თავს მოაგონებდა, თვითონ რომ ეწვეოდა მას, იქ საკუთარ სამეფო სასახლეში მოიწვევდა ამ ქვეყნის აზნაურებს (დიდ და მცირე მოხელეებს) და ქვეყანას წესს დაუდებდა, — ეს სულ სხვა იყო, ვიდრე ამ ქვეყნის მმართველის (ერისთავთერისთავის) ცენტრში მიწვევა. ადგილზე მოსვლით ცენტრალური ხელისუფლება უშუალო კონტაქტს არ სწყვეტდა ხალხის (.ზნაურობის. მოლაშქრეების) ფართო წრებთან, საშუალებას არ აძლევდა ერისთავს, რათა ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ხალხს შორის ჩამდგარიყო, როგორც ეს მოხდა XIII—XIV საუკუნეებში და შემდეგ...

მაგრამ არსებობდა საწინააღმდეგო ტენდენციაც: თბილისი სულ უფრო და უფრო ცენტრი ხდებოდა, მეფეს ერისთავები თავის გარშემო ჰყავდა, თბილისში ავალებდა ცხოვრებას და ცენტრალიზაციას ყოველ მხრივ ხელს უწყობდა... („მერჩულე“ — 9. ფურც. 32—33).

3. თორზე საუბრისას უნდა „შევასწორო“ „ქართლის ცხოვრების“ ჩემეული (და ალბათ სხვისეულიც) გაგება, რომ იქ „თორელნი-ში“ თორი პუნქტი (სოფელი) კი არ იგულისხმება, არამედ თორი ქვეყანა, რომელშიაც შედიოდა თორის წყლისა (გუჯარეთის წყლისა), შავი წყლის და მიმდგომი წყლების (ნეძვის, საკირის, დემოთის) და აგრეთვე მტკვრის სათანადო დინება.

ვახუშტის (51) ხეობა მეოთხე სასპასპეტოში შემოაქვს (52). მამ როგორღა „არს მეოთხე სასპასპეტო თბილისიდან ვიდრე ტაშისკარამდე (51) ??“... ძველ და ახალ ვითარებას ვახუშტი, ჩანს, ერთიმეორეში ურევს. თორი ძველად ცალკე სამხედრო ერთეული იყო („თორელნი“).

თორი ვახუშტის ქართლში შემოაქვს (მეოთხე სასპასპეტოში). თამარის დროს მიაწერს ვახუშტი ძველი ერთიანი ქართლის სასპასპეტოს დაყოფას (84) ორად: „ქართლის ერისთავი სხვა, ქსნის სხვა“ (ვითომ?? — ნ. ბ.) „და შემდგომად განყოფისა ესრეთ სამ სადრომოდ“.

თუ ასეა გამოდის, რომ ხეობა ქართლში იგულისხმებოდა ლეონტის დროსვე (თუმცა ლეონტიც, ვახუშტივით, საკუთრივ ქართლის საზღვარს ტაშისკარში სდებს...). მაგრამ უნდა ვიფიქროთ შემ-

დეგი ხანის თორს ისიც ქართლში ჰგულისხმობდა... მაინცდამაინც X საუკუნეში საზღვარს ქართლსა და სამცხეს შორის იქვე გულისხმობდნენ, სადაც გვიან (ნახე ნექცი და კვირიკეწმინდა ვრ. ხანძთ. ც ბა, წიგნი 8. ფურც. 96, 99).

4. ქ^აცა I, მატიანე, 261₁₀

„ხოლო ნასრა შეიპყრნა სამნი ციხენი სამცხეს: ოძრკე, ჟუარის-ციხე და ლომსიანთა, გუარამისივე აღშენებული“.

უეჭველია სახელი ლომსიანთა მაშინ არ გაჩენილა, როცა გუარამმა ეს ციხე ააშენა. აქ ამ ადგილს ერქვა ლომსიანთა და აღბათ იგულისხმებოდა „გორა“ (ანალოგია: მცხეთა, გურიანთა, და სხვ.). იყო „ლომი“, შექმნა „ლომისი“, აქედან „ლომისიანი“, აქედან „ლომისიანთ-ხევი“, ლომსიანთ ხევი, ლოსიანთ ხევი (ანუ ლომისიანთა გორა). შემდეგ ჩამოსცილდა — „გორა“, როგორც სხვა შემთხვევებშიაც და დარჩა ლომსიანთა და გუარამმა ამ ადგილას ააშენა ციხე (ვინ იცის, სწორედ იმ გორაზე).

აქ საინტერესო ისაა, რომ სი სუფიქსი წინ უსწრებს თა სუფიქსს და მათ თანაარსებობას მოწმობს იმას გარდა, რომ სი სუფიქსი ქართის ტომის უეჭველი ნიშანია (მ—2, 19ა, ფურც. 150).

5. ქ^აცა II, ე. ა. 242₄

სამცხის დასამორჩილებლად ულაუ ყაენმა არღუნი გამოგზავნა. ისიც „თუესა ივნისსა მოვიდა სამცხეს. ხოლო მესხნი რომელნიმე მიეგებნენ არღუნს და რომელნიმე წარჰყვეს მეფესა. და ესრეთ იწყო ოკრებად და ტყვევნად სამცხესა და მოადგა ციხის-ჯუარსა, და უწყო ბრძოლა ძლიერად, რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულ იყო. ხოლო ციხეს მყოფნი ძლიერად ბრძოდეს, და მრავალი კაცი მოკლეს... და ვითარ იხილა სიმტკიცე ციხის-ჯუარისა, რომელ არს ჭვარის ციხე, აიყარა და წარვიდა“.

ეს ციხის ჭვარი სამცხეშია და არა თორში (თორელი კახა ახლა მონგოლთ მხარეზე იყო). უკვე XIV ს-ში „ციხის ჭვარი“ შეცვლილი ყოფილა „ჭვარის ციხედ“. სხვა ადგილებიდანაც ჩანს, რომ ციხის ჭვარი სამცხისა სხვაა და თორის სხვა (შეიძლება ესაა შემდგომი დროის ახალციხე). (3, 30ა. ფურც. 157).

6. ქ^აცა I, მატიანე, 289₁₃

ყრმა ბაგრატი რომ მძევლობიდან დაბრუნდო მას მიეგებნენ:

„დიდებულნი, ერისთავნი და აზნაურნი ტაოელნი, მესხნი და ქართველნი“.

ამ არც თუ მთლად უცალობელ ციტატში „ქართველნი“ იმ ზოგადი გაგებით არაა მაინცდამაინც ნახმარი, როგორც ეს იგულისხნება ამავე ავტორთან 2857, 2881.

ამ ქართველნი-ში არ შედიან მესხნი და ტაოელნი, მაგრამ შედიან თუ არა ჯავახნი, კლარჯინი? (მ—2, 3. ფურც. 39).

7. ქცა I, მატეანე, 2872

ბასილი მეფემ განდგომისათვის „მრავალთა მოჰყუეთა თავი მახვლითა, რომელთა თანა იყო ფერის, ძე ჯოჯიკისი, ნათესავით ტაოელი, და სხუანი იყვნეს ბერძენნი“.

„ნათესავით ტაოელი“ აქ დაპირისპირებულია ბერძენთან, ასე რომ ტაოელში აქ მხოლოდ სადაურობას ვერ ვიგულისხმებთ (მ—2, 3. ფურც. 38).

8. ქცა II, ისტ. აზმ. 272

თამარის კურთხევისას ჩანს კახაბერი — ერისთავი რაქისა და თაკუერისა.

XI საუკუნეშიაც კი რაქარიციის ჯუანშერმა და დამახასიათებელია, რომ რაქა თაკუერთან ერთად არის ერთსავე ერისთავო ქვეყნად გამოცხადებულნი.

იქვე, 3320. 1185 წ...

„და ერისთავნი მის უამისანი ესენი იყვნეს:.. კახაბერი კახაბერისძე — რაქისა და თაკუერის ერისთავად“ (მ—2, 7. ფურც. 18).

9. ქცა II, ე. ა. 31626

ყივჩაყთა სადგომისათვის. ისინი ტფილისის ახლოს არიან: რომ საზაფხულოდ წავიდნენ, ამიტომ ტფილისი უნდა ამოიარონ. მტკვრის პირით ილტვიან „საზაფხულო“ სჭირდებათ. ჩანს ველში არიან. მაშ ისინი ტფილისის აღმოსავლეთით, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე (დავითი მათ რომ დაეცა, მტკვარს არ გადასულა, მახათას დადგა, ჯვარის გზით მოსული) ცხოვრობენ. (თითქო ცხადია, რომ ყარაიას სახლობეს ზამთრობით).

აქ მრავალი რამ არის საინტერესო: 1. დავითმა 15000 მეომარი გამოიყვანა. ეს იყვნენ „ყოველნი მთიულნი“. რა გინდა წესით არ იყვნენ გამოყვანილნი თუნდაც ქულზე კაცი — მაინც ეს რიცხვი მეტად დიდია. აქ ქსნის ხეობის მხოლოდ ნაწილი შეიძლება ყოფილიყო, არაგვის ხეობა სულ და ფშავ-ხევსურები.

2. XIV საუკუნის დასაწყისს ყივჩაყები ჯერ კიდევ ამ სახელით არიან ქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთში. ისინი რომ საქართველოში არ იყვნენ, საზაფხულოდ აქ არ გაჩნდებოდნენ. მათი ყიშლალეები მტკვრის მარცხენა მხარეზეა, თითქოს ტფილისს ქვემოთ (შეიძლება ივრის სანაპიროებზე?).

3. საქართველოში ძველი სალოდებელი ისანსა და მახათას შორის (წიგნი 4. ფურც. 77, 84).

10. ქცა II, ე. ა. 1638

ჩინგიზმა ჯუღი „წარავლინა დიდსა სიყივიყეთსა ზედა, ოვსეთს, ხაზარეთს და რუსეთს, ვიდრე ბნელეთამდე“.

თუ ამბობს საყივიყეთი, რატომ არ ამბობს სახაზარეთი ან სარუსეთი?

იქვე, 16518

თათრებმა „განვლეს კარი დარუბანდისა და შევიდეს ყივიყეთს, რომელთა ბრძოლა აჰკიდეს და მრავალგან შემოებნეს ყივიჩაყნი, და ყოველგან თათარნი მძლე ექმნნეს“.

აქ უკვე ყივიყეთს ხმარობს.

რაიმე განსხვავებას ხომ არ გულისხმობს საყივიყეთი და ყივიყეთი?

საყივიყეთში ეს სა შეიძლება გამეორება (შეცდომით) იყოს წინა სიტყვის ბოლო მარცვლისა: დიდსა საყივიყეთსა (მ—2, 4. ფურც. 35).

11. ქართლ-კახური ცნება სარწყავი, ურწყავი (поливная, неполивная) არ არის იმერულში, გურულში, ქობულეთურში და აქარულში. სამაგიეროდ არის ნეხვი, ნაკელი, ნეხვმოყრილი, დანაკლებული, ნამსუქნი, მომდვინებული. ასე რომ დას. საქართველოში პრინციპულად სხვაა: აქ წყალი ნეხვის, ნაკელის, შლამის მოტანის საშუალებაა, აქ წყალს ეს მექანიკური როლი აკისრია და არა სინესტის შექმნა და ნიადაგის ორგანულ ნივთიერებათა გახს-

ნა... (ეს უნდა შეემჩნია მ. გეგეშიძეს). ამავე დროს არის რუკანავა-ს მნიშვნელობით, ცხადია: რუ არ არის რ წყ ვ ას თ ა ნ და-კ ა ვ შ ი რ ე ბ უ ლ ი (წიგნი 100, ფურც. 6).

12. ვანელ მოხუცის გამოთქმა ფრიად საინტერესოა: „იქ თურმე ნ ე ფ ე ქ ვ ა ბ უ ლ ი ძ ე ც ხ ო ვ რ ო ბ და, შემდეგ ამ ნ ე ფ ე ქ ვ ა ბ უ ლ ი ძ ე ს დაესიძენ ახვლედიანებო“...

გარდა იმისა, რომ ჩვენ აქედან ვიტყობთ, თუ ვინ იყვნენ შემდეგდროინდელ ჩიჯავაძეთა წინაპარნი შეიძლება (სისხლით და პირდაპირი არა, მაგრამ სოციალური კი). — აქ საინტერესოა თვით გამოთქმა „ნ ე ფ ე ქ ვ ა ბ უ ლ ი ძ ე“. ბუნებრივად გვაგონდება „მ ე ფ ე თ ა ბ ა ლ ე ი ვ ა შ თ ა“, გამოთქმა ლიპარიტ-რატების შესახებ. ესენიც ხომ დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი სახლი იყო. ამ ქვაბულიძეებმა, ბალევიაშვილებმა (და სხვებმაც) ხომ არ მიიღეს მეფის სახელწოდება VI—VIII საუკუნეებში, როცა ლაზიკაში „უმეფობა“ იყო?? ბალევიაშვილისა და ქვაბულიძეთა ტიპის, უნდა ვიფიქროთ, იყო „ბ ა გ რ ა ტ შ ა რ ო ე ლ ი ხ ე ლ მ წ ი ფ ე“ ადარნასე კურაპალატის სიმამრი (იხ. გრ. ხანძთელის ც-ბა), ის იყო არა აფხაზეთიდან, არამედ რ ა ქ ი დ ა ნ... (წიგნი 4. ფურც. 18).

შემოკლებათა განმარტება

- ქ^ა — „ქართლის ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, I, 1955 წ., II, 1959 წ.
- ქ^ბ — დავითისი — დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი.
ისტ. აზმ. — ისტორიანი და აზმანი შარაყანდელდანი.
ბ. ე. მ. — ბასილი ეზოს მოძღუარი.
ე. ა. — ეამთაალმწერელი.
ვახუშტი, აღწერა... — ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურსა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ. 1941 წ.
საბა-სულხან საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, ს. იორდანიშვილის რედაქციით, თბ. 1949 წ.
სვანეთის საისტორიო... — პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, თბ. 1941 წ.
მათე... მარკოზ... ლუკა... იოანე... — აკ. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, თბ. 1945 წ.
ევსტათი... — მარტვილობა ევსტათი მცხეთელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ. 1963 წ.
პაბო... — მარტვილობა პაბო ტფილელისაჲ, იქვე.
სერაპიონ... ზარზმელი... — ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისაჲ, იქვე.
მერჩულე... — ცხოვრება გრიგოლ ბანტოელისაჲ, იქვე.
გობრონ... — მარტვილობა გობრონისი, იქვე.
შოქცევა... — შოქცევა ქართლისაჲ, იქვე.
გიორგი მცირე... — ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, ილია აბულაძის რედაქციით, თბ. 1967 წ.
ი^ნე და ექვთიმეს ცხოვრება — ცხოვრება იოვანესი და ეთვიმესი, იქვე. ილარიონის ც^ბა — ცხოვრება ილარიონ ქართველისაჲ, იქვე.
ათ. კრებ. — ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაქებით, სიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა თბ., 1901 წ.
ქრონ... — თ. ჟორდანი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, თბ. 1892 წ., II, 1897 წ.
შ. მღვიმის საბ-ბი — თ. ჟორდანი, ისტორიული საბუთები შიო მღვიმის მონასტრისა, თბ. 1896 წ.
საქ. სიძე. — საქართველოს სიძველენი, ექვთ. თაყაიშვილის რედაქციით, III, დამატება, 1926 წ.,

ქ. ს. ძ. — ის. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, თბ. II, 1965 წ., III, 1970 წ., IV, 1972 წ.

შესხური მატეანე — ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები XV—XVI სს., თბ. 1961 წ.

საქ. ცხოვრება — საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოც., თბ. 1913 წ. ვეორგია...—ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ თბ. II, 1965 წ., III, 1936 წ., IV, 1952 წ.

თამარაშვილი — მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის... თბ. 1902 წ.

СМОМПК — Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа.

.Татышев — Татышев В. В. Известия Древних писателей о Скифии и Кавказе.

ყოველი კუპიურის ბოლოს, კვებში ჩასმული რიცხვებიდან პირველი მაგიდის, ან კარადის ნომერს აღნიშნავს, მეორე — საქალაქისას.

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი

1. ბიოგრაფიული სახელები

- აბაზგები, აბასგები 364, 476, 478, 491, 492, 494, 496—498, 500, 502—505, 595, 613.
 აბასგია. 486, 492—494, 496, 503, 539, 594
 აბასგია — აფშილია 363, 507
 Абаски 613
 აბაშა (მღ.) 463, 465, 481, 518, 589
 აბაძახები 440
 აბისენონი 518, 596
 აბოცი 97, 145, 152, 154, 155, 224, 239, 302, 304, 306, 311, 314, 318, 366, 623
 აბეუა 576, 596
 აბუკურა 288
 აბულეთის გორა 32, 33, 37
 აბულეთის წმ. გიორგი 32
 Абхазия 56, 613, 614
 Абхазы. Абхазцы, 391, 612, 613
 აგარათა ციხე 311
 აგარაკი 300, 301, 314
 აგარანი 138, 308—311, 635
 აგარათა ციხე 311
 აგარიანნი 138
 აგრ (ტომი) 541, 546
 აღარბადაგანი 198, 546
 აღლური 593
 ავარები 400, 603
 ავარეთი, ავარია 604
 აკიდოსი 371
 აელავარი 312
 ახეულას ციხე 312, 313
 აზია, ასია 198, 229, 256, 489, 491, 496
 ათინა 477, 482, 484
 ათონის მონასტერი 372—374, 379, 623
 აია 245, 466, 493
 აკამფსისი 483—485
 აკაურთა 21, 58
 ალავერდი 409
 Алазан 622
 ალაზანი 73, 236, 265, 461, 622, 631
 ალამუთი, ალმუთი 178, 296, 517, 642
 ალანები 277, 476, 495—498, 522, 590, 620, 637
 ალანი 510
 Аланы 612, 613
 ალბანები, ალბანელები, 277, 391, 392, 409, 523, 557, 622, 640
 ალაქინი 342
 ალბანია, ალბანეთი 199, 213, 227, 245, 246, 250, 253, 346, 376, 398, 399, 409, 591, 618, 622, 625, 641, 642
 Албания 622
 Албаны 391, 622
 ალგეთი 14, 72, 116, 117, 224, 324, 338, 646
 ალვანი (პუნქტი) 227, 243, 265, 275, 364
 ალვანი (ტომი) 213, 217, 364
 ალონი (პუნქტი) 138, 625
 ამაზონები 496
 ამასტრისი 482
 ამერეთი, ამერი 535, 639, 640
 ამერიკა 420
 ამერნი, ამიერნი 636, 637
 ამიერარაგვი 115
 ამიერკავკასია 216, 217, 226, 230, 235—237, 242, 251, 261, 305, 360, 376, 394, 398, 399, 400, 407, 494, 541
 ამიერი სამეფო 294, 295
 ამიერტაო 636

- ამირანის გორა 24
 ანაკოფია 118, 384, 503, 504, 528, 529,
 559, 573—577, 585, 596, 603, 617—
 619
 ანგლო-საქსები 420
 ანისი 101, 178—180, 198, 258, 287,
 293, 294, 296, 307, 308, 346, 398, 630
 ანტიოქია 246, 289, 375, 568
 ანტიოქია (მცხეთისა) 233
 არაბები 63, 80, 167, 168, 235, 269, 272,
 273, 302, 314, 315, 351, 364, 400,
 419, 449, 487, 578, 600, 627
 არაბეთი 597
 არაბი 412
 არაგვი 11, 71—73, 92, 93, 115, 126,
 :52, 203, 206—208, 211—213, 216,
 222, 225, 239, 240, 274, 315, 330,
 338—340, 342, 353, 357, 417, 418,
 423, 438, 604, 627, 650
 არაგვის თიანეთი 627
 არაგვის მთა 40
 არანი 314
 არარატი, აიარარატი 206, 250, 302
 არარატ-მასისი 205, 210, 555
 არგვეთა 243, 625
 არგვეთი 15, 16, 54, 119, 146, 148, 149,
 153, 154, 156, 157, 187, 191, 192,
 249, 253, 275, 316, 317, 320, 321,
 358, 360, 364, 365, 403, 409, 439,
 442, 443, 444, 461, 468, 469, 471,
 481, 486—488, 508, 510, 527, 528,
 530, 531, 532, 534, 535, 537, 543,
 544, 546, 550, 552, 554, 559, 561,
 563, 573, 576, 589, 598, 599, 603,
 604, 625, 632, 635, 638, 639
 არგვეთლები 251, 316, 317
 არდაველი 134
 არეზი 224
 არეში, არიში, არიშუ 628, 629, 630
 არზენი 521, 524
 არზნ 521
 არზრუმში 236
 არიანი 314
 არიან ქართლი 206, 207, 210, 219—221,
 237, 315, 334, 336, 401, 540, 555
 არმაზი 42, 60, 92, 93, 112, 113, 136,
 202—206, 208—211, 213—222, 228,
 231—235, 239, 240, 327, 328,
 331, 334—336, 353, 364, 424, 541,
 542
 არმაზი (რეხულაზე) 209, 217, 218, 357,
 421, 422, 424
 არმაზის ეკლესია 217, 218
 არმაზის ხევი 136, 204, 218 315
 არმაზციხე, არმაზოკე 204, 205, 208,
 209₄ 218
 არმენები, არმენიელები 313, 400, 482,
 523
 არმენია 245, 303, 304 622
 Armenia magna 310
 Арменитцы, Армяне 391, 622
 არსიანი 152 160, 547, 570
 არტანი 64, 105, 152, 159, 170, 240,
 241, 253, 302, 312, 318
 არტანუჯი, აღრანუჯი, 65, 128, 139, 172,
 180, 317, 320, 521, 522, 524, 530
 არქაბე 483
 არქეპოპოლისი 148, 445, 463—466, 477,
 493, 507, 508, 510—514, 517, 518
 არქიელის გორა 453, 518, 519
 არყის ციხე 307, 633
 არშაკეთი 78
 ასისფორი, ასისფორნი 170, 187, 530
 ასპანელი 255
 ასპი 31, 337
 ასპინძა 31, 64, 337
 ასტრახანი 475
 ასფურაგანი 125
 ატენელები 123
 ატენი 299, 521, 633
 ატენის საკურკლე 635
 ატენის სიონი 38, 408
 ატენის ციხე 129, 319, 321, 521
 ატენის ხეობა 71
 აუსი 617
 აფსარეა 562, 565—567
 აფსარი 566, 567
 აფსარ-ნაფსეის ნავსადგური 485
 აფსარუ, აფსურტ 483, 484, 490, 491,
 499
 აფსუა 494
 აფშილები, აფსილები 146, 418, 476, 478,

- 491, 494, 496, 497, 500, 503—507, 552—554, 559, 573, 577, 589, 594, 606
- აფშილეთი. აფშილია, აფსილია, 14, 148; 157, 384, 486, 487, 492—494, 496, 497, 503—506, 514, 539, 559, 574, 575—577, 589, 594—596, 602, 607,
- აფშილი 225, 237, 365, 414, 506
- ფხაზები. აფხაზნი 47, 122, 144, 146, 178, 184 212. 252, 253, 282, 283, 286, 294. 295, 351, 367, 379, 386, 387, 391—393. 400, 405, 408, 414, 416—418. 491. 498, 499, 533, 547, 553—555. 558. 560, 562, 564, 567, 568, 574, 579. 584—586, 589—595, 600, 602, 603, 606, 608—616, 618—621, 632
- აფხაზეთი 56. 63, 80, 87, 89, 97, 102, 104, 106. 107, 136, 137, 143, 146, 148, 158. 170, 185, 191, 192, 212, 249, 253. 267, 269, 271, 272, 278, 279, 283, 285. 286. 288, 289, 292, 294, 294, 295, 305, 311. 318, 354—356, 358, 359, 367, 386, 389, 396; 397, 406, 417, 429, 431, 475. 487, 494, 495, 502, 507, 514, 524. 526, 528—530, 534, 536, 538, 540, 544, 545, 549, 551—553, 558—596. 598, 601—604, 606, 608—611, 613—620, 632, 633, 635—640, 643, 651
- აფხაზეთის გზა 570
- აფხაზი 237. 271, 292, 296, 355, 365, 367. 387, 389, 395, 407, 413, 414, 416. 418, 568, 579, 586, 587, 590—592, 601—603, 605, 607—611, 613,
- აღმოსავლეთ კახეთი 23
- აღმოსავლეთ რომის იმპერია 404
- აღმოსავლეთ საქართველო 34, 57, 64, 65, 176, 236, 248—250, 253, 278, 292, 295, 430, 457, 532, 541, 640
- აღმოსავლურ ქართული ტომები 366, 604
- აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი 493
- აშურთანის მინდორი 336
- აჩაბეთი 606
- აჩოგვარა 457
- აწანგვარა 457, 555
- აწყურის ციხე 172.
- აკარა 88, 148, 152, 160, 170, 172, 187, 227, 240, 241, 251, 264, 365, 487, 488, 530, 539, 604, 625
- აკარა (პუნქტი) 227
- აკარისწყალი 112
- აკი 625
- ახალგორი 15, 329, 423
- ახალდაბა 512
- ახალი მცხეთა 219, 220, 223, 224
- ახალი სენაკი 220, 512
- ახალსოფელი 512, 519, 520
- ახალქალაქი (ყავახ.) 173, 512, 634
- ახალქალაქური 202, 212
- ახალციხე 648
- ახლო აღმოსავლეთი 246, 261, 383, 406
- ახსატი, ჰალბატი, 304, 306, 313
- ახტალა 300
- აჭამეთი 311, 443, 444, 447, 481, 638, 639
- აჭამი 444
- ბაბილონი 556
- ბაბილონელთა ქალაქი 79
- ბაგინეთი 60, 203—205, 212, 213, 215, 219, 222, 228,
- ბაგინეთი (იმერეთში) 472
- ბაგრატის ციხე 156
- ბაზალეთი 41, 102, 117, 126, 338, 339, 351, 627
- ბაზალი 237
- ბათუმი, ბათომი, 136, 484, 491, 539
- ბაილარი 312
- ბალოქის ხევი 70, 71,
- ბამბაკი 224
- ბანა 521
- ბანძა 462, 463, 465
- ბაეერის მთა 462
- ბარაბიანნი 259
- ბარგიყარია 31, 208, 213
- ბარდავი 23, 133, 138, 198, 623—625
- ბარაბიანთ კარი 57
- ბასიანი 133, 176, 290, 291, 399
- ბაღდადი, ბაღდათი 15, 444, 447, 468, 470—472, 481, 536, 636
- ბაღდადი (არაბეთისა) 566, 567

- გაში 456, 458, 473
 გაშკადიკლარ 236
 გახვისწყალი 112
 გედენი 50, 231
 გელა 63, 112, 114, 156, 376, 449, 466,
 598, 618, 619
 გელაქანი 627
 გელორუსია 420
 გელტის ციხე 205
 გერდუჭი 137, 152, 239, 300
 გერ-ჩეღეთი 112
 გერძენი 270, 378, 519, 614
 გერძენები, გერძენი 97, 104—106, 151,
 166, 252, 267, 269, 270, 286, 287, 298,
 307, 323, 367, 378, 379, 383, 396,
 400, 414, 415, 419, 443, 454, 485,
 501, 510, 527, 540, 543—545, 547,
 548, 550, 551, 560, 562, 563, 564,
 566, 570—573, 577—582, 588—591,
 595, 600, 601, 619, 633, 634, 649.
 გერძენეთი 22
 Берн 232
 ბეკის ციხე 342
 ბზიფი 56
 ბიზანტია 272, 273, 364, 396, 405, 408,
 415, 428, 435, 437, 468,
 471, 495, 523, 524, 526, 582, 595—
 597, 600, 603, 633
 ბიზანტიელები 364, 408, 479, 491, 514,
 520
 ბიზანტიონი 475, 498, 500
 ბითვინელები 482
 ბირთვისი 65, 128, 320
 ბიკეინტა 49, 497, 499, 524, 603
 ბიქნისი 295
 ბნავი 301
 ბოასი 476, 482—484
 ბობლა 81
 ბოდავის მთები 330
 ბოდავის ციხე 330
 ბოდბე 622
 ბოლი 624
 ბოლო კლდე 172.
 ბოლნისი 15, 69, 224, 273, 395, 300,
 301, 303, 304, 306, 314
 ბოლნისის სიონი 38, 408, 431
 ბოლოლი 70
 ბომბოას ხიდი 460
 ბორი 275, 403, 404, 442, 508, 509, 598
 ბოროლა 56
 ბორცის ქვაბი (ქვ. ტბეთისა) 47
 ბორცის ქვაბი (მანგლისისა) 47
 ბოსტანქალაქი — რუსთავეი 44, 112, 113,
 238, 239
 ბოტისი 211
 ბოქორბა 119, 120—122, 127, 131, 281
 ბეინევი 60
 ბანაქეთი 22
 ბრადამორი 306
 ბრეტონელები 401, 420
 ბრეტონი 420
 ბრიტები 401
 ბრუქები 497, 498, 500
 ბუნთურქები 255, 336, 555
 ბურგუნდია 420
 ბჟიბი 343
 გაგი 23, 100, 101, 134, 137, 180, 192,
 195, 294, 300, 625, 630
 გაგრა 617
 გალილი 228
 გალები 401
 განძა, განჯა 23, 101, 134, 198, 265, 294,
 308, 311, 337, 459, 625
 განძაკი 78, 337,
 გარდაბანი 111, 152, 160, 180, 213, 216,
 241, 281, 302, 303, 306, 366, 384,
 624, 625
 გარდაბან-გაჩიანელნი 283
 გარდაბეთი 241, 386
 გარდჰანელები 400
 გარდჰანი 398—400
 გარე კახეთი 240, 275, 622, 642
 გარე ქართლი 240—242, 327, 328
 გარეჯა 177, 193, 622
 გარისი 511
 გარნისი 101
 გარეკობის ციხე 127
 ვალშა მხარი 11, 318, 339, 643
 გაჩეთი 241, 386
 გაჩიანი 111, 139, 152, 213, 216, 240,
 241, 281, 300, 301, 303, 325, 329, 384

გაჩიანი — სანაღარი ქალაქი 22, 112,
243, 300, 301, 306, 404
გაქილა შთა 519, 520
გაგეჭვირი (ბუნქტი) 462, 463
გაგული 156, 192, 311, 444, 447—449,
450, 526, 638, 639
გელათი, 15, 49, 102, 156, 298, 311, 322,
349, 444, 451, 458, 459, 460, 474, 475,
520, 526, 636
Georg 1 623
გერმანელები 401
გეტის ხევი 70
გვილათი 72
გვიშტები 461
გილანელები 197
გინი 132
გლოლა 87
გოგოლესტბანი 43, 478
გოგოგანი 459, 461, 519
გოგოვეთ-ბანტისეთი 317
გობი 511
გობორა და სოდომი 85
გობი, გობია 483, 484, 560
გობა (სოფ.) 56
გობა (ბერეველი) 46
გობრა 454, 462
გობრა გვარს ციხე 47, 128, 342
გობრი 25, 46, 47, 225, 331, 404, 421,
530.
გობრი (კახე) 54, 135, 203
გობრისყვარი 47
გობრმალა, გობრმალა 45, 46, 454,
456, 519
გობიტზე — კარგარეთი 38
გობები 333
გოგოლქმინლანი 308, 309
გოგო. გრუი 339, 421—423
Груишские племена 391
Грузия 391
გრძელი გობრი 46
გუბაზეული 64
გუბისწყალი 449, 454, 460, 461, 519
გუბისწყალი (სოფელი) 462
გუგარეთი 250, 301, 304, 360, 366
გუდა (მგლ) 123
გუდაყვა 63

გულგულა 167, 265
გუმი 576
გუმისტა 596, 602
გურგანის ზღვა 637
გური 365
გურია 15, 16, 64, 65, 68, 72, 118, 146,
148, 149, 154, 156, 157, 159, 171,
180, 186, 190, 192, 249, 251, 252, 270,
357, 365, 403, 405, 409, 430, 439, 471,
474, 478, 479, 502, 527, 529, 530, 532,
534, 535, 539, 554, 559—563, 573,
576, 585, 589, 603, 604, 605, 638
გურიანთა ციხე 489, 648
Гурия 613
გურულები 146, 418,
გურჯისტანი 139, 179, 194, 198, 199, 416
გუჯარეთი 216
გუჯარეთი-გუგარეთი 224
გუჯარეთის წყალი 647
დაბაძველი 220, 512
დაბლაგომი 245, 446, 450, 472, 473, 478,
480, 493, 579
დაგვა 516
დათვის წყარო 212
დაიენები 51
დალი 607
დამასკო 311
დამჩხურლო 299
დარიალანი, დარიალი 267, 496, 617
დარუბანდელნი 266, 293
დარუბანდი 91, 291—293, 495, 617, 637
დარუბანდის კარი 266, 650
დას. საქართველო 12, 64, 65, 142, 156,
176, 236, 245, 246, 248—250, 253,
269, 277, 279, 292, 295, 349, 356, 366,
383, 417, 427, 430, 438, 439, 456,
473, 525, 526, 534, 536, 541, 544, 561
—564, 568, 569, 578, 579, 583—586,
604, 605, 607, 628, 633, 637—640, 650,
651
დასავლურ ქართული ტომები 365, 604
დასო 301
დალესტანი 390, 410, 643
დალესტანელები 258

ღბანის ხევი, ღბანისის ხეობა 69—71,
224, 314
ღბანისხეველნი 314
ღვალაური 460, 461
ღვეის ნამუხლი 205, 213, 330
ღვმოთი 647
ღვმოთის. ციხე 105
ღვმურკაბი 617
ღვხვირი 516
ღვალები 167, 391, 414, 416, 424, 547,
558, 644
ღვალეთი 317, 406, 596, 604, 643
ღვალეთის გზა 337
ღვალი 237, 274, 388, 389, 413, 414, 416
ღვინი 101, 235, 307, 311, 312, 398
ღვრიტები 484
ღიაუხები 52
ღიდგორი 45, 46, 132, 212, 324
ღიდი მცხეთა 43, 205, 208, 222—224,
330, 532
ღიდი სომხეთი 399
ღიდი სომხითი 305, 310—312
ღიდი ჭიხაიში 449, 459
ღიდოეთი 545, 604
ღიდოელნი 603
Дидоети 623
ღიდუბე 227
ღილიკაური 470
ღიმი 442—444, 447, 468—470, 472, 509,
511, 536
ღიმნა 151, 275, 442, 443, 469, 471, 509
—511, 539
ღიოსკურია 431, 446, 492, 498
ღისველი 328
ღილომი 31, 38, 40, 211, 213, 224, 227,
328, 330
ღიხაგუძუბა 457
ღიხაკურძულა 457, 463
ღლოვი 212, 285, 632
ღმანისი 15, 61, 134, 135, 224, 301, 311,
469, 524, 625
ღნებრი 475
ღოლომიტები 512
Джар 429
Джяки 613
ღრანდა 618

Дранда 614
ღრის ხევი 71
ღუმალა 469
ღუმანი (ჭავჭავთვი) 469
ღური 311, 312, 638
ღურძუკეთი 93, 94, 256
ღურძუკი 260, 388, 389
ღურძუკნი 257, 259, 260, 295, 558, 623
ებრაელები 256, 409
ეგრები 250, 262, 263, 365, 379, 466,
487, 502, 539, 557, 558, 561, 589, 590,
602
ეგხე 539, 541, 546, 561
ეგრი 22, 112, 113, 151, 237, 255, 256,
260, 263—265, 270, 298, 364, 365, 388,
405, 409, 502, 539, 541, 545, 546, 554,
561, 573—575, 577, 579, 606, 607.
ეგრასი 15, 16, 63, 95, 104, 105, 112—
114, 118, 146, 148, 149, 152—154, 155,
170, 171, 217, 227, 249, 259—261,
264—273, 277—280, 285, 298, 318,
365, 376, 384, 385, 397, 408, 439, 444,
449, 466, 502, 510, 526—528, 532—
534, 538—554, 558, 559—564, 566,
568—584, 588—592, 598, 599, 600,
604, 606—608, 619, 620, 623, 624,
632, 639, 642
Егриси 623
ეგრის წყალი 97, 105, 106, 112, 151, 157,
160, 170, 260, 267, 269, 270, 385, 540,
541, 543—547, 549—554, 559—561,
570—573, 576, 580, 582, 588—591,
594—596, 601, 602, 619, 632
ეგროსიანები 162, 381, 542, 550—553
ეგროპა 489, 491
ეკსინოს პონტო, ეკსინი 476, 482—484,
490, 491, 498, 499, 501, 503,
ეზინკი 312
ეკლესია 312
ეკლესი 306
ეკლესიის წყალი 630
ეკრიკტიკე 486, 534
ელენი 374
ელინისტური სამყარო 472
ენგური 56, 425, 618

ენგურქეისის კაშხალი 425
ერანი, ირანი 314, 379, 433, 489, 592
ერაყი 198, 291
ერგე 554
ერები 314
ერედვი 356
ერიახი 372, 621
ერკეთი 364, 473, 534, 539, 543
ერუშეთი 212, 213, 323
ერწო 57, 342, 625, 642
ერწუხი 626, 629
ეფრემ (ქ. ბიბლ.) 77
ეცერი 67

ვაკე 14, 171, 253, 365, 405, 467, 515,
535—537, 639
ვაკე იმერეთი 451, 519
ვაკისცვარი 478
ვალაშკერტი 178, 179
ვანანდი 305, 399, 418
ვანი 60, 245, 446, 456, 458, 466, 470—
473, 478, 480, 481, 487, 493, 509, 525,
529, 530, 533, 536, 539, 579, 600
ვანის რაიონი 56, 228
ვანის ქვაბები 610
ვარანგები 456, 609
ვარციხე, 249, 444—447, 450, 463, 464,
470, 472, 508, 511, 512, 518, 526
ვარევიანი 645
ვარზაქარი 129, 308
ვარხუნა 511
ვასპურაკანი 398
ვანნარი 477—479, 489
ვაჭევი 470
ველკეთილი 328
ვეფინი 130
ვერე, ვერის ხევი 326
Վերայ աղխարի 325
ვეძისხევი 627—629
ვიზირები 492
ვირქ 223, 635
ვიტერუხები 76
ვიწე 492
ვოსტანი 404
ვრაც-ღამტი 306
ვუშქულო 65

ზადენი 42, 209, 335, 336
ზახა 71
ზანა 467
ზანავი 301, 330, 340
ზანათი 467, 502
ზანები 365, 384
ზანი 364, 365, 468, 502
ზანური ტომი, მოსახლეობა 450, 466,
469, 473, 488
ზარზმა 273, 369
ზედაზადენის, ზედაზანის ციხე 126, 188,
189, 344, 349, 352, 627
ზედაზენი 215, 228, 345, 347
ზემო აეკალა 208
ზემო გურია 599
ზემო დიდგორი 211
ზემო ივერია 144
ზემო იმერეთი 53, 56
ზემო კერძო 65
ზემო მხარე 325
ზემო რაქა 115, 426, 520, 539
ზემო ტაბახმელა 308
ზემო ქართლი 241, 328
ზემო ქვეყანა 129, 287, 326, 633, 634
ზემო ხეთი 64, 65
ზენა არტანი 311
ზენა სოფელი 93, 94, 97, 112, 155, 216,
218, 221, 224, 225, 231, 240—243,
250, 275, 282, 325—327, 340, 353, 355,
524, 646
ზეტაფონი 444, 470, 508
ზელანგოსი, ძელანგევი 518, 524, 596, 598
ზეიდრიტები, ზიდრიტები 237, 409, 491,
492
Золотая орда 620
ზურგულა 457
ზურნაბადელნი 103
ზურტაქეტი 224
ზლუდერი 15

თავასა 467
თავრეველები 197
თავრევი, თავრიზი 197
თავფარავანი 645
თათრები 102, 178, 296, 520, 650
თაკვერი 14, 114, 115, 148, 150, 151,

- 153, 154, 157, 171, 191, 192, 353, 489,
505, 526, 527, 534, 559, 561, 573, 576,
589, 599, 649
- თაყვერის გზა 475
- თაყვერლები 251
- „თამარა“ 484
- თარგამოსიანები 91, 118, 162, 261, 275,
280, 302, 382, 385, 542, 547, 548, 550,
555, 556
- თარსანნი 12, 418
- თბილისი, ტფილისი 38, 43, 80, 93, 97,
102, 113, 128; 135, 136, 138, 139, 152,
155, 156, 158, 179, 203, 209, 212, 224,
226—228, 233—236, 239, 240, 268,
281, 287, 299, 309, 313, 326, 334,
338, 341, 404, 447, 468, 473, 517, 532,
585, 625, 635, 647, 649, 650
- თბილისის კარი 228
- თბილისის საამირო 191, 308, 309, 322,
399, 532, 625
- თეთრიწყარო 231
- თელავი 131, 301, 409
- თელათგორი 46
- თელოვანი 213, 221, 328, 421
- თემისკური 496
- თეოდოსიოპოლი 521
- თერგი 71, 72, 267
- თერმოდონტი 496
- თერჯოლაჟ 468
- თემის ხევი, თემის ხეობა 55, 116, 117,
225
- თემის ხევი, საგურამო 330
- თიანეთი 57, 127, 212, 286, 329, 423,
584, 632, 642.
- თიბრევი 59, 60
- თმოგვი 100, 119, 180, 194, 195
- თორ-გუჯარეთი 317, 524
- თორელნი 291, 294, 295, 647
- თორი 116, 224, 227, 319, 647, 648
- თორი (პუნქტი) 126, 227, 647
- თორის წყალი 647
- თორის ხეობა 317
- თრიალეთი 13, 50, 71, 90, 97, 116, 119,
126, 127, 132, 133, 154, 155, 166,
180, 184, 191, 211, 212, 216, 224, 231,
232, 237, 273, 286, 288, 290, 291,
302, 305, 308, 314, 315—324, 327, 339,
343, 352, 366, 524, 528, 584, 632, 633,
635
- თრიალეთ-გუგარქი 24
- თრიალელნი 314
- თრიალეთ-მანგლისი 225
- თრიალეთ-ქაჯახეთი 211, 231
- თურქები 118, 132, 137, 138, 173, 179,
179, 187, 191, 287, 290, 309, 310, 346,
400, 414, 419, 438, 475, 498, 528,
531, 625, 632, 634, 635
- თურქეთი 495
- თურქი 413, 414, 495, 530
- თურქმანნი 138, 310, 433, 437, 625
- თურქ-სელჩუკები 187, 442, 626
- თურქულ-მაჰმადიანური აღმოსავლეთი
416
- თუში 364
- თუშნი 22
- თუხარისი 59, 93, 112, 129, 160, 238,
547, 570
- თუხარისის ციხე 62
- თხმელის ციხე 470
- თხოთის შთა 233
- იანეთი 452, 474
- იაფეტილები, იაფეტური ტომები 262,
263, 365, 394
- იბერი 225, 238, 469, 635
- იბერია 50, 148, 163, 164, 166, 209, 212,
219, 221, 222, 224, 234, 241, 244—
248, 275, 285, 300, 301, 336, 351, 367,
376, 403—405, 407, 408, 410, 415, 423,
424, 433, 434, 442—444, 461, 467,
469—471, 476, 477, 479, 481, 482,
485—487, 490, 497, 500, 507—510,
522—525, 527, 538, 539, 562, 563,
584, 597, 598, 600, 618, 622, 641
- იბერია — ქართლი 164
- იბერიელნი, იბერიული მოსახლეობა 140,
210, 223, 225, 237, 245, 250, 275, 284,
336, 357, 367, 400, 404, 409, 423, 469,
470, 476, 485—489, 500, 504, 522, 539,
557, 618, 622, 640
- იგოეთი 25
- იერუსალიმი 82, 107, 277